

3.2

श्रीराजस्थान-संस्कृत-कालेज-ग्रन्थमालायाः—

प्रदीपोद्द्योत (कैयट-विवरण) विराजितं—

पातञ्जलं महाभाष्यम्

तस्यायं—

द्वितीयोऽध्यायः

सम्पादकः—

श्रीगुरुप्रसादशास्त्री,

व्याकरणाचार्यः, न्यायाचार्यः, दर्शनाचार्यः,

[प्रिन्सिपल—श्रीराजस्थान-संस्कृत-कालेज, काशी]

पण्डितराजमारवाडकेसरिश्रीस्नेहिरामजीशास्त्रिस्मारकं-
श्रीराजस्थान-संस्कृत-कालेज-ग्रन्थमालायाः-
* त्रिंशत्कुसुमम् *
श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं-

पातञ्जलं महाभाष्यम्

महामहोपाध्यायश्रीनागोजीभट्टविरचितमहा-
भाष्यप्रदीपोद्द्योतोद्भासितेन महामहो-
पाध्यायश्रीकैयटोपाध्याय-
विरचितेन प्रदीपेन
विराजितम् ।

तस्यायं—

द्वितीयोऽध्यायः

पण्डितराजश्रीस्नेहिरामशास्त्रिणां पौत्रेण, न्यायाचार्य,-पण्डितश्रीशिव-
नारायणशास्त्रिणां पुत्रेण, श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणा व्याकरणा-
द्याचार्येण महता परिश्रमेण संशोधितं, टिप्पण्या संयोजितञ्च ।

निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्य चित् ॥ मनुः ॥

प्रथमं राजसंस्करणम्
१२००

१९३९

मूल्यं
१॥)

अत्यावश्यक सूचना—

जन्मना ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य के सिवाय अन्य किसी जाति को हमारी इस महाभाष्य के खरीदने व पढ़ने का अधिकार नहीं है। अतः जो जन्मना द्विज नहीं हैं वे इसे न खरीदें और न पढ़ें। ब्राह्मण क्षत्रिय आदि भी इसे शुद्ध होकर एवं शान्तिपाठपूर्वक ही पढ़ें और पढ़ायें और अन्त में भी शान्तिपाठ करें। अन्यथा वे प्रत्यवायभाजन होंगे।

महाभाष्यस्य आदावन्ते चावश्यपठनीयाः शान्तिमन्त्राः—

तत्रादौ—ॐ शंनो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वर्यमा। शं न इन्द्रो बृहस्पतिः। शंनो विष्णुरुरुक्रमः॥ ॐ नमो ब्रह्मणे। नमस्ते वायो। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि। ऋतं वदिष्यामि। सत्यं वदिष्यामि। तन्मामवतु। तद्वक्तारमवतु। अवतु माम्। अवतु वक्तारम् अवतु वक्तारम्॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥ ॐ॥

[ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि। वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाऽधीतेनाहोरात्रात्सन्दध्याम्यृतं वदिष्यामि सत्यं तन्मामवतु। तद्वक्तारमवतु। अवतु माम्। अवतु वक्तारम् अवतु वक्तारम्।]॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

ॐ नमः श्रीपाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो मुनिभ्यः॥

ॐकारश्चाऽथ शब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्मांगलिकावुभौ॥

पाठस्य अन्ते च—ॐ नमो ब्रह्मणे। नमस्ते वायो। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्माऽवादिषम्। ऋतमवादिषम्। सत्यमवादिषम्। तन्मामावीत्। तद्वक्तारमावीत्। आवीन्माम्। आवीद्वक्तारम् २।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

Published by:—
Pandit Nandkishore Shastri Ayurvedacharya,
SHRI RAJASTHAN SANSKRIT COLLEGE GRANTH-MALA,
3/1 Dharmakoop, Meerghat, BENARES CITY.

मुद्रक—माधव विष्णु पराडकर, ज्ञानमण्डल यन्त्रालय, काशी। ७६८४-९५

* श्रीगणेशाय नमः *

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं

व्याकरणमहाभाष्यम्

उद्द्योतपरिवृतप्रदीपोद्भासितम्

तस्यायं—

द्वितीयोऽध्यायः

तस्य च

प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम्

समर्थः पदविधिः ॥२।१।१॥

विधिरिति कोयं शब्दः ? ॥

प्र.] समर्थः पदविधिः। विधिरिति कोयं शब्द इति। अर्थाऽनिश्चयात्संदेहे सति प्रश्नः। किं भावसाधनः, उत कर्मसाधनः। तत्र भावसाधने पदानां विधीयमानत्वात्कर्मणि षष्ठी। इतरत्र शेषषष्ठी। तत्र येषामर्थभेदाच्छब्दभेद इति दर्शनं, सादृश्यनिबन्धना च प्रत्यभिज्ञा, तद्दर्शने 'क' इति प्रश्नो विशिष्टशब्दनिर्धारणाय। ये त्वर्थभेदेपि शब्दस्यैक्यमिच्छन्ति तत्पक्षेऽर्थ-

उ.] समर्थः पद। विधिरिति कोऽयमिति भाष्यस्य न स्वरूपप्रश्ने तात्पर्यं, तस्य श्रोत्रेण निश्चितत्वादित्यतोऽभिप्रायमाह—अर्थेति। कोऽयमित्यस्य किमर्थकोयमित्यर्थः। शब्दार्थयोरभेदादिति भावः। किं भावेति। करणाधिकरणसाधनस्त्वनन्वितत्वात्प्रयोजनाऽभावाच्च नोल्लिखितः। विधीयमानत्वादिति। वत्नसादिविधाविति शेषः। इतरत्रेति। कर्मसाधने इत्यर्थः। 'अर्थभेदाच्छब्दभेद' इति मते प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः, तद्भेदेपि शब्दैक्ये तु 'कः शब्द' इत्यनुपपन्न-

१ 'चः क्वचिन्न। 'बन्धना तु'।

विपूर्वाद्धाञः कर्मसाधन इकारः—विधीयते विधिरिति ॥

किं पुनर्विधीयते ? ॥ समासो, विभक्तिविधानं, पराङ्गवद्भावश्च ॥

प्र.] भेदाच्छब्दभेदमारोप्य 'क' इति प्रश्नः ॥ विपूर्वादिति । 'विध विधाने' इत्यस्यौणादिकेन्प्रत्ययान्तस्य निवृत्त्यर्थं 'विपूर्वाद्धाञ' इत्युक्तम् । स्वरे चाऽनयोर्भेदः । इन्प्रत्ययान्तस्याद्युदात्तत्वात्, किप्रत्ययान्तस्याऽन्तोदात्तत्वात् । तस्यैव प्रयोगदर्शनमुत्तरे हेतुः । कर्मसाधन इति । एतद्भावसाधननिवृत्त्यर्थमुक्तम् । 'विधीयत' इति वाक्यप्रदर्शनं सुखप्रतिपत्त्यर्थम् । किं पुनरिति । कार्यविशेषस्येहाऽनिर्देशात्प्रश्नः । इतरो वक्ष्यमाणान्कार्यविशेषान्पर्यालोच्याह—समास इति । अनन्तरस्यापि पराङ्गवद्भावस्याऽल्पविषयत्वादनादरात्तन्निमित्तग्रहणाच्चातिप्रसङ्गनिरासस्य सिद्धत्वान्मुख्यप्रयोजनत्वाऽभावात्पश्चान्निर्देशः कृतः । तत्र 'समास'शब्देन संज्ञोच्यते, समुदायो वा संज्ञी । 'विभक्तिविधान'शब्देन सामान्यविहितानां विभक्तीनां 'कर्मणि द्वितीये'त्यादिना यो नियमः स उच्यते । एवं हि पदविधिर्भवति । अथाप्येकवाक्यताश्रयणेन विभक्तीनां विधानं तथापि पदान्तरसम्बन्धे यासां विभक्तीनां विधानर्मन्तरान्तरेण युक्त' इति, तिङ्विभक्तीनां 'नेर्विश' इति, तदाश्रयेण पदविधित्वमस्त्येव । तथा चोक्तम्—'निरपि पदं विशिर्पदम्'मिति । तत्र विभक्त्यवच्छिन्नत्वाद्विशिष्टं विधानं कर्म सामान्यविधानक्रियाया भवति । यथोक्तम्—'सामान्यपुषेरवयवपुषिः कर्मे'ति ॥

उ.] मत आह-तत्रेति । औणादिकेनिति । इगुपधात्किदित्यनेनेति भावः । स्वरे चेति । बहुलग्रहणादौणादिकस्यापि कर्मणि संभव इति भावः । प्रयोगदर्शनमिति त्रैस्वर्येणाऽष्टाध्यायीपाठादिह, वेदे, लोके चेति शेषः ॥ एतद्भावेति । तथा च पदकर्मके विधाने इत्यर्थापत्तौ समासाद्यसङ्ग्रहः स्यात्, वत्नसाद्यादेशविधि चाऽतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । इह—सूत्रे ॥ इतर इति । प्रकरणपर्यालोचनयेति भावः । समासपदं वृत्तिमात्रोपलक्षणम् ॥ समुदायो वेति स ह्यवयवभूतपदानां कार्यः, समूहस्यावयवातिरिक्तताया अपि स्वीकारादिति भावः । विभक्त्यन्तस्य पदत्वाद्विभक्तिविधानस्य कथं पदोद्देश्यकविधित्वमित्याशङ्क्याह—विभक्तीति ॥ एवं हीति । विहितानां नियमविधिना पक्षप्राप्तेतरविभक्त्यन्तानां निवृत्तिरूपस्याश्रयणेन सा निवृत्तिः पदोद्देश्यकेत्यर्थः । केचित्तु पदोद्देश्यकः, पदत्वसंपादको वा सर्वोपि पदसम्बन्धित्वात्पदविधिरेवेति वदन्ति । ननु किं विधीयत इति प्रश्ने विभक्तिविधानमित्युत्तरमयुक्तं, विधानस्य विधानकर्मत्वाऽभावादत आह—तत्र विभक्त्यवेति

१ 'उत्तरहेतुः' । २ 'पदसमुदायो' ।

किं पुनरयमधिकारः; आहोस्वित्परिभाषा?॥ कः पुनरधिकारपरिभाषयोर्विशेषः ॥ अधिकारः प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थ इति योगेयोगे उपतिष्ठते। परिभाषा पुनरेकदेशस्था सती सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति प्रदीपवत्। तद्यथा—प्रदीपः सुप्रज्वलित एकदेशस्थः सर्वं वेश्माऽभिज्वलयति ॥

प्र.] कार्यविशेषानिर्देशादस्य पारार्थ्यमवगत्य परार्थेषु रूपद्वयं दृष्ट्वा पृच्छति—किं पुनरिति। नन्वधिकारेऽस्मिन् पदविधिरित्यस्य ग्रहणमनर्थकम्। उत्तरेषां पदविधित्वाऽव्यभिचारात्। तस्मात्पदविधिग्रहणात्परिभाषात्वनिश्चयात्प्रश्नानुपपत्तिः। एवं तर्हि युक्तायुक्तत्वापेक्षया प्रश्नः। तत्र यद्यधिकारपक्षस्य युक्तत्वं तदा न कर्तव्यं पदविधिग्रहणम्। परिभाषाया युक्तत्वे कर्तव्यम्। अधिकारपक्षेऽपि वा विस्पष्टार्थं भविष्यति ॥ कः पुनरिति। अन्योऽत्र प्रष्टा विज्ञेयः। आद्येन तु तद्विशेषज्ञेन भवितव्यम्। अन्यथा 'किं पुनरयमधिकार' इति प्रश्नो नोपपद्यते ॥ अधिकारः प्रतियोगमिति। स्वरूपे पृष्टे फलाख्यानं तद्द्वारेण स्वरूपाववोधार्थम्। अधिक्रियमाणस्य हि प्रतियोगमुपस्थाने सति तदनिर्देशः फलं संपद्यते।

परिभाषा पुनरिति। लिङ्गोपादानेन परिभाषा क्रियमाणा यत्र-यत्र तल्लिङ्गोपलम्भस्तत्तद्व्याप्नोतीत्यर्थः। प्रदेशान्तरेषु तु परार्थतासामान्यादधिकारपरिभाषयोरभेदेन व्यवहारो भाष्यकारस्य 'अधिकारो नाम त्रिःप्रकार' इति। तथा 'द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समुपस्थितयो'रिति।

उ.] एवं च पाकं पचतीतिवत् सामान्यविशेषभावेनान्वय इति भावः। क्रियाविशेषणत्वाच्च कर्मत्वम् ॥ रूपद्वयमिति। यद्यपि संज्ञात्वमपि तत्र, तथाप्येतद्रूपया तया शास्त्रे व्यवहाराऽभावात्तन्नोक्तम्। अन्येनेति। पूर्वपक्षिणा, सिद्धान्तिना चेत्यर्थः। आद्येनेति पाठे किं पुनरिति सन्देहकर्त्रेत्यर्थः। अन्यथा अधिकारपरिभाषयोर्विशेषाऽज्ञाने। फलाख्यानम्—'तस्यानिर्देशार्थः' इत्येतत्। स्वरूपम्—योगेयोगेउपस्थितिरूपम्। लिङ्गोपादानेनेति। स्वरितत्वप्रयुक्ताधिकारेणोत्तरत्र तत्तत्पदोपस्थितिरधिकारान्तरं दृष्ट्वा व्याख्यानाद्वा निवृत्तिश्च। परिभाषायास्तु लिङ्गवति सर्वत्र तेषां सर्वेषामत्रोपस्थित्या परिभाषाया वा तत्र-तत्रोपस्थित्या स्वार्थोपस्थितिद्वारा व्याप्तेरिति भावः। इदं च 'षष्ठी स्थाने' इति सूत्रे निरूपितम्। तदुक्तम्—'एकदेशस्थिता शास्त्रभवने याति दीपताम्। परितो व्यापृतां भाषां परिभाषां प्रचक्षते'॥ प्रदेशान्तरेष्विति। 'षष्ठी स्थाने' इति

१ 'कृत्स्नं'। २ 'पदविधिग्रहणं'। ३ 'विस्पष्टार्थं वा'। ४ 'अन्येन'। ५ 'अनया'।

कः पुनरत्र प्रयत्नविशेषः ?॥ अधिकारे सति स्वरयितव्यम्[1]। परिभाषायाँ पुनः सत्यां सर्वमपेक्ष्यम्[2]।

तथेदमपरं द्वैतं भवति—एकार्थीभावो वा सामर्थ्यं स्याद्व्यपेक्षा वेति ?॥

प्र.] कः पुनरत्रेति। कस्मिन् पक्षे यत्नस्य लाघवं भवति, कस्मिन्वा गौरवमिति प्रश्नः। स्वरयितव्यमिति। स्वरितगुणयुक्तं[3] समर्थग्रहणं पठितव्यमित्यर्थः। तत्र स्वरितो गुणः क्रियारूपेण 'स्वरयितव्य'मिति निर्दिष्टः। यथा श्वेतो गुणः 'श्वेतते' इति। पदविधिग्रहणं चात्र पक्षे न कर्तव्यमित्यर्थादुक्तं भवति।

सर्वमपेक्ष्यमिति। यावन्ति पदकार्याणि तानि सर्वाण्यपेक्ष्य पदविधिशब्दोपादानेन च परिभाषा कर्तव्येत्यर्थः। अन्यास्वपि परिभाषासु यल्लिङ्गमुपादीयते तल्लिङ्गयुक्तापेक्षा क्रियते। द्वैतमिति। द्वयोर्भावो द्विता, तत्र भवं द्वैतं[4] संशयरूपं ज्ञानमुच्यते। अथ वा द्वाभ्यामितं प्रकारद्वयेन विरुद्धत्वा-द्भिन्नाधारवर्तिना युक्तं वस्तु द्वीतं, तत्र भवं द्वैतं, तदेव संशयज्ञानम्।

एकार्थीभाव इति। यत्र पदान्युपसर्जनीभूतस्वार्थानि निवृत्तस्वार्थानि[5]

उ.]सूत्रे आद्यं, निपात एकाजनाङित्यत्र चान्त्यम्। तत्र च पारार्थ्यसामान्यादतिदेशसंज्ञयोः परिभाषात्वेन व्यवहार इति बोध्यम्। स्वरितगुणयुक्तमिति स्वरवच्छब्दाद्धात्वर्थे णिचि मतोर्लुकि टिलोपाऽभावेप्यङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्ध्यभावे आद्गुणे रूपमिति भावः। यद्वाऽर्शआद्यजन्तस्वरशब्दाण्णिचीदं रूपम्। यावन्तीति। भाष्ये सर्वमित्यस्य लिङ्गवत्सर्वं शास्त्रमित्यर्थः। तानि सर्वाणि पदविधिशब्दोपादानेन सामान्यतः पदविधित्वेन—अपेक्ष्य अनूद्येत्यर्थः। द्वयोर्भावो द्वितेति। कोटिद्वये सत्येव संशयोदयाद्द्वित्वभवः सन्देह इति भावः। द्विविषयनिश्चयस्यापि द्वित्वभवत्वादाह—अथ वेति। विरुद्धत्वाद्भिन्नाधारवर्तिना प्रकारद्वयेन युक्तमित्यन्वयः। परस्परविरुद्धधर्मद्वयवद्वस्तुद्वयमित्यर्थः। अनेकार्थस्यैकार्थत्वमेकार्थीभाव इति शब्दशक्तिमनुसृत्य जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थयोस्तं दर्शयिष्यन्नादावजहत्स्वार्थायां तं दर्शयति—यत्र पदानीति। उपसर्जनपदानीत्यर्थः। तदेव ध्वनयन्नाह—उपसर्जनीभूतस्वार्थानीति। इतरविशेषणभूतस्वार्थोपस्थापकानीत्यर्थः। न पृथक्स्वार्थोपस्थापकानीति तात्पर्यम्। एवं च तत्पुरुषादावेकं पदं तादृशम्, बहुव्रीहौ द्वन्द्वे च पदद्वयमपीति बोध्यम्। जहत्स्वार्थायामाह—निवृत्तस्वार्थ

१ 'परिभाषायान्तु सर्वम'। २ क्वचिन्न। ३ 'गुणेन'। ४ स्वनिष्ठैकनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविरुद्धधर्मद्वयनिष्ठप्रकारतासामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तत्र वर्तमानमित्यर्थः। ५ स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन सम्बद्धमित्यर्थः।

तत्रैकार्थीभावे सामर्थ्येऽधिकारे च सति समास एकः संगृहीतो भवति, विभक्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्चाऽसंगृहीतः। व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्येऽधिकारे च सति विभक्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्च संगृहीतो भवति । समासस्त्वेकोऽसंगृहीतः । अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणानि युक्तग्रहणानि च कर्तव्यानि भवन्ति ॥ क्वान्यत्र ? ॥ 'इसुसोः सामर्थ्ये' 'न चवाहाहैवयुक्ते' इति। व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्ये परिभाषायां च सत्यां यावान् व्याकरणे पदगन्धो नास्ति[1] स सर्वः संगृहीतो भवति । समासस्त्वेकोऽसंगृहीतः ॥

तत्रैकार्थीभावः सामर्थ्यं, परिभाषा चेत्येवं सूत्रमभिन्नतरकं भवति ॥

प्र.]प्रधानार्थोपादानाद्व्यर्थानि, अर्थान्तराभिधायीनि वा स एकार्थीभावः । परस्पराकाङ्क्षारूपा व्यपेक्षा । समास एक इति । तत्रैवैकार्थीभावस्य सद्भावात् । तत्रेति । 'एकार्थीभावः सामर्थ्यमधिकार' इत्येकः पक्षः । 'व्यपेक्षा सामर्थ्यमधिकार' इति द्वितीयः पक्षः । 'द्विविधं सामर्थ्यमधिकार' इति तृतीयः । एवं परिभाषायामपि त्रयः पक्षा इति षट्पक्षीसंभवे एकार्थीभावः परिभाषा चेति निर्णयः । अभिन्नतरकं भवति । उभयविधे सामर्थ्ये आश्रीयमाणेऽर्थस्य

उ.]नि वेति । उभयत्रापि हेतुः—प्रधानार्थोपादानादिति । आद्ये प्रधानार्थेन स्वोपस्थितिकाले एवोपसर्जनपदार्थस्य विशेषणतयोपादानादित्यर्थः । अन्त्ये प्रधानेन पदेन तदर्थस्याप्युपादानादित्यर्थः । बहुव्रीहौ तु प्रधानं पदं समुदाय इति बोध्यम् । एवं द्वन्द्वेऽपि प्रधानं पदं समुदायस्तदर्थेन साहित्येन स्वविशेषणतया धवाद्यर्थस्योपादानादुपसर्जनभूतस्वार्थानि । यद्वा विशेष्यसाहित्योपस्थापकतया प्रधानेन समुदायेनैव धवाद्यर्थस्याप्युपादानान्निवृत्तस्वार्थानि वेति, तत्राप्ययमेकार्थीभावः । समाहारेतरेतरयोगयोरुभयोरपि साहित्यं विशेष्यम् । आद्येऽनुद्भूतावयवभेदमन्त्ये उद्भूतावयवभेदमित्येव तयोर्भेद इति बोध्यम् । व्यर्थानीति । संनिहितत्वान्निवृत्तस्वार्थानीत्येतत्पक्षान्वयि । आद्ये आह—अर्थान्तरेति । अर्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधायीनीत्यर्थः । प्रत्येकशक्तिसहकृतसमुदायशक्त्या विशिष्टार्थप्रतिपादकानीति भावः । पदानीति—बहुवचनं तु बहुव्रीह्याद्यभिप्रायेण । स एकार्थीभाव इति । आद्ये एकीभूतार्थानि मिलितार्थानीत्यर्थः । तत्र मिलतस्येतरसाकाङ्क्षत्वाद्द्वयोरपि समर्थत्वं तत्पुरुषादौ । अन्त्ये पदद्वयार्थयोरेकपदार्थत्वप्राप्तिरित्यर्थः । परस्परेति । विशब्दस्य क्रियाव्यतीहारवृत्तित्वादिति भावः । तत्रैवैकार्थीभावस्येति । तदुक्तत्रयाणां मध्ये तत्रैवेत्यर्थः । व्यपेक्षासहिताधिकारत्वेऽधिकारत्वप्रयुक्तदोषमाह भाष्ये—अन्यत्र खल्वपीति । एकार्थीभावसहिताधिकारत्वेऽधिकारत्वप्रयुक्तो

१ 'गन्धोऽस्ति' । २ क्वचिन्नेदम् ।

एवमपि क्वचिदकर्तव्यं समर्थग्रहणं क्रियते, क्वचिच्च कर्तव्यं न क्रियते। अकर्तव्यं तावत्क्रियते—'समर्थानां प्रथमाद्वे'ति । कर्तव्यं न क्रियते—

प्र.]भेदात्सूत्रस्य भेदः स्यात् । भिन्नेन सामर्थ्येन भिन्नेषु वाक्येषु उपस्थानात्। व्यपेक्षायामपि सामर्थ्ये यद्यपि सूत्रमभिन्नं भवति, तथाप्येकार्थीभावे सामर्थ्ये दोषाऽभावात्प्रकर्षयोगादभिन्नतरकमित्युच्यते । तत्र पराङ्गवद्भावे तन्निमित्तग्रहणाद्दोषाऽभावः । विभक्तिविधानेपि कारकविभक्तिषु क्रियाकारकयो व्यपेक्षाऽविनाभावित्वादुपपदविभक्तिषु युक्तयोगग्रहणसद्भावात्कचित्तृतीयस्य योगस्याक्षेपादेतदनुपस्थानेपि न दोषः । परिभाषायां च सुब्धातुप्रभृतयः सर्वा वृत्तयः संगृहीता भवन्ति । एकार्थीभावे चेहाश्रितेऽन्यत्र युक्तग्रह समर्थग्रहणं च कृतमेवेति तत्रापि न दोषः । समर्थानामिति । 'घकालतनेषु कालनाम्न' इत्यलुग्विधानाल्लिङ्गाद्विभक्त्यन्तात्तद्धित उत्पद्यते इ पदविधित्वादेतत्परिभाषोपस्थानादसामर्थ्ये प्रत्ययाऽप्रसङ्गात् । कर्मण्णिति । पञ्चकप्रातिपदिकार्थपक्षे प्रातिपदिकेनैव कर्मण उपादानान्नास्ति पदविधित्वम् । त्रिकादिपक्षे तु विभक्तिवाच्यत्वात्कर्मणः पदविधित्वादे

उ.] दोषस्तु मध्ये पादद्वये निवृत्त्या तृतीयाध्यायादावसंबन्धो बोध्यः । एतेनाऽधिकारत्वसहितोभयविधसामर्थ्याश्रयणपक्षोऽपि निरस्तः । उभयविधे इति अधिकारत्वे, परिभाषात्वे चेत्यर्थः । भेदो—वैरूप्यलक्षणः ॥ ननु पराङ्गवद्भावविधानाऽसंग्रहो दोषोऽत आह—तत्रेति ॥ व्यपेक्षाऽविनाभावित्वादिति । व्यपेक्षाया नियतत्वादित्यर्थः । एवं चैतदुपस्थितिं विनापि न दोषः, क्रियाकारकयोरेकार्थीभावाऽसंभवश्चेति भावः ॥ अत्र क्रियाकारकयोरित्युक्त्या प्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थयोः सर्वथा व्यपेक्षाभावो दर्शितः । इदानीं कार्थीभावसहितपरिभाषापक्षे उक्तं प्रकर्षयोगमुपपादयति—सुब्धातुप्रभृ इति । एतेनाऽधिकारत्वे एतदसंग्रहो दोष इति ध्वनितम्। अन्यत्र युक्त ग्रहणमिति । तथा च तदेवात्रैकार्थीभावसामर्थ्याश्रयणे लिङ्गमिति भावः ॥

समर्थानां प्रथमादित्यत्र समर्थपदस्य कृतसन्धिकार्यार्थकत्वमजान आह—एवमपि क्वचिदिति ॥ लिङ्गादिति । एतल्लिङ्गमूलकात्कुत्सित सूत्रभाष्योक्तन्यायादित्यर्थः । कृतसन्धिकार्यत्वार्थकमपि तत्र तद्व्यर्थम्, स्थितावन्तरङ्गत्वेनैव पूर्वं सन्धिकार्यप्रवृत्तेर्विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये उक्तत्वात्।

पञ्चकेति। इदं चिन्त्यम्। तत्पक्षेपि तदर्थद्योतकतया विभक्तेरावश्यकत्वा भाष्ये पूर्वपक्ष्याशयस्त्वेवं, पदविधिशब्देन पदोद्देश्यकविधिग्रहणम्। एवं साक्षात्पदोद्देश्यके समासतद्धितादावेव स्यान्न त्वत्र । अत्र हि यः साक्षादुद्दे

१ 'पस्थितावसा' ।

'कर्मण्यण्' । समर्थादिति ॥ ननु च गम्यते तत्र सामर्थ्यं कुम्भकारो नगरकार इति ॥

सत्यं गम्यते उत्पन्ने हिं[1] प्रत्यये । स एव तावत्समर्थादुत्पाद्यः ॥

अथ समर्थग्रहणं किमर्थम् ? ॥ वक्ष्यति—'द्वितीया श्रितादिभिः समस्यते', कष्टश्रितो नरकश्रित इति । समर्थग्रहणं किमर्थम् ? । पश्य देवदत्त कष्टं,—श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलम् ॥ 'तृतीया तत्कृतार्थेन

प्र.] त्परिभाषोपस्थानान्नास्ति दोषः । ननु चेति । यदि कुम्भकारशब्दः समर्थाभिधायी चासमर्थाभिधायी च[2] स्यात्ततोऽसमर्थाभिधायिप्रयोगनिवृत्त्यर्थो यत्नः कर्तव्यः स्यान्न त्वन्यथेत्यर्थः ॥ स एव तावदिति । यथा समासादयोऽसमर्थानां मा भूवन्नित्येवमर्थमिदं वचनं क्रियते तद्वदत्रापि समर्थग्रहणमसामर्थ्ये प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं कर्तव्यमित्यर्थः । प्रतिविधानं तु सुज्ञानत्वाद्भाष्यकृता नोक्तम् । यत उपपदमिति महत्याः संज्ञायाः करणं प्रत्ययस्य पदाश्रयत्वे सति समर्थपरिभाषाव्यापारार्थमेव । अथेति । प्रधानपर्यनुयोगद्वारेण सूत्रस्यैवाक्षेपः । यद्यप्यनेन सामर्थ्यं न विधीयते नहि स्वतोऽसमर्थस्य सामर्थ्यं वचनेन कर्तुं पार्यते । तथापि पदविधौ सामर्थ्योपस्थापनार्थत्वादस्य समर्थपदस्य प्राधान्यमुच्यते । समस्यत इति । यद्यपि समाससंज्ञामात्रं विधीयते, तथाप्यबुधबोधनाय भिन्नयोः शब्दयोः संश्लेषः प्रक्रियायां क्रियत इति समस्यत इत्युक्तम् । पश्येति । असति

उ.] धातुर्न स पदम् । किं च धातोरण्, कर्म चोपपदसंज्ञमिति सूत्रार्थात्सन्नियोगशिष्टन्यायेन तत्र सति प्रत्यय इति न तदुद्देश्यकः प्रत्ययविधिः । उपपदसंज्ञायास्तदुद्देश्यकत्वेपि तत्रैकार्थीभावयोग्यद्वितीयाऽभाव इति[3] । देवदत्तस्य कुम्भं करोतीत्यादौ प्रत्ययनिवृत्तये समर्थग्रहणस्यावश्यकत्वात्किमुच्यते 'गम्यते तत्र सामर्थ्य'मित्यत आह—यदीति । प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं, लोकप्रयुक्ताऽसाधोरेव निवर्त्तकमिति न दोष इति भावः ।

भाष्ये—उत्पन्ने हीति । हिस्त्वर्थे । यथा समासादय इति । अन्यथात्रापि तद्वैयर्थ्यं स्यात् । प्रयुक्ताऽप्रयुक्तत्वविवेकरहितानामर्थे इहेव तत्रापि कर्त्तव्यमित्यर्थः । महत्याः संज्ञाया इति । संज्ञासूत्रस्थतत्रग्रहणस्य चेत्यपि बोध्यम् । यथाकथंचित्पदसंबन्धिविधेस्तत्र ग्रहणमिति भावः । न विधीयत इति । एवं च न तस्य प्रधानत्वमिति भावः । सामर्थ्योपस्थानं,—समर्थपदोपस्थानम् । 'पश्य देवदत्त कष्ट'मिति कष्टपदार्थमाह—श्रित इति । नन्वसत्यपि

१ हिः क्वचिन्न । २ 'कुम्भकारः सामर्थ्यार्थाभिधायी चासामर्थ्याभिधायी' । ३ 'तिभावः' ।

गुणवचनेन' । उपादानविकलः, शङ्कुलाखण्डः, किरिकाणः । समर्थग्रहणं किमर्थम् ? । तिष्ठ त्वं शङ्कुलया खण्डो धावति मुसलेन । किं त्वं करिष्यसि शङ्कुलया, खण्डो विष्णुमित्र उपलेन ॥ 'चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुख रक्षितैः' । गोहितम् । वृषभहितम् । अश्वहितम् । समर्थग्रहणं किमर्थम्? सुखं गोभ्यो,-हितं देवदत्ताय ॥ 'पञ्चमी भयेन' । वृकभयं, दस्युभयं चोरभयम् । समर्थग्रहणं किमर्थम् ? । गच्छ त्वं, मा वृकेभ्यो,-भयं देवदत्तो यज्ञदत्तस्य ॥ 'षष्ठी सुबन्तेन समस्यते' । राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः समर्थग्रहणं किमर्थम् ? । भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्येति ॥ 'सप्तमी शौण्डैः अक्षशौण्डः स्त्रीशौण्डः ॥ समर्थग्रहणं किमर्थम् ? । कुशलो देवदत्तोऽक्षेषु शौण्डः पिबति पानागारे ॥

प्र.] सूत्रे द्वितीयान्तमात्रं श्रितादिभिः समस्येताऽविरोधात् । एकार्थीभावाऽभावेपि वचनात्समाससंज्ञा स्यात् । अनर्थकस्यापि च समासस्य वचनात्प्राति पदिकसंज्ञा स्यात् । विध्यर्थत्वसंभवे च समासग्रहणस्य नियमार्थत्वानु पादनाद्वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधः कर्तव्य एव स्यात् । एकार्थीभाव ऽभावेपि चोत्तरपदार्थस्य बाह्यसंबन्धिनं प्रति योग्यत्वाऽहानाद्विभक्त स्युरेव । खण्डो धावतीति । तृतीयान्तार्थकृतत्वमत्रास्तीति समासः स्यात्

उ.] समर्थग्रहणे एकार्थीभावाभावेऽनर्थकत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञाऽप्रवृत्तौ फलाऽभाव त्समासोपि न स्यात्, सूत्रं त्वेकार्थीभाववति चरितार्थमित्यत आह—अस सूत्रे इति । नन्वेकार्थीभावविषये एव समासः शिष्टैः प्रयुज्यते इति कथमेतद आह—वचनादिति । लक्षणमात्रशरणं प्रति सूत्रारम्भ इति भावः ।

ननु फलाऽभावोऽत आह—वचनादिति । कृत्तद्धितेतिवचनादित्यर्थः । बा संबन्धिनमिति । विष्णुमित्रादयो बाह्यसंबन्धिनः ॥ भाष्ये—उपादानवि इति । उपादानेन कृतो विकल इत्यर्थः ॥ तिष्ठ त्वमिति । तिष्ठ शङ्कुलया न प्रयोजनं, मुसलेन कृतः खण्डो धावतीत्यर्थः ॥ शङ्कुल सहयोगे तृतीयेत्यपि कश्चित् । हे विष्णुमित्र त्वं शङ्कुलया किं करिष्य उपलेन पाषाणेन कृतः खण्ड इति द्वितीयार्थः । ननु खण्डस्य प्रकृततृतीयान्त र्थकृतत्वं नास्तीत्यत आह—तृतीयान्तार्थेति । तच्छब्देन तृतीयान्तम परामृश्यते, तच्चाऽत्र खण्डनस्य करणसाध्यत्वावश्यम्भावादवश्यमस्त्येवे भावः । प्रत्यासत्तिर्नाश्रीयत इत्यभिप्रायः । 'वृकेभ्य' इत्यस्य 'मा भैषी' क्रियां प्रत्यपादानत्वं, यज्ञदत्ताद्देवदत्तोऽवश्यं रक्ष्य इति मार्गे संभावितम वृकभयं त्यक्त्वा तद्रक्षणार्थं त्वं गच्छेति वाक्यार्थः । अस्त्येवात्रेवि

१ क्वचिन्नेदम् । २ 'त्वं तिष्ठ' । ३ 'देवदत्तस्य यज्ञदत्ताद

अथ क्रियमाणेऽपि समर्थग्रहणे इह कस्मान्न भवति—महत्कष्टं श्रित इति ?॥ न वा भवति महाकष्टश्रित इति ?॥ भवति, यदैतद्वाक्यं भवति—

प्र.] महत्कष्टमिति । अस्त्येवात्र श्रयणक्रियया सामर्थ्यमिति प्रश्नः । यद्यत्र कष्टश्रितशब्दयोः समासः स्यात्तदा 'महत्कष्टश्रित' इति स्यात् । अथापि त्रयाणां पदानां समासः स्यात्तथाप्युत्तरपदे विधीयमानमात्त्वं मध्यमपदे न स्यात् । अथापि त्रयाणां समासे कृते सन्महदिति द्वयोः समासः, थ एव च महाकष्टं श्रितो महाकष्टश्रित इत्यत्राऽहीने द्वितीयेति स्वरो भवति, स एव समासस्येत्यनेन. तथापि 'महारण्यातीत' इत्यत्र स्वरो भिद्यते । महारण्यमतीत इति द्विपदे समासे कृते थाथादिस्वरः, त्रिपदे तु समासे कृते सन्महदिति द्वयोस्तत्पुरुषे कृते सति महारण्यशब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तः स्यात् । यथा 'पूर्वशालाप्रिय' इत्यत्र शालाशब्द उदात्तः। अन्येत्वाहुः—त्रयाणां समासे कृते प्रधानार्थाभिधायित्वान्महत्कष्टशब्दयोः परस्परसंबन्धाभावात्पूज्यमानत्वं विशेषणविशेष्यत्वं च नास्तीति समासो न स्यात् । ततश्चाऽऽत्त्वं न स्यात् । अहीने द्वितीयेति महच्छब्दस्य प्रकृतिस्वरश्च प्रसज्येत ।

न वा भवतीति । यथा भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येत्यत्रात्यन्तमसमासो, नैवभिहेति भावः । भवति यदेति । श्रितशब्दमनपेक्षमाणयोः पर-

उ.] सर्वेषां कारकाणां साक्षात्परम्परया वा क्रियायामन्वयादिति भावः । भाष्ये-इह कस्मान्नेति । 'समास' इति शेषः । ननु यदि सामर्थ्यमस्ति, अस्तु समासः को दोष इत्यत आह—यद्यत्रेति । तदा महत्कष्टेति । 'महद्'दिति पृथक् पदम् । महाकष्टं श्रित इति । एतद्विग्रहके समासे य एवाहीने द्वितीयेत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरे ष्टकाराऽकार उदात्तः, त्रिपदसमासेऽवान्तरतत्पुरुषे तस्य समासान्तोदात्तत्वेपि स एवेत्यर्थः । समासस्येत्यनेनेति । अवान्तरतत्पुरुषनिमित्तकेनेत्यर्थः । थाथादिस्वर इति । क्तप्रत्ययाऽकार उदात्त इत्यर्थः । तेनाऽन्तोदात्तविधानात् । यथेति । तत्र हि त्रिपदे बहुव्रीहाववान्तरतत्पुरुषे तद्धितार्थेत्यनेन जाते सति शिष्टत्वाद्बाऽवान्तरतत्पुरुषयुक्तः स्वर इत्यर्थः । परे तु महान्देवदत्तः प्रियो यस्येति त्रिपदबहुव्रीहौ महादेवदत्तप्रिय इत्यस्याऽभावाय महद्देवदत्तप्रिय इत्यस्य सिद्धये त्रिपदसमासेऽवान्तरपदयोः सन्महदिति समासाऽप्रवृत्तिर्बहुलग्रहणादिति महत्कष्टश्रित इत्येवैकपद्येनैकस्वरः स्यात्तच्च नेष्यत इति भाष्याभिप्रायः । विशेषणं विशेष्येणेत्यस्य त्रिपदे समासेऽवान्तरपदयोरप्रवृत्तिं सूत्रशेषे वदता तत्प्रपञ्चभूतानां पूर्वनिपातनियमार्थानां च तत्राऽप्रवृत्तिरुक्तप्रायैवेत्याहुः । परस्परं संब-

१ क्वचिन्न ।. २ इत उत्तरं 'महाकष्टं श्रित इती'त्यादिपाठो लिखितेषु ।

महत्कष्टं महाकष्टं, महाकष्टं श्रितो महाकष्टश्रित इति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति—महत्कष्टं श्रित इति, तदा न भवितव्यम् । तदा च प्राप्नोति । तदा कस्मान्न भवति ? ॥ कस्य कस्मान्न भवति । किं द्वयोः, आहोस्विद्बहूनाम् ? ॥ बहूनां कस्मान्न भवति ? ॥ 'सुप्सुपे'ति वर्तते ॥ ननु च भो आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्तन्ते । तद्यथा—'प्रातिपदिका'दिति वर्तमानेऽन्यस्माच्चान्यस्माच्च प्रातिपदिकादुत्पत्तिर्भवति ॥ सत्यमेवमेतत् । आकृतिस्तु प्रत्येकं परिसमाप्यते, न समुदाये । यावत्येतत्परिसमाप्यते प्रातिपदिका

प्र.] स्परापेक्षायां महत्कष्टयोः समासे कृते ततः श्रितशब्देन समासः । कस्य कस्मादिति । सामान्यनिर्देशः पदद्वयात्मकस्य पदत्रयात्मकस्य च समुदायस्य प्रदर्शनार्थः । बहूनां कस्मान्न भवतीति । द्वयोरपि श्रितापेक्षया कर्मत्वे श्रितेन सामर्थ्यं द्वयोरप्यस्ति । कष्टस्यैव वा कर्मत्वे तद्द्वारेण महतोपि श्रितेन सामर्थ्यमस्तीति भावः । सुप्सुपेति वर्तत इति । संख्याया विवक्षितत्वादेकस्यैव सुबन्तस्यैकेनैव सुबन्तेन समासस्ततो बहूनां न भवतीत्यर्थः । यथा 'पशुना यजेते'त्यनेकस्य पशोरुपादानाऽभावस्तथेहापि । ननु च भो इति । यथा 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इति सर्वस्य ब्राह्मणस्य हननप्रतिषेधस्तथेहापि बहूनां समासेन भाव्यमिति भावः । आकृतिस्त्विति । एकैकस्यां व्यक्तौ जाति निमित्तप्रत्ययाभिधानसद्भावात्तत्र यथा प्रातिपदिकसमुदायस्याप्रातिपदि

उ.] न्धाभावादिति । पृथगेकार्थीभावाऽभावादित्यर्थः । पूज्यमानत्वमिति । कष्टेन महत्त्वस्याऽन्वयाऽभावादिति भावः । विशेषणविशेष्यत्वं चेति । अन्येकार्थीभावादेव परस्परं तत्त्वाऽभाव इत्यर्थः । समासो न स्यादिति । अवान्तरतत्पुरुषो न स्यादित्यर्थः । स्वरश्च प्रसज्येतेति । सौवराणां सप्तमीनां तदन्तसप्तमीत्वादहीनवाचिक्तान्तोत्तरपदान्तस्य समासस्य संबन्धि द्वितीयान्तं पूर्वपदं प्रकृत्येत्यर्थादिति भावः । अत्राऽरुचिबीजं तु त्रयाणामेकार्थीभावे द्वयोरपि सोऽस्त्येव, पृथगेकार्थीभावाऽभावेपि न क्षतिरिति । महाकष्टं श्रित इति । यदैवं वाक्यं तदा समासेन महाकष्टश्रित इति भवतीत्यर्थः । तदा न भवितव्यमिति । समासेनेति शेषः । सामान्येति । अन्यथैकपदस्य समासाभावेनैकवचननिर्देशोऽसंगतः स्यादिति भावः । तत्फलं दर्शयति—पदद्वयात्मकस्येति । सुबित्यनेन सुबन्तसमुदायाऽग्रहणे हेतुमाह—संख्याया इति । अनियतसंख्यावच्छिन्नस्य संज्ञित्वेऽव्यवस्थापत्तेस्तद्विशेषाकाङ्क्षायामुपात्तसंख्यैव विवक्ष्यत इत्याशयेन दृष्टान्तमाह—यथा पशुनेति । आकृतौ प्रवर्तमानस्य शास्त्रस्यापि तदाश्रयबहुव्यक्तिषु युगपत्प्रवृत्तिर्न दृष्टेत्याशङ्क्याह—यथा ब्राह्मण इति । एकैकस्यामिति । तस्यामेवेत्यर्थः । प्रत्ययाभिधानेति

दिति, तावत उत्पत्त्या भवितव्यम्, प्रत्येकं चैतत्परिसमाप्यते, न समुदाये। एवमिहापि यावत्येतत्परिसमाप्यते सुप्सुपेति, तावतः समासेन भवितव्यम्। द्वयोश्चैतत्परिसमाप्यते, न बहुषु॥ द्वयोस्तर्हि कस्मान्न भवति?॥ असामर्थ्यात्॥ कथमसामर्थ्यम्?॥ सापेक्षमसमर्थं भवतीति॥ यदि सापेक्षमसमर्थं भवतीत्युच्यते, 'राजपुरुषोऽभिरूपः' 'राजपुरुषो दर्शनीयः' अत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति॥ नैष दोषः। प्रधानमत्र सापेक्षम्। भवति च प्रधान-

प्र.]कत्वात्ततो विभक्तीनामनुत्पत्तिः, तथा सुबन्तसमुदायस्याऽसुबन्तत्वात् श्रितेन[1] समासाऽभावः। प्रत्ययस्य सुबन्तसमुदायस्य च चिकीर्ष्यस्य[2] प्रधानत्वाङ्गुणत्वाच्च प्रातिपदिकस्यावयवयोश्च सुबन्तयोराधारगताया एकत्वसंख्याया विवक्षणात्। ब्राह्मणसमुदायस्य हनने तु शास्त्रार्थोऽतिक्रान्त एव भवतीति 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यादौ निषेधे संख्या न विवक्ष्यते। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। न्यायोऽयम्। वृत्तौ ह्युपसर्जनपदेन प्रधानार्थाभिधायिना भाव्यम्। स्वविशेषणापेक्षायां च तस्य प्राधान्यमिति कथमेकस्यैकदा प्राधान्यमेकार्थीभावश्च स्यात्। इतरस्तु वचनमेतदिति मत्वा चोदयति—यदि सापेक्षमिति। भवति

उ.] ज्ञानव्यवहारेत्यर्थः। तथा सुबन्तसमुदायस्येति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तस्याऽसुबन्तत्वात्सुबन्तसमुदायस्य विवक्षितैकत्वकसुप्पदेन वक्तुमशक्यत्वादिति भावः। चिकीर्ष्यत्वं-विधेयत्वम्। संचिस्कीर्ष्यस्येत्यपाठः। भूषणाद्यर्थाभावात्सुटोऽप्राप्तेः, 'समोऽनुपयोगाच्चेति बोध्यम्। गुणत्वाच्च प्रातिपदिकस्येति। 'प्रधानगता संख्या विवक्ष्यते' इति ग्रन्थास्त्वार्थप्राधान्यमादाय बोध्याः।

आधारगताया इति। जात्याधारद्रव्यगता संख्या विवक्ष्यत इत्यर्थः। नन्वेवं'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यत्रापि जात्याश्रयसंख्याया विवक्षा स्यात्तस्यापि गुणत्वादत आह—ब्राह्मणसमुदायस्येति। शास्त्रार्थोऽतिक्रान्त एवेति। न्यायेनैवं शास्त्रार्थे जाते कस्यातिक्रम इति चिन्त्यम्। परे तु 'सुप्सुपेति वर्त्तत' इति भाष्यस्य 'आकृतिस्तु प्रत्येकं समाप्यत' इति वक्ष्यमाण आशयः। इतरस्त्वेकत्वविवक्षयैकसुबन्तस्यैकसुबन्तेन समास इत्युक्तमिति मत्वा शङ्कते—ननु च भो इति। आकृताविति। प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयसर्वव्यक्तावित्यर्थः। अन्यथा व्यक्तिवादेऽपि विनिगमनाविरहाद्रूपसामान्येन सर्वत्र कार्यप्रवृत्त्यैतदुक्तिरसङ्गता स्यात्। एवं चैकत्वविवक्षा कर्तुमशक्येति भावः। सिद्धान्ती स्वाशयं प्रकाशयति—आकृतिस्त्विति। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं त्वित्यर्थः। तदेवाह—यावत्येतत्समाप्यते प्रातिपदिकादितीति। एतत्पदप्रवृत्तिनिमित्तं[3] प्रातिपदिकत्वादीत्यर्थः। द्वयोश्चेति। पदद्वयप्रवृत्तिनिमित्तं प्रत्येकं द्वयोरित्यर्थः। अयं

१ क्वचिन्न। २ 'संचिस्कीर्षितस्य'। ३ 'निमित्ते'।

स्य सापेक्षस्यापि समासः ॥ यत्र तर्ह्यप्रधानं सापेक्षं भवति तत्र वृत्ति प्राप्नोति—'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' 'देवदत्तस्य गुरुपुत्रः' 'देवदत्तस्य दा भार्येति । [अत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति ॥] नैष दोषः। समुदायापेक्षाऽत्र षष्ठी स

प्र.] चेति । प्राधान्यादेवानेकेनोपकारकेणोपकार्यत्वाऽविरोधात् । 'सामान्या योग' इति लिङ्गदर्शनाच्च । समुदायापेक्षेति । गुरुकुलादिना समुदायेन सम्ब जनिते व्यतिरेके देवदत्तस्येति षष्ठी । अवयवद्वारकश्च देवदत्तस्य समुदा संबन्ध इति सामर्थ्यादवयवमपि विशेषणं स्पृशति । तदुक्तम्—

'समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना ।
संस्पृश्यावयवांस्ते[3] तु युज्यन्ते तद्वता सह' । इति ।

उ.] भावः—यथा स्वाङ्गत्वजनपदत्वादेः प्रत्येकं समास्या स्वाङ्गसमुदायजनप समुदाययोर्न स्वाङ्गजनपदग्रहणेन ग्रहणं, तथा प्रकृतेपि । न च स्वाङ्गादि दावप्येकत्वविवक्षया तदर्थलाभस्तत्रत्यैकत्वस्य स्ववाचकप्रत्ययप्रकृत्यर्थस्वा वाचकशब्दान्वितत्वेपि स्वाङ्गानन्वितत्वेनैकस्वाङ्गवाचकादित्यर्थाऽलाभात् एको यः स्वाङ्गवाचकः शब्द इत्येतावत एव ततो लाभात् । एवं चोद्देश्य संख्याऽविवक्षितैवेति मीमांसकसिद्धान्तविरोधोपि न । किं च प्रातिपदि समुदायात्तद्धितशङ्कायां तत्समाधानपरे मतुप्सूत्रस्थे भाष्ये न कैयटोक्तप्रक न्याय्यस्तत्र ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यस्य समस्तत्वेन समासे संख्याया अभा नैकत्वस्याऽभानात् । श्रूयमाणविभक्त्यर्थैकत्वं तु समाहारान्वयीति बोध्यम् न च तत्पर्यास्यधिकरणैरनेकैः समासादिवारणार्थं सा, 'स्त्रीभ्यो ढ'गित्यां स्त्रीप्रत्ययान्तसमुदायादापत्तेस्तत्रापि सत्त्वात् । यथा च तत्र बहुवचनस प्येकैकस्त्रीप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययस्तथान्यत्रापीत्याहुः । प्रधानार्थाभिधायिनेति प्रधानार्थविशेषणीभूतस्वार्थोपस्थापकेनेत्यर्थः । प्राधान्यं,-स्वार्थमात्रोपस्था पकत्वम् । कथमेकार्थीभावश्चेति । कथमन्यविशेषणत्वेनैवोपस्थितिरित्यर्थः इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्य स्वविशेषणे आकाङ्क्षाऽभाव इति भावः प्रधानस्य सापेक्षत्वेपि वृत्तावुपपत्तिमाह—प्राधान्यादेवेति । नन्वेवं राजपुरु भार्याया इत्यपि स्यादत आह—सामान्येत्यादि । उपात्तविशेषणविजातीय विशेषणयोगः प्रधानस्य भवतीति ज्ञाप्यत इति भावः । यद्यपि समासे विशि एवान्वय इति प्रधानस्य न सापेक्षत्वं, तथापि दर्शनीयत्वाद्यन्वये पुरुष मेव विशेष्यतावच्छेदकं न राजसंबन्धोपीत्याशयेन तथोक्तिरिति बोध्यम् भाष्ये—सर्वं गुरुकुलमिति । गुरुसम्बन्धविशिष्टं कुलं सर्वमपेक्ष्यते' न

१ इदं क्वचिन्न । २ 'प्राधान्यमिति । कथमेकस्यैकदा प्राधान्य मेकदैवानेकेनोप' । ३ 'तेऽपि' ।

गुरुकुलमपेक्षते ॥ यत्र तर्हि न समुदायापेक्षा षष्ठी, तत्र ते[1] वृत्तिर्न प्राप्नोति—'किमोदनः शालीनाम्' सक्त्वाढकमापणीयानाम्' 'कुतो भवान्पाटलिपुत्रक' इति। इह चापि 'देवदत्तस्य गुरुकुलं' 'देवदत्तस्य गुरुपुत्रो' देवदत्तस्य दासभार्येति, यद्येषां[2] समुदायापेक्षा षष्ठी स्यान्नैतन्नियोगतो गम्येत—देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य यः[1] पुत्र इति ॥ किं तर्हि ? ॥ अन्यस्यापि गुरुपुत्रो, देवदत्तस्य किंचिदित्येषोऽर्थो गम्येत। यतस्तु खलु नियोगतो देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य यः पुत्र इत्येषोऽर्थो गम्यते. अतो मन्यामहे—'नैषा समुदायापेक्षा षष्ठी'ति॥

प्र॰]किमोदन इति। केषां शालीनां, किं कलमानामथ रक्तानां शालीनामन्येषां वौदन इति प्रश्नः। सक्त्वाढकमिति। आपणीयानां सक्तूनामाढकमित्यर्थः। कुतो भवानिति। कस्मात् पाटलिपुत्राद्भवानागत इत्यर्थः। अनेकत्वात् पाटलिपुत्रस्य, तदवयवानां वा प्रश्नः। अत्र रोपधेतोः प्राचामिति तद्धितवृत्तिर्न प्राप्नोति। इह चापीति। समुदायसंबन्धे सति सामीप्यादेरपि प्रतिपत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः। नैषेति। गुर्वपेक्षयात्र षष्ठी, संबन्धिशब्दत्वाच्चात्र स्वार्थवदपेक्षाया वृत्तावप्यहानाद्भवत्येव वृत्तिः। उक्तञ्च—

'संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रयुज्यते।
स्वार्थवत्[3]सा व्यपेक्षा हि[4] वृत्तावपि न हीयते' इति।

उ॰]तदवयवो गुरुरित्यर्थः। तदाह—गुरुकुलादिनेति। नन्वेवं गुरौ[5] देवदत्तसंबन्धित्वं न लभ्येतेत्यत आह—सामर्थ्यादवयवमपीति। येषामर्थानां गुरुकुलादिरूपसमुदायेन संबन्धस्तेप्यर्था अवयवान्संस्पृश्य-संबन्ध्य[6] तद्वता युज्यन्त इति नात्र पक्षेऽवयवानां तत्सम्बन्धालाभ इत्यर्थः। किमः षष्ठ्यन्तापेक्षत्वमुपपादयति—केषां शालीनामिति। न तु शालीनां कीदृश ओदन इत्यर्थ इति भावः। कलमाः—श्यामशालयः। आपणीयानां मध्ये सक्त्वाढकमित्यर्थो नेत्याह—आपणीयानां सक्तूनामिति। उक्तार्थे उपपत्तिमाह—अनेकत्वादिति। एकत्वेपि तस्याह—तदवयवानां वेति। सामीप्यादेरपीति। सामीप्यादिनिरूपितसंबन्धस्यापीत्यर्थः। अवयवद्वारकसंबन्धस्यैवाऽत्र भानमित्यत्र नियामकाऽभावादिति भावः। भाष्ये—नैषा समुदायापेक्षेति। एवं चाऽप्रधानस्यापि सापेक्षत्वे वृत्तिदर्शनात्सापेक्षमसमर्थमिति वक्तुमशक्यमिति भावः। 'गमकत्वादत्र वृत्ति'रिति वक्ष्यमाणाशयमाह—संबन्धिशब्दत्वाच्चेति। नित्यसापेक्षविषये आकाङ्क्षाया अशान्त्या प्रागुक्तन्यायविषयाऽभावान्नासामर्थ्यमिति भावः। प्रयुज्यत इति। समस्तत्वेनेत्यर्थः। स्वार्थवदिति।

१ इदं क्वचिन्न। २ 'यद्येषां'। ३ 'वाक्यवत्'। ४ 'क्षाऽस्य'। ५ 'गुरोः'। ६ 'सम्बध्य।'

अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणे सापेक्षस्यापि कार्यं भवति ॥ क्वान्यत्र ? । 'इसुसोः सामर्थ्ये' 'ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोती'ति । तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं—'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति ॥ वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति 'महत्कष्टं श्रित' इति ? ॥ [॥ * ॥ सविशेषणानां वृत्तिर्न, वृत्तस्य वा विशेषणयोगो न ॥ * ॥] सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते'इति वक्तव्यम् ॥ यदि 'सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत' इत्युच्यते, 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' 'देवदत्तस्य गुरुपुत्रः' 'देवदत्तस्य दासभार्ये'त्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति ॥ [॥ * ॥ अगुरुकुलपुत्रादीनाम् ॥ * ॥] अगुरुकुलपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यं 'सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यतेऽगुरुकुलपुत्रादीनामिति ? ॥ न वक्तव्यम् ॥ वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति ? ॥ * ॥ अगमकत्वात् ॥*॥ इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं, समासेन च । यश्चेहार्थो वाक्ये गम्यते 'महत्कष्टं श्रितः' इति, नासौ जातु चित्समासेन गम्यते 'महत्कष्ट

प्र.] अन्यत्रेति ।. ततो न वक्तव्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति । वाचनिके ह्यसामर्थ्ये यथा सर्पिः कालकमिति षत्वं न भवति 'समानाधिकरणमसमर्थव' दिति वचनात् , एवं ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोतीत्यत्रापि न स्यात् । स एवाह-वृत्तिस्तर्हि कस्मादिति । सविशेषणानामिति । वृत्तिर्नेति वचनात् षत्वादि भवत्येव । पूर्वोक्तानुसारेणाऽयमपि न्याय एवोक्तः । न वक्तव्यमिति न्यायसिद्धत्वात् । इह समानार्थेनेति । वाक्येनाभिधाने प्राप्ते समासः आरभ्यमाणस्ततसमानार्थ एव न्याय्यः । महत्कष्टश्रित इति । म कष्टश्रितः स महत्कर्म करोतीत्यादि प्रतीयेत, क्रियाविशेषणं वा महत्

उ.] स्वार्थ इव स्वार्थवत् । स्वार्थशब्दो भावप्रधानः । स्वार्थमात्रोपस्थापक वाक्यघटकतादशायामिव वृत्तावपीत्यर्थः । किमोदन इत्यादयस्त्वसामर्थ्येऽपि भाष्यकारप्रयोगादेव साधव इति बोध्यम् । 'सापेक्षमसमर्थ'मित्यस्य वाचनिकत्वे दूषणान्तरमाह भाष्ये—अन्यत्र खल्वपीति । अन्यथा प्राक्कैयटोक्त न्यायस्यैकार्थीभावविषयत्वादिसुसोरित्यत्र व्यपेक्षारूपसामर्थ्यस्यैव ग्रहादस गतिः स्पष्टैव । तद्ध्वनयन्नाह—वाचनिके हीति । स एवेति । मदीय चोद्यं दुष्परिहरमित्याहेति भावः । भाष्यकारो न्यायं दर्शयति—अगम कत्वादित्यादिना । क्रियाविशेषणं वेति । महद्यथा भवति तथा करोती त्यर्थ इति भावः । न कष्टविशेषणमिति । तस्य पदार्थैकदेशत्वादिति भावः । न चैवं कष्टं श्रित इत्यस्यापि विग्रहत्वं न स्यात्, तत्र समाससमानाकारा

१ लुप्तमिदं स्यात् । २ भाष्यमिदमित्यन्ये । ३ 'अगुरुपुत्रा' ।

श्रित:' इति । एतस्माद्धेतोर्ब्रूमः—अगमकत्वादिति, न ब्रूमः— 'अपशब्दः स्या'दिति ॥ यत्र च गमको भवति, भवति तत्र वृत्तिः । तद्यथा—'देवदत्तस्य गुरुकुलं' 'देवदत्तस्य गुरुपुत्रो', 'देवदत्तस्य दासभार्ये'ति ॥

यद्य गमकत्वं हेतुः, नार्थः समर्थग्रहणेन । इहापि—'भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्ये'ति योऽर्थो वाक्येन गम्यते, नासौ जातु चित्समासेन गम्यते 'भार्या राजपुरुषो देवदत्तस्ये'ति । तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेन ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । अयमस्त्यसमर्थसमासो नञ्समासो गमकः, तस्य साधुत्वं माभूत्—'अकिंचित्कुर्वाणम्' 'अमाषं हरमाणम्' 'अगाधादुत्सृष्ट'मिति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अवश्यं कस्य चिन्नञ्समासस्याऽसमर्थसमासस्य गमकस्य साधुत्वं वक्तव्यम् । 'असूर्यंपश्यानि मुखानि' 'अपुनर्गेयाः

प्र.] प्रतीयेत, न तु कष्टविशेषणम् । न ब्रूम इति । लोके प्रयुज्यमानस्य साधुत्वमसाधुत्वं च विचार्यते गोगाव्यादिशब्दवत् । महत्कष्टश्रित इत्ययं तु महत्कष्टं श्रित इत्येतद्वाक्यार्थे नैव प्रयुज्यते । प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानम् । अतो नात्र समासो भविष्यतीत्यर्थः । नञ्समासो गमक इति । गाव्यादिवदसाधुरपि गमकत्वाभिमतो लोके प्रयुज्यते तस्याऽसति समर्थग्रहणे साधुत्वं प्राप्तं, ततस्तन्निवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः । किंचिदकुर्वाणं, माषमहरमाणं, गाधादनुत्सृष्टमित्येतेष्वर्थेष्वेते नञ्समासाः ।
असूर्यंपश्यानीति । सूर्यकर्मिकया दृशिक्रियया नञः संबन्धो, न तु

उ.] एवोपस्थितेः । एतेन वृत्तिविग्रहयोः समानविषयताकत्वं सूचितम् । विशेषणसमभिव्याहारे तु महदन्वयाय कष्टादेर्विशेषणत्वाऽनाक्रान्तविशेष्यतयोपस्थितिरावश्यकीति तयोः समानार्थत्वभङ्गः । इदमेव भाष्ये 'पदार्थः पदार्थेने'तिव्युत्पत्तेर्मूलमिति दिक् । भाष्ये—एतस्माद्धेतोर्ब्रूम इत्यादि । अगमकत्वादित्येतस्माद्धेतोः 'सापेक्षमसमर्थ'मित्यादि ब्रूमः । न तु संभाविताऽपशब्दस्य साधुत्वनिवृत्तये तद्वाचनिकं ब्रूम इत्यर्थः । तद्ध्वनयन्नाह-यत्र गमक इत्यादिना । एतदेवाभिप्रेत्य व्याचष्टे—लोके इत्यादिना । अगमकत्वादेव तदर्थे शिष्टलोकैरप्रयुक्तत्वात्समासो न भवतीति भावः । एवं च गमकत्वादेव 'किमोदनः शालीना'मित्यादेरुपपत्तिः । कैयटाद्युक्तसंबन्धिशब्दत्वादियुक्त्या देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादेः साधुत्वे उपपादितेऽपि 'किमोदन' इत्यादेः साधुत्वं नोपपादितं स्यादतो भाष्योक्तमेव साधु ।

गमकश्चेत्तन्निवृत्तिरशक्येत्यत आह—गमकत्वाभिमत इति । तत्र हेतुर्लोके प्रयोगः । अतोऽसौ गमकत्वेनेष्ट इत्यर्थः । परं त्वसाधुरिति भावः । अस-

१ 'अस्त्यसमर्थ' । २ क्वचिन्न ।

श्लोकाः' 'अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः' 'अलवणभोजी ब्राह्मण' इति । 'सुडनपुंसकस्ये-त्येतन्नियमार्थं भविष्यति—'एतस्यैवाऽसमर्थसमासस्य नञ्समासस्य गम-कस्य साधुत्वं भवति नान्यस्ये'ति । तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेन ॥ अथ क्रिय-माणेपि समर्थग्रहणे 'समर्थ' मित्युच्यते किं समर्थं नाम ? ॥ ॥ * ॥ पृथग-

प्र.] सूर्यस्थया सत्तयेत्यसामर्थ्यम् । अपुनर्गेया इति । पुनर्न गेया इति गाने नञः संबन्धो न तु पुनःशब्दार्थेन । अश्राद्धभोजीति । भुजिना नञ संबन्धो न तु श्राद्धेन । श्राद्धे भोजननिषेधाऽवगमात् । अनपुंसकस्येति प्रसज्यप्रतिषेधपक्षेऽयमसमर्थसमासः । असमर्थनञ्समासानां केषां चित् साधुत्वज्ञापनायाऽनपुंसकस्येति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते । पर्युदासेपि ह्य न क्षतिः । तदेवं समर्थग्रहणे क्रियमाणे विध्यर्थमेतेषां ग्रहणं कर्तव्यं त वाऽक्रियमाणे नियमार्थं भविष्यतीत्यर्थः । एतस्यैवेति । अभेदमाश्रित्यैकवच कृतम् । एतेषां बहुत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः । असमर्थसमासेपि क्रियायामुभ सन्निपातादेकार्थीभावस्तद्वारकोऽस्त्येव । अथ क्रियमाणेपीति । अबुधबोधना क्रियमाणेऽकरणेभ्युपगम्यमाने इत्यर्थः । किं समर्थं नामेति । यद्यपि पूर्वमेका भावो वा सामर्थ्यं व्यपेक्षा वेत्याद्युक्तं तथाप्येतद्विचारस्थानं तस्य । एतसि द्धेन तु पूर्वं व्यवहारः कृतः । पृथगर्थानामिति । एकार्थीभावं तावत्साम दर्शयति । परस्तात्तु व्यपेक्षालक्षणं दर्शयिष्यति । पृथगर्था येषां पदानां ता

उ.] मर्थत्वमुपादयति—किंचिदकुर्वाणमिति । न सूर्यस्थया सत्तयेति । सू पदार्थघटकधात्वर्थेनेत्यर्थः । कर्मणि न प्रेरयतीत्यसूर्य इत्यर्थो नेति भावः सूर्यशब्दस्य रूढत्वेऽपि सूर्यभिन्नमिति तेनाऽन्वयाभावादसामर्थ्यमित्य बोध्यम् । नियमार्थं भविष्यतीति । एवं चाऽकिंचित्कुर्वाणमित्याद प्रयोगाःप्रागुक्ता असाधव इति भावः । असूर्येत्यादीनां प्रागुक्तानां बहूनां साधु त्वस्येष्टत्वादेकवचनमनुपपन्नमत आह—अभेदमिति । 'एतस्यैवे'तिभाष्य प्रागुक्तस्येत्यर्थ इति भावः। क्रियायामुभयोरिति । इदं चिन्त्यम् । 'कृतः स मृत्तिकये'त्यादौ समासापपत्तेः । असामर्थ्येपि ज्ञापकात्क्वचित्समास इ भाष्याल्लाभेनाऽस्योपयोगाऽभावाच्च। । प्रातिपदिकसंज्ञाप्यसूर्यललाटयोरित्य सकस्येति च ज्ञापकादिति भाष्याशयः । अबुधेति । सर्वत्र गमकत्वाऽगमक लक्षणैकचक्षुष्कैर्दुर्ज्ञेये इति भावः । कृतेपि क्वचित्परम्परोपदेशगम्यगमकत्व दिनैव सर्वप्रयोगनिर्वाह इति बोध्यम् । एतत्सिद्धेनेति । अत्रत्यवार्तिककारी सिद्धविचारमुपादाय पूर्वं भाष्यकृता व्यवहृतमिति भावः । पृथगर्था इति अर्थेषु पृथक्त्वं भिन्नभिन्नोपस्थितिविषयत्वम् । आचष्टे—उपस्थापयति

र्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनम् ॥ * ॥ पृथगर्थानां पदानामेकार्थीभावः 'समर्थ'मित्युच्यते ॥ क्व पुनः पृथगर्थानि, क्वैकार्थानि ? ॥ वाक्ये पृथगर्थानि—'राज्ञः पुरुषः' इति । समासे पुनरेकार्थानि—'राजपुरुषः' इति॥

प्र.]पृथगर्थानि पदानि । वाक्ये हि राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजशब्दो राजार्थमेवाचष्टे, पुरुषशब्दोऽपि पुरुषार्थमेव। वृत्तौ तु राजपुरुष इत्यत्र राजशब्दोऽपि पुरुषार्थमेवाचष्टे इति द्वयोरेकार्थीभावो भवति । अथ वाऽन्य एवावयवार्थान्वितः समुदायार्थः प्रादुर्भवतीति तदपेक्षयैकार्थीभाव उच्यते, पांसूदकवदेकभावापन्नत्वात्।यद्यपि शब्दान्तरमेव वृत्तिः, अवयवा वर्णवदनर्थकास्तथापि सादृश्यात्तत्वाध्यवसायं पदानामाश्रित्य 'पृथगर्थानामेकार्थीभाव' इत्युक्तम्। समर्थवचनमिति । समर्थशब्दस्य वाच्य इत्यर्थः । कर्मणि ल्युट् । क्व पुनरिति । पृथगर्थत्वमेकार्थत्वं च विरुद्धत्वादेकस्मिन्विषये न संभवतीति प्रश्नः । राज्ञः पुरुष इति । 'राज्ञ' इत्यनेन पदेन राजार्थोऽनियतसंबन्ध्यपेक्षयोद्भूतसंबन्धो विशेषणभावमापन्नोऽभिधी-

उ.]राजशब्दोपि पुरुपार्थमेवेति।पुरुषार्थान्वितमेव स्वार्थमुपस्थापयतीत्यर्थः। जहत्स्वार्थायामप्याह—अथ वेति। अवयवार्थान्वित इति । पूर्वपदरूपावयवार्थसदृशाऽर्थान्वित इत्यर्थः । तदुक्तम्—अन्य एवेति । समुदायार्थः—समुदायशक्तिगम्यः । क्वचित्तु—'अवयवार्थानन्वित' इति पाठः । तदा स्पष्टमेवाऽन्य एवेत्यस्य विवरणमिदम् । द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेकार्थीभावस्तु सूत्रोपक्रमे दर्शितः। एकार्थत्वम्—अविभागापन्नार्थत्वम्।अपृथगुपस्थितिविषयार्थकत्वं।तदाह—पांसूदकवदिति।यथा मिलितपांसूदकेऽन्यतराऽविषयक ज्ञानविषयत्वं नान्यतरस्य, तथा प्रकृतेप्यन्यतमाऽविषयकोपस्थितिविषयत्वं नान्यतमस्येत्यर्थः।यथा पांसूदकमिलने पिण्डाख्यान्तरमेवैकभावमापन्नं तयोस्तदवयवत्वव्यवहारश्च तद्वदत्रापीति भावः । एवं चाऽपृथगुपस्थितिविषयत्वमेकार्थीभाव इति फलितम् । गौणमेकार्थत्वं समासघटकपदानां बोधयितुं च्विनिर्देशः । पदानामसत्त्वाद्यथा तत्सत्ताव्यवहारो गौणस्तथा तेषामेकार्थत्वव्यवहारोपीति बोध्यं। तदाह—यद्यपीति । सादृश्यादिति। यद्यप्येतत्पक्षे वाक्यमप्यखण्डमेव तथापि रेखागवयस्थानीयेन शास्त्रनिष्पन्नेन सखण्डेन सादृश्यं बोध्यम् । एकार्थीभाव इत्यनेन समर्थवचनमित्यस्य सामानाधिकरण्यानुपपत्तेराह—कर्मणीति । बाहुलकादिति शेषः। सामान्ये च नपुंसकम् । तद्ध्वनितं भाष्ये—समर्थमित्युच्यते इति । वाक्यसमासयोर्विशिष्टपुरुषस्यैकस्यैवावगतेर्विशेषाऽभावमाशङ्क्याह—राज्ञ इति । अनियतसंबन्ध्यपेक्षयेति च्छेदः । उद्भूतसंबन्धशब्देन तद्वृत्तितया प्रतीयमानसंबन्धः । विशेषणभावमापन्न इति । विशेषणत्ववैशिष्ट्येनोपस्थित इत्यर्थः । स्वप्रकृत्यर्थ-

१ 'समर्थेत्यु'। २'भाव इति'। ३ 'दविभागापन्न'।४ 'दवयवो...नर्थकः।५क्वचिन्न ।

किमुच्यते–'पृथगर्थानी'ति, यावता 'राज्ञः पुरुष आनीयता'मित्युक्ते ['राजपुरुष' आनीयते,] 'राजपुरुषः' इति च स एव ? ॥ नापि ब्रूमः–'अन्यस्यानयनं भवती'ति ॥ कस्तर्ह्येकार्थीभावकृतो विशेषः ? ॥

॥*॥ सुबलोपो व्यवधानं यथेष्टमन्यतरेणाभिसम्बन्धः स्वरः ॥*॥ इति ॥ सुबलोपो भवति वाक्ये–'राज्ञः पुरुष' इति । समासे पुनर्न भवति-

प्र.]यते। 'पुरुष' इत्यनेन तु पुरुषार्थः स्वनिष्ठो विधीयमानत्वात्प्राधान्यमापन्नोऽभिधीयते । वृत्तौ तु भेदस्य निवर्त्तनात्तदधिष्ठानस्यापि सम्बन्धस्याऽन्तर्भावात्षष्ठी निवर्त्तते । सैव च स्वाभाविकी निवृत्तिः 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रिति शास्त्रेणाऽन्वाख्यायते प्रत्ययलक्षणसिद्धये । किमुच्यत इति। एवं हि वाक्ये पदानां पृथगर्थत्वं स्याद्यद्येक एव विशिष्टोर्थो न प्रतीयते । वृत्तौ च पुरुषमात्रप्रतीतौ स्यादेकार्थीभावः । यतस्तु वृत्तिवाक्ययोरेक एवार्थः प्रतीयते तदा सामर्थ्यभेदोऽपि नास्ति । नापि ब्रूम इति । वाक्ये पृथगर्थत्वेपि पदानामाकाङ्क्षायोग्यतावशाद्विशेषणविशेष्यभावाद्विशिष्टार्थप्रतिपत्तिः । वृत्तावपि विशिष्ट एवार्थो राजपुरुषशब्दाभ्यामभिधीयत इति कुतोऽन्यस्यानयनम् । न चैतावता वृत्तिवाक्ययोरेकार्थता । ब्राह्मणानां शतं भोज्यतां,शतं ब्राह्मणा भोज्यन्तामिति सत्यपि कार्यस्याऽभेदे शब्दाभिद्यते तथेहापीत्यर्थः। सुबलोप इति। एकार्थीभावाऽभावकृतोऽपि विशेष 'एकार्थ

उ.]गतविशेषणत्वस्यापि प्रथमातिरिक्तविभक्त्यर्थत्वादिति भावः।अभिधीयते–शब्दोपस्थाप्यते। स्वनिष्ठः–प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठः। प्रातिपदिकार्थमात्ररूप इति यावत् न तु संबन्ध्यन्तरापेक्षयोद्भूतसंबन्ध इत्यर्थः । विधीयमानत्वात्–विधेयताख्यविषयतावत्त्वात् । प्रथमाया विधेयविभक्तित्वादिति भावः । तदेवाह—प्राधान्यमिति । वृत्तौ भेदस्य–भिन्नोपस्थितिविषयत्वस्य । यथा घटघटत्वयोः घटशब्दजन्यसंबन्धाऽविषयकोपस्थित्यविषयत्वं तथा वृत्तौ राजपुरुषयोरिति भावः। संबन्धस्यान्तर्भावात् । राजपुरुष इति समुदायेनैवोपस्थापनादित्यर्थः । 'उक्तार्थानामप्रयोग' इति षष्ठ्या निवृत्तिरिति भावः । उक्तविशेषस्य गम्यमानतयाऽविशेषोऽपि कथमित्यत आह—एवं हीति । पृथगर्थत्वं स्यादिति । समासापेक्षया परस्परापेक्षया च भिन्नार्थत्वं स्यादित्यर्थः । न प्रतीयेतेति । 'पदाभ्या'मिति शेषः सामर्थ्यभेदोपीति । व्यपेक्षैकार्थीभावरूप इत्यर्थः । भाष्ये—नापि ब्रूम इति नैव ब्रूम इत्यर्थः । वाक्ये पृथगर्थत्वेपीति । पृथगुपस्थितिविषयत्वेपीत्यर्थः एकार्थता–एकसामर्थ्यवत्ता । एकार्थीभावकृतविशेषप्रश्ने 'सुबलोप' इत्यादिकथनं संङ्गतमत आह—एकार्थीभावाभावेति । यथा मशकनिवृत्तिकारणमपि धू

१ क्वचिन्न । २ 'इत्येकार्थीभावकृता विशेषाः' । ३ इदं भाष्यमित्यन्ये । ४ 'सुपोऽलोपो' । ५ 'समासेतु न' । ६ 'प्रतीतिः' ।

'राजपुरुष' इति ॥ व्यवधानं चं भवति वाक्ये–'राज्ञ ऋद्धस्य पुरुष' इतिं। समासे तु न भवति–'राजपुरुष' इति ॥ यथेष्टमन्यतरेणाभिसम्बन्धो भवति वाक्ये–'राज्ञः पुरुषः' 'पुरुषो राज्ञ' इति। समासे न भवति 'राजपुरुष' इति ॥ द्वौ स्वरौ भवतो वाक्ये–'राज्ञः। पुरुष' इति। समासे

प्र.]भावकृत' इत्युच्यते।सन्निधानाऽसन्निधानाभ्यां क्रियाभिनिर्वृत्तौ पदार्थानां कारणत्वात्। यथा वर्षकृतं सुभिक्षं, वर्षकृतं दुर्भिक्षमिति चोच्यते। तत्र राज्ञः पुरुष इति वाक्ये भेदाधिष्ठानस्य संबन्धस्य प्रत्याययिषितत्वाद्विना विभक्त्या तस्य-प्रत्याययितुमशक्यत्वान्नास्ति सुंब्लोपः, समासे कृते भेदनिवृत्तौ तदाश्रयस्य संबन्धस्योपरमात्स्वाभाविकी सुपो निवृत्तिः, सैवं च शास्त्रेणानुज्ञायते। तदेवं सुपो भावाऽभावाभ्यामर्थस्य भावाऽभावानुमानं। वाक्यसमासयोर्व्यवधानमपि सत्यर्थभेदे दृष्टं वाक्ये, यथा भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति। असति न दृष्टम्। देवदत्त इत्यत्र पदमध्ये पदान्तरस्य प्रक्षेप्तुमशक्यत्वात्। यथेष्टमिति। वाक्येऽनियतपौर्वापर्येण पदानां प्रयोगः, समासे तु नियतपौर्वापर्यः। स चार्थाऽभेदनिबन्धनः। यथा 'कर्क' इति प्रयोक्तव्ये 'कर्क' इति न प्रयुज्यते। द्वौ स्वराविति। अर्थभेदे स्वरभेदो दृश्यते–यथा देवदत्त गामभ्याजेति। तदभेदे न दृश्यते यथा–घट इति। अत्र 'राज्ञः पुरुष' इति द्वे अपि पदे निरस्वरेणाद्युदात्ते।'राजपुरुष' इति समासो-

उ.]मशककारणमित्युच्यते 'मशकार्थो धूम' इति,तथा तदभावकारणकमपि तत्कारणकमित्युच्यते।तदुक्तं पातञ्जलभाष्ये—'उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययाप्तयः। वियोगान्यत्वधृतयः कारणं नवधा स्मृतम्'। उभयत्रापि राजसंबन्धवत्पुरुषप्रतीत्यविशेषे क्वचिद्विभक्त्यादिः, क्वचिन्नेति विभागः कथमित्यत आह–तत्रेति। वाक्यीयन्यायेन विशेषणत्वमेव षष्ठीप्रवृत्तौ निमित्तं,तत्रैव संबन्धस्योद्भूततया भानादिति भावः। भेदनिवृत्ताविति। भिन्नोपस्थितिविषयत्वमत्र भेदः।संबन्धस्योपरमादिति। प्रातिपदिकोक्ततया तदाकाङ्क्षोपरमादित्यर्थः। अर्थस्येति। अर्थगतभिन्नोपस्थितिविषयत्वस्येत्यर्थः।'ऋद्धस्ये'त्यस्य राजसमानाधिकरणत्वेनैकार्थ्याद्व्यवधायकत्वमिति मन्वानं प्रति स्पष्टमुदाहरणमाह–भार्या राज्ञ इति।'भार्या देवदत्तस्ये'त्यस्य मध्ये 'राज्ञः पुरुष' इत्यनेन व्यवधानमिति बोध्यम्। ननु वाक्येऽपि राज्ञो विशेषणताया एव नियतत्वाद्यथेष्टमभिसंबन्ध इत्यनुपपन्नमत आह–वाक्येऽनियतेति। पौर्वापर्यलक्षणः शब्दगतोऽभिसंबन्धो भाष्याभिप्रेत इति भावः। समासाऽसमासकृतः स्वरविशेषो नैकार्थीभावकृत इत्यत आह–अर्थभेदे इति।[स्वरभेदे इति]।स्वरशब्देनोदात्तः स्वरितो वाऽत्र विवक्षित इति बोध्यम्। द्वे अपीति।

१ क्वचिन्न। २ 'सुलोपः'। ३ 'सेयम्'।

पुनरेक एव-'राजपुरुष' इति ॥ नैत एकार्थीभावकृता विशेषाः ॥ कि तर्हि ?॥ वाचनिकान्येतानि । आह हि भगवान्-'सुपो धातुप्रातिपदिकयो' 'उपसर्जनं पूर्वम्' 'समासस्यान्त उदात्तो भवती'ति ॥ इमे तर्ह्येकार्थीभाव कृता विशेषाः ॥*॥ सङ्ख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषणं चयोगः ॥*॥

प्र.]ऽन्तोदात्तः। वाचनिकानीति । वचनेनैवंभूतानामन्वाख्यानाद्व्यभिचाराच्चानुम सुबलोपादिकमर्थभेदस्येत्यर्थः । यथा 'पयः पयो जरयती'त्यत्र विनापि विभक्ति कर्तृकर्मप्रतीतिर्भवति पञ्चकप्रातिपदिकार्थदर्शने । तथा 'राजपुरुष' इत्य सत्येवार्थभेदे राजपदमेव संबन्धमभिदध्यात् । अर्थाऽभेदे च सुबलोपो दृष्टः । य 'वर्षासुजः' 'गोषुचर' इति।तथा वृत्तावपि प्रयोगानियमो दृश्यते-अन्तादी आव जातपुत्रः पुत्रजात इति। वाक्ये च प्रयोगनियमो धवश्च खदिरश्चेति । नहि भव 'च खदिरः' 'च धव' इति।ऐकस्वर्यं च वाक्ये दृश्यते-'तीक्ष्णेन परशुना वृश्चति' अर्थाऽभेदे च स्वरभेदः-'कर्तवै अन्वेतवै' इति । 'अन्तश्च तवै युगपत्' चान्तश्च युगप'दित्यत्र स्वरः । सङ्ख्याविशेष इति । वाक्ये उपसर्जनपद विभक्त्यर्थाभिधायित्वात्सङ्ख्याविशेषयुक्तं स्वार्थं प्रतिपादयन्ति । समासे त्वन भूतस्वार्थं प्रधानार्थमभिदधतीत्यभेदैकत्वसङ्ख्यामवगमयन्ति । सङ्ख्याविशेषाणाम

उ.]राजन्शब्दः कनिनन्तः,पुरुषः कुषनन्त इति भावः।'सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे' क्वेर्वाचनिकत्वं कथमत आह-वचनेनेति । व्यभिचारमेव दर्शयति-यथेति । वाचकाऽभावे कथं तत्प्रतीतिरत आह-पञ्चकेति । तात्पर्यग्राहकं तु प्रकरणा भावः।इदमेव दर्शनं सिद्धान्तिन इति बोध्यम्। राजपदमेवेति।शब्दशक्तिस्वाभाव दिति भावः । एतेन विभक्त्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थत्वं न दृष्टमित्यपास्तम् । श भावेऽर्थसद्भावं प्रदर्श्य शब्दसद्भावेप्यर्थाऽभावं दर्शयति-अर्थाभेदे चेति । अभि पस्थितिविषयत्वे चेत्यर्थः । वाक्ये चेति । चादीनां निपातानां परप्रयोग ए भावः । तीक्ष्णेनेति । पराङ्गवद्भावात्स्वरैक्यमत्रेत्यर्थः । अन्तश्च तवै इति । मसमासेऽन्त्यं समासे स्वरविधायकम् । विभक्त्यर्थेति । वाक्ये उपसर्जनबो पदानां विभक्त्यन्तत्वेन तदर्थसङ्ख्याविशेषयुक्तार्थबोधकत्वमित्यर्थः । अन्तर्भूते विशेषणीभूतस्वार्थकमित्यर्थः । अभेदैकत्वेति । विभक्त्यभावेन सङ्ख्याविशे तत्तद्रूपेणाऽप्रतीतेः सङ्ख्यात्वेन सर्वसङ्ख्यानां भानं मधुनि सर्वरसानां रसत्वेन भ वदिति भावः।तदाह-यथौषधीति।अथ वेति।अत्र पक्षे सङ्ख्यात्वेन सामान्यं भा न तु विशेषा इति पूर्वस्माद्विशेषः । सङ्ख्यावद्राजसंबन्धीति पक्षद्वयेपि बोधः । एव भाष्ये-'सङ्ख्याविशेष' इति विशेषपदोपादानम् । मधुनि सर्वरससत्ताज

१श्लोकवार्तिकम्।इदं भाष्यमित्यन्ये । २ 'अर्थाऽभेदस्य'। ३ 'अर्थाभेदे'। ४ 'सुब

इति । सङ्ख्याविशेषो भवति वाक्ये–'राज्ञः पुरुषः' 'राज्ञोः पुरुषः' 'राज्ञां पुरुष' इति । समासे न भवति–'राजपुरुषः' इति ॥ अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति॥ किं कारणम्?॥ योसौविशेषवाची शब्दस्तदसांनिध्यात् । अङ्ग ! हि भवांस्तमुच्चारयतु गंस्यते स विशेषः ॥ ननु च नैतेनैवं भवितव्यम् । नहि शब्दकृतेन नामाऽर्थेन भवितव्यम् । अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम् ॥ तदेतदेवं दृश्यताम्–अर्थंरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनात्र विशेषो न गम्यत इति।[1]

प्र.]भागेनावस्थानमभेदैकत्वसङ्ख्या।यथोक्तम्–'यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः । अविभागेन वर्त्तन्ते तां सङ्ख्यां तादृशीं विदुः ।' इति । अथवा परित्यक्तविशेषं सङ्ख्यासामान्यमभेदैकत्वसङ्ख्या।तदुक्तम्–'भेदानां वा परित्यागात्सङ्ख्यात्मा स तथाविधः । व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्त्तते । अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् । प्रख्यायते न शुक्लादिभेदरूपस्तु गम्यते' इति । क्वचित्तु सङ्ख्याविशेषाभिव्यक्तिर्भवति । यथा द्विपुत्रः पञ्चपुत्र इत्यादौ प्रातिपदिकार्थ एव सङ्ख्याविशेषः । तावकीनो मामकीन इत्यत्रादेशाभिव्यङ्ग्यमेकत्वम् । शौर्पिकमिति प्रातिपदिकेन विशिष्टस्यैव परिमाणस्योपादानादेकत्वावगमः । तथा मासजात इति विशिष्टकालावगमाय प्रयोगादेकत्वावगतिः।एवमन्यत्रापि प्रकारान्तरेण सङ्ख्याभेदावसायो द्रष्टव्यः । तदसान्निध्यादिति । लुका विभक्तेर्निवर्तितत्वादित्यर्थः। ननु चेति । नहि विद्यमानेऽर्थे लुकमाचार्योऽन्वाचष्टे, अपि त्वर्थस्याऽभावात्स्वत एव या शब्दस्य निवृत्तिः सैवाऽनुगम्यत इत्यर्थः । अर्थकृतेनेति। प्रत्याययिषितार्थप्रतिपादनाय शब्दप्रयोगात् । अर्थरूपमिति । अर्थस्वभावः ।

उ.]तत्तद्रोगादिनिवृत्तिरूपस्य फलस्यानुभवात्तत्सत्ताकल्पनेप्यत्र सर्वसङ्ख्याविशेषकल्पने मानाऽभाव इति तद्भावः । भेदानां–विशेषाणाम्। सङ्ख्यात्मा–सङ्ख्यासामान्यम् । तथाविधः–अभेदैकत्वसङ्ख्यापदवाच्यः।निर्विशेषसामान्याभावादिदं कथमत आह–व्यापारादिति । सङ्ख्यात्वेनैव तत्प्रतीतेर्विशेषरूपाणां तत्तद्रूपेणाऽप्रतीतेश्च भेदापोह इति भावः। तदेव समर्थयति–अगृहीतेति । शुक्लादिरूपभेदस्त्विति । शुक्लादिरूपविशेष इत्यर्थः । 'भेदरूप' इति पाठे शुक्लादिविशेषरूपोऽर्थस्त्वित्यर्थः[3] । तत्र रूपत्वेन रूपप्रतीतिः सद्वस्तुविषया।अत्र तु सङ्ख्यात्वेन प्रतीतिरसद्वस्तुविषया विकल्पात्मिकेति विशेषः । नन्वेकार्थीभावकृतसङ्ख्याविशेषाऽभावेनैव तदसांनिध्यमिति चेन्नेत्याह–लुकेति । लुक्शास्त्रपर्यालोचनयाऽर्थसत्त्वमनुमीयत इति भावः । ननु लुक्शास्त्रपर्यालोचनयाऽर्थसत्त्वमेवेत्यत आह–नहीति । अनुगम्यते इति । बोध्यत इत्यर्थः । 'प्रत्ययलक्षणसिद्धये' इति शेषः । ननु जातौ बहुवचने कथं व्यक्तिगत-

१ 'रूपमेवंजातीयं' । २ क्वचिन्न । ३ 'पार्थस्त्वि' ।

अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते—'योसौ विशेषवाची शब्द-स्तदसांनिध्यादत्र विशेषो न गम्यते' इति, इह तस्य विशेषो गम्येत—अप्सुचरो गोपुचरो वर्षासुजं इति ॥

प्र.]एतदुक्तं भवति—सङ्ख्याविशेषादियुक्तवस्तुप्रतिपादनेच्छायां वाक्यं प्रयुज्यते,अन्यत्र तु वृत्तिः । गोपुचर इति । गोपुचरः कुक्कुट उच्यते । एकस्यां गवि द्वयोर्बहुषु वा यश्चरति स सर्वोऽसावविशेषेणोच्यते।जातौ चेदं बहुवचनमिति व्यक्तिगतसङ्ख्या-भेदानवगतिः[2] । यदि तु व्यक्तिगतं बहुत्वं प्रतीयेत ततस्तदाश्रयमेव बहुवचनं क्रियेत । यदा तु सत्यपि बहुवचने व्यक्तिगतं[3] बहुत्वं न प्रतीयते तदा जात्याश्र-बहुवचनमभ्युपगम्यते[4] । वर्षासुज इति । इन्द्रगोपः । अत्राप्येकस्मिन्नपृतौ अवयवबहुत्वापेक्षो बहुवचनान्तो वर्षाशब्दो वर्त्तते, नत्वत्र ऋतुबहुत्वं प्रतीय इत्यत्राप्यभेदैकत्वमुपजायते।'तत्पुरुषे कृति बहुल'मित्यत्राऽलुक्। लिङ्गविशेषस्या क्वचिद्वृत्तावुपादानं 'कुमारीपुत्र' इति । क्वचित्त्यागः—'कुक्कुटाण्डं मृगमांस'मिति वाक्येपि जात्यन्तरनिवृत्तिपरे लिङ्गविशेषाऽविवक्षा दृश्यते—'छागस्य मांस'मिति

उ.]सङ्ख्याविशेषप्रतीत्यापादनमत आह—यदि त्विति।सत्यपि प्रत्यये तदनवगतेर्जा तदाश्रीयते इति भावः । जात्याख्यायामितिसूत्रप्रत्याख्यानादवयवबहुत्वारोपे बहुवचनमिति—अत्रापि वक्तुं युक्तम्। अत्राप्यभेदैकत्वमिति। अवयविगताऽभेदै त्वमित्यर्थः । एवं हि 'दारा' इत्यादावप्यवयविन्यभेदैकत्वं स्यादिति तस्य वृत्तिक विशेषत्वभङ्ग इति चिन्त्यम् । सङ्ख्याविशेषवल्लिङ्गविशेषोपि कुतो नोक्तस्तत्राह लिङ्गविशेषस्यापीति । परे तु 'सङ्ख्याविशेष' इत्यस्याऽप्रातिपदिकार्थसंख्यावि इत्यर्थः । तेन द्विपुत्रादौ न दोषः । मासजातादौ शब्दात्संख्याऽप्रतीतिरेव, मा त्वेन त्वेकमासस्यैव बोधः,अनेकमासजाते द्विमासजात इत्यादिदर्शनात्। शब्दश स्वभावान्न कदापि तेनानेकमासस्य मासत्वेन बोधः । 'त्वत्पुत्रो' 'युष्मत्पुत्र' इत्य दावपि तत्तच्चेतनपुत्र इत्येव बोधः । आदेशतदभावौ तु तत्त्वेन वस्तुत एकत्वा तदभावाभ्याम् । यथा घटानित्यादितो बहुत्वेनैव कदाचित्त्रयाणां कदाचिच्चतुरादी भानं,न तु कदाचिदपि त्रित्वचतुष्ट्वादिना, तथा वृत्तौ राजत्वादिनैवैकानेकव्यक्तिभा तात्पर्यवशान्न त्वेकत्वद्वित्वादिना । एकवचनत्वादिकं वस्तुत एकत्वादिवि व्यक्तिबोधकत्वं न त्वेकत्वद्वित्वादिनेत्येतावत्पर्यन्तमाग्रहः । एवमन्यत्रापि बोध्य दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतरा इत्यादाववयवसंख्याया अभानाद्दन्तत्वेनौष्ठत्वेन दन्तौ लक्षणार्थद्वयप्रतीतेस्तरवेव, अनेकव्यक्तिसत्त्वेपि तासां शब्दतोऽभानात् । अत भाष्यकृतोपसर्जनविशेषणरूपविशेषस्य देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावव्यापकत्ववद

१ 'चरः'। २'गमः'। ३'व्यक्तिबहुत्वं'। ४'मित्यभ्युप'। ५ क्वचिन्न। ६ 'इत्यादि

व्यक्ताभिधानं भवति वाक्ये—'ब्राह्मणस्य कम्बलस्तिष्ठतीति।समासे पुनरव्यक्तम्[2] 'ब्राह्मणकम्बलस्तिष्ठती'ति ; सन्देहो भवति—सम्बुद्धिर्वा स्यात्, षष्ठीसमासो वेति ॥ एषोऽप्यविशेषः । भवति हि किंचिद्वाक्येऽव्यक्तं, तच्च समासे व्यक्तम्। वाक्ये तावदव्यक्तम्—'अर्द्धं पशोर्देवदत्तस्ये'ति; सन्देहो भवति—पशुगुणस्य वा देवदत्तस्य यदर्द्धम्, अथ वा योऽसौ संज्ञीभूतः पशुर्नाम तस्य यदर्द्धमिति। तच्च समासे व्यक्तं भवति—'अर्द्धपशुर्देवदत्तस्ये'ति ॥ उपसर्जनविशेषणं भवति वाक्ये—'ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष' इति । समासे न भवति—'राजपुरुष'इति ॥ एषोऽप्यविशेषः । समासेऽप्युपसर्जनविशेषणं भवति । तद्यथा—देवदत्तस्य गुरुकुलं, देवदत्तस्य गुरुपुत्रो, देवदत्तस्य दासभार्येति ॥

'च'[प्र[3]]योगो भवति वाक्ये,स्वचयोगः स्वामिचयोगश्चेति।स्वचयोगः—

प्र.]ब्राह्मणकम्बल इति । यद्यप्यत्र स्वरान्निर्णयस्तथापि शब्दस्वरूपमात्रान्निश्चयाऽभाव इत्येवंपरमेतत् । यत्रापि नास्ति स्वरभेदः सम्बुद्धिषष्ठीसमासयोः—'तिष्ठति ब्राह्मणकम्बलः' इत्यादौ, तत्रापि प्रकरणादिवशादवश्यं निश्चयेन भाव्यम्। कम्बलशब्दो घृतादित्वान्निपातनाद्वाऽन्तोदात्तः । एकार्थीभावे सति भेदनिबन्धनसंबन्धाभिधायिविभक्तिनिवर्त्तनात्तत्कृतो विशेषोऽव्यक्ताभिधानमुच्यते । एषोपीति । व्यभिचारात् । अपिशब्दः सुबलोपाद्यपेक्षया समुच्चयाऽर्थः । ऋद्धस्येति । राजा स्वार्थादप्रच्युतः पदान्तरार्थमप्रतिपन्नो वाक्ये योग्यत्वाद्विशेषणसंबन्धमनुभवति । वृत्तौ तूपसर्जनीभूतस्वार्थमर्थान्तरं प्रत्याययतीति अयोग्यत्वाद्विशेषणेन न संबध्यते । एषोऽपीति। अव्यापित्वात् । च[प्र[3]]योग इति । वाक्ये पदार्थानां भिन्नत्वाद्भेदनिबन्धनसमुच्चयद्योतनाय 'च'शब्दः प्रयुज्यते।वृत्तौ तु समूहलक्षणैकार्थप्रादुर्भावाद्भेदस्य निवर्त्तनाद्द्योत्याऽर्थाभावाद्द्योतकस्यापि चशब्दस्य

उ.]मासजातादावव्यापकत्वं नोक्तम्।'अभेदैकत्वसंख्या भासत' इति तु भाष्ये न क्वापि दृश्यत इत्याहुः।नास्ति स्वरभेद इति । 'आमन्त्रितस्य चे'ति पदात्परस्य निघातविधानादित्यर्थः।ननु नियमेन सन्देहस्यैव जनने दुष्ट एव प्रयोगः स्यादत आह—तत्र प्रकरणादीति। निपातनाद्वेति।'कम्बलाच्च संज्ञाया'मित्यादावित्यर्थः।सङ्ख्याविशेषरूपस्य विशेषस्य स्थितत्वादेषोऽपीत्यपिशब्दोऽयुक्त इत्यत आह—अपिशब्द इति । पदान्तरार्थमप्रतिपन्नः—पदान्तरार्थान्वयित्वेनैवोपस्थित्यविषयः । अर्थान्तरं प्रत्याययतीति । विशिष्टोपस्थितावस्यापि सहायत्वादिति भावः । अयोग्यत्वादिति । पदार्थैकदेशत्वेनाऽयोग्यत्वम् । भिन्नत्वादिति । भिन्नोपस्थितिविषयत्वादित्यर्थः । भेदनिबन्धनसमुच्चयेति । घटपदजैकोपस्थितिविषययोर्घटघटत्वयोः समुच्चया-

१ इतिः क्वचिन्न । २ 'अव्यक्ताभिधानम्' । ३ क्वचिन्न । ४ 'देवदत्तस्यार्थं'।

'राज्ञो गोश्चाऽश्वश्च पुरुषश्चे'ति। समासे न भवति—'राज्ञो गवाश्वपुरुषा' इति। स्वामिचयोगः,—देवदत्तस्य च यज्ञदत्तस्य च विष्णुमित्रस्य च गौ'रिति। समासे न भवति—'देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राणां गौ'रिति ॥

अथैतस्मिन्नेकार्थीभावकृते विशेषे किं स्वाभाविकं शब्दै[1]रर्थाभिधानम्, आहोस्विद्वाचनिकम् ? ॥[*॥ स्वा[2]भाविकमर्थानादेशनात् ॥*]॥ 'स्वाभाविक'मित्याह ॥ कुत एतत् ? ॥ अर्थानादेशना[3]त्' । न ह्यर्था आदिश्यते ॥

कथं पुनरर्थानादिशन्नेवं ब्रूयात्—'नार्था आदिश्यन्ते' इति, यदाह भगवान् 'अनेकमन्यपदार्थे' 'चार्थे द्वन्द्वः' 'अपत्ये' 'रक्ते' 'निर्वृत्ते' इति ? ॥

नैतान्यर्थादेशनानि । स्वभावत एतेषां शब्दानामेतेष्वर्थेष्वभिनिविष्टा निमित्तत्वेनाऽन्वाख्यानं क्रियते । तद्यथा—'कूपे हस्तदक्षिणः पन्थाः, अ

प्र.]निवृत्तिः । अथैतस्मिन्निति । अयं भावः—यदि वाचनिकमर्थाभिधानं तदा सत्यप्येकार्थीभावे चार्थे द्वन्द्वविधानाद्द्वन्द्वेनैव चार्थस्योक्तत्वाच्चस्याऽप्रयोगोऽन्यथा सिद्धत्वान्नानुमानमेकार्थीभावस्य । स्वाभाविके तु 'चार्थे' इत्या[4]दिरर्थनिर्देशोऽनर्थक[5]स्यात् । अर्थानादेशनादिति।'अचतुरविचतुरे'त्या[6]दाविति भावः। आदिशन्निति प्रवृत्ताऽविरामलक्षणं वर्तमानत्वं शास्त्रप्रबन्धानुपरमाद्दर्शयति । वाक्यभेदेन चार्थादेशनं मन्यते—'सुबन्तमनेकमन्यपदार्थे वर्त्तते, तच्च बहुव्रीहिसंज्ञ'मिति । एवमन्यत्रापि वाक्यभेदो दर्शनीयः । यदा तु लोकप्रसिद्धार्थानुवादेन बहुव्रीहिसंज्ञा विधीयते 'यदन्यपदार्थेऽनेकं वर्त्तते तद्बहुव्रीहिसंज्ञ'मिति, तदा नार्थादेशनं न वाक्यभेदः । अर्थेष्वभिनिविष्टानामिति । 'अभिनिविशश्चे'त्यत्र' परिक्रय इत्यतोऽन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवर्त्तनाद्विकल्पेन कर्मसञ्ज्ञाविधानात्सप्तमी कृता एतदेव च भाष्यकारवचनं लिङ्गं तद्विकल्पस्य । कूप इति । कूपो लक्षणं

उ.]ऽप्रतीतेरिति भावः । भेदस्य निवर्त्तनादिति । पृथगुपस्थितिनिवृत्तेरित्यर्थः द्योत्यार्थाभावादिति । समुच्चयाऽभावादित्यर्थः । पूर्वग्रन्थेन संगतिं वदन्नभिप्रायमाह—अयं भाव इति । यद्यपि चार्थे द्वन्द्वसंज्ञकसमुदायस्य शक्तावेकार्थीभावसिद्धस्तथाप्यवयवैः समुदायेन च पृथगुपस्थितानामन्वय इत्यपि संभाव्येत, तथा सति विशेषणाद्यन्वयोऽपि संभाव्येतेति भावः । सूत्रकृदादेशनस्य भूतत्वाद्वर्तमानप्रयोगोऽसङ्गत इत्यत आह—प्रवृत्तेति । प्रबन्धो—धारा । अर्थादेशनपरत्वे संज्ञापरत्वं न स्यादत आह—वाक्येति। सिद्धान्ताभिप्रायमाह—यदा त्विति । विकल्पे कर्मसंज्ञेति । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीयः । भाष्ये—अन्वाख्यानं क्रियते इति । 'समासप्रत्ययादिसंज्ञां प्रती'ति शेषः । चन्द्रमसश्चेति । 'प्रहणे दर्शने'

१ 'र्थानामभि' । २ लुप्तं स्यात् । ३ 'देशात्' । ४ 'दिनिर्देशो' । ५ क्वचिन्न । ६ 'त्यादिविधिनेति भावः' ।

चन्द्रमसं पश्ये'ति । स्वभावतस्तत्रस्थस्य[1] पथश्चन्द्रमसश्च निमित्तत्वेनाऽन्वाख्यानं क्रियते । एवमिहापि चार्थे यः स द्वन्द्वसमासोऽन्यपदार्थे[2] यः स बहुव्रीहिरिति ॥ किं पुनः कारणमर्था नादिश्यन्ते ?॥*॥ तच लघ्वर्थम्॥*॥ लघ्वर्थं ह्यर्था नादिश्यन्ते॥ अवश्यं ह्यनेनार्थानादिशता केन चिच्छब्देनाऽर्थनिर्देशः कर्तव्यः स्यात् । तस्य च तावत्केन कृतो येनासौ क्रियते । अथ तस्य केन[3] कृतः, तस्य केन[3] कृतः, तस्य केन[3] कृत इत्यनवस्था [च स्यात्]॥ ॥[*॥ असम्भवश्च ॥*]॥ असंभवः खल्वप्यर्थादेशनस्य । को हि नाम समर्थो धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामर्थानादेष्टुम् ! ॥

प्र.]नोपादीयते हस्तदक्षिणमार्गग्रहणस्य । 'अभ्र'इति। अत्राप्यभ्रं चन्द्रमसो लक्षणत्वेन निर्दिश्यते । किं पुनरिति । प्रकृतिप्रत्ययोपदेशवद्बद्वतु वाक्यभेदेनाऽर्थादेशनमिति भावः । लघ्वर्थमिति । लघुशब्दो लाघवे वर्तते । लाघवार्थमर्थानादिश्यन्ते । अन्यथा गौरवमनवस्था च प्राप्नोति । तथा हि—यदि 'चार्थे वर्तते अनेकं तच द्वन्द्वसंज्ञ'मिति वाक्यभेदेनार्थादेशनं क्रियते, तदैवं प्रष्टव्यं स्यात् 'कः पुनश्चार्थ' इति, तत्राचार्येण वक्तव्यं स्यात्–'समाहार इतरेतरयोगश्चे'ति[3]। ततः 'कः समाहारः,क इतरेतरयोग' इति प्रश्नप्रतिवचनयोरनवस्था, गौरवं चानुषज्यते । असंभव इति । असामर्थ्यात् । दोषवाहुल्यप्रतिपादनाय चार्थादेशनस्य गौरवानवस्थाऽसंभवाः परस्परान्तर्भावेऽपि पृथगुपन्यस्ताः। कोहीति । अनेकार्थत्वादिति भावः । तत्र धातूनामनेकार्थत्वं 'कुर्दखुर्दगुर्दगुदक्रीडायामेवे'ति नियमार्थादेवकाराद्विज्ञायते । प्रातिपदिकानामपि यथेच्छं विनियोगदर्शनात् ।

उ.]कूपाभ्रयो'रिति शेषः।तदाह–कूपो लक्षणत्वेनेति । निमित्तशब्दो ज्ञापकसाधारण इति भावः । वाक्यभेदरूपकारणस्य सत्त्वात् 'किं पुनः कारण'मित्यनुपपन्नमत आह–प्रकृतीति । यथा–ऋतेरीयङित्यादौ । 'लघ्वर्थ'मित्युक्त्याऽर्थादेशने गौरवमित्युक्तं। दोषान्तरमनवस्थामप्याह–अवश्यं ह्यनेनेत्यादिना । तस्य च तावत्केन कृत इति ।यथा चार्थ इत्यत्र 'चस्यायमर्थ' इति केन शब्देनोक्तं यत्करणकचार्थज्ञानेनासौ व्यवहारः क्रियते, येन शब्देन च तदुक्तं तत्रापि चायमेव पर्यनुयोग इत्यर्थः। अनुषज्यते इति। भाष्ये'ऽनवस्था च स्या'दिति पाठे चेन गौरवमनुषज्यत इत्यर्थः । असंभवे हेतुरसामर्थ्यादिति । 'आदेष्टु'रिति शेषः । गौरवानवस्थाऽसंभवानां परस्परान्तर्भावेण पृथगुपन्यासोऽसङ्गत ,इत्यत आह–दोषबाहुल्येति । एवकारादिति । 'अनेकार्था अपि धातव' इति तत्र तत्र भाष्योक्तेरित्यपि बोध्यम् । यथेच्छमिति । गङ्गादिशब्दानां तीरादावपि प्रयोगादिति भावः।

१'तस्तस्य तत्रस्थस्य'।२'द्वन्द्वःअ'।३केनचित्।४भाष्यमित्यन्ये।५लुप्तं।६'खल्वर्थाः'।

न चैतन्मन्तव्यं प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे प्रकृत्यर्थोऽनिर्दिष्ट इति । भवति हि गुणाभिधाने गुणिनः संप्रत्ययः । तद्यथा–'शुक्लः' 'कृष्ण' इति।

विषम उपन्यासः । सामान्यशब्दा एत एवं स्युः । सामान्यशब्दा नान्तरेण विशेषं प्रकरणं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतः 'वृक्ष' इत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिदेव विशेषे वृक्षशब्दो वर्त्तते, अतो मन्यामहे–'नेमे सामान्यशब्दा' इति । न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्त्तते, प्रत्ययः प्रत्ययार्थे च वर्त्तते॥[*॥अप्रवृत्तिश्च ॥*]॥ अप्रवृत्ति

प्र.]शक्तिनियमे तु पुरुषस्य व्यापारः।प्रत्ययानां तु 'कृत्यल्युटो बहुलं' 'शेष' इ न लक्षणारम्भात् । निपातानामनेकार्थत्वं–नानाविधस्यार्थस्य प्रयोगे द्योतनात् न चैतन्मन्तव्यमिति । कस्यचिदेवार्थो निर्दिश्यते, अन्यस्य तु संबन्धात्प्रतीति भवतीति भावः। भवतीति । एकत्वादिषु गुणेषु स्वादयो विधीयन्ते, गुणैश्च गुणि आक्षेपो भवति, निराधारस्य गुणस्याऽसंभवात् । तद्यथा शुक्ल इति । गुणमात्र भिधाने गुणिन आक्षेप इत्यर्थः । एवमपत्ये प्रत्यये विधीयमाने सामर्थ्यादपत्यव प्रकृत्यर्थस्याक्षेपान्निर्देशः सिद्ध्यति । विषम इति । यथा शुक्लः कृष्ण इति गु गुणिमात्रस्याक्षेपो, न गुणिविशेषस्य । एवं वृक्षः प्लक्ष इत्यत्राप्येकत्वाधारो द्र मात्रं प्रतीयेत । यदि लोकादर्थावधारणं नाश्रीयेत, नापि शास्त्रेण प्रतिप्र निर्दिश्येतार्थस्तदा वृक्षादयो द्रव्यमात्राभिधायिनः स्युरिति प्रकरणाद्यभावे विशे

उ.] नन्वेवं कोशाऽसङ्गतिरत आह–शक्तिनियमे त्विति । शक्तिबोधने त्विल प्रकृतीनामर्थनिर्देशो नावश्यक इत्याक्षिपति भाष्ये–न चैतदिति। प्रत्ययार्थे निर्दि इति । प्रत्ययार्थनिर्देशो प्रकृतीनामर्थस्य संबन्धादेव प्रतीतिसंभवेन प्रकृतीना निर्देशो न कार्य इति भावः । प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे प्रकृत्यर्थस्य निर्देशो न कृत इ तन्न मन्तव्यमित्यक्षरार्थः । एवं च प्रकृत्यर्थनिर्देशो नावश्यक इति भावः । तदा कस्यचिदेवेति । भाष्ये पूर्वपक्षी स्वोक्तं साधयति–भवति हीति । 'ब्रो रित्यादा'विति शेषः । स एव गुणेन गुणिन आक्षेपे दृष्टान्तमाह–तद्यथेति गुणमात्रेति । सामर्थ्यादेव गुणिप्रतीतौ स्वाभाविकी मतुपो निवृत्तिरेव 'गु वचनेभ्यो मतुपो लु'गित्यनेनान्वाख्यायत इति भावः । इदमपि संबन्धि पदेनानुपादाने इति बोध्यम् । गुणशब्दः संबन्धिशब्दोपलक्षणमित्याह–एवम इति । 'तथाऽपत्ये' इति पाठान्तरम् । समाधत्ते–विषम इति । शुक्लः कृष्ण दृष्टान्तो विषम इत्यर्थः।तत्र गुणिमात्राक्षेपस्तथा प्रतीतिश्च,अत्र तु नियमेन वि प्रतीतिरिति वैषम्यमिति भावः । तदाह–यथा शुक्ल इत्यादि । द्रव्यमात्रमि सुवर्थसङ्ख्ययाऽऽक्षिप्येतेत्यर्थः । 'निर्दिश्येतार्थ' इत्यस्य 'तदे'ति शेषः ।

१ 'प्रकरणं विशेषं वा' । २ इदं लुप्तं स्यात् । ३ 'तथाऽपत्ये' । ४ क्वचिन्न।

खल्वप्यर्थादेशनस्य । बहवोऽपि[1] हि शब्दा येषामर्था न विज्ञायन्ते—जर्भरी । तुर्फरीतू ॥ अन्तरेण खल्वपि शब्दप्रयोगं बहवोऽर्था गम्यन्ते—अक्षिनिकोचैः पाणिविहारैश्च ॥ न खल्वपि निर्ज्ञातस्याऽर्थस्यान्वाख्याने किंचिदपि प्रयोजनमस्ति । यो हि[1] ब्रूयात्पुरस्तादादित्य उदेति पश्चादस्तं गच्छति, मधुरो गुडः, कटुकं श्रृङ्गवेरमिति, किं तेन कृतं स्यात् ? ॥*॥ वावचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वात् ॥*॥ वावचनमनर्थकम्[2] ॥ किं कारणम् ? ॥ 'स्वभावसिद्धत्वात्' । इह द्वौ पक्षौ,—वृत्तिपक्षश्चाऽवृत्तिपक्षश्चेति[3] । स्वभावतश्चैतद्भवति—वाक्यं च समासश्च । तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये समासे प्राप्ते वावचनेन

प्र.]संप्रत्ययो न स्यात् । भवति च।तस्माद्वृद्धव्यवहारादेव शब्दार्थसंबन्धव्युत्पत्तिरनिच्छतापि युक्तिवशादेष्टव्येत्यर्थः। येषामर्था न ज्ञायन्त इति । स्वर्गाऽपूर्वदेवतादिशब्दानामर्थाः प्रत्यक्षाऽपरिच्छेद्यत्वादिदंतया न ज्ञायन्ते, तत्र तेषां कथमर्था निर्दिश्येरन्नित्यर्थः । त्रैविद्यवृद्धव्यवहारात्तेषामर्थो विज्ञायत एव । अक्षिनिकोचैरिति । यथैतैर्व्यवहारवशादर्था गम्यन्ते तथा शब्दैरपीति भावः। न खल्वपीति । साध्वसाधुसङ्करनिरासाय शास्त्रारम्भान्नास्ति लोकव्यवहारावगतार्थान्वाख्याने प्रयोजनमित्यर्थः । वावचनानर्थक्यं चेति । इह व्यपेक्षायां समासो न भवति, एकार्थीभावे वाक्यं नेति विविक्तविषयत्वादनयोर्बाध्यबाधकभावो न भविष्यतीति

उ.]त्पाङ्क्तस्तत्पाठः। भवति चेति । 'विशेषसंप्रत्यय' इत्यनुषङ्गः। तस्माद्धात्वादीनामप्यर्थादेशनमावश्यकं न च तत्संभवतीति स्वाभाविकत्वपक्ष एवाश्रयणीयः । तदाह—तस्मादिति । इदंतया—तत्तद्वैजात्यरूपेण । विज्ञायत एवेति । तत्तत्पदवाच्यः कश्चिदर्थ इत्येवंरूपेणेत्यर्थः।भाष्ये—जर्भरीति। यद्यपि 'जर्भरी'त्यस्य भर्त्ताराविति'तुर्फरीतू' इत्यस्य हन्तारावित्यर्थो निरुक्तकारैर्दर्शितस्तथापि सर्वजनप्रसिद्धत्वाऽभावात् प्रकृतिप्रत्ययविभागेनाऽन्वाख्यानाऽसंभवाच्च 'न विज्ञायन्त' इत्युक्तं भगवता। अन्वाख्याने—वाक्यभेदेन विधाने । तस्माल्लोकसिद्धानामेव निमित्तत्वेनान्वाख्यानमित्येव युक्तमिति भावः । भाष्ये—श्रृङ्गवेरम्—आर्द्रकम् । किं तेन कृतं स्यादिति । अनेनैषां प्रयोगानर्हत्वं सूचयति । यदि तु माधुर्याद्यतिशयप्रतीतिः प्रयोजनं तदा तु प्रयोक्तव्यमेवेति बोध्यम्।अर्थाभिधानस्य स्वाभाविकत्वपक्षे लाघवमपि दर्शयति—वावचनानर्थक्यं चेति । वाक्यभेदोपि न, वावचनानर्थक्यं चेत्यर्थः । वावचनपदेन महाविभाषोच्यते । इदमुपलक्षणं निषेधशास्त्राणां, 'नित्यं क्रीडे'त्यादिनित्यग्रहणस्य च । किमन्यदिति । न च विशेषणीभूतसामर्थ्येनैव संबन्धः,तस्य लोकस्वभावसिद्धत्वेनाऽविधेयतया विशेषणतया च विकल्पानन्वयादिति

१ क्वचिन्न । २ 'श्चानर्थं' । ३ इतिः क्वचिन्न । ४ 'यथैते' । ५ 'मिति भावः' । ६ 'तद्भवती' । ७ 'यातिशयादि' ।

किमन्यच्छक्यमभिसम्बन्द्धुमन्यदतः संज्ञायाः ?। न च संज्ञाया भावाऽभाव विष्येते । तस्मान्नार्थो वावचनेन ॥ अथ ये वृत्तिं वर्त्तयन्ति, किं त आहुः ?। परार्थाभिधानं वृत्तिरित्याहुः ॥ अथ तेपामेवं ब्रुवतां किं जहत्स्वार्था वृत्ति

प्र.]नार्थो विकल्पेन, एकार्थानां विकल्पनात् । न च संज्ञाया इति । एकार्थीभा चित्रगुरित्येवेष्यते,न (तु) 'चित्रा गाव' इत्येवम् । तथा 'राजपुरुष' इतीष्यते, तु 'राज्ञः पुरुष' इति । ऐकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तित्वं च सर्वदैकार्थीभाव इष्य इत्यर्थः । अथेति । कार्यशब्दिका वाक्यादेव विकल्पेन वृत्तिं निष्पाद्यां मन्यमा किं वृत्तेर्लक्षणं कुर्वन्तीति प्रश्नः । नैत्यशब्दिकास्तु वृत्तिवाक्ये नित्ये विविक्तवि मन्यन्ते । परार्थाभिधानमिति। परस्य शब्दस्य योऽर्थस्तस्याभिधानं शब्दान्त यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः । यथा राजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन वाक्यावस्थायामनु

उ.]भावः।न च संज्ञाया इति। 'एकार्थीभावविषये' इति शेषः। तदाह—एकार्थी भावे इति । अर्थाभिधानस्य वाचनिकत्वपक्षे आह भाष्ये—अथ ये वृत्तिं वर्त्त न्तीति । वृत्तिम्—एकार्थीभावरूपां,वर्त्तयन्ति—शास्त्रेण निष्पादयन्ति । ये शास्त्रै गम्यं सामर्थ्यं मन्यते इत्यर्थः । अयं भावः—एकार्थीभावकृतविशेषाः समर्थसू विधेयाः । सुबन्तं सुबन्तेन सह सामर्थ्यवद्भवति, समर्थं च समाससंज्ञकमित्यर्थ एवं च विभाषाधिकारादि सर्वं चरितार्थम् । समासादौ वृत्तिव्यवहारस्तु वृत्तिध मतोरभेदोपचाराद्बोध्यः । किं ते इति । स्वाभाविकत्वमते एकार्थीभावरूपा वृ लोकत एव सिद्धेति न किंचित्तत्र वक्तव्यम् । ये तु शास्त्रनिष्पाद्यां मन्यते ते तत्स्वरूपं शास्त्रविधानयोग्यमाहुरिति प्रश्नः। तद्ध्वनयन्व्याचष्टे—कार्यशब्दिका इ शब्दानां शास्त्रकार्यत्वे तेषां लोके सिद्ध्यभावादर्थसंवन्धस्य लोकतो ज्ञानाऽसंभ तस्यापि शास्त्रविधेयत्वमेव वाच्यम्, एवं च[त]द्विकल्पादिबोधकतया विभाषाप चरितार्थम् । एवं च शास्त्रैकगम्यत्वात्सामर्थ्यरूपप्रवृत्तेर्लक्षणमपि कार्यमिति भाव वृत्तिं—वृत्त्याश्रयसमासादिरूपाम् । तेषां मते वृत्तिव्यवहारप्रयोजकं वृत्तिधर्म रूपं सामर्थ्यमपि विधेयमेवेति भावः । किं वृत्तेरिति । सामर्थ्यस्येत्यर्थः । नै शब्दिकास्त्विति। कार्यं शब्दमाह,नित्यं शब्दमाहेत्यर्थे 'तदाहेति माशब्दादि इति ठक्।शब्दस्य नित्यत्वे तदर्थसम्बन्धस्यापि नित्यतया तन्मते उभयोरपि लो एव विविक्तविषयत्वेन[एव]सिद्ध्यैकोपस्थितिजनकतावत्समुदायस्यैव वृत्तित्वेन त कोपस्थितिजनकतासामर्थ्यं लोकसिद्धमिति न तन्मते प्रश्न इति भावः।परस्य श स्येति । प्रधानार्थकशब्दस्योपसर्जनशब्दस्य वेत्यर्थः । यत्रेति । समासा वृत्तिव्यवहारादिति भावः । एवं च तन्निष्ठशब्दान्तरकरणकपदार्थाभिधायकत्वं स्वाश्रयत्वेन वृत्तिव्यवहारप्रयोजकं सामर्थ्यमिति फलितम् । तच्च स्वार्थविशेष

भवति, आहोस्विदजहत्स्वार्था [भवति]?॥ किं चातः?॥ यदि जहत्स्वार्था वृत्तिः स्यात् 'राजपुरुषमानये'त्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति, 'औपगवमानये'त्युक्तेऽपत्यमात्रस्य ॥ अथाऽजहत्स्वार्था वृत्तिः, उभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति ॥ का पुनर्वृत्तिर्न्याय्या ? ॥ जहत्स्वार्था ॥

प्र.]पुरुषार्थोऽभिधीयते । अथ तेषामिति । नित्यशब्दवादिपक्षे तु राजपुरुषादीनि वाक्यविषयपदसरूपावयवानि वर्णवदनर्थकोपलभ्यमानावयवानि तत्त्वतो निरवयवान्येव केवलमसत्यप्रक्रियाश्रयेणान्वाख्यायन्ते । जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था । पुरुषमात्रस्येति । राजपदोपादानमनर्थकमिति चेत्तदा पर्यायत्वं पुरुषराजपुरुषशब्दयोर्यावयावकशब्दयोरिव स्यादित्यदोषः । द्विवचनं प्राप्नोतीति । प्लक्षन्यग्रोधाविति यथा । जहत्स्वार्थेति । नहि स्वार्थमजहतः स्वेनार्थेन वशीकृत-

उ.]पुरुषार्थोपस्थितौ राजपदशक्तिज्ञानस्य सहकारित्वाद्बोध्यम्।भाष्ये वृत्तिवर्त्तनवादिनामित्यर्थक'तेषां'पदस्य व्यावर्त्यं दर्शयति–नित्येत्यादि । पदसरूपावयवत्वमपि न वास्तवमित्याह–वर्णवदिति । वर्णेष्विवाऽत्राप्यवयवभ्रम इति भावः । तदेवाह–तत्त्वत इति। नन्वेवं तत्पक्षे 'समर्थः पदविधि'रित्याद्यसंगतं, तत्राह–केवलमसत्येति । वाक्यविषयपदसारूप्यादेव तद्वदर्थमप्यारोप्यान्वाख्यानमिति भावः । एवं च तत्पक्षे तेषामर्थस्यैवाऽभावात्तत्र त्यक्तत्वाऽत्यक्तत्वसन्देहाभावादथ तेषामित्युक्तमिति भावः । केचित्तु नित्यशब्दवादेप्युपलभ्यमानावयवानां नैरर्थक्ये समुदायस्य निरवयत्वे च मानाऽभावः।न चैतावता नित्यत्वहानिः,शास्त्राऽनिष्पाद्यत्वरूपनित्यतायास्तथाप्यनपायात्[3] । न चैवं भाष्येऽथ तेषामित्यसङ्गतं स्यात् । शास्त्रनिष्पाद्यत्वं द्वेधा, सावयवस्यैव लोकसिद्धत्वेनानादितया,निरवयवतया वा। तत्राद्येऽजहत्स्वार्थैव,द्वितीये तु तेषामर्थाऽभाव एवेति जहत्स्वार्थैवेति वाक्यवदेव मतभेदेन नियमात्सन्देहाभावेन तदुक्तिरिति वक्तुं शक्यत्वात् । तत्राप्यन्त्यपक्षे आरोपितमर्थवत्त्वादि शास्त्रप्रवृत्तिमात्रफलकं,तेन 'महासुन्दर' इत्यादावात्त्वमित्यन्यदेतत्।शास्त्रानिष्पाद्यत्वमते तु स्वार्थाऽत्यागेऽर्थान्तराभिधायकत्वानुपपत्तिः। अर्थत्यागे तु पुरुषमात्राद्यानयनापत्तिरिति प्राहुः।जहतीति शत्रन्तम्।बहुवचनं प्रयोगबहुत्वाभिप्रायेण। स्वार्थ–तत्त्वेन प्रसिद्धम् । जहति स्वानि पदानि यमिति जहत्स्वः, जहत्स्वोऽर्थो यस्याः सेत्यर्थ इत्यन्ये । प्लक्षेति । षष्ठ्यभावेन संबन्धाप्रतीत्या प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तित्वादित्यभिमानः। स्वेनार्थेन वशीकृतस्येति । स्वार्थमात्रोपस्थापने व्यासक्तस्येत्यर्थः । अर्थान्तरोपादानम्–अर्थान्तरं प्रति विशेषणत्वम् । यद्वाऽर्थान्तरस्य स्वं प्रति विशेष्यत्वेनोपादानम् । न च पृथगुपस्थितयोः पश्चादन्वयः, संबन्धबोधक-

१ इदं क्वचिन्न । २ 'नयेति चापत्यमात्रस्येति'। ३ 'प्यहानात्' । ४ 'शास्त्र'।

युक्तं पुनर्यज्जहत्स्वार्था नाम वृत्तिः स्यात् ? ॥ बाढं युक्तम् । एवं दृश्यते 'लोके-पुरुषोऽयं परकर्मणि प्रवर्त्तमानः स्वं कर्म जहाति तद्यथा-तक्षा राजकर्मणि प्रवर्त्तमानः स्वं [तक्ष]कर्म जहाति । एवं यद्राजा पुरुषार्थे वर्तमानः स्वमर्थं जह्यात् , उपगुश्चापत्यार्थे वर्तमा स्वमर्थं जह्यात्॥ ननु चोक्तं राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नो औपगवमानयेत्युक्तेऽपत्यमात्रस्येति ?॥ नैष दोषः । जहदप्यसौ स्वार्थं ना न्ताय जहाति, यः परार्थविरोधी स्वार्थस्तं जहाति।तद्यथा-तक्षा राजक प्रवर्त्तमानः स्वं तक्षकर्म जहाति, न तु हिक्कितश्वसितहसितकण्डूयिता न चायमर्थः परार्थविरोधी विशेषणं नाम, तस्मात्तन्न हास्यति ॥

अथवाऽन्वयाद्विशेषणं भविष्यति।तद्यथा-'घृतघटः,'तैलघट' इति। नि

प्र.]स्वार्थान्तरोपादानं घटते।युक्तं पुनरिति।उपात्तस्यार्थस्य त्यागाऽभावात् , नेवौष्ण्यस्य । बाढं युक्तमिति । परार्थवृत्तित्वादेव । अत्रैव दृष्टान्तमाह— राजकर्मणीति । यदा राज्ञा तक्षा दूत्यादौ नियुज्यते तदा स्वकं कर्म जहा नात्यन्तायेति । त्यागमात्रमभिसंधाय जहत्स्वार्थेत्युच्यते, न तु सर्वात्मना परोपकाराय तस्योपादानात्। सर्वथा च स्वार्थत्यागे परोपकाराऽसंपादनादनुपाद प्रयोजनाऽभावात्तस्य स्यादित्यर्थः । न तु हिक्कितेति । तेषां प्राणिधर्मत्वात्त राजकर्मैव तस्य विच्छिद्येतेत्यर्थः । नचायमर्थ इति । वाक्येपि राजार्थस्य षणत्वात्कस्तस्य वृत्तौ विशेष इति चेत् । वाक्ये स्वविशेषणसंबन्धप्रति

उ.]विभक्त्यभावात् ।अभेदान्वयस्तु बांधित एव,अनुभवबाधितश्चेत्यभिमानः।उ स्येति । अर्थोपादनस्येव तत्त्यागस्याप्येतन्मते वचनं विनाऽशक्यत्वादिति भा परार्थवृत्तित्वादेव—परार्थं प्रति विशेषणत्वेनोपस्थितिविषयत्वादेव। 'नात्यन्त त्यव्ययम् । त्यागमात्रमिति । स्वार्थविशेष्यत्वरूपांशस्य त्यागेन तथा व्य इति भावः । विषयताऽपि शब्दशक्येति विस्तरेण मञ्जूषायां निरूपितम् । प कारायेति। परस्य-पुरुषादेरितरसंबन्धव्यवच्छेदरूपोपकारायेत्यर्थः । हिक्किता राजकर्मानुपकारकत्वाद्विषम उपन्यासस्तत्राह-तेषामिति।प्राणापगमे एव तस्य दिति भावः । भाष्ये-न चायमर्थः परार्थविरोधीति । राजपदेन पर पुरुषरूपार्थस्यास्कन्दने तद्विशेषणत्वेन राजरूपार्थोपस्थितौ राजरूपोऽर्थःस्वत विरोधी, किं तु स्वगतं विशेष्यत्वमेव विरोधि, अतस्तन्न हास्यति, किं तु विशेष्यत्वमेव विरोधिभूतं त्यजतीत्यर्थः । तद्ध्वनयन्व्याचष्टे-विशेषणं नाम अन्यथा विशेषणविशिष्टपुरुषोपस्थितिर्न स्यादिति भावः । अमुमेवार्थं शङ्कोत्त

१ क्वचिन्न । २ 'स्यचेति' । ३ 'स्वार्थे' । ४ 'नहि' । ५ 'विशेषणता

[चा॑ऽपि]घृते तैले वा॑ऽन्वयाद्विशेषणं भवति–अयं घृतघटोऽयं तैलघट इति ॥ विषम उपन्यासः। भवति हि तत्र या च यावती चार्थमात्रा। अङ्ग! हि भवानग्नौ निष्टप्य घृतघटं तृणकूर्चेन प्रक्षा॑लयतु न गंस्यते स विशेषः॥ यथा तर्हि मल्लिकापुटः चम्पकपुट इति। निष्कीर्णास्वपि सुमनःस्वन्वयाद्विशेषणं

प्र.]सामर्थ्याऽविघातः।वृत्तावुपसर्जनीभूतेन स्वार्थेन प्रधानार्थस्योपकारात्स्वविशेषण-प्रतिपत्तौ सामर्थ्यहानिः। अन्वयाद्विति। राजशब्दः स्वार्थनिमित्तं पुरुषार्थे विशेषमाधाय स्वार्थं जहाति, न च तन्निमित्तं विशेषदर्शनं निवर्त्तते पुरुषे। यथाऽग्निसंबन्धजनितपाकजरूपादिनिवृत्तिर्घटेऽग्निसंयोगे निवृत्तेपि न भवतीत्यर्थः। विशेषणमिति। विशेषः पुरुषगतो भविष्यतीत्यर्थः। मल्लिकापुट इति। आमोदा-

उ.]विशदयति–वाक्येपीति। स्वविशेषणेति। इदमुपलक्षणं, सङ्ख्याविशेषसंबन्ध-प्रतीत्यप्रतीत्योः।एवं पुरुषपदमपीतरान्वितमेव स्वार्थमुपस्थापयति न केवलम्,अतो न भार्याया इत्याद्यन्वयस्तत्र। अत्रायं भावः–पदानां तत्तद्विषयताविशिष्टेर्थे शक्तिः, अत एव बोधे विषयतानियमः। एवं च राजपदादे राजत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितवि-शेष्यत्वावच्छिन्नं स्वार्थस्तत्र समासे विशेष्यत्वांशत्याग इत्येतावता जहत्स्वार्थत्वमिति। अत्र च बीजं समुदायशक्तिः। एवं चावयवशक्तिसहकृतसमुदायशत्तया विशिष्टैको-पस्थितिरिति तत्त्वम्। भाष्ये–अथ वाऽन्वयाद्विशेषणं भविष्यतीति। विशेषणं–विशेषकः। इतरव्यावर्त्तक इत्यर्थः। तद्व्याचष्टे–राजशब्द इति। वाक्यदृष्टस्वजन्यो-पस्थितविषयार्थनिमित्तं विशेषं राजसंबन्धरूपं पुरुषपदजोपस्थितिविषये पुरुषे आधाय पुरुषं तद्वैशिष्ट्येन पुरुषपदेनोपस्थितिविषयं कृत्वा स्वार्थं तस्य स्वार्थत्वं स्वजन्योपस्थितिविषयत्वं जहाति तद्वाक्यनिष्पन्नवृत्तावित्यर्थः। अयं हि वाक्या-द्वृत्तेर्निष्पत्तिं मन्यते। न च तन्निमित्तमिति।एवं च राजशब्दात्तदर्थप्रतीत्यभावेपि तच्छब्दान्वयमात्रेण वाक्ये यादृशविशेषणविशिष्टः पुरुषः शब्दात्प्रतीतस्तादृशस्यै-वात्राप्युपस्थितिरित्यनुमानात्पुरुषपदस्य तथा शक्तिग्रह इति भावः। विशेषः पुरुष-गत इति। राजपदकृतो वाक्ये पुरुषगतो विशेषो भविष्यति न निवर्त्स्यत इत्यर्थः। एवं च राज्ञो राजादिपदजोपस्थितिविषयत्वाऽभावेन जहत्स्वार्थत्वमिति बोध्यम्।[यथा पुष्पाणामभावेपि गन्धान्वयमात्रेण पूर्वतनीं पुष्पसत्तामनुमाय मल्लिका-पुट इत्यादिव्यवहारस्तथा वृत्तौ राजपदस्यार्थोऽभावेपि वाक्यदृष्टसार्थकराजशब्द-वर्णानुपूर्वीसत्त्वमात्रेण वाक्ये यथा राजसम्बन्धवतः पुरुषस्यैव प्रतीतिस्तथेहापि राजसंबन्धवतः पुरुषस्यैव पुरुषपदात्प्रतीतिरित्यर्थः। तत्सादृश्यमात्रेणैवार्थवत्त्व-प्रतीत्याऽऽस्त्वाद्यपीति न दोषः]। भाष्ये–अथ वेति। समभिव्याहृतपदार्थनिरूपित-

१ क्वचिन्न।२ 'चान्वया'।३ 'क्षालयतु'। ४ इतः परं 'यथा पुष्पाणा'मित्यादिः 'नदोष'इत्यन्तः पाठो लिखितपुस्तकेषु।५अयं पाठो विशेषणमित्यतः पूर्वं दृश्यते।

भवति-अयं मल्लिकापुटः, अयं चम्पकपुट इति ॥ अथ वा समर्थाधिका
वृत्तौ क्रियते । सामर्थ्यं नाम भेदः, संसर्गो वा ॥ अपर आह—भेदसंसं
वा सामर्थ्यमिति ॥ कः पुनर्भेदः संसर्गो वा ?॥ इह 'राज्ञ' इत्युक्ते सर्वं
प्रसक्तम्, 'पुरुष' इत्युक्ते सर्वः स्वामी प्रसक्तः।इहेदानीं 'राजपुरुषमानये'
राजा पुरुषं निवर्तयत्यन्येभ्यः स्वामिभ्यः, पुरुषोपि राजानमन्येभ्यः स्वेभ्यः

प्र.]न्वयाद्विशेषावगतिरिति भावः। वृत्तौ क्रियत इति । यदि च वृत्तौ भेदसं
न स्यातां तदा सामर्थ्यमेव न स्यात् , तदात्मकत्वात्सामर्थ्यस्येत्यर्थः । तत्र
संसर्गाऽविनाभावित्वादनुमीयमानसंसर्गः सामर्थ्यम्, संसर्गो वा भेदाऽविनाभाव
मेयभेदः, उभौ वा यौगपद्येनाश्रीयमाणौ सामर्थ्यमित्यर्थः । सर्वं स्वमिति । '
इति षष्ठ्या संबन्धिमात्रस्याक्षेपात् । सर्वः स्वामीति । यदा पुरुषस्य पारत
प्रमाणान्तरेण प्रतिपन्नं तदपेक्षयैतदुच्यते । अन्यथा 'पुरुष' इत्युक्तेऽस्तीति प्र

उ.]संसर्गतदतिरिक्तभेदतदुभयवान् योऽर्थः स समासेन प्रत्याय्यते।तादृशपुरुषाद्यु
तावेव राजादिपदं तात्पर्यग्राहकम्। अन्वयादिति पक्षे पुरुषपदं राजसंबन्धवत्
त्वेनोपस्थापकम् । इह तु पुरुषपदात्पुरुषत्वेनैव पुरुषविशेषोपस्थितिरिति भे

सामर्थ्यमेव न स्यादिति। अन्यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च,राज्ञः पुरुषो भार्याया
तिवद्राजपुरुषोऽश्वश्च राजपुरुषो भार्यायाश्चेत्यपि स्यात् । अत एकार्थीभा
स्वाभाविकं सामर्थ्यमाश्रयतापीदमवश्यं वक्तव्यम्–'भेदसंसर्गवानेवार्थो वृत्त्या
प्यते' इति, तदाह–तदात्मकत्वादिति । एवं च भेदसंसर्गवदर्थप्रतिपादकत्व
कार्थीभावसामर्थ्यमित्यर्थः । तत्र युक्तिरुक्तैव । तत्र भेद इति । स्वत्वसमान
करणो राजभिन्नस्वामिकभेदो राजसंसर्गव्याप्यः । एवं वृत्त्युपस्थाप्यराजसंबन्ध
क्तिगतराजसंबन्धो राजभिन्नस्वामिकभेदव्याप्य इति भावः । एवं च भेदव
बोधे सा राजसंसर्गवत्यपीति तद्वती व्यक्तिरपि बुद्धैव । एवमितरत्रापीति
र्थम्। उभौ वा यौगपद्येनेति। अयं भावः–उक्तरीत्योभयोः समनियतत्वेन वि
मनाविरह इति । एवं च भेदवदर्थप्रत्यायकत्वं सामर्थ्यम् । न च संसर्गव
प्रत्ययेनाऽसंभवो लक्षणस्येति वाच्यम् । तद्व्याप्यत्वात्तद्वतोपि प्रत्ययेनाऽदो
लक्षणस्यावधारणागर्भत्वात् । संसर्गवदर्थप्रत्यायकत्वं वा सामर्थ्यम्।भेदवतः प्र
स्तद्व्याप्यत्वात् । तेनोक्तरीत्या नासंभवः । एतत्क्लेशपरिहारायाऽपरेणोभ
सामर्थ्यलक्षणमुक्तम् । 'सर्वं वाक्यं सावधारण'मितिन्यायवाधश्च नेति त
'सर्वं स्वं प्रसक्त'मिति भाष्यस्य 'प्रसक्तं सर्वं स्वं वाक्ये प्रयुज्यत'इति शेषः
षस्य स्वामिनि नित्यसाकाङ्क्षत्वाभावादाह–यदेति। तत्र भेदपक्षे इति। भेद

१ वार्तिकमिदमित्यन्ये । २ 'राजपुरुष इत्युक्ते' ।

एवमेतस्मिन्नुभयतो व्यवच्छिन्ने यदि स्वार्थं जहाति कामं जहातु, न जातुचित्पुरुषमात्रस्यानयनं भविष्यति ॥ अथ वा पुनरस्त्वजहत्स्वार्था वृत्तिः ॥

प्र.]स्यात्,न तु स्वामिमात्राक्षेपः।तत्र भेदपक्षे राजा पुरुषं स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्त्य स्वार्थं जहाति । पुरुषस्त्वजहदपि स्वार्थं स्वान्तरेभ्यो राजानं निवर्त्तयतीति । ततश्च कृतकार्यस्य भवतु राजार्थस्य निवृत्तिः । अकृतकार्यस्य निवृत्तौ वृत्तिरेव न स्यात् । एवं संसर्गेपि योज्यम् । उभयत इति । उभयस्मिन् परस्परेणावच्छिन्ने इत्यर्थः ।

उ.]सामर्थ्यलक्षणपक्षे इत्यर्थः।स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्त्येति।राज्ञः पुरुषो भार्यायाश्चेत्यादाविव भार्यादिसंवन्धवद्व्यक्त्युपस्थापकत्वान्निवर्त्त्येत्यर्थः।स्वार्थं जहातीति। राजपदं व्यक्तिविशेषोपस्थितौ तात्पर्यग्राहकंभूत्वा वाक्यप्रसिद्धस्वार्थं त्यजतीत्यर्थः।एतावतैव-परार्थाभिधायकत्वमिति भावः। निवर्तयतीति। राज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेत्यादावश्वादिरूपस्वान्तरनिरूपितस्वामित्ववद्व्यक्त्युपस्थापकत्वं राजपदस्य निवर्त्तयतीत्यर्थः। इदं दृष्टान्तार्थम् । यथा विशेषणत्वेनानन्वितोपि पुरुषो राजानं स्वान्तरेभ्यो निवर्त्तयति, एवं राजा विशेषणत्वेनाऽनन्वित एव पुरुषं स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्तयिष्यतीति भावः। भवतु राजार्थस्येति।द्योतकतामात्रेण चारितार्थ्याद्राजपदात्तदनुपस्थितिरेव निवृत्तिरित्यर्थः। वृत्तिरेवन स्यादिति।अर्थवत्त्वाभावेनसुबन्तत्वाभावादिति भावः।एवं संसर्गेपीति। संसर्गघटितलक्षणपक्षेऽपीत्यर्थः। भेदस्य तद्व्याप्यत्वात्स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्त्येत्यादि बोध्यम्।भाष्ये—अन्येभ्यः स्वामिभ्यो निवर्त्तयतीत्युक्त्या स्वस्वरूपैस्वामिनो न निवर्त्तयतीत्यर्थलाभात्संसर्गो बोधितः । एतेन कः पुनर्भेदः संसर्गो वेति प्रश्ने भेदप्रतिपादनेपि संसर्गोऽप्रतिपादनान्न्यूनतेत्यपास्तम् । किं चाऽन्येभ्यः स्वामिभ्यो निवर्त्तयतीत्यनेनाऽन्यस्वामिसंवन्धनिवृत्तं पुरुषं बोधविषयीकरोतीत्यर्थकेन भेदादेः शाब्दबोधाऽविषयत्वं सूचयति। 'पुरुषो राजानमन्येभ्य' इति दृष्टान्तार्थम् । इतोपि तयोर्बोधाऽविषयत्वं बोध्यम् । नहि राज्ञि तद्भेदतत्संसर्गभानं कस्यापि संमतमिति दिक् । स्वार्थं जहातीति । 'उपसर्जनपद'मिति शेषः । यत्तु भेदसंसर्गौ समासवाच्याविति, तन्न,भेदप्रकारकबोधाननुभावात् । किं च वृत्तिवर्त्तनवादे जहत्स्वार्थत्वं वृत्तेर्व्युत्पादयितुमेष ग्रन्थः । तत्र संसर्गस्य समासवाच्यत्वे तत्र प्रतियोगित्वेन पूर्वपदार्थस्यान्वयावश्यकत्वे जहत्स्वार्थत्वभङ्ग एव स्यात् । उक्तरीत्या भाष्याक्षरस्वारस्यविरोधाच्च । तस्माद्वेदान्तिमते तत्त्वमस्यादिवाक्यादावखण्डार्थबोध इव वृत्तौ बोधः । अयमेव चैकार्थीभावः । तन्नये वाक्ये पदेषु तत्तत्कार्यप्रवृत्तिवद्वृत्तिघटके आत्वादिप्रवृत्तिरिति सुधियो विभावयन्तु। इमौ भेदसंसर्गौ द्वन्द्वेपि,समूहविशेषस्यैव प्रतीतेः । बहुव्रीहावपि संवन्धित्वेन व्यक्तिविशेषस्यैव भानमित्याभाति । राजपुरुषयोरेव व्यवच्छिन्नत्वादुभयतो व्यवच्छिन्नमन्यन्नास्तीत्यत आह—उभयस्मिन्निति ।

१ 'व्यवच्छिन्नं' । २ क्वचिन्न । ३ 'निवर्त्तयति राजानमिति' । ४ 'स्वस्वरूपं'। ५ अबाधितः । ६ 'सम्वन्धिव्यक्ति' ।

युक्तं पुनरिदं यदजहत्स्वार्था नाम वृत्तिः स्यात् ? ॥ बाढं युक्तम्। एवं दृश्यते लोके,–भिक्षुकोयं द्वितीयां भिक्षां समासाद्य पूर्वां न जहाति, संचयैवं प्रवर्तते ॥ ननु चोक्तम्—'उभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनं द्विवचनं प्राप्नोती'ति ॥ कस्याः पुनर्द्विवचनं प्राप्नोति ? ॥ प्रथमाया न प्रथमासमर्थो राजा ॥ षष्ठ्यास्तर्हि प्राप्नोति ॥ न षष्ठीसमर्थः पुरु प्रथमाया एव तर्हि प्राप्नोति ॥ ननु चोक्तम्—'न प्रथमासमर्थो राजे' अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्नः । तत्र प्रातिपदि

प्र.]युक्तं पुनरिति। स्वमर्थमजहतस्तेन वशीकृतस्यार्थान्तरोपादानमयुक्तमिति संचयायेति । एवं शब्दोपि क्वचिद्विषय एकार्थः, क्वचिदनेकार्थ इत्यर्थः । इति । एकया विभक्त्या गुणप्रधानभूतस्याऽर्थद्वयस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वा प्रश्नः । प्रथमाया इति । प्रधानानुविधायित्वाद्गुणानां प्रधानविभक्तिः गुणेनापि प्रतिपत्तव्येति भावः । न प्रथमासमर्थ इति । प्रथमाद्विवचन मानेसंवन्धाऽसंप्रत्ययाद्गुणप्रधानभाव एव न प्रतीयेत। षष्ठ्यास्तर्हीति । संब प्रत्याय्यत्वात्तस्य चोभयाऽधिष्ठानत्वात् । न षष्ठीति । यदि षष्ठीद्विवचनं तदा द्वयोरपि समकक्ष्यत्वेन संवन्ध्यन्तरापेक्षया संबन्धः प्रतीयेत । अभि इति। कश्चिदर्थोऽभिहितोपि नान्तर्भूतः, यथा राज्ञ इति षष्ठ्या संवन्धोऽभिहि कुत्रचिदन्तर्भावं यातः। कश्चिदन्तर्भूतोपि नाभिहितः, यथा राजसख इति राजा सखाऽस्येत्ययमर्थोऽन्तर्भवति न त्वभिधीयते । तथा कश्चिदर्थोभिहितोन्त ऽपि।यथा पचतीति कर्ताऽभिधीयमानो गुणभावादन्तर्भूतः, न त्वसौ प्रतिपदि

उ.]सार्वविभक्तिकत्वात्सप्तम्यर्थे तसिरित्यर्थः।एवं च शब्दार्थस्य नियतत्वात्संचयो पन्न इत्यत आह–एवमिति । राजनिष्ठविशेष्यताया अत्यागेपि पुरुषनिष्ठविशे निरूपितविशेषणताया राजपदार्थतास्वीकार एव संचय इति भावः । एवं च मात्रोपस्थित्या न कृतार्थम्, किं त्वितरान्वितमेव स्वार्थमुपस्थापयतीत्यत्र 'जहदप्यसौ नात्यन्ताये'ति पक्षे च परार्थाभिधानमित्यस्य परार्थान्वितस्वार्थाभि मित्यर्थः । मध्यमयोस्तु परार्थतात्पर्यग्राहकत्वमिति निष्कर्षः । इतर आ भिज्ञः शङ्कते भाष्ये–ननु चेति । कस्या अपि भवतु द्वे अपि वा पर्यायेण किं प्रश्नेनेत्यत आह–एकयेति । गुणप्रधानभूतस्येति । 'परस्पर'मित्या

ननु प्रथमायां को हेतुरत आह–प्रधानेति । संवन्ध्यन्तरापेक्षयेति । राजनि पुरुषापेक्ष इति भावः । न क्वचिदन्तर्भावमिति । न राजसख बहुव्रीह्यर्थ इव वाचकशब्दं विना नियमेन प्रतीतिविषयो, नापि तिङन्ते प्रकृत्यर्थे गुणभूत इत्यर्थः । गुणभावादन्तर्भूत इति । धात्वर्थत्वात्तत्रा

१ 'पुनर्यद'। २ 'मासाद्य'। ३ क्वचिन्न । ४ 'समकक्ष्यत्वात्सं'। ५ 'क्वचिद'। ६ 'भिहितो'। ७ तिङर्थकर्त्त'।

प्रथमेति प्रथमाया एव द्विवचनं प्राप्नोति ॥*॥ सङ्घातस्यैकार्थ्यान्नावयवसङ्ख्यातः सुबुत्पत्तिः ॥*॥ सङ्घातस्यैकत्वमर्थः। तेनावयवसङ्ख्यातः सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥*॥ परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेके ॥*॥ परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेक

प्र.]इति त्रयमुपात्तम्। तत्र संबन्धोऽभिहितोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति व्यतिरेकाऽभावात्प्रथमाद्विवचनं प्राप्नोति। सङ्घातस्येति। इह राजपुरुष[1]शब्दात्संघाताद्विभक्त्योत्पत्तव्यम्। तेन च सङ्घातेनावयवार्थोपकृत एकत्वसंख्यायुक्तो विशिष्टोऽर्थः प्रतिपाद्यत इति तदाश्रयमेकवचनं प्रवर्तते, न तु गुणभूतावयवसंख्याश्रयं द्विवचनमित्यर्थः। परस्परेति। व्यपेक्षैवाऽत्र सामर्थ्यम्, न त्वेकार्थी-

उ]इत्यर्थः।अभिहितोऽन्तर्भूत इति।'प्रथमा प्राप्नोती'त्युक्तावत्रापि प्रथमापत्तिभ्रमः स्यादतः 'प्रातिपदिकार्थ' इत्युक्तमिति भावः। व्यतिरेकाऽभावादिति। षष्ठ्यभावे हेतुरुक्तः। पृथगुपस्थितिनिबन्धनसांसर्गिकविषयताया[3] अभानादित्यर्थः। एवं च राजपुरुष इत्यादिवृत्तौ स्वस्वामिभावादेर्घट इत्यादौ घटघटत्व[4]योः समवायस्येव प्रकृत्युपस्थितत्वेन प्रकारतैव, विभक्त्यर्थस्यैव च प्रायः संसर्गतया भानमिति बोध्यम्। सङ्घातस्यैकार्थत्वेपि धवखदिरादिसङ्घातवद्द्विवचनं स्यादत आह—इहेति। अवयवार्थोपकृत इति। शास्त्रक्लृप्तशक्त्योपस्थितार्थत्यागे, तद्बोधायातिरिक्तशक्तिकल्पने च मानाऽभावादिति भावः। तत्र यद्यप्यवयवार्थस्तत्तद्विशेष्यत्वावच्छिन्न एव तथापि विशेषणत्वेन तस्या विशेष्यताया आच्छादनात्तस्या अपि विशेषणत्वेनैव प्रतीतिर्न तु स्वरूपेणेति न विशेषणाद्यन्वय इति तात्पर्यम्। वाक्ये तु प्रत्येकपदजबोधकाले राजादिगतविशेष्यतायाः स्वरूपेणैव भानमिति विशेषणाद्यन्वयो भवत्येवेति बोध्यम्। विशिष्टोर्थ इति। विशिष्टस्यैवोपस्थितिविषयत्वादित्यर्थः। इयमजहत्स्वार्था वृत्तिवर्त्तनवादिनस्तदवर्त्तनवादिनश्च तुल्या, जहत्स्वार्था तु वृत्तिवर्तनवादिन एव। वृत्त्यवर्त्तनवादिनस्त्वखण्डानि निरवयवानि पदानीति मते उभयोरपि कदाप्यर्थाऽभावेन त्यक्तस्वार्थेत्यर्थकजहत्स्वार्थापदप्रयोगोप्यसंगतः। सावयवानीति मते क्लृप्तशक्तेस्त्यागे मानाऽभावेनाऽजहत्स्वार्थैव। वृत्तिवर्त्तनवादिनस्तु यदर्थस्तदङ्गीकारस्तदुक्तमेव। अक्षौहिणीरथन्तरादिपदे तु जहत्स्वार्थैवेति बोध्यम्। एकार्थीभावस्यापि व्यपेक्षापूर्वकत्वात्कथमस्य पक्षान्तरत्वमत आह—व्यपेक्षैवेति। एकार्थीभाववादिनोपि राजपुरुषपदयोः परस्परं विना बोधाऽजनकत्वमूलाकाङ्क्षासत्त्वे एव तद्बलात्संबन्धांशे[5] विशिष्टशक्तिकल्पनम्। व्यपेक्षावादिनस्त्वाकाङ्क्षावशादेव तद्भानम्। न तु विशिष्टोपस्थापकशक्तिकल्पनेति भावः। ननु शब्दयोरचेतनत्वात्स्वतो व्यपेक्षाऽभावः। एवमर्थस्यापि। अर्थे[6] आरोपेण सेति चेत्, शब्देप्यारोपः स्यादत

१'राजपुरुषात्'।२वृत्तिर्वृत्तिः।३'अभावादिति'।४'त्वयोः'। ५'न्धांशवि'।६क्वचिन्न।

इच्छन्ति॥ का पुनः शब्दयोर्व्यपेक्षा ?॥ न ब्रूमः शब्दयोरिति ॥ किं तर्हि अर्थयोः। इह राज्ञः पुरुष इत्युक्ते राजा पुरुषमपेक्षते—ममायमिति, पुरुषो राजानमपेक्षते,—अहमस्येति। तयोरभिसम्बन्धस्य षष्ठी वाचिका भवति। कष्टं श्रित इति क्रियाकारकयोरभिसम्बन्धस्य द्वितीया वाचिका भवति।

प्र.]भाव इत्याहुः। का पुनरिति। स्वं स्वमर्थं प्रति गुणभावाच्छब्दयोः पर व्यपेक्षा न संभवतीति प्रश्नः। अर्थयोरिति। प्रमातृगतां व्यपेक्षामर्थे सम शब्दाः संस्क्रियन्ते। ममायमिति। दानादिक्रियानिमित्तं राज्ञः स्वाम्यमुपजा अहमस्येति। पुरुषस्य प्रतिग्रहादिनिमित्तः स्वत्वोत्पादः। क्रियाकारकयोरि कारकशब्देनाऽत्र शक्त्याधारो द्रव्यमुच्यते। क्रियाद्रव्ययोरभिसंवन्धनिमि च्छक्तिरेवाऽभिसंवन्धः। तेन कर्मशक्तेर्वाचिका द्वितीयेत्यर्थः।अथ वा कारक शक्तिरेवोच्यते। शक्तेश्च वाचिका द्वितीया। सामर्थ्यात्क्रियाकारकसंवन्धस्य वगमात्तस्य वाचिकेत्युक्तम्।

उ.]आह—स्वं स्वमिति। 'एतदर्थः क' इत्येव शब्दविषयाकाङ्क्षा प्रमातुर्नत्व शब्दान्तरविषया। अर्थे ज्ञाते तु 'कोस्यान्वय्यर्थ' इत्याकाङ्क्षा प्रमातुरिति भा

नन्वन्वययोग्यार्थान्तरजिज्ञासाऽऽकाङ्क्षा,सा च प्रमातृगता नार्थगतेत्यत आ प्रमातृगतामिति। तस्याश्च तदुपस्थापितार्थे एवारोपो न तु गुणभूते शब्द भावः। अर्थबोधोत्तरमेवाऽस्यान्वय्यर्थः क इति जिज्ञासोदयात्। तत्र षष्ठ्यु तदिच्छारोपः। 'अयमर्थोऽर्थान्तरमाकाङ्क्षत' इति व्यवहारात। अपरस्त्वा विषयत्वात्साकाङ्क्ष इति वोध्यम्। दानादीति। दानं—वेतनादेः। स्वाम्यमि 'पुरुषे' इति शेषः। भाष्ये—षष्ठी वाचिकेति। समासे त्वाकाङ्क्षावशादेव त वाक्यतुल्याकाङ्क्षाया एवात्र सत्त्वात्। विरुद्धविभक्तिराहित्येपि भेदसंवन्धवोध भावः। विशेषणविशेष्यभावांशे वाक्यन्यायेन समासस्यापि शक्तिः, न विशिष्टोपस्थितिनियामिकेति वोध्यम्। आकाङ्क्ष्यापि राजार्थपुरुषार्थयोः इदं शक्तमिति शक्तिग्रहान्न विशिष्टोपस्थितिरत्र पक्षे। अयमपि वृत्तिवर्तन देशिन एव पक्षो न तु नित्यशब्दवादिन इति वोध्यम्। वाक्ये त्वाकाङ्क्षित विभक्तिशब्दवाच्यत्वम्।न च संवन्धसंवन्धो वाक्येऽप्याकाङ्क्षालभ्यः,अनव रिति दिक्। भाष्ये—क्रियाकारकयोरभिसंबन्धस्येति। शक्तिः सम्वन्धश्चो विभक्तिशक्यं, घटमित्येतन्मात्रादपि घटकर्मिकेति वोधात्संवन्धस्य वा ऽसंभवात्। अत एव घटमित्युक्ते क्रियाविशेषाकाङ्क्षेति भावः। रेवाभिसंवन्ध इति। इदं चिन्त्यम्। षष्ठ्यामिवात्रापि संवन्धवोध

१ 'तद्यथा'। २ 'देतद्बोधः'।

अथ यद्येवैकार्थीभावः सामर्थ्यमथापि व्यपेक्षा सामर्थ्यम्, किं गतमेतदियता सूत्रेण, आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम्? ॥ गतमित्याह ॥ कथम्?॥ समोऽयमर्थशब्देन सह समासः । सं चोपसर्गः । उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मकाः–'यत्र कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः' । न चेह कश्चित्क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते, येन समः सामर्थ्यं स्यात् । तत्र प्रयोगादेतद्गन्तव्यम्–'नूनमत्र कश्चित्प्रयोगार्हः शब्दो न प्रयुज्यते येन समः सामर्थ्य'मिति । तद्यथा–धूमं दृष्ट्वा–'अग्निरत्र'ति गम्यते, त्रिविष्टब्धकं च दृष्ट्वा 'परिव्राजक' इति॥कः पुनरसौ प्रयोगार्हः शब्दो न प्रयुज्यते? ॥ [उच्यते] ॥ सङ्गतार्थं समर्थं, संसृष्टार्थं समर्थं, संप्रेक्षितार्थं समर्थं, संबद्धार्थं समर्थमिति ॥ तद्यदा तावदेकार्थीभावः सामर्थ्यन्तदैवं विग्रहः करिष्यते–सङ्गतार्थः समर्थः, संसृष्टार्थः समर्थ इति । तद्यथा–'सङ्गतं घृतं' 'सङ्गतं तैल' मित्युच्यते, एकीभूतमिति गम्यते । संसृष्टार्थः समर्थ

प्र.] अथ यद्येवेति । यद्यस्मात्सूत्राद्द्विविधस्यापि सामर्थ्यस्य संप्रत्ययस्तदा युक्ताऽयुक्तविचारणा युक्ता नान्यथेति प्रश्नः। सं चोपसर्ग इति। तेन तस्य द्रव्यवाचिनाऽर्थशब्देन सामर्थ्यं नोपपद्यत इति संशब्दोपादानाद्योग्या क्रियाक्षिप्यते इत्यर्थः । सङ्गतार्थं संसृष्टार्थमिति,–तुल्यार्थधातुनिर्देशः । संप्रेक्षितार्थं संबद्धार्थमिति

उ]एव भाष्याभिप्रेतत्वस्य तदक्षरस्वारस्येन लाभात्, लक्षणायां मानाभावाच्च।भाष्यान्तरस्यैतद्विरुद्धस्यानुपलम्भाच्च । 'अथ वे'तीत्यपि न, कारकशब्देन शक्तेरुक्तौ क्रियाकारकशक्त्योरभिसंबन्धस्येत्यर्थलाभेपि भाष्यतः शक्तेर्वाच्यत्वाऽलाभात् । नापि शक्तिसंबन्धस्य द्वितीया वाचिकेति यत्किंचिदेतत् । भाष्ये–अथ यद्येवेति । ननु पूर्वं परार्थाभिधानमपि सामर्थ्यमुक्तं,भेदसंसर्गाविति च,तत्कथमधुनैकार्थीभावव्यपेक्षयोरेवोल्लेख इति चेत्, न, तेषामेकार्थीभावपदार्थत्वादिति तात्पर्यात् । सं चोपसर्ग इति । यद्यप्यनुपसर्गा अपि प्रादयः सन्ति तथापि प्रसिद्धत्वादेवमुक्तम् । क्रियाविशेषम्—क्रियागतं विशेषम् । येन सम इति । यदर्थेन समोऽर्थस्य सामर्थ्यमित्यर्थः । तस्मात्तदर्थान्तर्भावोऽत्रानुमीयते इति भावः । इयमेव शाकपार्थिवादौ गतिः।ननु प्रक्रान्तार्थद्वयावगमकत्वे पृष्टेऽर्थचतुष्टयकथनमनुपयोगीत्यत आह–तुल्यार्थेति । ननु गमिसृज्योरीक्षतिबध्नात्योस्तुल्यार्थत्वं न दृष्टमत आह–पर्यायेति । पूर्वत्र तुल्यार्थधातुनिर्देशद्वारा पर्यायत्वम्, इह तु धात्वोस्तुल्यार्थत्वाऽभावेपि समुदाययोः पर्यायत्वमित्यर्थः। पर्यायोपादानं च तदर्थदार्ढ्याय । परस्परसंसृष्टार्थोपस्थितिरेव, न पृथगुपस्थितिरित्येकार्थीभावपदार्थः स्पष्टमेवानेनोक्तः ।

१ 'यद्येकार्थी' । २ क्वचिन्न । ३ क्वचिन्न । ४ 'संप्रेक्षितार्थः'। क्वचिच्च नेदम् ।

इति । [तद्यथा[1]]–'संसृष्टोऽग्नि'रित्युच्यते, एकीभूत इति गम्यते ॥

यदा व्यपेक्षा सामर्थ्यन्तदैवं विग्रहः करिष्यते–संप्रेक्षितार्थः समर्थः, संबद्धार्थः समर्थ इति ॥ कः पुनरिह संबध्नात्यर्थः[2]?॥ [व्यतिषङ्गः]॥ संबद्ध इत्युच्यते यो रज्ज्वाऽयसा वा [3]कीले व्यतिषक्तो भवति ॥ नावश्यं बध्नातिर्व्यतिषङ्ग एव वर्तते ॥ किं तर्हि ? ॥ अहानावपि वर्त्तते । तद्यथा–संबद्धाविमौ दम्यावित्यु[4]च्येते यावन्योन्यं न जहीतः॥अथ वा भवति चैवंजातीयकेषु बध्नातिर्वर्त्तते । तद्यथा 'अस्ति नो गर्गैः संबन्धः' 'अस्ति नो वत्सैः संबन्धः' इति ॥ [संयोग[5] इत्यर्थः।]॥अथैतस्मिन्व्यपेक्षायां सामर्थ्ये योऽसावेकार्थीभाव-

प्र.]पर्यायनिर्देशः।व्यतिषङ्ग एवेति।रज्ज्वादिनिमित्तः संश्लेषो व्यतिषङ्गः।एवंजातीयकेष्विति । व्यपेक्षायुक्तेष्वित्यर्थः । अस्ति न इति । सत्यामपि हानौ विद्यादिकृतापेक्षायां संबन्धशब्दस्य दर्शनादित्यर्थः । अथैतस्मिन्निति । यदि वृत्तावेकार्थीभावो नाभ्युपगम्यते तदा वाक्यवत्सङ्ख्याविशेषोपसर्जनविशेषणादीनां प्रसङ्गात्तदभावो वचनेन प्रतिपाद्यो, वावचनं च कर्तव्यं,समानार्थस्य वाक्यस्याऽनिवृत्त्यर्थम् । तदेवं शब्दस्य स्वाभाविकं रूपं कदाचिन्नित्यदर्शनाश्रयणेनानुगम्यते, कदाचिदबुधबोधनार्थं कार्यदर्शनाश्रयेन । कार्यपक्षे तु बहवो वार्त्ता धर्मा वचनेन प्रतिपाद्या इति गौरवप्रसङ्गः । तथा हि–निष्कौशाम्बिर्गोरथो घृतघटो गुडधानाः केशचूडः सुवर्णालङ्कारो द्विदशाः सप्तपर्णो गौरखर इत्यादिषु क्रान्तयुक्तपूर्णमिश्रसंघातविकार-

उ.]व्यतिषङ्गोऽत्र न कर्मव्यतिहार इत्याय–रज्ज्वादीति। भाष्ये—अहानाविति । अहानिः–परस्परं विना शाब्दबोधाजनकत्वमेवेति बोध्यम्।अन्तरङ्गाकाङ्क्षावशादिति तात्पर्यम् । यथा च वत्सयोस्तयोरन्याऽसंबन्धस्तथाऽनयोर्विशेषणसंबन्धो विशेषणसजातीयविशेषणसंबन्धश्च नेति सूचितम् । ननु संबद्धाविमावित्यत्रैकोपस्थितिविषयत्वमेव संबद्धत्वम्, न चैत्रं प्रकृते । भिन्नोपस्थितिविषयत्वं हि व्यपेक्षा, तत्र तु हानिरस्त्येवेत्यत आह–अथ वा भवति चैवमिति । तद्व्याचष्टे–सत्यामपि हानाविति। भिन्नोपस्थितिविषयत्वे इत्यर्थः। एवमुभयोः सूत्रारूढत्वं कृत्वा व्यपेक्षापक्षं दूषयति–भाष्ये–अथैतस्मिन्निति । सङ्ख्याविशेषेति । अप्सुचर इत्यादौ । वचनेनेति । 'सविशेषणानां वृत्तिर्ने'त्यादिना । ननु विभाषाधिकारादाचार्यस्यायमेव पक्षोऽभिप्रेतो लक्ष्यतेऽत आह—तदेवमिति । क्रान्तादिलोपाऽविधानं नित्यताश्रयेण । विभाषाधिकारश्च कार्यशब्दाश्रयेण । तत्पक्षेऽर्थस्यापि शास्त्रैकगम्यत्वेनैकार्थीभावस्य वैकल्पिकत्वं बोधयितुं सूत्रमावश्यकमिति भावः । कार्यपक्षे तु बहवो वार्त्ता धर्मा इति । 'वाक्याद्वृत्तिर्निष्पद्यते'इति वादिनां वाक्ये श्रूयमाणक्रान्तादीनां

१ क्वचिन्न । २ बध्नात्यर्थः । ३ 'कीलकेन वा'। ४ 'उच्यते' । ५ 'ङ्ग इति' ।

कृतो विशेषः स वक्तव्यः ॥*॥ तत्र[1] नानाकारकान्निघातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेधः ॥*॥ तत्रैतस्मिन्व्यपेक्षायां सामर्थ्ये [सति[2]] नानाकारकान्निघातयुष्म-

प्र.]सुच्प्रत्ययलोपो, वीप्साजातिविशेषाभिधायित्वं च वचनप्रतिपाद्यम् । नित्यदर्शने त्वेकार्थीभावकृत एवायं विशेष इति न किंचित्प्रतिपादनीयम् । एवं व्यपेक्षासामर्थ्ये दोषमभिधायेदानीं ये सर्वथा दोषास्तानुदाहरति—तत्र नानाकारकादिति ।

उ.]शास्त्रं विना लोपाऽसंभवो,वीप्सादिबोधासंभवश्चेति भावः। नित्यदर्शने त्विति॥ एकार्थीभाववादिनाऽर्थानां स्वाभाविकत्वपक्षस्यैव प्रागुपपादनान्नित्यदर्शनशब्देनैकार्थीभावदर्शनमत्रोच्यते इत्याहुः । वस्तुतस्तु निरादिपूर्वपदानां क्रान्ताद्यर्थवृत्तितया एषामर्थानां नैकार्थीभावकृतविशेषत्वम्।अत एव तत्कृतविशेषेषु भाष्ये नैतेषामुक्तिः। 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे' इत्यादीनां क्रान्ताद्यर्थे वर्त्तमाना निरादय इत्यर्थः । एवं चोक्तार्थानामिति न्यायेन तेषामन्यपदार्थबोधकपदवदप्रयोगः सिद्धः । अत एव 'संख्ययाव्यये'ति सूत्रे समासेनाऽभिहितत्वात्सुजर्थस्य सुचोऽभाव इति भाष्य उक्तम्। सुजर्थश्च जन्मेति तत्रैव वक्ष्यते । किं चैकार्थीभावो नामैकोपस्थितिस्तत्कृतत्वं न क्रान्तादिलोपस्य, सङ्ख्याविशेषप्रतीतौ हि पृथगुपस्थापकपदज्ञानं कारणमिति तत्प्रतीत्यभावस्तत्कृतो भवत्येव । अन्यथा घटः घटपटौवित्यादौ[3] घटत्वादेरपि सङ्ख्यावत्त्वेनोपस्थित्यापत्तिः। एवं द्वन्द्वे चकाराऽप्रयोगोप्येतत्कृत एव।न च समासेन चार्थस्याभिहितत्वादप्रयोगः, समासेन सत्त्वभूतस्य विशेष्यतयाऽभिधानेप्यसत्त्वभूतस्य विशेषणतया बोधार्थं चप्रयोगस्य दुर्वारत्वात् । पृथगुपस्थितयोरेव समुच्चयस्य चद्योत्यत्वेन तदप्रयोग इति तस्यापि तत्कृतत्वम् । लोकेपि पृथग्ज्ञातयोरेवैकदेशत्वे समूहादिव्यवहारात्। 'चार्थे द्वन्द्व' इति तु सादृश्याच्चाऽर्थत्वारोपेण नेयमिति दिक् । ननु व्यपेक्षावादे एकार्थीभावकृतविशेषस्य वक्तव्यत्ववदेकार्थीभाववादेपि निघातयुष्मदस्मदाद्यादेशोदाहरणविषयैकार्थीभावाऽभावेन समर्थपरिभाषानुपस्थितौ 'तिष्ठति देवदत्तो गच्छ त्व'मित्यादौ भिन्नवाक्ये निघातादिप्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। व्यपेक्षावादे तु न दोषः,तत्रापि समर्थपरिभाषोपस्थितौ भिन्नवाक्ये सामर्थ्याऽभावात्। एवं राज्ञो गौश्चाश्वश्च पुरुषश्चेत्यर्थे राज्ञो गवा गोश्वाऽश्वपुरुषाभ्यामेकार्थीभावस्य वक्तुं शक्यतया युगपत्षष्ठीतत्पुरुषद्वन्द्वौ प्राप्नुतस्तथा च स्वरद्वयं स्यादिति तत्प्रतिषेधो वाच्यः । व्यपेक्षावादे तु न, राज्ञस्त्रिभिरेव व्यपेक्षा न गवेति वक्तुं शक्यत्वादिति पूर्वपक्षे व्यपेक्षावादेपीदमवश्यं वाच्यमित्याह भाष्ये—तत्र नानाकारकादिति । तत्र—पक्षद्वयेपि । इदमेवाभिप्रेत्य व्याचष्टे—ये सर्वथा दोषास्तानुदाहरतीति । सर्वथा। पक्षद्वयेपीत्यर्थः । भाष्ये—तत्र चेति पाठे—तत्र—एकार्थीभावे। चाद्व्यपेक्षा-

१ 'तत्र च' । २ क्वचिन्न । ३ 'घटपटाः' ।

दस्मदादेशाः प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ निघाते[1]–अयं दण्डो हरानेन । अस्ति दण्डस्य हरतेश्च व्यपेक्षेति कृत्वा निघातः प्राप्नोति ॥ युष्मदस्मदादेशाः–ओदनं पच[2] तव भविष्यति । ओदनं पच मम भविष्यति । अस्त्योदनस्य युष्मदस्मदोश्च व्यपेक्षेति कृत्वा वांन्नावादयः[3] प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ किमुच्यते–नानाकारकादिति, यदा तेनैवासज्य ह्रियते ? ॥ नापि ब्रूमः–अन्येनासज्य ह्रियत इति ॥ किं तर्हि ? ॥ शब्दप्रमाणका वयम् । यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम् । शब्दश्चेह सत्तामाह–'अयं दण्डः' । अस्तीति गम्यते । स दण्डः कर्त्ता भूत्वाऽन्येन शब्देनाभिसंबध्यमानः करणं

प्र.]नानाशब्दः पृथग्भाववचनः। तेन भिन्नायाः क्रियाया यत्कारकं तन्नानाकारकम्। यथा–अयं दण्डो हरानेनेति दण्डोऽस्तिक्रियायाः कर्ता, न तु हरतिक्रियायाः। तथा नाना भिन्नमन्यत्कारकं यस्य तदपि नानाकारकम्।यथोक्तम्[4]–ओदनं पच तव भविष्यतीति।अत्र पचेस्तवेत्येतत्कारकत्वेन नोपात्तम् ,ततः पचेत्येतस्मादुत्तरस्य युष्मदादेशो न भवति।क्वचित्तु 'पचौदनं तव भविष्यती'ति पाठः । ओदनस्य पचतिक्रियां प्रति कारकत्वं, न तु भवतिक्रियां प्रतीति नानाकारकत्वं, भिन्नक्रियापेक्षत्वात्कारकत्वस्य । अस्ति दण्डस्येति । अनेनेतिपदेन दण्डस्य हरणे करणत्वेन निर्देशात्। अस्त्योदनस्येति । स्वस्वामिभावस्य भाविनः प्रतिपादनादित्यर्थः ।

तेनैवासज्येति।ततश्च दण्डस्य हरणं प्रति कारकत्वान्नास्ति नानाकारकत्वमिति प्रश्नः । अयं दण्डोस्तीति । यत्रान्यत्क्रियापदं न श्रूयते तत्रान्तरङ्गत्वादस्तिक्रियैव प्रतीयते । ततोऽस्तिक्रियायां दण्डस्य कर्तृत्वाद्भवत्येव नानाकारकत्वमित्यर्थः ।

उ.]याम्[5]। तत्रैतस्मिन्व्यपेक्षायामिति । तत्र–एकार्थीभावे । एतस्मिन्–व्यपेक्षासामर्थ्ये चेत्यर्थः। हरतेर्नानाप्रकारानेककारकात्परत्वाऽभावादाह–नानाशब्द इति। पृथग्भावेति । पृथक्क्रियावचन इत्यर्थः। भावशब्दः क्रियापरः, तदाह–भिन्नायाः क्रियाया इति । निघातप्राप्तिविषयभिन्नाया इत्यर्थः। 'अयं दण्ड' इत्यत्र निघातविषया हरणक्रिया,तद्भिन्नाऽस्तिक्रिया, तत्कारकं दण्डः। अत्र पक्षे ओदनं पचेत्यादेरनुदाहरणत्वमाशङ्क्याह–तथा नानेति । अन्यत्—युष्मदस्मद्भिन्नं कारकं यस्य पचेत्यादेरित्यर्थः । प्रतिषेधवचनारम्भे तत्रादेशाऽभावमुपपादयति–अत्र पचेरिति। क्वचित्त्विति। युष्मदस्मत्साध्यभवनक्रियाभिन्नपच्यादिक्रियाकारकत्वादोदनादि नानाकारकमिति भावः । ननु हरतेः कारणमात्रापेक्षत्वेन न दण्डेन व्यपेक्षेत्यत्राह—अनेनेति पदेनेति । अत एवाऽस्ति सर्पिष्पिवानेन पय इत्यादौ षत्वम् । पचौदनमित्यत्र संबन्धाऽभावात्कथं व्यपेक्षेत्यत आह–भाविन इति।'ओदनं पचे'ति पाठे

१ 'निघातः'। २ पचौदनं तव'। ३ 'वान्नावा'। ४ 'यथा' । ५'यामिति भिन्नका'।

संपद्यते। तद्यथा—कश्चित्कंचित्पृच्छति—'क देवदत्तः' इति। स तस्मायाचष्टे—'असौ वृक्षे' इति ॥ कतरस्मिन् ?॥ 'यस्तिष्ठती'ति। स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वाऽन्येन शब्देनाभिसंबध्यमानः कर्ता संपद्यते ॥*॥ प्रचये समासप्रतिषेधः॥*॥प्रचये समासस्यप्रतिषेधो वक्तव्यः।राज्ञो गौश्चाऽश्वश्च पुरुषश्चेति राजगवाश्वपुरुषा इति ॥*॥ समर्थतराणां वा ॥*॥ समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति ॥ कानि पुनः समर्थतराणि ? ॥ यानि द्वन्द्वभावीनि ॥ कुत एतत् ? ॥ एषां ह्याशुतरा वृत्तिः प्राप्नोति। तद्यथा—'समर्थतरोयं माण-

प्र.]क्कदेवदत्त इति। यदा बहवः पुरुषा दूरस्था भवन्ति तदैते प्रश्नोत्तरे। यस्तिष्ठतीति। यदाऽन्ये निपातिता वृक्षाः, एकस्तूर्ध्वस्तदा विशिष्टवृक्षाधिकरणत्वेन देवदत्तः प्रतिपाद्यते। प्रचय इति। अनेकस्मिन्संबन्धिनि विवक्षित इत्यर्थः। तत्र गो राज्ञापि सामर्थ्यमश्वपुरुषाभ्यामपि। तत्र युगपद्द्वौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ प्राप्नुतः। पूर्वं वा तत्पुरुषः, पश्चाद्द्वन्द्वः। विप्रतिषेधाऽभावाच्च न परत्वेन व्यवस्था, भिन्नसमुदायविषयत्वात्संज्ञाद्वयस्य। तत्र षष्ठीतत्पुरुषे सति—'गोरतद्धितलुको'ति टच् प्राप्नोति। अर्थश्च भिद्यते। राजगवाश्वपुरुषा इत्युच्यमानेऽश्वपुरुषयो राज्ञा संबन्धो न प्रतीयेत[३]। समर्थतराणां वेति। शक्ततराणामित्यर्थः। एषां ह्याशुतरेति। प्रथमा

उ.]प्योदनद्वारिका पचिनापि व्यपेक्षेति बोध्यम्।अर्थयोराकाङ्क्षैव व्यपेक्षेति तात्पर्यम्। एकस्तूर्ध्व इति।तिष्ठतेश्चोर्ध्वदेशसंयोगोप्यर्थ इति भावः।भाष्ये—प्रचयेति। व्यपेक्षावादेपि समुदायेन व्यपेक्षायामवयवातिरिक्तसमुदायस्यावयवानालिङ्गितस्य निरूपयितुमशक्यत्वेनावयवैरपि व्यपेक्षास्त्येवेति तन्मतेऽप्ययं दोषस्तदवस्थ इति भावः। ननु प्रचयशब्दस्य समाहारपर्यायत्वेन समाहारे समासनिषेधेपीतरेतरयोगे स दुर्वार इत्यत आह—अनेकस्मिन्निति। प्रचय आधिक्यमिति भावः। ननु युगपदेकस्यानेकसम्बन्धानुपपत्तेःकथं युगपत्समासद्वयप्रसङ्गोऽत आह—तत्रेति।गो राज्ञापीति। समुदायव्यपेक्षायामवयवव्यपेक्षायाः,समुदायैकार्थीभावेऽवयवैकार्थीभावस्य च दुर्निवारत्वादिति भावः।अश्वादिभिश्च साहित्यसत्त्वादेव स इति बोध्यम्। पूर्वं वा तत्पुरुष इति। प्रथमातिक्रमे कारणाऽभावादिति भावः।ननु परत्वाद्द्वन्द्व एव भविष्यतीति न दोषोऽत आह—विप्रतिषेधेति। आकडारीयत्वेऽप्यविरोधमुपपादयति—भिन्नसमुदायेति। टजिति। तथा च स्त्रीत्वे ङीप्स्यात्। किं च द्वन्द्वोत्तरतत्पुरुषेऽवङो वैकल्पिकत्वेन 'राजगोश्वपुरुषा'इत्यपीष्यते, तन्न स्यादिति भावः। समर्थतराणामिति भाष्यं नैकार्थीभावपरं, तत्र तरतमाऽयोगादत आह—शक्तेति। समर्थतरत्वे आशुतरत्वं हेतुः, तत्त्वमन्तरङ्गत्वादिति व्युत्पादयति—प्रथमेत्यादिना। आशुतरग्रन्थ इति

१ क्वचिन्न। २ इति क्वचिन्न। ३ 'प्रतीयते'। ४ 'अर्थापेक्षा'। ५ 'लोनाप्य'।

वकोऽध्ययनाये'त्युच्यते'आशुतरग्रन्थः'इति गम्यते॥अपर आह—"*समर्थतरा[1]णांवा*॥"समर्थतराणां वा पदानां समासोभविष्यति॥कानि पुनःसमर्थतराणि?॥यानि द्वन्द्वभावीनि॥कुत एतत्?॥ समानविभक्तीन्येतानि,अन्यविभक्ती राजा। भवति विशेषः स्वस्मिन् भ्रातरि पितृव्यपुत्रे च"॥*॥ समुदायसामर्थ्याद्वा सिद्धम् ॥*॥ समुदायसामर्थ्याद्वा पुनः सिद्धमेतत्। समुदायेन राज्ञः सामर्थ्यं भवति, नावयवेन ॥ अपर आह ॥*॥ समर्थतराणां[3] वा समुदायसामर्थ्यात् ॥*॥ समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति ॥ कुत एतत् ?॥ समुदायसामर्थ्यादेव ॥ [4]अस्मिन्पक्षे 'वे'त्येतदसमर्थितं भवति ॥ एतच्च समर्थितम् ॥ कथम् ? ॥ नैव वा पुनरत्र राज्ञोऽश्वपुरुषावपेक्षमाणस्य गवा सह समासो भवति॥ किं तर्हि ? ॥ गोः राजानमपेक्षमाणस्याश्वपुरुषाभ्यां सह समासो भवति। प्रधानमत्र तदा गौर्भवति। भवति च प्रधानस्य-

प्र.]प्रातिपदिकार्थमात्रे विधीयमाना न किञ्चिद्बाह्यं वस्त्वपेक्षते,षष्ठी तु बाह्यसंबन्धापेक्षत्वाद्बहिरङ्गा। तत्रान्तरङ्गप्रथमानिमित्तः पूर्वं द्वन्द्वो भवति। 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति द्वन्द्वे कर्त्तव्ये षष्ठीसमासस्याऽसिद्धत्वात्। आशुतरग्रन्थ इति। आशु प्रतिपत्तव्यो ग्रन्थ आशुतर उच्यते। एतानीति। तुल्यजातीयत्वं व्यपेक्षायामेकार्थीभावे च प्रत्यासन्नतरं कारणमित्यर्थः। समुदायसामर्थ्यादिति। समुदायद्वन्द्वार्थं प्रति राजा विशेषणत्वेनोपात्त इति तेनैव राज्ञः सामर्थ्यं नावयवेनेत्यर्थः।

अपर आहेति। अत्र पक्षे समुदायसामर्थ्यं समर्थतरत्वे हेतुः। समुदायसंवन्धे चावयवस्याप्यनुमीयमानः संबन्धोऽस्तीति तदपेक्षः प्रकर्षप्रत्ययः। अस्मिन्पक्ष इति। एकस्मिन्साध्ये हेतुद्वयोपादाने विकल्पो भवति,इह त्वन्यत्रान्यो हेतुः। एतच्चेति। सापेक्षत्वेनाऽसामर्थ्याद्राज्ञो गवा समासो न भवतीत्यस्यार्थस्य वाशब्दः

उ.]बहुव्रीहिः।एवं चाशुतरकार्यप्राप्तिमत्त्वमेव शक्ततरत्वं बोध्यम्। तुल्येति। तुल्यजातीयैः प्रथमं झटित्येकार्थीभावस्य व्यपेक्षाया वा कल्पनात्पूर्वं द्वन्द्वे ततः षष्ठीतत्पुरुष इत्यर्थः। नावयवेनेति। प्रत्येकमवयवैरनुमीयमानस्य सामर्थ्यस्य सत्त्वेपि साक्षान्नेत्यर्थः। एवं च तस्य समुदायेन सामर्थ्यात्पूर्वं तत्समुदायप्रयुक्तो द्वन्द्व इति भावः। ननु द्वन्द्वे समुदायेनेव तदवयवगोशब्देनापि राजपदार्थस्य सामर्थ्यसत्त्वात्समुदायस्यापि षष्ठीतत्पुरुषसंज्ञा स्यादिति टच्प्रसङ्ग इति चेन्न। 'नावयवेने'त्यस्याऽश्वपुरुषसापेक्षेणेति शेषेणाऽदोषात्। तदेव स्फुटं व्याख्यानान्तरव्याजेनाह—अपर आहेति। राज्ञः समुदायेनैव सामर्थ्यात्तरपो वैयर्थ्यमाशङ्क्याह—समुदायेति। इत्यस्यार्थस्येति। विशेषणसापेक्षत्वे इव विशेष्यान्तरसापेक्षत्वमप्यसामर्थ्यप्रयो-

१इदं क्वचिन्न।२'एतानि हि समानविभक्तीति'।३भाष्यमिदमित्यन्ये। ४'एतस्मिन्'।

सापेक्षस्यापि समासः ॥*॥ आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम् ॥*॥ आख्यातं साव्ययं सकारकं सकारकविशेषणं वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥ साव्ययम्—'उच्चैः पठति' 'नीचैः पठति' ॥ सकारकम्—'ओदनं पचति' ॥ सकारकविशेषणम्—'ओदनं मृदु विशदं पचति' ॥*॥ सक्रियाविशेषणं च॥*॥सक्रियाविशेषणं चेति वक्तव्यम्। सुष्ठु पचति दुष्ठु पचतीति॥ अपर आह—'आख्यातं सविशेषण'मित्येव। सर्वाणि ह्येतानि क्रियाविशेषणानि॥

प्र.]प्रतिपादकः। आख्यातमिति । नानाकारकान्निघातादिनिवृत्तये, क्वचित्तत्प्रवृत्तये च समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्ष्यन्ते । तत्र लौकिकवाक्यग्रहणनिषेधार्थं वाक्यं परिभाष्यते। अव्ययकारकविशेषणानि प्रत्येकं, समुदितानि चाश्रीयन्ते,यथा 'वृषलैर्न प्रवेष्टव्यम्'। 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपी'ति । आख्यातमिति चैकत्वं विवक्ष्यते, लक्षणविधानसामर्थ्यात् । तथा च 'तिङ्ङतिङः' इत्यत्र वक्ष्यते—तिङ्प्रतिषेधानर्थक्यं च समानवाक्याधिकारादिति । पचति भवतीत्यादौ सत्यपि साध्यसाधनभावे आख्यातयोर्द्वित्वात्समानवाक्यत्वाऽभावान्निघाताऽप्रसङ्गात् । उच्चैरिति। यद्यप्यव्ययं कारकं विशेषणं च तथापि प्रपञ्चार्थमस्योपादानम् । तथा च वक्ष्यते—'आख्यातं सविशेषणमित्येवे'ति । सक्रियाविशेषणं चेति । प्रत्यासत्त्या कारकस्यैव यद्विशेषणं तद्गृह्यते, न तु क्रियाया इति भावः । आख्यातेन च क्रियाप्रधानत्वं लक्ष्यत इत्यतिङन्तेष्वपि 'देवदत्तेन शयितव्य'मित्यादिषु वाक्यत्वं सिद्ध्यति ।

उ.]जकम्। एवं चेदं पक्षद्वयेप्यनावश्यकमिति भावः।भाष्ये—प्रधानमत्रेति।अवयवसंख्यया तत्र समूहस्य संख्यावत्त्वाश्रयणात्तस्य प्राधान्यमिति भावः । वाक्यलक्षणकरणस्याऽसंगतिमाशङ्क्याह—नानेति । क्वचिदिति । 'नद्यास्तिष्ठति कूले' इत्यादौ । अत्र ह्यसामर्थ्यान्न प्राप्नोति।यथा कथंचित्सामर्थ्यग्रहणे तु—'अयं दण्डो हरानेने'त्यादावपि स्यादिति भावः । लौकिकेति । 'सुप्तिङन्तचयो वाक्य'मित्यादि । लक्षणविधानेति । निष्क्रियवाक्याऽभावस्य लोकव्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति भावः । अव्ययग्रहणवैयर्थ्यमाशङ्कते—यद्यप्यव्ययमिति । 'स्वर्गच्छती'त्यादौ कारकम् । 'उच्चैः पठती'त्यत्र विशेषणं । क्रियाविशेषणत्वादत्रापि कर्मत्वं वा । 'सविशेषण'-मित्येव क्रियाविशेषणेपि सिध्यतीत्यत आह—प्रत्यासत्त्येति । यद्यपि कारकत्वादप्यस्य सिध्यति तथाप्यव्ययग्रहणवदिदमपि प्रपञ्चार्थमिति तत्त्वमिति बोध्यम् । क्रियाप्रधानत्वमिति । लक्ष्यतावच्छेदकप्रदर्शनमिदम् । 'देवदत्तो गत' इत्यादौ त्वस्तीत्यध्याहार्यमिति भावः । नन्वेकग्रहणात्पुनरप्यनुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह—एकशब्द इति।एकस्य पदस्य वाक्यसंज्ञायां प्रयोजनाऽभावादाह—बहुव्रीहि-

१ 'पठतीति'। २ मृदुविशदमोदनं'। ३ क्वचित्। ४ 'क्वचित्पक्षे'। ५ 'भवति पचती'।

॥*॥ एकतिङ् ॥*॥ एकतिङ्वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । ब्रूहि ब्रूहि ॥*॥ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः ॥*॥ 'समानवाक्ये'

प्र.]एकतिङिति । एकशब्दः समानवचनो, न तु सङ्ख्यावाची । बहुव्रीहिश्चायम् ।

उ-]रिति।एकं तिङन्तं यत्र समुदाये इत्यर्थः।परे त्वाख्यातं सविशेषणं वाक्यमिति लक्षणं'तिङ्ङतिङ'इति सूत्रेऽतिङ्ग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्याभिमतं लौकिकमेव पचति-भवतीत्येतत्साधारणम् । तत्र सविशेषणत्वेन विभागे साकाङ्क्षत्वं लब्धम्। तत्राख्यातपदेन क्रियाप्रधानं लक्ष्यते । तेन त्वया शयितव्यमित्यादेः सङ्ग्रहः। 'सविशेषण'मित्यस्य साक्षात्परम्परया वा यद्विशेषणं तत्सहितमित्यर्थः । तेन 'नद्यास्तिष्ठति कूले'इत्यादौ 'नद्या' इत्यादेः समानवाक्यस्थत्वसिद्धिः। एतदेवाभिप्रेत्यामरकोशे कारकान्वितक्रियावाचकं सुवन्तचय-तिङन्तचय-सुप्तिङन्तचयान्यतमं वाक्यमित्युक्तम्–'सुप्तिङन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विते'त्यनेन।तत्र वाशब्दश्चेदर्थे। कारकं च तिङन्तवाच्यं, तदतिरिक्तपदवाच्यं वेत्यन्यत् । एकस्य तत्त्ववारणाय-सुवन्तचयेत्यादि। एतत्समानार्थकमेवाख्यातमित्यादीति स्पष्टमेव । एतदेवैकोद्देश्यकैकविधेयकत्वगर्भमेकवाक्यलक्षणं बोध्यम् । तदुक्तं हरिणा–'साकाङ्क्षावयवं भेदे परानाकाङ्क्षशब्दकम् । क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमुच्यते' इति । वाक्यमित्यस्यैकं वाक्यमित्यर्थः 'अर्थैक्यादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं' चेद्विभागे स्या'दिति जैमिनिसूत्रात् । अत एवोद्देश्यानेकत्वे विधेयानेकत्वे च वाक्यभेद इति मीमांसकोद्घोषः । यत्तु कैयटेनास्य पारिभाषिकत्वमुक्तं, तत्प्रमादात् । यदप्याख्यातमित्यत्रैकत्वविवक्षां कृत्वा पचति भवतीत्यत्र वाक्यत्ववारणं तेन कृतम् । तदपि न, आख्यातत्वपर्याप्त्यधिकरणमेकमेवेति प्रागुक्तभाष्यरीत्यैकत्वविवक्षायाः फलाऽभावात्। किंच'व्यक्तिपक्षे न ब्राह्मणं हन्यादित्यादावेकं ब्राह्मणमहत्वा कृती स्या'दिति भाष्योक्तन्याये नात्रैकत्वविवक्षायामेकस्यैवाख्यातस्य वाक्यत्वं बोधितं स्यान्नाख्यातान्तरस्येति दोषात्। किं चानयैकत्वविवक्षया समकक्षाख्यातद्वित्वे पचति करोति चेत्यादौ तद्वारणेपि विशेषणमादाय तद्वित्वे वारणमशक्यं, सविशेषणे आख्याते एकत्वसत्त्वात् । अनेन च 'ब्रूहि ब्रूही'त्यस्याप्यसङ्ग्रहः[3] । विशेषणानुपादानेन सविशेषणत्वाऽभावात् । वाक्यत्वफलं तु 'मया किंचिद्वक्तव्य'मिति प्रश्नोत्तरे । अत्रा'नन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयो'रित्यनेन वाक्यस्य टेः प्लुतसिद्धिः, अतः स्वशास्त्रपरिभाषितं लक्षणमाह–एकतिङिति । यत्तु कैयटेन ब्रूहिब्रूहीतिभाष्योदाहरणं देवदत्तेति शेषपूरणेन व्याख्यातम् , तन्न, पूर्वलक्षणेनैव सिद्धेः । द्विःप्रयोगस्य भाष्ये व्यर्थत्वापत्तेश्च । एतेन पूर्वलक्षणे एकत्वाविवक्षाशङ्कावारणेनैकत्वविवक्षाबोधनार्थमिदं

१ 'ब्रूहि' ब्रूहि देवदत्त' । 'ब्रूहि देवदत्त' । २ 'तमद्वाक्यं' । ३ 'स्यासङ्ग्र'।

इति प्रकृत्य निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ नानावाक्येषु मा[1] भूवन्निघातादय इति । अयं दण्डो हरानेन । ओदनं पच[3] तव भविष्यति । ओदनं पच[4] मम भविष्यति ॥*॥ योगे प्रतिषेधश्चादिभिः ॥*॥ चादिभिर्योगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्रामस्तव च स्वं, ग्रामो मम च स्वम् ॥ किमर्थमिदमुच्यते । यदा[6]द्यन्यास एव चादिभिर्योगे प्रतिषेध उच्यते ?॥ इदमद्याऽपूर्वं क्रियते वाक्यसंज्ञा, समानवाक्याधिकारश्च । तद्द्वेष्यं विजानीयात्—

प्र.] ब्रूहिब्रूहीति । ब्रूहि ब्रूहि देवदत्तेत्यत्र वाक्यत्वादामन्त्रितनिघातः सिद्ध्यति ।

उ.] लक्षणान्तरमुक्तमित्यष्टमे कैयटोक्तमपास्तम् । यद्यप्यग्रेऽग्रे इत्यादौ पूर्वरूपाय द्वित्वेऽवान्तरपदत्वमप्यस्ति, एवञ्च ब्रूहि ब्रूहीत्यत्र कथमेकतिङ्त्वं तथाप्येकानुपूर्वीकतिङन्तवत्समुदायो वाक्यमित्यर्थः । बहुव्रीहिसमासात् । तेन पचतीत्येतन्मात्रस्य न वाक्यत्वम् । एतल्लक्षणानुसारेणैवाऽतिङ इति प्रत्याख्यातमित्यन्यत् । अत एव भगवतैकतिङ्वाक्यमित्यत्र चशब्दो वाशब्दो वा नोक्तः, भिन्नविषयत्वात् । एकविषयत्वे हि सोऽवश्यं वक्तव्यः स्यात् । दृश्यते हि भगवतस्तथा शैली । तस्माद्याद्यलक्षणं वाक्यस्य टेरित्येतच्छास्त्रलोकसाधारणम् । अत एव 'पच पच्य च देवदत्ते'त्यादौ प्लुतो भवत्येव। एकतिङित्येतन्मात्रोक्तौ तत्रापीदमेवेति भ्रमः स्यात्तदर्थमिदम् । समानवाक्ये इत्येतद्विषयं, क्वचित् प्लुतविषयं चैकतिङिति । अत एव ब्रूहिब्रूहीत्युदाहरणसङ्गतिः । अत एव 'तिङ्ङतिङ' इति सूत्रे भाष्ये—'समानवाक्याधिकारादतिङ्ग्रहणानर्थक्य'मिति वार्त्तिकव्याख्यावसरे'न च समानवाक्ये द्वे तिङन्ते स्त' इति उक्तम् । तेनैवैकतिङिति बहुव्रीहिरिति च सूचितम् । स्पष्टश्चायमर्थोऽग्रेऽत्र भाष्येपीत्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यतीत्याहुः । समानवाक्ये इति । समानशब्द एकपर्यायः । एवंविधलक्षणलक्षिते एकवाक्ये इत्यर्थः । चादिभिर्योग इति । 'न चवाहे'तिसूत्रे समानवाक्ये इत्यस्य संवन्धो नेत्यर्थ इति कश्चित्।तन्न । 'यथान्यास एव चादिभि'रित्युत्तरभाष्याऽसङ्गतेः । किं च तव मते भिन्नवाक्येपि निषेधप्रवृत्तिरन्यस्य फलं वाच्यम् । तत्रादेशप्राप्त्यभावेन निषेधस्यैव वैयर्थ्यात् । तस्माद्युष्मदाद्यादेशप्रतिषेध इत्येवार्थः । किमर्थमिदमिति । इदं—प्रतिषेधवचनमाख्यातं साव्ययेत्यादिवाक्यलक्षणं च किमर्थमिति प्रश्नः । अत एवोत्तरग्रन्थे वाक्यसंज्ञेत्युक्तिः संगच्छते । वाक्यसंज्ञेति । 'एकतिङि'त्येषा । तद्द्वेष्यमिति । इदमसमर्थेऽप्राप्तावपूर्वविधायकमिव चादियोगेपि तदपवादतयाऽपूर्वविधायकम्, न त्वधिकार इति भ्राम्येत्तद्भ्रमनिवारणायेदमन्वाख्यातमित्यर्थः । 'न चवाहे'त्यारम्भसामर्थ्यान्नैवमित्यन्वाख्यानतात्पर्यम् । एवमेकतिङिति वाक्यलक्षणस्यैवोक्तौ शास्त्रे सर्वत्र वाक्यस्य टेरित्यादावपीदमेव वाक्यलक्षणमिति भ्राम्येत्तं प्रतीदमपि वाक्यलक्षणं शास्त्र

१ 'वाक्ये'। २ भूवन्निति'। ३ 'पचौदनं'।४'पचौदनं'। ५कश्चित्। ६'यथान्यास'।

सर्वमेतद्विकल्पत इति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वाऽन्वाचष्टे 'चादिभिर्योगे यथान्यासमेव भवती'ति । सा चावश्यं वाक्यसंज्ञा वक्तव्या, समानवाक्याधिकारश्च वक्तव्यः ॥*॥ समर्थनिघाते हि समानाधिकरणयुक्तयुक्तेषूपसङ्ख्यानमसमर्थत्वात् ॥*॥ समर्थनिघाते हि संति समानाधिकरणयुक्तयुक्तेषूपसङ्ख्यानं कर्तव्यं स्यात् ॥ समानाधिकरणे—पटवे ते दास्यामि, मृदवे ते दास्यामि ॥ समानाधिकरणे ॥ युक्तयुक्ते—नद्यास्तिष्ठति कूले, वृक्षस्य लम्बते शखायाम्, शालीनां ते ओदनं ददामि । शालीनां मे ओदनं ददाति ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ 'असमर्थत्वात्' ॥

॥*॥ राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्गो द्विषष्ठीभावात् ॥*॥ राजगवीक्षीरे

प्र.]समर्थनिघाते हीति। निघात उपलक्षणम्।तेन युष्मदस्मदादेशा अपि गृह्यन्ते। पटवे ते इति । अत्र 'समानाधिकरणमसमर्थवद्भवती'ति वाचनिकमसामर्थ्यमिति, असति समानवाक्याधिकारे युष्मदस्मदादेशो न स्यात् । युक्तयुक्तेपि साक्षात्सामर्थ्याऽभावात्कार्यं न स्यात् । 'नद्या' इत्यादि कारकविशेषणं विज्ञेयम्।

उ.]आश्रीयत इत्यन्वाख्यानायाऽऽद्यं लक्षणम्।'समानवाक्ये'इत्यत्रैकतिङिरत्येव उदाहरणेन चान्यत्राप्यस्याश्रयणं सूचितम्। 'चादिभिर्योगे' इत्याद्यप्युपलक्षणम् । एतच्च 'इदमद्याऽपूर्वं क्रियते वाक्यसंज्ञा समानवाक्याधिकारश्च तद्वेष्य'मित्यनेन सूचितम्। इदं यद्वयं क्रियते तद्वेष्यमित्यर्थस्य स्वरसतः प्रतीतेरित्यलम् । विकल्पते—इत्यस्य व्याप्नोतीत्यर्थः। एवं च 'समानवाक्ये'इत्यधिकारपरम्। एकतिङित्येव चात्र वाक्यपदार्थः । आद्यलक्षणेनाऽयं दण्डो हराऽनेनेत्यस्यापि वाक्यत्वात्तत्र निघातापत्तिः । अयं दण्डोऽस्तीत्यस्यापि अनेनेत्येतदर्थपरिच्छेदद्वारा हरतिक्रियाविशेषणत्वात् । 'पचौदनं तव भविष्यती'त्यत्र हेतुहेतुमद्भावेनान्वयाद्भवनक्रियां प्रति तस्य विशेषणत्वाद्वाक्यत्वमिति भावः। सा चावश्यमिति । वाक्यसंज्ञाफलमयं दण्डो हरानेनेत्युक्तम् । समानवाक्याधिकारफलमाह भाष्ये—समर्थनिघाते हीति । 'निघाते' इत्युक्ता 'पटवे ते' इत्युदाहरणमनुपपन्नमत आह—उपलक्षणमिति । कार्यं न स्यादिति । तिष्ठति लम्बत इत्यादौ निघातो न स्यात् , 'शालीनां ते' इत्यादौ युष्मदाद्यादेशश्च न स्यादित्यर्थः । नन्वाख्यातं सविशेषणमिति वाक्यलक्षणं 'नद्यास्तिष्ठति कूले' इत्यादौ नास्तीति कथमत्र निघात इत्यत आह—नद्या इत्यादीति । तथा च 'सकारकविशेषणमाख्यात'मिति लक्षणेन न दोष इति भावः । वस्तुत एकतिङिति लक्षणेनात्र न दोष इति वोध्यम् । एवं च तत्प्रकरणे समर्थपरिभाषोपस्थितेः फलाऽभावेनैकार्थीभावसामर्थ्यग्रहणे न कश्चिद्दोष इति तात्पर्यम् । अर्थ-

१ क्वचिन्न । २ समानाधिकरण'। ३ 'युक्तयुक्त'। ४ 'शाखा'। ५ 'ददासि'।

द्विसमासप्रसङ्गः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'द्विषष्ठीभावात्' । द्वे ह्यत्र षष्ठ्यौ—राज्ञो गोः क्षीरमिति ॥ किमुच्यते 'द्विसमासप्रसङ्ग' इति, यावता सुप्सुपेति वर्त्तते ॥ द्विसमासप्रसङ्ग इति नैवं विज्ञायते—द्वयोः सुबन्तयोः समासप्रसङ्गो द्विसमासप्रसङ्ग इति ॥ कथं तर्हि ? ॥ द्विप्रकारस्य समासस्य प्रसङ्गो—द्विसमासप्रसङ्ग इति ॥ राजगोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति ॥ न[3] चैवं भवितव्यम् ? ॥ भवितव्यं च यद्येतद्वाक्यं भवति—गोः क्षीरं गोक्षीरम् , राज्ञो गोक्षीरं राजगोक्षीरमिति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति—राज्ञो गोः क्षीरमिति, तदा न भवितव्यं, तदा च प्राप्नोति ॥ तदा कस्मान्न भवति ? ॥ *॥ सिद्धं तु राजविशिष्टाया गोः क्षीरेण सामर्थ्यात्॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ?॥ ['राज[4]-विशिष्टाया गोः क्षीरेण सामर्थ्यात्']। राजविशिष्टाया गोः क्षीरेण सह समासो भवति, न केवलायाः ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥ यथैऽवायं गवि यतते, न [च[5]] क्षीरमात्रेण सन्तोषं करोति एवं

प्र.]राजगवीक्षीर इति।राज्ञो या गौस्तस्याः क्षीरमित्येतस्मिन्नर्थे राजगोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति । किमुच्यत इति । द्वयोः षष्ठ्यन्तयोः समासप्रसङ्ग इत्यर्थं मत्वा पर्यनुयुङ्क्ते । सुप्सुपेति। सङ्ख्याया विवक्षितत्वात्समुदायस्य चाऽसुबन्तत्वान्नास्ति समासप्रसङ्ग इत्यर्थः । इतरोऽभिप्रायं प्रकाशयति—नैवमिति ।द्वयोः समासयोः समाहारो द्विसमासं । 'पात्रादिभ्यः प्रतिषेध' इति स्त्रीत्वाऽभावः । अमुमेवार्थं शब्दान्तरेण व्यक्तीकरोति—द्विप्रकारस्येति । एकस्मिन्नेवार्थे कदाचिद्राजगवीक्षीरं कदाचिद्राजगोक्षीरमिति प्राप्नोतीत्यर्थः। भवितव्यं चेति । अर्थान्तर इत्यर्थः । तथा च गवावच्छिन्नं क्षीरं राजस्वामिकमिति प्रतीयते । गौस्तु[6] राजविशिष्टा न प्रतीयते । राजविशिष्टाया इति । ततश्च गोः पूर्वं राज्ञा सम्बन्धः पश्चात्क्षीरेणेत्यर्थः ।

उ.]भेदेन समासद्वयस्येष्टत्वात्कथमापत्तिरत आह—राज्ञो येति।अर्थविशेषे आपत्तिरिति भावः । इयमप्यापत्तिः सर्वपक्षेष्विति बोध्यम् । द्वौ समासावित्यर्थात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह—द्वयोरिति । उक्तार्थे स्त्रीत्वापत्तेरयमेवार्थ इति भावः । ननु संख्याविवक्षायामपि समुदायस्यैकत्वादस्त्येव प्रसङ्गोऽत आह—समुदायस्येति।प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेत्यर्थः । अमुमेवेति । केचित्तु—द्विप्रकारः समासो द्विसमास इति शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपिसमासे भाष्यतात्पर्यम् । एवं च पात्रादित्वं न कल्प्यमित्याहुः । अर्थान्तरे तस्याऽपीष्टत्वादित्यपि प्राप्नोतीत्यसंगतमित्यत आह—एकस्मिन्निति । गोः पूर्वमिति । येन क्रमेण संबन्धस्तत्क्रमेणैव समासशास्त्रप्रवृत्तिरिति भावः । युगपत्संबन्धमङ्गीकृत्यापि भाष्ये—नैव वेति परिहारान्तरमित्याह—

१'यदा'।२'न तदा द्विसमासप्रसङ्ग इति?नैवम्'॥ ३'नैवं'।४ इतः परम्—'असामर्थ्यात्॥ कथमसामर्थ्यं?॥सापेक्षमसमर्थवद्भवतीति' पा०।५ लुप्तम् । ६ क्वचिन्न ।

राजन्यपि यतते, राज्ञो या गौस्तस्या यत्क्षीरमिति ॥ नैव वा पुनरत्र गो राजानमपेक्षमाणायाः क्षीरेण सह समासः प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ असामर्थ्यात् ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥

कथं तर्हि गोः क्षीरमपेक्षमाणाया राज्ञा सह समासो भवति ? ॥ प्रधानमत्र तदा गौर्भवति । भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः ॥

अथ किमर्थं पदविधौ समर्थाधिकारः क्रियते ? ॥*॥ पदविधौ समर्थवचनं वर्णाश्रये शास्त्र आनन्तर्यविज्ञानात् ॥*॥ पदविधौ समर्थाधिकारः क्रियते। वर्णाश्रये शास्त्रे आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा विज्ञायेतेति । 'तिष्ठतु दध्यशान त्वं शाकेन' 'तिष्ठतु कुमारी च्छत्रं हर देवदत्ते'ति॥*॥समर्थाधिकारस्य विधेय-

प्र.]नैव वेति। सत्यपि गोरुभाभ्यां सम्बन्धे सापेक्षमसमर्थं भवतीति असामर्थ्याद्गोः क्षीरेण समासो न भवति, राज्ञा तु भवति, राजापेक्षया गोः प्रधान्यात् । एतदुक्तं भवति–महत्कष्टं श्रित इत्यत्रैवास्यार्थस्य विचारितत्वान्न पुनश्चोदनीयं 'राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्ग' इति । समर्थाधिकार इति । पारार्थ्यसामान्यात्परिभाषाप्यधिकारशब्देनोक्ता । विनियोगो ह्यधिकारः । स च परिभाषायामप्यस्ति । तथा च कुप्वोः ≍ कपौ चेत्यत्र वक्ष्यते–'अधिकारो नाम त्रिप्रकार' इति । अत्र पदग्रहणस्याक्षेपः। 'समर्थो विधि'रित्येव वक्तव्यम्। आनन्तर्यमात्र इति । विनापि सामर्थ्येनेत्यर्थः । तिष्ठतु कुमारीच्छत्रमिति । दीर्घादिति नित्यस्तुग्भवति । यस्तु पदान्ताद्वेति विकल्पितः स पदविधित्वादसामर्थ्ये न भवतीत्याहुः । अन्ये तु पदाद्वेत्येव दीर्घेण पदे विशेष्यमाणे लब्धे तदन्तत्वेऽन्तग्रहणात्पदात्तुको विप्रकर्षो विज्ञायते–पदान्तस्य दीर्घस्य तुग्भवति, न तु दीर्घान्तस्य पदस्येति, पदविधित्वाऽभावादसत्यपि सामर्थ्ये वा तुग्भवतीत्याहुः । समर्थाधिकारस्येति । 'विधि'

उ.]सत्यपीति।सापेक्षमुपसर्जनमसमर्थमित्यङ्गीकृत्य परिहारश्चेत्पुनरुक्तमित्यत आह– एतदुक्तमिति । महत्कष्टं श्रित इत्यत्रेति । 'राजगवाश्वपुरुषा' इत्यत्र चेत्यपि बोध्यम् । न च येन विधिरित्यत्र 'परमगार्ग्यायण' इत्यादौ परमगार्ग्येति समासैकदेशगार्ग्यशब्दात् फगुक्तिर्भाष्योक्ताऽसङ्गता स्यात्, गार्ग्यस्य परमसापेक्षत्वादिति वाच्यम् । तत्रैकोपस्थितिविषयत्वेनेतरसाकाङ्क्षत्वरूपसापेक्षत्वाऽभावात् । 'सविशेषणानां वृत्तिर्ने'त्यत्र सविशेषणत्वमप्याकाङ्क्षालभ्यविशेषणवत्त्वमेवेति न दोषः । विनियोगः–शास्त्रान्तरे उपस्थितिः । नित्यस्तुगिति । असति पदग्रहणेऽत्रापि समर्थपरिभाषोपस्थितौ प्रकृते तुग्न स्यादिति भावः । इत्याहुरिति । अत्रारुचिबीजं त्वेकार्थीभावस्यैवात्र सामर्थ्यस्य ग्रहणमिति पक्षे कुमारी छादयतीत्यत्राऽसमासे

१ 'कथम्' । २ 'पेक्ष्यमाणा' ।

सामानाधिकरण्यान्निर्देशानर्थक्यम् ॥*॥ समर्थाधिकारोऽयं विधेयेन समानाधिकरणः॥ किं च विधेयम् ? ॥ समासः ॥ यावद्ब्रूयात्–'समर्थः समासः' इति तावत्–'समर्थः पदविधि'रिति । न च 'राजपुरुष' इत्येतस्यामवस्थायां समर्थाधिकारेण किंचिदपि शक्यं प्रवर्तयितुं निवर्त्तयितुं वा।समर्थाधिकारस्य विधेयसामानाधिकरण्यान्निर्देशोऽनर्थकः ॥*॥ सिद्धं तु समर्थानामिति वचनात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['समर्थानामिति वचनात्'] । 'समर्थानां पदानां विधिर्भवती'ति वक्तव्यम् ॥ एवमपि द्व्येकयोर्न प्राप्नोति ॥*॥ एकशेषनिर्देशा-

प्र.]शब्द इह कर्मसाधन एव उपात्तः, तस्य पदसम्बन्धी समासादिरर्थो वाच्यः । तत्समानाधिकरणं च समर्थ इत्युपात्तम् । तत्र असमर्थानां पदानां समासस्यानिवर्तितत्वात्समर्थवचनेन न किंचित्कृत्यमित्यर्थः । तथा हि—समर्थानां यः समासः स समर्थ एव। योऽप्यसमर्थानां भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येत्यादौ सोपि नियमाऽभावान्निर्वृत्त एव । तस्याऽसमर्थस्यापि अनेन समर्थवचनेन न किंचित्क्रियते । निष्पन्नत्वाल्लक्षणान्तरेण साधुत्वव्यवस्थापनाच्च।'अकिंचित्कुर्वाण'मित्यादयोऽप्यसमर्था नञ्समासाः परिगणनेन निरस्ता इति तदर्थमप्येतन्न भवति। सिद्धं त्विति। वचनाद्व्याख्यानादित्यर्थः । समर्थपदसम्बन्धित्वात्पदविधिरुपचारात्समर्थशब्देनोच्यते । इतरस्तु पाठोऽयमिति मत्वाह–एवमपीति । यथा 'पशुना यजेते'ति गुणेषु संख्या

उ.]न स्यादिति। अन्ये त्विति।तुग्विधावन्तग्रहणं साक्षात्पदोद्देश्यकविधावेव समर्थपरिभाषाप्रवृत्तिरित्यर्थबोधनद्वारा प्रकृते तत्प्रवृत्तिबाधनार्थमिति भावः । एवमन्यत्राऽपि पदान्तग्रहणेषूह्यम् । कर्मसाधन इति । भावसाधने तु समासाद्यसंग्रहः स्यात् ,तद्विधिभिः पदकर्मकविधानाऽभावादित्याहुः। नन्वसमर्थानां समासनिवृत्तिरेव तत्फलमत आह–तन्नेति । नहि समासनिष्ठसामर्थ्यबोधकेन स निवर्त्तयितुं शक्य इति भावः । ननु तस्य साधुत्वनिवृत्तिरेव तत्फलमत आह–लक्षणान्तरेणेति । न च तत्तल्लक्षणैः प्राप्तसाधुत्वस्य समासादेर्लोकसिद्धसामर्थ्याऽभाववतोऽसाधुत्वमनेन बोध्यत इति न दोष इति वाच्यम् । प्रकारान्तरेणैव सार्थक्यसंभवेन जातस्याऽसाधुत्वसंपादनापेक्षया समासाद्यप्राप्त्युपपादनस्यैवोचितत्वादिति भावः। गुणेष्विति । ननु पदोद्देशेन विधीयमानस्य समर्थेषु नियमनार्थमिदं शास्त्रमिति ग्रहं संमार्ष्टीतिवदुद्देश्यगततया संख्याया अविवक्षैव स्यादिति चेन्न । 'यूपांश्छिनत्ति' 'अग्नीनादधीते'तिवदुद्देश्यत्वेपि एकवचनेनैव प्रयोगोपपत्तौ बहुवचनकरणेन बहुत्वसंख्याविवक्षेति तात्पर्यम् । मूले तु सङ्ख्याविवक्षामात्रे दृष्टान्त उक्त इति ध्येयम् । 'एवमपि द्व्येकयोर्न प्राप्नोती'त्युत्तरं भाष्ये–'शब्दसंस्कारार्थमेव बहुत्वविवक्षया कृतं

१ 'तावद्ब्रूयात्' । २ इदं लुप्तं स्यात् । ३ 'भवतो' ।

द्वा ॥*॥ अथ वा एकशेषनिर्देशोयम्। समर्थस्य च समर्थयोश्च समर्थानां च,–समर्थानामिति ॥ एवमपि पद्भृतीनामेव प्राप्नोति। पद्भृतिषु ह्येकशेषः परिसमाप्यते॥ नैष दोषः। 'प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टे'ति द्व्येकयोरपि भविष्यति॥एवमपि विविभक्तीनां न प्राप्नोति–समर्थात्समर्थे,पदात्पद इति॥

एवं तर्हि समर्थपदयोरयं विधिशब्देन सर्वविभक्त्यन्तःसमासः,–समर्थस्य विधिः समर्थविधिः, समर्थयोर्विधिः समर्थविधिः, समर्थानां विधिः समर्थविधिः, समर्थाद्विधिः समर्थविधिः, समर्थे विधिः समर्थविधिः॥पदस्य विधिः पदविधिः, पदयोर्विधिः पदविधिः, पदानां विधिः पदविधिः, पदाद्विधिः पदविधिः, पदे विधिः पदविधिः। समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधयः।पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च–पदविधयः। समर्थविधयश्च पदविधयश्च समर्थः पदविधिः। पूर्वः समास उत्तरपदलोपी, यादृच्छिकी च विभक्तिः ॥*॥ समाना-

प्र.]विवक्ष्यते तथेहापि बहुत्वस्य विवक्षितत्वात्। प्रत्येकमिति। आश्रितसङ्ख्याविशेषाणां कृतैकशेषाणां पुनरेकशेषकरणसामर्थ्यात्। एवमपीति। सर्वमेतद्वाचनिकमिति मत्वा पुनः पर्यनुयुङ्क्ते। समर्थादिति। 'तिङ्ङतिङ' इत्यादौ। समर्थ इति। यथा 'कुत्सने च सुप्यगोत्रादा'विति। पूर्वः समास उत्तरपदलोपीति। गतार्थत्वाद्विधिशब्दस्याऽप्रयोग इत्यर्थः। समर्थपदाश्रयत्वाद्विधिरेव समर्थशब्देनोच्यत इत्यर्थः। सम्बन्धसामान्यवचनषष्ठ्यन्तस्य च पदशब्दस्य विधिशब्देन समासे विभक्त्यन्तरार्थोऽप्यन्तर्भवतीति सर्वं सूत्रेणैव सिद्ध्यति। यादृच्छिकी विभक्ति-

उ.]बहुवचनं, तत्र कार्यानन्वयितयाऽविवक्षित'मिति समाधानं त्रुटितम्। अन्यथैकशेषनिर्देशाद्वेति वाशब्दासंगतिः। पद्भृतीनामिति। कपिञ्जलाधिकरणन्यायानाश्रयणात्। आश्रितसङ्ख्येति। अन्यथैकवचनान्तानामेव षण्णां पदानामेकशेषः कृतः स्यादिति भावः। एवं चैकमेवेदमेकत्वद्वित्वबहुत्वविशिष्टानर्थानुपस्थापयतीति तात्पर्यम्। ननु पदविधिरिति समासः, तत्र विशेषानवगमात्पदात्पदे इत्यसङ्गतमत आह—सर्वमिति। अन्यथा राजपुरुषादिवत्सङ्ख्याविशेषस्यापानवगतिः स्यादिति पूर्वोक्तमप्यनुपपन्नं स्यादिति पदविधिरिति त्यक्त्वा पदानामित्यपि वाचनिकमिति भावः। तिङ्ङतिङ इति निघातादिप्रकरणेपि समर्थपरिभाषोपतिष्ठत इति मतेनेदम्। तद्धितविधौ प्रातिपदिकादित्यस्योपलक्षणमेतत्। भाष्ये सप्तमीसमासफलं–तद्धितार्थोत्तरपदेति। समर्थविधयः पदविधयश्चेति।सूत्रे जात्यभिप्रायेणैकवचनम्। सूत्रे 'समर्थ' इत्यस्य भिन्नपदत्वाच्छाकपार्थिवादिवदुत्तरपदलोपाऽसंभवादाह–गतार्थेति। संबन्धेति। विधिशब्दस्य कर्मसाधनत्वाच्छे-

१ 'यादृच्छिकी विभक्तिश्च'। २ 'विधयश्च'।

धिकरणेषूपसङ्ख्यानमसमर्थत्वात् ॥*॥ समानाधिकरणेषूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। वीरः पुरुषो वीरपुरुषः॥ किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति?॥ 'असमर्थत्वात्'॥ कथमसामर्थ्यम्?॥*॥ द्रव्यं पदार्थ इति चेत्॥*॥ यदि द्रव्यं पदार्थो, न भवति तदा सामर्थ्यम्। 'भेदाऽभावात्'। अथ हि गुणः पदार्थः, भवति तदा सामर्थ्यम्। अन्यो हि वीरत्वं गुणः, अन्यो हि पुरुषत्वम्॥ नाऽन्यत्वमस्तीतीयता सामर्थ्यं भवति। अन्यो हि देवदत्तो गोभ्यश्चाऽश्वेभ्यश्च। न चै-

प्र.]रिति।भेदाऽभेदविवक्षासंभवे सति यदृच्छया अभेदविवक्षामाश्रित्य प्रथमया निर्देशः कृत इत्यर्थः। समानाधिकरणेष्विति। केचिदाचार्या द्रव्यं पदार्थं प्रतिपन्नाः, केचिदाकृतिम्। गुणशब्देनाप्याकृतिरुच्यते। यथा—'यस्य गुणस्य भावा'दिति। 'संसर्गिभेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते। गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्र उदाहृतम्'॥इति गुणलक्षणयोगात्।तत्र द्रव्ये पदार्थे 'वीरः पुरुष' इत्येताभ्यां द्रव्यमेकमभिधीयते न तु वीरत्वं पुरुषत्वं च। तत्र भेदाऽभावे भेदाधिष्ठानस्य संसर्गस्येहाऽसंभवादसति सामर्थ्ये समासो न प्राप्नोतीति वचनम्। अथ हि गुण इति। वीरत्वं पुरुषत्वं चैकव्यक्तिगतमेताभ्यामभिधीयत इति भेदपूर्वकः संसर्गोऽस्तीति भावः। नान्यत्वमिति। उपकारविवक्षायां सामर्थ्यम्, नान्यत्वमात्रेणेत्यर्थः।

उ.]षष्ठ्यन्तेन समास इति भावः।अन्तर्भवतीति। सर्वस्यापि विभक्त्यर्थस्य संबन्धत्वानपायादित्यर्थः। नन्वेवमपि लक्षणामनङ्गीकृत्य स्पष्टप्रतिपत्तये षष्ठ्येवोचितेत्यतो भाष्ये उक्तं—याद्दच्छिकीति। तदभिप्रायमाह—भेदेति। लक्षणयाऽभेदविवक्षा, अन्यथा भेदविवक्षेत्यर्थः। सर्वविभक्तीनां यौगपद्येन प्रयोगाऽसंभवादिति भावः। प्रतिपन्नाः—सर्वशब्दवाच्यत्वेन गृहीतवन्तः। अत्र द्रव्यशब्देन प्रवृत्तिनिमित्ताश्रय उच्यते। अत एव रूपादिशब्दसंग्रहः। आकृतिमिति। आकृतिशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते। नन्वेवं भाष्ये—कथमथ हि गुण इत्युक्तमत आह—गुणशब्देनेति। संसर्गिभेदकमिति। स्वसंसर्गिण इतरभेदानुमापकमित्यर्थः। सव्यापारमिति। स्वविषयशक्तिग्रहेण स्वाश्रयोपस्थापकत्वरूपव्यापारवदित्यर्थः। स्वावच्छिन्नत्वेन सकलव्यक्त्युपस्थापकत्वव्यापारवदित्यर्थो वा। इत्येताभ्यामिति। पदद्वयेन शुद्धद्रव्यविशेषस्योपस्थितिरित्यर्थः। भेदाधिष्ठानस्येति। अन्यथा घटो घट इत्यपि स्यादिति भावः। पदार्थानां परस्परं विशेष्यविशेषणभावरूपसंसर्ग एव हि सामर्थ्यमिति तात्पर्यम्। एकव्यक्तिगतमिति। तत्तद्विशेषणवैशिष्ट्येन भेदात्तयोर्विशेष्यविशेषणभावलक्षणसंसर्गोऽस्तीति भावः। विशेषणत्वादि संबन्धनियतमेवेत्यत्र तु न मानमिति तात्पर्यम्। उपकारेति। विशेष्यविशेषणभावेनाऽन्वयरूपोपकारेत्यर्थः।

१ क्वचिन्न।२ इदं वार्त्तिकघटकमित्यन्ये।क्वचिन्नेदम्।३ 'गोभ्योऽश्वे'।४ 'मङ्गीकृत्य'।

[1]तस्यैतावता सामर्थ्यं भवति॥ को वा विशेषो यद्गुणे पदार्थे सामर्थ्यं स्याद्द्रव्ये च न स्यात्?॥एष विशेषः। एकं तयोरधिकरणम्। अन्यश्च वीरत्वं गुणः,अन्यः पुरुषत्वम् ॥ द्रव्यपदार्थिकस्यापि तर्हि गुणभेदात्सामर्थ्यं भविष्यति ॥ अशक्यो द्रव्यपदार्थिकेन द्रव्यस्य गुणकृत उपकारः प्रतिज्ञातुम् ॥ ननु चाभ्यन्तरोऽसौ भवति[2]॥ यद्यप्यभ्यन्तरो, न तु गम्यते । नहि 'गुड' इत्युक्ते मधुरत्वं गम्यते, 'शृङ्गवेर'मिति वा कटुकत्वम्[3]॥ गुणपदार्थिकेनापि तर्हि अशक्यो गुणस्य द्रव्यकृत उपकारः प्रतिज्ञातुम् ॥ अथ गुणपदार्थिकः प्रतिजानीते ॥ द्रव्यपदार्थिकोऽपि कस्मान्न प्रतिजानीते ?॥ एवमनयोः सामर्थ्यं स्याद्वा न वा ॥ क्व च तावदिदं स्यात्—समानाधिकरणेनेति ? ॥ यत्र सर्वं

प्र.]एकं तयोरिति। ततस्तद्द्वारेणाऽस्ति विशेषणविशेष्यभावः । द्रव्यपदार्थिकस्यापीति । एकमपि द्रव्यं भिन्नगुणसंसर्गाद्भेदकार्यं लभते । अशक्य इति । भेदहेतोर्विद्यमानस्यापि गुणस्य शब्देनाऽवाच्यत्वादित्यर्थः । ननु चेति । द्रव्यस्य गुणेन नित्यसंबन्धादित्यर्थः। यद्यपीति । अनभिधीयमानोऽपि संनिधिनैव परिच्छेदहेतुत्वादभ्यन्तरः । न तु गम्यत इति । शब्देन नोच्यत इत्यर्थः । गुणपदार्थिकेनापीति । यद्यवाच्यस्योपकारकत्वं नाश्रीयत इत्यर्थः । अथाऽवाच्यस्याप्युपकारकत्वमाश्रीयते तदा पक्षद्वयेपि साम्यम् । क्व च तावदिति । यद्यवाच्यस्योपकारकत्वं नाश्रीयते इत्यर्थः । यत्र सर्वमिति । समानमेकमधिकरणमभिधेयं तस्य तेन पर्या-

उ.]अन्यथा देवदत्ताश्वयोरपि कर्मधारयप्रयोजकं सामर्थ्यं स्यादिति भावः । भेदकार्यम्—परस्परविशेषणविशेष्यभावरूपम् । द्रव्यस्येति। एवं च स्मर्यमाणगुणकृतभेदमादाय विशेषणविशेष्यभाव इत्यभिमानः। नन्वभ्यन्तरत्वेऽभिधीयमानोपि स्यादत आह—अनभिधीति । संनिधिना-स्मृतिमात्रेण । शब्देनेति । वृत्त्यभावादभ्यन्तरस्यापि तस्य विशेष्यविशेषणभावेन प्रतीतिप्रयोजकता नेत्यर्थः। अयं भावः—द्रव्येण नित्यसंवन्धिनो बहवो गुणाः,नहि सर्वेषां सर्वदा स्मरणमनुभूयते इति शब्दजन्योपस्थितिं विना भेदकत्वं वक्तुमशक्यमिति । यद्यवाच्यस्येति । गुणवादेपि द्रव्यस्याऽवाच्यत्वेन तद्द्वारकं सामर्थ्यं वक्तुं न शक्यमिति भावः। अथाऽवाच्यस्येति । एवं रीत्या द्रव्यवादिनः प्रवृत्तिनिमित्तमपि उपकारकं भविष्यतीति भावः। द्रव्यवादे गुणस्याऽवाच्यत्वं नाम शक्त्यविषयत्वम् ,शक्यतावच्छेदके शक्त्यभावात्। गुणवादे द्रव्यमप्येवमिति तात्पर्यम् । भाष्ये—प्रतिजानीते इति । 'समानाधिकरणयोः समास'मिति शेषः । न प्रतिजानीत इति । प्रतिजानीत एवेत्यर्थः । इतर एवमाशयमजानानः प्रतिवन्दीमात्रान्नार्थसिद्धिरित्याह—एवमनयोरिति। असामर्थ्या-

१ 'न च तस्यै' । २ 'भविष्यति' । ३ 'कटुत्वम्' ।

समानम्—'इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरन्दरः' 'कन्दुः कोष्ठः कुसूलः'[1] इति ॥ नैवंजातीयकानां समासेन भवितव्यं, प्रत्ययेन वोत्पत्तव्यम्॥ किं कारणम् ?॥ ॥*॥ अर्थगत्यर्थः[2] शब्दप्रयोगः ॥*॥ 'अर्थं संप्रत्याययिष्यामी'ति शब्दः[3] प्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्याऽर्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेन न भवितव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'उक्तार्थानामप्रयोग' इति ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति—'भृत्यभरणीय' इति ?॥ नैतौ समानार्थौ । एकोऽत्र शक्यार्थे कृत्यः, अपरोऽर्हार्थे[4] । शक्यो-भर्त्तुं भृत्यः । अर्हति भृतिं भरणीयः । भृत्यो भरणीयो भृत्यभरणीय इति ॥ यदि तर्हि यत्र किंचित्समानं कश्चिच्च विशेषस्तत्र भवितव्यमिहापि तर्हि प्राप्नोति—दर्शनीयाया माता दर्शनीयामातेति । अत्रापि किंचित्समानं कश्चिच्च विशेषः ॥ किं पुनस्तत् ? ॥ सद्भावाऽन्यभावौ ॥

प्र.]येणेत्यर्थ इति मन्यते।ततश्च यत्र प्रवृत्तिनिमित्तमप्येकं[6] वाच्यं च तत्रैव स्यादित्यर्थः। कथं पुनरत्र विशेषणविशेष्यभावः ? । उच्यते—क्वचित्प्रति कयाचित्संज्ञया सोऽर्थः प्रसिद्धोऽन्यथा[7] त्वप्रसिद्ध इति प्रसिद्धस्य विशेषणत्वम्,इतरस्य तु विशेष्यत्वम् । नैवंजातीयकानामिति । युगपत्प्रयोगाऽभावात्सामर्थ्याभावाच्चेत्यर्थः । भृत्यभरणीय इति । अस्ति चायं शिष्टप्रयोग इति भावः । नैताविति । उपाधिभेदाद्भिन्नार्थावित्यर्थः। दर्शनीयाया मातेति । यदि सति भेदे किंचित्समानमाश्रित्य

उ.]त्समासाभावनिश्चय एवेत्याशयेनाह—क्व चेति। समानाधिकरणेनेति । विशेषणं विशेष्येण समानाधिकरणेनेतीत्यर्थः । सर्वसाम्ये भेदनिबन्धनविशेषणविशेष्यभावः, सामानाधिकरण्यं च सर्वथा दुरुपपादमित्यत आह—अभिधेयं यस्येति।वाच्यपर्यायोऽधिकरणशब्द इत्यर्थः । वाच्यं चेति । प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयभूतमित्यर्थः । विशेषणत्वमिति। परिच्छेदकत्वमित्यर्थः। 'विशेषणं विशेष्येणे'तिसूत्रे परिच्छेद्यपरिच्छेदकभाव एव विशेषणविशेष्यभाव इत्यभिमानः । 'एवंजातीयकाना'-मिति भाष्यस्य पर्यायाणामित्यर्थस्तदाह—युगपदिति । सामर्थ्याऽभावाच्चेति । भेदनिबन्धनविशेषणविशेष्यभावरूपस्य तन्मूलैकार्थीभावरूपस्य च सामर्थ्यस्याऽभावादित्यर्थः। विषयतारूपविशेषणत्वाद्येव तत्र निविष्टमिति भावः । भाष्ये—प्रत्ययेन वोत्पत्तव्यमिति । पर्यायाणां सहप्रयोगे आकाङ्क्षाविरहाद्बोधेन भवितव्यमित्यर्थः। प्रत्ययशब्दो ज्ञानपर इति बोध्यम् । शिष्टेति । तथा चाऽविगीतं साधुत्वं भाष्यस्थ'तर्हि'शब्देन सूचितम् । उपाधीति । कर्मरूपार्थसाम्येपि शक्यत्वार्हत्वरूपोपाधिभेदादित्यर्थः । भृत्यभरणीयवदेव वीरपुरुषादिरप्युदाहरणमिति भावः । यदि सति भेदे इति।अयं पूर्वपक्षोऽधिकरणशब्दस्य पदार्थपरत्वमाश्रित्य। तत्पक्षेपि

१ 'कुसूलः कोष्ठः' । २ इदं भाष्यमित्यन्ये । ३ 'शब्दाः प्रयुज्यन्ते' । ४ 'अपरोऽर्हे' । ५ क्वचिन्न । ६ 'निमित्तमप्येकमेव' । ७ 'अन्यदा' ।

न क्वचित्सद्भावान्यभावौ न स्तः,उच्यते चेदं समानाधिकरणेनेति,तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते–यत्र साधीयः सामानाधिकरण्यम् ॥ क्व च साधीयः सामानाधिकरण्यम् ? ॥ यत्र सर्वं समानं सद्भावाऽन्यभावौ, द्रव्यं च ॥
अथ वा समानाधिकरणेनेति तत्समानमाश्रीयते यत्समानं भवति, न च भवति। न चैतत्समानं क्वचिदपि न भवति॥ अथ वा यावद्ब्रूयात्–समानद्रव्येणेति, तावत्–समानाधिकरणेनेति। द्रव्यं हि लोके 'अधिकरण'मित्युपचर्यते। तद्यथा–'एकस्मिन्द्रव्ये व्युदितम्'। 'एकस्मिन्नधिकरणे व्युदितम्'। तथा व्याकरणे 'विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि'। अद्रव्यवाचीति गम्यते ॥

प्र.]समासः क्रियते तदा यथा वीरपुरुष इत्यत्रानभिधीयमानमपि द्रव्यं समानमाश्रित्य समासः क्रियते तथाऽत्रापि सत्ता समानेति समासः प्राप्नोतीत्यर्थः। ननु परत्वादपवादत्वाद्वाऽत्र षष्ठीसमासो भविष्यति। नैतदस्ति। 'समानाधिकरणेन ने'ति प्रतिषेधः प्राप्नोति।विधेः कोवकाश इति चेत्–इष्टा तर्हि व्यवस्था न स्यात् ,समानाधिकरणोत्तरपदलक्षणश्च पुंवद्भावः प्रसज्येत । सद्भावान्यभावाविति । सत्तान्यत्वे इत्यर्थः । न चैतदिति । सत्तायाः सर्वत्र भावाद्व्यभिचाराऽभावान्नासौ समानत्वेनाश्रीयते । पूर्वः परिहारः समानत्वमभ्युपगम्य पुनः श्रुत्या प्रकर्षाश्रयेणोक्तः । उत्तरस्तु सर्वसाधारण्यात्सत्तायाः समानव्यपदेशं प्रति निमित्तत्वानाश्रयणेनाभिहितः । अथ वेति।'अधिकरणशब्दोभिधेयवाची'ति पर्यनुयोगो,'द्रव्यवाची'ति समाधानम्। दर्शनीयाया मातेत्यत्र तु द्रव्यभेदः। अभिधेयस्य तु सत्तायाः समानत्वात्समानत्वं

उ.]शब्दो नान्यपदार्थः । किं तर्हि ? अर्थ एव । तथा च समानमधिकरणं पदार्थो यस्याश्रयत्वेनाधेयत्वेन वा स समानाधिकरणस्ततस्तद्वाचके लक्षणेत्याशयेन । अत एव न वक्ष्यमाणतृतीयसमाधानाऽसङ्गतिरित्याहुः । अनभिधीयमानमपीति। आक्षिप्तमित्यर्थः । शक्तिग्रहाऽविषय इत्यर्थो वा । समासः प्राप्नोतीति । कर्मधारय इत्यर्थः । भाष्ये—कश्चिच्च विशेष इति । दर्शनीयत्वं मातृत्वं चेत्यर्थः। सत्तान्यत्वे इति । पदार्थवाचिभावशब्देन न कर्मधारयः, किंतु त्वाऽर्थवाचकेन भावशब्देन षष्ठीतत्पुरुष इति भावः। भाष्ये—न क्वचिदिति । तयोः केवलान्वयित्वादिति भावः । व्यभिचाराभावादिति । एवं च समानाधिकरणपदव्यावर्त्याऽलाभ इति भावः । नासौ समानत्वेनेति । समानव्यवहारनिमित्तत्वेनेत्यर्थः। समानत्वमिति । समानव्यवहारनिमित्तत्वमभ्युपगम्येत्यर्थः । अभिधेयवाचीति। अभिधेयत्ववद्वाच्यभिधेयशब्देन पदार्थमात्रमुच्यते । द्रव्यवाचीति। समानशब्दश्चैकत्ववद्वाची सूत्रे । अभिधेयस्य त्विति । वाच्यस्य त्वित्यर्थः । तच्च धर्मो वा,

१ 'न भवति च'। २ 'व्युदितमिति'। ३ 'समानाधिकरणे नेति'। ४ 'इष्टा त्विह'। ५ 'वद्वाच्याभि'।

एवमपीदमवश्यं कर्त्तव्यम्—'समानाधिकरणमसमर्थवद्भवती'ति ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'सर्पिः कालकं, यजुः पीतकमित्येवमर्थम्' ॥ यदि 'समानाधिकरणमसमर्थवद्भवती'त्युच्यते 'सर्पिष्पीयते' 'यजुष्क्रियत' इत्यत्र षत्वं न प्राप्नोति ॥ अधात्वभिहितमित्येवं तत् ॥ एवं च कृत्वा ॥[*॥ समानाधिकरणेषूपसङ्ख्यानमसमर्थत्वात् ॥*] ॥ समानाधिकरणेषूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुरुषो वीरपुरुष इति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'असमर्थत्वात्' ? ॥*॥ न वा वचनप्रामाण्यात् ॥ * ॥ न वा कर्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'वचनप्रामाण्यात्' ॥ वचनप्रामाण्यादत्र समासो भविष्यति । किं वचनप्रामाण्यम् ? ॥ 'समानमध्यममध्यमवीराश्चे'ति ॥ ॥*॥ लुप्ताख्यातेषु च ॥*॥ लुप्ताख्यातेषु चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः ।

प्र.]स्यात् । व्युदितमिति । विवादः कृत इत्यर्थः । सर्पिः कालकमिति । इसुसोः सामर्थ्ये इति षत्वनिवारणार्थं वाचनिकमसामर्थ्यमिति 'वीरपुरुष' इति समानाधिकरणसमासो न स्यादित्यर्थः । अधात्वभिहितमिति । धातुसहचरितः प्रत्ययो धातुशब्देनोक्तः। तेनाभिहितं कर्मादि यदि भवति तदा सामर्थ्यमेवेत्यर्थः ।

न वेति । वचनसामर्थ्याद्वाचनिकमसामर्थ्यं बाध्यत इत्यर्थः । वीरः पचन्नित्यादौ तु धात्वभिहितेऽनभिधानाद्बहुलग्रहणाद्वा समासाऽभावं मन्यते । लुप्ताख्यातेषु चेति । 'वचनप्रामाण्या'दित्यस्योपजीवनार्थमिदं वार्तिकम् । भाष्यकारस्तु प्रपञ्चार्थमुपसङ्ख्यानं प्रतिविधानं च वाक्यभेदेनाचष्टे । आख्यातशब्देन क्रियापदं

उ.]द्रव्यं वेत्यन्यत् । तस्य च सत्तया समानत्वमस्त्येव । तत्पक्षे समानशब्दो नैकपर्याय इति भावः । पुनः पूर्वपक्षयति प्रकारान्तरेण भाष्ये—एवमपीदमिति ।

कर्मादेर्धात्वभिहितत्वाऽभावादाह–धातुसहचरित इति । लक्रमोरिति सूत्रस्थभाष्यरीत्या तिङां कर्मादिद्योतकत्वे तु यथाश्रुतमेव भाष्यं सम्यक् । एवं च वीरः पचन्नित्यादौ वक्ष्यमाणदोषशङ्कैव नेति बोध्यम् । ननु वीरपुरुषादन्यत्र कथमित्यत आह—वचनेति । समानाधिकरणसमासप्रकरणे एतद्वचनाऽप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यत इत्यर्थः। ननु वीरः पचन्नित्यादौ धात्वभिहिते चारितार्थ्यात्कथं ज्ञापकत्वमत आह—वीर इति । बहुलग्रहणस्याप्यनभिधानमूलकत्वादनभिधानादित्येव सारम् । वार्त्तिकपाठे एकस्यैव वाक्यस्य दर्शनेन कथमुपसङ्ख्याने तन्निषेधे च तात्पर्यमत आह—भाष्यकारस्त्विति । वाक्यभेदेनेति । आवृत्त्येत्यर्थः । आख्यातपदस्य तिङन्ते प्रसिद्धेराह—आख्यातेति । क्रियाबोधकत्वसाम्येन गौण्या वृत्त्येत्यर्थः ।

१ 'वक्तव्यम्' । २ इदं वार्तिकमित्यन्ये । ३ इदं लुप्तं स्यात् ।
४ 'समासोऽपि न' । ५ 'धात्वविहिते' ।

'लुप्ताख्यातेषु च'*॥ किम्?॥ 'वचनप्रामाण्या'दित्येव॥ किं वचनप्रामाण्यम्?॥ 'कुगतिप्रादयः' इति॥ अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ?॥ सुराजा अतिराजेति ॥ न ब्रूमो 'वृत्तिसूत्रवचनप्रामाण्या'दिति ॥ किं तर्हि?॥ वार्त्तिककारवचनप्रामाण्यादिति ॥ "सिद्धं तु क्रौङ्क्षतिदुर्गतिवचनात्'—'प्रादयः क्तार्थे" इति ॥ तदर्थंगतेर्वा ॥*॥ तदर्थंगतेर्वा पुनः सिद्धमेतत् ॥ किमिदं तदर्थंगतेरिति ?॥ तस्यार्थस्तदर्थः, तदर्थस्य गतिस्तदर्थंगतिस्तदर्थंगतेरिति। यस्यार्थस्य कौशाम्ब्या सामर्थ्यं स निसोच्यते॥ अथ वा सोऽर्थस्तदर्थः,तदर्थस्य

प्र.]क्रान्ताद्यपि कथ्यते। निष्कौशाम्बिरिति । पूर्वपदोत्तरपदयोरसामर्थ्यं मन्यते। क्रियाविषयत्वादुपसर्गाणां द्रव्येण संबन्धाऽभावात्। किं तर्हीति । वार्त्तिककारवचनस्यापि स्मृतिशास्त्रत्वात्प्रामाण्यमाश्रितमित्यर्थः । तस्यार्थ इति । क्रान्तशब्दस्य योऽर्थः संप्रतीयते निःशब्देन क्रियाविषयेण तस्याऽर्थस्य सामर्थ्यादाक्षिप्तत्वात्तद्वारेण पूर्वपदोत्तरपदयोः सामर्थ्यादित्यर्थः। सोऽर्थ इति । निस एवायं वृत्तिविषये क्रान्त-

उ.]असामर्थ्यं मन्यते इति।साक्षादन्वयाऽभावेनेत्यर्थः।भाष्ये—सुराजाऽतिराजेति। दुष्कुलमाकडार इत्यादेरप्युपलक्षणम् । एतेन 'प्रादय' इति बहुवचनं ज्ञापकमित्यपास्तम् । वृत्तिसूत्रेति । वार्त्तिकेष्वपि सूत्रलक्षणसत्त्वेनार्षत्वेन च सूत्रत्वमभ्युपगम्य पाणिनिसूत्राणां वृत्तिसद्भावाद्वार्त्तिकानां तदभावाच्च तयोर्वैषम्यबोधनायेदम्। वृत्तियुक्तं सूत्रं वृत्तिसूत्रमित्यर्थः। क्वचित्तु वृत्तिः सूत्रेति पाठः, तदा सूत्रप्रामाण्याद्वृत्तिरिति न ब्रूमः, किं तर्हि वार्त्तिकप्रामाण्यादितीत्यर्थः । यथाऽनेकमन्यपदार्थे इति शास्त्रबलाद्बहुव्रीहावन्यपदार्थान्तर्भावेणैकार्थीभावस्तथा प्रकृते'क्तार्थे'इति वार्त्तिकबलात्तदर्थाऽन्तभाव इति भावः। स्मृतिशास्त्रत्वादिति ।अन्यशास्त्रीयवार्त्तिकवन्नास्मदीयं वार्त्तिकं व्याख्यानमेवेति भावः । न च वचनेत्यस्यापि वार्त्तिकत्वाद्वार्त्तिककृत्स्वीयवचसः कथं प्रमाणत्वेनाश्रयणमिति भाष्ये'वार्त्तिके'त्याद्यनुपपन्नमिति वाच्यम्। अन्योयं वार्त्तिककारो वार्त्तिककारान्तरीयैतद्वचनं प्रमाणान्तरत्वेनाश्रयतीत्यदोषात्। नन्वन्यशब्दस्यार्थोऽन्येन कथं वक्तव्य इति 'निसोच्यत' इत्यसङ्गतमत आह—संप्रतीयते इति । एवं च 'निसोच्यत' इत्यस्य क्रियाविषयनिसर्थेनाक्षिप्यत इत्यर्थ इति भावः । तदाह—निःशब्देनेति । ननु शक्त्यभावे कथं प्रतीतिरत आह—आक्षिप्तत्वादिति । भाष्ये—तस्यार्थ इति । क्रान्तशब्दस्यार्थ इत्यर्थः। तत्राऽन्यशब्दार्थस्याऽन्येन शक्त्या बोधनाऽसंभवात् 'उच्यत' इत्यस्याक्षिप्यत इत्यर्थ इति भावः । आक्षिप्तस्यापि शाब्देऽन्वयबोधे भानं भवतीति भावः । तदसहमान आह—अथ वा सोर्थ इति । तदाह—निस एवेति । तत्र संशय-

१ इदं वार्त्तिकमित्यन्ये । भाष्यमित्यन्ये । २'वृत्तिः सूत्र'। ३'वार्त्तिकवचन'। ४ 'कुगतिप्रादय' इत्यत्रेदं वार्त्तिकम् । ५ 'प्रतीयते' ।

गतिस्तदर्थगतिस्तदर्थगतेरिति। योऽर्थः कौशाम्ब्या समर्थः स निसोच्यते ॥

अथ यत्र बहूनां समासप्रसङ्गः किं तत्र द्वयोर्द्वयोः समासो भवति, आहोस्विदविशेषेण ?॥ कश्चात्र विशेषः ?॥*॥ समासो द्वयोर्द्वयोश्चेद्द्वन्द्वेऽनेकग्रहणम् ॥*॥ समासो द्वयोर्द्वयोश्चेद्द्वन्द्वेऽनेकग्रहणं कर्तव्यम्। 'चार्थे द्वन्द्वोनेक'मिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्–'प्लक्षन्यग्रोधखदिरपलाशा'इति॥ नैष दोषः। अत्रापि द्वयोर्द्वयोः समासो भविष्यति॥*॥ द्वयोर्द्वयोः समास इति चेन्न बहुषु द्वित्वाऽभावात् ॥*॥ द्वयोर्द्वयोः समास इति चेत्। तन्न ॥ किं कारणम् ?॥ 'बहुषु द्वित्वाभावात्'। न बहुषु द्वित्वमस्ति॥[किञ्च]नावश्यमेवं

प्र.]लक्षणोऽर्थ इति प्रदर्शयति।अथ यत्रेति।यत्र विशिष्टे पूर्वपदोत्तरपदे उपात्ते यथा 'द्वितीयाश्रिते'ति, तत्र नास्ति बहूनां प्रसङ्गः। यत्र तु विशेषो नोपात्तः, 'अनेकमन्यपदार्थे' 'चार्थे द्वन्द्व' इति तत्र सन्देहः। यदि सुप्सुपेति वर्तते ततो विवक्षितत्वात्संख्याया द्वयोर्द्वयोः समासेन भवितव्यम्, अथ निवृत्तं, ततो यावतामन्यपदार्थे चार्थे वा वृत्तिस्तावतां भाव्यम्। नन्वनेकग्रहणाद्बहूनामपि भाव्यम्, अन्यथा तदनर्थकं स्यात्। नैतदस्ति। अनेकग्रहणमुपसर्जनसंज्ञार्थं स्याच्चित्रगुरित्यादौ ह्रस्वार्थम्। यदा त्वेकविभक्तित्वेनोपसर्जनसंज्ञा सिध्यतीत्युच्यते तदानेकग्रहणं सुप्सुपेत्यस्य निवृत्त्यर्थं विज्ञायते। तेन बहूनां समासः सिद्ध्यति। बहुषु द्वित्वाभावादिति। ननु बहुषु द्वौ विद्येते, तद्यथा–'एषां ब्राह्मणानां द्वावानये'ति, तत्र बहुषूपक्रान्तेषु प्लक्षन्यग्रोधयोरेका द्वन्द्वसंज्ञा। खदिरपलाशयोर्द्वितीया। पुनर्द्वन्द्वसमुदायस्य तृतीया भविष्यति। नैष दोषः। यद्यपि बहुषु द्वौ स्तस्तथापि चतुर्षु सहविवक्षितेषु एकैकस्य शब्दस्य चत्वारोऽर्था इति द्वयोश्चार्थे वृत्त्यसंभवात्,

उ.]विषयं दर्शयति–यत्रेति। विवक्षितत्वादिति। सुबन्तत्वस्य प्रत्येकमेव समाप्तेरित्यपि बोध्यम्। अनेकस्योपसर्जनत्वे पूर्वनिपातो न फलमित्यत आह—चित्रगुरिति। सुप्सुपेत्यस्येति। तृतीयान्तनिवृत्तौ तात्पर्यम्। प्रथमान्तं तु वर्त्तत एवेति बोध्यम्। तेन बहूनामिति। भाष्यं त्वनेकग्रहणाऽभावं मत्वा कृत्वाचिन्तया प्रवृत्तमिति बोध्यम्। भाष्ये—'द्वन्द्वेऽनेकग्रहण'मित्युपलक्षणं बहुव्रीहेरपि। बहुषु द्वित्वाभावादिति। बहुषु बुद्धिस्थेषु तदवयवयोर्द्वित्वाऽभावादित्यर्थः। त्रिपुत्रे द्विपुत्रत्वव्यवहाराऽभावात्। एवं च 'द्वयोः समास' इति त्वदुक्तिरसंगतेति भावः। ननु मास्तु तयोर्द्वित्वमन्याऽसंनिधाने यौ वस्तुतो द्वित्ववन्तौ तयोः समास इति तदर्थः। एवमेव 'शते पञ्चाश'दित्युक्तिः। अन्याऽसंनिधाने ये पञ्चाशत्त्ववन्तस्ते शते सन्तीति तदर्थ इति शङ्कते—नन्विति। समाधत्ते—यद्यपीति। एकैकस्य

१ क्वचिन्न। २ 'द्वयोश्चेत्'। ३ 'दर्शयति'। ४'चार्थे च'। ५ 'भवितव्यम्'।

विग्रहः कर्तव्यः—प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च खदिरश्च पलाशश्चेति ॥ किं तर्हि ? ॥ एवं विग्रहः करिष्यते—प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ, खदिरश्च पलाशश्च खदिरपलाशौ, प्लक्षन्यग्रोधौ च खदिरपलाशौ च—प्लक्षन्यग्रोधखदिरपलाशा इति ॥ होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तर्हि न सिध्यन्ति । होतापोतानेष्टोद्गातार इति प्राप्नोति॥ न चैतदेवं भवितव्यम् ? ॥ भवितव्यं च, यदेवं विग्रहः क्रियेते—होता च पोता च—होतापोतारौ, नेष्टा चोद्गाता च नेष्टोद्गातारौ, होतापोतारौ च नेष्टोद्गातारौ च—होतापोतानेष्टोद्गातार इति।होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तु न सिध्यन्ति॥

॥*॥ समासान्तप्रतिषेधश्च ॥*॥समासान्तस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । वाक्त्वक्स्रुग्दृषदमिति । वाक्त्वक्स्रुग्दृषदमिति प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । अत्रापि परेण परेण सह समासो भविष्यति । स्रुक्च दृषच्च स्रुग्दृषदं, त्वक्च स्रुग्दृषदं च त्वक्स्रुग्दृषदम् । वाक्च त्वक्स्रुग्दृषदं च वाक्त्वक्स्रुग्दृषदमिति ॥

होतृपोतृनेष्टोद्गातार एव तर्हि न सिध्यन्ति ॥

इह च—सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा । समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयो·

प्र.]समासभाक्त्वं नास्तीति एतदनेन प्रतिपाद्यते।एवं विग्रह इति । द्वयोर्द्वयोः सह विवक्षा भविष्यति न तु युगपच्चतुर्णामित्यर्थः । होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति । यदा बहूनां समासस्तदा सर्वान्त उत्तरपदे परत एकस्यैवानङ्भविष्यति, द्वयोर्द्वयोस्तु समासे क्रियमाणे एकं वर्जयित्वा सर्वेषामानङ् भाव्यम् । अत्र च भाष्यकारवचनप्रामाण्यादुद्गातृशब्दस्य दीर्घः । अन्यथा नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न स्यात् ॥ समासान्तप्रतिषेधश्चेति । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वसंज्ञायां प्रतिद्वन्द्वं समासान्तः प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्यपि प्रक्रियान्तरे प्रतिद्वन्द्वमानङ्वदेशवत्समासान्तेन भाव्यन्तथापि बहूनां समासाऽभावादेकसमासान्तता न कदाचित्प्राप्नोतीति चोद्यते । सुसूक्ष्म·

उ.]चत्वार इति । अनेकस्य चार्थवृत्तित्वे समासविधानादेकैकस्य चतुरवयवसमूहोऽर्थः। तत्र द्वयोः सत्त्वेपि तयोरितरस्य सापेक्षतयाऽसामर्थ्यान्न तयोः समास इति भावः । बहुषु द्वित्वाऽभावात्तदन्तर्गतद्वयोस्तत्समनियतसामर्थ्याभावादिति भाष्यार्थः । द्वयोर्द्वयोः सहेति । अन्येषामबुद्धिस्थत्वान्न तयोः सापेक्षतेति भावः ॥ सर्वान्तइति । तत्समासीयसर्वान्त इत्यर्थः । तत्रैवोत्तरपदशब्दस्य रूढेरिति भावः ॥ नियमार्थत्वादिति । तृज्ग्रहणेनैव सिद्धे नप्त्रादिग्रहणमुणादिव्युत्पन्नानां चेन्नप्त्रादीनामेवेति नियमार्थमिति भावः । अयमनौणादिकतृन्तृजन्यतरान्त इति भाष्याशयः । इदं 'ण्वुल्तृचौ' 'तृ'न्निति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धम् । भाष्ये—'इति प्राप्नोती'त्यस्य—इत्येव प्राप्नोतीत्यर्थः । समासान्तेन भाव्यमिति । तथा च तस्येष्टत्वा·

१ 'नचेदं भवितव्यं' । २ 'करिष्यते' । ३ इतिः क्वचिन्न । ४ 'स्तर्हि न' । ५ 'समासान्तस्य' । ६ 'परेण सह' । ७ 'एव तर्हि' । ८ 'सुतेना' ।

वृत्तौ न सिध्यति' ॥ अस्तु तर्ह्यविशेषेण ॥*॥ अविशेषेण बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः ॥*॥ यद्यविशेषेण,-बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः ॥ तत्र को दोषः ? ॥ ॥*॥ तत्र स्वरसमासान्तपुंवद्भावेषु दोषः ॥*॥ तत्र स्वरसमासान्तपुंवद्भावेषु दोषो भवति । स्वर-पूर्वशालाप्रियः अपरशालाप्रियः । स्वर ॥ समासान्त-पञ्चगवप्रियः पञ्चनावप्रियः । समासान्त ॥ पुंवद्भाव-खादरेतरशम्यम् ॥

प्र.]जटकेशेनेति।सुष्ठु सूक्ष्मा जटाः केशा अस्येति विग्रहः।यद्यनेकग्रहणं न क्रियते, क्रियमाणं वोपसर्जनसंज्ञार्थं विज्ञायते, सुप्सुपेति चानुवर्तते, तदाऽत्र बहूनां बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति।पूर्वशालाप्रिय इति । यदा बहूनां बहुव्रीहिसंज्ञा, तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दः स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्याद्युदात्तः स्यात्, यदा तु द्वयोरेव बहुव्रीहिसंज्ञा भवतीति पक्षस्तदा पूर्वा शाला पूर्वशालेति पूर्वापरप्रथमेति समासे कृते समासान्तोदात्तत्वे च पूर्वशाला प्रियाऽस्येति द्विपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण शालाशब्दाकार उदात्तः सिध्यति । ननु त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे' इति तत्पुरुषेणात्र भाव्यमिति कथं दोषोपन्यासः?।एवं तर्हि परस्तादयं परिहारो वक्ष्यत इति न तावदत्राश्रितः । पञ्चगवप्रिय इति । त्रिपदे बहुव्रीहौ समासान्तो न प्राप्नोति । यदा द्वयोर्बहुव्रीहिरिति पक्षस्तदा पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवं, तत् प्रियमस्येति रूपं सिध्यति । खादिरेतरशम्यमिति । खादिरी इतरा

उ.]तत्प्रतिषेधारम्भोऽनर्थक इति भावः।सुष्ठु सूक्ष्मा इति भाष्यप्रामाण्याजटशब्दोऽदन्तः पुंलिङ्गो घनपर्यायो जटापर्यायो वा । संज्ञाछन्दसोरभावेपि सूक्ष्मशब्दस्योत्तरपदपरत्वाऽभावेऽपि[1] बहुलग्रहणादुभयत्रापि ह्रस्व इति कश्चित् ,तन्न,त्वे चेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। एतेन 'पत्नयो गर्भिणय' इत्यादावनुत्तरपदेपि बहुलग्रहणादनेन ह्रस्व इति हरदत्तोक्तमपास्तम् । अम्बार्थेतिसूत्रे 'अवश्यं छन्दसि ह्रस्वत्वं वक्तव्यं पत्नयो गर्भिणय इत्यर्थ'मिति भाष्यमुपादाय 'व्यत्ययो बहुल'मिति दीर्घस्य ह्रस्व इति कैयटोक्तेश्च । यद्यपि पूर्वं पूर्वं कर्मधारयं कृत्वा बहुव्रीहिः क्रियते तथापि सुशब्दस्वरो न सिध्यतीत्यर्थः । यद्यपि सूक्ष्मा जटाः सूक्ष्मजटाः, तादृशाश्च ते केशाश्च सूक्ष्मजटकेशाः, सुष्ठु सूक्ष्मजटकेशा यस्येति बहुव्रीहौ द्विपदसमासेपि सिध्यति स्वरश्च, तथापि अत्र पक्षे सौष्ठवस्य शब्दमर्यादया सूक्ष्मविशेषणता न लभ्येतेति अनेकपद एव स एष्टव्यः। नन्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वापत्त्या स्वराऽसिद्धेश्च । इष्यते तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण सुशब्दस्वर इति दिक् । भाष्ये-अस्तु तर्हीति । द्वन्द्वादिविधायकयोरनेकग्रहणसामर्थ्यात् .सुबित्येव वर्त्तते सुपेति निवृत्तमिति भावः। अनेकपदप्रसङ्ग इति । अनेकपदसमासत्वप्रयुक्तदोषप्रसङ्ग इत्यर्थः । समासान्त

१ क्वचिन्न ।

रौरवेतरशम्यम्॥*॥न वावयवतत्पुरुषत्वात्॥*॥न वैप दोपः॥किं कारणम्॥ 'अवयवतत्पुरुपत्वात्'। अवयवोऽत्र तत्पुरुषसंज्ञस्तदाश्रयौ समासान्तपुंवद्भावौ भविष्यतः॥ स्वरः कथम्? ॥ ॥*॥ तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिपेधात् ॥*॥[तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिपेधात्]। अन्तोदात्तत्वं क्रियतां पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति, अन्तोदात्तत्वं भवति विप्रतिपेधेन ॥ नैप युक्तो विप्रतिपेधः 'विप्रतिषेधे पर'मित्युच्यते। पूर्वं चान्तोदात्तत्वम्, परं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ न परविप्रतिपेधं ब्रूमः ॥ किं तर्हि? ॥ अन्तरङ्गविप्रतिपेधम्

प्र.]शम्यास्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ क्रियमाणे उत्तरपदे पुंवद्भावो विधीयमानः खादिरशब्दस्य न प्राप्नोति। यदा तु द्वयोर्बहुव्रीहिरिति पक्षस्तदेतरा शम्या इतरशम्येति समासे कृते खादिरी इतरशम्याऽस्येति बहुव्रीहौ सिध्यति पुंवद्भावः। न वेति क्वचित्त्रयाणां पदानां बहुव्रीहौ कृते द्वयोः पदयोस्तद्धितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषः भिन्नविषयत्वाच्च बहुव्रीहितत्पुरुषसंज्ञयोरेकसंज्ञाधिकारेपि नास्ति विरोधः। खादिरेतरशम्यमित्यत्र पुंवद्भावसिद्धये कृते तत्पुरुषे खादिरी इतरशम्याऽस्येति द्विपदबहुव्रीहिः क्रियते न तु त्रिपदः। विकारे च प्रत्ययविधानाद्वृद्धिनिमित्तस्येति प्रतिपेधो नास्ति। स्वरः कथमिति। पूर्वशालाप्रिय इत्यादावपवादत्वाद्बहुव्रीहिस्वरः प्राप्नोति। विप्रतिपेधादिति। विरोधमात्रं विप्रतिषेधशब्देनाऽत्रोच्यते। हेतुस्त्वन्तरङ्गत्वं,निमित्तिस्वरबलीयस्त्वं च।इतरस्तु विप्रतिषेधमूलं परत्वमनेन हेतुलेशकमिति मत्वाह—नैप युक्त इति। अन्तरङ्गेति। 'अनुदात्तं पदमेकवर्जमि'ति वचनाद्द्वयोः स्वरयोरसंभवात्कक्षान्तरप्राप्तत्वाच्च बाध्यबाधकभावाभावादन्त

उ.]इति। गोरतद्धितेति टच्। पञ्चगवमिति। टचः समासभक्तत्वेनाऽकारान्तोत्तरपदत्वाऽभावात्स्त्रीत्वाऽभावः। तदेतरा शम्येति। पूर्वं कर्मधारयगर्भस्तु न इतरशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेः। एवं च भाष्ये 'पुंवद्भाव' इति दोषोपलक्षणम्,इतरशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरपि दोषो बोध्यः। शम्यपेक्षया द्वयोर्विशेषणत्वेपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेपि 'इतरे'त्यस्य सर्वनामत्वादिति वदन्ति। क्वचिद्बहुव्रीहौ कृते तत्पुरुषः, क्वचित्तत्पुरुषे बहुव्रीहिरिति विषयविवेकं दर्शयति—क्वचिदिति। आकडारीयत्वाद्बहुव्रीहितत्पुरुषयोः कथं समावेश इत्यत आह—भिन्नेति। एका समुदायस्य ऽपराऽवयवस्येति भिन्नविषयत्वमिति भावः। भाष्ये—अन्तरङ्गविप्रतिषेधमिति अन्तरङ्गत्वलक्षणविरोधमित्यर्थः। ननु द्वयोरपि संभवे कथं विरोधोऽत आह—अनुदात्तं पदमिति। नन्वन्तोदात्तं प्रति बहुव्रीहिस्वरस्यापवादत्वात्कथमन्तरङ्गत्वं तत्राह—कक्षान्तरेति। बहुव्रीह्यनन्तरभावित्वात्तत्पुरुषस्य तत्स्वरस्य समासान्त

१ क्वचिन्न। २ लुप्तं स्यात्। ३ निमित्तस्वर'।

॥*॥ निमित्तिस्वरबलीयस्त्वाद्वा ॥*॥ अथ वा निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ॥ किं पुनर्निमित्तम्, को वा निमित्ती ? ॥ बहुव्रीहिर्निमित्तम्, तत्पुरुषो निमित्ती॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्–'निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीया'निति ?॥ न वक्तव्यम् ॥*॥ एकशितिपात्स्वरवचनं तु ज्ञापकं न्निमित्तिस्वरबलीयस्त्वस्य॥*॥यदयं युक्तारोह्यादिष्वेकशितिपाच्छब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीया'निति ॥ कः पुनरर्हति युक्तारोह्यादिष्वेकशितिपाच्छब्दं पठितुम्।एवं किल नाम पठ्येते–एकः शितिः एकशितिः, एकशितिः पादो यस्येति । तच्च न । एवं विग्रहः करिष्यते–एकः शितिरेषु त इमे एकशितयः, एकशितयः पादा यस्येति एकशितिपादिति ॥ अथाप्येवं विग्रहः क्रियते–एकः शितिरेकशितिः, एकशितिः पादो यस्येति, एवमपि नार्थः पाठेन । 'इगन्ते द्विगा'वित्येष स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति ॥ अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति–'सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा । समन्तशितिरन्ध्रेणे'ति ॥ तत्र को दोषः ?॥ 'तस्यान्तोदात्तत्वं

प्र.]श्रयत्वादन्तरङ्गत्वं व्यवस्थाहेतुराश्रीयत इत्यर्थः।अन्तरङ्गोपि सतिशिष्टेन बहिरङ्गेणापि स्वरेण बाध्यत इत्यनैकान्तिकमन्तरङ्गत्वं मत्वा हेत्वन्तरमाह–निमित्तिस्वरबलीयस्त्वादिति । सति बहुव्रीहौ तदवयवोत्तरपदाश्रयो द्वयोस्तत्पुरुष इति बहुव्रीहेर्निमित्तत्वम् । एकशितिपादिति युक्तारोह्यादिषु पूर्वपदाद्युदात्तार्थः पाठः । एकशब्दश्च कन्नन्तत्वात्स्वाङ्गशिटामिति वाद्युदात्तः । तत्र त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते द्वयोश्च तत्पुरुषे कृते बहुव्रीहौ प्रकृत्येति सिद्ध आद्युदात्तत्वे ज्ञापनार्थः पाठः संपद्यते।

कः पुनरिति। सर्वथा स्वरस्य सिद्धत्वादकर्तव्य एव पाठो न ज्ञापक इत्यर्थः। निमित्तिस्वरस्य तु बलीयस्त्वं वाचनिकं, न तु ज्ञापकसिद्धम् ।

उ.]प्राप्तत्वरूपं कक्षान्तरप्राप्तत्वम्। एवं च बहुव्रीहिगतसमासत्वप्रयुक्तान्तोदात्तत्वस्यैवापवादोयम्, न तु पश्चात्प्राप्ततत्पुरुषप्रयुक्तस्येत्यर्थः।'अपवादोपि यद्यन्यत्रे'ति न्यायादिति भावः। अन्तरङ्गत्वमिति। समासद्वये कृते तदनन्तरं स्वरद्वयप्रवृत्तिरित्यभिमानः। वास्तवसमाधानं तु सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमेव । तदेव शब्दान्तरेण पठितं–निमित्तिस्वरेति । अनैकान्तिकमिति । पूर्वमेव बहुव्रीहिस्वरप्रवृत्त्या युगपत्प्राप्त्यभावेनान्तरङ्गपरिभाषाविषयाऽभाव इत्यत्र तात्पर्यमस्य बोध्यम्। स्वाङ्गशिटामिति । इदमव्युत्पत्तिपक्षे बोध्यम् । द्वयोस्तत्पुरुष इति । 'तद्धितार्थोत्तरपदे'त्यनेनेत्यर्थः । आचार्येण पठिते कथं पाठाऽभाव उक्त इत्यतस्तात्पर्यमाह–सर्वथेति । विग्रहद्वयेपी-

१ 'निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वर' । २ 'संपत्स्यते' ।
३ क्वचिन्न । ४ 'सुतेना' ।

विप्रतिषेधा'दित्यन्तोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन ॥ नैष दोषः । नेदं बहु-व्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य लक्षणमारभ्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ यस्य यस्य बहु-व्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य तल्लक्षणमस्ति तस्यान्तोदात्तत्वं भविष्यति विप्रति-षेधेन ॥ ननु चास्याप्यस्ति ॥ किम् ?॥ 'विशेषणं विशेष्येण बहुल'मिति । बहुलवचनान्न भविष्यति ॥ अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य प्राप्नोति—'अधिकषष्टिवर्ष' इति ॥ तत्र को दोषः ?॥ 'तस्यान्तोदात्तत्वं विप्र-तिषेधा'दित्यन्तोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन ॥ नैष दोषः। 'इगन्ते द्विगा'विति स्वरो बाधको भविष्यति ॥ यस्तर्हि नेगन्तः—'अधिकशतवर्ष' इति ॥ इह चाप्यधिकषष्टिवर्ष इति समासान्तः प्राप्नोति 'डचः प्रकरणे सङ्ख्याया-स्तत्पुरुषस्योपसङ्ख्यानं निस्त्रिंशाद्यर्थ'मिति॥नैष दोषः। अव्ययादेरित्येवं तत्र

प्र.]नेदमिति । यद्यपूर्ववचनं क्रियेत—'बहुव्रीह्यवयवस्तत्पुरुषो भवती'ति, ततोऽ-स्याद्दोषः । दिक्सङ्ख्ययोस्तूत्तरपदे तत्पुरुषो विधीयत इति दोषाऽभावः । बहुल-वचनादिति।समुदायस्य वृत्तावयवस्यान्या संज्ञा विशेषलक्षणं विना बहुलवचना-प्रवर्तते । अधिकषष्टिवर्ष इति । त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते अधिकग्रहणं चाऽलुकी-त्यधिकशब्दस्य सङ्ख्यासंज्ञालात्तद्धितार्थोत्तरपदेति पदद्वयस्य तत्पुरुषे कृते समास

उ.]त्यर्थः।भाष्ये—एवं किल नामेति।तत्पुरुषपूर्वपदकबहुव्रीहौ तिकारेकारस्योदात्त-प्राप्तं, तद्बाधेनैकारोदात्तत्वाय स शब्दः पठ्यते इत्यर्थः । तच्च न युक्तम् । विग्रहा-न्तरकरणात् ।तत्पुरुषपूर्वपदकबहुव्रीहावपि तद्धितार्थेति तत्पुरुषसमाससंज्ञायां द्विगु-त्वमित्याशयेन भाष्ये आह—इगन्ते द्विगाविति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधायकं तत् । अवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा वाचनिक्यनेन कृतेति मत्वाह—अस्य तर्हीत्यादि भाष्ये—नेदमिति। 'न वाऽव्यवतत्पुरुषत्वा'दित्येतत् । बहुलवचनादिति । क्वचि-दन्यदेवेत्यर्थकादित्यर्थः । अनेन चैतत्प्रपञ्चभूतानां, पूर्वनिपातनियमार्थानां बहुलग्रहणेन निवृत्तिरिति सूच्यते । अन्यथा तेषां तत्त्वं भज्येत । एतेन म-त्कष्टं श्रित इति प्रतीकस्थत्रयाणां तत्पुरुषे सन्महदिति द्वयोः समासपरः कैयट-परास्तः । नच त्रयाणामेकार्थीभावेऽपि द्वयोर्निष्कृष्यैकार्थीभावाभावात्कथं विशे-षणमित्यस्य प्राप्तिः, तद्धितार्थेति तु सामर्थ्यात्प्रवर्तत इति वाच्यम् । निष्कृ-ष्यैकार्थीभाव एव शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थे मानाऽभावादिति दिक् । विशेषलक्षणं विनेति तच्च 'तद्धितार्थे'त्यादि । विशेषलक्षणाऽभावोऽत्रापि तुल्य इत्यत आह—अधिक-ग्रहणं चेति । अधिकषष्टिवर्षेपीति । अधिकशतवर्षेऽपि डचः प्राप्त्या स्वरे विशेष इति भावः । सङ्ख्येयपरेण बहुव्रीहौ दोषः स्यादेवेत्यत आह—अधीति । षष्टिशब्द-स्याऽजहल्लिङ्गत्वमेकवचनान्तत्वं च मत्वाह—अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति। अधिक

१ क्वचिन्न । २ 'ता'दिति क्वचिन्न । ३ 'भवति' । ४ 'डच्प्रकरणे' ।

किं पुनः कारणम्—'अव्ययादेरित्येवं तत्' ?॥ इह मा भूत्—गोत्रिंशत् गोचत्वारिंशदिति ॥ बहुव्रीहिसंज्ञा तर्हि प्राप्नोति 'संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसङ्ख्याः सङ्ख्येये' इति ॥ न सङ्ख्यां सङ्ख्येये वर्तयिष्यामः ॥ कथम् ? ॥ एवं विग्रहः करिष्यते—अधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति ॥ यथा तर्हि स योगः प्रत्याख्यायते तथा पूर्वेण प्राप्नोति ॥ कथं च स योगः प्रत्याख्यायते ? ॥ 'अशिष्यः सङ्ख्योत्तरपदः संख्येयोऽर्थाभिधायित्वात्' इति॥ प्रत्याख्याते तस्मिन्योगे संख्यां संख्येये वर्तयिष्यामः । तत्रैवं विग्रहः करिष्यते—अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति ॥ सर्वथा वयमधिकषष्टैर्वर्षान्न मुच्यामहे ॥ कथम् ? ॥ यावता

प्र.]ऽन्तोदात्तत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः। अधिकशब्दः कन्नन्तत्वादाद्युदात्तः। बहुव्रीहिसंज्ञा तर्हीति । अधिकषष्टिवर्षेऽपि दोष इति भावः । त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पदद्वयस्य तद्धितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषं परत्वाद्बाधित्वा सङ्ख्ययाव्ययेति बहुव्रीहिः प्राप्नोति । ततश्च बहुव्रीहौ सङ्ख्येय इति डच्प्रसङ्गः। न सङ्ख्यामिति । 'अधिकषष्टिवर्ष, इत्येव यथा स्यादित्येवमर्थमव्यविकन्याय आश्रीयते । तेनाधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति वाक्यमेव भवति । पूर्वेणेति । अधिका षष्टिर्येषां वर्षाणामिति वर्षेषु संख्येयेषु अनेकमन्यपदार्थ इति बहुव्रीहिः प्राप्नोति । संख्येयवृत्तित्वाच्च बहुव्रीहेस्तन्निबन्धनो डजपीति दोषः । बहुव्रीहिगर्भश्च पुनर्वयस्विन्यभिधेये बहुव्रीहिः प्राप्नोति । प्रत्याख्यात इति । अव्यविकन्यायेन चाधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति वाक्यमेव भविष्यति । अव्यविकन्यायमत्वाह—सर्वथेति । अव्यविकन्यायाश्रये-

उ.]षष्टिर्वर्षाणामिति।यद्यपि अधिका षष्टिर्येषां वर्षाणामिति विग्रहे स्थितेपि सङ्ख्येयेतिसूत्रे पूर्वेण बहुव्रीहिः प्राप्नोतीति वक्तुं शक्यते, तथापि संख्येये सङ्ख्याया अवृत्त्या डचोऽप्राप्त्या प्रयोजनाऽभाव इति वक्तुं शक्यमित्याशयेन भाष्ये—'यथा तर्हि स योगः प्रत्याख्यायते तथा पूर्वेणे'त्युक्तम् । 'यदा तदे'ति क्वचित्पाठः । स योगः—सङ्ख्ययाव्ययेति योगः। डजपीति। तत्प्रत्याख्याने संख्येये वर्त्तमानबहुव्रीहेरित्यर्थात्स्यादेव डजिति भावः । तर्हि वर्षोत्तरपदत्वं कथं तत्राह—बहुव्रीहिगर्भ इति । एवं चाधिकषष्टवर्ष इति प्रयोगो दुर्वार एवाऽधिकषष्टिर्वर्षाण्यस्येति विग्रहे वाक्याङ्गीकारेपीति भावः । तत्खण्डयति भाष्ये—प्रत्याख्याते तस्मिन्निति । अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति । अत्राऽवान्तरबहुव्रीहिस्तु न, संख्येयरूपान्यपदार्थाऽभावादिति भावः । नन्वधिका षष्टिर्येषां वर्षाणामित्यस्याऽपि विद्यमानत्वात्कथं दोषपरिहार इत्यत आह—अव्यविकेति । यथाश्रुतग्राहिणश्चोद्यमित्याह—अव्यविकन्यायममत्वाहेति । भाष्ये—'अधिकषष्टवर्षान्न मुच्यामह' इति पाठः । ईदृशाऽनिष्टरूपादित्यर्थः । क्वचित्त्वधिकषष्टिवर्षान्न मुच्यामहे इति पाठः । तदाऽधिक-

१ 'सङ्ख्येयवाऽभि' । 'सङ्ख्येयाभिधा' । 'वार्थो' । २ 'षष्टि' ।

स च योगः प्रत्याख्यायते। अयं च विग्रहोस्ति—अधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति यत्तु तदुक्तम्—'अधिकषष्टिवर्षो न सिध्यती'ति, स सिद्धो भवति॥ कथम्? यावता स च योगः प्रत्याख्यायते। अयं च विग्रहोऽस्ति—अधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति॥ अधिकशतवर्षस्तु न सिध्यति॥ कर्तव्योऽत्र यत्नः॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम्॥

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥ २।१।२ ॥

सुबिति किमर्थम्? ॥ करोष्यटन् ॥ नैतदस्ति। असामर्थ्यादत्र न भवि-

प्र.]णाह—यत्तु तदुक्तमिति। वृत्तिविषये दशादीनामपि द्व्येकयोरिति निर्देशात्सङ्ख्यानमात्रे वृत्तित्वात्संख्येयस्याऽन्यपदार्थत्वात्स योगः प्रत्याख्यायते । अधिकशतवर्षस्त्विति। अधिकं शतं वर्षाण्यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तद्धितार्थोत्तरपदे तत्पुरुषे समासान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति, आद्युदात्तत्वं चेष्यते । कर्तव्योत्र यत्न इति। युक्तारोह्यादिष्वधिकशतवर्षशब्द आद्युदात्तार्थो द्रष्टव्यः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् । सुबिति किमर्थमिति । आमन्त्रितस्य पदत्वा-त्तस्मिन् परतो विधीयमानस्य पराङ्गवद्भावस्य पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थाने तिङन्तस्य न भविष्यति । तथा हि—व्यधिकरणस्य तिङन्तस्य वास्तवसामर्थ्यं समानाधिकरणस्य तु वाचनिकम्, अतिव्याप्तिनिवारणार्थमवश्यं कर्तव्यं षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनमिति, तेनैव च तिङन्तस्य सिद्धो निरासः। क्रियमाणे च सुब्ग्रहणे तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन्नित्यादौ सुबन्तसमुदायस्याऽप्राप्तिरित्यव्याप्तिः प्राप्नोतीति भावः। करोष्यटन्निति । अधात्वभिहितमिति सापवादत्वान्नास्ति वाचनिकमसामर्थ्यम् । पीडं

उ.]षष्टिवर्षविषयादनिष्टरूपान्न मुच्यामह इत्यर्थः। अधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति अधिका षष्टिर्येषां वर्षाणां तानि अस्येत्यर्थः । 'आ दशभ्यः सङ्ख्याः संख्येये' इति नियमात्तद्विषये सूत्रस्यावश्यकत्वात्कथं प्रत्याख्यानं, तत्राह—वृत्तिविषय इति। अधिक षष्टिर्वर्षाण्यस्येति विग्रहेऽवान्तरान्यपदार्थाभावादनेकमित्यस्याऽप्राप्तौ तद्योगप्रत्याख्यानेऽधिकषष्टिवर्षः सिद्धः । विग्रहान्तरे तु वाक्यमेव । एवं सूत्रारम्भे अधिक षष्टिर्वर्षाणामस्येति बहुव्रीहिगर्भे बहुव्रीहौ संख्येये वर्त्तमानसङ्ख्यान्तबहुव्रीहेरित्यर्थे डच् । विग्रहान्तरे तु वाक्यमेवेत्यधिकषष्टिवर्षः सिद्ध इति भाष्याशयः । एवं द्वन्द्वबहुव्रीहिविषयेऽविशेषेणेति पक्षः स्थितः। इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते व्याकरणभाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम्

सुबामन्त्रिते। व्यधिकरणस्येति । उपात्तामन्त्रितानन्वयिन इत्यर्थः । य

१ क्वचिन्न।

ष्यति॥ कथमसामर्थ्यम् ?॥ 'समानाधिकरणमसमर्थवद्भवती'ति ॥ इदं तर्हि पीड्ये पीड्यमान ॥ इदं चाप्युदाहरणम्—करोष्यटन् ॥ ननु चोक्तम्—'असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् ? । 'समानाधिकरणमसमर्थवद्भवती'ति ॥ नैष दोषः । 'अधात्वभिहित'मित्येवं तत् ॥

॥*॥ आमन्त्रितस्य पराङ्गवद्भावे षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम् ॥*॥

[आमन्त्रितस्य पराङ्गवद्भावे षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनं कर्त्तव्यम्] । आमन्त्रितस्य पराङ्गवद्भावे षष्ठ्यन्तमामन्त्रितकारकं च पराङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम्। षष्ठ्यन्तं तावत्—मद्राणां राजन्, मगधानां राजन् ॥ आमन्त्रितकारकम्—

प्र.]पीड्ये पीड्यमानेति।हे पीड्यमान त्वदीयया पीडयाऽहं पीड्य इत्यस्ति सामर्थ्यम्। अथवा संबोधनपदं क्रियाया एव विशेषकमित्यस्ति सामर्थ्यम् । तथा च—'व्रजानि देवदत्ते'ति निघातो भवति। पीड्य इति तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम्, यक उदात्तत्वादेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकार उदात्तः । 'पीड्यमाने'त्यस्य पदादुत्तरस्य निघातः । अधात्वभिहितमिति । सर्वं नाम धातुजमिति दर्शनेन सर्पिःकालकमिति यद्यपि धात्वभिहितं तथापि यत्र क्रिया प्रवृत्तिनिमित्तं,स्फुटा च धातुप्रत्ययेन कर्त्रादिप्रतिपत्तिस्तद्धात्वभिहितं गृह्यते। यदप्युक्तं 'वचनान्तरेणातिव्याप्तिर्निवार्यत' इति। तदपि न युक्तम्। नहि सूत्रकारो वार्तिककारस्य वचनेनातिव्याप्तिनिवारणं मन्यते। आमन्त्रितस्येति । आमन्त्रिते यो विधीयते स आमन्त्रितसंबन्धी भवतीति षष्ठीनिर्देशः । आमन्त्रितकारकमिति । आमन्त्रिते या धातु-

उ.]हे पीड्यमान त्वं शृणु अहं पीड्ये इत्यर्थकपीड्ये पीड्यमानेत्यादाविति भावः । वाचनिकमिति। 'समानाधिकरणमसमर्थव'दिति।युक्त्यन्तरमप्याह—अतिव्याप्तीति। 'क्षत्रेणाग्ने' इत्यादाविति भावः । भाष्यात्त्वाद्य एव प्रश्नाशय उपलक्ष्यते । सुबन्तसमुदायस्येति । तस्याऽसुबन्तत्वादिति भावः । भाष्ये—नैतदस्तीति शङ्किता । नैष दोषोऽधात्वभिहितमिति च सिद्धान्त्येकदेशीति तत्त्वम् । एकार्थीभावसामर्थ्यस्यैव तत्र सूत्रे ग्रहणेन तस्याऽत्रानुपस्थितेरित्याहुः। तिङन्तामन्त्रितयोः परस्परसंबन्धाऽभावादसामर्थ्यमित्यत आह—त्वदीययेति। पीड्यमानपदार्थविशेषणीभूतपीडाकरणकत्वेन तद्द्वारा सामर्थ्यमिति भावः । साक्षादपि सामर्थ्यं दर्शयितुमाह—अथवेति । तथा च व्रजानीति । वस्तुतः साक्षात्परस्परान्वयाऽभावेपि 'नद्यास्तिष्ठति कूले'इत्यादाविव निघातसिद्धिरत्रास्त्येवेति बोध्यम् । एकार उदात्त इति । पराङ्गवद्भावे तु पीड्ये इति पीकारेकार उदात्तः स्यादिति भावः । स्फुटा चेति । क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे हि सा स्फुटा भवतीति बोध्यम् । मन्यते इति ।

१ 'पीड्यमाना'।२ 'भविष्यतीति'।३ लुसं स्यात्। ४कचिन्न।५प्रिवार्यते'।६'वारणं'।

कुण्डे नाऽटन्॥ नास्त्यत्र विशेषः सति च पराङ्गवद्भावेऽसति वा॥ इदं तर्हि परशुना वृश्चन् ॥*॥ तन्निमित्तग्रहणं वा ॥*॥ तन्निमित्तग्रहणं वा कर्तव्यम्। आमन्त्रितनिमित्तं परस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम्। मद्राणां राजन्। तच्चावश्यमन्यतरद्वक्तव्यम् ॥*॥ अवचने हि सुबन्तमात्रप्रसङ्गः ॥*॥ अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्सुबन्तमात्रस्य पराङ्गवद्भावः प्रसज्येत। अस्यापि प्रसज्येत,-क्षत्रेणाग्ने स्वायुः संरभस्व,मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व॥ किं पुनरत्र ज्यायः ?

प्र.]वाच्या क्रिया तस्याः कारकमित्यर्थः।नास्त्यत्रेति।कुण्डशब्दो 'नब्विषयस्यानिसन्तस्ये'त्याद्युदात्तः। आमन्त्रितस्य पदात्परस्य निघातः। सत्यपि पराङ्गवद्भावे सुबन्तसमुदायस्याद्युदात्तत्वं शेषनिघातश्चेति भेदाऽभावः। परशुनेति। परशुशब्द आङ्परयोः खनिशॄभ्यां डिच्चेति कुप्रत्ययाऽन्तोदात्तः। तन्निमित्तग्रहणं वेति। वाशब्दो विकल्पे। तस्यामन्त्रितस्य यन्निमित्तं तद्वा पराङ्गवद्भवतीत्यर्थः। मद्राणां राजन्निति। मद्रनिमित्तं हि राजत्वमित्यस्ति तन्निमित्तत्वम्। भृत्यदेशनिमित्ता हि राजता। क्षत्रेणाग्न इति। क्षत्रमित्रयोराख्यातवाच्यक्रियापेक्षया करणत्वादामन्त्रितं प्रति निमित्तत्वाऽभावः। क्रियाद्वारकं तु व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमस्तीति स्यात्पराङ्गवद्भावः।इह वचनेनाऽतिप्रसङ्गे निरस्ते पूर्वसूत्र एकार्थीभाव एव सामर्थ्यमाश्रितम्। अन्यथा तु द्विविधमपि सामर्थ्यमाश्रीयेत। किं पुनरत्रेति। गु

उ.]अग्रे वार्त्तिकस्य वक्ष्यमाणतयाऽत्र पूर्वपक्षिसिद्धान्त्येकदेशिनोस्तदज्ञानाच्चेदं बोध्यम्। एतेन वार्त्तिकानामपि वाक्यैकदेशन्यायेन सूत्रतात्पर्यविषयतायाः परस्पशाभाष्ये ध्वनितत्वेनेदं चिन्त्यमित्यपास्तम्। आमन्त्रितस्येति षष्ठ्यनुपपत्तेराह-आमन्त्रिते इति। कुण्डशब्द इति। न च यदाऽटन्निति पादादौ वर्त्तते, यदा जीवति पत्यौ जारजवाची कुण्डशब्दः पुँल्लिङ्गस्तदा स्वरभेदोऽस्त्येवेति वाच्यम् पादादावेवंविधप्रयोगाऽभावात् ,वृषादित्वेन कुण्डशब्दमात्रस्याद्युदात्तत्वाच्चेति भाशयः। तस्यामन्त्रितस्येति। आमन्त्रितार्थस्येत्यर्थः। तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्येति त्। क्रियाद्वारकं त्विति। व्यपेक्षावादे 'कृतः सर्वो मृत्तिकये'त्यादौ समासापत्तेरिदं चिन्त्यम्। भाष्यस्य तु समर्थपरिभाषानुपस्थितौ तदननुवृत्तौ च तात्पर्यम् समर्थसूत्रे एकार्थीभावस्यैव सिद्धान्तितत्वेन तस्या अत्राऽयोगात्।अत एव भो देवदत्त, भगो देवदत्तेत्यादौ पराङ्गवत्त्वं नेति बोध्यम्। षष्ठ्यामन्त्रितकारकत्वस्य, तन्निमित्तत्वस्य चाऽभावात् 'ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधा'वित्यत्र ऋतेनेत्यस्याऽऽमन्त्रित इति क्रियान्वयेनामन्त्रितऋतावृधावित्यर्थनिमित्तत्वाऽभावान्न पराङ्गवत्त्वम्। मित्रावरुणावित्यस्य तु ऋतस्य वर्द्धयितारावित्यर्थकऋतावृधावित्येतत्प्रवृत्तिनिमित्तभूतत्वा

१ कश्चिन्न। २ 'अथवा तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यं'। ३ 'त्वेतस्मिन्'
४ 'प्राप्नोति'। ५ 'तद्वान्वि'। ६ 'तन्निमित्तस्य'।

तन्निमित्तग्रहणमेव ज्यायः। इदमपि सिद्धं भवति—गोषु स्वामिन्, अश्वेषु स्वामिन्। एतद्धि नैव षष्ठ्यन्तम्, नाप्यामन्त्रितकारकम् ॥*॥ सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसङ्ख्यानमननन्तरत्वात् ॥*॥ सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन्, तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन्॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति?॥ 'अननन्तरत्वात्' ॥ ननु च परस्य पराङ्गवद्भावे कृते पूर्वस्यापि भविष्यति॥*॥स्वरेऽवधारणाच्च॥*॥ स्वरेऽवधारणाच्च न सिध्यति। स्वरेऽवधारणं क्रियते, नानन्तर्ये ॥*॥ परमपि च्छन्दसि ॥*॥ परमपि च्छन्दसि पूर्वस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम्।

प्र.]लाघवमनादृत्य प्रयोजनापेक्षः प्रश्नः। गोषु स्वामिन्निति।स्वामीश्वरेति शेषषष्ठीविषये सप्तमीविधानान्नास्ति कारकत्वम्। निमित्तत्वं तु पूर्वोक्तन्यायेनाऽस्ति। सुबन्तस्येति। क्रियमाणेऽपि सुब्ग्रहणे सुबन्तसमुदायस्याऽसुबन्तत्वात्पूर्वस्य च परेण व्यवधानाच्च प्राप्नोति। किं पुनरिति। व्यवहितस्यापि परत्वसंभवात्परस्य वा पराङ्गवद्भावादामन्त्रितानुप्रवेशादव्यवधानाद्भविष्यतीति प्रश्नः। अननन्तरत्वादिति। 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'ति परिभाषोपस्थानान्निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वादप्राप्तिरित्यर्थः। स्वरेऽवधारणाच्चेति। प्रसिद्धे हि लौकिके आनन्तर्ये स्वरे विधीयमाने पराङ्गवद्भावो विधीयते, न तु पराङ्गवद्भाव एव कर्तव्ये पराङ्गवद्भावेनैवानन्तर्यं संपाद्यते, स्वात्मनि क्रियाविरोधादतिदेशान्तराऽभावाच्च। यथोक्तं हरिणा—'ग्रहणाऽग्रहणे ग्रहणाऽभाव' इत्यादि।असति तु स्वरग्रहणे विषयभेदाल्लक्षणं भिद्यत इति परस्य आनन्तर्यव्यपदेशे कर्तव्ये पराङ्गवद्भावे कृते पूर्वस्यापि पराङ्गवद्भावो लभ्यते

उ.]प्रति कर्तृतया मित्रावरुणयोर्निमित्तत्वात्सिद्ध इष्टः पराङ्गवद्भावः, छान्दसत्वाद्वेति बोध्यम्। उपक्रमस्थभाष्यं तु पूर्वपक्षत्वान्नार्थसाधकम्। नन्वेकार्थीभावसामर्थ्यस्यैव समर्थसूत्रे सिद्धान्तिततया कथमत्र पराङ्गवद्भावे तदुपस्थितिरित्यत आह—इहेति।एवं च सुब्ग्रहणं व्यर्थमिति तत्त्वम्।गुरुलाघवमिति।गुरुपदेन गुरुत्वपरेण लाघवपदस्य द्वन्द्वः।सुब्ग्रहणेपि कृते दोषवारणाय यत्नः कार्य इति गौरवमित्येतत्परं वार्त्तिकमित्याह—क्रियमाण इति।।सुबन्तसमुदायस्यासुबन्तत्वादिति।अनेन सुप्सुपेत्यादौ दर्शितैकत्वविवक्षाया अतिस्थूलमतिविषयत्वं दर्शयति। भाष्ये—'स्वरेवधारणाच्चे'ति वार्त्तिकखण्डमवतारयति—ननु चेति। प्रसिद्ध इति। सिद्ध इत्यर्थः। ग्रहणाऽणिति। अणुदिदिति ग्रहणकशास्त्रीयाऽग्रहणे ग्रहणकशास्त्राऽभाव इत्यर्थः। यथा तत्र वाक्यार्थबोधात् प्राक्तस्य लक्ष्यसंस्कारकताया वक्तुमशक्यत्वेनाऽप्रवृत्तिस्तथाऽत्र स्वरे ग्रहणात्स्वात्मन्यप्रवृत्तिरिति भावः। विषयभेदादिति। अत एव

१ 'पशुषु'। २ इदं भाष्यमिति भ्रान्ताः। ३ क्वचिन्न। ४ 'सुब्ग्रहणे'। ५ 'अत्र'।

आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु । प्रति त्वा दुहितर्दिवः । वृणीष्व दुहितर्दिवः ॥*॥ अव्ययप्रतिषेधश्च॥*॥ अव्ययानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः। उच्चैरधीयान नीचैरधीयान ॥ * ॥ अनव्ययीभावस्य ॥*॥ अनव्ययीभावस्येति वक्तव्यम् इह मा भूत्–उपाग्न्यधीयान,प्रत्यग्न्यधीयान॥अथ किमर्थं स्वरेऽवधारणं क्रियते?॥*॥ स्वरेवधारणं सुबलोपार्थम्॥*॥स्वरेऽवधारणं क्रियते॥[किं प्रयोजनम् 'सुबलोपार्थम्']। सुब्लोपो मा भूदिति।परशुना वृश्चन् ॥*॥न वा सुबन्तैकान्तत्वात्॥*॥न वा कर्तव्यम्॥किं कारणम्?॥ 'सुबन्तैकान्तत्वात्'।सुबन्तैकान्

प्र.]न च स्वरार्थमानन्तर्यं स्वरशब्देनेहोच्यते,मुख्यार्थसंभवे गौणार्थग्रहणाऽयोगः न च 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति परिभाषाद्वयमादेशविधावेवोपतिष्ठते । 'गोतो णित्' 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इत्यादावप्युपस्थानदर्शनात् पितर्मरुतामिति । पितरित्यामन्त्रितनिघातेनानुदात्तम् । तस्मात्परं मरुतामित्येतदप्यनुदात्तमेव भवति।उच्चैरिति।उच्चैर्नीचैःशब्दौ स्वरादिष्वन्तोदात्तौ पठितौ। अधिकरणशक्तिप्राधान्याच्च तन्निमित्तसद्भावः । अनव्ययीभावस्येति । प्रतिषेधप्रतिषेधाद्विधिर्भवति । एतच्च 'लुङ्मुखस्वरोपचाराः प्रयोजन'मित्येतदनपेक्ष्योक्तं भाष्यकारेण । अन्यथा कार्यान्तरेऽव्ययत्वाऽभावादवक्तव्यमेतत्स्यात्। परशुना वृश्चन्निति वृश्चन्निति प्रातिपदिकम् । न चाऽप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधः 'न ङिसंबुद्ध्यो'रिति नलोपप्रतिषेधाज्ज्ञापकात् । तत्राऽसति स्वरग्रहणे पराङ्गवद्भावे प्रातिपदिकानुप्रवेशात् 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रिति सुपो लुक् प्रसज्येत । स्वरग्रहणे तु सति सुब्लुकि कर्तव्ये पराङ्गवद्भावाऽभावः। सुबन्तैकान्त इति । पराङ्गवद्भावविषयत्वात्पराङ्गवद्भाव उच्यते । 'पराङ्गव'दित्यत्र आमन्त्रितं संनिधानात् परशब्देन गृह्यते । तच्च सुबन्तमेवेति सुबन्तकार्य एव पराङ्गवद्भावोऽन्तरङ्गत्वात्

उ.]त्वप्रत्ययान्तात्त्वप्रत्ययसिद्धिः।गौणार्थेति। एतेन परम्परया स्वरस्य कर्तव्यत्वस्येवेत्यपास्तम् । साक्षात्स्वरे कर्त्तव्ये शास्त्रस्य चरितार्थत्वात् । आदेशविधावेवेति । 'षष्ठी स्थाने'इत्यस्य प्रवृत्तेरित्यभिमानः। एवं च तन्निमित्तभूततिङन्तव्यावृत्तिसिद्धेः, सुब्ग्रहणे समानाधिकरणे असिद्ध्या च सुब्ग्रहणं कार्यमिति भाष्याशयः । उत्तरार्थं तु सुबित्यधिकारसूत्रं कर्त्तव्यमिति बोध्यम् स्वरादिष्विति। एवं चानेनैव स्वरेणानयोरवस्थितिराभ्यां परस्याष्टमिकनिघाताभावः । फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण वान्तोदात्तत्वसिद्धेः स्वरादिष्वन्तोदात्तपाठः किमिति इति चिन्त्यम् । पराङ्गवद्भावविषयत्वादिति । अन्यथा 'सुबन्तैकान्त' इत्यनेनान्वयापत्तिरिति भावः । पराङ्गवद्भावो यस्य स पूर्वशब्दस्तेनोच्यत इति कश्चित्

१ क्वचिन्न । २ 'अव्ययीभावस्य नेति' । ३ लुगं । ४ 'मेव स्यात्'।५ 'वदि

पराङ्गवद्भावो भवति ॥*॥ प्रातिपदिकैकान्तस्तु सुब्लोपे ॥*॥ प्रातिपदिकैकान्तस्तु भवति सुब्लोपे कृते ॥ प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तैकान्तता स्यात्, तस्मात्स्वरेऽवधारणं न कर्तव्यं सुबलोपार्थं।प्रातिपदिकस्थायाः सुपो लुगुच्यते। तस्मात्स्वरग्रहणेन नार्थः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—षत्वणत्वे मा भूतामिति। कूपे सिञ्चन्। चर्म नमन्निति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। इह तावत्कूपे

प्र.]प्रातिपदिककार्य इत्यर्थः।प्रातिपदिकैकान्त इति।अस्याभिप्रायः—आमन्त्रिते परतो यत्सुबन्तं तत्परस्याऽङ्गवद्भवति, परं चात्र सुब्लोपे कृते प्रातिपदिकमेवेति तदङ्गत्वात्सुब्लोपः प्राप्नोत्येव। प्रत्ययलक्षणेनेति। प्रत्ययो निमित्तं लक्षणं यस्यामन्त्रितव्यपदेशस्य तेन सुबन्तैकान्तत्वमित्यर्थः। विशेषणत्वेनाप्युपात्तमामन्त्रितं प्रत्यासत्त्या परशब्देन संबध्यत इति सुबन्ताङ्गवद्भावो विधीयते न तु प्रातिपदिकाङ्गवद्भाव इत्यर्थः। प्रातिपदिकस्थाया इति। भाष्यकारवचनप्रामाण्यात्सुप्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वम्। कूपे सिञ्चन्निति। पराङ्गवद्भावे सत्यैकपद्यात्सकारस्य पदादित्वाऽभावात्षत्वप्रसङ्गः। चर्म नमन्निति। सति पराङ्गवद्भावे समानपदत्वाण्णत्वं स्यात्।

उ.]अन्तरङ्गत्वादिति। सूत्रस्थपरशब्देन वाच्यवृत्त्योपस्थानादित्यर्थः। प्रातिपदिकमेवेति। एवोऽप्यर्थे। परस्मिन्प्रातिपदिकत्वस्यापि सत्त्वेन तदवयवत्वस्याप्यापत्तिरिति भावः। प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वे स्वतः प्रातिपदिकत्वेन तदवयवत्वमपि स्यादत आह—प्रत्ययो निमित्तमिति। तेन सुबन्तकान्तत्वमिति। अत्र प्रातिपदिकत्वस्य वस्तुगत्या सत्त्वेपि सूत्रेऽनुद्देश्यत्वान्न तदतिदेशेन तदवयत्वव्यवहार इति भावः। विशेषणत्वेनापीति। पराङ्गवद्भावस्येत्यर्थः। संबध्यते इति। वाच्यतया गृह्यत इत्यर्थः। न च सुट्तिथोरित्यादौ तथयोर्विहितस्य सुटः प्रत्ययावयवत्ववत्प्रकृतेऽपि प्रातिपदिकावयवत्वमिति वाच्यम्,अवयवावयवाङ्गुल्यादौ शरीरावयवत्वस्य लोकसिद्धत्वादुपपत्तेः। प्रकृते तु प्रातिपदिकावयवसुबन्तावयवो न तदवयवो भवति। नहि हस्तावयवकशरीरावयवोऽङ्घ्रिर्हस्तावयव इति भावः। भाष्यकारेति।'सुप' इत्यत्र विभक्तिर्यदा विशेष्यं तदा न्यायल एव स्त्रीत्वमिति कश्चित्। तन्न। औङः श्यामित्यादौ नित्यस्त्रीत्वेन नदीत्वाय स्वतः स्त्रीलिङ्गत्वस्यैव न्याय्यत्वात्। समानपदत्वादिति। अतिदेशेन परावयवतया विशिष्टस्याऽखण्डत्वे बोधिते स्वाश्रयस्य सखण्डत्वस्याऽतिदिश्यमानधर्मविरुद्धतया तत्प्रयुक्तणत्वप्रतिबन्धाऽभाव इति भावः। नन्वेवंस्मदुक्तरीत्या विरोधोऽस्त्येवेत्यत आह—यच्चेहेति। पूर्वस्य पराङ्गवद्भावोक्तेस्तेन पूर्वस्मिन् परप्रयुक्तकार्यप्रवृत्त्या पूर्वनिष्ठस्वाश्रयनिवृत्तावपि परस्मिन् पूर्वनिष्ठकार्यप्रवृत्तौ परनिष्ठस्वाश्रयनिवृत्तौ च मानाऽभावादिति भावः। किं चामन्त्रिते

१ 'सुब्लोपे च'। २ 'पराङ्गवद्भवति'। ३ 'नुद्देश्यकत्वा'। ४ 'नन्वस्य उक्त'।

सिद्धन्निति स्वाश्रयं पदादित्वं भविष्यति॥ चर्म नमन्निति,—'पूर्वपदात्संज्ञाया मग' इत्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति ॥ ननु च समास एवैतद्भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति ॥ 'ने'त्याह । अविशेषेणैवैतद्भवति—पूर्वं पदं पूर्वपदम्, उत्तरं पदमुत्तरपदमिति[3] ॥ [सुबामन्त्रिते] ॥

प्राक्कडारात्समासः ॥ २।१।३ ॥

प्राग्वचनं किमर्थम् ? ॥*॥ प्राग्वचनं समाससंज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम् ॥*॥ प्राग्वचनं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनं ? ॥ 'समाससञ्ज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम्'] ॥

प्र.]स्वाश्रयमिति। विरोधाऽभावादतिदेशेन स्वाश्रयं पदादित्वं न वाध्यते। यच्चेहामन्त्रितस्य कार्यं शब्देन वोच्यते तत्पूर्वस्य पराङ्गवद्भावात्तत्सहितस्य भवतु, सकारस्य यत्स्वाश्रयं पदादित्वं तत्केन व्याहन्यते । न चात्रातिदेशिकं कार्यमस्तीति स्वाश्रयं भवत्येव। यथा 'नमते दण्डः स्वयमेवे'त्यत्र शप् । पूर्वपदात्संज्ञायामिति। पराङ्गवद्भावात्सत्यपि निमित्तनिमित्तिनोः समानपदस्थत्वे 'पूर्वपदात्संज्ञाया'मिति नियमादत्राऽसंज्ञायां णत्वं न भविष्यतीत्यर्थः । ननु चेति । पूर्वपदशब्दस्य समासावयव एव रूढत्वादिति भावः । अविशेषेणेति । व्याप्तिन्यायाश्रयादत्र यौगिकः पूर्वपदशब्दो गृह्यत इत्यर्थः । एवं स्वरग्रहणे प्रत्याख्याते समानाधिकरणस्योपसङ्ख्यानं न कर्तव्यम् । परस्य पराङ्गवद्भावे कृतेपि विषयभेदाल्लक्षणस्याऽवर्तनात् पूर्वस्य पराङ्गवद्भावस्य सिद्धत्वात् ॥ [सुबामन्त्रिते] ॥

प्राक्कडारात्। प्राग्वचनमिति । अत्रावधित्वद्योतनाक्षेपद्वारेणावधेरप्याक्षेपः समास इत्येव स्वरितत्वादधिकारोऽस्तु, यथा प्रत्यय इति, अनवकाशत्वाच्च समाससंज्ञायाः संज्ञान्तरैः समावेशो भविष्यतीति प्रश्नः। संज्ञाऽनिवृत्त्यर्थमिति । समास-

उ.]परे पूर्वं प्रत्यासत्त्या आमन्त्रितरूपपराङ्गवत्कार्यभागिति उक्ते आमन्त्रितत्वैकल्प्रयुक्ताऽप्राप्तकार्यातिदेश एव लभ्यते न षत्वणत्वयोस्तद्ध्वनयन्नाह—शब्देनेति । आमन्त्रितशब्देनेत्यर्थः। यथा नमत इति । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र नमिः । 'न दुहे' कर्मवत्त्वाश्रययकि प्रतिषिद्धे कर्त्राश्रयः शप्।तत्र निषेधादतिदेशाश्रया प्रवृत्तिः। इह तु अतिदेशस्याऽप्रवृत्तिरेवेति यथाकथंचिद्दृष्टान्ततेति वोध्यम् । यद्यप्यनेन णत्वमपि परिहृतं तथापि प्रकारान्तरेणाऽपि समाधातुमेकदेश्याह भाष्ये—चर्म नसन्निति । तद्ध्वनयन्नाह—सत्यपि निमित्तेत्यादि । नियमादत्रेति । यद्यपि विध्यर्थत्वमेवाऽग्रे स्थापयिष्यति तथापि योगविभागेनाऽत्र नियमोपपत्तिरित्यभिमानः । समासावयव एवेति । एवं च नियमेन वाक्यव्यावृत्तिः कर्तुमशक्येति भावः । भाष्ये—अविशेषेणेति एकदेश्युक्तिः,अष्टमे रूढयोरेवानयोर्ग्रहणस्य सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात्, अव्य-

१ 'समास एतद्भवति' । २ 'णैतद्भवति'। ३ इतिः क्वचिन्न । ४ समासे क्वचिन्न । ५ लुप्तं स्यात् । ६ 'द्योतक' ।

समाससंज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यादिति।अक्रियमाणे हि[1] प्राग्वचने अनवकाशा अव्ययीभावादयः संज्ञाः समाससंज्ञां बाधेरन्, ता मा[2] बाधिषतेति प्राग्वचनं क्रियते॥ अथ क्रियमाणेपि हि[1] प्राग्वचने यावता अनवकाशा अव्ययीभावादयः[3] संज्ञाः कस्मादेव न बाधन्ते ?॥ क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां समाससंज्ञायामेता अवयवसंज्ञा आरभ्यन्ते। तत्र वचनात्समावेशो भविष्यति ॥ समाससंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति ॥ सावकाशा समाससंज्ञा ॥ कोऽवकाशः ? ॥ विस्पष्टादीन्यवकाशः। विस्पष्टं पटुः विस्पष्टपटुः। व्यक्तं

प्र.]संज्ञायाः संज्ञान्तरविषये अनिवृत्तिर्यथा स्यादित्यर्थः। अन्यथा एकसंज्ञाधिकारात् पर्यायः स्यात्। सत्यां समाससंज्ञायामिति। स्वरितत्वादेवाऽधिकारे लब्धे प्राक्कडारादित्युपादानसामर्थ्यात्प्राग्ग्रहणमावर्तते। तेन प्राक् समाससंज्ञका भवन्ति, समासाः सन्तोऽव्ययीभावादिसंज्ञका इति समावेशः सिध्यति। अवयवसंज्ञा इति। समाससमूहापेक्षया कस्यचित्समासस्य काचित्संज्ञेत्येवमुक्तम्। समाससंज्ञाऽपीति। ततश्चान्तरेणापि यत्नं समावेशः सिध्यति। विस्पष्टपटुरिति। विस्पष्टं पटुरिति विग्रहः। विस्पष्टादयः प्रवृत्तिनिमित्तस्य पाटवादेर्विशेषणानि न तु द्रव्यस्येति विस्पष्टमिति नपुंसकत्वम्। अतएव मुख्यं सामानाधिकरण्यं नास्तीति तत्पुरुषाऽभावः। यथा शेष इत्येतल्लक्षणमधिकारश्च तथा सह सुपेत्यपीति समाससंज्ञा

उ.]पदस्यैव तत्र समानपदेन ग्रहणाच्च। उक्तयुक्त्यैव तु णत्ववारणं बोध्यम्। एवं च स्वरग्रहणमपि व्यर्थमिति बोध्यम् ॥ [सुबामन्त्रिते] ॥

प्राक्कडा। अवधित्वद्योतनेति। अत्र करणे ल्युड्कर्तुः करणत्वविवक्षया बोध्यः। द्योतकापेक्षेत्यर्थः। पर्यायः स्यादिति। अधिकारलब्धसमाससंज्ञाया अनवकाशत्वादित्याशयः। अनेन अग्रिमग्रन्थ एकदेशिनोरुक्तिरिति सूचितम्। भाष्ये–सत्यां समाससंज्ञायामिति। प्राक्पदोपादानेऽस्याऽधिकारताया एव तत्सामर्थ्येन वक्तव्यतया तत्साहित्येनाऽऽसां विधानाद्वचनात्समावेशः। नन्वेवमपि पर्यायः प्राप्नोति कथं समावेश इति चेत्तत्राह–स्वरितत्वादेवेति। प्रत्यय इत्यादिवत्। अन्यथा 'समासः सह सुपे'त्येकमेव पठेदिति भावः। अधुनाऽधिकारत्वाऽभावेपि समावेशं शङ्कते भाष्ये–समाससंज्ञापीति। प्राग्ग्रहणाऽभावे 'समासः सह सुपे'त्येव सर्वत्र समाससंज्ञाविधिः।सह सुपेत्यंशस्य च स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरत्र संबन्धोपि।अव्ययीभावादिसंज्ञाविनिर्मुक्तसमासस्य चाऽभाव इत्यभिमानः। अत एव 'विस्पष्टपट्वादयोऽवकाशा' इत्यग्रिमभाष्यं सङ्गच्छते।स ह्यव्ययीभावादिसंज्ञाविनिर्मुक्तो विषय इतिभावः। मुख्यं सामानाधिकरण्यं नास्तीति।'विशेषणं विशेष्येणे'त्यत्रोभयोपादानसामर्थ्येन

१ कचिन्न। २ 'तां मा'। ३ 'दिसंज्ञाः'। ४ 'सञ्ज्ञाः'।

पटुः व्यक्तपटुः॥ नैषोऽस्त्येवकाशः। एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते—'येनैवाऽवयवकार्यं भवति तेनैव समुदायकार्यमपि भवती'ति। येनैव चात्रावयवक्स्वरः क्रियते,तेनैव समुदायकार्यमपि समासो भविष्यति—'विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु'इति॥ इदं तर्हि—काकतालीयम् , अजाकृपाणीयम्॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अत्रापि येनैवावयवकार्यं प्रत्ययोत्पत्तिः क्रियते, तेनैव समुदायकार्यं समाससंज्ञा भविष्यति—'समासाच्च तद्विषया'दिति॥इदं तर्हि पुनराजः पुनर्गवः॥ अत्राप्यवश्यं तत्पुरुषसंज्ञा वक्तव्या, तत्पुरुषाश्रयः समासान्तो यथा स्यात्॥ इदं तर्हि—पुनराधेयम्॥ अत्राप्यवश्यं गतिसंज्ञा वक्तव्या, 'गति

प्र.]प्रवर्तते। अवकाशं निराकर्तुमाह—एषा हीति। शीले स्वभावे भवा वृत्तिः शैली। अवयवकार्यमिह पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। समुदायकार्यं—समाससंज्ञा। वृद्धकुमारीवर-न्यायेनान्तरेणापि सह सुपेत्येतस्य लक्षणत्वं सिद्ध्यति। काकतालीयमिति। 'समासाच्चतद्विषया'दिति भूतसमासानुवादेन च्छविधानाद्विशेषलक्षणाऽभावाच्चेवार्थस्या-न्यपदार्थत्वेपि मत्वर्थे बहुव्रीहिविधानादुपमानशब्दस्योपमेयवृत्तित्वादन्यपदार्थाभावाद्बहुव्रीहेरभावात्सह सुपेत्यनेनैवात्र समासः कार्यः। तत्र काकतालशब्दौ द्रव्यसचरितायां क्रियायां वर्त्तते। काकस्यागमनमिव चैत्रस्यागमनं, तालस्य पतनमिव दस्योरुपनिपात इत्येक इवार्थः। तत्र समासः। ततस्तेन तालेन पतता वधः काकस्य वधस्तथा दस्युना चैत्रस्येति द्वितीय इवाऽर्थः। तत्र च च्छप्रत्ययः। अत्रापीति। पूर्ववज्ज्ञापनेन समाससिद्धिः। पुनराज इति। 'अ'जिति योगविभागात् तत्पुरुषसंज्ञां विनाऽपि रूपसिद्धिं मन्यते। तत्पुरुषाश्रय इति।पुनर्गवीति ङीवर्थः वैष्टव्यः। तत्राव्ययं प्रवृद्धादिभिरिति वा, मयूरव्यंसकादित्वाद्वा तत्पुरुषः। पुनराधेयमिति। विशेषकार्याऽदर्शनात्समाससंज्ञामेव मन्यते। अत्रापीति। त

उ.]शब्दजन्यबोधविशेष्ययोर्यत्र विशेषणविशेष्यभावस्तत्रैव तत्प्रवृत्तेरिति भावः। क्वचिदेकदेशाऽन्वयोऽपि व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति तात्पर्यम्। अवयवकार्यमिति। समासविशेषप्रयुक्तः स्वर इत्यर्थः। अन्तरेणापीति। समासाधिकारे स्वरविधा-दिति भावः। भूतसमासेति। सिद्धसमासेत्यर्थः। इवार्थस्येति। इवबोध्योप-मानत्वनिरूपकोपमेयरूपार्थस्य समासवाच्यस्येत्यर्थः। तद्वक्ष्यति—उपमानशब्दस्यो-पमेयवृत्तित्वादिति। भाष्ये—येनैवावयवकार्यमिति—कर्मधारयः। काकतालीय-मित्यत्राऽवयवरूपच्छप्रत्ययाख्यं कार्यमित्यर्थः। तत्र काकतालेत्यादि पञ्चमे व्याख्या-स्यते। ङीवर्थ इति। पुनराज इत्यत्रापि योगविभागस्य भाष्यानुक्तत्वेनाऽप्रामाणि-कतया टजेष्टव्य इति बोध्यम्। पुनर्गवः पुनराज इत्युपात्तोदाहरणमादायैव भा

१ क्वचिन्न।२ 'नैषोऽवकाशः'।३ 'भवति'।४ 'येनैवाव'।५ 'कार्यसमा'।६ 'ङीवर्थ

कारकोपपदात्क्त'दित्येप स्वरो यथा स्यात् ॥ इदं तर्हि–'पुनरुत्स्यूतं वासो देयम्' ॥ अत्राप्यवश्यं गतिसंज्ञा वक्तव्या, 'गतिर्गता'विति निघातो यथा स्यात् । यदि तन्नास्ति 'पुनश्चनँसौ छन्दसी'ति । सति तस्मिंस्तेनैव सिद्धम् । एवमप्येका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः॥[अनुवृत्तिः क्रियेत ।]॥ पर्यायः प्रसज्येत । तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम् ॥ [प्राक्कडारात्] ॥

प्र.]'कुगतिप्रादय' इति तत्पुरुषः।तत्र 'यतोऽनाव' इति धेयशब्दस्याद्युदात्तत्वात्पुनराधेयशब्दैकार उदात्तः।गतिसंज्ञायास्त्वभावे समासान्तोदात्तत्वं स्यात् । पुनरुत्स्यूतमिति । पुनःशब्दस्य गतिसंज्ञायां सत्यां थाथेत्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यम् ,असत्यां तु समासान्तोदात्तत्वेनेति विशेषाऽभावाद्गतिसंज्ञाया अभावात्समाससंज्ञाया एव भावं मन्यते । अत्रापीति । असत्यां गतिसंज्ञायां समासान्तोदात्तत्वं स्यात्, सत्यां तु 'गतिरनन्तर' इत्यत्रानन्तरग्रहणसामर्थ्यात्थाथादिस्वरं बाधित्वोच्छब्दस्य प्रकृतिस्वर उदात्तो भवति । पुनःशब्दस्य तु शेषनिघातं परत्वाद्बाधित्वा गतिर्गताविति निघातो भवति । यदि तन्नास्तीति । छन्दसि स्वरव्यत्ययविधानान्नावश्यं कर्तव्य-

उ.]प्रवृत्तेरिदं चिन्त्यम्। एकार उदात्त इति। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः।निघातं परत्वाद्बाधित्वेति । एवं च भाष्यस्य निर्दलतापत्तिः, शेषनिघातेनैव तत्फलसिद्धेरिति चिन्त्यम् । 'गतिर्गताविति निघातो यथा स्या'दिति भाष्ये । यद्यप्युच्छब्दस्य प्रकृतिस्वरे प्रवृद्धादित्वादन्तोदात्तत्वे वा शेषनिघातेनापि गतिश्चेति सूत्रस्थकैयटोक्तरीत्या, अत्रत्यकैयटरीत्या च पुनःशब्देऽनुदात्तत्वं सिद्धमिति तत्फलसिद्धयेऽवश्यं गतिसंज्ञा वक्तव्येति वक्तुमनुचितम् । 'गतिश्चे'ति सूत्रे 'पुनरुत्स्यूतशब्दः प्रवृद्धादित्वादन्तोदात्तः' इत्युक्तम्, इह 'उच्छब्दस्य प्रकृतिस्वर' इत्युक्तम् । तथापि 'पुनरुत्स्यूत'मित्यादावसमासे पुनःशब्दस्य निघातरूपफलाय साऽवश्यं वाच्या, समस्तपुनरुत्स्यूतशब्दस्तु सुपेतिसूत्रेण समासादन्तोदात्त एवेति भाष्याभिप्रायः । नच नित्यसमासत्वात्कथं वाक्यसंभव इति वाच्यम्, एतद्भाष्यप्रामाण्येन छान्दसत्वादेव समासे गतित्वाऽभावेन गतिसमासस्यात्राऽप्रवृत्तेः । अत एवोत्तरसूत्रे सुपेत्यस्य लक्षणस्येदमुदाहरणं वक्ष्यति भगवान् । अत एव समासाऽर्था गतीति स्वरार्थो वा गतिसंज्ञेति भाष्ये नोक्तम् । ननु छन्दसि पुनःशब्दस्य गतित्वेनैव सिद्धत्वेऽपि लोके पुनराधेयादौ समाससंज्ञा साऽवकाशा, तत्र गतिसंज्ञाऽभावेन गतिसमासाऽप्राप्तेरत आह–भाषायां त्विति । चिन्त्यमेतत् । 'पुनश्चनसौ छन्दसी'ति गतिसंज्ञाविधायवार्त्तिकविरोधात्, लोके

१ 'यदीदं ना'। २ क्वचिन्न । ३ 'वक्तव्यम्'। ४ 'समाससञ्ज्ञामेव मन्यते'। ५ 'निष्फलता'। ६ 'गति'। ७ 'गतिश्च' (१-४-६०) इत्यत्रेदम् ।

सह सुपा ॥ २।१।४ ॥

सहवचनं किमर्थम्?॥*॥सहवचनं पृथगसमासार्थम्॥*॥सहग्रहणं क्रियते।[किं प्रयोजनं?॥'पृथगसमासार्थम्']।सहभूतयोरेवं समाससंज्ञा यथास्यादेकैकस्य समाससंज्ञा मा भूदिति॥ किं च स्यात् ,–यद्येकैकस्य समाससंज्ञा स्यात्।

प्र.]मिति भावः। भाषायां तु पुनराधेयादौ स्वरसिद्धये पुनःशब्दस्य गतिसंज्ञा वक्तव्या । काठके तु पुनरुत्स्यूतशब्दोऽन्तोदात्तः पठ्यते । तत्र स्वरव्यत्ययो बोद्धव्यः, प्रवृद्धादेराकृतिगणत्वाद्वा । ननु सह सुपेत्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति–'यस्य समासस्यान्यल्लक्षणं नास्ति इदं तस्य लक्षणं भविष्यती'ति । अत्र किमिति समाससंज्ञाया अवकाशो निराक्रियते ? । एवं मन्यते । असंयुक्तविधानात्सर्वार्थत्वं समाससंज्ञाया न तु कतिपयविषयत्वम् । न्यायव्युत्पादनाय त्ववकाशनिराक्रिया। [प्राक्कडारात्]॥

सह॥सहवचनमिति।सुपेति तृतीया सहार्थमाक्षिपति वृद्धो यूनेति यथेति प्रश्नः। एकैकस्येति। यथा 'पुत्रेण सहागत' इति द्वयोरपि पितापुत्रयोरागमनेन संबन्धः। एवं समाससंज्ञापि प्रत्येकं स्यात् । सहग्रहणे त्वेका समाससंज्ञा सहभूतयोर्भवति।

उ.]समस्तपुनराधेयशब्दाऽनभिधानेन समासान्तोदात्तस्यैव तत्र स्वीकारेण वा भाष्योपपत्तेश्च । सति हि तस्मिंस्तेनैव सिद्धमित्यत्रत्यभाष्यस्वरसोऽप्येवमेवेति दिक्। एवं सह सुपेत्यस्य निरवकाशत्वे पूर्वपक्षिणा प्रतिपादिते तावतापि पर्याय एव प्राप्नोति न समावेश इत्याह भाष्ये–एवमप्येकासंज्ञेतीति । तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यमिति सिद्धान्ताशयस्तूक्त एव । एवं च किमित्यवकाशनिराक्रियेति शङ्का, तत्समाधानं च कैयटोक्तमसंगतमेव, पूर्वपक्षिणोऽज्ञानस्यावश्यकत्वात् । तेनाऽवकाश निराकरणेपि सिद्धान्तिनोऽक्षतेः। अवकाशप्रदर्शनेन तदखण्डनं तु समाधानान्तरसंभवादनादरेण । किंच ज्ञापकेन विस्पष्टपटुः काकतालीयमित्यादौ समासे परेणैव तस्मादेव ज्ञापकादेतस्य सामान्येन विधायकतायामवकाश उक्तप्राय इति सुधियो विभावयन्तु। एवं मन्यतेऽसंयुक्तविधानादिति । विपूर्वकधाञः करणे शक्तेः 'सह सुपे'त्यनेन समास इत्यस्याऽसंयुक्तकरणात्तत्संज्ञायाः सर्वार्थत्वं, न तु सहसुपेत्येतन्मात्रोदाहरणविषयत्वमित्यर्थः। एवं च तत्तद्विषयसमाससंज्ञाया अनवकाशत्वात्तादृशि समावेश इत्यभिमानः । नन्वेवंविधनिर्दलविचारकरणं भाष्येऽनुचितमत आह–न्यायव्युत्पादनायेति । [प्राक्कडारात्] ॥

सह सुपा । सहग्रहणे त्विति । तत्सामर्थ्यात्समास इत्येकत्वस्य विवक्षणात् सहभूतस्यैका संज्ञेति भावः । ननु यद्यपि प्रत्येकं समासत्वे प्रत्ययान्तत्वात्प्रत्येकं न प्रातिपदिकत्वं तथापि समासस्य समुदायानात्मकतया समासग्रहणस्य वाक्यादि

१ लुप्तं स्यात् । २ एवः क्वचिन्न । ३ अयं पाठः क्वचिन्न । ४ 'शय उक्त'

इह 'ऋक्पाद' इति समासान्तः प्रसज्येत । इह 'राजाश्व' इति च द्वौ स्वरौ स्याताम् ॥ कथं च कृत्वैकैकस्य समाससंज्ञा प्राप्नोति ?॥ 'प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टे'ति । तद्यथा—वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः ॥ ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः—'समुदाये वाक्यपरिसमाप्ति'रिति। तद्यथा—'गर्गाः शतं दण्ड्यन्ता'-मिति, अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति, न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यते, इहापि 'सह'ग्रहणं कर्तव्यम् । अथ तत्रान्तरेण'प्रत्येक'मिति वचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः,इहापि नार्थः सहग्रहणेन ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सहग्रहणं करोति—तस्यैतत्प्रयोजनम्—

प्र.]किञ्च स्यादिति।भवतु प्रत्येकं समाससंज्ञा,कार्ये दोषाऽभावात्।कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्र सूत्रे समासश्च समासश्चेत्येकशेष आश्रयिष्यते, वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञा-निवृत्त्यर्थम् । अन्यथा प्रत्ययान्तत्वादेकैकस्य समासस्य विध्यर्थं समासग्रहणं स्यात् । एकशेषे तु समाससमूहस्य संज्ञाविधिर्नियमार्थो भविष्यतीति न कश्चिद्दोषो भवति । 'समासाच्च तद्विषया'दित्यत्र प्रातिपदिकाधिकारात्समाससमूहस्य च प्रातिपदिकत्वात्समासादित्येकवचनं न विवक्ष्यते, अनभिधानाद्वा एकैकस्माच्छप्रत्ययो न भविष्यतीति भावः। ऋक्पाद इति । 'ऋचपाद' इति स्यात् । राजाश्व इति । यद्यप्यत्र समासान्तः प्राप्नोति, तथापि रूपभेदाऽभावात्स्वरद्वयप्रसङ्गो दोष उक्तः । ऋक्पादेपि स्वरद्वयप्रसङ्गो बोद्धव्यः। कथं च कृत्वेति । एकार्थीभावे समासविधानात्समुदायस्यैवं च विशिष्टार्थाभिधायित्वात्तस्यैव संस्कार्यत्वात्प्राधान्यात्तत्परतन्त्रत्वादवयवानामप्राधान्यात्समुदायस्यैवं हि द्विर्वचनवत्समाससंज्ञा भविष्यति, अन्वर्थ-

उ.]वर्त्तकनियमार्थत्वं नोपपद्यते,किंतु विध्यर्थत्वमेव स्यादत आह—कृत्तद्धितेति।एकशेषे त्विति। समुदायस्यैकार्थीभावेनार्थवत्त्वात्प्राप्तौ नियमार्थं तदिति भावः। 'काकतालीय'मित्यादौ प्रत्येकं छप्रत्ययोत्पत्तिरपि दोषो नेत्याह—समासाच्चेति।ननु समुदाये समासत्वाभावोऽत आह—प्रातिपदिकत्वादिति। तत्सामर्थ्यात्समासपदं तत्समूहपरमिति भावः । एकत्वं न विवक्ष्यत इति । प्रातिपदिकादित्यनेनाऽन्वयादिति भावः। ननु तद्विरोधात्प्रातिपदिकादित्यस्याऽसंबन्ध एव स्यादत आह—अनभिधानाद्वेति । एवं च लक्ष्यानुरोधादेव समासपदं तत्समूहपरमिति भावः । समुदायस्यैवेति । अवयवेभ्यः समुदायोऽतिरिक्तोपीति भावः । इदं चिन्त्यम्, सुबन्तं समर्थं समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यत इत्यर्थेन प्रत्येकं तस्य तस्य च संज्ञालाभात्समुदाये संस्कार्यत्वस्य दुर्लभत्वात्। किं च समुदायद्विर्वचनदृष्टान्तोऽयुक्तः,वैषम्यात् ,समुदायसंज्ञया-

१ क्वचिन्न । २ 'समुदायस्य च'। ३ 'न्यात्पर' ।
४ 'मप्रधानत्वात्' । ५ 'समुदायस्य द्विर्व' ।

'योगाङ्गं यथा विज्ञायेत'। सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते-'सह' सह सुप्समस्यते॥ केन [सह] ?॥ समर्थेन ॥ अनुव्यचलत् अनुप्राविशत्

प्र.]संज्ञाविज्ञानाद्वेति भावः। इतरोऽगृहीताभिप्राय आह–प्रत्येकमिति। एतच्च वृद्धि वार्त्तिके व्याख्यातं,तत एवानुगन्तव्यम्। सत्येतस्मिन्निति।पक्षद्वयेऽपि स्थिते सा र्थ्यात्कचित्कश्चित्पक्ष आश्रीयते । तत्र संयोगसंज्ञावत्समाससंज्ञा पूर्वोक्ते न्यायेन समुदायस्य संभविष्यति। अथ न्यायद्योतनायेह सहग्रहणं क्रियते, वृद्धि गुणसंज्ञयोरपि प्रत्येकमिति वक्तव्यम्। अथ तत्र लक्ष्यदर्शनादिवशात्प्रत्येकं गु वृद्धिसंज्ञे भवतस्तदेहापि पूर्वोक्तात्सामर्थ्यात्समुदायस्य समाससंज्ञा भविष्यति नार्थः सहग्रहणेन। योगाङ्गमिति। योगावयव इत्यर्थः। केनेति। सुपा चेत्स योगविभागेनेति प्रश्नः। समर्थेनेति। योगविभागात्तिङन्तेन सह सुपः समा भवति। योगविभागश्चेष्टप्रसिद्ध्यर्थ इति सर्वत्र समासो न भवति। अनुव्यच दिति। सुविति सङ्ख्याया विवक्षितत्वात्पूर्वं वेः समासः, पश्चादनोः। तत्र समा संज्ञायां सत्यां शाकलप्रतिषेधाद्यणादेशो भवति। समासान्तोदात्तत्वं न भव तिङ्ङतिङ इति निघातेन बाधितत्वादिति केचिदाहुः। तत्राऽनोर्गतिर्गताविति निघा विशब्द उदात्तः।'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्ये'त्यकारः स्वरितः। एवं नुप्राविशदिति प्रयोजनभावाद्भाष्यकारेण उदाहरणमवक्तव्यं स्यात्। तत्मात्स

उ.]वयवानामननुग्रहात्। अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वेतीति। वस्तुतः समसनं सं इत्यन्वर्थः। नचाऽसावनेकस्यैव, एकस्यापि विस्तृतस्य संक्षेपदर्शनात्। अतोऽन्व त्वेन कथमेतदर्थलाभ इति चिन्त्यम्। तस्माद्गर्गदण्डनन्यायसत्त्वात्कथमेकैक प्राप्तिः। लक्ष्याऽनुसाराच्च तस्यैव न्यायास्याश्रयणमिति सिद्धान्तिन एवं प्रश्न इतरो लक्ष्यानुसारमज्ञात्वा न्यायमात्राश्रयणेन सहग्रहणमित्याह–प्रत्येकमिति लक्ष्यदर्शनादीति। आदिना 'मालादीनां चे'ति ज्ञापकसंग्रहः। अत्रापि गर्गदण्ड न्यायाश्रयणे लक्ष्यदर्शनमेव हेतुरिति तत्त्वम्। योगावयव इति। योगोऽ ऽष्टाध्यायी। यद्यपि योगविभागाऽभावेप्यवयवावयवस्य समुदायावयवत्वन्यायेना ध्याय्यवयवत्वमस्त्येव,तथापि साक्षादवयत्वमेवात्र विवक्षितं,तच्चयोगविभागमन्तरे न संभवतीति बोध्यम्। सङ्ख्याया विवक्षितत्वादिति। सुबन्तत्वादेः प्रत्ये समाप्तत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। 'अनुव्यचल'दित्यत्र समाससंज्ञायाः फलं दर्शयति शाकलेति। अन्यथा पक्षे यणोऽश्रवणमपि स्यादित्यर्थः। स्वरस्तु न फलमि त्याह–समासान्तोदात्तत्वमिति। केचिन्मतसिद्धस्वरं दर्शयति–तत्राऽनोरिति केचिन्मतदूषणमाह–एवं चेति। अवक्तव्यमिति। समासाऽसमासयोःस्वरे

१ छुसं।२'सुप्सह'।३'त्कश्चित्कचि'।४'भविष्य'।५'शाकल्य'।६'लसंज्ञाऽनु'।७'

ततः 'सुपा'। सुपा च सह सुप्समस्यते। अधिकारश्च लक्षणं च। यस्य समासस्याऽन्यल्लक्षणं नास्ति इदं तस्य लक्षणं भविष्यति। 'पुनरुत्स्यूतं वासो देयम्' 'पुनर्निष्कृतो रथः' इति ॥*॥ इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥*॥ इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम्। वाससीइव। कन्येइव ॥ [सह सुपा] ॥

प्र.]शिष्टत्वात्समासान्तोदात्तत्वेनाऽत्र भाव्यमित्यपरे। तत्रतिङैकत्वस्योक्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेपि सुबनुत्पत्तिः। अन्ये त्वाहुः—वचनग्रहणादुक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा स्यात्। केवलायाश्च प्रकृतेः प्रयोगाऽभावाद्भवितव्यमत्र प्रथमैकवचनेन। तस्य तु हल्ङ्यादिलोपः क्रियते। अत एवैकपद्यादामनुप्राविशद्देवदत्तेत्याम एकान्तरमामन्त्रितमिति निघातप्रतिषेधः समाससंज्ञायाः प्रयोजनमस्त्येवेति तिङन्तनिघातवादिन आहुः।

अधिकारश्चेति। देवदत्तः पचतीति विशेषणसमासनिवृत्त्यर्थोऽतिङित्यादावुत्तरपदानुपादानादुत्तरपदोपस्थापनार्थश्चेति भावः। लक्षणं चेति। ननु सहेति योगविभागेनैव समासस्य सिद्धत्वात्सुपेत्यस्य लक्षणत्वे नास्ति प्रयोजनम्। नैष दोषः। योगविभागः कतिपयतिङन्तविषय एव। एतच्चाऽस्मादेव भाष्याद्विज्ञायते। पुनरुत्स्यूतमिति। पुनःशब्दस्याऽसत्यामपि गतिसंज्ञायां परादिश्छन्दसि बहुलमिति उद आद्यु-

उ.]चाऽविशेषादित्यर्थः। एकादेशस्य सर्वथोदात्तत्वादिति भावः। 'अनुव्यचल'दित्यत्र नित्ययण्श्रवणं विशेषः। अयं च नित्यसमास इति तात्पर्यम्। सतिशिष्टत्वादिति। वाक्येऽपि निघातप्रवृत्तेस्तदुत्तरकालिकतया समासस्वरस्य सतिशिष्टत्वमित्यर्थः। तिङैकत्वस्येति। सुपां यद्यपि स्वप्रकृत्यर्थविशेष्यगतसङ्ख्याभिधायित्वमुत्सर्गस्तथापि ङ्याप्प्रातिपदिकादिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तिङापि क्रियागतायाः[3] कर्त्रादिसंबन्धादारोपिततत्संख्याया एव भानमिति सिद्धान्ते इदम्। वचनग्रहणादिति। प्रातिपदिकार्थसूत्रस्थात्संख्यार्थकादित्यर्थः। केवलायाश्चेति। प्रातिपदिकसंज्ञासत्त्वेनाऽस्यापि प्रकृतित्वमिति भावः। हल्ङ्यादिलोप इति। योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतया छन्दसि तद्विषये एवैतत्समासप्रवृत्तिरिति भावः। एतेन 'प्रकुर्वीर'न्नित्यादौ समासे नलोपः स्यादित्यपास्तम्। सुबुत्पत्तिस्वीकारे संमतिमाह—अतएवेति। अन्येत्वित्यरुचिवीजं तु पचतिकल्पमित्यादावेवं सति बहुवचनादेरापत्तिः। तस्माद्वचनग्रहणेन सङ्ख्याप्रवृत्तिनिमित्तकानामेव ग्रहणं न त्वेवंविधानाम्। किंचैषामैकपद्ये प्रागुक्ते निघातप्रतिषेधे च न मानमिति। अतिङित्यादाविति। तत्राऽतिङित्यस्यानवक्लृप्त्यमर्षयोरितिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन समासविशेषणतया समर्थेनेत्यनेनैवोत्तरपदोपस्थित्या तत्र सुपेत्यस्याऽनन्वयेन च चिन्त्यमेतत्। ननु पुनः-

१ क्वचिन्न। २ 'कर्त्तव्यम्'। ३ 'क्रियायाः'। ४ 'सङ्गति'।

अव्ययीभावः ॥ २।१।५ ॥

किमर्थं महती संज्ञा क्रियते?॥ अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत—अनव्ययं व्ययं भवतीत्यव्ययीभावः।अव्ययीभावोऽव्ययसंज्ञो भवतीत्येतन्न वक्तव्यं भवति

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ २।१।६ ॥

इह कस्मान्न भवति—सुमद्राः सुमगधाः,सपुत्रः सच्छात्र इति। समृद्धिः साकल्य इति च प्राप्नोति?॥ नैष दोषः। इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः

प्र.]दात्तत्वं समासान्तोदात्तत्वापवादो भविष्यतीति मन्यते।अथ वा काठकेऽन्तोदात्तः पठ्यते तदभिप्रायेण पुनःशब्दस्य गतित्वाऽभावादिदमुदाहरणम् ।इवेनेति।सुपेत्यल्लक्षणत्वात्समासे सिद्धे कार्यान्तरविधानार्थं वचनम्। वाससीइवेति । वासःशब्दो वस्तेर्णिदित्यसुन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । समासादुत्पन्नस्य सोरव्ययादिति लुक्। कन्ये इति। 'कन्या राजन्यमनुष्याणा'मिति फिट्सूत्रपाठात्कन्याशब्दोऽन्तस्वरितः।

अव्ययी । किमर्थमिति । लाघवार्थत्वात्संज्ञाकरणस्याल्पाक्षरा संज्ञा कर्तव्येति प्रश्नः । अन्वर्थसञ्ज्ञेति । वृहत्संज्ञाकरणेन किंचिदव्ययकार्यं प्राप्यते, अनव्ययं व्ययमिति अव्ययकार्यलाभादित्यर्थः । न वक्तव्यमिति । तदकरणे 'लुङ्मुखस्वरोपचाराः प्रयोजन'मिति कथं परिगणनं क्रियत इति चेत् ,इह तु क्रियताम् , अन्वर्थत्वेन वा विशिष्टकार्यविषयमव्ययत्वमनुमास्यत इत्यदोषः । पूर्वपदार्थप्राधान्यं त्वव्ययीभावस्य प्रायिकं,न तदन्वर्थसंज्ञया सूच्यते । सूपप्रतीत्यादावुत्तरपदार्थस्य प्राधान्यम् । उन्मत्तगङ्गमित्यादावन्यपदार्थस्य प्रधानता । [अव्ययीभावः] ॥

अव्ययम् । इह कस्मादिति।समुदायस्य संस्कार्यत्वात्प्राधान्यात्तस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि । अस्ति चात्र समुदायात्समृद्धिसाकल्यप्रतिपत्तिरिति प्रश्नः सपुत्र इति।अत्र साकल्यं प्रतीयते,'सपुत्रो भोक्तुमागत' इति प्रयोगे पुत्रा अप्यानानीता, न कश्चित्परिशेषित इति संप्रत्ययात् । इह कश्चिदिति । बाहुल्याभि

उ.]शब्दस्य गतित्वात्कुगतीत्येव सिद्धम् ,तदभावे तु अनेन समासेऽपि तत्पुरुषत्वाभावाद्गतिरनन्तर इति उच्छब्दस्य स्वराऽनापत्तिरत आह—पुनःशब्दस्येति। छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वादिति भावः । मन्यत इति सूचितामरुचिमाह काठकेन्तोदात्तइति । अव्ययादितिलुगिति । तदन्तस्याप्यव्ययत्वादिति भावः। अव्ययीभावः। च्विप्रत्ययेन क्वचिदेव कार्येऽव्ययत्वारोपबोधनात्तत्कार्यलाभः। न तदन्वर्थेति । शब्दतोऽलाभादिति भावः। प्रायिकत्वमेव दर्शयति—सूपेत्यादि। अव्ययं वि।समुदायस्येति।गर्गदण्डनन्यायेन सुपा सहितमव्ययं विभक्त्यर्थादि

१ 'स्याऽगतित्वा' । २ 'सूत्रे' । ३ 'करणीये' । ४ क्वचिन्न। ५'पदार्थप्रधानता'

कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः। कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः। कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः॥ पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः। अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः। उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः। न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते॥

अथ वा नेमे समासार्था निर्दिश्यन्ते॥ किं तर्हि?॥ अव्ययार्था इमे निर्दिश्यन्ते—'एतेष्वर्थेषु यदव्ययं वर्तते तत्सुबन्तेन सह समस्यत' इति॥

यथाऽसादृश्ये॥ २।१।७॥

असादृश्य इति किमर्थम्?॥ यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्त इति॥ असादृश्य

प्र.] प्रायेणैतदुच्यते, क्वचिदन्यथापि दर्शनात्—अर्द्धपिप्पलीत्यादौ। अन्यतमप्राधान्यसम्भवे अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्—पूर्वपदार्थप्राधान्य एवाव्ययीभावसंज्ञा भवति। वचनसामर्थ्यात्तु पूर्वपदार्थप्राधान्याऽसम्भवेऽपि सूपप्रति उन्मत्तगङ्गमित्यादौ प्रवर्तत एव। अथ वेति। अव्ययस्य श्रुतत्वादन्तरङ्गत्वात्तस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि। तत्र यदोत्तरपदार्था-वच्छिन्नाः समृद्ध्यादयः प्रतिपिपादयिषिता भवन्ति तदाऽव्ययं समृद्ध्यादीनां वाचकमिति तेषां तदर्थता भवति। 'सुमद्रा' इत्यत्र तु मद्रशब्द एव समृद्धिविशिष्ट-मर्थमाह, सुशब्दस्तु समृद्धिद्योतको, न तु वाचकः। सपुत्र इत्यत्रापि सहशब्दस्तुल्य-योगस्य वाचकः न तु साकल्यस्य। तत्तु प्रकरणादिसहितात्समुदायात्प्रतीयते॥

यथाऽसादृश्ये। असादृश्य इति किमर्थमिति। सापेक्षत्वादसामर्थ्यं, वृत्तिः

उ.] वर्त्तमानमव्ययीभावसंज्ञकमिति वचनव्यक्त्येत्यर्थः। अन्वर्थसञ्ज्ञाविज्ञानादिति। प्राचीनोक्तमहासञ्ज्ञाकरणेन तत्संमतोऽर्थोऽप्यस्य संमत इति भावः। अव्ययस्य श्रुत-त्वादिति। श्रुतत्वरूपान्तरङ्गत्वादित्यर्थः। सूत्रे श्रुतयोरेव प्रथमं संबन्धः पश्चात्प्रकरण-लब्धेनेत्येव युक्तमिति भावः। प्रतिपिपादयिषित इति। 'विशेष्यतये'ति शेषः। तदु-क्तम्—उत्तरपदार्थावच्छिन्ना इति। द्योतकत्वपक्षे तु द्योत्यार्थस्य समभिव्याहृतार्थ-विशेषणत्वमेवेति भावः। तदाह—समृद्ध्यादीनां वाचकमिति। निपातानां द्योत-कत्वं, वाचकत्वं च, लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्थेति भावः। वाचक इति। पुत्रसहित इति सहार्थविशेष्यकत्रोधादिति भावः। नतु साकल्ययेति। 'सतृणमत्ती'त्यादौ तु तुल्ययोगस्य बाधेन झटिति प्रथममेव सकलमत्तीति बोधात्साकल्यबोधकता सह-शब्दस्येति भावः। 'अपदिश'मित्यादीन्यखण्डान्येवाऽव्ययानि दिशोर्मध्यादिवाचकानी-त्याशयेन भगवता योगविभागो नाऽकारि। [अव्ययं विभक्ति]॥

यथाऽसा। 'यथाशब्दः सुबन्तेन समस्यते, सादृश्ये द्योत्ये ने'ति सूत्रार्थः। 'यथाशक्ती'त्याद्युदाहरणम्। यथार्थत्वेन तु न सिद्धिः, सूत्रगृहीताऽव्ययेन तेन समासा-ऽभावात्। अतः पृच्छति—असादृश्य इति किमर्थमिति। अत एव सूत्रं किमर्थ-

१ 'त्परपदार्थ'। २ क्वचिन्न। ३ उपमेये सापेक्षत्वात्, असामर्थ्यम्—अतः समासाऽप्राप्तिरेव।

इत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति यथाशक्ति यथाबलमिति॥ किं कारणं?॥ यथेत्यव्ययं प्रकारवचने थाल्, स च सादृश्ये वर्तते॥ नैष दोषः। अयं यथाशब्दोऽस्त्येवाव्युत्पन्नः प्रातिपदिकं वीप्सावाचि। अस्ति प्रकारवचने थाल्। तत्र यदव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं वीप्सावाचि तस्येदं ग्रहणम्॥ अथ यः प्रकारवचने

प्र.]सादृश्य एव च।पूर्वप्राप्तनिषेधश्च,प्रश्नेऽस्मिन्कारणत्रयम्।।यथा देवदत्त इति समुदायस्य चात्र सापेक्षत्वात्तस्य च प्राधान्यादुपमानस्य चोपमेयं प्रति नित्यसापेक्षत्वात्समासः प्राप्नोति। स च सादृश्य इति। 'प्रकार'शब्दस्य सादृश्यार्थकत्वात् प्रकारे व्युत्पादितस्य यथाशब्दस्य सादृश्ये वृत्तिरित्यर्थः। अस्त्येवेति। अर्थवत्सूत्रा-

उ.]मिति न प्रश्नः। पूर्वसूत्रे यथाग्रहणं तदर्थाऽर्थकान्वादिभिः समासार्थम्।सापेक्षत्वादिति। उपमानत्वेन बुद्धस्योपमेये साकाङ्क्षत्वादिति भावः। वृत्तिरिति। शक्तिरित्यर्थः। एवं च उदाहरणाऽप्रसिद्धिरिति भावः। पूर्वप्राप्तीति। अनन्तरत्वात्। एवं च पूर्वेण तत्र समासो दुर्वार इति व्यावर्त्याऽप्रसिद्धिरिति भावः।समुदायस्य चेति। यद्धर्मवान्देवदत्त इत्यर्थकस्य 'यथादेवदत्त' इति समुदायस्येत्यर्थः। ये तु देवदत्तसादृश्यवान्यज्ञदत्त इति बोधं वदन्ति, तेषां 'प्रधानस्य सदृशस्य सापेक्षत्वा'दित्येवालं,'समुदायस्ये'त्युक्तेर्वैयर्थ्यम्। मम तु केवलप्रधानार्थस्याऽसापेक्षत्वात्तथोक्तिः। नित्यसापेक्षत्वादिति। प्रधानस्योपमानस्य सापेक्षत्वान्नित्यसापेक्षत्वाच्चेत्यर्थः। 'नित्यसापेक्षं सर्वं समस्यत' इति भाष्ये क्वास्तीति चिन्त्यम्। 'देवदत्तस्य गुरुकुल'मित्यादिषु गमकत्वाद्वृत्तिः,'किमोदनः शालीना'मित्यादीनामिवेत्येवं समर्थसूत्रे भाष्ये उक्तम्। तत्र 'यथाशब्द उपमानत्वं द्योतयती'त्यभियुक्तोक्तेस्तस्य विशेषणत्वेन पूर्वपदार्थप्राधान्याऽभावेपि द्विमुनीत्यादिवत्समासप्राप्तिः, तदभावे हि प्रसिद्धत्वादस्यैव ग्रहणं स्यादिति तात्पर्यम्। सादृश्यार्थकत्वादिति। सादृश्यप्रयोजकभेदकधर्मार्थकत्वादिति भावः। अत एव थाल्विधायके वृत्तावुक्तं–'सामान्यस्य भेदको विशेषः–प्रकार' इति। वचनपदस्वारस्यात्तु तद्वाचकता। एवं च 'यथा देवदत्त' इत्यादौ यद्धर्मवान्देवदत्तस्तद्धर्मवान्यज्ञदत्त इति बोधे यत्तद्भ्यां तस्य धर्मस्यैक्येऽवगते–उपमानोपमेयत्वस्याऽवगतिरिति 'सादृश्ये वर्त्तते' इत्यस्य उपमानोपमेयत्वद्योतक इत्यर्थः। ईदृशसादृश्यद्योतकस्यापि ग्रहणेऽसादृश्ये इति प्रतिषेध एव मानमिति बोध्यम्। सादृश्यस्य थाप्रत्ययवाच्यत्वे तु यत्सदृशो देवदत्तस्तत्सदृशो यज्ञदत्त इत्येव बोधः स्यान्नतु देवदत्तयज्ञदत्तयोः सादृश्यबोध इति दिक्। सादृश्ये वृत्तिरिति। सादृश्ये एव वृत्तिरित्यर्थः। एवं च सूत्रं व्यर्थमिति भावः। अर्थ-

वृत्तिः–यथाशब्दस्य वृत्तिः। सादृश्य एव–न त्वसादृश्ये इति तत्पदं व्यर्थमित्यर्थः।

१ 'यथेत्यव्ययं'। २ 'वाची'। ३ 'तद्यदव्युत्पन्नं'। ४ क्वचिन्न। ५ 'तद्वाचकता'

थाल्तस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति, पूर्वेण प्राप्नोति-'सादृश्यसंपत्ती'ति ? ॥
प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ [यथाऽसादृश्ये] ॥

सुप्प्रतिना मात्रार्थे ॥ २।१।९ ॥

'सु'विति वर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणं किमर्थम्?॥'अव्यय'मित्येवं तद्भूत्,

प्र.] रम्भादव्युत्पन्नानामपि सम्भवोऽवगम्यते। वीप्सावाचीति । वीप्साग्रहणमुपलक्षणं, तेन योग्यतापदार्थानतिवृत्ती अपि यथार्थौ । तस्येदमिति । सूत्रेऽस्मिन्नित्यर्थः। प्रतिषेधवचनसामर्थ्यादिति।'यथाऽर्थे यदव्यय'मिति पूर्वेणैव सिद्धे समासे सादृश्यप्रतिषेधार्थत्वादस्यारम्भस्य । [यथाऽसादृश्ये] ॥

सुप्प्रतिना । सुविति वर्तमान इति। 'सुबामन्त्रित'इत्यतः । अव्ययमित्येवमिति । अव्ययग्रहणसम्बद्धमभूदित्यर्थः।यावदवधारणे इत्यत्र यावच्छब्दोऽव्ययमेव संगृहीतः।तथा च यावन्त्यमत्राणीत्यनव्ययेन वाक्यं प्रदर्श्यते । अन्यथा नित्यसमासत्वाद्वाक्यं न स्यात्।स्वरादीनां च दोषामन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्त्वप्रधानतादर्शनान्मात्रावति वृत्तिरविरुद्धेति अव्ययस्यैवायं समासः स्यात् ॥

उ.]वत्सूत्रारम्भादिति।'बहुपटव' इत्याद्यर्थं 'बहुच्पूर्वे' इत्येव कर्त्तव्यमिति भावः। कृदंशे गतिकारकपूर्वस्य ग्रहणमिति तु ज्ञापकसिद्धस्याऽसार्वत्रिकत्वान्नेत्याशयः । भाष्ये 'इद'मित्यस्य एतत्सूत्रीयमिति वाच्योऽर्थः।तद्ध्वनयन् व्याचष्टे-सूत्रेस्मिन्निति। इदमुपलक्षणं 'यथाशक्ती'ति प्रयोगे चेत्यप्यर्थः। तत्र 'यथाशक्ती'ति प्रयोगे सादृश्यवाचिन एव ग्रहणं कुतो नेति शङ्कते-अथ य इति । तस्य-तदन्तस्य । सादृश्यं तस्य वाच्यमेवाऽस्तु, शक्तिसादृश्यमित्यादिरेवार्थोऽस्तु, एतत्सूत्रं च माऽस्तु इति भावः । अव्युत्पन्नशब्दसत्त्वे मानमपश्यतोऽर्थघटितं साधुत्वमित्यजानतश्च शङ्केयम् । 'प्रकृतसूत्रे प्रकारवचनथालन्तस्य ग्रहण'मिति तु न शङ्कार्थः, असादृश्य इत्यस्य सूत्रे श्रवणात् , 'पूर्वेण प्राप्नोति, सामर्थ्यान्ने'त्यस्याऽसंगतेश्च। नन्वेवं समासो न स्यादत आह-पूर्वेणेति । सादृश्यसंपत्तीति । यथार्थत्वेन तु न प्राप्तिरुक्ता, सूत्रगृहीताऽव्ययेन तेन समासाऽभावात्।अत एव पश्चाच्छब्देन न तेन सूत्रेण समासः। उत्तरमाह-प्रतिषेधेति । प्रतिषेधयुक्तसूत्रारम्भेत्यर्थः । एतदर्थमेव सूत्रमावश्यकम् । 'यथार्थे यदव्यय'मिति कैयटस्तु चिन्त्यः,तेनाऽत्राऽप्राप्तेरुक्तत्वात् ।उपक्रमभाष्यतस्तथैव लाभात् । [यथाऽसादृश्ये] ॥

सुप्प्रतिना मा। नन्वव्ययग्रहणं'यावदवधारणे' इत्यत्रैव निवृत्तमयोग्यत्वादिति चेन्नेत्याह-यावदिति । 'यावदमत्रं ब्राह्मणानामन्त्रयस्वे'त्युदाहरणम् । ननु प्रतिना समासयोग्यमात्रावदर्थाऽव्ययाभावादेव तन्निवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह-स्वरादीनां चेति।

१ 'संबद्धमित्यर्थः' । २ 'ब्दोऽप्यव्य' ।

सुब्मात्रे यथा स्यात्–माषप्रति सूपप्रति ओदनप्रति ॥ [सुप्प्रतिना]।

अक्षशलाकासङ्ख्याः परिणा ॥ २।१।१० ॥

॥*॥ अक्षादयस्तृतीयान्ताः परिणा पूर्वोक्तस्य यथा न तदयथाद्योतने ॥*॥ अक्षादयस्तृतीयान्ताः परिणा सह समस्यन्त इति वक्तव्यम्। 'पूर्वोक्तस्य यथा न तत्' ।'अयथाद्योतने'। अयथाजातीयके द्योत्ये । अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वमिति,–अक्षपरि शलाकापरि ॥*॥ अक्षशलाकयोश्चैकवचनान्तयोः॥*॥ अक्षशलाकयोश्चैकवचनान्तयोरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—अक्षाभ्यां वृत्तम्, अक्षैर्वृत्तमिति ॥*॥ कितवव्यवहारे च॥*॥ कितवव्यवहार इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्–अक्षेणेदं न तथा वृत्तं, शकटेन यथा पूर्वमिति ॥

॥*॥ अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य तथा न तत् ।
कितवव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकयोः ॥*॥

प्र.] अक्षशलाका। तृतीयान्ता इति। विभक्त्यन्तरनिरासार्थमेतदुक्तम्।न्यायादेव सिद्ध्यति । अक्षादीनां वर्तनक्रियायां कर्तृत्वादित्यर्थः । पूर्वोक्तस्येति । पूर्ववृत्तस्येत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्धातूनां नियतविषयत्वाच्च वचिरिह वर्तने वर्तते । तत् 'यथा न त'दिति तच्छब्देन परामृश्यते । अभिधानार्थे तु वचौ तच्छब्देन परामर्शोऽसंबद्धः स्यात् । अयथाद्योतन इति । जयकाले अक्षादीनामेकरूपं यद्वर्तनं तद्विपरीतं पराजये यद्वर्तनं तद्यदा परिणा द्योत्यते तदा समासः। एकवचनान्तयोरिति । समासे द्वित्वाद्यनवगमादेकत्वस्यान्यनिरपेक्षत्वादन्यत्वादवगतिसंभवान्न्यायप्राप्तमेतदित्याहुः । यदुक्तम्–'अभेदैकत्वसंख्या वृत्तौ गम्य

उ.]मात्रावतीति । तथा च दिवादोषादिभिरव्ययैरेव प्रतिना समासः स्यादिति। अक्षशलाका।विभक्त्यन्तरनिरासार्थमिति । विभक्त्यन्तरभ्रमनिरासार्थमित्यर्थः। कर्त्तृत्वादिति । वर्तनक्रिया च वृत्तावन्तर्भूता, गुडधाना इत्यादौ मिश्रणक्रियावदिति भावः । पूर्ववृत्तस्येत्यर्थ इति । पूर्ववृत्तस्य जयस्य संबन्धि यथा वर्त्तनमभूत् संप्रति चेत्तद्वर्तनं तथा न भवति तदा समास इत्यर्थः 'पूर्वोक्तस्य यथे'ति भाष्यस्येति भावः । वचिरिहेति । एतद्भाष्यप्रयोगे इत्यर्थः । तदेव–वर्त्तनमेव । तत्र फलितार्थमाह भाष्ये–अयथाद्योतन इति । अयथाशब्दो वैपरीत्ये—विपरीतद्योतने इत्यर्थः। पराजयद्योतने इति यावत् । पराजय इति । पञ्चानां मध्ये ए विपरीतवर्तनेऽयं प्रयोगः । तदा च पराजय एव भवतीत्याशयः । तदेतद्

१ 'सुम्मात्रे'। २ 'अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत्' इत्येवं वार्तिकं क्वचित् । ३ 'द्योत्ये' । ४ क्वचिन्न । ५ 'एकत्वेऽक्षशलाकयोः' पा० । ६ 'अक्षादयस्तृतीयान्ताः परिणा' इत्यादिपूर्वरीत्या क्वचित्पठ्यते । ६ 'अयथाजातीयकेद्योत्ये'

विभाषाऽपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ २।१।११–१२ ॥

[॥*॥ विभाषेति योगविभागः॥*॥विभाषेति] योगविभागः कर्तव्यः । 'विभाषे'त्ययमधिकारः । ततः–'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्ये'ति ॥

॥*॥पञ्चमीग्रहणं शक्यमकर्तुम्॥*॥ कथम्?॥ सुबन्तेनेति वर्तते । एतैश्च कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी विधीयते । तत्राऽन्तरेणापि पञ्चमीग्रहणं पञ्चम्यन्तेनैव[3] समासो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् ,–बहिःशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते, तत्रापि यथा स्यात्–बहिर्ग्रामं बहिर्ग्रामात् ॥

अथ क्रियमाणेऽपि[4] पञ्चमीग्रहणे यावता बहिःशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते कथमिवैतत्सिद्ध्यति ? ॥ पञ्चमीग्रहणसामर्थ्यात् ॥ [विभाषाऽपपरि] ।

प्र.]इति,तद्बाहुल्याभिप्रायेण। कितवव्यवहार इति।पञ्चिका नाम द्यूतं पञ्चभिरक्षैः, शलाकाभिर्वा भवति । तत्र यदा सर्वे एकरूपाः पतन्ति तदा पातयिता जयति । अन्यथा तु पाते पराजीयते ॥ [अक्षशलाका] ॥

विभाषा । योगविभाग इति। अन्यथेहैवास्योपयोग आशङ्क्येत। योगविभागे त्वधिकारो गम्यते । अपपरिशब्दौ परस्परसाहचर्याद्वर्जनार्थौ ग्रहीष्येते । तौ च कर्मप्रवचनीयौ । तद्योगे पञ्चम्येव विहिता । बहिर्योगेपि 'बहिर्योगे चोपसंख्यान'-मिति विहिता । अञ्चूत्तरपदलक्षणा च विहिता । प्राग्ग्राम इत्यादौ तु समासो न भविष्यति। पूर्वपदार्थप्राधान्य एव सति संभवेऽव्ययीभावस्य विधानादित्यभिप्रायेणाह–पञ्चमीग्रहणमिति । एतैश्चेति । वक्ष्यमाणाऽऽङपेक्षया बहुवचननिर्देशः ।

उ.]न्वक्ष्यति–पञ्चिका नाम द्यूतमिति। तद्विषय एव चायं प्रयोग इष्यते । यद्यपि द्वयोस्त्रयाणामन्यथा पातेपि पराजय एव, तथापि तत्र नेष्यतेऽत आह भाष्ये–एकवचनान्तयोरिति । न्यायप्राप्तमेतदिति । वस्तुतस्तु 'भवद्भिरामवसरप्रदानाय वचांसि नः', वध्वोरगारं वध्वगारमित्यादाविव प्रकरणादिनाऽक्षत्वेनैवानेकार्थावगमे समासवारणाय अक्षत्वेनैकाऽक्षबोधे एव च साधुत्वाय वचनमावश्यकम् । अभेदैकत्वेति । अस्यार्थः प्रागुक्तः । [अक्षशलाका] ॥

विभाषाऽप । कर्मप्रवचनीययोरपि अपपर्योः संभवाल्लक्षणादौ कर्मप्रवचनीययोरपञ्चम्यन्तेनापि समासप्रसङ्गाच्चाह–वर्जनार्थाविति । उपसङ्ख्यानमिति । तच्च बहिर्ग्रामादित्यादिसिद्ध्ये तवाऽप्यावश्यकमिति भावः। विहितेति । 'कर्त्तव्ये'-ति शेषः । अन्यथाऽस्योपसङ्ख्यानस्य खपुष्पायमाणत्वादेवं सिद्धवदुक्तिरसंगता स्यात् । अत एव भाष्यकारोऽपि 'बहिःशब्देन पञ्चमी न विधीयते' इत्याह ।

१ लुप्तं स्यात् । २ भाष्यमिदमित्यन्ये ।
३ 'पञ्चम्यन्तेन समासो' । ४ अपि: क्वचिन्न । ५ 'मेवैतत्' ।

आङ्मर्यादाभिविध्योः ॥ २।१।१३ ॥

॥*॥मर्यादाभिविधिग्रहणं शक्यमकर्तुम्॥*॥कथम्?॥पञ्चम्यन्तेनेति वर्तते आङा च कर्मप्रवचनीयेन युक्ते पञ्चमी विधीयते। एतयोश्चवार्थयोराङ्कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति नान्यत्र ॥ [आङ्मर्यादाभिविध्योः] ॥

यस्य चायामः ॥ २।१।१६ ॥

किमुदाहरणम्?॥अनुगङ्गं हास्तिनपुरम्। अनुगङ्गं वाराणसी। अनुशोणं पाटलिपुत्रम्॥'यस्य चायाम'इत्युच्यते। गङ्गा चाप्यायता, हास्तिनपुरमप्यायतं वाराणस्यप्यायता,तत्र कुत एतद्गङ्गया सह समासो भविष्यति,न पुनर्हास्तिनपुरेण, न पुनर्वाराणस्येति?॥एवं तर्हि'लक्षणेने'ति वर्तते।गङ्गा चैव हि लक्षणं न वाराणसी ॥ अथ वा 'यस्य चायामः' इत्युच्यते । गङ्गा चाप्यायता

प्र.]अथेति।वहिर्गतो ग्रामादित्यपादाने पञ्चमीसद्भावात्कथं तद्विधानं ज्ञाप्यत इति प्रश्ने पञ्चमीग्रहणसामर्थ्यादिति । 'वहिर्गतो ग्रामा'दित्यत्राऽसामर्थ्यात्समासेन न भवितव्यं, तस्मात्षष्ठीविषये पञ्चमी वहिर्योगेनुमीयते। ततस्तदुपसंख्यानं न कर्तव्यम्

यस्य चा। किमुदाहरणमिति । लक्ष्यणलक्षणयोर्द्वयोरप्यायामवत्त्वात्संदिहानः पृच्छति। गङ्गा चैव लक्षणमिति।अनेकदेशव्याप्ताया गङ्गाया आयामवत्त्वेनाऽनेकजनापेक्षया प्रसिद्धत्वात्तस्या एव लक्षणत्वम् । ततो यद्यपि कस्यचित्पुरुषस्य हास्तिनपुरमायामवत्त्वेन प्रसिद्धं, न गङ्गा, तथापि न तदपेक्षया प्रयोगव्यवस्था किं तर्हि ?। प्रचुरलोकापेक्षया। अथ वेति। 'लक्षणेने'त्यस्यानुवृत्त्या विनापीष्टसिद्धिं दर्शयति । उपमानोपमेयभावे चायं समास इष्यते । न्यूनगुणं चोपमेयं, परिपूर्णगुणमुपमानं, तत्र संपूर्णगुणसन्निधौ न्यूनगुणमसद्गुणमिव प्रतिभातीति साम...

उ.]नन्वञ्चूत्तरपदाद्यदा प्रथमान्तादस्तातिं विधायाऽञ्चेर्लुगिति लुक् , तदा प्रथमान्तेनाऽपि समानाधिकरणेन तस्य समासः प्राप्नोतीत्यत आह–प्राग्ग्राम इति। अपपर्योरेव कर्मप्रवचनीयत्वाद्बहुवचनानुपपत्तेराह–वक्ष्यमाणेति । भाष्ये—'एतैः कर्मप्रवचनीयै'रित्यत्र छत्रिणो यान्तीतिवल्लक्षणया अञ्चुरपि गृह्यते। अत एव बहुवचनोपपत्तिरित्येके । वहिर्गतो ग्रामादिति । ग्रामाद्यो गतः स वहिर्वर्तत इत्यर्थः उपसङ्ख्यानं न कर्त्तव्यमिति । अपूर्वं न कर्त्तव्यमित्यर्थः । [विभाषाऽपपरि]

आङ्मर्या।एतयोश्चैवार्थयोरिति।अपपरी इतिसूत्रे एव चाङ् पठनीय इति भावः

यस्य चा। भाष्ये–न पुनर्वाराणस्येति।'न पुनर्हास्तिनपुरेणे'ति पाठान्तरम् यत्संबन्ध्यायामबोधकोऽनुः स तेन सुबन्तेनोपस्थितत्वात्षष्ठ्यन्तेन समस्यत इति

१भाष्यमिदमित्यन्ये।२'पञ्चम्येति'।३'तयोश्चैवा'।४क्वचिन्न।५'वाराणस्यप्यायता हास्तिनपुरमप्यायतं' । ६ 'न पुनर्हास्तिनपुरेणेति'।७ 'गङ्गाऽप्या'।'हास्तिनपुरमप्यायतम्'

वाराणस्यप्यायता। तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञायते[1]—'साधीयो यस्यायामः' इति। साधीयश्च गङ्गायाः, न वारणस्याः॥ [यस्य चायामः]

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च॥ २।१।१७॥

किमर्थश्चकारः?॥*॥एवकारार्थश्चकारः॥*॥तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येव॥क मा भूत्?॥ परमं[2] तिष्ठद्गु॥*॥ तिष्ठद्गु कालविशेषे॥*॥ तिष्ठद्गु कालविशेषे[5] इति वक्तव्यम्। तिष्ठन्ति गावोऽस्मिन्काले[3] स तिष्ठद्गु। वहद्गु॥*॥ खलेयवादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे॥*॥ खलेयवादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे समस्यन्त इति वक्तव्यम्[3]। खलेयवम् खलेबुसम्। लूनयवम्[3] [लूयमानयवम्]। पूनयवम्[6]। पूयमानयवम्॥ [तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च]

प्र.]प्रकर्षगतिर्विज्ञायते।प्रकृष्टाऽप्रकृष्टसन्निधौ च प्रकृष्टस्य कार्येण सम्बन्धो,नेतरस्य॥

तिष्ठद्गु।किमर्थं इति। समुच्चेतव्यस्याऽभावात्प्रश्नः। एवकारार्थं इति। अनेकार्थत्वान्निपातानामिति भावः। तेन तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येवैकार्थीभावविषयाणि भवन्ति, न तु शब्दान्तरेणैकार्थीभावं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः। वहद्गु इति। अस्य कालविशेषवृत्तित्वप्रदर्शनार्थमुपक्षेपः। खलेयवादीनीति। अव्यतिरिक्त एव प्रातिपदिकार्थे एषां प्रयोगः कर्तव्यो, नान्यत्रेति भावः। अन्यपदार्थे इति। न

उ.]गङ्गाया आयाम इत्यर्थेऽयं समासः स्यात्। 'वाराणसी' शब्देन च तदायामो लक्ष्यः, मुख्यार्थेनाऽन्वयबाधात्।एवं च गङ्गाऽऽयामसदृशो वाराणस्यायाम इति बोध इति वाच्यम्।एवं च वाराणसीशब्देन मुख्यार्थेनानुना समासोऽस्तु,गङ्गाशब्द एव लक्षणयाऽऽयामे वर्तताम्।एवं च प्रागुक्त एवार्थेऽनुवाराणसि गङ्गेति स्यादिति भावः।भाष्ये—तत्र प्रकर्षगतिरिति।शब्दशक्तिस्वाभाव्यादुपमानवाचकेनैवायं समास इति भावः।

तिष्ठद्गु। शब्दान्तरेणैकार्थीभावमिति। प्रकरणादेकार्थीभावविषयं समासमित्यर्थः। तद्ध्वनयन्नाह भाष्ये—परमं तिष्ठद्गिति। ध्वनितं चेदं वृत्तौ। 'आ तिष्ठद्गु जपन्संध्या'मिति तु भिन्नपदमेव, पञ्चम्याश्चाव्ययादिति लुगिति बोध्यम्। तिष्ठद्गु कालविशेष इत्युक्तत्वाद्वहद्गु इत्यसंगतमत आह—अस्य कालविशेषेति। वार्तिकमुपलक्षणमिति भावः। कालेऽन्यपदार्थे समासः। ननु व्यतिरिक्ते प्रातिपदिकार्थे कथं प्रथमान्तान्येव प्रयोज्यानीत्यत आह—अव्यतिरिक्त एवेति। भेदाऽन्वयाऽयोग्ये इत्यर्थः।'खलेयवादीन्यन्यपदार्थे समस्यन्ते तानि च समस्तानि प्रथमान्तान्येव प्रयोक्तव्यानी'त्यर्थो वार्तिकस्येति बोध्यम्। ननु तिष्ठद्ग्वादीनामपि कालरूपान्यपदार्थ एव वृत्तेः किं विशेषोक्त्येत्यत आह—न काल एवापि त्विति। स्वाम्यादावपीत्यर्थः।

१ 'विज्ञास्यते'। २ भाष्यमित्यन्ये। ३ क्वचिन्न। ४ 'परमति'। ५ 'विशेषेषु'। ६ 'पूत'। ७ 'र्थे तु'।

पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥ २।१।१८ ॥

वावचनं किमर्थम् ? ॥ विभाषा समासो यथा स्यात् । समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात्—पारं गङ्गाया इति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा, तया वाक्यमपि भविष्यति॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—अव्ययीभावेन मुक्ते षष्ठीसमासो यथा स्यात्—गङ्गापारमिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अयमपि विभाषा, षष्ठीसमासोऽपि, तावुभौ वचनाद्भविष्यतः ॥

अत उत्तरं पठति ॥*॥ पारे मध्ये षष्ठ्या वावचनम् ॥*॥ पारे मध्ये षष्ठ्या वेति वक्तव्यम् ॥*॥ अवचने हि षष्ठीसमासाऽभावो यथैकदेशिप्रधाने ॥*॥ अक्रियमाणे हि वावचने षष्ठीसमास स्याऽभावः स्यात्। 'यथैकदेशिप्रधाने' । तद्यथा—एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति ॥ किं पुनः कारणमेकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति ? ॥ समासतद्धितानां वृत्तिर्विभाषा, वृत्तिविषये नित्योऽपवादः॥

प्र.]काल एवाऽपि त्वन्यत्रापीत्यर्थः ॥ [तिष्ठद्गु] ॥

पारे । वावचनमिति । महाविभाषयैव च वाक्यस्य षष्ठीसमासस्य च सिद्धत्वादिति भावः । इतरो न्यायप्रपञ्चार्थं स्ववाचा वा जल्पयितुं स्वाशयम्-प्रकाशयन्नाह—विभाषेति । अयमपीति । षष्ठीसमासे प्राप्तेऽव्ययीभाव आरभ्यते, स नित्यं बाधकः प्राप्त इति महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन बाधको भवतीति पक्षे षष्ठीसमासः सिध्यति, सोऽपि विकल्पेन विधीयत इति वाक्यमपि भविष्यतीत्यर्थः । अत उत्तरमिति । एतस्मात्पक्षादुपरीत्यर्थः । वक्तव्यमिति। 'कृत्याश्चे'त्यावश्यके कृत्यः।एकदेशिप्रधान इति।ननु 'पूर्वकाय' इत्यादौ पूर्वपदार्थ एकदेशः प्रधानम्, न त्वेकदेशी । एवं तर्हि—एकदेशिनोऽनूद्यमानत्वादप्राधान्यं, समासस्य तु विधेयत्वात्प्राधान्यम् । तत्रैकदेशिनः प्रधानमिति षष्ठीसमासेन समास उच्यते । अथ वा प्राधान्येन निमित्तत्वं लक्ष्यत इति बहुव्रीहावपि न

उ.] पारे मध्ये । स्ववाचेति । जल्पनापेक्षया करणे तृतीया । सिद्धान्ती उभयत्रापि स्वपदार्थः । पुनर्यदि मां प्रेक्ष्यति[1] तदा स्वाशयं वक्ष्यामीत्याशयेनेति भावः । विकल्पेन बाधक इति । वृत्तिवर्त्तनवादिनां[2] विधेयसंज्ञाविशेषणं विभाषाऽधिकारः। तत्र यत्र संज्ञान्तरप्राप्तिस्तत्र साऽभ्यनुज्ञायते,यत्र न तत्र वाक्यमेवेत्यभिप्रायः । एतस्मादिति । एतस्माद्वावचनं किमर्थमिति पूर्वपक्षादुपरि तदुत्तरकाले तत्समाधानभूतं वार्तिकं पठतीत्यर्थः । सूत्रकारेण वाग्रहणस्य कृतत्वाद्वक्तव्यमित्यसङ्गतमित्यत आह—आवश्यके कृत्य इति । समास उच्यते इति।

१ 'प्रेक्षति' । २ 'वृत्तिर्वर्त्तन' ।

इह पुनर्वावचने क्रियमाणे एकया वृत्तिर्विभाषा, अपरया वृत्तिविषये विभाषा-ऽपवादः ॥*॥ एकारान्तंनिपातनं च ॥*॥ एकारान्तनिपातनं चैव कर्तव्यम्। पारेगङ्गमिति ॥ न कर्तव्यम्। सप्तम्या अलुका सिद्धम् ॥ भवेत्सिद्धं यदा सप्तमी, यदा त्वन्या विभक्तयस्तदा न सिध्यति॥ [पारे मध्ये] ॥

नदीभिश्च ॥ २।१।२० ॥

॥*॥ नदीभिः सङ्ख्यासमासेऽन्यदार्थे प्रतिषेधः ॥*॥ नदीभिः सङ्ख्या-

प्र.]दोषः। समासतद्धितानामिति। तुल्यन्यायत्वाद्विचाराय तद्धिता अपि निर्दिष्टाः॥ इह वाक्येनाभिधाने प्राप्ते वृत्तिरारभ्यमाणा वाक्यस्य बाधिका प्राप्नोतीति विकल्पेन वाक्यस्य पक्षेऽनुज्ञानं क्रियते। तत्रापवादेपि विकल्पेन विधीयमाने विकल्पो वाक्यस्यैवानुज्ञानं करोतीति उत्सर्गस्य नित्येन बाधेन भाव्यम्। तत्र वाग्रहणेनो-त्सर्गोपि पक्षेऽभ्यनुज्ञायत इति त्रैरूप्यं सिध्यति। एकयेति। विभाषयेत्यर्थः। अपरयेति। इदमेव वावचनमुदश्वितोऽन्यतरस्यामित्यन्यतरस्याङ्ग्रणं च ज्ञापकम्– 'यत्रोत्सर्गापवादौ वृत्तिषु विभाषा, तत्रापवादेन मुक्त उत्सर्गो न भवती'ति। सप्तम्या अलुकेति। तत्पुरुषे कृतीति बहुलग्रहणादिति भावः। यदा त्वन्या इति। 'पारे-गङ्गादागत' इत्यादौ सप्तम्यर्थाऽभावात्सप्तम्यभावः ॥ [पारे मध्ये] ॥

नदीभिश्च। अर्थविशेषमनुपादाय पूर्वपदोत्तरपदमात्रनिर्देशेन समासोयं विधी-

उ.]एकदेशिनः प्रधाने–विधीयमाने एकदेशिघटितसमुदायस्य विधीयमाने समासे इत्यर्थ इति भावः। भाष्ये–वृत्तिर्विभाषेति। वृत्तिः–एकार्थीभावः। अयं भावः– अपपरी इत्यादौ समास इत्यनुवृत्तम्, समर्थ इति च परिभाषयोपस्थितम्। तत्र लोकसिद्धैकार्थीभावः क्वास्ति, क्व नेति ज्ञातुमसमर्थानां बालानां स्फुटं बोधनाय तत्र तत्र सूत्रे समासादिसंज्ञादिवदेकार्थीभावरूपसामर्थ्यमपि विधेयम्। विभाषाग्रहणं च सामर्थ्येनैव संबध्यते, व्याख्यानात्। सामर्थ्ये समासविकल्पाऽनिष्टेश्च 'सुबन्तं श्रिता-दिभिः सहोच्चार्यमाणं वा समर्थं भवति, समर्थं च समाससंज्ञं भवतीती'त्यर्थः। निषेधसूत्रैरपि समासनिषेधे सन्नियोगशिष्टन्यायेन सामर्थ्यनिषेधोऽपि, सामर्थ्यस्यैव वा निषेधः। इह पुनर्वावचनं तु सामर्थ्यादेकार्थीभाव एव संज्ञाया विकल्पबोधक-मिति तद्धनयन्नाह–वृत्तिरारभ्यमाणेति। वाक्यस्य—वाक्यविषयव्यपेक्षायाः। वृत्तिषु–एकार्थीभावविषयेषु। विभाषेति। महाविभाषया विकल्पितावित्यर्थः। न भवतीति। महाविभाषा विशेषणाभूतसामर्थ्येनैव संबध्यत इति ज्ञाप्यत इति तात्पर्यम्। सप्तम्यर्थाऽभावादिति। गङ्गायाः पारादिति हि तत्रार्थः। [पारेमध्ये]॥

नदीभिश्च। भाष्ये–अन्यपदार्थ इति। समाहारातिरिक्ते इत्यर्थः। तद्धनय-

१ 'नित्यो'। २ क्वचिन्न। ३ मात्रेतिक्वचिन्न। ४ 'परिभाषोप'। ५ 'स्फुटबोध'।

समासेऽन्यपदार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः। द्वीरावतीको देशः। त्रीरावतीको देशः। 'नदीभिः सङ्ख्ये'ति प्राप्नोति ॥

न वक्तव्यः। इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः, कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः, कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः, कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः। पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः। अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः। उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः। न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते।

ननु च यद्येनोच्यते स तस्याऽर्थो भवति, अत्र चे वयमेतान्

प्र.]यमानो द्विगोरिव बहुव्रीहेरपि बाधकः स्यादिति 'नदीभि'रिति वार्तिककारमतं न वक्तव्य इति,–भाष्यकारो वार्तिकं प्रत्याचष्टे। पूर्वाचार्यविहितगुरुसंज्ञाश्च यदुपाधीनां पूर्वाचार्याः संज्ञा व्यधिषत तदुपाधीनामेवैता भवन्ति। न चात्र द्वीरावतीक इत्यादौ। ननु पञ्चनदं द्वियमुनमित्यादौ मूलोदाहरणेऽपि पूर्वपदार्थप्राधान्यं नास्ति। समाहारो ह्यत्र समासार्थः। स च यदि समाहरणं समाहार इति भावरूपस्तदान्यपदार्थप्राधान्यम्, अथ समाह्रियत इति समाहारस्तथापि द्वे यमुने समाहृते द्वियमुनमिति पूर्वपदार्थविशिष्ट उत्तरपदार्थः प्रधानम्। नैष दोषः। समाह्रियमाणार्थः समाहारः। तत्र पूर्वं द्विशब्दार्थप्रक्रमे 'के द्वे' इत्याकाङ्क्षायां यदा 'यमुने' इत्युच्यते, तदोत्तरपदार्थस्य विशेषणत्वं,विशेष्यत्वं च पूर्वपदार्थस्य। अथवा वृत्तिविषये द्व्यादयः संख्यानमात्रे वर्तन्त इति यमुनयोर्द्वित्वमित्यत्रार्थे द्वियमुनशब्दो वर्तत इति भवत्येव पूर्वपदार्थप्राधान्यम्। इदानीं चोदकोऽन्यपदार्थमाक्षिपति–ननु चेति। अयं भावः–द्वीरावतीक इति देशविशेषोऽभिधीयते। स च पूर्वोत्तरपदयोः सहितयोरर्थ इति द्वाभ्यामप्यसौ व्यपदिश्यते। ततः पूर्वपदार्थ

उ.]त्राह–द्विगोरिवेति।समाहारद्विगोरिवेत्यर्थः।परस्यापि बहुव्रीहेरनवकाशत्वात् सामान्यचिन्तापक्षे बाधकः स्यादिति भावः। ननु पूर्वपदार्थप्राधान्ये एवाव्ययीभाव इत्यत्र न मानमत आह–पूर्वाचार्येति। गुरुसंज्ञया प्रकृताऽर्थलाभं दर्शयति–यदुपाधीनामिति। उपाधिश्चाऽत्र तत्तदर्थप्रधानत्वमेव। एवं च तत्कृतमहासंज्ञायाः सूत्रकाचार्येण व्यवहारात्तदुक्तार्थोऽस्याऽनुमत इति ज्ञायत इति भावः। समाह्रियमाणार्थः समाहार इति। समाहारशब्दः कर्मण्युत्पन्न एवेत्यर्थः। तदोत्तरपदार्थस्येति। ननु परिच्छेदकत्वरूपं विशेषणत्वं, परिच्छेद्यत्वरूपं विशेष्यत्वं यद्यपि तत्रास्ति तथापि विषयताविशेषरूपं तत्पूर्वपदार्थस्य दुर्लभम्, गुणद्रव्ययोर्द्रव्यस्यैव विशेष्यत्वात्। पूर्वपदार्थप्रधान्यमित्यादौ च प्राधान्यं विषयताविशेषरूपविशेष्यत्वं विवक्षितम्,अन्यत्र सर्वत्र तस्यैव संभवादित्यरुचेराह–अथवेति।इदमपि प्रौढिवा

१ क्वचिन्न। २ 'मात्रेऽपि'।

पदाभ्यामेतमर्थमुच्यमानं पश्यामः ॥ एतदेव न जानीमः—यद्येनोच्यते स तस्यार्थ इति ॥ अपि चान्यपदा[1]र्थप्रधानता न क[2]ल्पेत—चित्रगुः शबलगुरिति ॥ किं कारणम् ? ॥ अत्रापि हि वयमेताभ्यां शब्दाभ्यामेतमर्थमुच्यमानं पश्यामः॥ यद्यप्य[3]त्रैताभ्यां पदाभ्यामेषोऽर्थ उच्यते,अन्यपदार्थोऽपि[4] तु गम्यते, तत्रान्यपदार्थाश्रयो बहुव्रीहिर्भविष्यति ॥ इहापि तर्हि यद्यप्यन्यपदार्थोऽत्र[4] गम्यते,स्वपदार्थोऽपि तु[5] गम्यते,तत्र स्वपदाश्रयोऽव्ययीभावः प्राप्नोति॥ एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्—अव्ययीभावः क्रियतां बहुव्रीहिरिति । बहुव्रीहि-

प्र.]र्देशस्य तस्य च प्राधान्यात्प्राप्नोत्यव्ययीभावः।एतदेवेति—सिद्धान्तवादी। अस्याऽभिप्रायः—समासेनान्यपदार्थः प्रतीयते,नतु पूर्वपदोत्तरपदाभ्याम्।तयोरन्वव्यतिरेकाभ्यामर्थान्तराभिधायित्वावधारणात्।तथाहि—द्विशब्दो द्वित्वावच्छिन्नं संख्येयमात्रमाह, न देशम्, इरावतीशब्दोपि नदीविशेषमाह, न देशमिति द्विशब्दो देशस्याऽवाचक इति कथं पूर्वपदार्थप्राधान्यमभिधीयते । अपि चेति । त्वत्पक्षाभ्युपगमो दोषवानित्यर्थः। चोदकश्चोद्यमुद्भावितं परिहरति—यद्यपीति । स एव परस्य चोद्यमापादयति—इहापीति,—प्राप्नोतीत्यन्तम्। अयमभिप्रायः—पूर्वपदोत्तरपदव्यतिरेकेण समासाऽभावात्तयोरेव समुदितयोर्देशोऽर्थ इति पूर्वोक्तन्यायेन पूर्वपदस्याप्यसावर्थ इति प्राप्नोत्येवाऽव्ययीभावः । एवं तर्हीति । पुरस्तादपवादन्यायेनायं द्विगुमेव बाधते, बहुव्रीहिणा तु परत्वाद्बाध्यते । शेषग्रहणञ्च तत्र प्रत्याख्यातम् । त्रिका-

उ.]पञ्चनदीसमूहस्य पञ्चतोऽत्यन्तभेदाऽभावात्पूर्वपदार्थप्रधानत्वमपि वक्तुं शक्यम्। अत्र तु न तत्सम्भवोऽपीति भाष्याशय इति तत्त्वम् ।

द्वाभ्यामप्यसाविति।इयमपि रीतिर्द्वियमुनमित्यादौ वक्तुं युक्ता।भाष्ये- एतदेवेति । यद्येनोच्यते इत्यादिन्यायेन यत्पूर्वपदार्थप्राधान्यमुक्तम् एतदेव न जानीमः- अत्र न पश्याम इत्यक्षरार्थः । तदेवाह—समासेनेति ॥

दोषवानिति।त्वद्रीत्या चित्रग्वादावपि समस्यमानपदाभ्यामेवार्थप्रतीतेर्वास्तवबहुव्रीहावप्यन्यपदार्थप्राधान्यं भज्येतेत्यर्थः।भाष्ये—अन्यपदार्थोपि त्विति। विग्रहवाक्येऽन्यपदेन प्रतीयमानस्येह समासेन प्रतीयमानत्वादित्यर्थः। सिद्धान्त्युक्तित्वाऽसंभवात् 'इहापि तर्ही'ति भाष्ये 'तर्हि'शब्द एवमर्थे। तद्ध्वनयन्नाह—स एव परस्येति । केचित्तु देशस्याऽन्यपदार्थत्वेपि तद्देशस्वरूपे त्रीरावतीरूपस्वपदार्थस्याप्यन्तर्भावात्तस्य[5] च त्रिपदार्थानतिरेकेणान्यपदार्थघटकतया पूर्वपदार्थस्य समाहारे इव यथा कथंचित्प्रधानत्वसं[6]त्त्वाद्दुर्वारोऽव्ययीभाव इति भाष्यार्थमाहुः। शेषग्रहणं चेति ।

१ 'अन्यपदार्थता न' । 'अन्यपदार्थो न' । २ 'प्रकल्पेत'। ३ 'यद्यप्येताभ्यां शब्दाभ्यां' । ४ कश्चिन्न । ५ 'तत्र च' । ६ 'प्रधानत्वात्' ।

र्भविष्यति विप्रतिषेधेन ॥ भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धम्, परंकार्यत्वे तु न सिद्ध्यति । आरम्भसामर्थ्याद्व्ययीभावः प्राप्नोति, परंकार्यत्वाच्च बहुव्रीहिः। परंकार्यत्वे च न दोषः ॥ ❀ ॥ नदीभिः सङ्ख्यायाः समाहारेऽव्ययीभावो वक्तव्यः॥❀॥ स चावश्यं वक्तव्यः । 'सर्वमेकनदीतरे' ॥ [नदीभिश्च]॥

द्विगुश्च ॥ २।१।२३ ॥

द्विगोस्तत्पुरुषत्वे कानि प्रयोजनानि ?॥❀॥ द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्

प्र.]पेक्षो वा शेषः। एकनदीतर इति। यदि समाहारग्रहणं न क्रियते तदा'पुरस्ताद-पवादा' इत्यनेन न्यायेनाऽयं समासः 'पूर्वकालैके'ति समासं बाधेत ,समाहारे परत्वाद्द्विगुः स्यात् । ततश्चैकनदीत्यत्राव्ययीभावे कृते तन्निबन्धनो 'नदीपौर्ण-मास्याग्रहायणीभ्य' इति वा टच्प्राप्नोति,नपुंसकत्वं च।यस्तु 'गोदावर्याश्च नद्याः' त्यच्समासान्तः सोऽच्प्रत्यन्ववेत्यत्र योगविभागेन क्रियते, स चेष्टप्रसिद्ध्यर्थं तत्पुरुषे प्रयोगाऽदर्शनादेकनदीत्यत्र न प्रवर्तते । अव्ययीभावे तु पञ्चनदमिति भवत्येव। एकापूपीवत्समाहारविवक्षायामेकनदमेकनदीति भवतीत्याहुः। [नदी]

उ.]अन्यथाऽनयोःपदयोरुक्तसमाससत्त्वाद्बहुव्रीहिर्न स्यादिति भावः। भाष्ये-भवेदेकसं-ज्ञाधिकार इति।'वाध्यविशेषचिन्ताया'मिति शेषः। परंकार्यत्वे तु न सिध्यतीति तत्र हि पाठे पूर्वयाऽनवकाशया बाधे प्राप्ते परविधानार्थमिदम् । एवंच समाहारे द्विगुः,सामर्थ्याद्व्ययीभावश्चेत्येष्टव्यम् । एवं च पुरस्तादपवादन्यायाऽभावेन द्विगु-व्ययीभाववदन्यपदार्थविषये बहुव्रीह्यव्ययीभावावपि स्यातामिति भावः । सिद्धान्त्याह-नदीभिः सङ्ख्यायाः समाहार इति । 'परं कार्य'मिति पाठे द्विगोः परत्राव्ययीभावप्रकरणं कार्यमित्यर्थः । एवं च द्विगुविषये न दोषः, अन्यपदार्थे प्राप्तिरेव नेति भावः । स चावश्यमिति । 'एका संज्ञे'ति पाठेपि 'समाहार' इत्यव-श्यं वाच्यमित्यर्थः। भाष्ये तत्फलमाह-सर्वमेकनदीतरे इति। तदभावे 'पुरस्ताद-दिति न्यायेन 'पूर्वकालैके'ति बाधित्वाऽत्रैवाव्ययीभावः स्यात् । तथा च तत्र सर्वं टच् ,नपुंसकत्वं चात्र स्यादिति भावः। सर्वमेकनदीतर इति कस्यचिल्लशेष इति बहवः । तॄधातोस्तर इति रूपम् । 'तीर' इति क्वचित्पाठः । भवत्येवेति । 'नदीपौर्णमासीति ट'जिति शेषः। एकापूपीवत्समाहारेति । अवयवमपूपत्वारोपेणेत्यर्थः । भवतीत्याहुरिति । अत्राऽरुचिबीजं तद्वदत्र समाहार-विवक्षायां मानाऽभाव इति ॥ [नदीभिश्च] ॥

द्विगुश्च। पात्रादित्वादिति।वस्तुत उत्तरपदावयवत्वपक्षो नास्त्येव, 'अन्त' इति

१ इदं भाष्यमित्यन्ये । 'भाव' इत्यन्तं वार्तिकं लुप्तं, 'वक्तव्य' इत्यन्तं तद्व्याख्यानमित्यन्ये । २ 'नदीतीरे' । ३ क्वचिन्न । ४ 'इष्टसिद्ध्यर्थं' ।

प्रयोजनम् ॥*॥द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजयन्ति–पञ्चगवं दशगवं। पञ्चराजं दशराजम् ॥ [द्विगुश्च] ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २।१।२४ ॥

॥*॥ श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । ग्रामं गमी ग्रामगमी, ग्रामं गामी ग्रामग्रामी ॥*॥श्रितादिभिरहीने द्वितीयासमासवचनानर्थक्यं, बहुव्रीहिकृतत्वात् ॥*॥ श्रितादिभिरहीनवाचिन्या द्वितीयायाः समासवचनमनर्थकम्॥किं कारणम्?॥

प्र.] द्विगु। समासान्ता इति। यद्यपि टजचावेव तत्पुरुषनिबन्धनौ–पञ्चगवं द्व्यङ्गुलमिति, तथापि प्रकृतिभेदाद्बहुवचननिर्देशः । पञ्चराजमिति । अकारान्तोत्तरपदत्वाऽभावात्स्त्रीत्वाभावः । यदा तु 'समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता' इति पक्षस्तदा तु पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाऽभावः । [द्विगुश्च] ॥

द्वितीया। गमिगाम्यादीनामिति । औणादिकानामन्येषां च संग्रहार्थमुभयोरुपादानाम्। ग्रामगमीति।'गत्यर्थकर्मणी'त्यत्र द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि विधानार्थमिति कृत्प्रयोगे द्वितीयैव भवतीति षष्ठ्याः प्राप्तिरेव नास्तीति ये तस्या 'अकेनो'रिति प्रतिषेधं वर्णयन्ति ते पूर्वाऽपरविस्मरणशीलत्वादुपेक्ष्याः । भाष्यकारेण तु गत्यर्थसूत्रस्य प्रत्याख्यानात्कृत्प्रयोगे षष्ठ्येवेष्यत इति तद्दर्शने सौत्रः षष्ठीनिषेधः। श्रितादिभिरिति । यः कष्टं श्रितः कष्टमनेन श्रितमिति बहुव्रीहिणैव विवक्षितार्था-

उ.]स्थभाष्यविरोधादिति'समासान्ता'इति सूत्रे शब्देन्दुशेखरे स्पष्टं निरूपितमस्माभिः।

द्वितीया श्रिता । गमिशब्दो गमेरिनिरित्यौणादिकः । गामीति वृद्धिर्बाहुलकात् । अन्येषां चेति । सनाशंसेत्युप्रत्ययादीनामित्यर्थः । ओदनं बुभुक्षुः ओदनबुभुक्षुरित्युदाहरणम् । उभयोरपि उणादिप्रत्ययान्तत्वेन कथमुभयोपादानेनाऽन्येषां चेत्यर्थलाभ इति चिन्त्यम् । तस्मादादिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वेन व्याख्यानादेतदर्थलाभो बोध्यः । उभयोपादानं तु स्पष्टार्थमेवेति परे । पूर्वापरेति । 'गत्यर्थकर्मणी'तिसूत्रस्थैतत्सूत्रस्थयोरित्यर्थः । नास्तीत्यन्तो गत्यर्थसूत्रस्थः । 'अकेनोरिति प्रतिषेध' इत्यत्रत्यः। 'प्राप्तिरेव नास्तीति वदन्तो येऽत्र सूत्रे तस्याः प्रतिषेधं वर्णयन्ति ते' इत्यन्वयः। सौत्र इति । 'अकेनो'रिति सूत्रविहित इत्यर्थः। एवं च 'गत्यर्थकर्मणी'ति सूत्रस्थो ग्रन्थो वृत्तिकृतो भाष्यविरुद्धोऽपीति तात्पर्यम् ।

भाष्ये–अहीने द्वितीयेति । अहीनवाचकद्वितीयान्तस्येत्यर्थः। विवक्षितार्थावगमादिति । कष्टकर्मकश्रयणकर्तृत्वविशिष्टोऽर्थ उभाभ्यामपि प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । बहुव्रीहौ श्रितादीनां पूर्वनिपातः स्यादिति तु न शङ्क्यं, तत्प्रकरणाऽनित्यत्वादिति

१ क्वचिन्न । २ 'हीनद्वितीया' । ३ 'निषेधं' । ४ 'अर्थरूप' ।

'बहुव्रीहिकृतत्वात्'। इह—यः कष्टं श्रितः,कष्टमनेन श्रितं भवतीति तत्र ब
व्रीहिणा सिद्धम्॥*॥अहीने द्वितीयास्वरवचनानर्थक्यं च॥*॥ 'अहीने द्विती
पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवती'त्येतत्स्वरवचनमनर्थकम्॥किं कारणम्?॥ बहुव्री
कृतत्वादेव॥*॥जातिस्वरप्रसङ्गस्तु॥*॥जातिस्वरप्रसङ्गस्तु प्राप्नोति—ग्रामं
ग्रामगतः, अरण्यगत इति । 'जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्क्तोऽकृत
प्रतिपन्ना'इति॥*॥तत्र जातादिषु वावचनात्सिद्धम्॥*॥[तत्र जातादिषु वावच
त्सिद्धम्]।यदेतद्वा जाते इति,एतद्वा जातादिष्विति वक्ष्यामीति, इमे जाताः प्र
भविष्यन्ति ॥ ननु च भेदो भवति—बहुव्रीहौ सति समासान्तोदात्तत्वे
भवितव्यं,पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनापि भवितव्यम्।तत्पुरुषत्वे सति पूर्वपदप्र
स्वरत्वेनैव?॥नाऽस्ति भेदः। योऽपि हि तत्पुरुषमारभते न तस्य दण्डवा

प्र.]वगमादर्थस्वैरूपस्वरभेदाऽभावात्तत्पुरुषो न विधेय इत्यर्थः।अहीनवाचिन्या इ
यःकष्टं श्रितःश्रितं कष्टं तेन न हीनमित्यर्थ इति भावः।श्रयतिश्चात्र गतौ वर्तत
गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः । ततः श्रितपतितगतैः समासोऽयं न विधेयः। अतीता
स्तु स्वरसिद्ध्यर्थौ विधेयः । तर्हि तत्पुरुषे सति थाथादिस्वरेण भाव्यम् , थ
त्यस्तयोरहीन इति निषेधात्, प्राप्तापन्नयोरहीने द्वितीयानुपसर्ग इति नि
पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नास्ति । बहुव्रीहौ तु पूर्वपदकृतिस्वरेण भाव्यम् । य
जातिकालसुखादीनि पूर्वपदानि तदा तत्रापि बहुव्रीहितत्पुरुषयोः स्वरभेदाऽभा
बहुव्रीहिकृतत्वादिति। बहुव्रीहिणा स्वरूपस्य साधितत्वादित्यर्थः। जातिस्वर
इति । यदि बहुव्रीहिरेव क्रियते तदा 'जातिकाले'त्यन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति
बहुव्रीहिवादी स्वरदोषं परिहरति—तत्रेति । 'वा जाते' इति न्यासमपा
जातादिष्वि'ति वक्ष्यते, तेन पक्षेऽन्तोदात्तत्वं, पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिति
द्वयसिद्धिः। इमे इति।श्रित-गत-पतितशब्दाः। ततश्चाऽहीने द्वितीयेति न क

उ.]बोध्यम्। तेन न हीनमिति। न त्यक्तमित्यर्थः। यथा कान्तारमतीतेन का
अतीतात्यस्तयोरिति । यो हि कान्तारमतीतोऽत्यस्तो वा तेन कान्तारो हीनो
तीति द्वितीयान्तस्य हीनवाचित्वादित्यर्थः । यद्यप्यत्राप्यनुपसर्ग इति निषेधो
तथाप्ययमप्यस्तीत्ययमेवोक्तः । यदा त्विति । 'वा जातादिष्वि'ति वक्ष्यमा
दिति भावः । ननु समासवचनपक्षकानर्थक्यत्वानुमाने बहुव्रीहिकृतत्वहेतु
करणोऽत आह—बहुव्रीहिणेति । एवं च बहुव्रीहिसिद्धस्वसाध्यरूपकत्वादि
रिति भावः । भाष्ये—इत्येतत्स्वरवचनमिति । एतदर्थप्रतिपादकं स्वरस
महीने द्वितीयेति सूत्रमित्यर्थः । अन्तोदात्तत्वमिति । तदेवेत्यर्थः । इ

१ इति: क्वचित् । २ इदं वार्तिकत्वेन ... मित्यन्ये । ३ क्वचित् । ४ ह्यत्र' । ५

बहुव्रीहिर्भवति[1]। तत्र तत्पुरुषे सति द्वौ समासौ, द्वौ स्वरौ, बहुव्रीहौ सत्येकः समासो, द्विस्वरत्वम् ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तत्पुरुषं शास्ति, तज्ज्ञापयत्याचार्यः 'समानार्थे[2] केवलं विग्रहभेदाद्यत्र तत्पुरुषः प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च, तत्र तत्पुरुष एव[3] भवती'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ राज्ञः सखा राजसखः। राजा सखाऽस्येति बहुव्रीहिर्न[4] भवति ॥ नैतज्ज्ञापकसाध्यम् । 'अपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्ते' इति बाधकेनाऽनेन भवितव्यं सामान्यविहितस्य

प्र.]मिति लाघवं भविष्यतीति।तत्पुरुषवाद्याह—ननुचेति।बहुव्रीहिवाद्याह—नास्तिभेद इति। द्वौ स्वराविति । तत्पुरुषे 'अहीने द्वितीये'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, बहुव्रीहौ 'जातिकाले'त्यन्तोदात्तत्वम्।द्विस्वरत्वमिति।'वा जातादिष्वि'ति सूत्रन्यासेन।एवं तर्हीति। ततश्च बहुव्रीह्यभावात्कष्टश्रित इत्यादावहीने द्वितीयेति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं भवति । 'निष्ठा च द्व्यजना'दित्याद्युदात्तत्वात्कष्टशब्दस्य। न तु जातिलक्षणबहुव्रीहिनिबन्धनमन्तोदात्तत्वम् । अव्यविकन्यायश्चाऽनेन ज्ञापकेन स्मारितः।राज्ञः सखेति।सख्यस्योभयाऽधिष्ठानत्वाद्राजा सखाऽस्येत्ययमर्थोऽन्तर्भूत इति बहुव्रीहिः स्यात्,अस्मात्तु ज्ञापकान्न भवति । अथ कश्चिदुत्सर्गापवादन्यायेन बहुव्रीह्यभावं मन्यमान आह—नैतदिति । अर्थाऽभेदे बहुव्रीहौ प्राप्ते तत्पुरुषस्यारम्भात्। ज्ञापकवाद्यपवादवादिनोश्चाऽत्राहोपुरुषिकैव, तत्पुरुषारम्भे बहुव्रीहिबाधलक्षणं तु फलं न भिद्यते ।

उ.]समासभेदेन स्वरद्वयमिति भावः । पूर्वपदाद्युदात्तत्वमिति । तदैवेत्यर्थः । अन्तोदात्तत्वमिति । तदपीत्यर्थः । अव्यविकेति । अवेर्मांसमिति विग्रह एव, अविकादेव च प्रत्ययोत्पत्तिः—अविकमिति, तथा 'कष्टं श्रितमनेने'ति वाक्यमेव, 'कष्टं श्रित' इति विग्रहे एव समास इत्यर्थः । ननु 'राज्ञः सखे'त्यस्य राजनिरूपितसखित्ववानर्थः,बहुव्रीहौ राजाऽभिन्नसखिसम्बन्धीति बोधेऽन्यनिरूपितं सखित्वं राजनि प्रतीयते इति समानार्थकत्वाऽभावात्कथं पूर्वोक्तज्ञापकेनाऽत्र समासाऽभाव इत्यत आह—सख्यस्योभयेति । कश्चिदुत्सर्गापवादभावं मन्यमानो ज्ञापकं दूषयति—नैतज्ज्ञापकेति। एतत् उक्तं वस्तु,ज्ञापकसाध्यं न—ज्ञापकत्वस्यैवाऽसम्भवादित्यर्थः । एवं च श्रितादिविषयतत्पुरुषेणाऽनवकाशतया बहुव्रीहिबाधे कष्टश्रितादौ पूर्वपदाद्युदात्तत्वमेव भवति । एवं च राजा सखाऽस्येति विग्रहे बहुव्रीहिः स्यादेव, षष्ठीति शास्त्रस्य राजपुरुषादौ सावकाशत्वेन बहुव्रीहिबाधकत्वाऽभावादिति भावः । किं च उभयोश्चरितार्थयोः परत्वाद्बहुव्रीहिरेव स्यात् , षष्ठीतत्पुरुषो न स्यादेव । टज्विधानं तु 'सुन्दरसख' इत्यादौ कर्मधारये चरितार्थमित्याशयः। एवं च 'ज्ञापकवाद्यपवादवादिनोरत्राहोपुरुषिकैव , तत्पुरुषारम्भे बहुव्रीहिबाधलक्षणं तु

१ क्वचिन्न । २ 'समानेऽर्थे' । ३ एवः क्वचिन्न । ४ 'भवति' ।

विशेषविहितेन । अथ न सामान्यविहितः ॥ यदुच्यते–'बहुव्रीहिकृत
दिति । एतदयुक्तम् । अस्ति खल्वपि विशेषो बहुव्रीहेस्तत्पुरुषस्य च
किं शब्दकृतोऽथाऽर्थकृतः ? ॥ शब्दकृतश्चाऽर्थकृतश्च । शब्दकृतस्तावत्-
बहुव्रीहौ सति कपा भवितव्यं, तत्पुरुषे सति न भवितव्यम् ॥ अर्थकृ
तत्पुरुषे सति रुहादीनां क्तः कर्तरि भवति धात्वर्थस्यानपवर्गे–आरूढो

प्र.]विशेषविहितेनेति । श्रितादुपादानेन विधानादस्य विशेषविहितत्वम्[३] । अ
नेति । 'कष्टं श्रित' इति स्वपदार्थे तत्पुरुषविधानात्तत्र च बहुव्रीहेरप्राप्तत्वा
सामान्यविहितत्वम् । अन्तर्भूतश्चार्थो न शब्दसंस्कारे निमित्तं, किन्तु शब्द
एव । यदुच्यत इति । अर्थभेदाच्छ्रितादिग्रहणं कृतमिति भावः । ननु 'कष्टश्रि
इति समासप्रयोगे लोके विग्रहवाक्याऽप्रयोगात्तात्पर्याऽभेदादस्ति बहुव्रीहिकृत
त्याशङ्क्याह–अस्ति खल्वपीति । पूर्वोक्तेन न्यायेनाऽर्थस्वरूपस्वरेषु विशेष
पृच्छति–किमिति। बहुव्रीहाविति। 'शेषाद्विभाषे'त्यनेन कष्टश्रितक इति।तत्पु
इति । कष्टश्रित इत्यादौ। रुहादीनामिति।आदिशब्दः प्रकारे। तेन गत्यर्थाद
गृह्यन्ते । धात्वर्थस्यानपवर्ग इति । सर्वस्य धात्वर्थस्याऽनिष्ठितत्वेपि तदेक
भूतत्वाश्रयेणारोहणक्रियाविशिष्टे एव वृक्षमारूढ इति शब्दशक्तिस्वाभाव्यादि

उ.]फलं न भिद्यते' इति कैयटाशयश्चिन्त्यः।स्वपदार्थे तत्पुरुषेति।स्वपदार्थप्र
विग्रह इत्यर्थः । बहुव्रीहिस्तु नैवंविधे विग्रहे, किन्तु कष्टं श्रितमनेनेति विग्र
एवं च विषयभेदान्न सामान्यविहितत्वं बहुव्रीहेरिति भावः । ननु कष्टं श्रित इ
बहुव्रीहिविग्रहार्थोऽप्यन्तर्भूत इत्यत आह–अन्तर्भूतश्चार्थं इति । अर्थभेदा
एवं च सूत्रसार्थक्यात्त्वदीयज्ञापकत्वमप्यसङ्गतमिति भावः । लोके विग्रहे
समासप्रयोगे कर्त्तव्ये लोके विग्रहवाक्यस्याऽप्रयोगात्तत्पुरुषत्वबहुव्रीहित्वाऽनव
दिति भावः। अर्थद्वयबोधेऽप्याह–तात्पर्येत्यादि। एवं च ज्ञापकत्ववादिनोऽपवा
वादिनश्च खण्डनायाऽस्ति खल्वपीत्यादि सिद्धान्तिनो ग्रन्थ इति भावः ।

भाष्ये–बहुव्रीहौ सतीति।तस्मिन्नेव सतीत्यर्थः।तत्पुरुषे सतीति। तस्मि
सतीत्यर्थः । न भवितव्यमिति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरसन्नियोगेन न भवित
त्यर्थः।तत्पुरुषारम्भे 'वा जातादिष्वि'त्यस्याऽभावाद्ग्रामगत इत्यादावन्तोदात्तत्व
बहुव्रीहाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरसंनियोगेन न कदापि कप् । तदनारम्भे तु
जातादिष्वि'त्यारम्भात्पक्षे बहुव्रीहावपि पूर्वपदप्रतिस्वरसत्त्वात्तत्संनियोगेनापि क
पत्तिरिति भावः । कैयटोक्तोदाहरणे समासद्वयेपि पूर्वपदप्रतिस्वरसत्त्वा
वैकल्पिकत्वाच्च न विशेष इति चिन्त्यम् । भाष्ये–अर्थकृत इति । अर्थभेदे

१ 'तोऽर्थ' । २ 'कृतस्तु' । ३ 'त्वात्' । ४ क्वचिन्न । ५ 'रूप' ।

देवदत्त इति।बहुव्रीहौ व्यपवृक्ते कर्मणि भवति–आरूढो वृक्षो देवदत्तेनेति॥ अन्यथाजातीयकः खल्वपि प्रत्यक्षेणार्थेऽसंप्रत्ययोऽन्यथाजातीयकः संबन्धात्। राज्ञः सखा राजसखः। संबन्धादेतद्गन्तव्यं–नूनं राजाऽप्यस्य सखेति॥ उभयं खल्वपीष्यते—'स्वस्ति सोमसखा', 'पुनरेहि गवांसखे'ति॥

खट्वा क्षेपे॥ २।१।२६॥

किमुदाहरणम्?॥ खट्वारूढो जाल्मः॥क्षेप इत्युच्यते कः क्षेपो नाम?॥ अधीत्य स्नात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वारोढव्या। य इदानीमतोऽन्यथा करोति स उच्यते—'खट्वारूढोऽयं जाल्मः। नाऽतिव्रतवानिति' ॥ [खट्वा क्षेपे]॥

अत्यन्तसंयोगे च॥ २।१।२८॥

प्र.]भिधीयते।यथा बद्धो बन्धनमनुभवन्नेवोच्यते,तथा कष्टश्रित इति कष्टमनुभवन्नेवोच्यते। व्यपवृक्त इति। सर्वात्मना धात्वर्थे निष्ठित इत्यर्थः। यथा 'भुक्त ओदन' इति भुजिक्रियायाः समाप्तौ प्रयुज्यते। भेदान्तरमप्याह–अन्यथेति। प्रत्यक्षेणेति। शब्दादव्यवधानेनेत्यर्थः। अव्यवधानोपलक्षणत्वात्प्रत्यक्षस्य। ज्ञापकफलमपि निराकर्तुमाह–उभयमिति। सोमसखेति। बहुव्रीहित्वात्समासान्ताऽभावः। गवांसख इति। तत्पुरुषत्वात्समासान्तस्तत्पुरुषे कृति बहुलमिति, 'षष्ठ्या आक्रोश' इति वा षष्ठ्या अलुक्॥ [द्वितीया श्रिता]।

खट्वा। 'खट्वारूढ' इत्यत्र क्षेपहेतोर्धर्मस्याऽनिर्देशात् क्रियाकारकसम्बन्धमात्रावगमात्पृच्छति–किमुदाहरणमिति। समासस्य क्षेपोऽर्थः, स चात्रास्तीत्याह-खट्वारूढ इति। अधीत्येति। ब्रह्मचारिणा वेदाध्ययने निष्पादिते गृहस्थाश्रमः कर्तव्यः। अन्यथेति। असमाप्तेऽध्ययने भूमिशयनार्हो यः खट्वारोहणं करोतीत्यर्थः। खट्वारोहणं चाऽविनयोपलक्षणार्थमित्याह–नातिव्रतवानिति। [खट्वाक्षे]॥

उ.]क्तेनाऽपरस्य न गतार्थतेति भावः।धात्वर्थस्यानपवर्गे इति।सर्वधात्वर्थाऽसमाप्तौ धात्वर्थाविष्ट एव कर्त्तरि एकदेशस्य भूतत्वाश्रयेण क्तो भवति तत्पुरुषे। बहुव्रीहौ तु सर्वधात्वर्थसमाप्तौ धात्वर्थानाविष्टे कर्मण्येव क्त इति विशेष इत्यर्थः। अन्यथाजातीय इति। शब्दलाक्रान्त इत्यर्थः। अन्यथाजातीयकः सम्बन्धादिति। आनुमानिक इत्यर्थः। नन्वेवं राज्ञः सखाऽस्येति विग्रहे बहुव्रीहिः स्यादत आह–उभयं खल्वपीति। [द्वितीया श्रिता]॥

खट्वा। अधीत्य स्नात्वेति। अधीत्य स्नात्वा चेत्यर्थः॥ [खट्वा क्षेपे]।

अत्यन्तसं। ननु 'काला' इत्यस्याऽभावेऽत्र तल्लाभो न स्यादत आह–काला

१ इतिः क्वचिन्न। २ 'जातीयः'। ३ 'सख इति'।
४ क्वचिन्न। ५ 'अनु'।

॥*॥अत्यन्तसंयोगे समासस्याऽविशेषवचनात्क्तेन समासवचनानर्थक्यम्॥*॥ अत्यन्तसंयोगे समासस्याऽविशेषवचनात्क्तान्तेन चाऽक्तान्तेन च 'काला क्तान्तेने'त्येतत्समासवचनमनर्थकम् ।'अत्यन्तसंयोग' इत्येव सिद्धम्॥*॥अनत्यन्तसंयोगार्थं तु॥*॥अनत्यन्तसंयोगार्थं तर्हीदं वक्तव्यम् ।षण्मुहूर्ताश्चराचराः ते कदाचिदहर्गच्छन्ति कदाचिद्रात्रिम्।तदुच्यते—अहर्गताः रात्रिगता इति। नैतदस्ति। गतग्रहणादप्येतत्सिद्धम्॥ इदं तर्हि—अहरतिसृताः, रात्र्यतिसृताः मासप्रमितश्चन्द्रमाः ॥ [अत्यन्तसंयोगे च]

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ २।१।३० ॥

तत्कृतार्थेनेति किमर्थम् ? ॥ दध्ना पटुः । घृतेन पटुः ॥ नैतदस्ति

प्र.] अत्यन्त । 'काला' इति पृथग्योगेन क्तान्तेन समासविधानं न कर्तव्यम् 'काला अत्यन्तसंयोगे' इत्येक एव योगः कर्तव्यः । तत्र च क्तेनेत्यस्य निवृत्तत्वात्सर्वत्र समासः सिध्यतीति मत्वाह—अत्यन्तसंयोग इति । [चराचरा इति चरन्तीत्यर्थः । 'चरिचलिपतिवदीनामच्याक्काभ्यासस्ये'ति द्विर्वचनमागागमश्च] कदाचिदहरिति । उत्तरायणे । कदाचिद्रात्रिमिति । दक्षिणायने । ततश्च षड्भिर्मुहूर्तैरह्नो रात्रेश्च नास्त्यत्यन्तसंयोगः। क्रमेण च गच्छन्तः संकलय्य व्यपदिश्यन्ते अथवैकदेशगमनाद्गच्छन्तीत्युच्यन्ते । गतग्रहणादिति । द्वितीयाश्रितेत्यत्र निर्दिष्टात् । मासप्रमित इति । आदिकर्मणि कर्तरि क्तः । मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः । प्रतिपच्चन्द्रेण च मासस्यात्यन्तसंयोगाऽभावः॥[अत्यन्तसंयोगे च]

तृतीया । तत्कृतार्थेनेति किमर्थमिति । अयं भावः—'दध्ना पटु'रिति यदि दधिकृतं पाटवं विवक्षितं तदा भवितव्यं समासेन, विशिष्टद्रव्यसंस्कृतं दधि पाटवं करोतीति तत्कृतत्वसंभवात् । अथ भोजनाद्यपेक्षो दध्नः करणभावो—दध्ना भुङ्क्ते पटुरिति,तदा सामर्थ्याऽभावात्समासो न भविष्यति। दध्ना पटुरिति। अत्राऽप्ययं भावः—सर्वत्र क्रियाद्वारकेण संबन्धेन भवितव्यम् । ततश्चेहापि क्रियाद्वारक

उ.]इति।ननु क्तान्तेन समासार्थं तत्, अक्तान्तार्थं चेदमपीत्यत आह-तत्र चेति अनत्यन्तसंयोगे क्तान्तार्थं 'काला' इति, अत्यन्तसंयोगेऽक्तान्तार्थमिदमित्युक्तत्वात् षण्मुहूर्त्ता इति । तावत्पर्यन्तं हि दिनरात्रवृद्धिह्रासौ देशविशेषे ॥

तृतीया । केवलदध्नः पाटवजनकत्वं वैद्यकविरुद्धमत आह—विशिष्टद्रव्येति शुण्ठिलवणादिरूपेत्यर्थः । सर्वत्र क्रियेति । उत्तरसूत्रे सदृशनिपुणादिग्रहणं साक्षात्परस्परान्वये एतदप्रवृत्तिरिति भावः। क्रियाद्वारकसम्बन्धेति । भुजि

१'क्तान्तेनाक्तान्तेन' । २ 'क्तेने' । ३ क्वचिन्न । ४ अयं पाठः 'क्रमेणे'ति पूर्वं सर्वत्र पठ्यते । ५ 'र्थापेक्षो' । ६ 'भाव्यं' ।

असामर्थ्यादत्र न भविष्यति॥ कथमसामर्थ्यम् ?॥ 'सापेक्षमसमर्थं भवती'-ति। नहि दध्नः पटुना सामर्थ्यम्॥ केन तर्हि ?॥ भुजिना॥ दध्ना भुङ्क्ते पटुरिति॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति—शङ्कुलाखण्डः किरिकाण इति। अत्रापि न शङ्कुलायाः खण्डेन सामर्थ्यम्॥ केन तर्हि ?॥ करोतिना। शङ्कुलया कृतः खण्ड इति॥ वचनाद्भविष्यति॥ इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति—दध्ना पटुः, घृतेन पटुरिति। तस्मात्तत्कृतार्थग्रहणं कर्तव्यम्॥ गुणवचनेनेति किमर्थम् ?॥ गोभिर्वपावान्। धान्येन धनवान्॥ किं पुनरिहोदाहरणम् ?॥

प्र.]संबन्धसंभवात्समासः स्यात्। असामर्थ्यादिति। यत्र साक्षात्सामर्थ्यं नास्ति-'दध्योदन' इत्यादौ तत्र वचनसामर्थ्यात्प्रतीयमानक्रियाद्वारकसंबन्धाश्रयेण भवति समासः। इह तु 'शङ्कुलया खण्ड' इत्यादौ साक्षात्सामर्थ्यसंभवे वचनस्य सावकाशत्वाद्दध्ना पटुरित्यत्र न भविष्यति। इहापीति। खण्डशब्दस्य गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वात्साक्षात्संबन्धाऽभावाच्छङ्कुलयाऽवश्यं क्रियाऽपेक्षितव्या, तामन्तरेण कारकत्वाऽयोगात्। वचनादिति। करोतिक्रियाकृतसंबन्धाश्रयेणेत्यर्थः। इहापीति। परस्परसंबन्धाय चेत्सर्वत्र क्रिया व्यतिरिक्ताऽपेक्ष्यते, तदाऽत्रापि तदपेक्षसामर्थ्यसद्भावात्समासप्रसङ्ग इत्यर्थः। परस्तात्तु तत्कृतार्थग्रहणं निराकरिष्यते। गुणवचनेनेति किमर्थमिति। अयं भावः—जातेर्नित्यत्वात्तत्कृतत्वाऽभावाज्जातिवचनेन समासो न भविष्यति। क्रियावचनेन तु 'कर्तृकरणे कृता बहुल'मिति भाव्यं समासेन। 'स्वभावसिद्धं च द्रव्य'मिति तत्कृतत्वाऽभावाद्द्रव्यवाचिनापि न भविष्यति।

उ.]द्वारकेत्यर्थः। यत्रेति। 'अन्नेन व्यञ्जन'मित्यादिविषये। साक्षात्सामर्थ्येति। 'खडि भेदने'इत्यस्माद्घञि निष्पन्नखण्डशब्दार्थक्रियायां करणत्वेनाऽन्वयः।सदृशादिग्रहणं च प्रपञ्चार्थमित्यभिमानः। गुणोपसर्जनद्रव्येति। 'खण्ड'शब्दो हि तत्र रूढो नतु साध्यावस्थापन्नकारकान्वययोग्यक्रियोपसर्जनद्रव्यवाची, तादृशखण्डशब्देन तु 'कर्तृकरणे कृते'त्येव समासः सिद्ध इति भावः।भाष्ये—किरिकाण इति। किरिः—शूकरो,रोगविशेषो वा। व्यतिरिक्तेति। पूर्वपदोत्तरपदार्थव्यतिरिक्तेत्यर्थः। तदपेक्षेति। भुजिद्वारकेत्यर्थः। कारकतृतीयातिरिक्ततृतीयान्ते तु नेदं प्रवर्तते, उत्तरसूत्रे निपुणादिग्रहणाज्ज्ञापकादिति भावः। भाष्ये—तत्कृतार्थग्रहणं कर्त्तव्यमिति। 'कृ'धात्वर्थद्वारके सामर्थ्ये एव यथा स्यान्नतु भुज्यादिद्वारके इत्येतदर्थमित्यर्थः। स्वभावसिद्धमिति। शब्दशक्तिस्वभावेन सिद्धत्वेनैव घटादिपदाद्द्रव्यभानमिति तत्कृतत्वाऽभाव इति भावः।'क्रियतां' इति पदान्तरसमभिव्याहारेण तु तत्र साध्यत्वप्रतीतिरित्यन्यत्। एवं च 'दण्डेन घट' इत्यादौ दण्डहेतुको घट इत्येव बोधो

१ 'शङ्कुल्या खण्डः'। २ क्वचिन्न। ३ 'सादृश्यादि'।

शङ्कुलाखण्डो देवदत्त इति ॥ कथं पुनर्गुणवचनेन समास उच्यमानो द्रव्य-वचनेन स्यात् ? ॥ इह 'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणेने'तीयता सिद्धम्, सो-मेवं सिद्धे सति यद्वचनग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्—एवं यथा विज्ञाये 'गुणमुक्तवता गुणवचनेने'ति ॥ कथं पुनरयं गुणवचनः सन् द्रव्यवच संपद्यते ? ॥ आरभ्यते तत्र मतुब्लोपः—'गुणवचनेभ्यो मतुपो लु'गिति तद्यथा—शुक्लगुणः शुक्लः, कृष्णगुणः कृष्णः । एवं—खण्डगुणः खण्डः॥ यदि नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन। भवति हि शङ्कुलायाः खण्डेन सामर्थ्यम्।असाम

प्र.]गोभिर्वपावानिति । गोसंबन्धिदध्याद्युपयोगाद्वपावत्त्वमिति तत्कृतत्वमस्ति वपावच्छब्दस्तु गुणवचनो न भवति । यो हि गुणमुक्त्वा द्रव्यमभिधत्ते,— 'शुक्लः पट' इति शुक्लशब्दः, स गुणवचनः । वपावच्छब्दस्तु सर्वदा वपासंब विशिष्टं द्रव्यमाहेति नाऽसौ गुणवचनः । किं पुनरिति । 'दध्ना जाड्यं' ' पाटव'मित्यादौ केवलगुणवाचिना समासो नेष्यते । गुणोपसर्जनद्रव्यवचनस्तु द्र वचनत्वाद्गुणवचनो न भवतीति प्रश्नः । गुणेनेति । अर्थेन च समासाऽसंभ द्गुणवचनेन भविष्यति । तत्र वचनग्रहणाद्भूतकालपरिग्रहे।द्गुणमुक्तवता सं गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिना समासो भवतीत्यर्थः । कथंपुनरिति । नित्यत्वाच्छब्द संबन्धस्योपात्तार्थपरित्यागेनाऽर्थान्तराभिधानं न संभवतीति प्रश्नः । आरभ्य इति। अर्थभेदेन शब्दभेदात्,सादृश्यनिबन्धनत्वाच्च प्रत्यभिज्ञायाः।एकत्वे बाऽ

उ.]न तु तत्कृतत्वप्रतीतिरिति तात्पर्यम् । भाष्ये—धान्येन धनवानिति । धा हेतुना धनवत्त्वात्तत्कृतत्वमत्रापीति भावः।शङ्कुलाखण्डो देवदत्त इति । शङ्कु कृतखण्डगुणको देवदत्त इत्यर्थः । भूतकालेति । बाहुलकाद्भूते कर्त्तरि लु भावः । 'गुणमुक्तवते'ति व्याचष्टे—संप्रतीति । तत्त्वं च केवलगुणवाचकत्वे प्रसिद्धस्य, यथा शुक्लादेः । पार्थक्येन गुणवाचिनो विशिष्टद्रव्यवचनस्यापि, पट्वादेः । भाष्ये—गुणवचनेभ्यो मतुप इति । तत्रापि धर्ममात्रं गुण इति यद्वेदमर्थआद्यच उपलक्षणम्। नन्वर्थभेदेन शब्दैक्ये मतुपो लोपो व्यर्थोऽत अर्थभेदेनेति । नन्वेवं 'गुणमुक्तवते'त्युक्तं गुणवचनत्वमनुपपन्नमत आह इयेति । अनेकशक्तोति । प्रकरणादितश्च तत्तच्छक्त्युद्बोध इति भावः । यद्येवं नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेनेति। एवं—गुणवचनेनेत्यस्याऽत्र करणे। अयं 'तृतीयान्तं गुणवचनेन समस्यत' इत्युक्ते गुणस्य जन्यतानियमेन तृतीयान्त तदुत्पत्तिप्रयोजकत्वेन च प्रत्यासत्त्या तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनैव तृतीया समासो भविष्यतीति दध्ना भुङ्क्ते पटुरक्ष्णा काण इत्यादौ न भविष्यतीति

१ क्वचित् । २ 'तद्ग्रहणेन' । ३ 'बाधिष्यते' । ४ 'ग्रहणम्' । ५ 'अत्रे'ति क्वचित्

चात्रे न भविष्यति,–दध्ना पटुर्घृतेन पटुरिति। तस्मान्नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन॥

॥*॥ तृतीयासमासेऽर्थग्रहणमनर्थकमर्थगतिर्ह्यवचनात् ॥*॥ तृतीयासमासेऽर्थग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ?॥ 'अर्थगतिर्ह्यवचनात्' । अन्तरेणापि वचनमर्थगतिर्भविष्यति ॥*॥ निर्देश्यमिति चेत्तृतीयार्थनिर्देशोऽपि ॥*॥ अथैवमपि निर्देशः कर्तव्य इति चेत्तृतीयार्थनिर्देशोऽपि कर्तव्यः स्यात्। 'तृतीया तदर्थकृतार्थेन गुणवचनेने'ति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्?॥ न वक्तव्यम् ॥ नायमर्थनिर्देशः॥ किं तर्हि?॥योगाङ्गमिदं निर्दिश्यते । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते–'तृतीया तत्कृतेन गुणवचनेन' । [तृतीया तत्कृतेन गुणवचनेन]समस्यते॥ततः–'अर्थेन'। अर्थशब्देन च तृतीया समस्यते। धान्यार्थः वसनार्थः हिरण्यार्थः । पूर्वसदृशसमोनार्थे'त्यर्थग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति ॥

प्र.]शक्तियोगात्प्रयोगभेदेनाऽनेकार्थसंबन्ध इति भावः।भवति हीति। अव्यतिरिक्तकल्पान्तरङ्गप्रतीयमानसमासार्थान्तर्भूतकरोतिक्रियाद्वारकमिति भावः।'दध्ना पटु'रित्यत्र तु विपर्ययादसामर्थ्यात्समासाऽभावः। अर्थगतिरिति । तत्कृतस्याऽर्थत्वाऽव्यभिचारादित्यर्थः। निर्देश्यमिति चेदिति । सामर्थ्यलभ्यस्यापि यदि विस्पष्टार्थमुपादानमित्यर्थः । योगविभाग इति। तत्कृतेति तृतीयाया श्छान्दसो लुक्। अर्थेनेति पृथक्पदमिति वाक्यभेदः संपद्यते । न कर्तव्यमिति । अर्थशब्देन समासार्थमिति

उ.]तृतीयाऽत्र सूत्रे न हेतौ,उत्तरसूत्रे निपुणश्लक्ष्णग्रहणात्।एवं च तृतीयान्तगुणवचनयोः साक्षात्सामर्थ्याऽसम्भवेन क्रियाद्वारकं तद्ग्राह्यम्।एवं च यतो दध्ना भुङ्क्तेऽतः पटुरित्यर्थके 'दध्ना पटु'रित्यादावपि स्यादत आह–अव्यतिरिक्तकल्पेति। गुणवचनतृतीयान्तयोः समभिव्याहारे उक्तरीत्या तत्प्रतीतिरिति भावः। अन्तरङ्गत्वेऽप्यमेव हेतुः । अत एव समासार्थान्तर्भूतत्वम् । राजसख इत्यादावन्तर्भूतस्याऽप्रतीयमानत्वात्–'प्रतीयमाने'ति।उक्तन्यायसिद्धमपि तत्कृतार्थग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तयेऽभ्युपगम्य तत्राऽर्थग्रहणं व्यर्थमाह वार्तिककारः–'तृतीयासमास' इति।नायमर्थनिर्देश इति । उभयत्राऽप्यर्थपरत्वस्य व्याख्यानेनैव सिद्धेरिति भावः । योगविभाग इति । योगविभागफलक इत्यर्थः । तदाह–वाक्यभेदः संपद्यत इति । भाष्ये–धान्यार्थ इति। अत्राऽर्थ्यत इत्यर्थः प्रयोजनम्, अर्थनमर्थः–प्रार्थना वा । करणतृतीयासमास इति हरदत्तादयः । तन्न । 'कर्तृकरणे'इत्येव सिद्धत्वात् । तस्मादनपर्यायाऽर्थशब्देन सह प्रकृत्यादित्वप्रयुक्ततृतीयान्तस्य समासः । प्रथमार्थे च तृतीया । यद्वा धान्येन कृतोऽर्थ इति विग्रह इति नव्याः । अर्थशब्देनसमासार्थ-

१ 'र्थ्यात्तत्र' । २ 'तत्कृतग्रह' । ३ 'कर्त्तव्यश्चेत्' ।४ 'निर्देशो विज्ञायते'। ५ ङ्गमिति विज्ञायते'। ६'कृतगुण'। ७लुप्तं स्यात् । ८क्वचिन्न । ९ 'तृतीयासमास' ।

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ २।१।३१ ॥

॥*॥ पूर्वादिष्ववरस्योपसङ्ख्यानम् ॥*॥ पूर्वादिष्ववरस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । मासावरोऽयं, संवत्सरावरोऽयम् ॥ ॥*॥ सदृशग्रहण उक्तम् ॥*॥ किमुक्तम् ? ॥ 'सदृशग्रहणमनर्थकं तृतीयासमासवचनात्' 'षष्ठ्यर्थमिति चे

प्र.]भावः।'सत्त्वे निविशतेऽपैती'ति लक्षितस्य गुणस्येह ग्रहणम्।कुङ्कुमलोहितादी-प्यत्रोदाहरणानीति करोतिक्रिया तत्रावश्यापेक्ष्येति खण्डादीनां संभवदपि कृ-वाच्यक्रियारूपत्वं भाष्यकारेण नोक्तम् । [तृतीया तत्कृतार्थेन] ॥

पूर्वं । पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देन समासस्य साधितत्वादिहाऽर्थग्रहणमूनेनाभिसंबध्य-मानं तदर्थानां विकलादीनां समासं साधयति । पूर्वसूत्रे त्विहत्यमर्थग्रहणं प्रत्या-ख्यातम् । अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्योनार्थानामन्तरेणाप्यर्थग्रहणं समासस्य सिद्धत्वात् । सदृशग्रहण उक्तमिति । वक्ष्यमाणस्यापि बुद्ध्या निरूपितत्वाद्धेतुकालसंप्रेक्षितत्वात्

उ.]मिति । फलान्तरार्थमर्थग्रहणमावश्यकमित्यग्रिमसूत्रे वक्ष्यति कैयटः । सत्त्वे इत्यादि । इदं गुणवचनशब्दस्यैव लक्षणमिति गुणपदेन धर्ममात्रं,तदुपसर्जनद्रव्य-वाचिनाऽयं समास इति बोध्यम् । खण्डस्य तल्लक्षितत्वाऽभावाच्च । नोक्तमिति रूढ्यर्थस्यैव ततः प्रतीतेरिति भावः॥ [तृतीया तत्कृता] ॥

पूर्वसदृश ।अर्थग्रहणमूनेनेति। अत एवोनार्थकलहमिति स्वरविधायकसूत्रेऽर्थग्रहणं चरितार्थम् । तत्र हि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैतत्सूत्रविहितसमासस्य ग्रहणम् । समसदृशयोः पृथगुपादानाच्चाऽनेनैव सम्बन्ध इति बोध्यम्। अर्थप्रधान-त्वान्निर्देशस्येति । ऊनशब्दोऽर्थपरः, अर्थेन समासाऽसंभवाच्च तद्वाचिनां ग्रह-तच्चाऽविशेषात्सर्वेषामिति भावः । केचित्तु माषेण कृतो विकल इत्यर्थे माषवि-इति पूर्वेणैव सिद्धम् । 'ऊनार्थे'ति सूत्रेऽर्थग्रहणं तु 'धान्यार्थे' इत्यादावन्तोदा-त्तायेति स्पष्टमेव वृत्त्यादौ । तत्र समासोऽपि पूर्वसूत्रस्थाऽर्थग्रहणात्सिद्धः। एवं माषविकलादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेवेत्येव भाष्याशयः। अत एव समर्थसूत्रे भा-'तृतीया तत्कृते'ति सूत्रस्योपादानविकल इत्युदाहरणं दत्तमित्याहुः । अवरस्येति न च कैयटरीत्योनार्थत्वादेव सिद्धिरिति वाच्यम् , 'चैत्रादवरः फाल्गुन' इत्य-पूर्वशब्दसमानार्थताया अपि अवरशब्दस्य दर्शनात् । 'सदृशग्रहणे उक्तमि-भाष्यकारवचनमित्यभिप्रेत्याह—हेतुकालसंप्रेक्षितत्वाद्धेति।हेतुः—वार्तिककारोक्त-तस्य यः कालस्तस्य संप्रेक्षितत्वान्मनसि स्थापितत्वादित्यर्थः । कारणकालं उपचर्य प्रयोग इति तात्पर्यम् । वार्तिककारवचनमित्यभिप्रेत्य त्वाद्यम्।तदेव

१ भाष्यमित्यन्ये । वार्त्तिकत्वे तु व्याख्येद्या ।२ 'सदृशप्रतिरूपयोः'। (६-२-११) इत्यत्रोक्तं।३ 'मित्यर्थः'।४ 'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्'।५ 'इति पूर्वेण' । ६

तृतीयासमासवचनानर्थक्य'मिति ॥ [पूर्वसदृश] ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ २।१।३२ ॥

॥*॥ कर्तृकरणे कृता क्तेन ॥*॥ कर्तृकरणे कृता क्तेनेति वक्तव्यम् । अहिहतः । नखनिर्भिन्नः । दात्रलूनम्[2] । परशुच्छिन्नम्[3] ॥ कृता क्तेनेति किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत् । दात्रेण लूनवान् परशुना छिन्नवान् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । ॥*॥ बहुलवचनात्सिद्धम्[4] ॥*॥ [कर्तृकरणे] ॥

प्र.]भूतनिर्देशः। 'सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये'इत्यत्र वक्ष्यते। पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानार्थं सदृशग्रहणमनर्थकं, मात्रा सदृशो मातृसदृश इति 'पूर्वसदृशे'ति समासे कृते 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीये'ति प्रकृतिस्वरो भविष्यति । अथोच्यते—तुल्यार्थयोगे षष्ठ्यपि पक्षे विधीयते, ततश्च मातुः सदृशो मातृसदृश इति यदा षष्ठीसमासः क्रियते,तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं सदृशग्रहणम् । तथा च दास्याः सदृश इत्याक्रोशे षष्ठ्या अलुकि स्वरः सिद्ध्यति, तदा तृतीयासमासे सदृशग्रहणं न कर्तव्यम्।षष्ठीसमासेनैव-स्वररूपयोः सिद्ध्यत्वात् । अथोच्यते—हेतुतृतीयार्थमिह सदृशग्रहणं, विद्यया सदृशो विद्यासदृश इति, तदपि न, संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठीसमासेन[5] स्वररूपयोः पूर्वसूत्रेण वा तत्कृतत्वात्सिद्धत्वात् ॥ [पूर्वसदृश] ॥

कर्तृकरणे । बहुलवचनादिति। अयं भावः—क्तेनेत्युच्यमाने घञादिभिर्नखनिर्भेद इत्यादौ समासो नप्राप्नोति। तस्माद्बहुलग्रहणमेवाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमाश्रयणीयं॥

उ.]मिति भावः[6]।तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमिति। अन्यथान्तोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः।

नन्वत्राऽनभिधानात्षष्ठीसमास एव माऽस्त्वित्यत आह—तथा च दास्या इति। सिद्धत्वादिति। न च 'मनसः संज्ञाया'मित्यलुकि 'मनसासदृश' इति सिद्ध्यर्थमिदमप्यावश्यकमिति वाच्यम् , तत्कृतत्वेनैव सिद्धत्वात् , अनभिधानेन तत्र समासाऽभावाच्च । ईदृशसंज्ञायां मानाऽभावाच्चेति दिक् । संबन्धमात्रविवक्षायामिति । अनेन—'अवश्यं तृतीयासमासो वक्तव्यो यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति भोजनसदृशः, इदमप्यवश्यं वक्तव्यं यत्र षष्ठी श्रूयते दास्याः सदृश इत्याद्यर्थ'मिति 'सदृशप्रतिरूपयो'-रिति सूत्रशेषस्थं भाष्यमेकदेश्युक्तिरिति सूचयति, तत्रापि षष्ठ्यर्थस्य संभवात् । प्रतिपदोक्तपरिभाषया 'तुल्यार्थै'रिति तृतीयान्तेनैवैतत्समासप्रवृत्तेश्च । पूर्वसूत्रेण वेति । 'उपादानविकल' इतिवदिति भावः ॥ [पूर्वसदृश] ॥

कर्तृकरणे कृता । कृता क्तेनेति। भाष्ये—कृतेति क्तस्योपरञ्जकं विशेषणमिति बोध्यम् । 'कृते'त्यस्य स्थाने 'क्तेने'ति वक्तव्यं, कृतेति व्यर्थमिति वाऽर्थः । ननु-लाघवात्क्तेनेति युक्तमत आह—अयं भाव इति ॥ [कर्तृकरणे] ॥

१ क्वचिन्न। २'लूनः'।३ 'च्छिन्नः'।४ भाष्यमिदमित्यन्ये। ५ 'सेनैव'। ६'भाति'।

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ २।१।३३ ॥

॥*॥ कृत्यैरधिकार्थवचनेऽन्यत्रापि दृश्यते ॥*॥ कृत्यैरधिकार्थवचनेऽन्यत्रापि दृश्यत'इति वक्तव्यम् । बुसोपेन्ध्यं, घनघात्यम् ॥*॥ साधनं कृतेति पादहारकाद्यर्थम् ॥*॥ अथ वा 'साधनं कृता समस्यत' इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'पादहारकाद्यर्थम्' । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । गले चोप्यते गलेचोपकः ॥ [कृत्यैरधिकार्थ] ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥२।१।३४॥ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥२।१।३५॥

प्र.] कृत्यैरधि । स्तुतिनिन्दापरत्वात्क्रियोपादानस्य कर्तृकरणयोर्गौणत्वात्पूर्वेणाऽप्राप्तः समासोऽनेन विधीयत इति केचिदाहुः । अन्ये तु प्रपञ्चार्थमेतदित्याहुः तथा च काकपीता नदीत्यत्राऽकृत्यैरप्यधिकार्थवचने समासो दृश्यते। कृत्यैरिति ततश्च नेदं नियमार्थमपि तु प्रपञ्चार्थम् । बुसोपेन्ध्यमिति । अग्नेरल्पत्वात्... मेतद्बुसेन ज्वालनीयमित्यर्थः । घनघात्यमिति । घनेनाऽयःप्रभृतिना घात्य... काठिन्यं प्रतिपाद्यते । साधनं कृतेति । बहुलग्रहणसहितसूत्रसंदर्भापेक्षो विकल्पः पादाभ्यामिति । अपादाने पञ्चमी। हारक इति। 'कृत्यल्युटो बहुल'मिति बहुल ग्रहणात्कर्मणि ण्वुल् । चोपक इति । चुपेर्ण्यन्तस्य कर्मणि ण्वुल् ।

अन्नेन। भक्ष्येण। तुल्यन्यायत्वाद्युगपत्सूत्रद्वयस्य विचारः। 'दध्योदन' इत्य...

उ.] कृत्यैर । स्तुतिनिन्देति । काकपेयेत्यादौ काककर्तृकपानकर्म नदीति ...ऽल्पाम्भस्त्वपूर्णाम्भस्त्वादिना निन्दास्तुतिमात्रे तात्पर्यात्क्रियाया निष्प्रयोजनत्वे गौणत्वात्कर्तृकरणयोरपि गौणत्वमिति भावः । केचिदाहुरिति । कर्तृत्वादेस्तत्तत्... प्रयोजकत्ववत्समासप्रयोजकत्वस्याऽपि संभवादित्यरुचिः। तदाह—अन्ये त्विति ननु 'कृत्यैरेवाधिकार्थवचन' इति नियमार्थं स्यादत आह—काकपीतेति । ... नियमार्थमिति । 'कृत्यैरधिकार्थवचन एवे'त्येवं नियमार्थं नेदमित्यर्थः । ... अन्यत्रापि—स्तुतिनिन्दाफलकत्वरूपाधिकाऽर्थवचनत्वाऽभावेपि । सूत्रसंदर्भेति 'कर्तृकरणे' 'कृत्यै'रित्येतत्सूत्रद्वयरूपेत्यर्थः । बहुलग्रहणसहितमिदं वा कर्तृ... तत्सहितसूत्रसन्दर्भो वेति तात्पर्यम्।बहुलग्रहणं त्वत्रापि कर्त्तव्यमेव, 'परशुना छि... वा'नित्याद्यर्थम्। पादाभ्यामित्यस्य कर्तृकरणतृतीयान्तत्वे यथान्यासेपि सिध्यतीति आह—अपादाने पञ्चमीति। पादयोर्ह्रियमाणमञ्जीराद्यपेक्षयाऽवधित्वेनापादानत्वम् गलेचोपक इति । हलदन्तादिति, तत्पुरुषे कृतीति,अमूर्धमस्तकादिति वाऽलुक् गले मन्दं प्रापणीय इत्यर्थः ॥ [कृत्यैरधि] ॥

अन्नेन व्यञ्ज। अनेनापि करणतृतीययैव समासः,शब्दशक्तिस्वभावात्, ...

१ 'इति च वक्तव्यं' । २ 'प्रज्वाल' । 'प्रज्वल' ।

॥*॥ अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमित्यसमर्थसमासः [कारकाणां क्रियासमर्थत्वात्] ॥*॥ 'अन्नेन व्यञ्जनं' 'भक्ष्येण मिश्रीकरण'मित्यसमर्थसमासोऽयं द्रष्टव्यः ॥ किं कारणम् ?॥*॥कारकाणां क्रियासमर्थत्वात्॥*॥कारकाणां क्रियया सामर्थ्यमस्ति, न तेषामन्योऽन्येन। तद्यथा—निश्रयण्या द्वाभ्यां काष्ठाभ्यां सामर्थ्यं, न तेषामन्योन्येन ॥ एवं तर्ह्याहाऽयम्—'अन्नेन व्यञ्जनं' 'भक्ष्येण मिश्रीकरण'मिति, न चास्ति सामर्थ्यम्, तत्र वचनात्समासो भविष्यति ॥*॥ वचनप्रामाण्यादिति चेन्नानाकारकाणां प्रतिषेधः ॥*॥ वचनप्रामाण्यादिति चेन्नानाकारकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः। तिष्ठतु दध्ना ओदनो देवदत्तेन भुज्यत इति ॥*॥ सिद्धं तु समानाधिकरणाधिकारे क्तस्तृतीयापूर्वपद उत्तरपदलोपश्च ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ?॥ समानाधिकरणाधिकारे वक्तव्यम्—'क्तान्तस्तृतीयापूर्वपदः समस्यते सुपा, उत्तरपदस्य च लोपो भवती'ति। दध्नोपसिक्तः दध्युपसिक्तः। दध्युपसिक्तः ओदनो दध्योदनः। गुडेन संसृष्टाः—गुडसंसृष्टाः, गुडसंसृष्टा धानाः—गुडधानाः ॥ ॥*॥ षष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्तः ॥*॥ षष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्तः समस्यते, उत्तपदस्य च लोपो

प्र.]क्रियावाची शब्दो न प्रयुज्यते,यथा 'कष्टश्रित' इति।क्रियामन्तरेण च द्रव्याणां परस्परसंबन्धो नास्तीतिमत्वाह—अन्नेनेति।किं कारणमिति।समासादुपसेकादिक्रियावगमात्तत्कृतमस्त्येव सामर्थ्यमिति प्रश्नः। क्रिययेति। तस्याश्च वाचको नास्तीति तदभावात्सामर्थ्याऽभावः। निश्रयण्या इति। निश्रयणीशब्देन समुदायवृत्तिना उपचारात्सोपानफलकान्यभिधीयन्ते। द्वाभ्यामिति। ऊर्ध्वाभ्यामित्यर्थः। एवमसामर्थ्ये प्रतिपादिते आचार्यदेशीय आह—एवन्तर्हीति। नानाकारकाणामिति। भिन्नक्रियापेक्ष[याँ] कारकाणामित्यर्थः। तिष्ठतु दध्नेति। दध्ना ध्रियतां, जीवत्वित्यर्थः। तत्र दध्नः करणत्वम्। एवं सूत्रन्यासं दूषयित्वा वार्तिककार.आत्मीयं न्यासं दर्शयति—सिद्धं त्विति। उत्तरपदलोपप्रसङ्गेनाऽन्यदप्याह—षष्ठीस-

---

उ.]इत्यनुवृत्तेर्वेत्यभिप्रायेणाऽसामर्थ्याशङ्का। द्रव्याणामिति।कारकविभक्त्यन्तवाच्यत्वे इति भावः। फलकानीति। आरोहणाऽवरोहणोपयोगितिर्यक्काष्ठानीत्यर्थः। भाष्ये—निश्रयण्या इति,—जातावेकवचनम्। दध्नेति सहयोगतृतीयायामुक्तरीत्या करणतृतीयाऽभावात्समासाऽप्राप्तेराह—जीवत्विति। सिद्धं त्विति। वार्त्तिकारम्भेऽपि दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरो बोध्यः। एवंच सूत्रारम्भेण समफलता। तच्च वार्त्तिकं 'विशेषण'मित्येव सिद्धे समासे पूर्वपदावयवोत्तरपदलोपार्थं कर्त्तव्यम्।

१कचिन्न।२ इदंवार्त्तिकखण्डं पृथक्केचित्पठन्ति।३ 'क्रियया सामर्थ्यात्' 'समर्थत्वात्'। ४ 'वेदितव्यः'। ५'भवति'। ६ 'भुज्यते देवदत्तेन'। ७ 'पूर्वपदं'।८ 'न्युच्यन्ते'।

वक्तव्यः । अश्वानां युक्तोऽश्वयुक्तः, अश्वयुक्तो रथोऽश्वरथः । दध्नः पूर्णो दधिपूर्णः, दधिपूर्णो घटो दधिघटः॥तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यं ?॥ ॥*॥ नवाऽसमासेऽदर्शनात्॥*॥न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'असमासेऽदर्शनात्'। यद्ध्यसमासे दृश्यते समासे च न दृश्यते तल्लोपारम्भं प्रयोजयति।न चाऽसमासे उपसिक्तशब्दः, संसृष्टशब्दो, युक्तशब्दः, पूर्णशब्दो वा दृश्यते॥ कथं तर्हि सामर्थ्यं गम्यते ?॥ ॥*॥ युक्तार्थसंप्रत्ययाच्च सामर्थ्यम् ॥*॥ दध्ना युक्तार्थता संप्रतीयते ॥ कथं पुनर्ज्ञायते—दध्ना युक्तार्थता संप्रतीयत इति? ॥*॥ संप्रत्ययाच्च तदर्थाध्यवसानम् ॥*॥ संप्रत्ययाच्च तदर्थोऽध्यवसीयते ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्॥*॥संप्रतीयमानार्थलोपेह्यनवस्था॥*॥यो हि मन्यते संप्रतीयमानार्थानां शब्दानां लोपो भवतीत्यनवस्था तस्य लोपस्य स्यात् । 'दधी'त्युक्ते बहवोऽर्था

प्र.] मासश्चेति । अश्वानामिति,—संबन्धविवक्षया षष्ठी। तथा 'दध्न' इति। असमासेऽदर्शनादिति । असमासो वाक्यं, तत्रैव युक्तादयो न दृश्यन्ते । अश्वानां रथोऽश्वरथः, दध्नो घटो दधिघट इति युक्तादिशब्दप्रयोगमन्तरेणापि संबन्धप्रतीत्यैव युक्ताद्यर्थानामाक्षेपात् । 'दधिपूर्णो घट'इत्येतत्तु शब्दान्तरमेव तत्समानार्थम्, न तु दधिघट इत्येतस्यैतद्वाक्यम् । अन्यत्र तु प्रत्ययलक्षणार्थो लोपारम्भो,—यथाऽग्निचिद्दधि पश्चेति।इह तु लोपान्वाख्याने प्रयोजनाऽभावः।युक्तार्थसंप्रत्ययादिति। युक्तग्रहणं योग्यक्रियोपलक्षणमित्युपसेकादयोऽपि गृह्यन्ते।एतदुक्तं भवति—'दध्योदन' इत्युक्ते दध्नःसंस्कारकत्वमोदनस्य च संस्कार्यत्वं प्रतीयते,न चोपसेकमन्तरेण संस्कार्यसंस्कारकभावोऽस्तीति सामर्थ्यादुपसेकप्रतीतिः।संप्रत्ययाच्चेति।सर्वलोकव्यवहारसिद्धादितिभावः।अत एव न प्रतिज्ञातार्थैकदेशो हेतुः।तदर्थाध्यवसानमिति।संदेहरहित

उ.]संबन्धविवक्षायामिति । कर्त्तुः करणस्य वा संबन्धत्वेन विवक्षायामित्यर्थः। युक्ताद्यर्थानामाक्षेपादिति। संबन्धत्वेन संबन्धस्यैवाऽत्र भानादिति भावः। तदर्थघटितस्य संबन्धत्वे त्वंन्तरङ्गत्वात्तृतीयैव स्यादिति भावः । भाष्ये—दध्ना युक्तार्थता संप्रतीयत इति । दध्नेति पदे वाच्येन युक्तो योऽर्थ उपसेकक्रियादिस्तदर्थता तस्य प्रतीयत इत्यर्थः । वाक्येपि वाक्यैकदेशन्यायेन दध्नेत्यस्यैव सोऽर्थ इति बोध्यम् । नन्वध्यवसानं संप्रत्यय इति पर्यायस्तथा च हेतुसाध्ययोरविशेष इत्यत आह—सर्वलोकव्यवहारेति । अर्थविशिष्टं ज्ञानं प्रतिज्ञातोऽर्थः, तदेकदेशज्ञानं हेतुरित्यर्थः । निश्चय इत्यस्यैव विवरणं—संदेहरहित इति । दधीत्युक्ते संप्रत्यय इति। अयं च प्रत्यय आनुमानिको, वाक्यैकदेशन्यायेन वा । प्रकारान्तरे

१ क्वचिन्न । २ 'तद्धि लोपारम्भं' । ३ 'यात्सामर्थ्यं' । ४ 'सोऽर्थो' । ५ 'नवस्था लोपेऽस्य' । ६ 'विवक्षायां' । ७ 'दित्यर्थः' ।

गम्यन्ते,-मन्दकमुत्तरकं निलीनकमिति । तद्वाचिनां शब्दानां लोपो वक्तव्यः स्यात् । तथा 'गुड' इत्युक्ते मधुरशब्दस्य, शृङ्गवेरमिति च कटुकशब्दस्य । अन्तरेणापि खलु शब्दप्रयोगं बहवोऽर्था गम्यन्तेऽक्षिनिकोचैः पाणिविहारैश्च । तद्वाचिनां शब्दानां लोपो वक्तव्यः स्यात् ॥ [अन्नेन । भक्ष्येण] ॥

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ २।१।३६ ॥

किं चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण समासो भवति ? ॥ एवं भवितुमर्हति-[ब्राह्मणार्थं पयः, ब्राह्मणार्थः सूपः, ब्राह्मणार्था यवागूः] ॥

॥*॥ चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥*॥ 'चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गः'। सर्वस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण सह समासः प्राप्नोति।अनेनापि समासः प्राप्नोति—रन्धनाय स्थाली,अवहननायोलूखलमिति ॥

प्र.]स्तदर्थनिश्चय इत्यर्थः। मन्दकमिति। मन्दजातम्। उत्तरकमिति । परिपक्वावस्थोपरि घनभावः। निलीनकमिति। परिपक्वावस्थायां भ्रष्टम्। एषां च विशेषाणां संभवाद्दधीत्युक्ते संप्रत्ययः। अक्षिनिकोचैरिति । प्रकारान्तरेण विधिनिषेधलक्षणार्थावसायाच्चरितार्थत्वाद्यथा शब्दानां प्रयोगो नास्ति तथा युक्तादीनामपीत्यर्थः।

चतुर्थी।'चतुर्थी चाशिषी'ति या हितयोगे चतुर्थी तदन्तस्य समासो न भवति, समासादाशिषोऽनवगमादिति केचिदाहुः । पाणिनीये तु लक्षणेऽतिव्याप्तिं पुनरुक्तिं च दृष्ट्वा, पूर्वाचार्यन्यासे त्वव्याप्तिं मत्वा विचारः क्रियते—किं चतुर्थ्यन्तस्येति । विशेषाऽनुपादानाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः । इतः स्ववचनेनैव दोषमभिधापयितुमाह—एवं भवितुमर्हतीति । सर्वप्रसङ्ग इति । असत्यपि प्रकृतिविकारभाव इत्यर्थः ।

उ.]णेति । चेष्टयेत्यर्थः। चरितार्थत्वादिति।शब्दप्रयोगकार्यस्य बोधस्य प्रकारान्तरेण संपन्नत्वादिति भावः ॥ [अन्नेन] ॥

चतुर्थी तद। समासादाशिषोनवगमादिति।एवं चाऽनभिधानात्समासो नेति भावः । यत्तु-'आशिषि आशीर्विषयस्य विधेयत्वं तदाश्रयस्योद्देश्यत्वं च प्रतीयते, न च वृत्तावुद्देश्यविधेयभावेनाऽन्वयो व्युत्पत्तिसिद्ध' इति । तन्न । समासतोऽपि 'अभ्यासलोप' इत्यादावुद्देश्यत्वादिप्रतीतेः। वस्तुतस्तु 'आशीर्विषयक्रियान्वय्यर्थकात्प्रातिपदिकात्तद्वारके आयुष्यादियोगे चतुर्थी'ति तदर्थादुभयोरपि क्रियान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात्समासस्तेन न । एवं चैतज्ज्ञापकसिद्धैव हितयोगे चतुर्थीति तात्पर्यम्। अतिव्याप्तिः-'रन्धनाय स्थाली'त्यादौ। पुनरुक्तिः-बलिरक्षितग्रहणस्य। अव्याप्तिः-अश्वघासे । स्ववचनेनैवेति । स्वशब्देनाऽत्र पूर्वपक्षी । सर्वनाम्नां

१ 'तद्वाचकानां' । २ 'वेरमित्युक्ते कटुक' । ३ 'कटुशब्द'। ४ 'अन्तरेण खल्वपि' । ५ क्वचिन्न । ६ 'चेत्समासप्रस'। ७ 'सह प्रसङ्गो भवति' ।

किं कारणम् ?॥ 'अविशेषात्'। नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते—'एवंजातीयकस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन[1] सह समासो भवती'ति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः॥*॥ बलिरक्षिताभ्यां चानर्थकं वचनम्॥*॥बलिरक्षिताभ्यां च समासवचनमनर्थकम् । यो[2] हि महाराजाय बलिः स महाराजार्थो भवति, तत्र 'तदर्थं' इत्येव सिद्धम् ॥ यदि पुनर्विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यते इत्येतल्लक्षणं क्रियेत[3]? ॥*॥विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसङ्ख्यानम्॥*॥ 'विकृतिः प्रकृत्ये'ति चेदश्वघासादीनामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। अश्वघासः, श्वश्रुसुरं, हस्तिविधेति ॥ ॥*॥ अर्थेन नित्यसमासवचनम् ॥*॥ अर्थशब्देन नित्यं समासो वक्तव्यः । ब्राह्मणार्थं क्षत्रियार्थम् ॥ 'किं विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यत' इत्यतोऽर्थेन[4] नित्यसमासो वक्तव्यः?॥ 'ने'त्याह । सर्वथाऽर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः॥ किं कारणम्?॥विग्रहो मा भूदिति ॥*॥ सर्वलिङ्गता च ॥*॥सर्वलिङ्गता च वक्तव्या।ब्राह्मणार्थं पयः,ब्राह्मणार्थः सूपः, ब्राह्मणार्था यवागूरिति[5]॥ किमर्थेन नित्यसमास उच्यते इत्यतः सर्वलिङ्गता वक्तव्या ?॥

प्र.]यो हीति । देयस्य बलेः संप्रदानार्थताऽस्तीति तादर्थ्याश्रयः[6] समासः सिद्धः।

इदानीं पूर्वाचार्यसूत्रं विचार्यते—यदि पुनरिति। अश्वघास इति । तादर्थ्यमत्रास्ति न तु प्रकृतिविकारभावः। श्वश्रूसुरमिति। 'विभाषा सेनासुरे'ति नपुंसकत्वम् । हस्तिविधेति । विधा—हस्त्यन्नं, माषादि । अर्थेनेति । महाविभाषाधिकाराद्विकल्पे प्राप्ते वचनम् । किं विकृतिरिति । तदनन्तरमभिधानादस्य लक्षणस्य दोषान्तरं मन्यते । नेत्याहेति । आनन्तर्यं सामर्थ्याऽभावे सत्यकारणमित्यर्थः । सर्वलिङ्गता चेति । परवल्लिङ्गमिति पुंस्त्वमेव प्राप्नोति, अभिधेयवशेन च सर्वलिङ्गता विज्ञेयेति दर्शयति—ब्राह्मणार्थमिति।किमर्थेनेति । पूर्वंत्प्रश्नप्रतिवचने । इदानीं भाष्यकारः पाणिनीयं सूत्रं समर्थयितुं चोदकमुखेनाह

उ.]बुद्धिस्थपरामर्शकत्वादिति भावः।'तद्वचनेनैवे'ति युक्तः पाठः।आनन्तर्यमिति सर्वन्यासेषु वचनारम्भस्यावश्यकत्वरूपसामर्थ्ये सति तन्न कारणमित्यर्थः।'सामर्थ्याऽभावे' इति क्वचित्पाठः। तदा न्यासान्तरेऽकर्तव्यतायोग्यत्वाऽभावे इत्यर्थो बोध्यः। परवल्लिङ्गमिति पुंस्त्वमिति । परस्योत्तरपदार्थस्य प्रधानत्वात्तद्वदेव लिङ्गं समासेऽपि प्राप्नोतीत्यर्थः, नतु सूत्रस्याऽत्र विषय इति बोध्यं, तस्य पूर्वपदार्थप्रधानैकदेशिसमासविषयकत्वात् । तद्वक्ष्यति भगवान् 'अर्थशब्दोयं पुँल्लिङ्ग' इत्यादि। अभिधेयवशेनेति। समुदायार्थनिरूपितविशेष्यतावदर्थवशेनेत्यर्थः। भाष्ये—समास

१ तादर्थ्येन' । २ 'योऽपि' । ३ 'क्रियते' ।
४ 'ऽर्थशब्देन' । ५ क्वचिन्न । ६ 'तदर्थो' । ७ 'कर्तव्यता' ।

'ने'त्याह । सर्वथा सर्वलिङ्गता वक्तव्या॥ किं कारणम् ?॥ यावता[1]ऽर्थशब्दोऽयं पुँल्लिङ्गः, उत्तरपदार्थप्रधानश्च तत्पुरुषः, तेन पुँल्लिङ्गस्यैव समासस्याभिधानं स्यात्, स्त्रीनपुंसकलिङ्गस्य न स्यात्॥ तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । 'विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्यम्' । 'अश्वघासादीनामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्' । 'अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः। सर्वलिङ्गता च वक्तव्या'॥ न वक्तव्यम्।यत्तावदुच्यते-'विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्य'मिति । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-'विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यते' इति,-यदयं बलिरक्षितग्रहणं करोति॥ तत्कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ यथाजातीयकानां समासे बलिरक्षितग्रहणेनाऽर्थस्तथाजातीयकानां समासः । यदि च विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यते न तदर्थमात्रेण, ततो बलिरक्षितग्रहणमर्थवद्भवति ॥ यदप्युच्यते-'अश्वघासादीनामुपसङ्ख्यानं[3] कर्तव्य'मिति ॥ न कर्तव्यम्[4] । अश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्ति । यद्धि[2] यदर्थं भवत्ययमपि तत्राऽभि[5]संबन्धो भवति-'अस्येद[6]'मिति । तद्यथा-गुरोरिदं-गुर्वर्थमिति ॥ ननु च स्वरभेदो[7] भवति-चतुर्थीसमासे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन भवितव्यं, षष्ठीसमासे सति पुनरन्तोदात्तत्वेन॥ नास्ति भेदः। चतुर्थीसमासेऽपि[8] सत्यन्तोदात्तत्वेनैव भवितव्यम् ॥ कथम् ? ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृतिस्वरा भवति,न चतुर्थीमात्र'मिति,यदयं 'चतुर्थी तदर्थे' 'अर्थे' 'क्ते चे'त्यर्थग्रहणं क्तग्रहणं, च करोति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ यथाजातीय-

प्र.]तत्तर्हीति। यदयमिति ।यदि तदर्थमात्रेण चतुर्थीसमासः स्यात्तदा बलिरक्षितग्रहणं न कुर्यात्, तादर्थ्यस्य संभवात्तदर्थग्रहणेनैव समासस्य सिद्धत्वात् । अयमपीति । तादर्थ्यं संबन्धविशेषः।विशेषे च सामान्यं संभवतीति तन्मात्रविवक्षायां षष्ठी प्रवर्तत एवेति भावः । अथत्राऽश्वानां घास इति योग्यतामात्रं विवक्ष्यते न तु

उ.]स्याभिधानमिति । समासार्थस्येत्यर्थः । तन्मात्रेति । संबन्धत्वमात्रेत्यर्थः । इदमेव युक्तं, गुरोरिदं गुर्वर्थमित्यत्राऽस्यैव प्रकारस्य संभवात् । भाष्ये-गुरोरिदं गुर्वर्थमिति । षष्ठीसमासोऽप्येतद्विषये नित्य एव, भाष्यप्रामाण्यादिति बोध्यम् ।

भाष्ये-अर्थे क्ते चेति।न च क्तग्रहणं हितार्थं तत्राऽतादर्थ्येऽपि 'हितयोगे चे'ति चतुर्थीविधानादिति वाच्यम् , ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनाऽत्रापि तदर्थ इत्यस्य संबन्धेनाऽदोषात्। न च रक्षितार्थं, तत्र तादर्थ्ये चतुर्थ्या एव सत्त्वात् । वृत्त्युक्तसंप्रदानचतुर्थी तु न, तत्त्वस्योपपादयितुमशक्यत्वात् । भाष्यप्रामाण्येनाऽनभिधाना-

१ 'यावते'ति क्वचिन्न।२ क्वचिन्न।३ 'मपि कर्तव्यं, न कर्तव्यं'।४ 'वक्तव्यं'। ५ 'तस्याभि' । ६ 'तस्येदं' । ७ 'स्वरे भेदो'। ८ 'मासे सत्यपि' ।

कानां प्रकृतिस्वरत्वेऽर्थग्रहणेन क्तग्रहणेन चार्थस्तथाजातीयकानां प्रकृति स्वरत्वम् । यदि च विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या भवति न चतुर्थीमात्रन्ततो ग्रहणं क्तग्रहणं चाऽर्थवद्भवति ॥ यदप्युच्यते—'अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्य' इति । न वक्तव्यः । सर्थप्रत्ययः करिष्यते ॥ किं कृतं भवति ? ॥ न हि कदाचित्प्रत्ययेन विग्रहो भवति । अपि च सर्वलिङ्गता सिद्धा भवति ।

यदि सर्थप्रत्ययः क्रियते, इत्संज्ञा न प्राप्नोति ॥ अथापि कथंचिदित्संज्ञा स्यादेवमपि श्रयर्थं भ्रवेर्थम्—'अङ्गस्ये'तीयङुवङौ स्याताम् ॥ एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति ॥ किं कृतं भवति ? ॥ भवति वै कश्चिदस्वपदविग्रहः

प्र.]तादर्थ्यम् । रन्धनस्थाल्यादयस्त्वनभिधानात्षष्ठीसमासा न भवन्ति । यूपदार्वादिषु 'चतुर्थी तदर्थे'ति स्वरसिद्ध्यर्थं तादर्थ्यमेव संवन्धविशेषो विवक्ष्यते, न संवन्धसामान्यमिति षष्ठीसमासाऽभावः । सर्थेविति । 'तदर्थं विकृते'रित्यत्र 'तदर्थे सर्थे'विति क्रियते। तादर्थ्येन चतुर्थी विभक्तिराक्षिप्यते, तस्मै हितमित्यतो वाऽनुवर्त्तते । तेन चतुर्थ्यन्तात्तादर्थ्येऽभिधेये सर्थप्रत्ययो भवति । सकारः पदत्वाय । तेन राजार्थं भवदर्थमित्यादौ नलोपादीनि भवन्ति । पकारोऽनुदात्तार्थः तेन प्रकृतेर्यथाप्राप्तः स्वरो भवतीति 'अर्थ' इति स्वरार्थं सूत्रं न कर्तव्यं भवति

न चैवेति । प्रत्यये कृते तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वात्सुब्लुका भवितव्यमिति विग्रहाऽभावः । अथापीति । 'आदिर्ञिटुडवष्षः प्रत्ययस्ये'ति संहितया सूत्रं

उ.]त्संप्रदानत्वाऽभावकल्पनाच्च । रन्धनस्थाल्यादयस्त्वनभिधानादिति।अत एवोपक्रमस्थं भाष्यं सङ्गच्छते । ननु यूपदार्वादावपि अश्वघासादिवत्संवन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठीसमासेऽन्तोदात्तत्वमपि स्यादत आह—यूपदार्वादिष्विति । तादर्थ्यमेवेति । तादर्थ्यरूपः संवन्धविशेष एवेत्यर्थः । नन्वेवमश्वघासादौ चतुर्थीसमास एवास्तु, बलिरक्षितग्रहणं,तज्ज्ञापितं प्रकृतिविकृतिग्रहणं च माऽस्तु, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं तु भाष्योक्तरीत्यैव न भविष्यति,'रन्धनाय स्थाली'त्यादौ चतुर्थीसमासवारणार्थमपि अनभिधान्न भविष्यतीति चेन्न, 'रन्धनाय स्थाली'त्यादौ षष्ठ्येव तादर्थ्यत्वेनैव तत्र संवन्धस्य प्रतीतेः । एवं च तत्र चतुर्थीसमासवारणार्थं तदावश्यकत्वादिति भाष्याशयात्।कैयटे'ऽनभिधाना'दित्यस्य षष्ठ्यनभिधानादित्येवार्थः

भाष्ये—इत्संज्ञा न प्राप्नोतीति।आद्यसकारस्येत्यर्थः। भवति वै कश्चिदिति। एवं च वैकल्पिकेपि बहुव्रीहौ यथाऽन्यत्रापि क्वचिदस्वपदत्वम् ,एवमत्रापि ब्राह्मणार्थः प्रयोजनमुपकार्यत्वेन यस्येति प्रयोजनवाच्यर्थशब्देन विग्रहः, नतु चतुर्थ्यन्तेन विग्रहः—'ब्राह्मणायाऽर्थमुपकारोऽस्ये'तीति भावः। तद्ध्वनयन्नाह—अत्र चेति

१ 'न चैवं' नैव हि'। २ 'भ्वर्थं'। ३ 'भवति चैव कश्चि'। ४ 'समर्थविभक्ति'। ५ 'षष्ठीत'

बहुव्रीहिः। तद्यथा—शोभनं मुखमस्याः सुमुखीति ॥ नैवं शक्यम्। इह[1] हि महदर्थमित्यात्त्वकपौ प्रसज्येयाताम् ॥ एवं तर्हि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः करिष्यते॥ किं कृतं भवति ?॥ न चैवं[2] हि कदाचिदादेशेन विग्रहो भवति। अपि च सर्वलिङ्गता सिद्धा भवति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम्। योगविभागः करिष्यते—'चतुर्थी'। चतुर्थी[3] सुबन्तेन सह समस्यते॥ ततः—'तदर्थार्थे'[4]। तदर्थस्य[5] चोत्तरपदस्याऽर्थशब्द आदेशो भवति॥

इहापि तर्हि समासः प्राप्नोति—छात्राय रुचितं, छात्राय स्वदितमिति ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'तादर्थ्ये या चतुर्थी सा समस्यते, न चतुर्थीमात्र'-मिति यदयं हितसुखग्रहणं करोति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ यथाजातीयकानां समासे हितसुखग्रहणेनाऽर्थस्तथाजातीयकानां समासः॥ यदि च तादर्थ्ये या चतुर्थी सा समस्यते,न चतुर्थीमात्रन्ततो हितसुखग्रहणमर्थवद्भवति॥ इहापि तर्हि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः प्राप्नोति—यूपाय दारु यूपदारु रथाय दारु रथदारु। ॥*॥ वावचनम् ॥*॥ वा च विधास्यते ॥ इहापि तर्हि विभाषा प्राप्नोति—ब्राह्मणार्थं क्षत्रियार्थमिति॥ एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'प्रकृतिविकृत्योर्यः समासस्तत्र तदर्थस्योत्तरपदस्य वाऽर्थशब्द आदेशो भवति, अन्यत्र नित्य इति,—यदयं बलिरक्षितग्रहणं करोति ॥ एवं[6] तर्हि—

प्र.]सकारस्यापि कृतष्टुत्वस्य निर्देशादिति भावः। शोभनमिति। 'सु'शब्दपर्यायेण शोभनशब्देन विग्रहः, सुशब्दस्य त्वसत्त्ववाचित्वात्तेन नास्ति विग्रहः। अत्र च ब्राह्मणायाऽर्थोऽस्येति विग्रहो न भवतीति विवक्षितम्।ब्राह्मणोऽर्थोऽस्येत्येवं समानाधिकरणस्तु विग्रहो भवत्येव। अत्र चाऽर्थशब्दः प्रयोजनवाची। एवं तर्हीति। 'ब्राह्मणाय पय' इति समासे कृते पयःशब्दस्य स्थानेऽर्थशब्द आदेशः क्रियते। तेन ब्राह्मणपय इति तादर्थ्ये प्रयोगो न भवति। चतुर्थ्याश्च समासे निवृत्तत्वादादेशेनाऽर्थशब्देन विग्रहाऽभावः। अर्थविशेषाऽभिव्यक्तये च पयःशब्दस्य प्रयोगः। इहापीति। यदि 'चतुर्थी'त्येतावत्समासलक्षणं क्रियेतेत्यर्थः। वा चेति। महाविभाषया-

उ.]प्रयोजनवाचीति। उपकार्यत्वेन हि ब्राह्मणस्य प्रयोजनता। 'प्रयोजकवाची'ति पाठे यद्ब्राह्मणार्थं पयस्तस्य ब्राह्मणः प्रयोजको भवतीति भावः। भाष्ये—यदयं हितेति। 'हितयोगे चे'ति वार्त्तिकात्तद्योगे चतुर्थीति भावः। न च सुखग्रहणस्य न ज्ञापकत्वं, तद्योगे चतुर्थ्यभावादिति वाच्यम्, 'हितयोगे चे'ति चेन सुखयोगेपि-सेति भाष्याशयात्। भाष्ये—उक्तार्थानामिति। न च तादर्थ्यस्य चतुर्थ्यो-

१ 'इहापि'। २ 'न चैवं कश्चिदा'। 'न हि कश्चिदा'। ३ क्वचिन्न। ४ 'तदर्थार्थः'। ५ 'तदर्थस्योत्तर'। ६ नैवं शक्यम्। इह हि तर्हि'।

'उदकार्थो वीवधः',–स्थानिवद्भावादुदभावः प्राप्नोति। तस्मान्नैवं शक्यम्। न चेदेवम्, 'अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः' 'सर्वलिङ्गता च'॥ नैष दोषः। इह तावदयं प्रष्टव्यः–अथेह 'ब्राह्मणेभ्यः' इति केषा चतुर्थी ?॥ तादर्थ्य इत्याह। यदि तादर्थ्ये चतुर्थी, अर्थशब्दस्य प्रयोगेण न भवितव्यम्–'उक्तार्थानामप्रयोग' इति॥ समासोऽपि तर्हि न प्राप्नोति॥ वचनात्समासो भविष्यति॥ यदप्युच्यते-'सर्वलिङ्गता वक्तव्ये'ति॥ न वक्तव्या। 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य'।

पञ्चमी भयेन॥ २।१।३७॥

अत्यल्पमिदमुच्यते–'पञ्चमी भयेने'ति॥*॥ भयभीतभीतिभीभिः॥*॥ भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम्॥ वृकाद्भयं वृकभयम्। वृकाद्भीतः वृकभीतः। वृकाद्भीतिर्वृकभीतिः। वृकाद्भीर्वृकभीरिति॥*॥ भयनिर्गतजुगुप्सु[भीतभीतिभी]भिः॥*भयनिर्गतजुगुप्सुभिरिति वक्तव्यं। वृकभयं, ग्रामनिर्गतः, अधर्मजुगुप्सुः।

सप्तमी शौण्डैः॥ २।१।३९॥

॥*॥ शौण्डादिभिः॥*॥ शौण्डादिभिरिति वक्तव्यम्। इहापि यथा

प्र.]ऽर्थादेशोऽपि विकल्प्यते। तेन यूपार्थं दारु यूपदार्विति द्वैरूप्यं भवति। यदयमिति। कुबेरार्थो बलिः कुबेरबलिरिति रूपद्वये सिद्धे बलिरक्षितग्रहणं ज्ञापकं प्रकृति विकारभावादन्यत्र नित्योऽर्थादेशस्तदर्थस्य भवतीति। उदकार्थ इति। यदि वीवधशब्दस्याऽर्थादेशः क्रियते तदा तस्य स्थानिवद्भावान्मन्थौदनौ पक्षे उदकशब्दस्योदादेशः प्राप्नोति। समासोऽपीति। चतुर्थ्यन्तस्याऽर्थशब्देन समासो विधीयते न चेत्तयोर्यौगपद्येन भाव इति भावः। वचनादिति। असत्यपि लौकिके युगपत्प्रयोगे प्रक्रियायां यौगपद्यमस्त्येवेत्यर्थः। लिङ्गमिति। ततश्च 'परवल्लिङ्ग'मित्यस्य लक्षणस्याऽभावाल्लौकिकप्रयोगाश्रयात्सर्वलिङ्गता भविष्यतीत्यर्थः। पञ्चमी। भयेनेति स्वरूपग्रहणादव्याप्तिं मत्वा वार्तिकारम्भः। व्याख्यानादर्थग्रहणे तु वृकेभ्यस्त्रास इत्यादावपि प्रसङ्गः। [पञ्चमी भयेन]॥

सप्तमी। शौण्डादिभिरिति वक्तव्यमिति। बहुवचनमर्थग्रहणे सति

उ.]कत्वेप्याश्रयबोधकाऽर्थशब्दस्य कथमुक्तार्थकत्वमिति वाच्यम्, सम्बन्धेन द्वितीयसम्बन्ध्याक्षेपेणैव तल्लाभस्याऽप्युपपत्तेः। वचनादिति। चतुर्थी तदर्थार्थेति वचनात्। लक्षणस्याऽभावादिति। परस्योत्तरपदस्य प्रधानत्वात्प्रधानवल्लिङ्गं समासस्येति लक्षणस्याऽभावादित्यर्थः। यद्वा–एकदेशिसमासविषयकतया तस्यात्राऽभावात्प्रत्याख्यास्यमानत्वाद्वेत्यर्थः। [चतुर्थी तदर्थार्थ]॥

सप्तमी। अर्थग्रहणे सतीति। अर्थग्रहणद्वारा पर्यायार्थं स्यादित्यर्थः। भाष्ये

---

१ 'विवधः'। २ क्वचिन्न। ३ 'इह तावदयं'। ४ 'वृकाद्भयं वृकभयं'। ५ 'लोके'।

स्यात्-अक्षधूर्तः स्त्रीधूर्तः। अक्षकितवः स्त्रीकितव इति॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्?॥ न वक्तव्यम्। बहुवचननिर्देशाच्छौण्डादिभिरिति विज्ञास्यते ॥ [सप्तमी] ॥

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ २।१।४२ ॥

॥*॥ ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणम् ॥*॥ ध्वाङ्क्षेण क्षेपेऽर्थग्रहणं कर्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्-तीर्थकाक इति ॥ क्षेप इत्युच्यते क इह क्षेपो नाम? ॥ यथा [१]तीर्थे काका न चिरं स्थातारो भवन्त्येवं यो [३]गुरुकुलानि गत्वा न चिरं तिष्ठति स उच्यते 'तीर्थकाक' इति ॥ [ध्वाङ्क्षेण] ॥

कृत्यैर्ऋणे ॥ २।१।४३ ।

॥*॥ कृत्यैर्नियोगे यद्ग्रहणञ्च॥*॥ कृत्यैर्नियोगे, [४]यत्प्रत्यये चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्-पूर्वाह्णेगेयं साम, प्रातरध्येयोऽनुवाक इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्? ॥ न वक्तव्यम्। ऋण इत्येव सिद्धम्। इह यद्यस्य नियोगतः कार्यमृणं तस्य तद्भवति, तत्र ऋण इत्येव सिद्धम्॥ यद्ग्रहणं च कर्तव्यम्। इह मा भूत्—पूर्वाह्णे दातव्या भिक्षेति ॥ [कृत्यैः] ॥

प्र.]पर्यायार्थं वा स्याद्बहुवचनान्तसमासविधानार्थं वा। गणपाठस्तु सन्नप्यसंगृहीतत्वादकिंचित्करः स्यादिति भावः। बहुवचननिर्देशादिति। धूर्त्तादीनां साहचर्यादारोपितशौण्डशब्दस्वरूपाणां शौण्डशब्दस्य चं शौण्डशब्देनाभिधानात्। यथा छत्रिणो गच्छन्तीति भावः। वृत्त्यन्तर्भूतप्रसक्त्यादिक्रियापेक्षोऽक्षादीनामाधारभावः। अन्तःशब्दोऽत्र पठ्यते तद्योगे अवयविन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी।

ध्वाङ्क्षेण। आधाराधेयमात्रावगमात्क्षेपाऽसंभवं मत्वा पृच्छति—क इति। उपमानोपमेयभावेन कार्येष्वस्थिरत्वात्क्षेपः समासात्प्रतीयत इत्यर्थः॥

कृत्यैर्ऋणे। पूर्वाह्णेगेयमिति। 'तत्पुरुषे कृति बहुल'मित्यलुक्। यद्यस्येति।

बहुवचनेति। 'गणपाठसहकृता'दिति शेषः। साहचर्यादारोपितशौण्डशब्दस्वरूपाणां धूर्तादीनां शौण्डशब्दस्य च तेनाऽभिधानादित्यन्वयः। यथेति। अच्छत्रिषु छत्रित्वारोपेण तत्र प्रयोग इति भावः। एवं 'काकेभ्यो दधी'त्यादावपि दध्युपघातकत्वसादृश्येन सर्वेषु काकत्वारोपात्प्रयोग इति बोध्यम्। कारकस्य शौण्डादिभिः सामर्थ्याऽयोगादाह—वृत्त्यन्तरिति। यदि तु यद्वारकं यस्य कारकत्वं तदन्वयद्वारैव तस्य क्रियान्वय इत्यङ्गीक्रियते तदा साक्षादपि सामर्थ्यमस्त्येवेति बोध्यम्। अन्तःशब्दोऽत्रेति। मध्यरूपाधिकरणे इत्यर्थकः। 'वनान्त'रित्युदाहरणम्। वनवर्त्तिमध्ये इत्यर्थस्तस्य। यस्त्वधिकरणशक्तिमात्रवृत्तिस्तेनाव्ययीभाव एव,अन्तर्वणमिति यथा।

---

१ क्वचिन्न। २ 'तीर्थकाका'। ३ 'गुरुकुलं'। ४ चः क्वचिन्न।

क्षेपे ॥ २।१।४७ ॥

किमुदाहरणम् ? ॥ अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत् ॥ क्षेप इत्युच्यते इह क्षेपो नाम ? ॥ यथा अवतप्ते नकुला न चिरं स्थातारो भवन्ति, एवं कार्याण्यारभ्य यो न चिरं तिष्ठति स उच्यते—'अवतप्तेनकुलस्थितं त एतदिति ॥ 'क्षेपे सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह समस्यत इत्युच्यते' तत्र ते सगतिकेन सनकुलेन च समासो न प्राप्नोति॥*॥क्षेपे सगतिकसकारकसमासे उक्तम्॥[क्षेपे संगतिकसकारकसमास उक्तं]॥किमुक्तम्?॥'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापी'ति।

पात्रेसमितादयश्च ॥ २।१।४८ ॥

किमर्थश्चकारः ? ॥ ॥*॥ [चकार] एवकारार्थः ॥*॥ पात्रेसमितादय एव ॥ क्व मा भूत् ? ॥ परमं पात्रे समिता इति ॥ [पात्रेसमि.ता] ॥

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥२।१।४९॥

इह कस्माद्व्ययीभावो न भवति—एका नदी एकनदी । 'नदीभिः सङ्ख्ये'ति प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः , कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः, कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः। पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते । अथ वाऽव्ययीभावः क्रियतां, तत्पुरुषो वेति,तत्पुरुषो भविष्यति विप्रतिषेधेन

प्र.]अवश्यकर्तव्यत्वसामान्यादुपचारादन्यत्राप्यृणशब्दस्य प्रयोगदर्शनाद्गौणस्याप्यर्थस्य शास्त्रे लक्ष्यवशेन क्वचिद्ग्रहणादित्यर्थः ॥ [कृत्यैर्ऋणे] ॥

क्षेपे । अवतप्तेनकुलेति । चापलादिति भावः । [क्षेपे] ॥

पात्रे।परमं पात्रेसमिता इति।वैयधिकरण्येपि विस्पष्टपटुवत्सुप्सुपेति समासः प्राप्नोति। परममिति क्रियाविशेषणम्। 'परमाः पात्रेसमिता' इति तु पाठो ज्यायान्

पूर्वं । एकशब्दप्रसङ्गेन नदीभिश्चेत्यत्रोक्तं वस्तु स्मारयितुमाह—इह कस्मादिति । न चात्रेति । एकत्वविशेषणान्नद्यत्र प्राधान्येन प्रतीयते । शिष्टं भाष्ये

उ.]आधारविवक्षायामिति । आधारत्वविवक्षायामित्यर्थः ॥[सप्तमी शौण्डैः]॥

कृत्यैर्ऋ । भाष्ये—नियोगे इति । आवश्यके इत्यर्थः। गौणस्याप्यर्थस्येति ऋणग्रहणमावश्यकोपलक्षणमित्यर्थः । यद्ग्रहणं चेति । यद्ग्रहणं त्वित्यर्थः ॥

पूर्वकालै। भाष्ये—इह कस्मादिति।समाहारद्विगोरिवाऽस्यापि बाध्यसामान्यचिन्तया बाधः स्यादिति प्रश्नः । एकत्वविशेषणादिति । एकत्वेन विशिष्टस्

१ 'तवैतत्' । २ 'क्षेपे उक्तं' । ३ लुप्तं । ४ 'परमपात्रे' 'परमाः पात्रे' ५ 'मिश्रेति' । ६ 'ष इति' । ७ 'चापल्या' ।

भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धं, परंकार्यत्वे तु न सिद्ध्यति। आरम्भसामर्थ्याच्चाऽव्ययीभावः प्राप्नोति, परंकार्यत्वाच्च तत्पुरुषः प्राप्नोति॥ परं कार्यत्वे चै न दोषः॥ कथम्?॥ [*॥नंदीभिः समाहारेऽव्ययीभावः॥*]॥नंदीभिः समाहारेऽव्ययीभावो वक्तव्यः। स चावश्यं वक्तव्यः। सर्वमेकनंदीतरे॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ २।१।५१ ॥

समाहार इति कोऽयं शब्दः?॥ समाङ्पूर्वाद्धरतेः कर्मसाधनो घञ्—समाह्रियते समाहार इति ॥ यदि कर्मसाधनः, पञ्च कुमार्यः समाहृताः पञ्चकुमारि दशकुमारि,—'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्ये'ति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। 'द्विगुरेकवचन'मित्येतच्च वक्तव्यम् ॥ एवं तर्हि भावसाधनो भविष्यति—समाहरणं समा-

प्र.]तत्रैव व्याख्यातम्। इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् । २।१।२ ॥

तद्धितार्थो । समाहार इति कोऽयमिति। किं भावसाधनोऽथ कर्मसाधनः। तत्र भावसाधने द्रव्यस्यानयनादिकं न प्राप्नोति। समूहरूपत्वाच्च समाहारस्य तद्धितार्थग्रहणेन समासस्य सिद्धत्वाद्भेदेनोपादानमनर्थकं प्राप्नोति । कर्मसाधनपक्षे तु उपसर्जनह्रस्वत्वं न प्राप्नोति, 'द्विगुरेकवचन'मित्येतच्च वक्तव्यं भवतीति प्रश्नः ।

कर्मसाधन इति । द्रव्यस्यैव कार्यसंबन्धदर्शनादिति भावः । संज्ञाग्रहणं च घञ्विधौ प्रत्याख्यातमित्यसंज्ञायामपि घञ् भवति। यदीति । कुमार्यर्थस्य प्राधान्यात्समासशास्त्रे च प्रथमानिर्देशाऽभावाद्ध्रस्वाऽप्रसङ्गः । यद्यप्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वं सिद्ध्यति, पञ्चखट्वीति तु न सिद्ध्यति । अत्र हि वाऽऽवैन्ता इति पक्षे स्त्रीत्वम् । पक्षे हि[४] क्लीबत्वम् । तत्र क्लीवत्वे ह्रस्वत्वे सति पञ्चखट्वमिति सिद्ध्यति । [[४]स्त्रीत्वे त्वनुपसर्जनत्वादह्रस्वत्वेऽनदन्तत्वान्ङीबभावात्पञ्चखट्वा इति स्यात्] । द्विगुरिति ।

उ.]विशेषणत्वादित्यर्थः । नद्यत्रेति । नदीत्वेन नदी प्रधानं नत्वेकत्वेनेत्यर्थः । विप्रतिपेधेनेति। एकशब्दातिरिक्तसङ्ख्याशब्देऽव्ययीभावस्य चारितार्थ्यमिति भावः। समाहारे इति । स च नात्रेति भावः ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥२।१।२।

तद्धितार्थो । इत्येतच्च वक्तव्यमिति । समाह्रियमाणां प्रधानानां बहुत्वादिति भावः। कुमार्यर्थस्य प्राधान्यादिति । एवं च प्रधानत्वेन नानाक्रियासम्बन्धयोग्यतया नानाविभक्त्युत्पत्तेरेकविभक्तीति नोपसर्जनत्वमिति भावः। पक्षे स्त्रीत्वमिति । एवं च स्त्रीत्वेऽप्यनुसर्जनत्वादह्रस्वत्वेऽनदन्तत्वान्ङीबभावे 'पञ्चखट्वा' इति स्यादिति-

१ 'कार्यत्वे तु' । २ लुप्तं स्यात् । ३ इदं वार्त्तिकमित्यन्ये। ४ क्वचिन्न । ५दित्यर्थः।

हारः ॥ अथ भावसाधने सति किमभिधीयते ? ॥ यत्तदौत्तराधर्यम् ॥ कः पुनर्गवां समाहारः ? ॥ यत्तदर्जनं क्रयणं भिक्षणमपहरणं वा ॥ यद्येवं विक्षिप्तेषु पूलेषु, गोषु चरन्तीषु न सिध्यति ॥ एवं तर्हि समभ्याशीकरणं समाहारः ॥ एवमपि पञ्चग्रामी षण्णगरी त्रिपुरीति न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ समेकत्ववाची, आङभिमुख्ये वर्तते, हरतिर्देशान्तरप्रापणे ॥ नावश्यं हरतिर्देशान्तरप्रापणे एव वर्तते ॥ किं तर्हि ? ॥ सादृश्येऽपि वर्तते। तद्यथा—मातुरनुहरति पितुरनुहरतीति ॥ अथ वा पञ्चग्रामी षण्णगरी

प्र.]अनेकार्थत्वात्समासस्येति भावः । अथेति । लोके समाहार एकप्रदेशे संघट्टनमुच्यते । तस्य पञ्चग्राम्यादावसंभव इति भावः । यत्तदिति । पञ्चपूल्यादौ तस्य संभवादिति भावः। कः पुनरिति । औत्तराधर्यस्याऽसंभवात्प्रश्नः। यत्तदर्जनमिति । एकस्यां क्रियायां गुणे वा बुद्ध्या समीपीकरणं समाहार इत्यर्थो विवक्षितः। तत्राऽर्जननिमित्तत्वादर्जनं समाहार इत्युक्तम्। तच्च क्रयादिना भवतीति तन्निर्देशः कृतः। यथोक्तमप्रतिपद्यमानः पर आह—यद्येवमिति। गोष्विति। नानास्वामिकानामर्जनाऽभावमाह । समभ्याशीकरणमिति । समीपीकरणमित्यर्थः । एवमपीति । ग्रामादीनां नियतदेशावस्थानत्वात्समीपीकरणाऽभाव इति भावः । यदाऽयं ग्रामशब्दो देशविशेषवाची तदाऽयं दोषः। पुरुषवाचिनि तु न दोषः। तेषां समीपीकरणसंभवात् । समेकत्ववाचीति । भिन्नदेशानामेकवर्गीकरणेन देशान्तरप्रापणं समाहारः । स च ग्रामादीनां नास्तीति भावः । नावश्यमिति । ततश्च ग्रामादीना-

उ.]तात्पर्यम् । क्वचित्तु मूल एवेदं दृश्यते । परे तु नाऽत्र नपुंसकह्रस्वप्राप्तिः,एतद्भाष्यप्रामाण्येनास्यार्द्धर्चादित्वेन पुंस्त्वस्यापि स्वीकारात् ।'पञ्चकुमारि'रित्यत्र विसर्गो लेखकप्रमादाद्भ्रष्टः।अत एव 'स नपुंसक'मिति शास्त्रं 'विभाषा वृक्षे'ति सूत्रे 'लिङ्गमशिष्य'मित्यादिना प्रत्याख्यातम्। व्यभिचारदर्शनात्तन्न कार्यमिति तदाशयः।अन्यथा सङ्ख्यादेरपि लोकाश्रयत्वादत्रैव तत्कथं नेत्यलम् । बुद्ध्या—हस्तादिवत्करणभूतया। एकस्यां क्रियायां—क्रियारूपे वस्तुनि । समीपीकरणं—संघटनमित्यर्थः । अर्जननिमित्तत्वादिति बहुव्रीहिः, अर्जने हि 'एतावन्मयेदमर्जित'मित्येकक्रियायां सङ्घटनं भवतीति भावः । अर्जनं—स्वस्वत्वाकान्तताकरणम् । भाष्ये—विक्षिप्तेष्विति। विक्रयार्थं विक्षिप्य स्थापितेष्वित्यर्थः। तत्र नौत्तराधर्यमिति भावः । समीपीकरणमित्यर्थ इति । तच्चैकदेशे क्रियायां, बुद्धौ वेत्यन्यत् । एकवर्गीकरणेनेति फलरूपे हेतौ तृतीया । आभिमुख्यार्थाऽऽङा वर्गीकरणं लब्धम् । भाष्ये—सादृश्येऽपि वर्तत इति । एकक्रियाकारकत्वादिरूपं सादृश्यमेव समाहारशब्दार्थः, अनुहरति

१. 'मूलेषु' । 'निक्षिप्तेषु'।२ 'प्रापणे वर्तते'। ३ 'हरति'। ४'किमत्रैवतत्कथनेने'।

त्रिपुरीति,—नैवेदमियत्येवावतिष्ठते।अवश्यमसौ ततः किंचिदाकाङ्क्षति—क्रियां गुणं वा। यदाकाङ्क्षति तदेकं, स च समाहारः॥ अयं तर्हि भावसाधने सति दोषः—'पञ्चपूल्यानीयता'मिति भावानयने चोदिते द्रव्यानयनं न प्राप्नोति॥ नैष दोषः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः—"अथेह 'गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय:'इति कथमाकृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणाऽऽलम्भनप्रोक्षणविशसनानि क्रियन्ते" इति?॥ 'असंभवात्'। आकृतौ आरम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भणादीनि क्रियन्ते॥ इदमप्येवं-जातीयकमेव। असंभवाद्भावानयनस्य द्रव्यानयनं भविष्यति॥ अथ वा—'अव्यतिरेकाद्द्रव्याकृत्योः'॥ किं पुनर्द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोर्भवति?॥एवं भवितुमर्हति॥ ॥*॥द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः॥*॥

प्र.]मपि लाभादिसदृशधर्मानुगमात्समाहारसद्भावः। अथ वेति। केवलेन पदार्थेन व्यवहाराऽभावादवश्यं क्रिया गुणो वाऽपेक्ष्यते, तत्र च बुद्ध्या भिन्नदेशानामप्यस्ति समीपीकरणमित्यर्थः। स च समाहार इति। तन्निमित्तत्वादित्यर्थः। असंभवादिति। द्रव्यानयनमन्तरेणेत्यर्थः। अथवेति। पूर्वमुपायभावेनाग्न्यानयने पात्रस्येव द्रव्यस्य क्रियायामनुप्रवेशः कथितः। इदानीं तु वास्तवभेदाऽभावाद्बुद्धिपरिकल्पित-भेदसद्भावादिति विशेषः। किं पुनरिति। काशकृत्स्नं 'प्रत्ययोत्तरपदयो'रिति सूत्रं, तावद्विचारयति। पाणिनीयं तु पश्चाद्विचारयिष्यति। दोषस्य सुप्रतिविधान-

उ.]त्वात्। नन्वनुपूर्वकस्यैव तत्र शक्तिरत आह भाष्ये—अथ वेति। नैवेदमिति। पञ्चग्रामीत्यादिपदम्। 'इय'मिति पाठे'उक्ति'रिति शेषः।इयत्येव—पञ्चग्रामादिमात्रे। असौ—प्रयोक्ता, द्रष्टा वा। ततः—ग्रामादितः। 'अतिरिक्त'मिति शेषः।आकाङ्क्षति—चोदयितुम्। क्रियां—नदीतीरस्थत्वादिरूपाम्। गुणं—समृद्धत्वादिरूपम्। तत्र च बुद्ध्येति। तत्र—क्रियादौ,बुद्ध्या—करणभूतया, तेषां सामीप्यं संघटनं क्रियत इत्यर्थः। असम्भवादिति। जातेरेवानयनान्वयः,क्रिया तु तत्राऽसम्भवात्तत्सम्बद्धे द्रव्ये इति द्रव्यद्वारा तदानयनादीति भावः। तद्ध्वनयन्नाह—अग्न्यानयने पात्रस्येवेति। 'अग्निरानेय' इति बोधिते शब्दाऽबुद्धपात्रस्यापि यथाऽऽनयनं केवलतदानयनाऽसम्भवात्तथेहापीति भावः। मञ्जूषायां चेदमुपपादितम्। वास्तवभेदाभावादिति। द्रव्याकृत्योरिव समाहारसमाह्रियमाणयोरपि वास्तवभेदाऽभाव इति भावः।

नन्वेवं घटानां समाहार इति न स्यादत आह—बुद्धिपरिकल्पितेति।अतोऽयं बुद्धिकल्पितोऽतो वास्तवभेदस्यैवाऽभाव इति भावः। अव्यतिरेकादित्यस्य व्यतिरेकमात्रस्याऽभावादित्यर्थ इति भावः। द्विगोरित्येवमविधानात्कथं प्रत्ययो द्विगु-

१'नैवेयमिय'।२'नीयतामित्युक्ते भा' ३'सूत्र' ४'वार्तिकमित्यस्ये'।५'तत्र'।६'तद्धि'।७ते।

द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः॥ केतरेतराश्रयता ?॥ द्विगुसंज्ञानिमित्ते प्रत्ययोत्तरपदे। प्रत्ययोत्तरपदनिमित्ता च द्विगुसंज्ञा। तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते॥

एवं तर्हि 'अर्थे' इति वक्ष्यामि ॥ * ॥ अर्थे चेत्तद्धितानुत्पत्ति-र्बहुव्रीहिवत् ॥ * ॥ अर्थे चेत्तद्धितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति। द्वैमातुरः। त्रैमातुरः। पाञ्चनापितिः॥ किं कारणम् ?॥ द्विगुनोक्तत्वात्। 'बहुव्रीहिवत्'। तद्यथा-चित्रगुः शबलगुरिति,-बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवति।

प्र.]त्वादाह-एवमिति।द्विगु[संज्ञा]निमित्तेइति।पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति समासे सति प्रातिपदिकत्वात्प्रत्ययेन भाव्यं, प्रत्यये च परतो द्विगुरितीतरेतराश्रयः। पञ्च गावो धनमस्येत्यत्रापि'पदद्वयस्य तत्पुरुषे कृते बहुव्रीहिः क्रियते' इति पक्षाश्रयेणे-तरेतराश्रयोद्भावनम्। 'धन'शब्दस्योत्तरपदत्वे सति पूर्वयोः पदयोः समासेन भवि-तव्यं सति च पदद्वयस्य समासे बहुव्रीहिणा,तस्मिन्सति धनशब्दस्योत्तरपदत्वे। सुप्सुपेति सङ्ख्याया विवक्षितत्वात्त्रयाणां पदानां बहुव्रीहिणा न भवितव्यमिति मन्यते। यदा त्वनेकग्रहणात्पदत्रयस्यापि बहुव्रीहिर्भवति तदा नास्तीतरेतराश्रय-दोषः। अथ वाऽयं भावः-समास इत्यन्वर्थसंज्ञेयं, समसनं समासः—सङ्क्षेपः। स चाऽसंक्षिप्तानां क्रियते। यदि च पूर्वं बहुव्रीहिः प्रवर्त्तते तदा संक्षिप्तत्वादेकार्थीभावा-त्किमपरः सङ्क्षेपः क्रियते। तस्मात्तत्पुरुषगर्भो बहुव्रीहिः कर्त्तव्यस्तत्र चेतरेत-राश्रयत्वम्। पाणिनीयलक्षणं निरूपयितुमाह-एवं तर्हीति। तद्धितार्थे-तद्धिताभि-धेये अनुत्पन्न एव तद्धिते द्विगुरिति नास्त्यन्योन्याश्रयत्वमिति भावः। अर्थे चेदिति। यदि तद्धितार्थेऽभिधेये समासःक्रियतेतदा समासेन तद्धितस्याऽर्थस्याभिहितत्वात्प्रक-त्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाऽभावात्'पाञ्चनापिति'रित्यादौ तद्धितो न प्राप्नोति। समास

उ.]निमित्तोऽत आह-पञ्चस्विति।द्विगुनिमित्तप्रातिपदिकत्वनिमित्तत्वात्तन्निमित्तत्व-भावः।नन्वेवमप्युत्तरपदे न सः,द्विगोरुत्तरपदनिमित्तत्वेपि बहुव्रीहेस्त्रयाणामपि भावे उत्तरपदत्वस्य द्विगुनिमित्तत्वाऽभावादत आह-पञ्च गाव इति। 'तत्पुरुषे कृते' बहुव्रीहिर्न प्रा'गिति कुतोऽत आह-सुप्सुपेति।सङ्ख्याया विवक्षितत्वमुपलक्षणं,सम-न्तत्वं समुदाये न पर्याप्तमित्यस्यार्थस्य। 'अविशेषेण बहुव्रीहि'रिति पक्षेऽप्याह-अथ वेति। संक्षिप्तत्वे हेतुरेकार्थीभावादिति। 'अर्थे'शब्दो न प्रयोजनवाचीत्याह-तद्धिताभिधेय इति।तत्र वाच्ये समास इत्यर्थः। प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्था-ऽभावादिति।वाचकप्रत्ययस्थले स आवश्यक इति भावः। द्वितीयं दोषमुद्भावयति-परनिमित्तेत्यादि। यानि तु द्विगोरिति। 'द्विगोः परस्य तद्धितस्य लुक्'

१ 'द्विगुनिमित्ते'। २ चः क्वचिन्न। ३ 'तदेवमितरे'। ४ क्वचिन्न। ५ 'द्विगुनोक्तत्वाद्बहुव्रीहिवत्'-इति तु गौडाः पठन्ति। ६ 'तस्यार्थे'।

एवं तर्हि 'समासतद्धितविधा'विति वक्ष्यामि॥*॥समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समाससंज्ञाऽभावः ॥*॥ समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समास-संज्ञा न प्राप्नोति ॥ क्वान्यत्र ? ॥ स्वरे । पञ्चारत्निः दशारत्निः । 'इगन्ते द्विगा'वित्येष स्वरो न प्राप्नोति ॥*॥ सिद्धं तु प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम्?॥ 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात्'। 'प्रत्ययोत्तर-पदयोर्द्विगुसंज्ञा भवती'ति वक्तव्यम् ॥ ननु चोक्तम्–'द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तर-पदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धि'रिति ॥ नैष दोषः । इतरेतराश्रयमात्रमेत-च्चोदितम् । सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि–'सिद्धं तु नित्य-शब्दत्वा'दिति ॥ नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः । नहि संज्ञा नित्या ॥ एवं तर्हि भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते । तद्यथा—कश्चित्कंचित्तन्तुवायमाह–'अस्य सूत्रस्य शाटकं वये'ति । स पश्यति—"यदि शाटको, न वातव्योऽथ वातव्यो, न शाटकः, शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धं [भवति] । भाविनी खल्वस्य संज्ञाऽभिप्रेता।स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते'शाटक'इत्येतद्भवती"ति॥

प्र.]तद्धितविधाविति। न्यासद्वये दोषदर्शनान्न्यासान्तरमाश्रीयते। 'समासे विधीय-माने तद्धिते च दिक्संख्ये सुपा सह समस्येते' इति लक्षणाश्रयान्नास्तीतरेतराश्रय-दोषः, परनिमित्ताऽनपेक्षणात्तद्विषये प्रागेव समासविधानादिति भावः।अन्यत्रेति । यथा स्वरे पराङ्गवद्भावो विधीयमानः षत्वणत्वयोर्न भवत्येवं स्वरे द्विगुसंज्ञा न स्यात् । 'इगन्ते'ति च लक्षणं समाहारद्विगौ सावकाशम् । यानि तु 'द्विगोर्लुगन-पत्ये'इत्यादीनि तेषु वचनसामर्थ्याद्द्विगुसंज्ञा प्रवर्तत इत्यभिप्रायेणाऽन्यत्र सावकाशे स्वरे दोष उक्तः । पञ्चारत्निरिति । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्येति 'प्रमाणे लो द्विगो-र्नित्य'मिति मात्रचो लुक् । सिद्धं त्विति । पाञ्चनापितिः पञ्चगवधन इति व्यवस्थितानामेव शब्दानामनुशासनं क्रियते।तत्र प्रत्ययोत्तरपदे स्थिते एवेति नास्ति दोषः। नहि संज्ञेति। प्रत्ययसंज्ञासंबद्धं, समाससंज्ञाप्रतिबद्धं चोत्तरपदत्वमाश्रित्या-ऽयं समासः क्रियते, न च प्रत्ययसमाससंज्ञे लोके स्तः । एवं तर्हीति । प्रत्ययो-त्तरपदयोरिति विषयसप्तमी, न तु परसप्तमीत्यत्र तात्पर्यम् । पाणिनीयं

उ.]सूत्रार्थे समाहारद्विगोःपरस्य तद्धितस्य लुगर्थमिदमपि सावकाशमेव,अर्थविशेषा-संप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति वार्त्तिकात्।द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धित इत्यर्थे तु तत्र दोषस्यै-वाऽभाव इति चिन्त्यम् । प्रत्ययसंज्ञासम्बद्धमिति । प्रत्ययशब्देनोपादानादिति भावः। लोके स्त इति। नित्यत्वेपि संज्ञानां तदीयसङ्केतग्रहस्य शास्त्रनिरपेक्षं लोके-ऽसत्त्वमिति भावः । भाष्ये—एते संज्ञे इति । उत्तरपदशब्दोऽपि समाससंज्ञा-

१ क्वचिन्न । २ 'संज्ञा चेति वं' । ३ 'वातव्यः शाटकश्चेति' ।४'इति च स्थितां'।

एवमिहापि तस्मिन् द्विगुर्भवति यस्याऽभिनिर्वृत्तस्य 'प्रत्यय' 'उत्तरपद'-मिति चैते संज्ञे भविष्यतः ॥ अथ वा पुनरस्तु—'अर्थे' इति ॥ ननु चोक्तं 'अर्थे चेत्तद्धितानुत्पत्तिर्बहुव्रीहिव'दिति ॥ नैष दोषः। नावश्यमर्थशब्दोऽभिधेय एव वर्त्तते ॥ किं तर्हि ? ॥ स्यादर्थेऽपि वर्तते । तद्यथा—'दारार्थं घटामहे' । 'धनार्थं भिक्षामहे' । दारा नः स्युर्धनानि नः स्युरिति । एवमिहापि तद्धितार्थे द्विगुर्भवति । तद्धितः स्यादिति ॥*॥ द्विगोर्वा लुग्वचनं ज्ञापकं तद्धितोत्पत्तेः ॥*॥ अथ वा यदयं 'द्विगोर्लुगनपत्ये'इति द्विगोरुत्तरस्य तद्धितस्य लुकं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—'उत्पद्यते द्विगोस्तद्धितः' इति ।

॥*॥समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणानर्थक्यं,तद्धितार्थेन कृतत्वात्॥*॥ समाहारः समूह इत्यविशिष्टावेतावर्थौ । समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणमनर्थकम्॥ किं कारणम् ?॥ 'तद्धितार्थेन कृतत्वात्'। 'तद्धितार्थे द्विगु'रित्येवमत्र द्विगुर्भविष्यति ॥ यदि 'तद्धितार्थे द्विगु'रित्येवमत्र द्विगुर्भवति तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति ॥ उत्पद्यतां, लुग्भविष्यति ॥ लुकृतानि प्राप्नुवन्ति ॥ कानि ?॥ पञ्चपूली, दशपूली—'अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकी'ति प्रतिषेधः प्राप्नोति । पञ्चगवं दशगवम्,—'गोरतद्धितलुकी'ति टज्न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ॥ अविशेषेण 'द्विगोर्ङीभवती'त्युक्त्वा 'अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यः समाहारे' इति वक्ष्यामि । तद्वि-

प्र.]समर्थयितुमाह—अथ वेति।तद्धितश्चासावर्थः प्रयोजनं तस्मिन् कर्तव्ये द्विगुर्भवतीत्यर्थः।स्यादितिप्रार्थनेलिङ्।अत्रापि पक्षे स्वरे द्विगुसंज्ञा न प्राप्नोतीत्याह—द्विगोर्वेति। अभिधेयवचनेऽप्यर्थशब्दे तद्धितानुत्पत्तिदोषो नास्तीत्यर्थः।समाहारसमूहयोरिति। स्वरूपपदार्थकत्वाद्भिन्नार्थत्वादेकशेषाऽभावः। अविशेषादिति । एकार्थत्वादित्यर्थः। प्रतिषेधः प्राप्नोतीति । यथा पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वेति । अपरिमाणेति। 'न तद्धितलुकि' 'अतद्धितलुकी'त्यपास्य सूत्रद्वयेपि समाहारग्रहणं क्रियते,'समाहार

उ.]निमित्तकत्वात्संज्ञैवेति भावः। द्विगोर्वा लुग्वचनं ज्ञापकमिति। एवं 'तद्धितार्थे विषयभूत' इत्यर्थेन च सिध्यति। न चात्र पक्षेऽर्थग्रहणं व्यर्थं, 'तद्धिते विषयभूत' इत्येव वक्तुं युक्तत्वादिति वाच्यम् , स्वरे दोषप्रसङ्गात् । वस्तुतो ज्ञापकेनाऽयमेवार्थो बोध्यत इति बोध्यम् । भिन्नार्थत्वे हेतुः—'स्वरूपे'त्यादिः । समाहार एव तद्धितलुकीति । नियमस्य सजातीयापेक्षत्वात् । तेन 'पञ्चगवधन' इत्यादौ

१ 'दारार्थं घटामहे' 'दारार्थं भिक्षामहे' । 'धनार्थं भिक्षा' । 'दारार्थं' । दारार्थं भिक्षा' । २ 'भवतीति' । 'भवतीत्युच्यते तद्धितः' । ३ ॥*॥अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यः समाहारे ॥*॥ इति वार्तिकमत्र लुप्तं स्यात् ।

मार्थं भविष्यति—'समाहार एव नान्यत्रे'ति॥*॥गोरकारो द्विगोः समाहारे॥*॥ अविशेषेण 'गोष्टज्भवती'त्युक्त्वा 'द्विगोः समाहारे' इति वक्ष्यामि,—तन्नियमार्थं भविष्यति 'समाहार एव नान्यत्रे'ति ॥*॥ अभिधानार्थं तु ॥*॥ अभिधानार्थं तु समाहारग्रहणं कर्तव्यम् । समाहारेणाऽभिधानं यथा स्यात्, तद्धितार्थेन मा भूदिति ॥ किं च स्यात् ? ॥ तद्धितोत्पत्तिः प्रसज्येत ॥ उत्पद्यतां, लुग्भविष्यति ॥ लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति ॥ सर्वाणि परिहृतानि ॥ न सर्वाणि परिहृतानि,—पञ्चकुमारि दशकुमारि । 'लुक्तद्धितलुकी'ति ङीपो लुक्प्रसज्येत॥ ॥*॥ द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम् ॥*॥ द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासो वक्तव्यः । वाग्दृषद्प्रियः । छत्रोपानहप्रियः। पञ्चगवप्रियः । दशगवप्रियः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ समुदायवृत्तावयवानां मा कदाचिद्वृत्तिर्भूदिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । इह द्वौ

प्र.]एव तद्धितलुकि ङीप्समासान्तौ भवतो नान्यत्रे'ति नियमविधानान्नास्ति दोषः। अविशेषेणेति। 'गो'रित्येकं सूत्रं क्रियते । गोशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य टज्भवति, ब्राह्मणगव इति । ततो 'द्विगोः समाहार' इति द्वितीयं सूत्रं नियमार्थमित्यर्थः । अभिधानार्थं त्विति । समासेन समाहारस्याभिधानं यथा स्यात्तद्धितेन मा भूदित्यर्थः । समाहारेणेति । समाहारेऽभिधेये द्विगुरित्यभिधानं यथा स्यात् । एवं चाऽभिधाने समासेनोक्तत्वात्तद्धितो नोत्पद्यते । तद्धितार्थेनेति । 'तद्धितार्थे द्विगु'रित्यभिधानं मा भूदित्यर्थः । एवमभिधाने हि तद्धितः स्यात् । अर्थशब्दस्य स्यादर्थत्वाज्ज्ञापकाद्वा । उत्तरपदप्रसङ्गेन विचारान्तरमाह—द्वन्द्वेति । वाग्दृषद्प्रिय इति । वाक्च दृषच्च प्रिये अस्य, पञ्च गावः प्रिया अस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते उत्तरपदे परतो महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन द्वन्द्वतत्पुरुषौ प्राप्तौ,नित्यौ तु वक्तव्यौ। अन्यथा समासाऽभावपक्षे समासान्तो न स्यात् । 'जातिरप्राणिना'मिति चात्र समाहारद्वन्द्वः । यदि त्वितरेतरयोगेऽप्यत्र द्वन्द्वः स्यात्तदा कार्ये नैव भेदः स्यात् ।

उ.]टच्सिद्धिरिति भावः।भाष्ये—द्विगोः समाहार इति।अनवयवभूतद्विगोश्चेत्समाहार एवेत्यर्थः । तेन 'पञ्चगवधन'मित्यस्य सिद्धिः । समाहारेणेति । समाहारेण समाहारशब्दप्रतिपाद्येनाभिधानं विधानं यथा स्यादित्यर्थः। एवं तद्धितार्थेन—तद्धितार्थशब्दप्रतिपाद्येनेत्यर्थः । तत्फलितमाह—समाहाराऽभिधेय इति। एवं च समाहारशब्देनेव समासेनापि तस्य पुंस्त्वेनैव बोधः । नपुंसकत्वातिदेशात्तु तत्प्रयुक्तं कार्यमात्रमिति बोध्यम् । तदा कार्ये नैव भेदः स्यादिति । स्वरे भेदस्य सत्त्वात्समर्थसूत्रभाष्ये उक्तत्वाच्च चिन्त्यमेतत् । क्वचित्तु रूपे नैव भेदः स्यादिति

१इदं भाष्यमित्यन्ये । वार्तिकमित्यन्ये।२ क्वचिन्न।३ 'सर्वाणि पुनः'।४'चिदप्यत्र'।

पक्षौ,—वृत्तिपक्षश्चाऽवृत्तिपक्षश्च । यदा वृत्तिपक्षस्तदा सर्वेषामेव वृत्तिः
यदाऽवृत्तिः पक्षस्तदा सर्वेषामवृत्तिः ॥*॥ उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगो
समासवचनम् ॥*॥ उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासो वक्तव्यः । [द्वौ
मासौ जातस्य यस्य स] द्विमासजातः त्रिमासजातः ॥ किं पुनः कारणं
सिध्यति । सुप्सुपेति वर्त्तते ॥ एवं तर्हीदं स्यात्—द्वौ मासौ द्विमासं, द्विमा

प्र.]समुदायवृत्ताविति । बहुव्रीहावित्यर्थः। वृत्तिपक्ष इति । एकार्थीभाव इत्यर्थः
न च समुदायस्यैकार्थीभावे तदभावोऽवयवयोर्युक्तः, विरोधादित्यर्थः । यदाऽवृत्ति
रिति । द्वन्द्वतत्पुरुषभाविनां पदानां यदा व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं तदा बहुव्रीहि
भवतीत्यर्थः । द्विगोरिति । द्विगोर्निष्पत्तय इत्यर्थः । द्वौ मासौ जातस्येति
'कालाः परिमाणिने'ति त्रिपदे समास इष्यते। स च'सुप्सुपे'ति संख्याया विवक्षि
त्वान्न प्राप्नोति । तस्मिंश्च कृते उत्तरपदे परतो द्विमासशब्दयोः समासः क्रिय
कालान्ते द्विगौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथा स्यात् । द्व्यहजात इत्यत्र च समासान्तः
द्वौ मासौ द्विमासमिति,—समाहारे द्विगुः । 'पात्रादिभ्यः प्रतिषेध' इति स्त्रीत्

उ.]पाठः । क्वचित्तु कार्येणैवेति पाठः । स्वररूपकार्येणैव भेदो न तु रूपेणेत्यर्थः
भाष्ये—अवयवानामिति। द्वन्द्वतत्पुरुषविषयाणामित्यर्थः। तदभावोऽवयवयोरिति
न चैकार्थीभावेपि विभाषानुवृत्तिसामर्थ्यात्समासविकल्पोऽस्तु,तस्य सर्वत्र सामर्थ्ये
नैव सम्बन्धस्य क्लृप्ततया समासेनाऽसम्बन्धात् । नन्वेवं द्वन्द्वयोग्यपदयोर्निष्कृ
चार्थान्तर्भावेणैकार्थीभावे मानाऽभावः, पदत्रयस्यैव तथैकार्थीभावकल्पनात् । एवं
द्वन्द्वो दुर्लभः । इदं वचनं तु प्रत्याख्यातम् । 'चार्थे' इति सूत्रं तु धवखदिर
विल्यादौ चरितार्थम् । किं चैवं द्वौ मुनी वंश्यौ प्रियौ यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदे
व्ययीभावापत्तिः । तथा च स्वरे दोषः । एवं द्वित्रिंशत्प्रिया अस्येति शैषिकबहु
व्रीहौ'सङ्ख्ययाऽव्यये'त्यवान्तरबहुव्रीह्यापत्तौ'बहुव्रीहौ सङ्ख्येय'इति डजापत्तिः, सु
श्रवणानापत्तिश्चेति चेन्न ! निष्कृष्यैकार्थीभावस्यैव समासादिनिमित्तत्वे मानाऽभा
वात्, समासान्तरं त्वनभिधानान्नेति अधिकषष्टिवर्षप्रसङ्गेन समर्थसूत्रशेषे भाष्ये
ध्वनितम् । द्वन्द्वोऽपि बहुव्रीह्यवयव एव,न द्वन्द्वावयव इति 'होतृपोतृनेष्टोद्गातार'
इति भाष्येण ध्वनितम्। नव्यानां तत्र प्रमाद एवेति दिक्। भाष्ये—परिमाणिनेति।
परिमाणिवाचकोत्तरपदेनेत्यर्थः । समासपदं च सामर्थ्यात्तत्पुरुषपरम् । एवं च
तेन करणेन पूर्वयोर्द्विगुसिद्धये त्रयाणां तत्पुरुषो वक्तव्य इत्यर्थः । द्वि
द्विगोरन्येन समासाऽभावाद्विगोः समास इत्ययुक्तमत आह—द्विगोरिति। 'निष्पत्तौ'
इति पाठः । 'निष्पत्ता'विति पाठे, निष्पादने कर्त्तव्य इत्यर्थः । तदुपपादयति—

१ 'पक्षोऽवृत्ति'। २ 'यदा त्ववृत्तिपक्ष'। ३ अयं पाठः क्वचिन्न । ४'चार्थे'

जातस्येति ॥ नैवं शक्यम् । स्वरे हि[६] दोषः स्यात् । द्विमासजात इति प्राप्नोति । द्विमासजात इति चेष्यते ॥ द्व्यह्नजातश्च न सिध्यति । द्व्यहजात इति प्राप्नोति ॥ न चैवं भवितव्यम् ? ॥ भवितव्यं च यदा समाहारे द्विगुः। द्व्यह्नजातस्तु न सिध्यति॥ किमुच्यते 'परिमाणिने'ति,न पुनरन्यत्रापि पञ्चगवप्रियः दशगवप्रियः ? ॥*॥ अन्यत्र समुदायबहुव्रीहित्वादुत्तरपदप्रसिद्धिः ॥*॥ अन्यत्र समुदायो बहुव्रीहिसंज्ञः । अन्यत्र समुदायबहुव्रीहित्वादुत्तरपदं प्रसिद्धम् । उत्तरपदे प्रसिद्धे 'उत्तरपदे' इति द्विगुर्भविष्यति ॥

॥*॥ सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेधः॥*॥ सर्वेषु पक्षेषु द्विगुसंज्ञाया मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ पञ्चखट्वा दशखट्वा । 'द्विगो'रितीकारो मा भूत् । पञ्चगुःदशगुः,–'गोरतद्धितलुकी'ति टज्मा भूदिति॥ [तद्धितार्थो] ॥

प्र.]भावः। स्वरे हि[६] दोष इति। समासान्तोदात्तत्वेन जाताऽकार उदात्तः स्यादित्यर्थः। अन्यत्रेति । 'पञ्चगवधन' इत्यादौ बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोः समासान्तादिकार्यसिद्ध्यै एकार्थीभावे प्रागपि सत्येव पुनः समासः क्रियते। एतेन पूर्वोक्त इतरेतराश्रयदोषोऽपि परिहृतः। सर्वत्रेति। यद्यर्थशब्दः स्यादर्थे,यदि वाऽभिधेयवचनो, ज्ञापकाच्च तद्धितोत्पत्तिस्तदा मतुपस्तद्धितत्वात्तदर्थेऽयमेव समासः स्यान्न तु बहुव्रीहिः, अशेषत्वात् । तस्य तु चित्रग्वादिरवकाशः । तस्मान्मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्चखट्वेति । पञ्च खट्वा यस्यां विद्यन्त इति यदि द्विगुः स्यात्तदा 'वाऽऽवन्तः स्त्रियां भाष्यत'इति पक्षे द्विगोरिति ङीप्प्राप्नोति, पक्षे च नपुंसकत्वम्। पञ्चगुरिति । तत्पुरुषत्वे सति टच्प्राप्नोति । नन्वस्मिन् समासे सति मतुपः श्रवणं

उ.]द्वौ मासाविति। भाष्ये—द्व्यह्नजातश्चेति। 'न सङ्ख्यादेः समाहारे' इति तत्र समासान्तनिषेधादिति भावः । एकार्थीभावे प्रागपि सत्येवेति । बहुव्रीहिसमासकृतैकार्थीभावे सत्येव तत्पुरुषभाविपदमात्रयोः पृथगेकार्थीभावाऽभावेऽपि समासः क्रियत इत्यर्थः । न च पृथगेकार्थीभावाऽभावेपि वृत्तिश्चेदत्रोत्तरपदग्रहणं व्यर्थम्, अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानादेव त्वयेव मयापि वारणीय इति वाच्यम्, द्विगुसंज्ञार्थत्वात् । तत्फलं तु 'द्विमासप्रिय' इत्यादौ कालान्तद्विगुत्वप्रयुक्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति दिक् । एतेनेति । त्रिपदबहुव्रीहिसत्त्वेनेत्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये—उत्तरपदं प्रसिद्धमिति । अशेषत्वादिति । अनुक्तसमासः शेष इति भावः । त्रिकतः शेषे तु परत्वाद्बहुव्रीहिसिद्धिरिति बोध्यम् । एवं तर्हीति । केचित्तु तद्धितार्थेऽभिधेय इत्यर्थः। तद्धितोत्पत्तिज्ञापकं सजातीयापेक्षत्वात्प्राग्दीव्यतीयविषयमेव। किं चैतत्पक्षे-

१ 'नैवं भवितव्यं' । २ 'सञ्ज्ञकः' । ३ 'उत्तरपदप्रसिद्धेः' । ४ 'मत्वर्थे प्रति' । ५ 'पक्षेषु मत्वर्थे द्विं' । ६ द्विः क्वचित् । ७ 'वाराव' । ८ 'तत्पुरुषे' ।

सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः ॥ २।१।५२ ॥

किमनन्तरे योगे यः सङ्ख्यापूर्वः स द्विगुसंज्ञः, आहोस्वित्पूर्वमात्रे ? ॥ किं चातः ?॥ यद्यनन्तरे योगे। एकशाटी,–'द्विगो'रितीकारो न प्राप्नोति ॥ अथ पूर्वमात्रे–एकभिक्षा–अत्रापि प्राप्नोति ॥ अस्त्वनन्तरे ॥ कथमेकशाटी ? ॥ ईकारान्तेन समासो भविष्यति–एका शाटी एकशाटी ॥ इह तर्हि–एकापूपी, 'द्विगोरि'तीकारो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे ।

प्र.]प्रसज्येत । न च द्विगोर्लुगिति लुगस्ति, 'प्राग्दीव्यत इत्याधिकारात् । एवं तर्हि दोषोपलक्षणं भाष्यम् । 'मतुपो लुग्वक्तव्य' इति दोषः । तल्लुकि च ङीप्समासान्तप्रतिषेधादेव न भविष्यतः । पञ्च आढका यस्याः सा पञ्चाढकेत्यत्र तु ङीप्प्राप्नोति।

सङ्ख्या पू । इह क्वचिदवयवोऽपेक्ष्यते यत्रैतदुच्यते–'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति, क्वचित्तु समुदायो,यथा–'नान्तः पाद'मिति पाठे संहिताधिकारविहितस्य सर्वस्य कार्यस्य निषेधः क्रियते।ततः सन्देहात् पृच्छति–किमनन्तर इति । पूर्वमात्र इति । अत्र पक्षे समानाधिकरणसमासस्त्रिसूत्रीविहितस्तत्पुरुष एव गृह्यते । अन्यथा 'द्विमुनि व्याकरणस्ये'त्यव्ययीभावस्यापि द्विगुसंज्ञा स्यात् ततश्चेगन्ते द्विगाविति स्वरः प्रसज्येत । एकशाटीति । एकः शाट इति पूर्वकालेति समासः । शाटशब्दश्चाऽकारान्तोऽस्ति, तस्यैव कनि कृते 'शाटक' इत्येवं रूपं संभवति । एकभिक्षेति। भिक्षशब्दो घञन्तोऽस्ति । तथा च'भिक्षदं न प्रकाशये'दिति प्रयोगः । तत्रैको भिक्ष इति पूर्ववत् समासे कृते समासार्थस्य स्त्रीत्वेऽपि जनान्ङीप्प्रसज्येत । यथा जनानां पदं जनपद इति समासे कृते समासार्थस्य पुंस्त्वमेवमिहापि स्त्रीत्वमिति मन्यते । ईकारान्तेनेति । शाटशब्दाज्जातिलक्षणे

उ.]कवाक्यतया स्यादर्थत्वेपि प्राप्तस्याऽनभिधानादनुत्पत्तिः स्यादिति सम्भावनायामयं लिङ्[4] । तन्मूलकमेव मतुप्सूत्रे मत्वर्थे द्विगावन्यतद्धितवन्मतुरपि स्यादित्याशङ्क्य 'द्विगोर्मत्वर्थतद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यो, यदि तन्नास्ति सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध इति,सति तस्मिंस्तेनैव सिद्ध'मित्युक्तम् । प्रत्ययप्रतिषेधारम्भेऽपि ङीप्टचोर्व्यावृत्तये इदमावश्यकमिति तदाशयः । तद्वचनाभिप्रायेण चात्रैतयोरापादनमिति भाष्याशय इत्याहुः । त्यत्र तु ङीप्प्राप्नोतीति । परिमाणान्तत्वादिति भावः। 'न तद्धितलुकी'ति निषेधस्तु अपरिमाणान्तादिविषय इति तात्पर्यम् । 'पञ्चकुमारि'रित्यादौ ङीपो लुक्प्राप्तिरपि बोध्या ॥ [तद्धितार्थोत्तरपद] ॥

सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः। ततः सन्देहादिति । व्याप्तिन्यायानन्तर्यन्याययोर्द्वयोरपि शास्त्रे आश्रयणादिति भावः । इहापि स्त्रीत्वमिति । 'एकभिक्ष' इति तु नेष्यते

१ 'यदाऽनन्तरयोगे' । २ 'शाटीति' । ३ 'पसर्जनात्' । ४ 'लिङि' ।

कथमेकभिक्षा ?॥ टाबन्तेन सह समासो भविष्यति—एकाभिक्षा एक भिक्षा। इदं तर्हि—सप्तर्षयः,—'इगन्ते द्विगा'वित्येष स्वरः प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्यनन्तरे ॥ कथमेकापूपी ? ॥ समाहार इत्येव सिद्धम् ॥ कः पुनरत्र समाहारः ? ॥ यत्तद्दानं संभ्रमो वा ॥ इह तर्हि—पञ्चहोतारः दशहोतारः,—'इगन्ते द्विगा'वित्येष स्वरो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि—पूर्वमात्रे॥ कथं सप्तर्षयः ? ॥ 'अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दसी'त्येवमेतत्सिद्धम् ॥ अथ वा पुनरस्त्वनन्तरे ॥ कथं पञ्चहोतारः दशहोतारः ? ॥ 'आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दसी'त्येव सिद्धम्॥ [सङ्ख्यापूर्वो] ॥

प्र.]ङीपि कृत इति भावः। एकापूपीति । एकश्चासावपूपश्चेति पूर्ववत्समासः। अत्र द्विगुत्वे सत्यकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यत इति द्विगोरितीकारः सिद्ध्यति, नान्यथा । केवलश्चाऽपूपशब्दः पुंसि वर्तत इति जातिलक्षणो ङीब्नास्ति । टाबन्तेनेति । भिक्षाशब्देन समासे कृते 'अत' इत्यधिकारान्ङीबभाव इत्यर्थः । भिक्षाशब्दश्च 'गुरोश्च हल'इति स्त्रियां व्युत्पाद्यते । 'वाबन्त' इत्यनेन पक्षे नपुंसकत्वं न भवति, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् । यत्राऽऽपो ह्रस्वत्वं क्रियते पञ्चखट्वं पञ्चखट्वीत्यादौ, तत्रैव वा स्त्रीत्वं विधीयते । भिक्षशब्देन त्वनभिधानात्समासो न भवतीति मन्यते । अन्यथा तत्रैकभिक्षीति स्यात् । सप्तर्षय इति । 'दिक्सङ्ख्ये संज्ञाया'मिति समासः । कः पुनरिति । अनेकविषयत्वात्समाहारस्य एकस्य तदसम्भवात्प्रश्नः । यत्तदिति । एकमप्यपूपं कश्चित्कृपणो ददनेकमिति मन्यते । दाने श्रद्धातिशयाद्वा महत्त्वाद्वा अनेकस्मिन्यः संभ्रमः स एकस्मिन्नपि कर्तव्यो भवति । अथवेति। पूर्वत्राऽपरितोषेणैतदुच्यते। भाषायामपि सप्तर्षिशब्दोऽन्तोदात्त

उ.]एवेति भावः । ङीषि कृत इति । 'एकशाट' इति त्विष्यत एवेति भावः । 'शाच्छो'रिति सूत्रे परिगणितव्यवस्थितविभाषांस्वस्याऽनुल्लेखादरुचेराह—यत्रापो ह्रस्वत्वमिति । 'स नपुंसक'मिति प्रकरणात्समाहारद्विगुविषये एव तत्प्रवृत्तिरिति भावः । ननु 'भिक्ष'शब्देन समासे वक्ष्यमाणरीत्या समाहारविवक्षायां 'एकभिक्षी'त्यपि स्यादत आह—भिक्षशब्देन त्वनभिधानादिति । अत्र मानं चिन्त्यम् ।

[कः पुनरिति।अनेकविषयत्वात्समाहारस्य एकस्य तदसंभवात्प्रश्नः]। ददनेकमिति । अवयवगतबहुत्वस्याऽवयविन्यारोपाद्गौणः समाहारोऽत्रापि सुलभ इति भावः । कर्त्तव्यो भवतीति । 'एकापूपी क्रियेते'त्यादौ प्रतिग्रहीत्रेति भावः । पक्षद्वयेऽप्युपसङ्ख्यानद्वयेन स्वरसिद्धेः साम्यशङ्कां वारयति—पूर्वत्रापरितोषेणेति । अन्तोदात्त इष्यते इति । अत्र बीजं चिन्त्यम् । किं च प्रवृद्धादिगणपाठेन लोके-

१ 'इह सप्तर्षयः' । २ परादिश्छन्दसि (६-२-१९९) इत्यत्रेदम् ।३ क्वचिन्न । ४ 'न भूताधिक' (६-२-९१) इत्यत्रेदम् । ५ अयं पाठ इह क्वचिन्नास्ति ।

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥२।१।५३॥ [पापाणके कुत्सितैः ॥२।१।५४]

किमुदाहरणम् ? ॥ वैयाकरणखसूचिः ॥ किं व्याकरणं कुत्सि माहोस्विद्वैयाकरणः ? ॥ वैयाकरणः कुत्सितस्तस्मिन्कुत्सिते तत्स्थमपि कुत्सितं भवति ॥ [कुत्सितानि] ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ २।१।५५ ॥

'उपमानानी'त्युच्यते कानि पुनरुपमानानि?। किं यदेवोपमानं तदेवो

प्र.]इष्यते। प्रकृतिस्वरपूर्वपदश्च स्यात्। अत एवैकशाटीत्यादावपि द्विगुस्वराऽभाव

कुत्सितानि। किं व्याकरणमिति। अयं भावः—शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायाम् समास इष्यते, 'वैयाकरणश्चौर' इत्यादौ मा भूदिति । तत्र व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वा नास्ति कुत्सा, नाऽपि तदधीयानस्य । वैयाकरण इति । यः पृष्टो निष्प्रतिभत्वा खंसूचयति 'अहो गगनं निर्मल'मिति, प्रश्नं विस्मारयितुं, स निष्फलव्याकरण ऽध्ययनत्वात्कुत्स्यते । तत्स्थमपीति।आश्रयदोषादाश्रितस्याऽपि निष्फलत्वात्कुत्सा

उपमानानि । कानीति । सूत्राऽनुरोधेन बहुवचनं कृतम् । किं यदेवो मानमिति । अत्र तूपमानमात्रस्य जिज्ञासितत्वाद्बहुत्वविवक्षायाः प्रयोजनाऽभाव देकवचननिर्देशः। ननु कर्मकरणयोर्भेदादेकत्वविषये संदेहाऽभावात्प्रश्नाऽनुपपत्तिः अयं भावः—'शस्त्रीश्यामा देवदत्ते'ति श्यामत्वं सर्वाश्रयव्यापि यद्यभिन्नं विवक्षि

उ.]प्यन्तोदात्तत्वं सुसाधमिति बोध्यम्।'प्रकृतिस्वरपूर्वपद' इति बहुव्रीहिः।केचि पक्षयोःसाम्येपि पूर्वमात्र इति पक्षस्य फलाऽभावाद्बहुप्रतिविधेयत्वाच्च नादर इत्या

कुत्सितानि । इष्यत इति । तथैव लक्ष्यदर्शनात्प्रत्यासत्तेश्चेति भावः चौर इति । यथा खसूचनेन व्याकरणाऽध्ययनस्य निष्फलत्वं प्रतीयते न त चौर्येणेति भावः। नापि तदधीयानस्येति । एवं च प्रवृत्तिनिमित्तकुत्साऽभावा नोदाहरणमित्याशयेन भाष्ये 'किं व्याकरण'मित्यादि प्रश्न इति भावः । आश्रय दोषादिति । स चाऽप्रतिभत्वम् । अयं च निष्फलत्वे हेतुः॥ [कुत्सितानि]

उपमानानि सामान्य। उपमानत्वं—साधारणधर्महेतुकपरिच्छेदकरणत्वं, तस्य;रूढत्वात् । तच्चोपमेयसाकाङ्क्षम् । तत्रोपमानोपमेयपदार्थयोरभेदो, भेदो वा 'रावण इव रावणः' 'चन्द्र इव मुख'मित्युभयत्रापि इवशब्ददर्शनात् । तत्र सर्वथाऽभेदे उपमानोपमेयभावस्तदा तत्र तद्गतभूयोधर्मपरिच्छेद्यत्वरूपोपमेयत्वा संभवः । अत एव सर्वथा भेदेऽपि नेत्याशयेन पृच्छति भाष्ये—कानि पुनरिति उपमेयात्सर्वथाऽभिन्नानि, सर्वथा भिन्नानि वेत्यर्थः । साधारणधर्मरूपेणाऽभेदस्त द्रूपेण भेद इति त्वसौ न जानाति। तदेवाह—किं यदेवेति। एवकारेण तयोरत्यन्त

१ क्वचिन्नेदं पठ्यते । २ 'किं यदेवोपमेयमाहोस्विदन्यद्यदुपमानमन्यदुपमेयं

मेयमाहोस्विदन्यदेवोपमानमन्यदुपमेयम् ? ॥ किं चातः ? ॥ यदि यदेवोपमानं तदेवोपमेयं, क इहोपमाऽर्थः—'गौरिव गौ'रिति ? ॥ अथाऽन्यदेवोपमानमन्यदुपमेयं क इहोपमार्थः—'गौरिवाश्व' इति ॥ एवं तर्हि यत्र

प्र.]तदा तद्वारेण शस्त्रीदेवदत्तयोरुपमानोपमेयत्वात्तस्य च तयोरविशिष्टत्वात्तद्वारकत्तयोरभेद इति 'यदेवोपमानं तदेवोपमेय'मित्यभ्युपगतं भवति। न चैतद्युक्तं,शस्त्रीशब्दप्रयोगवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अथाऽऽधारभेदाच्छ्यामत्वस्य भेदस्तदा शस्त्रीदेवदत्ताश्रयोः श्यामगुणयोर्भेदान्नाऽस्ति तद्वारक उपमानोपमेयभाव इति। किंचात इति । स्ववाचाऽभिप्रायमभिधापयितुं प्रश्नः । गौरिवेति । व्यक्तिगतानां भेदानां शब्देनाऽसंस्पर्शात्सामान्यमुखेन द्रव्याऽवसायादिति भावः । गौरिवाश्व इति । अत्यन्त-

उ.]ऽभेदः सूचितः । एवमन्यदेवेत्यनेनाऽत्यन्तभेदः सूचितः । कर्मकरणरूपाऽर्थभेदेपि द्वितीयसदृशव्यवच्छेदफलकस्य 'गौरिव गौ'रिति प्रयोगस्य दर्शनात्सर्वत्र तथैव किमिति प्रश्नः । क इहोपमार्थ इति भाष्ये—उपमानोपमेयत्वबोधकेवादिशब्दप्रयोगे किं फलं, कर्मकरण(त्व)रूपोपमानोपमेयत्वबोधस्यैकत्राऽसंभवादित्यर्थः। द्वितीयोपमानव्यवच्छेदार्थत्वे तु नोपमानत्वादिव्यवहारः । किञ्च 'गोसदृशो गौ'रित्यादिनैव तद्व्यवच्छेदबोधसंभवेनाऽवाचकैतत्प्रयोगोऽसङ्गतः, सादृश्यस्याऽभेदेप्यङ्गीकारेण नाऽस्याऽवाचकत्वमिति भावः । उपमानोपमेयभावप्रतीतावुपमा, तदभावेऽनन्वय इति बोध्यम्।अत्र पक्षेऽस्यैवोदाहरणत्वेन तत्र चोपमानत्वाद्यप्रतीत्या सर्वथेवादिघटितप्रयोगस्य बोधकस्य मुख्यस्यासम्भव इति उपमानोदाहरणाऽसंभवः,प्रकृतसूत्रवैयर्थ्यं चेति तात्पर्यम् । गौरिवाश्व इति । अयं भावः—सर्वथा भेदे तत्स्वीकारे इदमुदाहरणं वाच्यम्, तच्चाऽयुक्तं, साधारणधर्ममूलकोपमानोपमेयभावाऽप्रतीतेरिति केचित्। 'एकत्वविषये संदेहाभावा'दिति पाठे—एकत्वरूपे विषये संदेहविषयत्वाऽभावादित्यर्थः।'अयं भाव' इत्यादिग्रन्थेनोच्यमानो भावः कथं भाष्याक्षरस्वरससिद्धः। किं च'शस्त्रीश्यामे'त्यादौ शस्त्रीशब्दवैयर्थ्यस्योपमानोपमेयभावाऽसंभवस्य च भाष्येऽनुक्तेस्तस्य निर्दलतेति बहुश्रुता विचारयन्तु । वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति। तेन कस्यचिद्विशेषस्याऽनभिधानादिति भावः। श्यामत्वमात्रप्रतीतेः श्यामापदेनैवोपपत्तेः। एवं चोपमाप्रयोजकीभूतसाधारणधर्म आश्रयभेदेऽप्येक इति तयोरैक्यशङ्का, 'अनेक' इति मते धर्मभेदात्तद्भेदशङ्केति[तात्पर्यम्]।स्ववाचेति करणम्।स्वशब्देन शङ्किता।प्रयोजककर्त्ता तु प्रष्टा बोध्यः । शब्देनासंस्पर्शादिति । कैयटकृतप्रश्नव्याख्यानेऽस्योपयोगश्चिन्त्यः, साधारणधर्मस्य गोत्वस्यैक्येन'गौरिवे'त्यस्य वैयर्थ्यमिति तद्व्याख्यानां दोषोपपत्तेः। केचिद्व्याख्यातपूर्वपक्षे त्वत्रैवं व्याख्योचिता । अत्यन्तेति । अस्याशय

१ अथान्यदेवोपमेयमन्यदुपमानं,क इहो'।'अथाप्यन्यदुपमानमन्यदेवो'।२ 'त्वभेदः'।

किंचित्सामान्यं कश्चिच्च[1] विशेषस्तत्रोपमानोपमेये भवतः॥ किं वक्तव्यमेतत्? नहि॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते?॥ मानं हि नामाऽनिर्ज्ञातज्ञानार्थमुपादीयते—'अनिर्ज्ञातमर्थं ज्ञास्यामी'ति। तत्समीपे यन्नाऽत्यन्ताय मिमीते तदु-

प्र.]भेदविवक्षायामिदमुच्यते। यदा त्वश्वस्य जाड्यादिधर्मप्रतिपादनायेदमुच्यते तदा भवत्येवोपमानोपमेयभावः। किंचित्सामान्यमिति। श्यामत्वस्याधारभेदाद्भेदोप्याश्रीयते, गुणजातेरेकत्वादभेदोऽपीत्यर्थः। किं वक्तव्यमिति। यथोपवर्णितं वचनैर्विना[2] कथं प्रतिपत्तुं शक्यमिति भावः। इतरो निर्वचनेन यथोक्तं प्रतिपादयितुमाह—न हीति। मानं हीति। यथा प्रस्थादि। तेन हि साकल्येन मेयं परिच्छिद्यते। तत्समीप इति। मानस्य समीप इत्यर्थः। परिच्छेदवशाच्च सामीप्यं परिकल्प्यते, न त्वत्र मुख्यं सामीप्यमस्ति। 'उपमानानी'ति निपातनात्तत्पुरुषः।

उ.]उक्त एव। यदात्विति। इदमपि कैयटोक्तपूर्वपक्षव्याख्यानं चिन्त्यं, श्यामत्वजाड्यस्याप्येकत्वेनाऽनेकत्वेन वा तदाऽप्युपमानोपमेयभावाऽसंभवादिति। भाष्ये—एवं तर्हि यत्र किंचिदिति। शब्दोपात्तप्रत्येकधर्मेण शस्त्रीत्वदेवदत्तत्वादिना भेदः, श्यामत्वादिसाधारणधर्मेण चाऽभेद इत्यर्थः। ननु गुणानामाश्रयभेदाद्भेदेन कथं तेषां सामान्यत्वमित्यत आह—श्यामत्वस्याधारेति। भेदोप्याश्रीयते इति। भेदो यद्यप्याश्रीयत इत्यर्थः। 'तथापी'ति शेषः। गुणजातेरिति। गुणत्वव्याप्यजातेरित्यर्थः। एवं च श्यामगुणस्य भेदेपि श्यामत्वेनैक्यात्सामान्यत्वं साधारणधर्मेति ध्वनितम्। अत्र सिद्धान्तपक्षे तु 'घन इव श्यामो देवदत्त' इत्यादेरिवघटितप्रयोगस्य संभवेन 'गौरिव गौ'रित्यादावुपमानत्वाद्यप्रतीत्याऽनन्वय इति बोध्यम्।

भाष्ये—मानं हीति। अनिर्ज्ञाताऽर्थस्य साकल्येन ज्ञापकत्वं हि तत्त्वम्। यथा प्रस्थाद्यज्ञातस्य परिमाणरूपार्थस्य साकल्येन ज्ञापकं, न तथोपमानम्। गौर्हि गवयं कतिभिश्चिद्धर्मैरेव तद्गतैर्ज्ञापयति न साकल्येनेत्याशयेनाह—साकल्येनेति। एवं च तदत्यन्ताऽभेदेनैव परिच्छेद्येनाऽन्वेति, 'प्रस्थो व्रीहि'रित्यादौ परिच्छेद्यं तद्रूपारोपात्। भेदेनैव वा—'प्रस्थोऽस्य परिमाण'मित्यादौ। तदुक्तं भाष्ये—'अत्यन्तायेति'। इदमन्वयम्। आत्यन्तिकाऽभेदेनाऽऽत्यन्तिकभेदेन वा तान्परिच्छिनत्ति, इदं तु भेदाऽभेदाभ्यामिति विशेषः। 'चन्द्रेण तुल्य'मित्यादावप्यार्थोपमाप्रतीतावस्त्येव भेदाऽभेदप्रतीतिरिति बोध्यम्। परिच्छेदवशादिति। तत्तारतम्यादिति भावः। अव्ययीभावे वहुवचनाऽसङ्गतेराह—निपातनादिति। हीनार्थकोपशब्देन कर्मधारयस्य सुलभत्वम्। भाष्ये—समीपशब्देन हीनत्वमेवोपलक्ष्यते। 'उपोऽधिके च'त्यादावुपस्य हीनार्थत्वदर्शनादित्यन्ये। अपेक्षानिमित्तक इति। निरूपका-

१ 'कश्चिद्विशेषः। २ 'वचनं विना'।

पमानं–'गौरिव गवय' इति । गौर्निर्ज्ञातो, गवयोऽनिर्ज्ञातः ॥

कामं तर्ह्य[1]नेनैव हेतुना यस्य गवयो निर्ज्ञातः स्याद्गौरनिर्ज्ञातः, तेन कर्तव्यं स्याद्गवय इव गौरिति ॥ बाढं कर्तव्यम् ॥

किं पुनरिहोदाहरणम् ? ॥ शस्त्रीश्यामा ॥ क्व पुनरयं श्यामाशब्दो वर्तते ?॥ शस्त्र्यामित्याह॥ केन तर्ही[2]दानीं देवदत्ताऽभिधीयते ॥ समासेन ॥

प्र.]अव्ययीभावे ह्येतद्रूपं न स्यात्। कामं तर्हीति । ततश्च व्यवस्था न प्राप्नोतीति भावः । बाढमिति । अपेक्षानिमित्तकः पितापुत्रादिव्यवहारवदुपमानोपमेयभाव इति न कश्चिद्दोष [3]इति भावः ।

किं पुनरिति । अयं भावः—यदा शस्त्रीशब्दः शस्त्र्यामेव वर्तते,श्यामशब्दोपि तस्यामेव, तदा समासेनोपमेयाया देवदत्ताया अभिधानं न प्राप्नोति । अथ श्यामाशब्दो देवदत्तायां वर्तते, तदा वैयधिकरण्यात्समासाऽप्रसङ्गः। वचनसामर्थ्यात्समासे मृगीव चपला मृगचपलेति पुंवद्भावो न प्राप्नोति ।

शस्त्रीश्यामेति।साधारणधर्मविशिष्टोपमेयार्थवृत्तिः शब्दः'सामान्यवचन'शब्देन वचनग्रहणाद्गृह्यते, यथा गुणवचनशब्देन गुणोपसर्जनद्रव्यवाची । क्व पुनरिति । उभयथा दोषदर्शनात्प्रश्नः। केनतर्हीति।पूर्वपदोत्तरपदयोरुपमानवृत्तित्वे तद्व्यतिरिक्तशब्दान्तराऽभावात्प्रश्नः । समासेनेति । स्वाभाविकत्वादर्थाभिधानस्याऽन्यपदार्थ-

---

उ.]पेक्षानिमित्तक इत्यर्थः। पितापुत्रादीति । ज्ञानप्रदत्वाद्यत्र पुत्राणामपि पितृत्वव्यवहारस्तद्विषयोऽयं दृष्टान्तः । जातिस्मरत्वे जन्मान्तरविषयो वा ।

किं पुनरिति । अत्यन्तभेदाऽभेदयोरुपमानत्वाऽभावात्प्रश्नः । क्व पुनरिति प्रश्ने कैयटोक्तो भाव उचित इति केचित् । न प्राप्नोतीति।उभयोरपि पदयोरेकार्थवृत्तित्वादिति भावः । वैयधिकरण्यादिति । सादृश्यसंबन्धेन शस्त्र्याः श्यामावाच्यदेवदत्तायामन्वयेन सामर्थ्येऽपि वैयधिकरण्यमित्यर्थः। अत्र हि 'समानाधिकरणेने'ति वर्तते । इदमुपलक्षणं, सामान्यवचनत्वाऽभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । समानविभक्तिकत्वमुपमानोपमेययोर्न स्यादित्यपि बोध्यम् । पुंवद्भाव इति । सामानाधिकरण्यनिमित्तककर्मधारयत्वनिमित्तक इत्यर्थः । साधारणधर्मविशिष्टेति । अनेन सामान्यवचनत्वं समर्थितमुपमेयदेवदत्ताऽभिधानं च । 'तस्यामेवोभयं वर्तत' इति वक्ष्यमाणरीत्या च सामानाधिकरण्यम् । इदं तात्पर्यमजानानः पृच्छति भाष्ये—क्व पुनरिति । एकदेशिन उत्तरम्—शस्त्र्यामिति । समुदायेन तदभिधानोपपत्तेः केनेति प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह—पूर्वपदेति । अवयवातिरिक्तसमुदाये मानाऽभाव इत्यर्थः।नन्वन्यपदार्थग्रहणाऽभावात्कथं समासस्योपमेयवृत्तितेत्यत आह—स्वाभावि-

---

१ 'तर्ह्येतेनैव' । २ 'केनेदानीं' । ३ 'इत्यर्थः' ।

यद्येवं 'शस्त्रीश्यामो देवदत्त' इति न सिध्यति ॥ 'उपसर्जनस्ये'ति ह्रस्वो भविष्यति ॥ यदि तर्ह्युपसर्जनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति, 'तित्तिरिकल्माषी' 'कुम्भकपाललोहिनी',–अनुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति ॥

एवंतर्हि शस्त्र्यामेव शस्त्रीशब्दो वर्तते, देवदत्तायां श्यामाशब्दः॥ एवमपि गुणोऽनिर्दिष्टो भवति । बहवः शस्त्र्यां गुणाः–तीक्ष्णा सूक्ष्मा पृथुरिति॥ अपि

प्र.]ग्रहणमन्तरेणाऽप्यश्वकर्णादिवज्जातिविशेषस्य शस्त्रीश्यामादिकः समास उपमेयस्य वाचक इत्यर्थः। यद्येवमिति । गुणवचनस्याश्रयलिङ्गानुविधायित्वात्स्त्रीलिङ्गेन श्यामाशब्देन समासे कृते रूपस्याऽसिद्धिः[2] । उपसर्जनस्येति । अप्राधान्यादुपसर्जनत्वं मन्यते । समासवाच्यत्वादुपमेयं हि प्रधानम् । यदि तर्हीति । ह्रस्वविधौ कृत्रिममेवोपसर्जनं गृह्यते, न तु लौकिकमपि, 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय'इति न्यायाल्लौकिकग्रहणे दोषप्रसङ्गाच्च। 'तित्तिरिकल्माषी' 'कुम्भकपाललोहिनी'त्यत्रोपमानस्य पुंनपुंसकलिङ्गत्वात्समासात्प्राक् स्त्रीप्रत्ययो नास्ति । समासे तु ऽनुपसर्जनाधिकारान्ङीष्ङीपोः[4] प्रतिषेधः प्राप्नोति । सत्यपि वा ङीषि सतिशिष्टत्वादुपमानस्वरं बाधित्वा ङीष्स्वरः प्राप्नोति । एवं तर्हीति । ततः पूर्वोक्तदोषाऽभावः। 'शस्त्रीश्यामो देवदत्त' इति श्यामशब्दस्य देवदत्तवृत्तित्वात्तित्तिरिकल्माषीति स्त्रीप्रत्ययान्तेनोपमेयवृत्तिना समासविधानात् । एवमपीति । श्यामाशब्दस्य

उ.]कत्वादिति। वस्तुतोऽतिरिक्तत्वाऽभावेऽपि बुद्धिकल्पितः कश्चित्सोऽतिरिक्तोऽस्त्येवेति भावः। अश्वकर्णादिवज्जातिविशेषस्येति । अश्वकर्णादिर्यथा जातिविशेषस्येत्यर्थः। 'अश्वकर्णादिर्जातिविशेषस्येवे'ति क्वचित्पाठः।स्त्रीलिङ्गेनेति। एतेन पुँल्लिङ्गश्यामशब्देन समासे रूपसिद्धिरिति नाशङ्क्यमिति भावः। कृत्रिममेवेति। लौकिकसमानाधिकरणमिति बोध्यम्। 'सामान्यवचनै'रित्यप्रथमानिर्दिष्टत्वाच्छ्यामाशब्दो न तथेति भावः।

ननु लौकिकमपीति । केवललौकिकमित्यर्थः। दोषप्रसङ्गादिति । आचार्यक्यजन्तप्रकृतिक'कुमारी'शब्दादौ ह्रस्वप्रसङ्गादित्यर्थः । पुंनपुंसकेति । तित्तिरिः पुमान्, कुम्भकपालं–क्लीवम् । स्त्रीप्रत्ययो नास्तीति । तत्समानाधिकरणकल्माषलोहितयोरप्यस्त्रीत्वादिति भावः । [4]ङीष्ङीपोः–'अन्यतो ङीष्' 'वर्णादनुदात्ता'दिति विहितयोः। सत्यपि वेति। 'वर्णादनुदात्ता'दित्यादावनुपसर्जनत्वस्य तदन्तविशेषणत्वात्समासोत्तरमिति भावः । अत एव 'त्र्येण्या च शलल्ये'त्यादिसिद्धिः । उपमानस्वरः–पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। ङीष्स्वरः–अन्तोदात्तः। एवं च 'तित्तिरिकल्माषी'त्यत्रैव दोष इति भावः । भाष्यस्य तु नाऽत्र स्वरसः । 'त्र्येण्ये'त्यादि त्वार्षम्। ननु श्यामाशब्दस्य श्यामत्वगुणेनैव देवदत्ताद्यभिधायकत्वात्कथं गुणाऽनिर्देश इत्यत

१ 'गुणी नि'। 'गुणो न नि' । २ 'अप्रसिद्धिः' । ३ 'मुच्यते' । ४'ङीब्ङीपोः'

दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके संप्रत्ययः। तद्यथा-'चन्द्रमुखी देवदत्ते'ति। बहवश्चन्द्रे गुणाः, या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते॥ एवमपि 'समानाधिकरणेने'ति वर्त्तते। व्यधिकरणत्वात्समासो न प्राप्नोति॥ किं हि वचनान्न भवति ?॥ यद्यपि तावद्वचनात्समासः स्यादिह [तु][1] खलु[2] मृगीव चपला मृगचपला,-समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोति॥ एवं तर्हि तस्यामेवोभयं वर्तते। एतच्चात्र युक्तं यत्तस्यामेवोभयं वर्त्तेत इति। इतरथाहि

प्र.]देवदत्ताऽभिधाने चरितार्थत्वाच्छस्त्रीगतो गुणो न निर्दिष्टः स्यादित्यनियतगुणनिमित्तसादृश्यप्रतीतिप्रसङ्ग इत्यर्थः। चन्द्रमुखीति। अयं भावः—यत्राऽनिर्दिष्टोपि गुणो वृद्धव्यवहारवशादुपमानिमित्तत्वेन प्रतीयते तत्रोपमेये श्रुतः सन्निधानादुपमानं कथं न स्प्रक्ष्यति। किं हि वचनादिति। दुर्बलं प्रकरणं श्रुत्या बाध्यत इत्यर्थः। पुंवद्भाव इति। 'पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेष्वि'त्यनेन। नन्वस्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वान्मृगक्षीरादिवन्मृगचपलेति भविष्यति। यद्यप्यन्यत्स्त्रियाश्चापल्यमन्यत्पुंसस्तथापि पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्यये निवृत्ते नास्ति स्त्रीत्वलक्षणविशेषाऽवगतिः।प्रकरणादिवशात्तु स्त्रीत्वप्रतिपत्तौ जातिमात्रोपादानेपि तत्प्रतीतिर्भविष्यति। सा च बहिरङ्गत्वात्स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं न भवति। एवं तर्हि प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गादेतदत्र भाष्यकारेण नाश्रितं, गत्यन्तरसंभवाच्च। तद्दर्शयति-एवं तर्हीति। शस्त्रीसादृश्या-

उ.]आह-शस्त्रीगतो गुण इति। 'सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थ' इति मतेनेदं, एवं च श्यामाशब्दस्य सामान्यवचनत्वाऽभाव इत्यपि बोध्यम्। अनियतगुणनिमित्तेति। संसर्गविधया प्रतीयमानसादृश्येत्यर्थः। 'उपमानिमित्तत्वेने'ति पाठः। 'उपमाननिमित्तत्वेने'ति पाठे उपमानत्वप्रतीतिनिमित्तत्वेनेत्यर्थः। कथं न स्प्रक्ष्यतीति। उपस्थितत्वेन,प्रत्यासत्त्या चेत्यर्थः।एवं च 'भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीर' इत्यत्र मयूरव्यंसकादिसमास एव। उक्तरीत्या सामान्यप्रयोगसत्त्वेनोपमितसमासाऽप्राप्तेः। 'चन्द्रमुखी'त्यत्र बहुव्रीहौ 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जना'दिति ङीष्।भाष्ये-समानाधिकरणलक्षण इति। पूर्वपदार्थस्य सादृश्यसंबन्धेनोत्तरपदार्थेऽन्वयेन व्यधिकरणत्वादिति भावः। पुंवत्कर्मधारयेति। एतेन चपलशब्दस्य क्रियादित्वान्मृगीशब्दस्य जातिशब्दत्वाच्च कथमत्र पुंवत्त्वमित्यपास्तम्। अस्त्रीपूर्वपदस्येति। जातिमात्रविवक्षायां मृगशब्देन समास इति भावः। बहिरङ्गत्वादिति। प्रकरणादिसापेक्षप्रतीतिकत्वेन तत्त्वम्। मृगीव चपलेति विग्रहे त्वव्यविकन्यायाद्वाक्यमेवेति भावः। ननु 'शस्त्री'शब्दस्य कथं देवदत्तायां वृत्तिरत आह-सादृश्यादिति। तद्व्याचष्टे—सादृश्यनिमित्तादिति। तत्प्रयोजकसाधारणधर्मरूपान्निमित्तादित्यर्थः। परिच्छेदक-

१ 'इह खल्वपि'। २ क्वचिन्न।

बह्वपेक्ष्यं स्यात् ॥ यदि तावदेवं विग्रहः क्रियते—शस्त्रीव श्यामा देवदत्तेति, शस्त्र्यां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्यात् ॥ अथाप्येवं विग्रहः क्रियते—यथा शस्त्री श्यामा तद्वदियं देवदत्तेति,—एवमपि देवदत्तायां 'श्यामे'त्येतदपेक्ष्यं स्यात् ॥ एवमपि गुणोऽनिर्दिष्टो भवति । बहवश्च शस्त्र्यां गुणाः—तीक्ष्णा सूक्ष्मा पृथुरिति ॥ अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके संप्रत्ययः तद्यथा—'चन्द्रमुखी देवदत्ते'ति । बहवश्चन्द्रे गुणाः,—या चासौ प्रियदर्शना

प्र.]देवदत्ता शस्त्रीशब्देनोच्यते,सादृश्यनिमित्तादभेदोपचारात् ,यथा'गौर्वाहीक'इति पूर्वावस्थाश्रयेण च शस्त्र्या उपमानवाचित्वमवसेयम् । यदि तावदिति । यदा श्यामाशब्दो देवदत्तायां वर्तते,शस्त्रीशब्दः शस्त्र्यामेव, तदा शस्त्रीगतं श्यामत्वमनेक गुणसंभवे गुणान्तरव्यवच्छेदायोपमानिमित्तं प्रतिपादयितुं 'श्यामे'त्यपेक्षणीयम् अथापीति । यदा शस्त्र्यामेव शस्त्रीशब्दो वर्तते, श्यामाशब्दोऽपि तस्यामेव, तदा देवदत्तागतश्यामत्वप्रतिपादनाय 'श्यामे'त्यपेक्षणीयम् । न च शब्दस्यावृत्तिरस्ति येनोभयगतं श्यामत्वं प्रतिपादयेत् । अत्रापि दोषमाह—एवमपीति । यदा शस्त्री सादृश्याद्देवदत्तायां शस्त्रीत्वमारोप्यते तदा कं गुणमाश्रित्य तयोः सादृश्यमाश्रीयताम्

उ.]श्यामशस्त्र्यभिन्ना परिच्छेद्या श्यामा देवदत्तेति बोधः।एतच्च मञ्जूषायां विस्तरेण प्रपञ्चितम्। पूर्वावस्थेति । यद्यपि पुंवत्त्वानुरोधाद्वाक्येऽप्यभेदान्वय आवश्यकः वृत्तौ, वृत्तेः प्राक् यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव पुंवत्त्वप्रवृत्तेस्तथापि यदा केवल प्रयोगस्तदा तद्वचन(त्व)मित्यभिमानः।परे तूपमानानीत्यस्य तत्त्वेन बोधकानीत्यर्थः इवशब्दसमभिव्याहाराच्च वाक्ये तत्त्वेन बोधकत्वं, वृत्तौ तु समासशक्तिवशादुपमानवाचित्वाऽभावशङ्कैव निर्दला, इवशब्दश्च स्वसमभिव्याहृते उपमानत्वद्योतक शस्त्रीपदस्य तत्सदृशपरत्वमिवो द्योतयतीति तु न युक्तं, द्योत्यार्थे समभिव्याहृत पदार्थविशेषणताया एव स्वभावसिद्धत्वात् । अत एव णिच्तरवादीनां द्योतक पक्षस्य 'प्रकृत्यर्थविशेषणते'ति शब्देनोल्लेखो भाष्य इत्याहुः। उपमानिमित्तमिति उपमा—सादृश्यं, तन्निमित्तं—शस्त्रीगतं देवदत्तागतं वा श्यामत्वं, प्रतिपादयितुं तत्तद्गतत्वेन बोधयितुमित्यर्थः । उभयत्र श्यामत्वप्रकारकबोधस्तव न स्यादिति भावः । इदं च दशमे लिङ्गभेदादिरूपोपमादूषणप्रस्तावे काव्यप्रकाशटीकायां स्पष्टम् । उपमानतावच्छेदकारोपेणाऽभेदान्वयादेवोपमानोपमेययोः समानविभक्तिनियमः। 'अपेक्ष्यं स्या'दितिभाष्यस्य तत्त्वेन बोधार्थमित्येवार्थः। 'तस्यामेवे'ति सिद्धान्तपक्षेऽपि शङ्कते—एवमपीति भाष्ये।शस्त्र्यां श्यामगुणाऽनिर्देशादिति भावः।तदाह—गुणमिति । शस्त्र्यां तीक्ष्णत्वादिबहुगुणसत्त्वादिति भावः। उत्तरयति—अनिर्दि

१'करिष्यते'।'स्यात्'।२'करिष्यते'।३ 'न निर्दि' ।'गुणो निर्दि'।४ 'तीक्ष्णः सू

सा गम्यते ॥*॥ उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्त्वात्सामान्यवचनाऽप्रसिद्धिः ॥*॥ [उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्त्वात्सामान्यवचनाऽप्रसिद्धिः ।] उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्त्वात्सामान्यवचनस्याऽप्रसिद्धिः स्यात्। शस्त्रीश्यामा[२]। श्यामाशब्दोऽयं शस्त्रीशब्देनाऽभिसंबध्य[३]मानो विशेषवचनः संपद्यते । तत्र 'सामान्यवचनै'रिति समासो न प्राप्नोति॥*॥न वा श्यामत्वस्योभयत्र भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचन[४]प्रसिद्धिः ॥*॥ न वै[१]ष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'श्यामत्वस्योभयत्र भावात्' । उभयत्रैवाऽत्र श्यामत्वमस्ति,–शस्त्र्यां, देवदत्तायां च ।'तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य' । तद्वाचकश्चाऽत्र श्यामाशब्दः प्रयुज्यते ॥ किंवाचकः ? ॥ उभयवाचकः । श्यामत्वस्योभयत्र भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनं[५] प्रसिद्धम् । सामान्य[६]वचने प्रसिद्धे 'सामान्यवचनै'रिति समासो भविष्यति॥ न चा[७]वश्यं स एव सामान्यवचनो यो बहूनां सामान्यमाह, द्वयोरपि यः सामान्यमाह सोपि सामान्यवचन एव ॥ अथ वा 'सामान्यवचनै'रित्युच्यते । सर्वश्च[८] शब्दोऽन्येन शब्देनाऽभिसंबध्य[३]मानो विशेषवचनः संपद्यते।

प्र.]त्यर्थः। उत्तरं तु पूर्वमेव व्याख्यातम्।यद्यपि पूर्वयोरपि पक्षयोरेष परिहारोऽस्ति तथापि ह्रस्वस्त्रीप्रत्ययस्वरपुंवद्भावाऽसिद्ध्या पूर्वं पक्षद्वयं परिहृत्याऽयं पक्ष आश्रितः। उपमानसमास इति । 'शस्त्रीश्यामा देवदत्ते'त्यत्र शस्त्रीशब्दसन्निधौ श्यामाशब्दः प्रयुज्यमानः शस्त्रीगतं श्यामत्वगुणं प्रतिपादयति, न च शस्त्रीस्थो गुण आश्रयान्तरे वर्तत इति सामान्यवचनत्वाऽभाव इत्यर्थः। नवेति । शस्त्रीशब्दोपादानसामर्थ्यात्,

उ.]मानस्यापीति।यत्राऽनिर्देशेपि बहुगुणवति वस्तुनि तात्पर्यवशाद्यः कश्चिदेव गुणः प्रतीयते तत्रोपमेये श्रुतस्तन्त्रादिना कथमुपमानं न संभन्त्स्यत इति भावः।तद्ध्वनयन्वक्ष्यति–'श्यामशब्दः शस्त्रीशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषवचन' इत्यादि।एष परिहार इति।'इतरथा हि बह्वपेक्ष्यं स्या'दित्युक्तदोषस्येत्यर्थः।पुंवद्भावासिद्ध्येति। उभयस्य श्यामत्वप्रकारकबोधाऽसिद्ध्येत्यपि बोध्यम् । पदार्थद्वयगतश्यामत्वोक्तावपि सामान्यवचनत्वाऽहानिरिति शङ्कते भाष्ये–उपमानसमास इति। 'न च शस्त्रीस्थ' इत्युपलक्षणम्–उपमानोपमेयस्थ इत्यर्थः। भाष्ये शस्त्रीशब्देनेत्यप्युपलक्षणमुपमेयेनेत्यस्यापि।शस्त्रीशब्दोपादानेति । 'उपमानशब्दोपादाने'ति क्वचित्पाठः। अयमेव युक्तः।अयं भावः–शस्त्र्यादीनामुपमानत्वेनोपादानादुपमेयसापेक्षत्वेन श्यामाशब्द उपमेयायां वर्तते, तस्य च तन्त्रेणोपमानेऽप्यन्वयः।एवं चोभयवृत्तिगुणवाचकत्वेन तस्य

१ क्वचिन्न । २ 'श्यामेति' । ३ 'शब्देन संबध्य' । ४ 'त्वप्र' । 'नत्वस्य' । ५ 'चनत्वं' । ६ 'चनत्वे' । ७ 'नाऽवश्यं' । ८ चः क्वचिन्न ।

त एवं विज्ञास्यामः—'प्रागभिसंबन्धाद्यः सामान्यवचन' इति ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याऽप्रयोगे ॥ २।१।५६ ॥

सामान्याऽप्रयोग इति किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत्—'पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूरः', 'पुरुषोऽयं व्याघ्र इव बलवान्'॥*॥सामान्याऽप्रयोग इति शक्यम् वक्तुम् ॥*॥ इह कस्मान्न भवति—पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूरः, पुरुषोऽयं व्याघ्र इव बलवान् ? ॥ ''असामर्थ्यात्'' ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'सापेक्षमसम भवती'ति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत् 'सामान्याऽप्रयोगे' इति प्रतिषे शास्ति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः' इति

प्र.]श्यामगुणसन्निधानाच्च यादृशं शस्त्र्यां श्यामत्वमन्यविलक्षणं तादृशं देवदत्ताया इ संप्रत्ययादुभयसाधारणं श्यामत्वं भवति सामान्यमिति न कश्चिद्दोषः । तत्र सा सामान्यमुच्यते, गुणो वा द्विवृत्तिर्भिन्नोऽप्यभिन्नत्वेन विवक्षितः सामान्यम् सर्वश्चेति। शब्दान्तरसंबन्धे सर्वःशब्दो विशेषवाचित्वात्सामान्यवचनो न भवती सामान्यवचनग्रहणोपादानसामर्थ्याच्छब्दान्तराऽभिसंबन्धात्समासरूपात्प्राग्यः शब सामान्यवचनः स गृह्यते, केवलश्च श्यामाशब्दः श्यामगुणविशिष्टं स्त्रीत्वयुक्तं द्र मात्रमाहेति सांप्रतिकाऽभावे भूतपूर्वगत्याश्रयणात्सिद्धमिष्टम्॥ [उपमानानि]

उपमितं व्याघ्रा। पुरुषोयं व्याघ्र इव शूर इति।उपमानप्रतिपादनपरमेतत् वैयधिकरण्यादेवाऽत्र समासस्याऽप्रसङ्गः । यदा तु व्याघ्रशब्दः शौर्यादेः पुरु

उ.]सामान्यवचनत्वमिति भावः।नन्वेवमपि तयोर्गुणयोराश्रयभेदाद्भेदेन सामान्य भयवृत्त्येकधर्मस्य न वाचकमेतदत आह—यादृशमिति । सदृश्यमूलकाऽभेदा सायेन सामान्यवचनतेति भावः। सादृश्यमिति। सादृश्यमूलकाभेदमापन्नं श्याम मित्यर्थः। गुणो वेति । क्रियादेरप्युपलक्षणमेतत् । अभिन्नत्वेन विवक्षित इति श्लेषमूलकाऽभेदाध्यवसानादित्यर्थः । 'अभेदेने'ति क्वचित्पाठः । भाष्येऽप्युभयवा इत्यनेन श्लेषमूलकमभेदाध्यवसानमुभयत्राऽन्वयश्च दर्शितः । अन्यथा वाचक वस्तुतोऽनेकश्यामगुणनिरूपितायाः सत्त्वेन 'न चावश्य'मित्यादिग्रन्थोऽसङ्गत स्यात् । अथ बहुगतसामान्यवचनस्यैव ग्रहणेपि न क्षतिरित्याह—अथ वेति । एवाऽऽद्यपक्षयोः श्यामापदस्य सामान्यवचनत्वनिर्वाहः । सामान्यवचनग्रहणे सामान्यवचनपदेत्यर्थः । समासरूपादिति । इदमुपलक्षणं वाक्यस्यापीति दि

उपमितं व्याघ्रा । उपमानप्रतिपादनेति । उपमानत्वप्रतिपादनेत एतत्—इवघटितं वाक्यम्। वैयधिकरण्यादेवेति । व्याघ्रस्येवाऽर्थसादृश्यसंबन्धे ऽन्वय इत्यभिमानः । यदा त्विति । वाक्येऽपीति भावः । इवशब्दस्तु

१ इदं भाष्यमित्यन्ये। वार्तिकमित्यन्ये।२ 'प्रधानस्याऽपि सापेक्षस्य'। ३ 'शक्यं

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?॥ 'राजपुरुषोऽभिरूपः' 'राजपुरुषो दर्शनीयः'—अत्र वृत्तिः सिद्धा भवति ॥ [उपमितं व्याघ्रा]।

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ २।१।५८ ॥

॥*॥ विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनाऽप्रसिद्धिः॥*॥विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनस्याऽप्रसिद्धिः। कृष्णतिला इति,—कृष्णशब्दोऽयं तिलशब्देनाऽभिसंबध्यमानो

प्र.]एव वर्त्तते तदा सामानाधिकरण्ये सति समासेन भाव्यम्।तत्र यदा प्रकरणादिवशान्नियतसाधारणगुणप्रतिपत्तिस्तदा सामान्याऽप्रयोगे सति समासः । यदा तु गुणान्तरव्यवच्छेदाय विशिष्टसाधारणगुणवचनशब्दप्रयोगः 'पुरुषो व्याघ्र इव शूर' इति, तदा समासाऽभावाय सामान्याऽप्रयोगग्रहणम् । भवति वै प्रधानस्येति । न्यायसिद्ध एवाऽर्थे लिङ्गदर्शनमिदम्।प्राधान्यादेवाऽनेकोपकारकोपकार्यत्वाऽविरोधात्समासस्य सिद्धत्वात् ॥ [उपमितं व्याघ्रा] ॥

विशेषणम् । विशेषणविशेष्ययोरिति,—उभयापेक्षेयं षष्ठी । नित्यसापेक्षत्वाच्चोभयशब्दस्य शब्दान्तरेण समासो भवति । विशेषणविशेष्याभिमतयोर्द्वयोर्द्वै-

उ.]मानत्वद्योतक इति बोध्यम् । इदमेव युक्तं, पूर्वसूत्रोक्तभाष्यस्वरसात्, समानविभक्तित्वनियमाच्च । साधारणगुणवचनेति । 'भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीर' इत्यादौ तु मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । भाष्ये—भवति वै प्रधानस्यापीति । न च पूर्वसूत्रस्थभाष्यरीत्या व्याघ्रेणापि शूरपदार्थाऽन्वयाद्विशेषणमप्यत्र सापेक्षं, यथा व्याघ्रः शूर एवं पुरुष इति प्रतीतेः । अत एवोपमानोपमेययोर्लिङ्गभेदादेर्दोषत्वम्, अन्यतरलिङ्गस्य साधारणधर्मस्योभाभ्यां भिन्नलिङ्गाभ्यामन्वयाऽयोग्यत्वं हि तद्बीजमिति वाच्यम्, उपमानत्वेन बोधकस्य तस्य साधारणधर्मांशे नित्यसापेक्षत्वेनाऽदोषात् । साधारणधर्मवत्त्वेनेतरपरिच्छेदकत्वं हि तत्त्वम् । तच्च तत्त्वेन ज्ञातस्यैव । यद्यपि साधारणधर्मवत्त्वेन परिच्छेद्यत्वमेवोपमेयत्वमित्युपमेयमपि नित्यसापेक्षम् । इदमपि तत्रैव सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । तथापि ज्ञापकपरं भाष्यमेकदेश्युक्तिः । प्रधानस्य सापेक्षस्य वृत्तिस्तु कैयटोक्तन्यायादेव। 'असामर्थ्या'दित्यस्योभयोरपीतरसापेक्षत्वेनाऽसामर्थ्यादित्यर्थः । 'शस्त्रीश्यामे'त्यादौ पूर्वोत्तरपदयोः परस्परापेक्षत्वं नाऽसामर्थ्यप्रयोजकमिति न दोषः । यद्यपि लिङ्गवचनभेदेप्यभेदान्वयो 'वेदाः प्रमाण'मित्यादौ दृष्टस्तथापि लिङ्गभेदादीनां दूषकताबीजं सहृदयोद्वेग एवेति स्पष्टमलङ्कारतत्त्वविदाम् । अनेकोपकारकोपकार्यत्वम्—अनेकविशेषणविशेष्यत्वम् ॥

विशेषणं वि । भाष्ये—उभयविशेषणत्वादिति । उभयोर्विशेषणत्वादित्यर्थः ।

१ 'दुभयविशे' । २ क्वचिन्न । ३ 'सर्जनत्वस्या' ।

विशेषणवचनः संपद्यते, तथा तिलशब्दः कृष्णशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषणवचनः संपद्यते, तदुभयं विशेषणं भवत्युभयं च विशेष्यम्। विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनस्याऽप्रसिद्धिः ॥ ॥*॥ नवाऽन्यतरस्य प्रधानभावात्तद्विशेषकत्वाच्चाऽपरस्योपसर्जनप्रसिद्धिः ॥*॥ नैष दोषः॥ किं कारणम् ?॥ 'अन्यतरस्य प्रधानभावात्'। अन्यतरदत्र प्रधानम् ॥ 'तद्विशेषकत्वाच्चाऽपरस्य'। तद्विशेषकं चाऽपरम्। अन्यतरस्य प्रधानभावात्तद्विशेषकत्वाच्चाऽपरस्योपसर्जनसंज्ञा भविष्यति। यदाऽस्य तिलाः प्राधान्येन विवक्षिता भवन्ति, कृष्णो विशेषकत्वेन, तदा तिलाः प्रधानं, कृष्णं विशेषणम् ॥ कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यस्य कृष्णाः प्राधान्येन विवक्षिता-

प्र.] रूप्यसद्भावात्समाससिद्धावप्यनियतः पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति दोषः। कृष्णशब्द इति। कृष्णशब्द उच्चरितो भ्रमरकोकिलादिद्रव्यमात्रं प्रतिपादयति। तिलशब्देन त्वभिसंबध्यमानस्तिलेष्वेव नियम्यते इति कृष्णशब्दो विशेष्यस्तिलशब्दो विशेषणम्। एवं तिलशब्दस्यापि विशेष्यत्वं, कृष्णशब्दस्य च विशेषणत्वमवसेयम्।

नवेति। अन्यतरस्य। द्रव्यस्यैवेत्यर्थः। अपरस्येति। गुणस्यैवेत्यर्थः। यदाऽस्य तिला इति। ते हि द्रव्यरूपत्वात्क्रियासिद्धये साक्षादुपयुज्यमानाः

उ.] कयोरुभयोः,?विशेषणविशेष्ययोः।अत्रोभयमुद्दिश्य विशेषणत्वस्य विधेयताप्रतीतिः समासेनोद्देश्यविधेयभाव इत्यनादेयम्।ननु विशेषणविशेष्ययोरिति षष्ठी नोपसर्जनाऽप्रसिद्धिरित्यपेक्षया, विशेषणे उपसर्जनत्वप्रसिद्धिसत्त्वात् ,नाप्युभयापेक्षया, सविशेषणतया समासानापत्तेरत आह—उभयापेक्षेयमित्यादि।ननु विशेषणविशेष्ययोरुभयं चेद्विशेषणं विशेष्यं च तदोभयोरप्युपसर्जनत्वादुपसर्जनाऽप्रसिद्धिरिति दूषणाऽसङ्गतिरत आह—अनियत इति।व्यावर्त्यव्यावर्त्तकभाव एव विशेषणविशेष्यभावः, स च परस्परमुभयोरित्यव्यवस्थेति शङ्कार्थ इति भावः। 'उपसर्जनाऽप्रसिद्धि'रित्यस्योपसर्जननियमाऽसिद्धिरित्यर्थो भाष्ये। द्रव्यमात्रं—कृष्णगुणं सर्वं द्रव्यम्। तिलशब्दो विशेषणमिति। परिच्छेदकबोधक इत्यर्थः। परिच्छेद्यपरिच्छेदकभाव एव च विशेष्यविशेषणभाव इत्यभिमानः। अन्यतराऽपरशब्दयोः सर्वप्रतिपादकत्वादनियमस्तदवस्थ इत्यत आह—द्रव्यस्यैवेत्यर्थ इत्यादि। द्रव्यस्यैवानयनादिक्रियासंभवेन तस्यैव क्रियान्वयौचित्येन तस्यैव विषयताविशेषरूपं विशेष्यत्वमिति भावः। एतदेव ध्वनयितुं प्रधानपदं भाष्ये उपात्तम्। तदेव चाऽत्र विशेष्यविशेषणभावशब्देन गृह्यते न तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभाव इति तत्त्वम्। एतदेव ध्वनयन्नाह—ते हीति। 'यदा' 'तदा' शब्दौ भाष्ये यतस्तत इत्यर्थकाविति भावः। प्राधा-

१ 'लस्या'। २ 'प्रधानत्वात्त'। ३ 'विशेषत्वा'। ४ 'विशेषणत्वेन'। 'विशेषणकत्वेन'। ५ 'एवं'।

भवन्ति[1] तिला विशेषणत्वेन, तेन कर्तव्यं 'तिलकृष्णा' इति ॥ न कर्तव्यम् । नह्ययं द्वन्द्वः—तिलाश्च कृष्णाश्चेति। न खल्वपि षष्ठीसमासः—तिलानां कृष्णा-[स्तिल[2]कृष्णा]इति॥ किं तर्हि?॥ द्वाविमौ प्रधानशब्दावेकस्मिन्नर्थे युगपदवरु[3]ध्येते, न च द्वयोः प्रधानशब्दयोरेकस्मिन्नर्थे युगपदवरुध्यमानयोः किंचिदपि प्रयो-

प्र.]प्राधान्येन विवक्ष्यन्ते। कृष्णस्तु गुणत्वाद्द्रव्यव्यवधानेन क्रियायामुपयोगाद्विशेषणं तिलानां संपद्यते । इतरो यथोक्तन्यायमबुद्ध्वा विवक्षामात्रनिबन्धनत्वमनेन विशेषणविशेष्यभावस्य प्रतिपादितं, विवक्षायाश्च स्वातन्त्र्यादनियमात्प्रयोगाऽनियम इति मन्यमानः पृच्छति—कामं तर्हीति । नह्ययमिति । नहि गुणद्रव्यवाचिनोर्द्वन्द्व उपपद्यते । गुणवचनस्य द्रव्यापेक्षत्वादसामर्थ्याद्द्रव्येण सहविवक्षाया असम्भवात् । यदि तु द्वन्द्वः स्यात्स्यादेव 'तिलकृष्णा' इति प्रयोगः। न खल्वपीति । गुणेन सह षष्ठीसमासनिषेधादिति भावः। प्रधानशब्दाविति । प्रथमान्तावित्यर्थः। अनेन षष्ठीसमासविपरीतत्वं कथितम् । एकस्मिन्नर्थ इत्यनेन तु द्वन्द्वविपरीतत्वं कथितम्। द्वन्द्वे हि सर्वपदा[[2]र्था]नां प्राधान्यान्नास्ति सर्वपदानामेकस्मिन्नर्थेऽवस्थानम् । एतच्चाऽवयवार्थापेक्षयोक्तम्। समुदायार्थापेक्षायां तु समुदायलक्षण एकस्मि-

उ.]न्येनेत्यस्य—तेनैवेत्यर्थः।विवक्षामात्रेति।यदा—तदाशब्दौ, 'विवक्षिता'इतिशब्दश्च भाष्यस्थोऽबोधे विपरीतप्रतिपत्तौ च बीजम् । विशेषणविशेष्यभावस्येति । परिच्छेदकपरिच्छेद्यभावस्येत्यर्थः । प्रतिपादितमित्यस्य 'इति च बुद्ध्वे'ति शेषः । स्वातन्त्र्यादिति । 'प्रयोक्तु'रिति शेषः।द्रव्येण सहविवक्षाया इति। साक्षाद्द्रव्यवत्क्रियायामनन्वयादिति भावः । यदि त्विति । ननु सोऽस्तीति न तथाप्रयोग इति भावः।भाष्ये विपरीतविशेषणविशेष्यभावविवक्षैव नेति नाऽनेन समासे तथाप्रयोगः, समासान्तरेणापि नेत्युक्तम्।भाष्ये—तिलानां कृष्णा इति। कृष्णा(अ)वयवा इत्यर्थः। निषेधादिति । एवञ्चैतदुत्तरं 'तिलकृष्णा' इति भाष्ये क्वचिद्दृश्यमानोऽपाठ इति बोध्यम् । एवं च न द्वन्द्वषष्ठीसमासार्थावितः प्रतीयेते, नापि तत्र साधुत्वं, किं त्वभेदः प्रतीयते, तत्रापि न साधुत्वमिति सर्वथा तद्रूपाऽभाव एवेति भाष्यार्थः। पूर्वध्वनितं विपरीतविशेषणविशेष्यभावाऽसंभवं स्फुटयति—किं तर्हीत्यादिना । द्रव्यस्यैव प्राधान्याऽङ्गीकारात्प्रधानशब्दावित्यसङ्गतमित्याशङ्क्याह—प्रथमान्ताविति। तत्र वाक्यार्थे यन्मुख्यविशेष्यं तदभिन्नार्थकत्वाद्द्वितीयप्रथमान्तमपि प्रधानत्वेनोक्तमित्यर्थः । इदं 'प्रथमान्तेन विग्रह' इति पक्षे । 'परिनिष्ठितविभक्त्या समास' इति पक्षे समानविभक्त्यन्तावित्यर्थः । तद्ध्वनयन्नाह—अनेनेति । एतच्चावयवार्थेति । विग्रहवाक्याभिप्रायेणेत्यर्थः। समासे तु द्वन्द्वेऽप्येकार्थीभावसत्त्वादुभयोरेकार्थवृत्तित्व-

१ 'स्युः' । २ क्वचिन्न । ३ 'दुपरु' ।

जनमस्ति, तत्र प्रयोगादेतद्गन्तव्यं–'नूनमत्रान्यतरत्प्रधानं,तद्विशेषकं चाप्र मिति । तत्र त्वेतावान् सन्देहः–किं प्रधानं, किं विशेषणमिति । स च क्व सन्देहो, यत्रोभौ गुणशब्दौ । तद्यथा–खञ्जः कुब्जः 'खञ्जकुब्जः' इति यत्र ह्यन्यतरद्द्रव्यमन्यतरो गुणस्तत्र यद्द्रव्यं तत्प्रधानम् । तद्यथा–'शु मालभेत''कृष्णमालभेतेति'।न पिष्टपिण्डीमालभ्य कृती भवति,अवश्यं तद्गु द्रव्यमाकाङ्क्षति ॥ कथं तर्हीमौ द्वौ प्रधानशब्दावेकस्मिन्नर्थे युगपद्वरुध्ये

प्र.]न्नर्थे सर्वेषां पदा[3र्था]नां वृत्तिरस्त्येव।प्रधानशब्दयोरिति।परस्परविशेषणत्वे नुपकारकयोः स्वतन्त्रयोरित्यर्थः । यत्रोभाविति । द्वयोरपि गुणत्वाद्द्रव्यप्र धानेन क्रियासाधनत्वाऽविशेषादिति भावः। यत्र ह्यन्यतरद्द्रव्यमिति। 'तत्र न सन्देह' इति वाक्यशेषः । यद्द्रव्यमिति । साक्षात्क्रियासाधनत्वादिति भावः

ननु तिलशब्दो जातिवाची न द्रव्यवाची । तत्र जातिविशिष्टद्रव्यवाचित्वाद् द्रव्यवाचीत्युच्यते, तदा कृष्णशब्दोऽपि गुणविशिष्टद्रव्यवाचित्वाद्द्रव्यवचन आप इति नाऽनयोः कश्चिद्विशेषः । नैष दोषः । उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशाज्जातिर्द्रव्यं जहाति । नच शब्देन द्रव्याद्व्यतिरेको जातेः प्रत्याय्यते । नहि भवति 'शा लेयस्य गौ'रिति, किं तर्हि ? । 'गौः शावलेयः' इति । तस्माज्जात्यालम्ब द्रव्यं प्रतीयत इति जातिशब्दो द्रव्यवचनत्वेनाऽवस्थाप्यते । गुणाः पुनरुपायिनश्च ऽपायिनश्च, 'पटस्य शुक्लः' इति व्यतिरिक्ता अपि द्रव्यात्स्वशब्देन गुणाः प्रत्याय्य इति गुणात्मकत्वं द्रव्यस्य नास्तीति न गुणशब्दो द्रव्यवचनत्वेनावस्थापनमर्हति एतन्न्यायाश्रयेण वैदिकव्यवहारं निदर्शनायोपन्यस्यति–तद्यथेति । 'श्वेतं छाग

उ.]मस्त्येवेत्याह–समुदायार्थापेक्षायामिति। भाष्ये–युगपदुपरुध्येते–प्रयुज्ये परस्परेति । 'प्रथमान्तयो'रिति शेषः। भाष्ये–यत्रोभौ गुणशब्दाविति । क्रि अपि उपलक्षणमेतत्।अत एव'खञ्जकुब्जा'वित्यत्र 'खञ्जे'त्यस्य क्रियात्वेपि न रित्याहुः। 'कुब्जवामन' इति केवलगुणोदाहरणं। तत्प्रधानंविशेष्यताख्यविषय दित्यर्थः । न च शब्देनेति । जातिप्रवृत्तिनिमित्तकेनेत्यर्थः । शब्देन जातेर्द्रव्य तिरेकाऽप्रतीतौ हेतुः–उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशमत्यागः, तथा गुणानां व्यतिरेकप्र हेतुः–उपायित्वाऽपायित्वम् । उपायाऽपायावुत्पत्तिविनाशौ द्रव्ये सत्येव। भाष्ये अवश्यं तद्गुणं द्रव्यमाकाङ्क्षतीति । 'संनिहितपदोपात्तं छागादी'ति शेषः। तद्गु द्रव्यविशेषमवश्यमपेक्षते, तदभावे गुणमात्रेण शास्त्रार्थसिद्धिं न मन्यते इति प्रधानमित्यर्थः।भाष्यस्थवाक्यमपि छागपदघटितमेवेत्याशयेनाह–श्वेतं छागमि एवं चाऽमुकदीक्षितः, देवदत्तसोमयाजीत्यादयो लोके प्रयुज्यमाना अप्यसाधव

१'खञ्जकुब्जः'।'कुब्जखञ्जः'।व्यत्यासश्च क्वचित्।२'तीत्यव'।३ क्वचिन्न।४'दुरु

वृक्षः शिंशपेति ? ॥ नैतयोरावश्यकः समावेशः । न ह्यवृक्षः शिंशपाऽस्ति ॥

प्र.]भेते'ति चोदनायां श्वेताऽभावे कृष्णश्छाग आलभ्यते, छागाऽभावे तु शुक्लस्य द्रव्यान्तरस्यालम्भो नास्ति।कथं तर्हीति। द्वयोरपि जातिशब्दत्वाद्द्रव्यवाचित्वात्प्रधानत्वान्नास्त्यन्यतरस्य विशेषणत्वमिति प्रश्नः । नैतयोरिति । आवश्यकमस्मिन्नस्तीत्यर्शआदित्वादच्प्रत्ययः। अयं भावः–यदा प्रथमत एव विशेष उपक्रम्यते शिंशपेति, तदा वृक्षविशेषस्यैव प्रक्रान्तत्वाद्विशेषस्य च सामान्याऽव्यभिचाराद्वृक्षशब्दस्य नैव प्रयोगेण भाव्यम् । यदा तु प्रथमं सामान्यमुपक्रम्यते 'वृक्ष' इति, तदा तद्विशेषणाय शिंशपाशब्द उपादीयमानो विशेषणमेव भवतीति 'शिंशपावृक्ष' इत्येव भाव्यम् । अत्र केचिदाहुः–शिंशपाया अपि फलव्यवच्छेदायोपादीयमानो वृक्षः किमिति विशेषणं न भवति,ततश्च भवितव्यं 'वृक्षशिंशपे'त्यपीति।तदयुक्तम् । वृक्षत्वस्य व्यापकत्वान्महाविषयत्वाद्दूरात्प्रथमतस्तस्यैवोपलम्भाद्विशेष्यत्वमेव । शिंशपात्वं तु स्वल्पविषयत्वात्पश्चाद्ग्रहणाच्च शुक्लादिगुणकल्पत्वाद्विशेषणमेवेति नास्ति प्रयोगस्याऽनियमः । तथा च वृक्षविशेषस्य[1] खदिरादेः प्रतिनिधिर्भवति न तु वृक्षा[2]ऽऽभावे फलपुष्पादेरुपादानं क्रियत इति न्यायविद आहुः । न ह्यवृक्ष इति । ननु

उ.]बोध्यम्।एवं च कृष्णोपक्रमेपि वाक्ये विशेष्यभूता एव तिलाःकृष्णगुणमाश्रयान्तरेभ्यो निवर्त्तयन्तीति न तिलानां परिच्छेदकत्वहानिः।एतेन विशेषणताख्यविषयतावदेव परिच्छेदकं भेदकं नेत्यपास्तम्।'राजपुरुष'इत्यादौ च विशेष्यस्याऽपि पुरुषस्य राज्ञि भेदकत्वदर्शनादिति दिक्।शिंशपावृक्षयोरपि सामान्यविशेषवाचित्वेन विशेष्यविशेषणभावमाशङ्क्याह–द्वयोरिति।नास्त्यन्यतरस्येति।वृक्षस्येत्यर्थः।भाष्ये–आवश्यक इत्यस्य नियत इत्यर्थः। कादाचित्कस्त्वस्त्येवेति भावः । तदेवोपपादयति—यदा प्रथमत एवेति । यदा तु प्रथममिति।अनेन च न केवलं गुणद्रव्यसमभिव्याहारे द्रव्यस्य प्राधान्यमित्येव नियमः,किं तु व्याप्यव्यापकजातिसमभिव्याहारे व्यापकस्य विशेष्यत्वमित्यपीति बोध्यते। वृक्षप्रधान्ये हेतुद्वयं,–प्रथमत उपलम्भादिति, महाविषयत्वादिति च । महाविषयत्वमेवोपपादयति–व्यापकत्वादिति । विशेष्यत्वमेवेति । विषयताविशेषरूपमित्यर्थः । फलव्यवच्छेदाय वृक्षशब्द इत्यपि नेत्याह–तथा चेति । वृक्षविशेषस्य खदिरादेः प्रतिनिधिर्वृक्षो भवति, नतु तद्वृक्षाऽभावे तदीयफलाद्युपादानमित्यन्वयः । 'वृक्षविशेषः खदिरादे'रिति पाङ्क्तः पाठः । 'वृक्षाऽभावे फले'त्यादिश्च । एवं च फलं न वृक्षसमतया तदर्थ इति तात्पर्यम् । तदाह–भाष्ये–न ह्यवृक्ष इति । तथा च शिंशपोपक्रमे वृक्षपदप्रयोगो नेति भावः । अशिंशपा तु वृक्षोऽस्त्येवेति वृक्षोपक्रमे भवत्येव शिंशपाप्रयोग इति बोध्यम् ।

१ 'वृक्षविशेषः' इति नागेशः । २ 'क्षत्वाऽभावे' ।

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ २।१।५८ ॥

अथ किमर्थमुत्तरत्रैवमाद्यनुक्रमणं क्रियते, न 'विशेषणं विशेष्येण बहुल'मित्येव सिद्धम् ?॥ ॥ बहुलवचनस्याऽकृत्स्नत्वादुत्तरत्रानुक्रमणसामर्थ्यं

प्र.]फलमस्त्येव। नैतदस्ति । वृक्षप्रतीतिव्यवधानेन फलप्रतीतेरुत्पादाद्बहिरङ्गत्वाद्व्यवसायस्य प्रागुत्पादादन्तरङ्गत्वात् । 'विशेषणं विशेष्येणे'ति द्वयोरुपादानं विस्पष्टार्थम् । संबन्धिशब्दत्वादेवान्यतरेणेतरस्याऽऽक्षेपात्। बहुलग्रहणाच्च 'तक्षकः स' 'लोहितस्तक्षक' इत्यादौ समासाऽभावः । [विशेषणं] ॥

पूर्वा । अथ किमर्थमिति। एतत्सूत्राद्युत्तरसूत्रानुक्रमणमित्यर्थः। 'पूर्वकाले' त्ययं तु योगः पूर्वकालादीनां पूर्वनिपातनियमार्थः । 'दिक्संख्ये' इति संज्ञा नियमार्थः । 'कुत्सितानी'ति विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थः । एवमन्यत्रापि प्रयोजनमूह्यम्। यत्र तु प्रयोजनाऽभावः'पूर्वापरप्रथमे'त्यादौ,तस्यायमाक्षेपः,पूर्वेणैव समा

उ.]वृक्षप्रतीतिव्यवधानेनेति। एतेन 'लुब्योगाऽप्रख्याना'दितिसूत्रस्वरसेन शिंशपादिशब्दानामपि फले मुख्यतया शिंशपात्वं वृक्षत्वव्यभिचारीति'न ह्यवृक्ष' इति भाष्यमसङ्गतमित्यपास्तम्।लुपः प्रत्याख्यानेऽपि वृक्षसंबन्धित्वेनैव तद्बोधात् । आदौ हि शिंशपाशब्दाद्वृक्षस्यैव प्रतीतिः । पश्चात्तत्संबन्धित्वेन फलस्येत्याशयात् । नन्वन्तरङ्गत्वेपि फलार्थकत्ववारणाय वृक्षपदप्रयोगो भविष्यति, तत्र च द्रव्यवाचित्वे विशेष्यत्वाऽनियमात्प्रयोगाऽनियमो भविष्यत्येवेति चेन्न,'न ह्यवृक्षः शिंशपा',-प्रसिद्धोस्तीति भाष्यार्थात् । एवं च फलरूपार्थस्याऽप्रसिद्धत्वाद्विना प्रकरणादिकं तदुपस्थित्यनुदयेन तद्व्यावर्त्तकविशेषणोपादानाऽभाव इति तात्पर्यात्। एवं च सामान्यविशेषवाचकपदसमभिव्याहारे सामान्यवाचकस्यैव विशेष्यत्वम् । यत्र तूभयोरपि परस्परापेक्षया सामान्यत्वं विशेषत्वं च तत्राऽनियम एव, यथा 'ब्राह्मणो देवदत्तो देवदत्तब्राह्मण' इति।ननु विशेषणविशेष्ययोः ससंबन्धिकत्वादन्यतरोपादानेनैव सिद्धे उभयोपादानं द्वयोरपि परस्परव्यभिचारित्व एव यथा स्यादित्येतदर्थम्। अत एव 'तक्षकः सर्प' इत्यादौ न, तक्षकत्वस्य सर्पत्वव्यभिचाराऽभावात्। ध्वनितं चेदं वृत्तौ । तत्कथं शिंशपावृक्षे समास इत्यत आह–द्वयोरुपादानमिति । भाष्यप्रामाण्यात्स्पष्टार्थमेव तदित्यर्थः । 'तक्षको नागवर्द्धक्यो'रिति कोशात्तक्षकत्वस्याऽपि सर्पत्वव्यभिचाराच्च । बहुलग्रहणाच्च तक्षकः सर्प इति । अत्र समासाऽभावे प्रमाणं विचार्यं भाष्यारूढं बहुश्रुतैः ॥ [विशेषणं] ॥

पूर्वापर। भाष्ये–उत्तरत्र–विशेषणं विशेष्येणेत्युत्तरम् । एवमादि–'पूर्वापरे'त्यादि । तदाह—एतत्सूत्राद्युत्तरेत्यादि। 'उत्तरत्रे'त्यस्य फलमाह—पूर्वकालेत्यं

॥*॥ अकृत्स्नं बहुलवचनमित्युत्तरत्रानुक्रमणं क्रियते ॥ यद्यकृत्स्नं, यदनेन कृतमकृतं तत् ॥ एवं तर्हि न ब्रूमोऽकृत्स्नमिति, कृत्स्नं च कारकं च साधकं च निर्वर्त्तकं च । यच्चाऽनेन कृतं सुकृतं तत् ॥ किमर्थं तर्ह्येवमाद्यनुक्रमणं

प्र.]सस्य सिद्धत्वात्। बहुलवचनस्याऽकृत्स्नत्वादिति।अकृत्स्नप्रतिपत्तृविषयत्वादित्यर्थः । नहि मन्दबुद्धयो बहुलग्रहणमात्रेण समासाऽसमासविषयविवेकमवगन्तुं क्षमा इत्यर्थः। इतरो यथोक्तमकृत्स्नशब्दार्थमप्रतिपद्य बहुलवचनस्याऽव्यापकत्वमकृत्स्नत्वं मत्वा चोदयति—यद्यकृत्स्नमिति । ततश्च निष्प्रयोजनं बहुलवचनमिति भावः। कृत्स्नं चेति,—पर्यायोपादानं लौकिक्या वाचोयुक्त्या सामर्थ्याऽविघातप्रतिपादनार्थं, यथा स्वामी प्रभुरीश्वरो भगवानिति। चतुर्भिः शब्दैश्चत्वारो बहुलशब्दार्था इति क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिरित्यादयः संगृहीता इत्येक आहुः । तेन 'कृष्णसर्प' इत्यादौ नित्यः समासः। 'रामो जामदग्न्य' इत्यादावसमासः। नीलमुत्पलं नीलोत्पलमित्यादौ विकल्पः। सुसूक्ष्मजटकेशादावयवसमासाऽभावः। अन्ये त्वाहुः—'कृत्स्न'-मिति । सर्वेष्टस्य सङ्ग्राहकत्वाद्व्यापकमित्यर्थः । केन रूपेण व्यापकत्वमित्याह—कारकमिति। कुर्वदपि न विपर्ययेण करोतीत्याह—साधकमिति । न च कस्यचिदर्शनेन प्रवर्त्तकमित्याह—निर्वर्तकमिति।अथ वा साधकं पारम्पर्येण स्यात्,वर्णोपदेश इव प्रत्याहारद्वारेण लक्ष्यसंस्कारस्येत्याह—निर्वर्तकमिति । साक्षात्कार्यं

उ.]त्विति । ऊह्यमिति । 'दिक्सङ्ख्ये' इति नियमात् 'तद्धितार्थे'त्यावश्यकम् । इवार्थघटितेऽर्थे समासस्य शक्तये—उपमानानीति।'सामान्यवचनैरेवे'ति नियमार्थमिदमित्यन्ये । उपमितमिति विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थमिति बोध्यम् । यत्र तु प्रयोजनाऽभाव इति। वीरैकादिव्यावृत्तये बहुलग्रहणानुवृत्तेरत्राप्यावश्यकत्वेन तेनैव गुणादिसमभिव्याहारे पूर्वनिपातनियमसिद्धिरिति भावः । भाष्ये एवमादीत्यादिशब्दः प्रकारे इति बोध्यम् । उत्तरत्रानुक्रमणसामर्थ्यमिति । उत्तरत्रैवमाद्यनुक्रमणकरणसामर्थ्यमित्यर्थः । 'सूत्रकृता दर्शित'मिति शेषः । अव्यापकत्वमिति । कृत्स्नपदं कृत्स्नविषयपरमिति भावः । भाष्ये—यदनेन कृतमिति । प्रवृत्त्यादिकं गतसर्वं विषयाऽव्यापकत्वान्निष्प्रयोजनमित्यर्थः । सामर्थ्याविघातेति । बहुलग्रहणघटितवचनस्य प्रशंसार्थमित्यर्थः। तत्प्रयोजनं शङ्कितृसन्तोषः । तेन तदाग्रहशान्तौ व्यर्थकालक्षेपाऽभावः।तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । व्याख्यान्तरमाह—चतुर्भिरिति । चत्वारः—'क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेवे'त्येवंरूपाः। अत्र पक्षे कृत्स्नादिशब्दैः शब्दमर्यादयैतदर्थाऽलाभादरुचेराह—अन्ये त्विति । कारकमितीति । प्रवृत्त्यादिकारकत्वेन व्यापकमित्यर्थः । साधकमितीति । यथायोग्य

१ 'तद्भवति' । २ 'किं तर्ह्ये' ।

क्रियते ? ॥ उदाहरणभूयस्त्वात् । ते[2] खल्वपि विधय[3]ः सुपरिगृहीता भवन्ति येषु लक्षणं प्रपञ्चश्च । केवलं लक्षणं केवलः प्रपञ्चो वा न तथा कारकं भवति ॥ अवश्यं खल्वप्यस्माभिरिदं वक्तव्यम्—'बहुलम्', 'अन्यतरस्याम्' 'उभयथा' 'वा' 'एकेषा'मिति । सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रम् । तत्र नैकः पन्था[6]ः शक्य आस्थातुम् ॥ [पूर्वापर] ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ २।१।५९ ॥

श्रेण्यादयः पठ्यन्ते, कृतादिराकृतिगणः ॥*॥ श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनं...

प्र.]निष्पादयतीत्यर्थः।उदाहरणभूयस्त्वादिति।'विभाषा गुणेऽस्त्रिया'मिति पञ्चम्यस्यैव लक्षणस्य भूयांस्युदाहरणानि प्रदर्शयितुमित्यर्थः । केवलमिति । केवलेन लक्षणेन मन्दबुद्धिर्विषयविभागं नाऽवधारयति। केवलेन प्रपञ्चेन च सामान्यलक्षणरहितेन प्रतिपदपाठवच्छास्त्रस्य गौरवप्रसङ्गः। व्यवस्थितविभाषैव कस्मान्नाश्रीयते बहुलग्रहणेनेत्याह—अवश्यमिति । वैदिकव्यवहाराऽनुसरणाय सर्वैः शब्दैर्व्यवहार इत्यर्थः। सर्ववेदपारिषदमिति । परिषद इदं पारिषदं, साधारणमित्यर्थः 'पत्राध्वर्युपरिषदश्चे'त्यञ् । अन्येत्वाहुः—पारिषदः—परिषत्परिचारक उच्यते। स च परिषत्साधारण इति पारिषदत्वेन साधारणत्वं लक्ष्यते । सर्ववेदाङ्गत्वादस्य वेदसाधारणं लक्षणं बहुलादिग्रहणोपेतं क्रियते । आनुषङ्गिको लौकिकशब्दसंग्रह इति वेदग्रहणं कृतम् ॥ [पूर्वापर] ॥

उ.]कारकमित्यर्थः । निर्वर्त्तकं । सर्वविषयाऽत्यागेन साक्षात्प्रयोगसाधकमित्यर्थः। विभाषा गुणेति । प्रयोजनस्याऽपि प्रयोजकत्वेन हेतुत्वादिति भावः । भाष्ये ते[2] खल्वपीति। यद्विधिविषये लक्षणं—सामान्यशास्त्रं,प्रपञ्चस्तस्यैव विशेषशास्त्रं उदाहरणप्रदर्शनं, ते विधयो मन्दाऽमन्दबुद्धिभिः सर्वैरपि सम्यक् ज्ञातुं शक्यास्सुपरिगृहीता भवन्तीत्यर्थः । एवं च प्रपञ्चार्थमिदं शास्त्रमिति भावः । केवलेनेति । उदाहरणप्रपञ्चपरविशेषसूत्ररहितेन बहुलपदघटितसामान्यसूत्रेणेत्यर्थः । प्रपञ्चेनेति। सामान्यलक्षणरहितप्रपञ्चपरविशेषसूत्रेणेत्यर्थः । भाष्ये—अवश्यं खल्वपीति । अवश्यं विकल्पाऽर्थकशब्दप्रयोगे कर्त्तव्ये पर्यायेषु लाघवगौरवविचाराऽभावाद्वेदे नानाशब्दैर्व्यवहारदर्शनाच्च वेदाङ्गत्वमस्यैवेति ध्वनयितुं वेदव्यवहारानुरोधेन नानाशब्दैर्व्यवहार इत्यर्थः। युक्त्यन्तरमप्याह—सर्ववेदपारिषदं हीति। हि यस्मात् तत्र नैकः पन्था इति। 'क्वचिदन्यदेवे'त्यर्थस्य बहुलग्रहणसिद्धस्यान्यैर्विभाषादिशब्दैः प्रतिपादयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । तदुदाहरणानि च वेदेषु बहूनीति ध्वनयितुं लोकवेदसाधारणेऽपि सर्ववेदपारिषदत्वोक्तिरिति परे ॥ [पूर्वापर] ॥

१इदं वार्तिकमित्यन्ये। २'एते'। ३'विषयाः'। ४ 'खल्वस्मा'। ५ ह्यन्ति...
६ 'शक्यते'। 'शक्योऽव'। ७वार्तिकमिति परे । ८'पाठाच्छा'।

॥*॥ श्रेण्यादिषु च्व्यर्थग्रहणं कर्त्तव्यम्। अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः। यदा हि श्रेणय एव किञ्चित्क्रियन्ते तदा मा भूदिति ॥

अन्यत्राऽयं च्व्यर्थग्रहणेषु च्व्यन्तस्य प्रतिषेधं शास्ति, तदिह न तथा॥ किं कारणम्? ॥ अन्यत्र पूर्वं च्व्यन्तकार्यं परं च्व्यर्थकार्यम्, इह पुनः पूर्वं च्व्यर्थकार्यं परं च्व्यन्तकार्यमिति[1] ॥ [श्रेण्यादयः] ॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनाऽनञ् ॥ २।१।६० ॥

॥*॥ नञ्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रहणम् ॥*॥ नञ्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम्: इह मा भूत्—सिद्धं चाभुक्तं चेति ॥*॥ अनञिति च ॥*॥ अनञिति च प्रतिषेधो वक्तव्यः। इह मा भूत्—कर्तव्यमकृतमिति ॥

प्र.] श्रेण्यादयः। श्रेण्यादय इति। अत एवात्राऽऽदिशब्दो व्यवस्थावाची, कृतादिरित्यत्रादिशब्दः प्रकारवाची।प्रयोगदर्शनाच्चोदाहरणस्थानीयाः कतिपये वृत्तिकारैः प्रदर्शिता। एकशिल्पपण्याश्रयणेन जीविनां सङ्घः—श्रेणिः। तत्र यदा पृथक्संस्थितानां श्रेणीकरणं तदा समासो यथा स्याद्यदा तु श्रेणीस्थानामेव दण्डनादिरूपकरणं तदा मा भूदित्येवमर्थमाह—श्रेण्यादिष्वित्यादि। अन्यत्रेति। 'साक्षात्प्रभृतीनि चे'त्यत्र 'च्व्यर्थवचन'मित्युक्त्वा च्व्यन्तप्रतिषेध उक्तः, इह तु कस्मान्न कृत इति प्रश्नः। अन्यत्र पूर्वमिति। 'साक्षात्कृत्ये'त्यत्र च्व्यन्तत्वे सति नित्यविकल्पितगतिसंज्ञाप्रसङ्गे परत्वाद्विकल्पः स्यादिति तत्र च्व्यन्तप्रतिषेधः क्रियते। तेन पूर्वा नित्या गतिसंज्ञा भवति। इह तु 'श्रेणीकृता'इति परत्वान्नित्यो गतिसमासः सिध्यतीति नार्थ इह च्व्यन्तप्रतिषेधेनेत्यर्थः ॥ [श्रेण्यादयः] ॥

क्तेन नञ्वि।विशिष्टशब्दो यदावधारणरहिताधिक्यवाच्युपात्तस्तदातिव्याप्तिपरिहारायाह—नञ्विशिष्ट इति।समानत्वन्त्वर्थरूपाभ्यां बोद्धव्यम्। गौरवमप्यस्मिन्पक्ष इत्याह—अनञिति चेति। न विद्यते नञ्यस्मिन्पूर्वपदे तदनञ्, तच्च प्रत्यासत्त्या

उ.] श्रेण्यादयः। यद्यपि वृत्त्यादौ श्रेण्यादयः कृतादयश्च पठ्यन्ते तथापि कृतादिराकृतिगण एवेति बोधयितुं भाष्ये—श्रेण्यादय इति। एकशिल्पेति। एकशिल्पाश्रयेण, एकपण्याश्रयेण चेत्यर्थः। तत्र यदेति। एकशिल्पाद्यजीविसङ्घस्य तद्वत्करणमित्यर्थः। दण्डनादिरूपकरणम्। तद्योग्यरूपकरणमवरोधादीति यावत्। तदुक्तं भाष्ये—किंचित् क्रियन्ते इति। किंचिदर्थविशिष्टाः क्रियन्त इत्यर्थः। परत्वान्नित्य इति। ऊर्यादिच्वीति च्व्यन्तस्य गतित्वादिति भावः॥[श्रेण्यादयः]॥

क्तेन नञ्। अवधारणेति। नञैव विशिष्टेन नाऽन्येनेत्येवमित्यर्थः।आधिक्यवाचीति। नञधिकेनेत्यर्थः। अर्थरूपाभ्यामिति। एति गच्छति जहाति जिहीत-

१ क्वचिन्न। २ 'तिवचनं'। ३ 'नित्यं गति'। ४ 'धादिति'। ५ पर्यैन्त्रं'।

॥*॥नुडिडधिकेन च ॥*॥ नुडिडधिकेन च समासो वक्तव्यः । इहापि यथा स्यात्—अशिताऽनशितेन जीवति । क्लिष्टाऽक्लिशितेनेति ॥किमुच्यते 'समान प्रकृतिग्रहणं कर्तव्य'मिति, यदा नञ्विशिष्टेनेत्युच्यते, न चात्र नञ्कृत एव विशेषः? ॥ किं तर्हि ?॥ प्रकृतिकृतोऽपि। अयं विशिष्टशब्दोऽस्त्येवावधारणे वर्त्तते । तद्यथा—'देवदत्तयज्ञदत्तावाढ्यावभिरूपौ दर्शनीयौ पक्षवन्तौ । देव दत्तस्तु यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्टः' । स्वाध्यायेनैवेति गम्यते । अन्ये गुणाः समा भवन्ति ॥ अस्त्याधिक्ये वर्त्तते । तद्यथा—'देवदत्तयज्ञदत्ता वाढ्यावभिरूपौ दर्शनीयौ पक्षवन्तौ । देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात्स्वाध्याये विशिष्टः'। स्वाध्यायेनाऽधिकः । अन्ये गुणा अविवक्षिता भवन्ति ॥ तद्यदा तावदवधारणे विशिष्टशब्दस्तदा नैवाऽर्थः समानप्रकृतिग्रहणेन, नेह भवि ष्यति—सिद्धं चाभुक्तं चेति। नाऽप्यनञिति प्रतिषेधेन,नेह भविष्यति—कर्तव्य मकृतमिति ॥ नुडिडधिकेनापि तु तदा समासो न प्राप्नोति । यदाधिक्ये

प्र.]क्तान्तमेवेह गृह्यते । तदयमर्थः—आधिक्यमात्रवचने विशिष्टशब्द उपादीयमाने 'कर्तव्यमकृत'मित्यत्रापि समासप्रसङ्गः । समानप्रकृतित्वं चास्तीति वार्तिकेनापि समासो न निवारितः। ततश्चाऽनञ्ग्रहणं क्तान्तपूर्वपदनिर्देशार्थं कर्तव्यमिति । अव धारणसहिताधिक्यवचनेऽव्याप्तिरिति तत्परिहारायाह—नुडिडधिकेन चेति । यद्यपि नुडिटौ तद्भक्तौ तथापि श्रुतिभेदहेतुत्वादवधारणेन च श्रुतिभिन्नस्य निरा करणात्तदधिकस्याऽप्राप्तिरिति भावः। नुडिड्ग्रहणमागममात्रोपलक्षणार्थमिति छिन्ना च्छिन्नमित्यत्र तुगधिकस्यापि समासो भवतीति केचिदाहुः—अर्थभेदमकुर्वतो विकारस्याप्युपलक्षणमिति 'च्छाताच्छित'मित्यत्र 'शाच्छोरन्यतरस्या'मितीत्वे कृते तदधिकेनापि समासो भवति। 'त्रातात्राण'मित्यादौ तु नत्वस्याऽसिद्धत्वाद्भेदकत्वाऽ भावः । तद्यथेति । यदा समसंप्रधारणा प्रतिपाद्यते तदाऽवधारणे विशिष्टशब्दः । स्वरूपवर्णनमात्रे त्वाढ्यादिगुणद्वारेण क्रियमाणे आधिक्यमात्रे विशिष्टशब्दः । तद्यदेति । इह 'क्तेन सनञे'ति सिद्धे विशिष्टग्रहणात्सावधारणाधिक्यगतिः स्यात् ।

उ.]योर्व्यावृत्तये उभयोपादानम्। भाष्ये—प्रतिषेधो वक्तव्य इति । प्रतिषेधघटित बहुव्रीहिरूपं क्तान्तविशेषणमित्यर्थः । क्तान्तलाभार्थं तत्कर्त्तव्यम् । अन्यपदार्थ उपस्थितक्तान्त एवेति तल्लाभ इति भावः । तदयमर्थ इति । 'अनञिति प्रतिषेधो वक्तव्य' इति भाष्यस्यायमर्थ इत्यर्थः।ततश्चानञिति। अवधारणसहिताधिक्यपरत्वे तु तन्न कर्त्तव्यं भवतीति भावः। अर्थभेदमिति।तत्कारी विकारः क्वेति चिन्त्यम् । समसम्प्रधारणेति।समयोर्मध्येऽन्यतरस्य संप्रधारणा—गुणाधिक्यं प्रतिपिपादयिषि

१ क्वचिन्न । २ 'जीवतीति' । ३ 'असमानप्रकृति'। ४ 'छिन्नाछिन्न' ।

विशिष्टशब्दस्तदा समासप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमिह माभूत्–सिद्धं चाभुक्तं चेति । अनञितिं च प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत्–कर्तव्यमकृतमिति ॥ नुडिडधिकेनापि तु तदा समासः सिद्धो भवति । तत्राधिक्ये विशिष्टशब्दं मत्वा समानप्रकृतिग्रहणं चोद्यते ॥

॥*॥ अवधारणं नञा चेन्नुडिड्विशिष्टेन न प्रकल्पेत ।

अथ चेदधिकविवक्षा, कार्यं तुल्यप्रकृतिकेनेति ॥*॥

॥*॥ कृताऽपकृतादीनां चोपसङ्ख्यानम्॥*॥ कृतापकृतादीनां चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । कृतापकृतम् । भुक्तविभुक्तम् । पीतविपीतम् ॥*॥ सिद्धं तु क्तेन विसमाप्तावनञ् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ?॥ ['क्तेन विसमाप्तावनञ्'] ॥ क्तान्तेन क्रियाविसमाप्तावनञ्क्तान्तं समस्यत इति वक्तव्यम्॥[*॥ गतप्रत्यागतादीनां चोपसङ्ख्यानम् ॥*॥ गतप्रत्यागतादीनां चोपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्]॥ गतप्रत्यागतम् । यातानुयातम् । पुटापुटिका । क्रयाक्रयिका । फलाफलिका । मानोन्मानिका ॥ [क्तेन नञ्] ॥

प्र.]गुरुलाघवानादरे त्वाधिक्यमात्रवृत्तिर्विशिष्टशब्दो गृह्यते इति द्वैतोपपत्तिः । अवधारणं नञा चेदिति । पूर्वोक्त एवार्थ आर्यया संगृहीतः । 'अन'ञित्येतत्सूत्रे कृतमेवेति आर्यायां कर्त्तव्यत्वेन नोक्तम् । इदानीमँप्यव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय न्यासान्तरमप्याह–सिद्धं त्विति।विसमाप्तिः–असमाप्तिः। कृताऽकृतमित्यत्रैकदेशेकरणाऽकरणाभ्यां करणस्याऽसमाप्तिर्गम्यते इति समासः।'कृताऽपकृत'मित्यत्राप्यसंमाप्तिर्गम्यते यत्कृतं तदेवाऽपकृतं–विरूपं कृतमित्यर्थावगमात् । एवं भुक्तविभुक्तमिति यद्भुक्तं तद्विभुक्तं–विरूपं भुक्तमभुक्तमिति वाऽर्थो,विशब्दस्य प्रतिषेधार्थत्वात् । भुक्ते विभुक्तं चैकदेशद्वारकं भोजनकार्याऽकरणाद्वा बोद्धव्यम् । 'सिद्धमभुक्तं' 'कर्तव्यमकृत'मित्यत्र प्रतिषेधमात्रावगमाद्विसमाप्त्यभावात्समासाऽभावः ।

उ.]तमित्यर्थः। अवधारणे। तद्गर्भे आधिक्ये इत्यर्थः। भाष्ये–नाप्यनञितीति।नन्वेव विशिष्टेन क्तान्तेन सुबन्तं समस्यत इत्युक्तेः क्तान्तप्रकृतिकमेव तल्लभ्यत इति भावः। समासो न प्राप्नोतीति । तस्मात्तत्कर्त्तव्यमिति भावः । इदानीमव्याप्त्यतिव्याप्तीति । अव्याप्तिः—कृतापकृतादौ, अतिव्याप्तिः,–'सिद्धमभुक्तं' 'कर्त्तव्यमकृत'-मित्यादौ प्रागुक्ता । कैयटे द्वावप्यपिशब्दौ प्रक्षिप्तौ, फलाऽभावात् । विरूपं कृतमिति । असमाप्त्यैव विरूपत्वं, मध्ये तत्क्रियात्यागाच्च तस्या विरूपत्वमिति भावः । अभुक्तमिति वाऽर्थ इति। एवमपकृतमित्यस्याऽकृतमिति वाऽर्थ इत्यपि बोध्यम् । सिद्धमभुक्तमिति।अत्रारब्धस्याऽसमाप्तिर्नगम्यत इति न दोष इतिभावः।यत्सर्वथेति।

१क्वचिन्न।२'वाच्यं'। ३'कृतादीनामुप'।४लुप्तं५'क्तेन'।६'पातानुपातं'। ७'मव्याप्त्य'।

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ २।१।६७ ॥

॥*॥अयुक्तोऽयं निर्देशः॥*॥'समानाधिकरणेने'ति वर्त्तते,कः प्रसङ्गो यद्यधि-करणानां समासः स्यात् ?॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो—'यथाजातीयकमुत्तर-पदं तथाजातीयकेन पूर्वपदेन समासो भवती'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयो-जनम् ?॥ 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवती'त्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति ॥ [युवा खलति] ॥

वर्णो वर्णेन ॥ २।१।६८ ॥

इदं विचार्यते—वर्णेन तृतीयासमासो वा स्यात्—कृष्णेन सारङ्गः कृष्ण-

प्र.] यत्सर्वथा वक्तव्यं तदाह—गतप्रत्यागतादीनां चेति । क्रयिकेत्यादावल्प इं-कप्रत्ययः।तदन्तश्च स्वभावात्क्वचित् स्त्रियां वर्तते। क्रयाक्रयिकेत्यन्येषामपीति दीर्घ

युवा खल। अयुक्त इति । पुंल्लिङ्गस्य स्त्रीलिङ्गेन सामानाधिकरण्यं नोपपद्य इत्यर्थापत्त्या परिभाषा ज्ञाप्यते । तेन युवतिर्जरतीति स्त्रीलिङ्गयोः समासः । नन्वे-तयोरपि विरुद्धवयोवाचित्वान्नास्ति सामानाधिकरण्यम् । नैष दोषः । जरत्यां युवतिधर्मोपलम्भाद्युवतेर्वा जरतीधर्मसद्भावात्तद्रूपारोपात् । युवतिशब्दस्यैव पूर्व-निपातार्थमिदम्, अनियमो हि गुणशब्दत्वात्स्यात् । 'जरद्भिः' इत्यपि पा-शिष्या आचार्येण बोधिता इति 'युवजरन्नित्य'पि भवति ॥ [युवा खलति]॥

वर्णो वर्णेन । इदमिति। बुद्ध्या परामृष्टं वस्तु प्रत्यक्षवाचिना सर्वनाम्ना परा-

उ.]अयं भावः—सूत्रस्थनञ्विशिष्टपदं लक्षणया विसमाप्तिवचनेत्यर्थपरं व्याख्येयमिति सूत्रेणैव सिध्यतीति नुडिडधिकेनेत्यपि न कर्त्तव्यम्, तदाधिक्येपि विसमाप्ति-वचनत्वाऽक्षतेरिति । भाष्ये—गतप्रत्यागतमिति। गतं गमनं, तदात्मकमेव प्रत्या-गमनं तथोच्यते । यस्तु ग्रामान्तरं प्रति निर्गत्य तमप्राप्य मध्यत एव निवृत्तस्त-दीयगमनप्रत्यागमने एकत्वेन तथा व्यवह्रियेते। यातमनुयातं—तदानीमेव पुनर्गमनं यातानुयातम् ॥ [क्तेन नञ्] ॥

युवा खलति। भाष्ये—यथाजातीयकमिति। स्त्रीलिङ्गशब्दरूपमित्यर्थः। किमे-तस्येति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव सिद्धमिति प्रश्नः।'सा एतज्ज्ञापकसिद्धैवे'त्युत्तरम्। यद्यपि 'मुखं चन्द्र' इत्यादौ भिन्नलिङ्गयोरपि सामानाधिकरण्यं दृश्यते, तथापि न सर्वत्र,किं तु संप्रतिपन्नस्थले एव। तदप्येकस्य नियतलिङ्गत्व एवेति भाष्याभिप्रायः। तद्रूपारोपादिति । नन्वेवं पुंस्त्वस्याप्यारोपोऽस्तु किं ज्ञापकेन, असंगतं च तदिति चेन्न । उभयारोपे गौरवाल्लक्ष्यानुरोधेन भाष्यप्रामाण्येन क्लृप्तपरिभाषाज्ञापनस्यैवौचि-त्याच्चेत्यलम् । जरद्भिरित्यपीति । अत्र मानं चिन्त्यम् । युवजरन्निति बहुव्रीहि-ग्रहणेनाऽपि सुसाधम् ॥ [युवा खलति] ॥

१ भाष्यमित्यन्ये । २ 'तर्ह्येतज्ज्ञापय' ।

सारङ्ग इति[1], समानाधिकरणो वा,–कृष्णः सारङ्गः कृष्णसारङ्ग इति ? ॥ कश्चात्र विशेषः ?॥ ॥*॥ वर्णेन तृतीयासमासे एतप्रतिषेधे वर्णग्रहणम् ॥*॥ वर्णेन तृतीयासमासे एतप्रतिषेधे वर्णग्रहणं कर्तव्यम्। तृतीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। 'अनेते वर्णः' इति वक्तव्यम् ॥ [इह[2] मा भूत्–हिमेन एतः हिमैतः] ॥ अथ द्वितीयेन वर्णग्रहणेनैतविशेषणेनार्थः ? ॥ बाढमर्थो

प्र.]मृश्यते। न तावदस्मिन्प्रदेशे सूत्रस्य प्रत्याख्यानम्। पश्चात्तु भविष्यति। इह[3] कृष्णसारङ्ग इति,–सारङ्गशब्दः शबलपर्यायः, स च गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वाद्गुणवचनो भवति। सारङ्गत्वस्य च कृष्णकृतत्वमस्ति, तस्मिन्नसति तस्याऽभावादिति शङ्कुलाखण्डवत्समासः[4] सिद्धः। अथ कृष्णावयवत्वात्सारङ्गवृत्तिः कृष्णशब्दस्तदा समानाधिकरणपदः समासः। स च गौणेपि सामानाधिकरण्ये बहुलवचनाद्विशेषणं विशेष्येणेति सिद्ध इति। कृष्णेनेति—हेतुतृतीया। कश्चात्रेति। क्व लाघवमिति प्रश्नः। एतप्रतिषेध इति। स्वरे विधीयमान इत्यर्थः। अनेते वर्ण इति। 'कृष्णसारङ्ग' इत्यादौ 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीये'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे 'अनेते वर्ण' इति सूत्रं कर्तव्यम्। वर्णवाचि पूर्वपदमेत उत्तरपदे प्रकृतिस्वरं न भवती-

उ.] वर्णो वर्णेन। बुद्ध्या परामृष्टमिति। वक्ष्यमाणमसन्निहितमपि विचारविषयमित्यर्थः। बुद्धिविषयत्वेनैव च प्रत्यक्षता। नन्विदंशब्देन सूत्रमेव गृह्यतां, तत्राह—न तावदिति। सूत्रकर्तव्यत्वाऽकर्त्तव्यत्वविचारो नात्रेति न तस्येदमा परामर्श इति भावः। 'अस्मिन्प्रदेश' इति पाठः। कस्मिन् प्रकरणे सूत्रं कार्यमित्येवाऽत्रत्यविचारतात्पर्यमित्याशयः। पश्चाद्भाविप्रत्याख्यानप्रकारं मन्दबुद्धिव्युत्पत्तये, सौकर्याय च दर्शयति–इह कृष्णसारङ्ग इतीति। 'विशेषणं विशेष्येणेति सिद्ध' इति प्रत्याख्यानं तु पश्चाद्भविष्यतीत्यन्वयः। षष्ठीसमासस्त्वीदृशे विषये न संभवत्येव, भाष्यप्रामाण्येनाऽनभिधानाच्च। गौणेपीति। बहुलग्रहणाद्गौणमुख्यन्यायोऽत्र न प्रवर्त्तत इति भावः। विशिष्टरूपोपादानाऽभावाल्लाक्षणिकतामात्रेण गौणत्वाऽभावाच्च चिन्त्यमिदम्। भाष्ये–वर्णेन तृतीयासमासो वा स्यादिति। 'वर्णो वर्णेने'ति सूत्रं 'तृतीया तत्कृते'त्यनन्तरं कार्यम्, उताऽत्रैवेति विचार्यत इत्यर्थः। ननु तृतीयासमासस्य तत्कृतत्वेनैव सिद्धेस्तत्प्रकरणे इदं व्यर्थमत आह–हेतुतृतीयेति। हेतुतृतीयान्ते हि तस्य न प्राप्तिरिति भावः। प्रकृतिस्वरे सिद्ध इति। 'अतिप्रसङ्गनिवारणार्थ'मिति शेषः। 'अनेते वर्ण इति सूत्रं कर्तव्य'मित्यन्वयि। तेन कृष्णैत इति। एतः–शबलः। 'शबलैताश्च कर्बुरे' इतिकोशात्। इत उत्तरं–'कृष्णेनेति सहयोगे इत्थंभूतलक्षणे वा तृतीया

1 इतिः क्वचिन्न। 2 कोष्ठान्तर्गतः पाठः क्वाचित्कः। 3 'इह तु'। 4 'समाससिद्धिः'।

यद्यवर्ण एतशब्दोऽस्ति॥ ननु चायमस्ति—आ इतः एतः,[कृष्णेन एतः] कृष्णैतो लोहितैतं इति ॥ नाऽर्थ एवमर्थेन वर्णग्रहणेन । यदि तावदयं कर्मणि क्तः, 'तृतीया कर्मणी'त्यनेन स्वरेण भवितव्यम् । अथापि कर्तरि, परत्वात्कृत्स्वरेण भवितव्यम् ॥ अथ समानाधिकरणः ॥*॥ समानाधिकरणे द्विर्वर्णग्रहणम् ॥*॥ समानाधिकरणे द्विर्वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । 'वर्णो वर्णेष्वनेत' इति वक्तव्यम् । एकं वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—परमशुक्लः परमकृष्ण इति । द्वितीयं वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—कृष्णतिला इति॥ एकं वर्णग्रहणमनर्थकम् ॥ [अवर्णस्य वर्णे वर्णस्य वाऽवर्णे] अन्यतरत्र कस्मान्न भवति ?॥

प्र.]त्यर्थः। तेन 'कृष्णैत' इति समासान्तोदात्तत्वमेव भवति । कृष्णेनेति सहयोगे, इत्थंभूतलक्षणे वा तृतीया, अनेन च समासः । वर्णग्रहणाच्च हिमेन एतो हिमैत इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति। हिमेनेति हेतौ तृतीया, तत्कृतार्थेति समासः। कृत्स्वरस्तु नास्ति, उणादीनामव्युत्पन्नत्वात्, अकारकत्वाद्वा हिमस्य। यद्यवर्णइति वर्णग्रहणस्य व्यवच्छेद्यत्वेन प्रयोजको नास्तीति भावः । इतरः पराऽभिप्रायमबुद्ध्वा सत्तां प्रतिपादयितुमाह—ननु चेति । कृष्णेत इति । 'ओमाङोश्चे'ति पररूपम्। तृतीया कर्मणीति । 'अनेत' इति प्रतिषेध आनन्तर्यान्मध्येपवादा इति वा 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'त्यस्यैव बाधक इत्यभिप्रायः । परत्वादिति । कृष्णेन अश्वादिना करणेन इत आगतः 'कृष्णेत' इत्यत्र—'अनेत' इति प्रतिषेधः पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य हि

उ.]अनेनैव समास' इति ग्रन्थः कैयटे दृश्यते,सोऽग्रन्थः। एतशब्दस्य कृष्णघटितवर्णसमुदायवदर्थकत्वेन साहित्यस्य ज्ञापकत्वस्य चाऽत्यन्तभेदनियतत्वेन सहयोगे तृतीयायाः,इत्थंभूततृतीयायाश्चाऽप्राप्तेः।कृष्णसारङ्गोक्तरीत्या सिद्धे उक्तयोगाभावाच्चेति केचित् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवतीति । पूर्वपदस्य हिमशब्दस्य वर्णवाचित्वाऽभावान्निषेधाऽप्राप्त्येत्यर्थः।'अनेते वर्णे' इति प्रथमान्तम् । नन्वत्र 'वर्णो वर्णेने'ति न प्राप्नोति,हिमस्य वर्णत्वाऽभावादत आह—हेतौ तृतीयेति । जनकत्वसाम्याद्धेतुपदं कर्त्रुपलक्षणं, कृतद्वारकं च सामर्थ्यमिति भावः । तदाह—तत्कृतार्थेनेति समास इति।अकारकत्वाद्वेति। कृतद्वारकसामर्थ्ये एव समाससत्त्वेनैतपदार्थ प्रत्यकारकत्वादित्यर्थः । भाष्ये—द्वितीयेनेति । सप्तम्यन्तेनेत्यर्थः । नैते वर्णो वर्णे इति सूत्रं पाठ्य मिति भावः । अनेत इत्यस्याऽसमर्थसमासत्वेन वा न क्षतिरिति ॥

भाष्ये—यद्यन्तर्भावेन सूचितं तदभावमाह—प्रयोजको नास्तीति। 'तृतीया कर्मणी'त्यादिप्रवृत्तेरिति भावः। नन्वनेत इति 'तृतीया कर्मणी'त्यस्यापि निषेधः स्यादत आह—आनन्तर्यादित्यादि । 'अनेत' इत्यस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरनिषेधत्वात्कृत्स्वरस्य

१ 'एतः शब्दो'।२ 'तैत'।३ 'अथ कर्त्तरि'।४अयं पाठः क्वचिन्न।५ 'चा वर्णे'।६ 'वर्णस्यावर्णे(वा)'।७तृतीया,तदाऽनेनैव समासः'। ८ 'स्वरो भवति'।९ तृतीया तत्कृतार्थे

'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे'ति ॥ एवं सति तान्येतानि त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति—समासविधौ द्वे, स्वरविधौ चैकम् ॥ यस्यापि तृतीयासमासस्तस्यापि तान्येव त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति । समासविधौ द्वे, स्वरविधौ चैकम् ॥ सामान्येन मम तृतीयासमासो भविष्यति 'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेने'ति ॥ अवश्यं वर्णेन प्रतिपदं समासो वक्तव्यो यत्र तेन न सिध्यति तदर्थम् ॥ क्व च तेन न सिध्यति ?। शुकबभ्रुः[1], हरितबभ्रुरिति ॥ तथा च[2] सति तान्येतानि[3] त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति—समासविधौ द्वे,स्वरविधौ चैकम् ॥अथेदानीं समानाधिकरणः सामान्येन सिद्धः स्यात्?॥ बाढं सिद्धः[4] ॥ कथम् ?॥ 'विशेषणं विशेष्येण बहुल'मिति ॥ एवमपि द्वे वर्णग्रहणे कर्त्तव्ये, स्वरविधावेव,प्रतिपदोक्तस्याऽभावात् । तस्मात्समानाधि-

प्र.]बाधकोऽस्तु अथ कृत्स्वर इति विचारे परत्वात् कृत्स्वर एव बाधक इति नार्थ एतविशेषणार्थेन वर्णग्रहणेनेत्यर्थः । कृत्स्वरमपि बाधित्वा थाथादिस्वरेणाऽत्र भाव्यं, विशेषाऽभावात्तु भाष्यकारेणैतन्नोक्तम्।अथ वा परत्वात्—उत्कृष्टत्वात् ,कक्ष्याऽन्तरप्राप्तत्वाच्च कृत्स्वरः थाथादिस्वर इत्यर्थः। लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति। 'वर्णो वर्णेने'-ति यः समासः स एव स्वरविधौ द्वितीयवर्णग्रहणमन्तरेणाऽपि ग्रहीष्यते, तेनाऽतिप्रसङ्गो न भविष्यतीत्यर्थः। शुकबभ्रुरिति । शुको हरितः शुक्लो वा। बभ्रुः कपिलः । ततः तत्कृतत्वाऽभावात् शुक्रेन बभ्रुरिति तृतीया सहयोग,इत्थंभूतलक्षणे वा

उ.]च पूर्वपदप्रकृतिस्वराऽपवादत्वात्परत्वादित्यसङ्गतं,तत्राह—अनेत इति प्रतिषेध इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य बाधकः किम्प्रतिषेधोऽथ कृत्स्वर इत्यन्वयः। विशेषाभावात्त्विति । एतशब्दस्याऽन्तोदात्तत्वादिति भावः । 'निषेधाश्च बलीयांस' इति न्यायमभिप्रेत्याह—अथ वेति । कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वादिति । पूर्वपदप्रकृतिस्वराऽपवादकृत्स्वराऽपवादत्वादित्यर्थः । भाष्ये—द्विर्वर्णग्रहणमिति । 'अनेत इति प्रतिषेध' इत्यनुषज्यते। आचार्यदेशीयः प्रकृतसूत्रसत्ताश्रयणेन प्रतिपदोक्तपरिभाषया सिद्धिमाश्रित्यैकवर्णग्रहणाऽकरणेन पक्षयोः साम्यं दर्शयति भाष्ये—एकं वर्णग्रहणमिति। अन्यतरत्र कस्मादिति । अवर्णस्य वर्णे, वर्णस्य वा अवर्णे कस्मान्न भवतीत्यर्थः । क्वचित्तु तथैव पाठः । अथ तृतीयासमासवादी स्वमते लाघवमाह—सामान्येन ममेति । इतर आह—अवश्यं वर्णेति । यद्यपि हेतुतृतीयान्तेन समासार्थं 'कृष्णसारङ्ग' इत्याद्यर्थमेवावश्यकं, तथापि स्पष्टत्वाय यत्र कृतद्वारकसामर्थ्यस्याऽसंभवस्तदर्थमिदमित्याह—शुकबभ्रुरिति। सहयोगे तृतीयेत्येव न्याय्यम्।स एव पुनः पृच्छति—अथेदानीमिति । सिद्धान्त्याह—बाढमिति । एवमपीति । एवं

१ 'शुक्लबभ्रुः' । २ क्वचिन्न । ३ 'तान्येव त्रीणि' । ४ 'सिद्धम्' ।

करण इत्येष पक्षो ज्यायान् ॥*॥ समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जना पेरं परं विप्रतिषेधेन ॥*॥ समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनानां परं भवति विप्रतिषेधेन। प्रधानानां प्रधानम्, उपसर्जनानामुपसर्जनम्। प्रधानानां तावत्प्रधानं—'वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमान'मित्यस्यावकाशः—गोवृन्दारकः, अश्ववृन्दारकः। पोटायुवतीनामवकाशः—इभ्ययुवतिः, आढ्ययुवतिः। इहोभयं प्राप्नोति—नागयुवतिः, वृन्दारकयुवतिः। प्रधानानां प्रधानं भवति विप्रतिषेधेन॥ उपसर्जनानां परमुपसर्जनम्। 'सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा' इत्यस्यावकाशः—सद्गवः सदश्वः। 'कृत्यतुल्याख्या अजात्या' इत्यस्यावकाशः—तुल्यश्वेतः, तुल्यकृष्णः। इहोभयं प्राप्नोति—तुल्यसन्, तुल्यमहान्। उपसर्जनानांपरमुपसर्जनं भवति विप्रतिषेधेन॥

॥*॥ समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिः ॥*॥ समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन॥ समानाधिकरणसमासस्याऽवकाशः—वीरः पुरुषः

प्र.]कर्तव्या। तस्मादिति। एतत्सूत्रानारम्भाल्लाघवादित्यर्थः। प्रधानोपसर्जनानामिति। प्रधानग्रहणेन समासशास्त्रे तृतीयान्तानि लक्ष्यन्ते, उपसर्जनशब्देन समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुच्यते॥

समानाधिकरणसमासादिति। 'समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिः कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थं' इति वार्तिककारेणेष्टिरूपेण पठितम्। भाष्यकारस्तु

उ.]चेत्यर्थः।इदं सूत्रमत्र पक्षे उदाहरणमात्रपरमिति बोध्यम्। क्वचिद्विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्प्रधानोपसर्जनत्वेऽव्यवस्थिते। तत्राह—प्रधानग्रहणेनेति।तदयमर्थः पूर्वपरसूत्रोपात्तप्रधानयोः सह समाससंज्ञाप्रसङ्गे परसूत्रोपात्तं प्रधानं प्रधानं भवति, पूर्वसूत्रोपात्तं प्रधानमुपसर्जनम्। तादृशोपसर्जनयोः समासप्रसङ्गे परसूत्रोपात्तमुपसर्जनमुपसर्जनम्,पूर्वसूत्रोपात्तमुपसर्जनं प्रधानमिति। भाष्ये-'इभ्ययुवतिराढ्ययुवति'रिति पाठः, स चिन्त्यः। तयोरजातित्वात्। 'इभयुवतिरश्वयुवति'रिति पाठस्तूचित इति केचित्। भाष्यप्रामाण्यात्तयोरपि जातिवाचित्वम्, अत एव 'जातेरस्त्री'तिसूत्रेऽयोपधादित्यस्य 'इभ्या क्षत्रिये'ति प्रत्युदाहरणं भाष्ये दत्तम्। हस्तिपकजातिश्चेभ्यपदेनोच्यते। 'अर्घ्ये'ति पाठः। अर्घ्यो ब्राह्मण इत्यन्ये। वृन्दारकयुवतिरिति। वृन्दारकशब्दो देवजातिवाचीत्याहुः। भाष्ये—'कृत्यतुल्ये'त्यस्यावकाशप्रदर्शनावसरे 'तुल्यमहा'नित्यपपाठः।'तुल्यश्वेतः तुल्यकृष्ण' इत्येव पाठः। न्यायव्युत्पादनायेति। प्रत्यासत्त्यादिन्यायेत्यर्थः। विप्रतिषेधप्रकरण

१ क्वचिन्न। २ 'इभयुवति'। ३ 'आर्य' 'अर्घ्य'। 'अश्व'। ४ 'तुल्य' 'तुल्यमहान्'। ५ 'थमिति'। ६ क्वचिन्न। ७ 'आर्येति'।

वीरपुरुषः । बहुव्रीहेरवकाशः—कण्ठेकालः । इहोभयं प्राप्नोति—वीरपुरुषको ग्रामः । बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन ॥*॥ कदा चित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थः ॥*॥कदाचित्कर्मधारयो भवति बहुव्रीहेः॥किं प्रयोजनम् ?॥'सर्वधनाद्यर्थः'। सर्वधनी। सर्वबीजी। सर्वकेशी नटः। गौरखरवदरण्यम् । गौरमृगवदरण्यम् । कृष्णसर्पवान्वल्मीकः । लोहितशालिमान् ग्रामः॥ किं प्रयोजनम् ?॥ कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं यथा स्यात् ॥ किं च कारणं न स्यात् ? ॥

प्र.]व्युत्पादनाय विप्रतिषेधमुपन्यस्य दूषयित्वा इष्टिरूपतां स्थापयिष्यति—प्रत्यासत्तेः सामर्थ्यस्य बलवत्त्वाश्रयेण । कण्ठेकाल इति । व्यधिकरणानां बहुव्रीहिः सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातविधानेन ज्ञाप्यते । वीरपुरुषक इति । बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, पाक्षिकश्च कप्समासान्तो भवति । बहुव्रीहिसंज्ञायां शेषग्रहणे प्रत्याख्याते विप्रतिषेधश्चिन्त्यते । कदाचिदिति । विषयविशेषनिर्देशाय 'क्वचि'-दिति वक्तव्ये 'कदाचि'दित्यनेन विषयविशेषावच्छिन्नः कालविशेषो निर्दिष्ट इति नास्ति वस्तुभेदः । सर्वधनीति । सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां कर्मधारये कृते मत्वर्थीय इनिः, तदर्थं पूर्वविप्रतिषेध आश्रयणीय इत्युक्तं भवति । किं प्रयोजनमिति । 'सर्वधनाद्यर्थ'मिति मत्वर्थीयरहितस्य सर्वधनशब्दस्योपादानात्तस्य च केवलस्याऽन्यपदार्थविवक्षायां प्रयोगाऽदर्शनाच्च स्वपदार्थे बहुव्रीहेरप्रसङ्गात्कर्मधारयस्याऽनुक्तसिद्धत्वात्प्रश्नः । कर्मधारयप्रकृतिभिरिति । मत्वर्थीयप्रकृतिः सर्वधन-

उ.]रूपत्वं कथं लभ्यमित्यत आह—प्रत्यासत्तेरिति। ज्ञाप्यते इति।शेषत्वाऽभावादिति भावः । शेषग्रहणे प्रत्याख्याते इति । तथासत्येव 'कण्ठेकाल' इति तदवकाशो युज्यते इति भावः। नहि ज्ञापकसिद्धे सावकाशत्वं गृहीत्वा सूत्रेण विप्रतिषेधो युक्तो विचारयितुमित्यभिमानः । अयं ग्रन्थः प्रौढ्या, नहि त्रिकतः शेषे एकसंज्ञाधिकारे च तत्प्रत्याख्यानमस्ति । व्यधिकरणसमासस्यात्यल्पविषयतासूचनार्थं तस्यावश्यकत्वाच्चेति केचित् । कदाचिदित्यनेन समासद्वयस्यैकविषयत्वमाशङ्क्याह—विषयविशेषेति । नास्ति वस्तु भेद इति । क्वचिदित्यतो नाऽर्थभेद इत्यर्थः । भाष्ये—सर्वधनाद्यर्थं इति । सर्वधनादिप्रकृतिकमत्वर्थीयार्थमित्यर्थः । प्रयोजनस्योक्तत्वात् 'किम्प्रयोजन'मिति प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह—सर्वधनेति । 'प्रयोगाऽदर्शनात्त्वे'ति चरहितः पाठः। वाक्यालङ्कारे वा चः। कर्मधारयस्यानुक्तसिद्धत्वादिति । 'कदाचित्कर्मधारय' इति पूर्वविप्रतिषेधानुक्तावपि सिद्धत्वादित्यर्थः । मत्वर्थीयप्रकृतिरिति षष्ठीतत्पुरुषः। भाष्ये—मत्वर्थीयैरभिधानमिति।तैः प्रत्ययैस्तदर्थाभिधानं यथा स्यादित्यर्थः । तस्याः स्वाभाविकत्वादिति । बहुव्रीहिविषये पूर्वविप्रतिषेधेन

१ क्वचिन्न । २ 'निर्दिश्यते' । ३ 'इति तदर्थं' । ४ 'स्याल्प' ।

'बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य' ॥ यद्युक्तत्वं हेतुः, कर्मधारयेणाऽप्युक्तत्वात् प्राप्नोति ॥ न खल्वपि संज्ञाश्रयो मत्वर्थीयः ॥ किं तर्हि ? ॥ अर्थाश्रयः। स यथैव बहुव्रीहिणोक्तत्वान्न भवत्येवं कर्मधारयेणोक्तत्वान्न भविष्यति।

एवं तर्हीदं स्यात्–सर्वाणि धनानि–सर्वधनानि,सर्वधनान्यस्य सन्ति–सर्वधनीति ॥ नैवं शक्यम् । नित्यमेवं सति कर्मधारयः स्यात्तत्र यदुक्तं 'कदाचित्कर्मधारयः' इति, एतदयुक्तम् ॥ एवं तर्हि भवति वै किंचि-दाचार्याः कार्यवद्बुद्धिं कृत्वा पठन्ति–'कार्याः शब्दाः' इति, तद्वदिदं पठि[...]

प्र.]शब्दो वार्तिकेऽनुक्ततो न तु स्वतन्त्र इत्यर्थः।बहुव्रीहिणेति। सर्वाणि धनान्यस्येति विवक्षायां यदि बहुव्रीहिः क्रियते तदा तेनैव मत्वर्थस्योक्तत्वान्मत्वर्थीयो न स्यात्, कर्मधारये तु सति तेन मत्वर्थस्याऽनुक्तत्वात्प्रत्ययः सिद्ध्यतीत्यर्थः। यद्युक्तत्वमिति । सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधेन यदि कर्मधारयः क्रियते तदा तेनापि मत्वर्थ उच्यत एव । नहि बहुव्रीहिकर्मधारयसंज्ञाभेदमात्रेण स्वरव्यवस्थावत्पदार्थस्याऽभिधानव्यवस्था[2] युज्यते, तस्याः स्वाभाविकत्वादिति भावः । एवं तर्हीति । अनपेक्षिताऽन्यपदार्थे स्वपदार्थे कर्मधारयं कृत्वा मत्वर्थीयोऽर्थान्तरे विधास्यत इत्यर्थः । नित्यमेवं सतीति । यथा पूर्वं विषयभेदविवक्षया कदाचिदित्युक्तं तथाऽत्र सकलविषयव्याप्त्यपेक्षया सर्वत्रेति वक्तव्ये नित्यमित्युक्तम्। एतदुक्तं भवति–अनेन न्यायेन सर्वत्र मत्वर्थीयप्रकृति[भि[3]]: कर्मधारयः स्यादिति कदाचिद्ग्रहणं विषयविशेषनिर्देशार्थं न वक्तव्यं भवति । इदानीमन्यथा मत्वर्थीयोत्पत्तिमाह–एवं तर्हीति । भवतीति । एवंजातीयकं वस्त्वित्यर्थः । [...]तदित्याह–आचार्या इति।अथ वा पठिक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्री भवति।'का[...]

उ.]कर्मधारयविधानात्तदर्थस्तेनोक्त एवेति भावः। मत्वर्थीयोर्थाऽन्तर इति। अन्यपदार्थरूपे मत्वर्थे इत्यर्थः । न वक्तव्यमिति । वक्तुमनर्हमित्यर्थः । क्वचित्तु 'कर्त्तव्य'मिति पाठः । तत्राप्ययमेवार्थः, तदर्थस्य विषयविशेषनिष्ठत्वस्याऽभावादिति भावः । अन्यथा–प्रकारान्तरेण । मत्वर्थीयोत्पत्तिं,–तन्नियमम् । वस्त्वित्यर्थ इति । 'भवति वै किंचि'दिति भाष्यस्य,–एवंजातीयकं किञ्चिद्वचनं भवति खल्वित्यर्थः। 'किंजातीय'मित्याशङ्कायां 'कार्याः शब्दा' इति यज्जातीयं तज्जातीयमित्युत्तरम् । 'कार्याः शब्दा' इति वचनमेव केनाभिप्रायेण पठितमित्यत आह–आचार्या कार्यवद्बुद्धिं कृत्वा पठन्तीति । घटादिरूपकार्यवच्छब्दा अपि कार्या इति बुद्ध्वा पठन्तीत्यर्थः । पठ्यमानवचनाकारमाह–कार्याः शब्दा इति । अथवा पठिक्रियेति । आचार्यकर्त्तृककिंचित्कर्मककार्यवद्बुद्धिकरणोत्तरकालिकपठनक्रियाकर्तृकं भवन[...]

१ इदं वार्तिकमित्यन्ये। २ 'भिधानाऽनभिधानव्यवस्था'। ३ क्वचिन्न। ४ 'कार्यत्वबुद्धिं[...]

'समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिः कर्तव्यः, कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थ' इति ॥ यदुच्यते—'समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेने'ति। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। अन्तरङ्गः कर्मधारयः ॥ काऽन्तरङ्गता ? ॥ स्वपदार्थे कर्मधारयोऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः ॥ अस्तु, विभाषा कर्मधारयो यदा न कर्मधारयस्तदा बहुव्रीहिर्भविष्यति ॥ एवमपि यद्यत्र कदाचित्कर्मधारयो भवति कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं प्राप्नोति । सर्वश्चाऽयमेवमर्थो यत्नः—'कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं मा भू'दिति ॥ एवं तर्हि नेदं

प्र.]शब्दा' इति दर्शने लक्षणादेव शब्दानामर्थव्यवस्था,ततोऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिशासनात्तस्यैव तत्प्रत्यायनं,न तु कर्मधारयस्य।तत्र सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधेन कर्मधारयः क्रियमाणोऽन्यपदार्थं नाभिधत्त इति तदभिधानायाऽयं मत्वर्थीय उत्पाद्यत इत्यर्थः।विप्रतिषेधापनयनायाह—नैष युक्त इति।स्वपदार्थ इति। 'मध्यमध्यमवीराश्चे'ति स्वपदार्थमात्राश्रयेण विधानादन्यपदार्थानाश्रयणादिति भावः।

इतरो विषयविशेषे बहुव्रीहिं साधयति—अस्त्विति। यथोक्तेन प्रकारेणान्तरङ्गत्वं कर्मधारयस्य भवत्वित्यर्थः। विभाषेति। नाऽत्र महाविभाषा विवक्षिता, तया हि पक्षे व्यपेक्षैव प्रतिपाद्यते, नत्वेकार्थीभावे संज्ञाया भावाऽभावौ क्रियेते। तस्मा'द्विभाषा कर्मधारय' इत्यस्यायमर्थः—विकल्पितः कर्मधारयो, विषयविभागेनावस्थानात्। स्वपदार्थे ह्यसौ वर्त्तते नान्यपदार्थे। एतदुक्तं भवति—अनपेक्षितान्यपदार्थेस्वपदार्थमात्रविवक्षायां भवतु कर्मधारयः, पूर्वमेव त्वन्यपदार्थविवक्षायां 'वीरपुरुष' इत्यादौ बहुव्रीहिः सिद्ध्यति। एवमपीति। पूर्वमनपेक्षितेऽन्यपदार्थे यदि कर्मधारयः क्रियते तदा पश्चादन्यपदार्थविवक्षायां 'वीरपुरषवान् ग्राम' इत्याद्यपि स्यादित्यर्थः।

उ.]मित्यर्थः। दृष्टान्तमुपपाद्य प्रकृतोपयुक्तमाह—तद्वदिति। 'कार्याः शब्दा' इतिवत्कार्यवद्बुद्ध्येदं पठितमित्यर्थः। तदाशयमाह—कार्याः शब्दा इति दर्शने इति। तत्प्रत्यायनम्—तत्प्रत्यायनसामर्थ्यम्। नन्वेवं 'वीरः पुरुष' इत्यादावन्तरङ्गत्वात्कर्मधारय एव स्यान्नतु बहिरङ्गो 'वीरपुरुषक' इति बहुव्रीहिरित्य आह भाष्ये—अस्तु विभाषेति। तदाशयमाह—नात्रेत्यादिना। बहुव्रीहिः सिध्यतीति। अपवादत्वादिति भावः। भाष्ये—'इष्टिरिय'मित्यनेन यदुक्तं तद्दर्शयति—प्रथममेवेति। वीरपुरुषादौ यद्यन्यपदार्थविवक्षा तर्हि प्रथममेव, न तु कर्मधारयोत्तरमित्यर्थः। इदमेवार्थतः पठ्यते 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीय' इति। भाष्ये—अल्पेनेति। द्रव्येणेत्यर्थः। 'अल्पेन यत्नेने'ति क्वचित्पाठः। माषेण—तत्परिमितस्वर्णेन। शतसहस्रमिति। वस्त्राणि, गा वेत्यर्थः। कुद्दालपदेनेति। पर्वतीयाः कुद्दालैरेव

१ 'अन्तरङ्गता स्यात्'। २ 'भवति'। ३ 'गावो वेत्यर्थः'।

तस्य योगस्योदाहरणं 'विप्रतिषेधे पर'मिति॥ किं तर्हि ? ॥ इष्टिरियं पठि 'समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिरिष्टः । कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थं इति ॥ यदीष्टिः पठिता, नार्थोऽनेन । इह हि सर्वे मनुष्या अल्पेनाऽल्पे महतो महतोऽर्थानाकाङ्क्षन्ति । एकेन माषेण शतसहस्रम् । एकेन कुद्दाले पदेन खारीसहस्रम् । तत्र कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानमस्तु, बहु व्रीहिणेति बहुव्रीहिणा भविष्यति, लघुत्वात्॥ कथं सर्वधनी सर्वबीजो सर्व केशी नट इति ? ॥ इनिप्रकरणे सर्वादेरिनिं वक्ष्यामि । तच्चावश्यं वक्त ठनो बाधनार्थम् ॥ कथं–गौरखरवदरण्यम् , गौरमृगवदरण्यम् ,कृष्णसर्पवान् वल्मीकः, लोहितशालिमान् ग्रामः ? ॥ अस्त्यत्र विशेषः । जात्याऽत्राभि संबन्धः क्रियते, कृष्णसर्पो नाम सर्पजातिः, साऽस्मिन्वल्मीकेऽस्ति ॥ पद

प्र.]इष्टिरियमिति।वीरपुरुषादौ प्रथममेवान्यपदार्थविवक्षा कार्या, 'सर्वधनी'त्यादौ तु पश्चादिति विवक्षानियम इष्टसिद्धये प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । नार्थोऽनेनेति । न्या सिद्धत्वादिति भावः । यदि कर्मधारयान्मत्वर्थीयः क्रियते तदा स्वपदार्थप्राधान्यमा श्रित्य कर्मधारयः कर्त्तव्यः, तेषामेव पदार्थानामन्यत्र गुणभावमाश्रित्य मत्वर्थी उत्पाद्यत इति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः। यदा तु पूर्वमेवाऽन्यपदार्थविवक्षा तदा वी पदार्थानां तत्र गुणभाव एवाश्रीयत इति प्रतिपत्तिलाघवं भवति। अन्ये तु शब्द लाघवं मन्यन्ते।बहुव्रीहिरन्यानपेक्षोऽन्यपदार्थं प्रतिपादयति,कर्मधारयस्तु मत्वर्थी सहित इति शब्दगौरवप्रसङ्गः । एतच्च शब्दलाघवं तथा प्रयोगदर्शनादत्रैव वि आश्रीयत इति वृक्षवनस्पत्यादिषु न प्रसञ्जनीयम् । सर्वादेरिति। ततश्चात्र वच लाघवं नाश्रीयत इति कर्मधारये कृते इनिः कर्तव्य इत्यर्थः । ठनो बाधनार्थ

उ.]भूकर्षणं कृत्वा सस्यं संपादयन्तीति तद्व्यवहारानुसारेणेदम्।प्रतिपत्तिगौरवमिति एकस्य विरुद्धयोः प्राधान्यगुणत्वयोराश्रयणमेव प्रतिपत्तिगौरवमित्याहुः । अन्ये शब्दलाघवमिति । इदमेव भाष्यस्वरससिद्धं मतम् , एकस्यैवार्थस्य प्रतिपाद वृत्तिद्वयापेक्षायां गरीयान् शब्दो बोधको, बहुव्रीहौ त्वल्प इति भावः । न प्र ञ्जनीयमिति । अत इष्टिरित्येव सम्यक्। एवं च 'यदीष्टिः पठ्यते नार्थोऽनेने'त्या 'इत्येव तदा भवती'त्यन्तग्रन्थ आचार्यदेशीयस्येति भावः। किंच वक्ष्यमाणयुक्ति 'सर्वधनी'त्यादिप्रयोगसाधनेप्यसुव्वत इति 'प्रत्ययस्थात्का'दितिसूत्रस्थभाष्यप्रयो ऽसङ्गतिः, मम तु 'सर्वधनाद्यर्थ' इत्यादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वान्न दोषः।कर्मधार च नञ्समासस्याप्युपलक्षणम् । ध्वनितं चेदं 'र ऋत' इति सूत्रे भाष्ये । तत

१ 'अल्पेन यत्नेन महतोऽर्थान्' । २ 'कुद्दालकेन' । ३ 'केशी नट' ४ सर्वादेरिनिं व' । ५ 'गौरवं' । ६ 'बाधनार्थ इति' ।

ह्यन्तरेण जातिं तद्वताऽभिसंबन्धः क्रियते, 'कृष्णसर्पो वल्मीक' इत्येवं[1] तदा भवति ॥*॥ पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद्बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः ॥*॥ पूर्वपदातिशयविवक्षायां[2]मातिशायिकाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः' ॥ आतिशायिकस्यावकाशः—पटुतरः[3] पटुतमः । बहुव्रीहेरवकाशः—चित्रगुः शबलगुः। इहोभयं प्राप्नोति—सूक्ष्मवस्त्रतरः । तीक्ष्णशृङ्गतरः । बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन ॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधः। 'विप्रतिषेधे पर'मित्युच्यते । पूर्वश्च बहुव्रीहिः, पर आतिशायिकः ॥ इष्टवाची परशब्दः—विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति[3] ॥ एवमप्ययुक्तः । अन्तरङ्ग आतिशायिकः ॥ काऽन्तरङ्गता ? ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकादातिशायिकः सुबन्तानां बहुव्रीहिः ॥ आतिशायिकोऽपि नाऽन्तरङ्गः॥ कथम् ? ॥ समर्थात्तद्धित उत्पद्यते, सामर्थ्यं च सुबन्तेन ॥ एवमप्यन्तरङ्गः ॥ कथम् ? ॥ स्वपदार्थे आतिशायिकोऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः । एवमपि नान्तरङ्गः॥ कथम्?॥ स्पर्द्धायां[4]मातिशायिको भवति, न चाऽन्तरेण प्रतियोगिनं स्पर्द्धा भवति ॥

प्र.]मिति। योऽपीष्टिमारभते तेनापि कर्मधारयाट्ठन्बाधनायेनिरेवेति वक्तव्यमित्यर्थः। जात्याऽत्रेति । जातिश्चाऽक्ते कर्मधारये न प्रतीयते । यदा हीति । विशिष्टगुणेन द्रव्येण तद्वत्तायां विवक्षितायामित्यर्थः। पूर्वपदातिशय इति । अतिशयेन सूक्ष्माणि वस्त्राण्यस्येत्यर्थविवक्षायामुभयप्रसङ्गे पूर्वं बहुव्रीहिरिष्यते ततो बहुव्रीहेः प्रत्ययः । भाष्यकारस्तु विप्रतिषेधं प्रत्यासत्त्या पूर्ववदुपन्यस्य सामर्थ्याश्रयेण दूषयित्वेष्टित्वं स्थापयिष्यति । ङ्याप्प्रातिपदिकादिति । ननु प्रकर्षे आतिशायिकः, प्रकर्षश्च समाप्ताऽर्थस्य भवति । ततश्च पदात्[5]तेनोत्पत्तव्यम् । एवं तर्ह्यधिकारमात्रमाश्रित्यैवमुक्तम् । अत एवोच्यते–'समर्था'दिति । सुबन्तेनेति ।—हेतौ तृतीया । सुबन्तेन पदेन प्रकर्षानुभवविषयं सामर्थ्यमर्थस्य नान्यथेत्यर्थः । आतिशायिकस्य प्रतियोगिवस्त्वन्तरापेक्षया बहुव्रीहिणा साम्यं प्रतिपाद्य सर्वथाऽनुत्पत्तिं प्रतिपादयितुमाह–

उ.]वचनादिति। 'सर्वादे'रिति वचनसामर्थ्यात् । भाष्ये–कृष्णसर्पो नाम जातिरिति । जातिव्यक्त्योरभेदाश्रयेणैतदुक्तम् । भाष्ये–पूर्वपदातिशय इति । तदर्थातिशये इत्यर्थः । समासार्थस्य–लिङ्गसङ्ख्याद्याकाङ्क्षारहितस्य । समर्थादिति । 'समर्थः पदविधि'रित्युक्तेरिति भावः। सुबन्तेन पदेनेति। तेन हेतुना लिङ्गसङ्ख्यादिभिः परिसमाप्तस्याऽर्थस्य प्रकर्षादिसंबन्धसामर्थ्यमिति भावः।नान्यथेति। केवलप्रातिपदिकोपस्थाप्येनेत्यर्थः । प्रतियोगिवस्त्वन्तरापेक्षयेति । हेतौ तृतीयेयम् । तद्वतोऽपेक्षणादिति । वस्त्राणि सौक्ष्मविषयस्पर्द्धायां तद्वन्तमपेक्षन्त इति भाष्याक्षरार्थः । बहुव्रीह्यातिशायिकयोर्युगपत्प्राप्तिविषये तद्वन्तमपेक्ष्य वस्त्राणां सौक्ष्म्य-

---

१ 'इत्येवं'।२ 'पूर्वपदातिशये आतिशायि'।३ क्वचिन्न ।४'सत्तायां'।५'पदादेवोत्प'।

नैव वाऽन्नाऽऽतिशायिकः प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ असामर्थ्यात् ॥ कथ
मसामर्थ्यम् ? ॥ 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । यावता वस्त्राणि तद्वन्त
पेक्षन्ते, तद्वन्तं चापेक्ष्य वस्त्राणां वस्त्रैर्युगपत्स्पर्द्धा भवति ॥ ननु चाऽयमा
तिशायिक एवमात्मकः सत्यां व्यपपेक्षायां विधीयते ॥ सत्यमेवमात्मके
यां च नान्तरेण व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्तिस्तस्यां सत्यां भवितव्यम्।
कां च नान्तरेण व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्तिः? ॥ या हि प्रतियोगि
प्रति व्यपेक्षा । या हि तद्वन्तं प्रति, न तस्यां भवितव्यम् ॥ बहुव्रीहिरि
तर्हि न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ असामर्थ्यादेव ॥ कथमसामर्थ्यम् ?॥
'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । यावता वस्त्राणि वस्त्रान्तराण्यपेक्षन्ते तद्व
चाऽभिसंबन्धः ॥ एवं तर्हि नेदं तस्य योगस्योदाहरणं 'विप्रतिषेधे प

प्र.]नैव वेति।तद्वन्तमिति।वस्त्रस्वामिनमित्यर्थः। अस्यातिशयेन सूक्ष्माणि वस्त्राणी
तद्वतोऽपेक्षणात् । सत्यामिति। ततश्च यथा प्रतियोग्यपेक्षायां प्रत्ययो भवत्येवं तद्व
दपेक्षायामपि कस्मान्न भवतीति भावः । वस्त्राणीति । अतिशयानानि[1] वस्त्राण्यति
शय्यमानानि वस्त्राण्यपेक्षन्त इत्यर्थः । एवं सापेक्षत्वाद्वयोरपि निराकृतयोरर्थान्तर
त्वमाह—एवन्तर्हीति। नार्थोऽनेनेति । इष्ट्या विनाप्यस्यार्थस्य[2] सिद्धत्वादिति भावः

उ.]गुणविषया स्पर्द्धेति।अस्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राण्यस्यापि सूक्ष्माणि,अस्यास्याति
शयेन सूक्ष्माणीति विवक्षायां किलाऽतिशायिकबहुव्रीह्योरेकत्र प्रसक्तिर्वाच्या । तत्र
वस्त्रद्वारा सूक्ष्मशब्दस्य तद्वत्सापेक्षत्वादातिशायिकाऽप्रसक्तिरित्ययुक्तो विप्रतिषेध
इति भावः । एवं च परम्परया सौक्ष्म्यगुणविषयप्रकर्षस्य विशेषणस्यैव सापेक्षत्व
मित्युक्तं भवति । वचनप्रामाण्यादातिशायिकस्तत्र भविष्यत्येवेति मन्यमानः शङ्कते
भाष्ये—ननु चेति । या हि तद्वन्तमिति। न सा नियतेति भावः। एकस्वामिकयो
रपि स्पर्द्धादर्शनादिति बोध्यम् । अतिशयानानीति । अन्याभिभवकर्तॄणि प्रकर्ष
युक्तानीत्यर्थः । अतिशय्यमानानि । अभिभूयमानानीत्यर्थः । अतिशेतिरभिभवे।
भाष्ये—'तद्वता चाऽभिसम्बन्ध' इत्यनेन हि—प्रकृते विशेषणस्य सापेक्षत्व
रूपं तरपोऽप्राप्तिबीजं स्मारितम् । अर्थान्तरत्वम्—इष्टिरूपत्वम् । क्वचित्त्वर्थान्तर
मिति पाठस्तत्राऽप्ययमेवार्थः । भाष्ये—किं तर्हीति । एवं च तत्सामर्थ्यात्सापेक्ष
त्वेपि बहुव्रीहितद्धिताविति भावः। कथमिति । वस्त्रान्तराणां वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्द्धा
तद्वता चाऽभिसम्बन्ध इति येषां बहुव्रीहितद्धितयोरप्राप्त्युपपादिका युक्तिस्तया
तया युक्त्या द्वयोरप्यप्राप्तेः कथमानर्थक्यमिति प्रश्नः । समाधत्ते-यदाहीतीत्यन्ये।
'यदा ह्यन्तरेण वस्त्राणां वस्त्रैर्युगपत्स्पर्द्धा'मिति पाठः। 'तद्वता चाऽभिसम्बन्ध' इति

१ 'अतिशयनानि' । २ 'विनाऽस्यार्थे' ।

मिति ॥ किं तर्हि ? ॥ इष्टिरियं पठिता 'पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद्बहुव्रीहिरिष्टः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः' इति ॥ यदीष्टिरियं पठिता, नार्थोऽनेन ॥ कथं यैषा युक्तिरुक्ता—'वस्त्रान्तराणां च वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्द्धा तद्वता चाभिसंबन्धः,' इति॥ यदा ह्यन्तरेण वस्त्राणां वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्द्धा तद्वताऽभिसंबन्धः क्रियते निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदा बहुव्रीहिर्बहुव्रीहेरातिशायिकः ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति—'सूक्ष्मतरवस्त्र' इति ? ॥ भवति, यदाऽन्तरेण तद्वन्तं वस्त्राणां वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्द्धा भवति निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदाऽतिशायिकः ॥ कथं पुनरन्यस्य प्रकर्षेणाऽन्यस्य प्रकर्षः स्यात् ? ॥ नैवान्यस्य प्रकर्षेणान्यप्रकर्षेण भवितव्यम् । यथैवाऽयं द्रव्येषु यतते—'वस्त्राणि मे स्यु'रिति, एवं गुणेष्वपि यतते—'सूक्ष्मतराणि मे स्यु'रिति ॥ नाऽत्रातिशायिकः प्राप्नोति ॥ किं कार-

प्र.]यैषा युक्तिरिति। सा नाश्रीयत इत्यर्थः। कथं तर्ह्याश्रीयत इत्याह—यदा हीति। अन्यपदार्थमात्रविवक्षायां बहुव्रीहौ कृते पश्चादातिशायिकः क्रियते । अतिशयमात्रविवक्षायां तु प्रत्यये कृते पश्चाद्बहुव्रीहिः।ततश्च 'सूक्ष्मतरवस्त्र' इत्यपि सिद्ध्यति । इष्टौ तु सत्यामेतन्न सिद्ध्येत्।यदुक्तं 'बहुव्रीहौ कृते पश्चादातिशायिकः क्रियत' इति, तत्राह—कथं पुनरिति । अतिशयेन सूक्ष्मवस्त्र इति बहुव्रीहेः प्रत्यये क्रियमाणे वस्त्रगतसौक्ष्म्यप्रकर्षे कथमन्यपदार्थप्रकर्षः स्यादित्यर्थः । अत्रोत्तरं—नैवान्यस्येति । सर्वत्रैव यतः प्रत्ययो विधीयते तदर्थस्य स्वतः प्रकर्षाऽभावादन्यगत एव प्रकर्ष आश्रीयते । यथोक्तम्—'द्रव्यस्याव्यपदेश्यस्य य उपादीयते गुणः। भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षोऽभिधीयते' । इति । एक एवासौ प्रकर्ष इत्यर्थः । यद्यप्यत्रा-

उ.] च । इष्टौ तु सत्यामिति। तस्मादिष्टिर्दुष्टेति भाष्याभिप्राय इति भावः। तर्हीदानीमिति । तदेदानीमित्यर्थः । इष्ट्यारम्भे इति यावत् । इदं न भवति—इदं न सिध्यति । भवति—सिद्ध्यति । कुतस्तत्राह—यदेति,—इति भाष्याक्षरार्थः ।

कथमन्यपदार्थस्य प्रकर्ष इति। यतः प्रत्ययस्तदर्थप्रकर्षस्तत्प्रत्ययनिमित्तम्। एवं च सौक्ष्म्यप्रकर्षे प्रत्यये क्रियमाणेऽप्यन्यपदार्थप्रकर्षाऽभावात्कथं तत्प्रतिपादकसमुदायात्प्रत्ययः । प्रकर्षद्वयप्रतिपादने तु नैकस्य सामर्थ्यम् । न च सौक्ष्म्यप्रकर्ष एवान्यपदार्थप्रकर्षः, अन्यदीयस्याऽन्यदीयत्वाऽयोगादिति भावः । एक एवासाविति । गुणप्रकर्ष एव द्रव्यप्रकर्ष इत्यर्थः । स च क्वचित्प्रवृत्तिनिमित्तगुणप्रकर्षः, यथा-'शुक्लतर' इत्यादौ । क्वचित्तत्सहचरितगुणप्रकर्षो, यथा—'गोतर' इत्यादौ । क्वचित्तद्विशेषणघटकगुणप्रकर्षो, यथा प्रकृते।'नैवाऽन्यस्ये'ति भाष्येणापि पृथग्द्रव्यप्रकर्षाऽभाव एव प्रतिपाद्यते इति बोध्यम् । भाष्ये—वस्त्राणि मे स्युरिति । वस्त्रस्य

१ क्वचिन्न । २ 'वस्त्रैर्युग' ।

णम् ? ॥ 'गुणवचना'दित्युच्यते न च समासो गुणवचनः ॥ समासो गुणवचनः॥ कथम् ? ॥ 'अजहत्स्वार्था वृत्ति'रिति ॥ अथ जहत्स्वार्थायां दोष एव ॥ जहत्स्वार्थायां च न दोषः । भवति बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञान मपि । तद्यथा–'शुक्लवाससमानय' 'लोहितोष्णीषाः प्रचरन्ती'ति, तद्गुण नीयते, तद्गुणाश्च प्रचरन्ति॥*॥उत्तरपदातिशय आतिशायिको बहुव्रीहेर्बह्वाढ्य तराद्यर्थः ॥*॥ उत्तरपदातिशये आतिशायिको बहुव्रीहेर्भवति विप्रतिषेधेन ॥ किं प्रयोजनम्?॥'बह्वाढ्यतराद्यर्थः'। बह्वाढ्यतरः । बहुसुकुमारतरः।

कः पुनरत्र विशेषो–बहुव्रीहेर्वाऽऽतिशायिकः स्यादातिशायिकान्तेन वा बहुव्रीहिः?॥ स्वरकपोर्विशेषः। यद्यत्राऽऽतिशायिकाद्बहुव्रीहिः स्यात्–बह्वाढ्य तरः–एवं स्वरः प्रसज्येत, बह्वाढ्यतर इति चेष्यते । 'बह्वाढ्यकतर' इति च प्राप्नोति, 'बह्वाढ्यतरक' इति चेष्यते ॥*॥समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसङ्ख्यानमुत्तरपदलोपश्च ॥*॥ समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवा

प्र.]श्रयान्तरवर्तिगुणप्रकर्षस्तथापि यत्र यथाभूतः संभवति तत्र तथाभूत आश्रीयते गुणवचनादिति । नात्राजादी गुणवचनादेवेति बोद्धव्यं, तरपोऽत्र प्रकृतत्वात् तस्माद्गुणस्यैव प्रकर्षः संभवति न द्रव्यस्येत्याश्रित्यैतदुक्तम् । अजहत्स्वार्थेति तत्र सूक्ष्माऽर्थस्य विद्यमानत्वात्प्रकर्षसंभवः । बह्वाढ्यतर इति । यद्यत्र बहुव्रीहिं कृत्वा आतिशायिकः क्रियते तदा 'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नी'त्यन्तोदात्तत्वमाढ्यशब्दस्य ऽकारस्य स्याद्रेफाकारस्य चेष्यते । अयमर्थो न्यायसिद्धो,यदि समासात्प्रकर्षप्रत्यय उत्पद्यते तदा किं बहुत्वगुणाश्रयः प्रकर्ष उत आढ्यत्वाश्रयः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तम्

उ.]द्रव्यत्वात्तत्र प्रकर्षाऽभावेन तरब्न कृतः।सूक्ष्मतराणीति।सूक्ष्मत्वस्य गुणस्य तत्र प्रकर्षसम्भवेन बहुव्रीहेरुत्पन्नेनाप्यातिशायिकेन परम्परासम्बद्धस्य तस्य प्रकर्ष उच्यत इति भावः। तथापि यत्रेति। साक्षात्स्वगतगुणप्रकर्षः, स्वसम्बन्धि पदार्थगतगुणप्रकर्षो वा उभयमपि द्रव्यप्रकर्षरूपं भवत्येवेति भावः। भाष्ये–गुण वचनादिति । गुणोपसर्जनगुणिबोधकात्प्रवृत्तिनिमित्तगुणप्रकर्षे, तत्सहचरितगुण प्रकर्षे वा प्रत्यय उच्यत इत्यर्थः । गुणग्रहणं धर्ममात्रपरम् । समासोपि गुण वचन इति । सूक्ष्मत्वविशिष्टवस्त्रविशिष्टपुरुषवचनत्वादिति भावः । अन्यपदार्थे रूढतया गुणवचनत्वं नेत्याशयेन पृच्छति–कथमिति। उत्तरयति–अजहत्स्वार्थेति एवं चावयवार्थोपस्कृतान्यपदार्थस्य समुदायेनोपस्थापनाद्गुणवचनत्वम् । प्रवृत्ति निमित्तसहचरितगुणप्रकर्ष इव प्रवृत्तिनिमित्तविशेषणविशेषणगुणप्रकर्षोऽपि तदुत्पत्ति निमित्तम्। स च 'गोतर' इत्यादाववाच्यगतोपि यदि निमित्तं किं वक्तव्यं विशेष

१ इदं वार्तिकमित्यन्ये ।

दीनामुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । उत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः । शाकभोजी पार्थिवः शाकपार्थिवः । कुतपवासाः सौश्रुतः कुतपसौश्रुतः । अजापण्यस्तौल्वलि-रजातौल्वलिः। यष्टिप्रधानो मौद्गल्यो यष्टिमौद्गल्यः ॥ [वर्णो वर्णेन] ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ २।१।७१ ॥

॥*॥ चतुष्पाज्जातिः ॥*॥ चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-कालाक्षी गर्भिणी । स्वस्तिमती गर्भिणी ॥ [चतुष्पादो गर्भिण्या] ॥

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ २।१।७२ ॥

किमर्थश्चकारः ? ॥ ॥*॥ [चकार] एवकारार्थः ॥*॥ मयूरव्यंसकादय

प्र.]मिति संदेहः स्यात्। तस्मात्पूर्वं प्रकर्षस्य विवक्षा,पश्चादन्यपदार्थस्य । शाक-भोजीति । शाकभोजित्वात्तत्साहचर्यात्तद्व्यपदेशान्नार्थं उत्तरपदलोपेनेत्याहुः ।

चतुष्पा । चतुष्पाज्जातिरिति । केचिज्जातिग्रहणमनुवर्त्यमित्याहुः । अन्ये त्वाहुः-शब्दान्तरसन्निधिनिरपेक्षा ये चतुष्पाज्जातिवचनास्त एवान्तरङ्गत्वाद्गृह्यन्ते न तु कालाक्ष्यादयो यौगिकाः शब्दान्तरसन्निधानाच्चतुष्पाज्जातिविषयाः ॥

मयूरव्यंस । मयूर इव व्यंसको धूर्तः, छात्र इव व्यंसकः, काम्बोज इव मुण्ड इत्युपमानसमासापवादोऽयं समासः प्रतिपदविहितोपमानसमासविषयपूर्वपद-प्रकृतिस्वरबाधनार्थ इत्याहुः। इति कैयटीये महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य प्रथम-पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

उ.]विशेषणतया वाच्यस्येति भावः।अथेति । तत्र हि उपसर्जनपदानामर्थाऽभावेपि प्रधानपदेन समुदायेन वस्तुतस्तादृशगुणोपलक्षितव्यक्तेरेव बोधो न तु गुणानां वाच्यत्वमिति भावः । जहत्स्वार्थायां च न दोष इति । अवयवानामर्थाऽभावेपि तद्गुणविशिष्टाया व्यक्तेरानयनादि यथाऽवाच्यत्वेपि, तथा तद्गतप्रकर्षे प्रत्ययः,गोतर इत्यादाववाच्यवाहदोहादिप्रकर्ष इवेति भावः । सन्देहः स्यादिति । प्रकरणादिना निश्चयसम्भवादिदं चिन्त्यम् । नार्थं उत्तरपदलोपेनेत्याहुरिति । अत्राऽरुचिबीजं तु 'शाकभोजिपार्थिव' इत्यादिप्रयोगव्यावृत्तये वार्तिकमावश्यकमिति॥[वर्णो वर्णेन]॥

चतुष्पादो । भाष्ये-'वक्तव्य'मित्यस्य व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानप्रकारं दर्शयति-केचिदित्यादिना । शब्दान्तरेति । 'चतुष्पाद्वचनाश्चतुष्पाद्विषया' इत्येव पाठः । 'जाति'रित्यस्य विच्छिन्नत्वादन्तरङ्गबहिरङ्गभावस्य च सर्वैर्दुर्ज्ञेयत्वाद्वचन-मेवावश्यकमिति तत्त्वम् ॥ [चतुष्पादो] ॥

मयूर। मयूर इव व्यंसक इति। केचित्तु विशेषणसमासे गुणवचनत्वाद्व्यंस-कस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते इदमित्याहुः । तन्न । 'उपमानानी'ति सूत्रस्थभाष्यकैयट-

१ क्वचिन्न । २ लुप्तं स्यात् । ३ इदं भाष्यमित्यन्ये ।

एव॥ क मा भूत्?॥परमो मयूरव्यंसक इति॥ [मयूरव्यंसकादयश्च]॥
इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥पादश्च समाप्तः ॥२।१।३॥

अर्द्धं नपुंसकम् ॥ २।२।२ ॥

इह कस्मान्न भवति—ग्रामार्द्धो नगरार्द्ध इति ?॥ अर्द्धशब्दस्य नपुंसक-
लिङ्गस्येदं ग्रहणं, पुँल्लिङ्गश्चात्रायमर्द्धशब्दः॥ क पुनरयं नपुंसकलिङ्गः, क
पुँल्लिङ्गः ?॥ समप्रविभागे नपुंसकलिङ्गः, अवयववाची पुँल्लिङ्गः॥ इह
कस्मान्न भवति—'अर्द्धं पिप्पलीना'मिति ?॥ न वा भवति—अर्द्धपिप्पली
इति ?॥ भवति। यदा खण्डसमुच्चयः—अर्द्धपिप्पली चाऽर्द्धपिप्पली चार्द्ध-

प्र.] अर्द्धं नपुं। नपुंसकस्याऽव्यवस्थितत्वात्कृते च समासे पूर्वपदार्थस्य लिङ्ग-
विशेषाऽनवधारणात्कृतमपि नपुंसकग्रहणमकृतसममिति मत्वा पृच्छति-
इहेति। क पुनरिति। नपुंसकत्वावधारणहेतावर्थे प्रश्नः। अवयववाची पुँल्लि-
इति। नियमेन नपुंसकलिङ्गो न भवतीत्येवंपरमेतत्। अवयववाची त्वभिधेय-
वशात्सर्वलिङ्गः। तथा च प्रयोगो दृश्यते—'अपूपार्द्धं मया भक्षितं' 'दन्तार्द्धमास्या-

उ.]रीत्या तस्य 'येन नाप्राप्ति'न्यायेन विशेषणसमासबाधकत्वात्। इति॰नागोजीभट्ट-
कृते भाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकं। पादश्च समाप्तः॥

अर्द्धं। सूत्रे 'नपुंसक'मित्युक्तेरिह 'कस्मा'दितिप्रश्नोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्याह-
नपुंसकस्येति। सूत्रे नपुंसकग्रहणं क्रिमर्द्धशब्दस्याऽर्थविशेषप्रतिपत्तये, उत
समासगतरूपविशेषप्रतिपत्तये ?। नाद्य इत्याह—अव्यवस्थितत्वादिति।
नपुंसकत्वस्याऽपूपार्द्धमित्यादावन्यपदार्थेपि दर्शनादिति भावः। नान्त्य इत्याह-
कृते चेति। तस्य नपुंसकत्वलक्षणविशेषानवसायेन तत्कृतरूपविशेषाऽभावादिति
भावः। अधिकरणस्याकाशस्य निर्ज्ञातत्वात्प्रश्नानुपपत्तेराह—नपुंसकत्वेति।
कस्मिन्नर्थे पुंस्त्ववाचक इति भाष्याक्षरार्थः। पुँल्लिङ्ग एवेति भ्रमं वारयति—नियमे-
नेति। नपुंसकग्रहणं ज्ञापकमिति। निर्देशेन नपुंसकत्वमात्रे लब्धेपि नित्य-
नपुंसकत्वलाभाय तस्यावश्यकत्वम्। अन्यथा 'अपूपार्द्धं' 'दन्तार्द्ध'मित्यादावव-
मांशवाचिन्यपि एकदेशिसमासः स्यादिति चिन्त्यमेतत्। परे तु 'समप्रविभागे
नपुंसकलिङ्ग' इत्यस्य—नपुंसकलिङ्गोऽपीत्यर्थः।। अत एवैओङेच इगिति सूत्रयोर्भाष्ये
'एचो ह्रस्वविधानेऽर्द्धैकारार्द्धौकारौ प्राप्नुत' इति शङ्कायां 'नैव लोके नापि वेदेऽर्द्ध
एकारोऽर्द्ध ओकारो वाऽस्ती'त्युत्तरपरभाष्ये समविभागविषयेपि पुँल्लिङ्गः प्रयुक्तः।
अवयववाची तु पुँल्लिङ्ग एव। अपूपार्द्धमिति—समप्रविभाग एव। अन्यत्राप्य-

१ 'परमं। २ अर्द्धशब्दस्येदं नपुं'। ३ 'श्चात्राऽर्द्ध'।

पिप्पली चाऽर्द्धंपिप्पल्य इति। यदा त्वेतद्वाक्यं भवति–अर्द्धं पिप्पलीनामिति, तदा न भवितव्यम् ॥ तदा कस्मान्न भवति ?॥ एकाधिकरण इति वर्त्तते॥ न तर्हीदानीमिदं भवति–'अर्द्धराशि'रिति ? ॥ भवति । एकमेवेदमधिकरणं भवति योऽसौ राशिर्नाम ॥ [अर्द्धं नपुंसकम्] ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ २।२।३ ॥

अन्यतरस्याङ्ग्रहणं किमर्थम् ? ॥ अन्यतरस्यां समासो यथा स्यात्, समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात्–'द्वितीयं भिक्षाया' इति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा, तया वाक्यमपि भविष्यति॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्,–एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासोऽपि यथा स्यात्–'भिक्षाद्वितीय'-मिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमपि विभाषा, षष्ठीसमासोऽपि । तावुभौ वचनाद्भविष्यतः ॥ अत उत्तरं पठति–॥*॥ द्वितीयादीनां विभाषा-

प्र.]पतित'मिति। तदत्र नपुंसकग्रहणाद्यस्मिन्नर्थविशेषे नियमेन नपुंसकत्वं तदर्थवृत्ति-रेवार्द्धशब्द आश्रीयते, तत्रैवार्थे नपुंसकत्वाऽव्यभिचारात् । 'अर्द्ध'मिति निर्देशा-देव नपुंसकत्वे लब्धे नपुंसकग्रहणं ज्ञापकं निर्देशेषु लिङ्गाऽविवक्षायाः। यदा त्वेत-दिति । अर्थश्चाऽत्र भिद्यत एव। समासे च कृते 'अर्द्धपिप्पली'त्येव स्यात्, पूर्व-पदार्थस्य च प्राधान्यात्तस्य चैकत्वात्। अर्द्धराशिरिति । राशेरवयवव्यतिरेकेणाऽ-सत्त्वादवयवानां च बहुत्वादेकत्वाऽभावं मन्यते । एकमेवेति । शब्दादेकस्यैवाऽ-

उ.]पार्द्ध इत्येव।'परवल्लिङ्ग'मिति सूत्रे भाष्येऽप्येतत्स्पष्टमित्युत्तरसूत्रे स्फुटीकरिष्यते। अन्यतरस्याङ्ग्रहणाऽपकर्षेण योगविभागेन वा एकदेशिसमासविषये षष्ठीसमासः सूत्र-कृतोऽपीष्ट एव । एवं चारम्भप्रत्याख्यानयोः समफलता । नपुंसकग्रहणं तु सूत्रेषु निर्देशे लिङ्गाऽविवक्षाया ज्ञापकमित्याहुः। भाष्ये–अर्द्धं पिप्पलीनामिति । दशानां पिप्पलीनामर्द्धमित्यर्थः। न च समासे एकत्वसङ्ख्यायामौतसर्गिकत्वात्कथमत्र समासा-पादनम्, एकत्वस्यापि तत्राऽभानाच्छुद्धपिप्पलीत्वेनानेकपिप्पलीबोधसम्भव इति शङ्काशयः। इतरोऽर्द्धपदार्थस्य तत्र पञ्चपिप्पलीरूपत्वेन समासे बहुवचनं मत्वा पृच्छति–न वा भवतीति । अर्थाऽन्तरे भवति न त्वेतदर्थे इत्याह परः–भवति यदेत्यादिना । अर्थश्चात्रेति । दशानां पिप्पलीनामर्द्धं, पञ्चेत्यत्रार्थः, पिप्पलीनां प्रत्येकमर्द्धानि बहूनीति तत्रार्थः । भाष्ये—'तदा न भवितव्य'मित्यस्य—'अनेन रूपेण न भवितव्य'मित्यर्थस्तमभिप्रेत्याह–अर्द्धपिप्पलीत्येव स्यादिति । यद्यप्यर्द्ध-पदार्था बहवस्तथाप्यर्द्धशब्देनैकत्वावरुद्धसमुदायस्यैव भानादिति भावः । तदा कस्मान्नेति । समासः कुतो नेत्यर्थः । तिरोहितभेदस्येति । तिरोहितावयव-

१ 'एकमेतदधिक' । २ क्वचिन्न । ३ 'तुरीया' ।

प्रकरणे विभाषावचनं ज्ञापकमवयवविधाने सामान्यविधानाऽभावस्य॥*॥ द्विती-
दीनां विभाषाप्रकरणे विभाषावचनं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम्] ॥ 'ज्ञा
कार्थम्' ॥ किं ज्ञाप्यते ? ॥ एतज्ज्ञापयत्याचार्यः—'अवयवविधौ सामा
विधिर्न भवती'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ भिनत्ति छिनत्ति
श्नमि कृते शन्न भवतीति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । शवादेशाः श्यन्नाद
करिष्यन्ते ॥ तत्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्त
क्व प्रकृतम् ? ॥ 'कर्तरि श'बिति ॥ तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थ
'रुधादिभ्य' इत्येषा पञ्चमी 'श'बिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति—'तस्

प्र.] र्थस्य तिरोहितभेदस्याऽवगमात् ॥ [अर्द्धं नपुंसकम्] ॥

द्वितीयतृतीय । अन्यतरस्याङ्ग्रहणस्य पक्षे षष्ठीसमासप्राप्तये कृतस्य ज्ञापक
नान्तरीयकतया प्रतिपादयितुं पूर्वपक्षोपन्यासः । यद्यपि 'पारेमध्ये' इत्यत्राऽय
ज्ञापितस्तथापीह स्मरणाय पुनर्ज्ञाप्यते। अवयवविधान इति । सामान्याश्रयसमू
ऽपेक्षया प्रतिनियतो विशेष एकदेशो भवतीति विशेषविषयं विधानमवयववि
शब्देनोक्तम् । किमेतस्येति । न्यायादेव विशेषविधिः सामान्यविधेर्बाधक इ
मत्वा पृच्छति । भिनत्तीति । विरोधादेकफलत्वाच्च बाध्यबाधकभावः । इह
भिन्नदेशत्वाद्विरोधाऽभावो, विकरणानां चानर्थक्यादेकफलत्वाऽभावः। वार्तिककार
मतेनेदमुक्तम् । स हि विरोधाऽभावे बाध्यबाधकभावं नेच्छति । तथा च
'श्नम्बहुजकक्षु नानादेशत्वादुत्सर्गप्रतिषेध' इति । भाष्यकारस्तु विनापि विरो
सामान्यविशेषविध्योर्बाध्यबाधकभावमभ्युपगच्छति । अर्थाऽभिधाने साहायक

उ.]भेदस्येत्यर्थः । समूहः समूहिभ्यो भिन्नोऽपीति भावः। [अर्द्धं नपुंसकम्]
द्वितीयतृतीय।नान्तरीयकतयेति। तत्सिद्ध्यनुगुणतया ज्ञापकत्वमस्येति भा
स्मरणाय पुनर्ज्ञाप्यते इति । वारद्वयज्ञापनं दृढसंस्कारजननद्वारा शीघ्रस्मर
येत्यर्थः । विनिगमनाविरहादिदमपि ज्ञापकमिति भावः। सामान्येऽवयवाभावाद
समान्याश्रयसमूहेति । 'षष्ठी'त्यादिना सामान्यशास्त्रेण विहितेत्यर्थः। प्रतिनि
इति । 'अर्द्ध'मित्यादिशास्त्रेण विहितः । भाष्ये—अवयवविधाविति । तद्वि
नोत्सर्गप्रवृत्तिरित्यर्थः । न्यायादिति । येन नाप्राप्तिन्यायादित्यर्थः । विरोधा
त्यादि । तदुभयसत्त्वे हि बाध्यबाधकभावः । प्रकृते चोभयोरप्यभावात्तदभाव इ
वार्तिकमतेनेदं प्रयोजनमुक्तमित्यन्वयः । भाष्यकारस्त्विति । 'सत्यपि सम्भ
बाधनं भवती'ति तदुक्तेरिति भावः । नन्वीदृशं दधिदानं तक्रदानस्य नि
दृष्टं, तत्र ह्येकफलतास्ति,न च सा प्रकृते इत्यत आह—अर्थाभिधाने इति। अ

१ लुप्तं स्यात् । २ 'ज्ञापनार्थं'। ३ 'अवयवविधाने' । ४ इतिः क्वचि

दित्युत्तरस्ये'ति ॥ प्रत्ययविधिरयं, न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति ॥ नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चा[1]ऽनुवर्तते॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो–'यत्रोत्सर्गापवादं विभाषा तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो[2] न भवती'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ 'दिक्पूर्वपदान्ङीप्' । प्राङ्मुखी प्राङ्मुखा[3] । प्रत्यङ्मुखी प्रत्यङ्मुखा । ङीपा मुक्ते ङीष् न भवति ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्–'दिक्पूर्वपदान्ङीऽषोनुदात्तत्वं। ङीब्विधाने ह्य[4]न्यत्रापि ङीब्विपयान्ङोप्प्रसङ्गः' इति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्— 'अर्द्धपिप्पली' 'अर्द्धकोशातकी' । एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति ॥ 'उन्मत्तगङ्गं' 'लोहितगङ्गम्' । अव्ययीभावेन मुक्ते बहुव्रीहिर्न भवति ॥ दाक्षिः प्लाक्षिः। इञा मुक्तेऽण्न भवति ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते,–उपगोरपत्यमौपगवः,–तद्धितेन मुक्ते उपग्वपत्यमिति न सिध्यति॥ अस्त्यत्र विशेषः–द्वे ह्यत्र विभाषे,–'दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्यां'

प्र.]पत्तावेकफलताऽप्यनयोरस्ति । प्राङ्मुखीति। 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वे'त्यतो ङीष्ङी[5]-ब्विधौ वेत्यनुवृत्तिः । नैतदस्तीति ।—वार्त्तिककारस्य मतमाश्रित्य प्रयोजनप्रत्याख्यानम् । यद्यपूर्वो ङीब्विधीयते तदा 'प्राग्गुल्फा' 'प्राग्जङ्घे[6]'त्यादावपि स्यात् । ङीष एव त्वनुदात्तत्वविधाने ङीषोऽत्र प्रतिषिद्धत्वाद्दोषाऽभावः । तदेवं नित्ये स्वर-

उ.]पत्तिः–प्राप्तिः। वस्तुतो भाष्यनये विरोधाऽभाव इवैकफलत्वाऽभावेपि बाध इति निरूपितमाकडारसूत्रे भाष्ये । शबादेशाः श्यन्नादय इति । तत्र श्नमादेशत्वाच्छपं निवर्तयति, मित्त्वादन्त्यादचः परो, रमागमवदिति भावः । भाष्ये— यत्रोत्सर्गापवादमिति । 'यत्रोत्सर्गापवादं महाविभाषाविकल्पितं तत्रे'ति पाठान्तरम् । 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वे'त्यतो ङीष्ङीब्विधौ वे'त्यनुवृत्तिरिति पाठः । उत्सर्गापवादयोरुभयोरपि वैकल्पिकत्वं दर्शयितुं ङीष्ङीब्विधावित्युक्तम् । वार्त्तिकारस्येति । यदि त्वसंयोगोपधादित्याद्यनुवर्त्त्याऽपूर्वो ङीब्विधीयते तदा प्रयोजनं भवत्यंवेत्येवमुक्तम् । इत्यादावपि स्यादिति । 'असंयोगोपधा'दित्याद्यनुवृत्तौ प्रतिपत्तिगौरवमिति वार्त्तिकाशय इति भावः । ङीष एव त्वनुदात्तत्वविधाने इति । ङीबादेशद्वारेत्यर्थः । 'नित्ये स्वरमात्रविधाने' इत्यस्यापि स्वरमात्रफलं[7]कङीबादेशविधाने इत्यर्थः । नित्यत्वं वाग्रहणाऽननुवृत्तेः । तदनुवृत्तौ हि पक्षे ङीष्श्रवणं स्यादेवेति भावः । भाष्ये–इदं तर्हि प्रयोजनमर्द्धपिप्पलीत्यादि । 'परवल्लिङ्ग'मितिसूत्रस्थभाष्येणेदं विरुध्यते । तत्र हि–'एकदेशिसमासो नारप्स्यते । कथमर्द्धपि॰ लीति?.।

१ 'त एवा'। २ 'उत्सर्गोऽपि न'। ३क्वचिन्न । ४ हिः क्वचिन्न । ५ ङीषिति क्वाचित्कम् । ६ 'प्रत्यग्जघने'। 'प्राग्जघने' । ७ 'फलके ङीबादे' ।

'समर्थानां प्रथमाद्वे'ति च। तत्रैकया वृत्तिर्विभाषा, अपरया वृत्तिविषये विभाषाऽपवादः ॥ क्रियमाणेऽपि वै अन्यतरस्याङ्ग्रहणे षष्ठीसमासो न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ?॥ 'पूरणगुणेने'ति प्रतिषेधात् ॥ नैतत्पूरणान्तम्; अनैतत्पर्यवपन्नम् ॥ एतदपि पूरणान्तमेव ॥ कथम् ? ॥ पूरणं नामार्थस्तमाह तीयशब्दः, अतः पूरणम्। योऽसौ पूरणान्तात्स्वार्थे भागेऽन्, सोऽपि पूरणमेव ॥ एवं तर्ह्यन्यतरस्याङ्ग्रहणसामर्थ्यात्षष्ठीसमासो भविष्यति ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ २।२।४ ॥

किमर्थश्चकारः ? ॥*॥ चकारोऽनुकर्षणार्थः ॥*॥ किमनुकृष्यते ? ॥ 'अन्यतरस्या'मित्येतदनुकृष्यते ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ अन्यतरस्यां समासो यथा स्यात्, समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात्—'जीविकां प्राप्त' इति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। द्वितीयासमासोऽपि यथा स्यात्—'जीविकाप्राप्त' इति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्, अयमप्युच्यते, द्वितीयासमासोऽपि, तदुक्तवचनाद्भविष्यति ॥ एवं तर्हि नाऽयमनुकर्षणार्थश्चकारः ॥ किं तर्हि ?॥

प्र.]मात्रविधाने नास्ति सामान्यविशेषविधित्वम्। वृत्तिविषय इति। एकार्थीभावविषय इत्यर्थः। नैतदिति। 'पूरणगुणे'त्यत्र पूरणाधिकारविहितप्रत्ययान्तग्रहणादिति भावः। अनैतदिति। 'पूरणाद्भागे तीयाद'न्निति स्वार्थिकेनाऽना व्यवहितमित्यर्थः। एतदपीति। 'पूरणगुणसुहितार्थे'त्यत्राऽर्थशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धात् पूरणार्थग्रहणं, न तु तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमित्यर्थः॥ [द्वितीयतृतीय]

उ.]समानाधिकरणो भविष्यति—अर्धं चासौ पिप्पली चेति। न चैकदेशिसमासेन षष्ठीसमासस्य तेन बाधो भवति, अन्यथा षष्ठीसमासोऽपि प्राप्नोति। इष्यते षष्ठीसमासोऽपि—'अपूपार्द्धं मया भक्षितं' 'लब्धं मया ग्रामार्द्ध'मिति। एवं पिप्पल्यर्धमित्यपि भवितव्य'मित्युक्तम्। तस्माद्यथाश्रुतसूत्रमते एकदेश्युक्तिरियम्। उन्मत्तगङ्गम्। अव्ययीभावेनेति। यद्यपि वाक्येन संज्ञानवगमात्सोऽव्ययीभावो नित्यसमासस्तद्वत्समासाऽन्यूनार्थकवाक्याऽभावात्तथापि वा पदं तत्र सम्बध्यत एव। अत एव वाक्यं भवत्येव। अत एव 'संज्ञाया'मिति समासविषयेऽपि 'वाप्याश्च वाप्यश्व' इति वाक्यं भाष्याद्युक्तं सङ्गच्छत इति भावः। पूरणाधिकारेति। पूरणशब्दस्य स्वरितत्वादित्यभिमानः। 'पर्यवपन्न'शब्दं व्याचष्टे—अना व्यवहितमिति स्वरभेदं प्राप्तमिति यावत्। ननु तदधिकारेति। एवं च सूत्रे विनिगमनाविरहः

१ 'पूरणेनेति'। २ पूरणान्तः स्वार्थे'। ३ 'पूरणं भवति'। ४ कुसं स्व... ५ भाष्यमिदमित्यन्ये। ६ 'समासो यथा'। ७ 'विहितत्वं'।

अत्वमनेन विधीयते—'प्राप्तापन्ने द्वितीयान्तेन सह[1] समस्येते, अत्वं च भवति प्राप्तापन्नयो'रिति। प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविका। आपन्ना जीविकामापन्नजीविका॥

कालाः परिमाणिना ॥ २।२।५ ॥

किंप्रधानोऽयं समासः ? ॥ उत्तरपदार्थप्रधानः ॥ यद्युत्तरपदार्थप्रधानः सधर्मणाऽनेनान्यैरुत्तरपदार्थप्रधानैर्भवितव्यम् । अन्येषु[2] चोत्तरपदार्थप्रधानेषु यैवासावन्तर्वर्तिनी विभक्तिस्तस्याः समासेऽपि श्रवणं भवति । तद्यथा—राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति । इह पुनर्वाक्ये षष्ठी, समासे प्रथमा, केनैतदेवं

प्र.] प्राप्तापन्ने। अत्वं च भवतीति । चकारेण समुच्चयार्थेनाऽकारप्रश्लेषोऽनुमीयते। सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य प्रकृतिभावः प्रगृह्याश्रयो न भवति। यद्वा समाहारद्वन्द्वे कृते विषयसप्तमी-अकारादेशापेक्षा क्रियते, सुपिति चानुवर्तनात् प्राप्तापन्नयोरेव सन्निधानादुपसर्जनसंज्ञा भवति, सूत्रारम्भसामर्थ्याद्वा । प्राप्ता जीविकामिति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'प्राप्ता'शब्दस्य समासः। [प्राप्तापन्ने च] ॥

कालाः। इह वृत्तिवाक्ययोः समानाऽर्थत्वं न्याय्यं, 'मासो जातस्ये'ति च वाक्ये जातस्य विशेषणत्वादप्राधान्यम्, समासे तु 'मासजातो दृश्यता'मित्यादौ जातस्यैव कार्यसम्बन्धाऽवगमात् प्राधान्यमन्योत्तरपदार्थप्रधानवैधर्म्यं च लक्ष्यत इति मत्वा पृच्छति—किंप्रधान इति । योऽसाविति ।—षष्ठीनिवृत्तौ न्यायकथनं । सम्बन्धस्य

उ.] द्भाष्यप्रामाण्याच्चाऽन्प्रत्ययान्तानां केवलानां च द्वितीयादीनां ग्रहणम् । भिक्षासंबन्धिद्वित्वसङ्ख्यापूरणमित्यर्थः । भाष्ये—एवंतर्हीति । अन्यतरस्यामित्येतत्सामर्थ्यात्पूरणेति प्रतिषेधो नेति भावः । [द्वितीयतृतीय] ॥

प्राप्तापन्ने च। अयमप्युच्यत इत्यादि । उभयोरपि प्राप्तापन्नग्रहणेन विशेषविहितत्वादित्यर्थः । द्वितीययेत्यत्र प्रश्लेषे उद्देश्याऽसंनिधानं, चकारेण व्यवधानं चेति भावेनाह—सौत्रत्वाच्चेति । सूत्रारम्भेति । 'द्वितीयाश्रिते'त्येव सिद्धे एतत्सामर्थ्यादिति भावः। लिङ्गविशिष्टेति। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वादित्यपि बोध्यम् ॥

कालाः प । तत्पुरुषे प्राय उत्तरपदार्थप्राधान्यात्प्रश्नाऽनुपपत्तिमाशङ्क्याह—इहेति । प्राधान्यमिति । एवं च समानाऽर्थत्वभङ्ग इति भावः । ननु चित्रगुरित्यादिवत्समासे उत्तरपदार्थप्राधान्यमेकार्थीभावकृतं स्यात्तत्राह—अन्योत्तरेति । तद्वैधर्म्यं च भाष्योक्तम् । किं च वाक्यविपरीतविशेषणविशेष्यभावो नैकार्थीभावसाध्यः, अत एव तस्य एकार्थीभावकृतविशेषेषु भाष्ये गणनाऽभावः । किंप्रधानोयं समास इति समासपदं विग्रहपरमपि । उत्तरपदार्थप्रधान इत्युत्तरमप्युभयसाधारणम् । न च विग्रहेपि जातस्य प्राधान्ये[3] 'जातस्य मास' इति षष्ठ्यनुप-

[1] क्वचिन्न । [2] 'अन्येषु वै चोत्तर' । [3] जातस्य विशेष्यत्वेपीत्यर्थः ।

भवति ? ॥ योऽसौ मासजातयोरभिसंबन्धः समासे स निवर्तते । अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नः। तत्र 'प्रातिपदिकार्थे प्रथमे'ति प्रथमा

प्र.]चान्तर्भावादनुद्भव एव निवृत्तिः।अभिहित इति।–प्रथमोत्पत्तिनिमित्तकथनम्। अनुद्भूतोपि सम्बन्धो गुणभावेन समासाऽभिधेयत्वादभिहित इत्युच्यते । तत्राऽभिहितोपि कश्चिन्नाऽन्तर्भवति, यथा 'राज्ञः पुरुष' इत्यत्र वाक्ये षष्ठ्या सम्बन्धोऽभिधीयते न तु क्वचिदन्तर्भावमुपयाति।राजसखादौ च बहुव्रीह्यर्थस्याऽन्तर्भावोऽस्ति, न त्वभिधानमित्युभयोपादानम् । इह परिमाणं जातस्य प्रतिपादयितुं वाक्ये परि-

उ.]पत्तिः,विशेषणादेव षष्ठीविधानादिति वाच्यं, वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वानुरोधेन तस्य वाक्यस्य वृत्त्यर्थबोधकत्वविवक्षायां विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येऽपि पूर्वजात-संस्काराऽनिवृत्तेः । अन्यथा समासे जातप्राधान्येन विशेषणविभक्तिषष्ठ्यापादनस्य भाष्येऽसङ्गत्यापत्तेः। मम तु न दोषः, विग्रहेपि तस्यैव प्राधान्येन तत्स्थितिवत्समासादपि तदापादनात् । तदुत्तरषष्ठ्यैव तत्र मासविशेषणकसम्बन्धप्रतीतिवत्समासे विशिष्टोत्तरषष्ठ्या तत्सम्भव इत्याशयात् । सम्बन्धस्याऽशेषत्वान्न षष्ठीत्युत्तरम्। भाष्ये–यैवासावन्तर्वर्तिनीति।'उत्तरपद' इति शेषः। योसाविति। परिच्छेद्यपरिच्छेदकत्वरूपः । समासे इति । षष्ठीप्रयोजको न भवतीत्यर्थः । तदाह–अभिहित इति। षष्ठ्यप्रवृत्तौ निमित्तमिदम्,समासेनाऽभिहितो यतः–अतएवाऽन्तर्भूतः। प्रथमोत्पत्तिनिमित्तमाह–प्रातिपदिकार्थ इति।(हि) यतोऽभिहितः,अत एव प्रातिपदिकार्थः संपन्न इत्यर्थः। अन्यथा 'पचती'त्यादौ कर्ताऽभिधीयमानो गुणभूतत्वादन्तर्भूतोपीति तत्रापि प्रथमा स्यादत इदमुक्तम् । अनभिहितसम्बन्ध एव षष्ठीति तात्पर्यम् । अन्तर्भावादिति । सम्बन्धिविषयकोपस्थितिविषयत्वादित्यर्थः । अनुद्भव एवेति । पृथगुपस्थित्यविषयसम्बन्धिकत्वमनुद्भवः । प्रथमोत्पत्तिनिमित्तमिति । षष्ठीप्रतिबन्धद्वारेत्यर्थः । ननु 'पक्व' इत्यादौ तत्त्वेनाभिधीयमानं कर्मादिकमभिहितमित्युच्यते नैष तथा, सम्बन्धत्वेनाऽभानादत आह–गुणभावेनेति। सम्बन्धाभिधानमेव भवतीत्यर्थः । सम्बन्धिविषयकोपस्थितिविषयत्वमेव गुणभाव इत्याहुः । न तु क्वचिदन्तर्भावमिति । न सम्बन्धिविषयकोपस्थितौ विष-

१ क्वचिन्न ।२ 'तत्रापि'। ३ पूर्वेति।वृत्त्यर्थबोधकत्वविवक्षातः पूर्वं जातस्य यद्विशेषणत्वरूपसंस्कारस्याऽनिवृत्तेरित्यर्थः । ४ प्राधान्येन–विशेष्यत्वेन । तस्यैव–जातस्यैव । तत्स्थितीति । षष्ठीस्थितीत्यर्थः । ५ जातसंस्काराऽनिवृत्तेरिति भावः। ६ जातोत्तरेत्यर्थः । तत्र–वाक्ये । ७ परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेत्यर्थः। ८ मासविशेषणकप्रतीतिसम्भव इत्यर्थः । अतो जातात्स्थितेरपि मासादिविशेषणबोधिका षष्ठी कस्मान्नेति समाहितम् ।

भविष्यति ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति—मासजातस्येति ? ॥ भवति बाह्यमर्थमभिसमीक्ष्य[1] षष्ठी॥*॥ कालस्य येन समासस्तस्याऽपरिमाणित्वादनिर्देशः ॥*॥ कालस्य येन समासः सोऽपरिमाणी । तस्याऽपरिमाणित्वादनिर्देशः। अगमको निर्देशोऽनिर्देशः । नहि जातस्य मासः परिमाणम् ॥ कस्य तर्हि ? ॥ त्रिंशद्रात्रस्य ॥ तद्यथा 'द्रोणो बदराणां देवदत्तस्ये'ति,—न देवदत्तस्य[2] द्रोणः परिमाणम् ॥ कस्य तर्हि ? ॥ बदराणाम् ॥*॥ सिद्धं तु कालपरिमाणं यस्य स

प्र.]माणिन एव षष्ठी कर्त्तव्या—'मासो जातस्ये'ति। मासस्य जात इति ह्यभिधीयमाने विवक्षितोऽर्थो न प्रतीयते।तत्र यथा चित्रा गावो यस्येति वाक्ये यद्यपि गवां प्राधान्यं तथापि चित्रगुरिति वृत्तावप्राधान्यमेव, तथेहापि वृत्तिवाक्ययोः परिमाणिनः प्राधान्याऽप्राधान्ये शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्भवतः। भवति बाह्यमिति। परिमाणपरिमाणिसम्बन्ध एव समासेऽन्तर्भूतः,न तु बाह्यसम्बन्ध्यपेक्षो 'मासजातस्य वस्त्र'मित्यादिरपि सम्बन्ध इत्यर्थः । नहि जातस्येति । तस्य हि दिष्ट्यादि परिमाणं, न तु मासः, नाऽपि तत्सत्ताया मासः परिमाणम्, सत्ताया नित्यत्वात् । नाऽपि जन्मक्रियायाः, तस्या एकक्षणभावित्वान्मासेन संबन्धाऽसंभवात् । त्रिंशद्रात्रस्येति । ननु त्रिंशद्रात्र एव मासो नाऽपर इति भेदाऽभावादयुक्तमेतत् । नैष दोषः । कालो जातस्य मासेन परिच्छिद्यते । तथा हि—'कियान् कालोऽस्य जातस्ये'ति प्रश्ने 'मास' इत्यादि प्रतिवचनम् । स च परिच्छिद्यमानस्त्रिंशद्रात्रात्मक एव संप-

उ.]भवतीत्यर्थः । उभयोः पृथगुपस्थितयोरेव सम्बन्धसम्भवादिति भावः।विवक्षितोर्थ इति। 'कियान्कालोऽस्य जातस्ये'ति प्रश्ने 'जातस्य मास' इत्युत्तरेणैवाकाङ्क्षाशान्तिर्न तु 'मासस्य जात' इत्युत्तरेणेति स एव विवक्षितोऽर्थः, स च न ततः प्रतीयत इति भावः । मासजात इति समासस्य त्वार्थमुत्तरत्वं बोध्यम् । नन्वेवं विग्रहे षष्ठीसमासेनैव सिद्धौ सूत्रं व्यर्थम्, उत्तरं तु तवेव ममाप्यार्थमेवेति चेत्, न, एतद्भाष्यप्रामाण्येन परिच्छेद्यपरिच्छेदकसमभिव्याहारे परिच्छेद्यबोधकादेव षष्ठीति स्वीकारात्, अवयवावयविनोः समभिव्याहारे यथाऽवयविवाचकादेव । तन्त्राऽर्थे 'जातमास' इत्यनिष्टनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिति । यद्यपि एतद्भाष्यात्तद्वहतीति सूत्रभाष्याच्च वृत्त्यर्थोपदर्शके विग्रहवाक्येऽपि तत्समानैव विषयतेति लभ्यते तथाऽप्यत्र वाक्यपदमर्थबोधाय प्रयुक्तस्वतन्त्रवाक्यपरमिति बोध्यम् । भाष्येप्येवमेव। सत्ताया नित्यत्वादिति। नित्यत्वमत्र परिच्छेदकाल्पाधिकालस्थायित्वं बोध्यम् । इत्यभिप्रायेणेति । जातसम्बन्धी कालो मास इत्यभिप्रायः । भाष्ये—बदराणामिति । देवदत्तसम्बन्धिबदराणामित्यर्थः ।

१ 'मर्थमपेक्ष्य'। २ 'देवदत्तस्य न द्रोणः' ।

कालस्तेन ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['कालपरिमाणं यस्य स कालस्तेन']। कालपरिमाणं यस्य स कालस्तेन सह समस्यत इति वक्तव्यम्॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तं—"कालस्य येन समासस्तस्याऽपरिमाणित्वादनिर्देशः" इति ॥ कं पुनर्भवान्कालं मत्वाह—"कालस्य येन समासस्तस्याऽपरिमाणित्वादनिर्देशः" इति ? ॥ येन मूर्तीनामुपचयाश्चाऽपचयाश्च लक्ष्यन्ते तं कालमित्याहुः । तस्यैव कया चित्क्रियया यु...

प्र.]द्यत इत्यभिप्रायेणैतदुक्तम्। एतदेव दृष्टान्तेन दर्शयति—तद्यथेति।सिद्धं त्विति। कालशब्देन कालसामान्यमुच्यते । यस्य जातादेः संबन्धिनः कालसामान्यस्य परिमाणं मासादिस्तेन स कालो मासादिः समस्यते। अथ वा कालशब्देन मासादिः कालविशेष उच्यते,स कालः परिमाणं यस्य कालसामान्यस्य तद्यस्य सम्बन्धि तेन स कालो मासादिः समस्यत इत्यर्थः। कं पुनरिति । यदि नित्य एको विभुः कालस्तदा तस्य भेदाऽभावात्परिच्छेदकत्वाऽसंभवः।अथोपाधिभेदात्तस्य भेदस्तदा तद्भेदभिन्नस्य जातमपि प्रति परिच्छेदकत्वमस्त्येव । येन मूर्तीनामिति । तरुतृणलता प्रभृतीनां कदाचिदुपचयः,अन्यदा त्वपचयः । स प्रत्ययान्तराऽविशेषेपि यत्कृतः स काल इत्यर्थः । यद्येवं तस्यैकत्वात्कथमहरादिविभाग इत्याह—तस्यैवेति । परो...

उ.] कालशब्देनेति । 'कालपरिमाण'मिति षष्ठीतत्पुरुषः । अत्र व्याख्याने वार्तिकस्थकालपदार्थयोः स्वरसत ऐक्यं प्रतीयमानं भज्येतेत्यत आह—अथवेति । अस्मिन् पक्षे 'कालपरिमाण'मिति बहुव्रीहिः । तद्यस्येति । तत्—कालसामान्यं । जातमपि प्रतीति। जननक्रियापरिच्छेदद्वारेत्यर्थः।तरुतृणेति।पदार्थानामनन्यथासिद्धवृद्ध्यपेक्षयाऽनुमेयः काल इति भाष्याशय इति भावः। प्रत्ययान्तरम्—कारणान्तरम् । तस्यैककत्वादिति । अखण्डकालाभिप्रायमिदम् । वस्तुतस्तु एकत्वे तस्य कार्यवैचित्र्यनियामकत्वानुपपत्तिरिति भाष्योक्तलक्षणानुपपत्त्या 'क्षणधारारूपः काल'इति युक्तम् क्षणानां चाशुविनाशित्वात्कथमहरादिविभाग इति चावतरणं युक्तं कैयटेऽपि नित्यः—प्रवाहनित्यतया, एकः—समूहरूपेण, विभुः—क्षणस्य विभुत्वात्, तस्य समूहस्यैकत्वादित्यर्थ' इत्यन्ये । इत्याहेति । इति हेतोराहेत्यर्थः । भाष्ये—तस्यैवेति । बुद्धिविषयलक्षणसमूहस्येत्यर्थः । क्रिययेति । क्रियासमूहेनेत्यर्थः । नन्वौपाधिकत्वेऽपरमार्थता स्यादत आह—परोपाधिक एवेति । व्यवहारमात्रस्यौपाधिकत्वाद्यावद्बाधं प्रामाण्यमङ्गीकार्यमिति भावः । तत्रार्थे वृद्धसम्मतिमाह—तथाचेति । तस्य—क्षणसमूहरूपकालस्य, आत्मा,—स्वरूपं, धर्म्यन्तराश्रयैः—धर्मी सूर्यस्तद्...

---

१ लुप्तं । २ क्वचिन्न । ३ 'जातं प्रत्यपि' ।
४ 'स्यैवोपाधिक' ।

स्याऽहरिति च भवति, रात्रिरिति च ॥ कया क्रियया ? ॥ आदित्यगत्या । तयैवाऽसकृदावृत्तया 'मास' इति भवति, 'संवत्सर' इति च[1] भवति ॥

यद्येवं, भवति जातस्य मासः परिमाणम् ॥*॥ एकवचनद्विगोश्चोप-

प्र.] पाधिक एव सर्वस्य भेदः। तथा चोक्तं हरिणा कालसमुद्देशे—

'तस्यात्मा बहुधा भिन्नो भेदैर्धर्मान्तराश्रयैः।
न हि भिन्नमभिन्नं वा वस्तु किञ्चन विद्यते ॥१॥
नैको न चाप्यनेकोऽस्ति न शुक्लो नापि चाऽसितः ।
द्रव्यात्मा स तु संसर्गादेवंरूपः प्रकाशते ॥२॥
संसर्गिणां तु ये भेदा विशेषास्तस्य ते मताः ।
संभिन्नस्तैर्व्यवस्थानां कालो भेदाय कल्पते' ॥३॥

कथा क्रिययेति । क्रियाया एकत्वात्तस्या अपि भेदकत्वं नास्तीति प्रश्नः । आदित्यगत्येति । आदित्यादिसाधनादिभेदाद्भिन्नैव क्रिया । आख्यातेन तु सा

उ.]अन्तरं धर्मान्तरं,धर्मविशेषः क्रियारूपः,स आश्रयो येषां तैः–क्रियाश्रितैः।भेदैः–विशेषैः । बहुधा–अहरादिभेदेन । न केवलं कालस्यैव भेद औपाधिकः किं तु सर्वस्यापीत्याह–नहीति । भेदाऽभेदौ–एकत्वानेकत्वे, शुक्लत्वकृष्णत्वे इत्यादिसर्वमपि न कस्यचित्स्वाभाविकमित्यर्थः । तदुक्तं–'नहि गौः स्वरूपेण गौः, नाप्यगौः, गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गौ'रिति । किं त्वौपाधिकमेवेत्याह–द्रव्यात्मेति । द्रव्यपदार्थः। तत्तत्संसर्गादेकत्वानेकत्वादिनानाव्यवहारविषय इत्यर्थः। एवं च ब्रह्मैव कल्पिततत्तत्पदार्थसंसर्गाद्भेदाऽभेदैकत्वाऽनैकत्वशुक्लत्वकृष्णत्वादिना भासते इति भावः । वस्तुतस्तु सर्वधर्मविनिर्मुक्तमिति बोध्यम् । प्रकृते आह–संसर्गिणां त्विति । आदित्यक्रियादीनां ये भेदा विशेषास्त एव तस्य कालस्य विशेषा अहरादिविशेषव्यवहारहेतव इत्यर्थः।तैर्भिन्नस्वरूपः कालो व्यवस्थानाम्–अहरादिव्यवहाराणां भेदाय विशेषाय कल्पत इत्यर्थः । क्रियाया एकत्वादिति । 'गच्छती'त्यादितस्तथाप्रतीतेरिति भावः । आख्यातेन त्विति । स्वतो निवृत्तभेदैवेत्यर्थः । अन्ये तु दिनपर्यन्तस्थायिक्रियानुपलम्भात्प्रश्नः–कयेति। आदित्यगत्येति उत्तरम् । तत्क्रियासमूहस्य तावत्कालं धारारूपेणानुस्यूतत्वादित्यर्थ इत्याहुः । ननु क्रियापरिच्छेदकत्वमेव कालस्य, न तु द्रव्यपरिच्छेदकत्वं, द्रव्यस्य हि वितस्त्यादिनैव परिच्छेदकमत आह–जातस्य जननक्रियावधिरिति । 'मासो जातस्ये'त्यस्य जननक्रियाया ऊर्ध्व-

१ 'इति च' । २ क्वचिन्न ।

सङ्ख्यानम्॥*॥[एकवचनद्विगोश्चोपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्]॥ 'एकवचनान्ता
मिति वक्तव्यम्। इह मा भूत् ,-मासौ जातस्य मासा जातस्येति॥द्विगो
वक्तव्यम्।इहापि च यथा स्यात्-द्विमासजातः,त्रिमासजातः॥*॥उक्तं वा॥
[उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ?॥ एकवचने तावदुक्तम्-'अनभिधाना'दिति॥ द्वि
किमुक्तम् ? ॥ "उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचन"मिति ॥

प्र.] निवृत्तभेदोच्यते, शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्न तु तस्या भेदो नास्ति। यद्येवमिति
जातस्य जननक्रियावधिर्मासेन परिच्छिद्यते, न च मासव्यतिरिक्तः कश्चित्रिंशद्रा
ऽस्ति यस्य मासः परिमाणं स्यात्। न च कालसामान्यं परिच्छेद्यं। काल ए
संसर्गिभेदावाप्तमासादिभेदव्यवहारः क्रियायाः परिमाणं न वस्त्वन्तरस्य। अनभि
नादिति । समासे द्वित्वादेरनवगमात्। एकत्वं त्वत्र प्रातिपदिकार्थस्य तथाभूतत
प्रतीयते,वस्त्वन्तरानपेक्षत्वाच्च । द्वित्वादिका तु सङ्ख्या वस्त्वन्तरापेक्षत्वाद्वहिरङ्ग
तदुक्तं हरिणा-'शौर्पिके मासजाते च परिमाणं स्वभावतः । उपाधिभूतम
श्रित्य सङ्ख्या भेदेन वर्त्तते'॥इति । उत्तरपदेनेति। 'तद्धितार्थे'त्यत्रेदमुक्तं त
शिष्यानुग्रहाय स्मारितम् । [कालाः परिमाणिना] ॥

उ.]मस्य मासो जात इत्यर्थ इत्यभिप्रायः। एवं च जननक्रियापरिच्छेदद्वारा
परिच्छेदकत्वमिति तात्पर्यम् । मासस्य परिच्छेद्यान्तरमुक्तं निराकरोति-न
मासेति । 'त्रिंशद्रात्र' इति बहुव्रीहिः । पद्मनाभवत्पृषोदरादित्वेनाऽकारन्तत्व
समूहोऽन्यपदार्थः । समाहारद्विगौ 'सङ्ख्यापूर्वं रात्रं क्लीब'मिति नपुंसकतापत्तेः
न च कालसामान्यमिति । तस्य नित्यत्वाद्विभुत्वाच्चेति भावः । क्षणपक्षे तद्धा
ऽविच्छेदेन तस्यानन्तत्वादपरिच्छेद्यत्वमिति भावः । युक्त्यन्तरमप्याह-न वस्त्वन्त
रस्येति। एवं च क्रियाद्वारैव कालपरिच्छेदकत्वं वाच्यमिति तद्वारा जातपरिच्छे
दकत्वमेवेति भावः । ननु सङ्ख्याविशेषैकत्वाऽवगतिरपि नेत्यत आह-एक
त्विति । तथाभूतत्वात्—नियतपरिच्छेदकपरिमाणवाचित्वात् । अन्यथा '
स्याऽस्य कियान्काल' इतिप्रश्नेऽस्योत्तरत्वं न स्यादिति भावः। नन्वेवं सति ता
द्वित्वाद्यवगतिरपि स्यादत आह-बहिरङ्गेति । द्वित्वादिप्रतीतेरनुभवविरुद्धत्वा
त्यपि बोध्यम् । शौर्पिक इति । परिमाणम्-अक्तपरिमाणत्वमुपाधिमाश्रि
सङ्ख्या,-एकत्वरूपा, भेदेन,-तद्रूपेण, भासते इत्यर्थः । अक्तपरिमाणवाचकशब्द
स्थले तथैव व्युत्पत्तिरिति तात्पर्यम् । वस्तुतः समासे एकत्वमपि नैव भासते
किं तु मासत्वेनैकमासस्यैव भानं न त्वनेकस्याऽनभिधानादिति भाष्याशयः ।

१ लुप्तं स्यात् । २ इदं भाष्यमेवेत्यन्ये ।
३ क्वचिन्न । ४ 'दित्यर्थः' ।

नञ् ॥ २।२।६ ॥

किंप्रधानोयं समासः ? ॥ उत्तरपदार्थप्रधानः ॥ यद्युत्तरपदार्थप्रधानः, 'अब्राह्मणमानये'त्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति ॥ अन्यपदार्थप्रधान-

प्र.] नञ् । इहाऽब्राह्मणादिना[1] क्षत्रियादेरभिधानं लोके दृश्यते तत्र प्रक्रियागत-गुणदोषनिरूपणाय प्रश्नः—किं प्रधान इति । अथश्चाऽत्र पक्षा अन्यपदपूर्वपदोत्तर-पदार्थप्राधान्यलक्षणाः संभवन्ति । यदा जातौ ब्राह्मणशब्दो वर्त्ततेऽविद्यमानं ब्राह्मण्यं यस्य सोऽब्राह्मणः क्षत्रियादिस्तदाऽन्यपदार्थः[2] प्रधानम् । यदा त्वसत्सामान्य-वृत्तिर्नञ्ब्राह्मणादिभिर्विशेष्यते,—ब्राह्मणत्वेनाऽसन्,अन्यथा तु सन्नर्थः क्षत्रियादि-रब्राह्मणशब्देनोच्यते तदा पूर्वपदार्थ[3]प्रधानः । यदा तु दुरुपदेशान्मिथ्याज्ञानाद्वा ब्राह्मणशब्दः क्षत्रिये प्रयुज्यते ब्राह्मणपदार्थनिवृत्तिश्च स्वाभाविकी नञा द्योत्यते तदोत्तरपदार्थप्रधानः । यद्यपीहार्थो न निर्दिष्टस्तथाऽप्यभिधानशक्तिस्वाभाव्या-ल्लभ्यते । द्वन्द्ववत्तु स्वतन्त्रपदार्थद्वयानवगमादुभयपदार्थप्राधान्यं नाशङ्कितम् । एवं पक्षत्रयसम्भवेऽल्पप्रतिविधेयपक्षमाश्रयितुमाह—उत्तरपदार्थप्रधान इति । ब्राह्मण-मात्रस्येति । इहाऽनियतगुणस्य गुणविशेषप्रतिपादनाय विशेषणं प्रवर्तते न तदुपघाताय । यदि च नञा ब्राह्मणार्थः प्रतिषिध्यते तदा सर्वात्मना तदर्थस्या-

उ.] शौर्पिकतावकीनादावपीदं[4] बोध्यम् । इदमनभिधानं 'समर्थ'सूत्रे उक्तमेकार्थीभाव कृतविशेषनिरूपणावसरे । तुल्यन्यायादक्षशलाकेतिसूत्रस्थम् 'एकवचनान्तयोः' इत्यपि प्रत्याख्यातं बोध्यम् ॥ [कालाः परिमाणिना] ॥

नञ् । शब्दार्थाऽवगतेर्वृद्धव्यवहाराधीनत्वेपि न्यायव्युत्पादनाय विचार इ-त्याह—इहेति । प्रक्रियागतेति । लिङ्गसङ्ख्यादिसिद्धितदभावरूपगुणदोषेत्यर्थः । असत्सामान्यम्—अभावो भेदः । तस्याऽसत्त्वं—निरूपयितुमशक्यत्वात् । तथाहि—भिन्नाभ्यां हि धर्मिप्रतियोगिभ्यां स निरूप्यः । तत्राऽयमेव स चेदात्माश्रयः । तृतीयादेरन्यस्य स्वीकारे चक्रकमनवस्था चेति तन्त्रान्तरे[5] स्फुटं । सामान्यत्वं च केवलान्वयित्वात् । तद्वृत्तिः—तद्वद्वृत्तिः । एवं च ब्राह्मणभिन्न इत्यर्थः फलितः । दुरुपदेशः,—'अमुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मण[6]'इत्यादिः । मिथ्याज्ञानम्—प्रकारान्तरेण भ्रमः । ब्राह्मणपदार्थो ब्राह्मण्यम्, तस्य स्वाभाविकी निवृत्तिर्मुख्यब्राह्मण्याऽभावो द्योत्यते इति वक्रोक्त्या आरोपिततद्वत्ताद्योतको नञित्युक्तं भवति । यद्यपीहेति । इह सूत्रेऽन्यार्थे तत्पुरुषसंज्ञेति न निर्दिष्टमित्यर्थः । यदि च नञेति । यदि नञा ब्राह्मणार्थः प्रतिषिध्यते—स्वार्थप्रतिषेधरूपाऽभावविशिष्टो बोध्यते—तदाऽभावप्रतियोगी

१ 'ऽब्राह्मणशब्दादिना'। २ 'पदार्थप्रधानः'। ३ 'र्थः प्रधानम्'। ४ 'वपीत्थं बोध्यं'। ५ 'तन्त्रान्तरे स्फुटं सामान्यत्वं च'। ६ 'ब्राह्मणमि'।

स्तर्हि भविष्यति ॥ यद्यन्यपदार्थप्रधानः 'अवर्षा हेमन्तः' इति हेमन्त यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्याऽपि प्राप्नोति ॥ पूर्वपदार्थप्रधानस्त भविष्यति ॥ यदि पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययसंज्ञा प्राप्नोति । अव्ययं ह्य पूर्वपदमिति ॥ नैष दोषः । पाठेनाऽव्ययसंज्ञा क्रियते, न च नञ्समास स्तत्र पठ्यते॥ यद्यपि नञ्समासो न [तत्र[1]] पठ्यते, नञ् तु पठ्यते ॥ पाठे ऽप्यव्ययसंज्ञायां सत्यामभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्ति। यश्चेहाऽर्थोऽभिधी न तस्य लिङ्गसङ्ख्याभ्यां योगोऽस्ति॥नेदं वाचनिकम[2]लिङ्गता, असङ्ख्यता वा किं तर्हि ?॥ स्वाभाविकमेतत्। तद्यथा–'समानमीहमानानाञ्चाधीयानानां

प्र.]ऽभावात्कथं प्राधान्यं स्यात्तस्मात्तद्गतविशेषाऽवचनान्नञनर्थक एवेति ब्राह्म ब्राह्मणशब्दयोः पर्यायता प्रसज्येत । अन्वाख्यानाद्धि साधुत्वमेवंभूतस्याऽर्थव थैकावयवस्य समासस्य स्यात् । अवर्षा इति। न चाऽत्र परवल्लिङ्गताऽस्ति। य न्यासभेदेन द्वन्द्वैकदेशिसमासयोरेव सोक्ता । वचनदोषस्तु यथान्यासेऽप्यपरिह एव । किञ्च नञ्समासस्याऽन्यपदार्थप्रधानत्व आश्रीयमाणेऽपवादत्वादनेन बहु र्बाधनादब्राह्मणको देश इत्यादि न सिध्यति। 'असः' 'असर्वस्मा'यिति चोत्तरप स्योपसर्जनत्वात्य[3]दादिसर्वनामकार्याऽप्रसङ्गः । 'सर्वादीनि सर्वनामानी'त्यत्र सं पसर्जने[4]प्रतिषेधाऽभिधानात् । अव्ययसंज्ञेति । 'अलिङ्गमसङ्ख्यमव्यय'मित्यर्थ णाव्ययसंज्ञाविधानादिति भावः । 'पक्षान्तराश्रयेणाऽपि परिहारा भवन्ती'ति माश्रित्याह–नैष दोष इति । पाठेनापीति । पाठाऽभावात्समासस्य माभूद संज्ञा, लिङ्गसङ्ख्यायोगस्तु नञर्थप्रधानत्वान्न प्राप्नोतीत्यर्थः । नेदं वाचनिकमिति

उ.]ब्राह्मण इत्यर्थे सर्वात्मना ब्राह्मणेतरव्यावृत्तस्य नञर्थस्याऽभावात् किंनिरूपितं च्छेद्यत्वरूपप्राधान्यं स्यात्, अभावप्रतियोगित्वादेः केवलान्वयित्वात् । तदेवा तद्गतविशेषावचनान्नञनर्थक एवेत्यादि । नन्वनर्थकत्वे साधुत्वं न स्यादत अन्वाख्यानाद्धीति। द्वन्द्वैकदेशिसमासयोरिति । उपमितसमासः समानलि रेवेति भावः। अब्राह्मणको देश इत्यादि न सिध्यतीति । नहि प्रवृत्तिनि मात्रनिष्ठेषु ब्राह्मणादिशब्देष्वेवायं समासो, न तद्भिन्निष्ठेष्वित्यत्र नियामकम भावः। 'नञोऽस्त्यर्थाना'मिति तत्सूत्रस्थवार्त्तिकाद्विषयविभागो लप्स्यते। 'एतत रिति सूत्रेऽनञ्समासग्रहणाल्लिङ्गान्नञिति सूत्रविहितसमासे उपसर्जनत्वप्रयुक्त ऽभाव इति भाष्याशय इत्यन्ये। ननु नञः पाठेपि तदन्तत्वाऽभावादव्ययत्वाऽ स्तत्रा[6]ह भाष्ये–पाठेनापीति । एवं च नञः पाठेनाऽव्ययतया तदर्थस्य लि सङ्ख्यानन्वयित्वेन समासेपि तदर्थस्य प्राधान्ये स न स्यादिति भावः । भा

१ क्वचिन्न । २ "स्वाभाविकमलिङ्गताऽसङ्ख्यता वे"ति वार्त्तिकमत्र लुप्तं स्या ३ 'स्मायादि' । ४ 'र्जनस्य प्रति' । ५ 'त्वेऽसाधुत्वं स्यात्' । ६ 'रित्याह'

केचिदर्थैर्युज्यन्तेऽपरे न । न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं, कश्चिद्वाऽनर्थक इति सर्वैरनर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुं-यन्नञः प्राक्समासाल्लिङ्गसङ्ख्याभ्यां योगो नास्ति, समासे च भवति। स्वाभाविकमेतत् ॥ [॥*॥ आश्रयतो वा लिङ्गवचनानि ॥*॥] अथ वाऽऽश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा-शुक्लं वस्त्रं, शुक्ला शाटी, शुक्लः कम्बलः, शुक्लौ कम्बलौ, शुक्लाः कम्बला इति,-यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहाऽपि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति समासस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति ॥ अथ वा-

प्र.]वचनं प्रयोजनमस्येति वाचनिकम्।एतदुक्तं भवति-शब्दशक्तिस्वाभाव्यादसत्त्वरूपमर्थं वाक्ये नञाह, समासे तु सत्त्वरूपम् । केचिदर्थैरिति। धर्माऽधर्मवशात् । अथ वेति। ब्राह्मणाऽभावस्य गुणत्वात्तद्युक्तद्रव्याऽभिधायित्वाच्च समासस्य क्षत्रियाद्याश्रयगते लिङ्गसङ्ख्ये भविष्यत इत्यर्थः । पूर्वत्र स्वाभाविकदर्शने साक्षादेव लिङ्गसङ्ख्यायोगः, इह त्वाश्रयद्वारक इति विशेषः । । समास इति । समासार्थ इत्यर्थः । अत्रापि पक्षे दोषः-यदि तावत् स्वाभाविकदर्शनमाश्रीयते तदानेनाऽपवादत्वादव्ययीभावस्य बाधनप्रसङ्गादमक्षिकमित्यादि न सिद्ध्यति । तस्य तु निर्मक्षिकमित्यादिरवकाशः । 'असर्वस्मै' 'अस' इत्यादौ च पूर्ववत्स्मायाद्यसिद्धिः स्यात्। आश्रयद्वारकलिङ्गसङ्ख्याभ्युपगमेऽप्यवर्षा हेमन्तोऽनर्थः स्त्रीत्यादौ हेमन्ताद्याश्रयगतिलिङ्गसङ्ख्याप्रसङ्ग इत्यालोच्याह-अथ वेति । 'एतत्तदोः सुलोप' इत्यत्राऽ-

उ.]नेदं वाचनिकं।नेदं वचनप्रयोज्यमित्यर्थः।कैयटेऽपि प्रयोजनमिति करणे ल्युट्। ब्राह्मणाऽभावस्येति । ब्राह्मणभेदस्येत्यर्थः । गुणत्वादिति । आश्रितत्वमत्र गुणत्वम् । तद्युक्तेति । तद्युक्तद्रव्येऽभेदेनाऽन्वयित्वादित्यर्थः।तद्वक्ष्यति-'यदसौ द्रव्यं श्रित' इति भाष्ये। अयं भावः-भेद एव नञर्थः,तस्य चाश्रयेण गुणस्येव तादात्म्यं सम्बन्धः । 'अब्राह्मणः क्षत्रियः' 'ब्राह्मणभेदः क्षत्रिये' इत्युभयविधव्यवहारदर्शनात्। गुणवचनानां-गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनाम् ,आश्रयतः-आश्रयविशेषतो, लिङ्गवचनानीत्यर्थः । जात्याश्रयबोधकानां तु नियतलिङ्गतैवेति भावः । इह त्वाश्रयेति। साक्षाल्लिङ्गसङ्ख्यानाश्रयत्वमेवाऽसत्त्वमिति भावः। भाष्ये-यदसौ द्रव्यं श्रित इति । यद्द्रव्यान्वयीत्यर्थः । उत्तरपदार्थप्राधान्यपरिग्रहे[3]स्तुल्यविकल्पाभिप्रायेण न भवतीत्याह-अत्रापीति । अव्ययीभावस्येति । परे तु नञा स नेष्ट एव । असंहितमित्यत्राऽऽरोपितं संधानम्-परः संनिकर्षः,-तदभावादद्रुतायां वृत्तौ संहितासंज्ञा-

१ यदिति क्वचिन्न । २ लुप्तं स्यादिदं वार्त्तिकम् । ३ 'तुल्यविकल्पा' ।

पुनरस्तु—उत्तरपदार्थप्रधानः॥ननु चोक्तम्—'अब्राह्मणमानये'त्युक्ते ब्राह्मण-मात्रस्यानयनं प्राप्नोती'ति ॥ नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—अथेह 'पुरुषमानये'त्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं कस्मान्न भवति ? ॥ अस्त्यत्र विशेषः राजा विशेषकः प्रयुज्यते तेन—विशिष्टस्यानयनं भवति ॥ इहापि नञ्विशेषकः प्रयुज्यते, तेन नञ्विशिष्टस्यानयनं भविष्यति ॥ कः पुनरसौ

प्र.]नञ्समासग्रहणं लिङ्गमुत्तरपदार्थप्रधानत्वस्य । अन्यथैतत्तदोरर्थद्वारेण संबन्धि-सुशब्दस्य लोपो विधीयमानोऽनेषो ददात्यसो ददातीत्यत्र कथं प्राप्नुयात् नञ्विशिष्टस्येति । आरोपितब्राह्मण्यस्य क्षत्रियादेरित्यर्थः । कः पुनरसाविति भावाऽभावयोर्विरोधान्नञ्विशिष्टो ब्राह्मणार्थो नोपपद्यत इति भावः। निवृत्तपदार्थ इति । निवृत्तः पदार्थो मुख्यं ब्राह्मण्यं यस्मिन्स क्षत्रियादिरर्थः । सादृश्यादि

उ.]प्रयुक्तं कार्यं न प्राप्नोतीत्यर्थ इति न दोषः । अत्यन्ताऽभावार्थकनञः क्रिया-मात्रान्वयित्वेनाऽमक्षिकमित्यादावसंहितमित्यादावुत्तरपदार्थाऽभावाप्रतीत्याऽव्यय-वाऽप्राप्तेश्च । अनञ्समासग्रहणात्स्मायादिसिद्धिरप्युक्तेति तुल्यविकल्पाभिप्रायं भाष्यम् । 'अवर्षा हेमन्त' इत्यपि प्रतियोगिरूपाश्रयगतलिङ्गादिग्रहणात्सिद्ध-अभावेन प्रतियोगिनोऽपि स्वज्ञानायाऽऽश्रयणेन तस्याप्याश्रयत्वात्स्वघटितसमास-कत्वेनोपस्थितत्वाचाऽस्यैवाश्रयस्य ग्रहणम्, अन्यथा तद्दोषदूषितपक्षोर्ध्वमाश्रि-तद्दोषानुवृत्तौ भाष्यस्य निर्दलतापत्तिः, 'अथ वा पुनरस्तूत्तरपदार्थप्रधान' इति समकक्षतया पक्षान्तरकथनस्याऽसंगतिश्चेति वदन्ति। 'अनेक'मित्यादौ वचनदोषं भाष्यकृदेवाग्रे वक्ष्यति। भाष्ये—ब्राह्मणमात्रस्येति। अभावो नञर्थः,स विशेषणं भावप्रतियोगी,भेदप्रतियोगी वा ब्राह्मण इति बोधस्तथासति यत्किञ्चिन्निष्ठाऽभावप्रति-योगिनस्तादृशभेदप्रतियोगिनो वा ब्राह्मणस्यैवानयनं प्राप्नोतीत्यर्थः। 'मात्र'शब्देन शौचाचारादिहीनब्राह्मणस्य, नापि क्षत्रियादेरित्यर्थबोधनम् । राजा विशेषक इति यद्यपि पुरुषमात्रस्यैवानयनं दृश्यते न राजविशिष्टस्य, तथापि राजसंबन्धिन एवा-नयनं न यत्किंचित्संबन्धिन इति राजा पुरुषस्य विशेषक इति भावः । नञ्विशि-ष्टस्येति । नञ्द्योत्यारोपितब्राह्मण्यविशिष्टस्येत्यर्थः । कः पुनरिति । अभावस्य नञर्थत्वेन प्रसिद्धत्वात्प्रमितोत्तरपदार्थव्यतिरिक्तः कोऽसौ नञ्विशिष्ट उत्तरपदार्थ इत्याशयः । ननु नञर्थस्य विशेषणत्वे किं भेदप्रतियोगी ब्राह्मण इत्यर्थः, उत भेदा-नुयोगी ब्राह्मण इति । भेदे प्रतियोगी चोपस्थितब्राह्मण एवेति । नाद्यः । ब्राह्मण-मात्रस्यानयनापत्तेः । नान्त्य इत्याह—भावाभावयोरिति । ब्राह्मणत्वब्राह्मणप्रतियो-गिकभेदयोरित्यर्थः । कप्प्रत्ययप्रयोगसूचितबहुव्रीहिसूचितमर्थमाह—निवृत्त इति

१ 'तेन न नञ्' । २ 'ब्राह्मणस्य' । ३ 'कप्रत्यय' ।

निवृत्तपदार्थकः ॥ यदा पुनरस्य पदो[2]ऽर्थो निवर्तते किं स्वाभाविकी निवृत्तिः, आहोस्विद्वाचनिकी ? ॥ किं चातः ? ॥ यदि स्वाभाविकी, किं नञ्प्रयुज्यमानः करोति ? ॥ अथ वाचनिकी, तद्वक्तव्यं—'नञ्प्रयुज्यमानः पदार्थान्निवर्त्तयती'ति॥ एवं तर्हि—॥*॥स्वा[3]भाविकी निवृत्तिः॥*॥ननु चोक्तं-'किं नञ्प्रयुज्यमानः क[4]रोती'ति ॥ नञ्प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्त्तयति ॥ कथम् ? ॥

प्र.]ष्यारोपितब्राह्मण्यो नञ्द्योतिततदवस्थ इत्यर्थः। इदानीं नञो वाचकत्वद्योतकत्वपरीक्षणयाह—यदा पुनरिति । किं स्वयं निवृत्तस्य ब्राह्मणपदार्थस्य नञा निवृत्तिर्द्योत्यते, अथ स्थितस्यैव नञा निवृत्तिः क्रियते मन्त्रेणेव विषादिसामर्थ्यस्येति प्रश्नः।

किं नञिति। ब्राह्मणशब्द एवाऽऽराच्छब्द इव दूरमदूरं च विद्यमानब्राह्मण्यमविद्यमानब्राह्मण्यं च क्षत्रियादिकं वक्ष्यतीति नास्ति नञो व्यापार इत्यर्थः।अथेति। नञः पदार्थनिवृत्तौ सामर्थ्यस्याऽप्रसिद्धत्वादपूर्वमेतद्वक्तव्यमिति सोत्प्रासमुपहसति। नञ्प्रयुज्यमान इति।ननु स्वाभाविकनिवृत्तिदर्शने कथं पदार्थं नञ्निवर्तयेत्,वाचनिकनिवृत्तिर्दर्शने ह्येतद्युज्यते वक्तुम् । एवं तर्हि पदार्थप्रत्यय एवोपचारात्पदार्थशब्देनोच्यते, यथा 'सिंहमध्यापये'दिति सिंहशब्देन माणवक इत्यदोषः । अय-

उ.]सर्वथा निवृत्तपदार्थत्वे विशेषणमेव न युज्येतेत्यत आह—सादृश्यादिनेति।आदिना साहचर्यादि। निवृत्तमुख्यब्राह्मण्यादिरारोपिततद्वानिति भाष्याक्षरार्थः। तदाह—नञ्द्योतिततदवस्थ इति । एवञ्चाऽऽरोपितस्वप्रवृत्तिनिमित्तवानुत्तरपदार्थ इत्यत्र तात्पर्यग्राहको नञिति तात्पर्यम्। उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यमप्येतदेवेति बोध्यम्। यदा पुनरिति।य[6]ोऽस्योत्तरपदस्य मुख्यार्थप्रत्ययत्यागपूर्वकमारोपितप्रवृत्तिनिमित्तकार्थबोधकता सा स्वभावसिद्धा, उत नञ्वचनेन शक्त्यारोपितत्वस्य वाचकः सन्मुख्यपदार्थप्रत्ययं निवर्त्तयतीति प्रश्नस्तद्ध्वनयन्नाह—इदानीमिति। किं स्वयमिति । निवृत्तस्य मुख्यब्राह्मणपदार्थस्य ब्राह्मणत्वस्य निवृत्तिस्तत्पूर्वकमारोपिततद्वद्बोधकत्वं द्योत्यते, अथ स्थितस्यैव मुख्यब्राह्मण्यस्य बोधनिवृत्तिस्तत्पूर्वकं तद्वत्त्यारोपितत्वं नञा शक्त्योच्यत इत्यर्थः । ननु नञ आरोपितत्वे शक्तावपि ब्राह्मणादिपदैर्बोध्यस्य मुख्यब्राह्मण्यादेः कथमबोधोऽत आह—मन्त्रेणेवेति । नञ्सामर्थ्यादेव तन्निवृत्तिरित्यर्थः। नास्ति नञ इति । प्रकरणादिकं च तात्पर्यग्राहकं भविष्यतीति भावः । पदार्थनिवृत्ताविति । पदार्थप्रत्ययनिवृत्तावित्यर्थः । स्वशक्त्यारोपितत्वबोधेऽपि ब्राह्मणादिपदानां स्वशक्त्याऽर्थबोधकत्वनिवृत्तिर्वचनं विना न शक्या। किं च वचनेनापि तत्कर्त्तुमशक्यमित्युपहासः । भाष्ये—'पदार्थान्निवर्त्तयती'त्यस्य पदार्थप्रत्ययानित्यर्थः। अमुमेवार्थं शङ्कापूर्वकं दर्शयति—नन्वित्यादिना । ननु शब्दस्य पदार्थनिवृत्तिकरत्ववत्तत्प्रत्यय-

१'पदार्थं नि'।२क्वचिन्न।३भाष्यमित्यन्ये।४'निके निवृत्ति'।५'ह्येतद्यु'।६'यस्योत्तर'।

॥*कील[1]प्रतिकील[2]वत्*॥तद्यथा—कील[3] आहन्यमानः प्रतिकीलं निर्हन्ति[4]॥यद्ये[5]
नञो माहात्म्यं स्यात्—न जातु चिद्राजानो हस्त्यश्वं विभृयुर्नेत्येव राज्ञ
ब्रूयुः ॥ एवं तर्हि स्वाभाविकी निवृत्तिः ॥ ननु चोक्तं–'किं नञ्प्रयुज्यमा
करोती'ति ॥*नञ्निमित्ता तूपलब्धिः*॥ तद्यथा—समन्धकारे द्रव्याणां सम
स्थितानां प्रदीपनिमित्तं दर्शनम् । नच[6] तेषां प्रदीपो निर्वर्तको भवति

प्र.]मन्त्रार्थः—केवलो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यमानः प्रसिद्धिवशान्मुख्य एव ब्राह्मणार्थं प्र
मादधाति. नञ्प्रयोगे तु निवृत्तपदार्थकता ब्राह्मणशब्दस्य प्रतीयते । यथा 'प्र
ष्ठते' इत्यत्र यद्यपि तिष्ठतिरेव गतिवचनस्तथापि तस्मिन्केवले प्रयुज्यमाने प्रस्थ
न गम्यत इति द्योतकत्वेन प्रशब्दोऽपेक्ष्यते तथेह नञ् । पदार्थशब्देन पदार्थप्र
उपचारादुच्यते । कथं पुनः स्वहेतोरुत्पद्यमानः पदार्थप्रत्ययो नञा निवर्त्य
इत्याह—कीलप्रतिकीलवदिति । यथा महता कीलेन प्रतिकील उत्खन्यते त
क्षत्रिये सादृश्यादिनिमित्तोत्पन्नस्य ब्राह्मणप्रत्ययस्य नञ्प्रयोगे निवृत्तिरित्य
इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य पदार्थ एव नञा निवर्त्यत इति ज्ञात्वा पर्यनुयु
यद्येतदिति । प्रतिपक्षनिवारणाय नञमेव प्रयुञ्जीरन्न तु तदर्थं हस्त्यश्वादि बिभृ
नित्यर्थः । इदानीमभिप्रायं स्पष्टयितुमाह—एवं तर्हीति । नञ्निमित्तेति ।
यादौ सादृश्यनिमित्ताध्यारोपितं ब्राह्मण्यं न तु तात्त्विकमिति नञ्प्रयोगेण द्योत

उ.]निवृत्तिकरत्वमप्यनुपपन्नम्,किं चैवमुत्तरपदार्थप्रत्यय एव न स्यादित्यत आ
अयमंत्रार्थ[7] इति । निवृत्तपदार्थकतेति । निवृत्तमुख्यप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्याय[8]क
स्याऽऽरोपितप्रवृत्तिनिमित्तकप्रत्यायकतेत्यर्थः। पुनर्दार्ढ्यायोक्तमेव स्मारयति–पदा
शब्देनेति । ब्राह्मणप्रत्ययस्य । मुख्यब्राह्मणप्रत्ययस्येत्यर्थः । अनेन द्योतक
प्रसिद्धाऽर्थशक्त्यनुद्बोधपूर्वकमर्थान्तरशक्त्युद्बोधकत्वं स्वभाव इति बोधित
तच्छक्त्यनुद्बोधेनैव तत्पदार्थप्रत्ययनिवृत्तिरिति बोध्यम् । अभिप्रायमप्रतिपद्येति
केचित्तु यदि नञः शब्दस्य बोधकतासामर्थ्यनिवृत्तिद्योतकत्वं स्यात्तदा तदर्थग
योद्धृत्वादिसामर्थ्यनिवृत्तिद्योतकत्वमपि स्यादिति भाष्याशयमाहुः । ब्राह्मण्यनि
र्नञाऽनभिधानात् 'नञ्निमित्ते'त्यनुपपन्नमित्यत आह—क्षत्रियादाविति । ता
ब्राह्मण्यप्रवृत्तिनिमित्तकोऽस्माद्बोध इति भावः । अयमाशयः—तत्तदर्थकाः श
भिन्ना एव।नञ्समभिव्याहारे तु तदर्थकोऽयमिति ज्ञायते, इदमेव नञो द्योतकत्व
'नञ्निमित्ता तूपलब्धि'रिति भाष्यस्य तत्समभिव्याहारे मुख्यब्राह्मणार्थको न
किं तु आरोपिततदर्थकोयमित्युपलब्धिर्निर्णय इत्यर्थः। तदर्थंगतयोद्धृत्वादिसाम
निवृत्तिद्योतकता तु नास्य,स्वभावादेवेति तात्पर्यम् । आरोपितत्वस्य नञ्वाच्यत्वे

१ भाष्यमिदमित्यन्ये । २ 'कीलक' । ३ 'कीलकं' । ४ 'निहन्ति' ।
५ 'यद्येवं' । ६ 'न तु' । ७ 'अत्रायमर्थः' । ८ निमित्तप्रत्याय' ।

यदि पुनरयं निर्वृत्तपदार्थको ब्राह्मणशब्दः किमर्थं प्रयुज्यते ?॥ एवं यथा विज्ञायेत–'अस्य पदार्थो निवर्तते' इति । 'ने'त्युक्ते सन्देहः स्यात्–'कस्य पदार्थो निवर्त्तते' इति। तत्राऽसन्देहार्थो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते । एवं चैतत् ॥

अथ वा सर्वं एते शब्दा गुणसमुदायेषु वर्तन्ते–ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इति ॥

प्र.]इत्यर्थः। यदि पुनरिति। अर्थप्रत्यायनाय शब्दः प्रयुज्यते, स चेन्निवृत्तः किमर्थमसौ प्रयुज्यते । एवं यथेति । प्रतिषेधविषयप्रदर्शनाय बुद्ध्या ब्राह्मणार्थं निरूप्य तस्य क्षत्रियादौ मुख्यसत्ताविरहप्रतिपादनाय नञ्सहितो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यत इत्यर्थः । सर्वं इति । तत्र यस्यैव गुणस्य स्वाभाविकी निवृत्तिस्तस्यैवाऽसौ नञा द्योत्यते, अवशिष्टानां तु गुणानामर्थात्सद्भावो गम्यते । गुणशब्देन चाऽत्र धर्म-

---

उ]मुख्यब्राह्मणत्ववति गृहीतशक्तिकब्राह्मणपदार्थे तदन्वयो दुरुपपाद इति तदर्थप्रत्ययत्यागो वाच्यः । स चाऽशक्यः, शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यताहानिश्चेति दिक् । अमुमेवार्थं पुनः प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां स्पष्टीकरोति–यदि पुनरित्यादिना। स चेन्निवृत्त इति । ब्राह्मणपदशक्यं यन्मुख्यं ब्राह्मण्यं तस्य निवृत्तौ स्वशक्यस्य बोध्यस्याऽभावात्तत्प्रयोगो व्यर्थः।अशक्यबोधने तु नञ्मात्रेणापि तदर्थबोधसंभव इतिभावः । प्रतिषेधविषयेति । नञो द्योतकतया समभिव्याहृतपदशक्त्युद्बोधकत्वं वाच्यं, तच्च पदान्तरप्रयोगं विना न संभवतीति तत्पदोपादानमिति तात्पर्यार्थः । अस्य पदस्य मुख्योऽर्थः प्रवृत्तिनिमित्तरूपो निवृत्तः, गौणश्चोपजात इति विज्ञायेतेति तु भाष्याक्षरार्थः । भाष्ये–नेत्युक्ते संदेहः स्यादिति । समभिव्याहृतपदस्य बोधकस्याऽभावान्निवृत्तिरूपार्थस्य प्रतियोग्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तेरबोधकत्वेन च तदप्रयोग एव स्यात् । नन्वस्तु वाचकत्वमेवेति चेदेवमपि सन्देहः स्यादिति भावः । तदाकारं दर्शयति–कस्य पदार्थ इति। कस्य पदस्य पदार्थ त्यर्थः । अभिधेयपरः पदार्थशब्द इति तात्पर्यम् । सन्देहपदेन निर्णयाऽभावो विवक्षित इति तत्त्वम् । एवं चैतदिति । एवमेवैतदित्यर्थः। लक्षणाऽप्यस्मन्नये इयमेव, यत आरोपितप्रवृत्तिनिमित्तकस्य बोधः । तत्र नञ्समभिव्याहारे निवृत्तमुख्यब्राह्मण्यको ब्राह्मणशब्दार्थ इति बुद्धे आरोपिततत्कार्थकत्वं फलतीति बोध्यम् । इदानीं प्रकारान्तरेणाऽपि नञो द्योतकत्वं व्युत्पादयति भाष्ये–अथ वा सर्वएते इति । अवशिष्टानामिति । तथा च तद्गुणप्रतिपादनाय ब्राह्मणशब्दप्रयोगः, निवृत्तगुणानां निवृत्तिप्रतिपादनाय च नञ्प्रयोग इत्यर्थः । अयमेव 'एवमयं समुदाये'इत्यादिभाष्यार्थः । एवं च गुणसमुदायवति शक्तस्य ब्राह्मणशब्दस्याऽर्थे कतिपयगुणाऽभावप्रतिपादको नञिति भावः ।

---

१ 'दार्थो' । २ 'एवं वैतत्' । ३ 'ज्ञानायेति तु' । ४ बोधकस्याऽभावा' ।

'तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मणकारकम् ।
तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः' ॥ १ ॥

तथा—'गौरः शुच्याचारः पिङ्गलः कपिलकेश' इत्येतानप्यभ्यन्तरान् ब्राह्मण्ये गुणान्कुर्वन्ति॥समुदायेषु च वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते।तद्यथा-पूर्वे पञ्चालाः। उत्तरे पञ्चालाः। तैलं भुक्तम्। घृतं भुक्तम्। शुक्लो नीलः कपिलः कृष्ण इति । एवमयं समुदाये प्रवृत्तो ब्राह्मणशब्दोऽवयवेष्वपि वर्तते जातिहीने गुणहीने च । गुणहीने तावत्—'अब्राह्मणोयं यस्तिष्ठन्मूत्रयति' 'अब्रा-

प्र.]मात्रं पराश्रयमुच्यते । स्मृतिशास्त्राश्रयेण निदर्शनाय ब्राह्मणस्य गुणानाह-तप इति । तपः चान्द्रायणादिकर्म । श्रुतं—वेदवेदाङ्गादीनामध्ययनम् । योनि-ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यां जन्म । ब्राह्मणकारकमिति । शेषषष्ठीसमासः । ब्राह्मणव्यपदेशस्य त्कारकं निमित्तमित्यर्थः । गुणसमुदायाऽभावेपि तदेकदेशे प्रयोगदर्शनादाह-तपःश्रुताभ्यामिति । अधुना लोकप्रसिद्धान्बाहुल्येन तथादृष्टान्गुणानाह-गौर इति ।

पूर्वे पञ्चाला इति । अवयवे समुदायरूपारोपाच्छब्दप्रवृत्तिर्विज्ञेया न तु शब्दः स्वार्थं परित्यज्याऽर्थान्तरं वक्तुं समर्थः,शब्दार्थसंबन्धस्याऽनित्यताप्रसङ्गात् तैलमिति । यदा संस्कारादियुक्तं विशिष्टमात्रापरिमितं समुदायमाह तैलशब्द स्तदा समुदायवचनोऽन्यदा तु जातिशब्द एवायम् । शुक्ल इति । स्वयमशुक्लोप्यवयवः शुक्लावयवान्तरासादितशौक्ल्यसमुदायरूपारोपेण शुक्लशब्दाभिधेयस्तदेतदुदाहरणम् । स्वयं त्ववयवस्य शौक्ल्ये मुख्य एव शुक्लशब्दः। यस्तिष्ठन्निति। तपःश्रुतयोरभावान्निन्दयाऽत्राऽब्राह्मणशब्दप्रयोगस्तत्र जातिमात्रेऽवयवे समुदायरूपारोपाद्ब्राह्मणशब्दप्रयोगो, नञा तु स्वाभाविकी तपःश्रुतनिवृत्तिर्द्योत्यते । न च भि-

उ.] तपः श्रुतादिसङ्ग्रहायाह—गुणशब्देनेति।याजनादिसङ्ग्रहायाह—निदर्शनायेति 'कर्त्तरि चे'ति समासनिषेधमाशङ्क्याह—शेषषष्ठीसमास इति । एषां ब्राह्मणत्वाकलाऽभावादाह—व्यपदेशस्येति । गुणसमुदायाभाव इति । तत्र गौणः प्रयोग इत्यत्र जातिपदवन्नञपि क्वचित्तात्पर्यग्राहक इति भावः । बाहुल्येनेति । तथा च गुणा व्यभिचारिण इति भावः । 'पिङ्गलकपिलकेश' इति भाष्ये एकं पदं, पिङ्गलाः कपिलाः केशा यस्येत्यर्थः । यद्वा पिङ्गल इति वर्णः । गौर इत्यस्य तु—

'अष्टवर्षा तु या दत्ता श्रुतशीलसमन्विते ।
सा गौरी, तत्सुतो यस्तु स गौरः परिकीर्तितः' ॥ इत्यर्थः ।

ब्राह्मण्ये—ब्राह्मणशब्दार्थगुणसमुदाये । कुर्वन्ति—केचिल्लौकिका इत्यर्थः । 'पूर्वे पञ्चाला' इत्यादि ग्रन्थः पस्पशायां व्याख्यातः । भाष्ये—'जातिहीने

१ 'पिङ्गलकपिल' । २ 'तानभ्य' । ३ क्वचिन्न । ४ 'दाये ब्राह्मणशब्दः प्रवृ' । 'दायेऽत्र प्रयुक्तो ब्राह्मणशब्दो' ।५ 'मात्रेणाऽवय' ।

ह्मणोऽयं यस्तिष्ठन्भक्षयति'॥ जातिहीने सन्देहाद्दुरुपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते। सन्देहात्तावत्—गौरं शुच्याचारं पिङ्गलं कपिलकेशं दृष्ट्वाऽध्यवस्यति 'ब्राह्मणोऽय'मिति। ततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मणः—'अब्राह्मणोय'मिति। तत्र सन्देहाद्ब्राह्मणशब्दो वर्तते। जातिकृता चाऽर्थस्य निवृत्तिः॥ दुरुपदेशात्—दुरुपदिष्टमस्य भवति,—'अमुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मणस्तमानये'ति। स तत्र गत्वा यं पश्यति तमध्यवस्यति—'ब्राह्मणोऽय'मिति। ततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मणः 'अब्राह्मणोय'मिवि [निर्ज्ञातं तस्य भवति]। तत्र दुरुपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते। जातिकृता चाऽर्थस्य निवृत्तिः॥ आतश्च सन्देहाद्दुरुपदेशाद्वा। न ह्ययं कालं माषराशिवर्णमापणे आसीनं दृष्ट्वाऽध्यवस्यति 'ब्राह्मणोय'मिति।

प्र.] विषयत्वं पूर्वपदोत्तरपदयोराशङ्कनीयम्। द्वयोरपि समुदायविषयत्वात्तदेकदेशनिवृत्तिसद्भावप्रतिपादनद्वारेण। जातिहीने इति। तत्र स्तुत्या ब्राह्मणशब्दस्य प्रवृत्तिरध्ययनादिगुणसद्भावप्रतिपादनाय। संदेहादिति। सन्देहनिमित्तं गुणः सन्देहशब्देनोक्तः। गुणैकदेशदर्शनाच्च गुणसमुदायस्य संनिधिमवसाय यदा प्रमाणान्तरेण जात्यभावं प्रतिपद्यते तदा तद्द्योतनाथ नञं प्रयुङ्क्तेऽब्राह्मणोयमिति। जातिकृतेति। जात्यभावकृतेत्यर्थः। यथा 'वर्षकृतं दुर्भिक्ष'मिति। अर्थस्येति। समुदायस्येत्यर्थः। अयमत्रार्थः—एकदेशविगमात्समुदायो निवृत्त उच्यते, एकदेशान्तरसद्भावाच्च तस्य सद्भावोऽभिधीयते। यथैकदेशकरणाऽकरणाभ्यां कृताऽकृतः सङ्घात उच्यते। माषराशिवर्णमिति। कालत्वविशेषप्रतिपादनपरमेतत्। आपण आसीनमिति।

उ.] इत्यादि सामान्येनैकवचनम्। तेनाऽवयवेष्विति प्रागुक्तेन सामानाधिकरण्यमुपपन्नम्। न च भिन्नविषयत्वमिति। नञा यत्किंचिद्विषयनिवृत्तेर्ब्राह्मणपदेन यत्किंचिद्गुणसत्त्वस्य प्रतिपादनेन पूर्वोत्तरपदयोरसामर्थ्यात्समासो न स्यादिति भावः। द्वयोरपीति। एकदेशनिवृत्त्यादिद्वारा समुदायस्यैव निवृत्त्यादिप्रतिपादनादस्त्येव सामर्थ्यमिति भावः। नञ्समभिव्याहारे श्रुतादिगुणनिवृत्तिद्योतनद्वारा जन्मनिमित्तो ब्राह्मणशब्द इति फलतीत्येकविषयत्वमित्यत्र तात्पर्यम्। जात्यारोपस्य निमित्तफले आह—तत्र स्तुत्येति। भाष्ये—दृष्ट्वाऽध्यवस्यतीति। अध्यवसायाकारो 'ब्राह्मणोऽय'मिति। 'तत उपलभते नायं ब्राह्मण' इति प्रत्यक्षमुक्तम्। तस्य चारोपमूलकता दर्शिता ब्राह्मणत्वाध्यवसायोत्तरत्वोक्त्या। अब्राह्मणोयमितीति। अस्य 'तत' इत्यादिः। 'प्रयुङ्क्ते' इति शेषः। 'अर्थैकदेशस्ये'ति वक्तव्येऽर्थस्येत्ययुक्तमत आह—अयमत्रार्थ इति। एकदेशविगमादिति। एवं चोभयप्रतिपादनायोभयप्रयोग इति भावः। भाष्ये—दुरुपदेशादिति। असम्यगुपदेशादिति तदर्थः। एतद्भाष्ये—

१ 'यो गच्छ न्भक्षयति'। 'यश्छागं भक्ष'। २ 'तत उपलभते'। ३ 'हाद्ब्राह्म'। ४ 'शाच्च'। ५ 'ततश्च'। ६ क्वचिन्न।

निर्ज्ञातं तस्य भवति ॥ इदं खल्वपि भूय उत्तरपदार्थप्राधान्ये सति संगृहीतं भवति ॥ किम् ? ॥ 'अनेक'मिति ॥ किमत्र संगृहीतम् ?॥ एकवचनम्। कथं पुनरेकस्य प्रतिषेधेन द्विबहूनां संप्रत्ययः स्यात् ? ॥ प्रसज्यायं क्रियागुणौ ततः पश्चान्निवृत्तिं करोति। तद्यथा—आसय शायय भोजय। अनेकमिति यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्र क्रियागुणौ प्रसज्येते। यत्र तु खलु पु

प्र.]आचाराऽभावकथनम्।निर्ज्ञातमिति।भ्रान्तिबीजाऽभावाद्यथास्थितं वस्तुतत्त्वं ज्ञातमिति ब्राह्मण्यारोपाऽभावाद्ब्राह्मणशब्दस्य तत्राऽप्रयोगादब्राह्मणशब्दस्य प्रयोगाऽभाव इत्यर्थः। तदेवं दोषपरिहारादुत्तरपदार्थप्रधानत्वं स्थापितम्। इदं तत्रैवोपचयमाह—इदं खल्वपीति। अनेकमित्युत्तरपदार्थप्रधानत्वे सति प्रधान सङ्ख्याश्रयमेकवचनं सिध्यति नान्यथेत्यर्थः। कथं पुनरिति। अनेकशब्दो बहूनां वाचकस्तदा बहुवचनं प्राप्नोति, अथैकत्वप्रतिषेधमात्रमस्यार्थस्तदा जन आगत इति बहूनां संप्रत्ययो न प्राप्नोति। प्रसज्यायमिति। विधायैत्यर्थः निराश्रययोश्च तयोरसंभवादनियतसङ्ख्यद्रव्याक्षेपे सत्येकप्रतिषेधाद्बहूनां प्रतीति रित्यर्थः। एतच्च प्रसज्यप्रतिषेध उच्यते। पर्युदासे तु द्व्यादिसङ्ख्यायुक्त एवानेक शब्दस्यार्थः। यस्माद्व्यादिष्वेकत्वमारोप्य प्रतिषेध्यते यथा क्षत्रियादौ ब्राह्मणत्वं ततो यथा—अब्राह्मणः क्षत्रियादिरुच्यते तथाऽनेकशब्देन सङ्ख्यान्तरयुक्त यत्र तु खल्विति। यत्र तु पूर्वमेव प्रतिषेधः पश्चात् क्रियागुणविधानं तत्र

उ.]'अब्राह्मणोऽय'मित्युत्तरं 'निर्ज्ञातं तस्य भवती'त्यपाठोऽनुपयोगात्।नान्यथेति। पदार्थप्राधान्ये भिन्ने एकत्वाऽनवगतेरेकवचनं न सिध्यतीत्यर्थः। एवमन्यपदार्थ प्राधान्येपि तदसिद्धिः। एकप्रतिषेधमात्रमिति। 'एको न भोजनीय' 'एको नागत' इत्येवंरूप इत्यर्थः। बहूनां संप्रत्यय इति। 'एको नागत' इत्येव प्रतीते रिति भावः। ज्ञापकात्प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समासो जायत इत्यभिप्रायः। 'एक प्रतिषेधमात्र'मिति पाठोऽपाठः। भाष्ये—क्रियागुणाविति। गुणोदाहरणम्—' कस्मिन्रूपं रस' इत्यादि। 'एकं न भोजये'त्येकनिषेधाय प्रसञ्जनस्य चारितार्थ्या त्कथं बहुत्वावगतिस्तत्राह—निराश्रययोरिति। गुणक्रिययोरित्यर्थः। एतच्च प्र ज्येति। एवं च तदाश्रयेणैकदेशिनः शङ्कायां तमभ्युपेत्यैव प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे निर्णेतुमुत्तरमुक्तमिति भावः। तथाऽनेकशब्देनेति। आरोपितैकत्ववानित्यर्थः एवञ्च पर्युदासपक्षे बहूनां प्रतीतिः सुलभैवेति भावः। तत्र द्वित्र्यादिनिर्णय स्तात्पर्यवशादिति बोध्यम्। आरोपितैकत्ववत्त्वेनैव बोधाच्चैकवचनसिद्धि एवञ्चाऽनेके इति बहुवचनमसाध्वेवेति बोध्यमिति मञ्जूषायां विस्तरः।

१ 'प्रतिषेधे'। २ 'आशय'। ३ 'गुणो वा'। ४ "यत्र खलु न"। ५

प्रसज्येते तत्र कथम्—'अनेकं तिष्ठती'ति ? ॥ भवति चैवंजातीयकानामप्येकस्य प्रतिषेधेन बहूनां संप्रत्ययः । तद्यथा—'न न एकं प्रियं' 'न न एकं सुख'मिति ॥ इहाऽब्राह्मणत्वमब्राह्मणता परत्वात्त्वतलौ प्राप्नुतः ॥ तत्र को दोषः ? ॥ स्वरे हि दोषः स्यात् । 'अब्राह्मणत्व'मित्येवं स्वरः प्रसज्येत । 'अब्राह्मणत्व'मिति चेष्यते॥*॥नञ्समासे भाववचने उक्तम् ॥*॥किमुक्तम्?॥ ॥ 'त्वतल्भ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिसिद्धं त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थमिति ॥

ईषदकृता ॥ २।२।७ ॥

॥*॥ ईषद्गुणवचनेन ॥*॥ ईषद्गुणवचनेनेति वक्तव्यम् । अकृतेति ह्युच्यमाने इह च प्रसज्येत—ईषद्गार्ग्य इति, इह च न स्यात्—ईषत्कडार इति ॥

प्र.]बहूनां संप्रत्यय इति प्रश्नः। भवतीति।अयमर्थः—आख्यातस्य पश्चात्प्रयोगोऽस्तु पूर्वं वा, धात्वर्थेन तावत्कारकस्याक्षेपोऽवश्यंभावीति तत्रैकप्रतिषेधसामर्थ्यादेव द्वित्वादियोगिसाधनाक्षेपः । न न इति । 'आवाधे चे'ति द्विर्वचनम् । शत्रोः प्रियेण सुखेन च प्रयोक्तुराबाधा । 'न' इति वा षष्ठी । अत्रैकप्रतिषेधसामर्थ्यादेव सङ्ख्यान्तरयुक्तवस्तुप्रतीतिः, अन्यथा 'न प्रिय'मित्येव वाच्यं स्यात् । तस्माद्यत्र वाक्येपि सामर्थ्यात्संख्यान्तरगतिर्भवति तत्र समासे वाक्यविलक्षणधर्मप्रादुर्भावहेतौ किं न भविष्यतीत्युक्तं भवति । अब्राह्मणत्वमिति । न ब्राह्मणस्य भाव इति युगपद्भावप्रतिषेधसंबन्धविवक्षायां प्रत्ययसमासप्रसङ्गे यदि परत्वात्प्रत्ययः स्यात्,पुनः-प्रसङ्गविज्ञानाच्च पश्चान्नञ्समासः क्रियते, तदा 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तं पदं स्यात्, प्रत्ययस्वरश्चेष्यत इति नञ्समासे तु कृते त्वतलौ कार्यौ । तत्र भावप्रत्ययस्तावत्प्रकृत्यर्थस्य सापेक्षत्वादसामर्थ्यान्न भवति, नञ्समासस्तु प्रधानस्य सापेक्षत्वाद्भवतीत्याहुः ॥[नञ्] ॥

ईषदकृता। ईषद्गार्ग्य इति। यथैकार्थसमवेतक्रियागुणापेक्षया जातेः प्रकर्षादियोगो गार्ग्यतरो गार्ग्यकल्प्यो गार्ग्यपाश इति, तथेषदर्थेनापि योगः । ईषत्कडार

उ.]पूर्वमेवेति । तत्र पूर्वं क्रियोपस्थित्यभावादनियतसङ्ख्यद्रव्याक्षेपाऽभावेनैको न तिष्ठतीत्येव बोधपर्यवसानादिति भावः । 'न न एक'मित्यत्र द्वयोर्नञोः प्रकृतार्थगमकत्वात् प्रियस्यैकत्वमेव प्रतीयेत न बहुत्वमत आह—आबाधे इति । षष्ठीति । आवाधाया अप्रतीतेस्तत्प्रतीतेरनुपयोगाच्चेति भावः । नः—अस्माकमेकं प्रियं न,किं त्वनेकमिति तदर्थः। एवमेको न तिष्ठतीत्यादावेकस्थितिनिषेधेऽपि अनेकस्थितिबोधो द्रष्टव्यः। भाष्ये—त्वतल्भ्यामिति। पूर्वपदार्थप्राधान्याश्रयेण वार्तिकारम्भः, उत्तरपदार्थप्राधान्ये त्वसामर्थ्यात् पूर्वं भावप्रत्ययानुत्पत्तिरेवेति तत्सूत्रे

१ 'अनेकस्तिष्ठ' । २ 'मित्येष' । ३ भाष्यमिदमित्यन्ये । ४ क्वचिन्न ।

'षष्ठी ॥२।२।८॥

॥*॥ कृद्योगा च ॥*॥ कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम्। इध्मप्रव्रश्चनः। पलाशशातनः॥ किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ "प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यते" इति वक्ष्यति। तस्याऽयं पुरस्तादपकर्षः क्रियते॥ का पुनः षष्ठी प्रतिपदविधाना, का च कृद्योगा ? ॥ सर्वा षष्ठी प्रतिपदविधाना शेषलक्षणां वर्जयित्वा। 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति तु या षष्ठी सा कृद्योगा

प्र.]इति। 'गडेः कड चे'त्यारन्प्रत्ययान्तत्वात्कृदन्तः कडारशब्दः। क्रियाकारकसंबन्धस्याऽसंप्रत्ययादकृदन्त इति केचिदाहुः। तदयुक्तम्। कृच्छब्देन हि कृत्संज्ञकः प्रत्यय उच्यते। अथाप्युणादीनामव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणादत्र समासः स्यात्तथापीषद्रक्तम् ईषदुन्नत इत्यत्र न स्यात्। [ईषदकृता] ॥

षष्ठी। किमर्थमिति। सूत्रेणैवाऽत्र समासः सिद्ध इति प्रश्नः। अपकर्ष इति। अपवाद इत्यर्थः। का पुनरिति। प्रतिपदविधानायाँ अपि समासप्रतिषेधविषये कृद्योगोऽस्ति, कृद्योगाया अपि प्रतिपदविधानमिति विषयविभागाऽज्ञानात्पृच्छति। सर्वा षष्ठीति। साक्षाद्धातुकारकविशेषोपादानेन विधानात्प्रतिपदविधानेत्यर्थः। कृच्छब्दोपादानेन तु या विहिता सैव कृद्योगोच्यते। तत्र शेषविवक्षायां 'षष्ठी शेष' इत्यनेनैव सिद्धायां षष्ठ्यां 'ज्ञोऽविदर्थस्य करण' इत्यादिप्रकरणं समासनिवृत्त्यर्थमेवारब्धम्। षष्ठी भवत्येव-श्रूयते एव,न तु तस्याः समासो भवतीत्यर्थः। समासे हि सति तस्या अभावः स्यात्। तस्मात्प्रतिपदविधानेति वक्तव्यम्। तस्मिन्ननुच्यमाने 'कृद्योगे'ति न वक्तव्यम्। अशेषविषये विधानत्वात् 'कर्तृकर्मणोः कृती'त्यस्य समासनिवृत्तौ सामर्थ्याऽभावात् सूत्रेणैव समासः

उ.] भाष्ये स्पष्टम्। तदाह-तत्र भावेति। [नञ्] ॥

ईषदकृता। ननु जातावीषदर्थान्वयाऽसंभवादेवाऽसमासः सिद्धोऽत आह-कडारकेति। 'गोत्रं चे'ति गार्ग्यत्वस्य जातित्वम्। गडेरिति। 'कड मदे' इति भ्वादौ पठितादारन्यपि सिध्यति। यद्यपीति। 'उणादयो बहुल'मिति शास्त्रारम्भात् सर्वमौणादिकमव्युत्पन्नमिति नियम इति भावः। [ईषदकृता] ॥

षष्ठी। भाष्ये-वक्ष्यतीति। 'न निर्धारणे इत्यत्रे'ति शेषः। उत्कर्षप्रतिद्वन्द्व्यपकर्षशब्दस्याऽनन्वयादाह-अपवाद इतीति। अपकृष्यतेऽनेनोत्सर्ग इत्यपकर्षोऽपवाद इत्यर्थः। प्रतिषेधविषये-सर्पिषो ज्ञानमित्यादौ। कारकविशेषेति। 'कर्मणो'रित्येवमित्यर्थः। इत्यादि प्रकरणमिति। तत्र 'शेष' इत्यनुवृत्तेरिति भावः। 'शेषलक्षण'मित्यस्य शेषमात्रलक्षणमित्यर्थ इति तात्पर्यम्। समासनिवृत्त्य

१ 'कृद्योगे च'। २ 'इध्मव्रश्चनः'। ३ क्वचिन्न। ४ 'यामपि'।

॥*॥तत्स्थैश्च गुणैः॥*॥तत्स्थैश्च गुणैः[षष्ठीगुणैः]षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम्। ब्राह्मणवर्णः। चन्दनगन्धः। पटहशब्दः। नदीघोषः॥*॥न तु तद्विशेषणैः॥*॥

प्र.]सिद्धत्वात्। प्रतिप्रसवप्रसङ्गेनाऽन्यदपि कथ्यते–तत्स्थैरिति। तच्छब्देन सन्निधानाद्गुणं एव परामृश्यते। तेनायमर्थः–स्वात्मनि ये गुणा अवस्थितास्तैः सह समासः। न च स्वात्मन्यवस्थानं गुणानां संभवति, भेदनिबन्धनत्वान्मुख्यस्याधाराधेयभावस्य। सर्वस्य च गुणस्य द्रव्याश्रयत्वात्। तस्मादभिधानव्यापारापेक्षया तत्स्थत्वमुच्यते। इह केचिद्गुणाः शब्देन द्रव्यान्निष्कृष्टा एव प्रत्याय्यन्ते, न तु द्रव्यस्योपरञ्जकत्वेन। यथा 'चन्दनस्य गन्ध' इति सर्वदा वैयधिकरण्यमेव गुणगुणिनोः, न कदाचिच्चन्दनं गन्ध इति सामानाधिकरण्यं भवति। शुक्लादयस्तु गुणाः कदाचिन्निष्कृष्टरूपाः शब्दैरुच्यन्ते पटस्य शुक्ल इति। कदाचिद्द्रव्येणैकत्वमापन्नाः 'शुक्लः पट' इति। तस्माद्द्विविधगुणसद्भावात्तत्स्थैरिति विशेषणं रूपादिगुणपरिग्रहार्थमुपात्तमिति ब्राह्मणवर्णादय उदाहरम्। अथ 'बलाकायाः शौक्ल्य'मिति समासः कस्मान्न भवति?। तत्स्थं हि शौक्ल्यम्। सर्वदा वैयधिकरण्येन संबन्धात्। नैष दोषः। शौक्ल्यशब्देन शुक्लो गुणोऽभिधीयते शुक्लशब्दस्य द्रव्ये वर्तमानस्य तस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययविधानात्। न चासौ तत्स्थः। अभेदाऽध्यवसायेन द्रव्यं प्रत्यनुरञ्जकत्वदर्शनाच्छुक्लः पट इति। अर्थस्य च तत्स्थ-

उ.]वेति।तत्तद्धातुयोगे उपात्तकारकातिरिक्तकारकाणां शेषत्वविवक्षाऽभावज्ञापनेनाऽपि चारितार्थ्यसंभवादिदं चिन्त्यम्। किञ्च लुगभाव एव कल्प्येत। यदि त्वेतद्वार्त्तिकबलात्समासाऽभावकल्पनं, तदा तदावश्यकमेव। सूत्राण्यपि तत्रानुवादायावश्यकानीति'न वक्तव्यं' प्रतिपदविधानेती'ति चिन्त्यम्। किञ्च तस्य वचनस्य सत्त्वे 'दिवस्तदर्थस्य' 'कृत्वोऽर्थप्रयोग'इत्यादि विषयेऽक्षाणां देवितेत्यादौ तृनन्ते 'न लोके'ति निषेधेन 'कर्तृकर्मणो'रिति षष्ठ्यभावेऽनेन षष्ठ्यां समासनिषेधसिद्धिः। त्वद्रीत्या तु शेषग्रहणस्य तत्र निवृत्त्या समासः स्यादित्यपि चिन्त्यम्। तच्छब्देन द्रव्यपरामर्शे 'काकस्य कार्ष्ण्य'मित्यादावतिप्रसङ्गमाशङ्क्याह–तच्छब्देनेति। स्वात्मनीति। स्वात्मन्येवाऽभेदेनाऽवस्थिता नतु द्रव्ये इत्यर्थः। नन्वभेदस्याधाराधेयभावनियामकत्वाऽभावात्तत्स्थैरित्यनुपपन्नमिति शङ्कते–न चेति। यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेन तत्स्थैरिति वक्तुं शक्यं, तथापि स न मुख्य इत्याह–मुख्यस्येति। उत्तरयति–तस्मादभिधानेति। गुणमात्रशक्तशब्दमात्रप्रतिपाद्यगुणवाचकैः शब्दैरित्यर्थः। अत एवाऽर्थस्य तत्स्थत्वमित्यग्रे वक्ष्यति। तदेवोपपादयति–इह केचिदिति। द्रव्यान्निष्कृष्टाः–भेदेनैव द्रव्यान्वयिनः। तदा हि गुणगतजातिः प्रवृत्तिनिमित्तम्।

१ क्वचिन्न। २ 'गुणा एव परामृश्यन्ते'।

न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्—घृतस्य तीव्रो गन्धः। चन्दनस्य मृदुरिति॥ किमर्थमिदमुच्यते?॥'गुणेन ने'ति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः॥ किं पुनः कारणं गुणेन नेत्युच्यते, न पुनर्गुणवचनेन नेत्युच्येत? नैवं शक्यम्। इह हि न स्यात्—'काकस्य कार्ष्ण्यं' 'कण्टकस्य तैक्ष्ण्यं', 'बल-

प्र.]त्वमाश्रीयत इति शब्दभेदेऽप्यर्थस्याभेदान्नास्ति शुक्लस्य गुणस्य तत्स्थत्वम्। 'रूपवान् पट' इत्यादौ तु नास्ति गुणगुणिनोरभेदाध्यवसायः। भेदाश्रयेणैव मत्वर्थीयप्रयोगादिति रूपस्य तत्स्थत्वमव्यावृत्तमिति 'पटरूप'मिति समासो भवत्येव। न तु तद्विशेषणैरिति। तच्छब्देन गुणाः परामृश्यते। तेषां गुणानां यानि विशेषणानि तद्वचनैः सह समासो न भवतीत्यर्थः। घृतस्य तीव्र इति। तीव्रो गन्धस्य विशेषणम्। 'चन्दनस्य मृदु'रिति स्पर्शस्य मृदुत्वं विशेषणम्। ननु घृतस्य गन्धेन सम्बन्धो नतु तद्गतेन तीव्रेण विशेषणेनेति सामर्थ्याऽभावात्समासस्य प्राप्तिरेव नास्ति, तत्किंप्रतिषेधेन?। एवं तर्हि यदा प्रकरणादिवशात्तीव्रशब्द एव विशिष्टगन्धवृत्तिस्तदा तदर्थोपजनित एव व्यतिरेके घृतस्येति षष्ठी तत्र 'षष्ठी'ति समासप्रसङ्गः। यश्च गन्धविशेषवचनस्तीव्रशब्दस्तस्य द्रव्यवाचिना सामानाधिकरण्याऽभावाद्गन्धशब्दस्येव तत्स्थगुणाभिधायित्वात्समासप्रसङ्गे प्रतिषेध उच्यते। ननु च 'तीव्रं घृतं' 'मृदु चन्दन'मिति सामानाधिकरण्यदर्शनात्तत्स्थत्वाऽभावात्समासाऽप्रसङ्गात्प्रतिषेधोऽनर्थकः। एवं तर्हि सौत्रस्य प्रतिषेधस्य विषयकथनमिदं—'न तु तद्विशेषणै'रिति। तत्स्थत्वाऽभावात्तैः समासः प्रतिषिद्ध एवेत्यर्थः। न पुनरिति। तत्र गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिना समासो निषिध्यते इति

उ.]उपरञ्जकत्वं,—स्वाभेदेन द्रव्यप्रत्यायकत्वम्। द्रव्येणैकत्वमिति। जातिविशिष्टो गुणः प्रवृत्तिनिमित्तम्, अत एव ततो भावप्रत्ययेन गुणबोधः। अर्थस्य तत्स्थत्वमिति। एवं च गुणिपरस्ववाचकशब्दाऽभाववत्त्वं तात्स्थ्यमिति फलितम्। एवं तर्हीति। 'तद्विशेषणै'रित्यस्य तद्विशेषप्रतिपादकैरित्यर्थ इति भावः। तीव्रादिशब्दैः समासप्रसङ्गमुपपादयति—यश्च गन्धेति। एवं तर्हीति। 'तद्विशेषणै'रित्यस्य तद्विशेषप्रतिपादकैरित्यर्थात्तीव्रादयः शुक्लादयश्च निषेधसूत्रस्य विषया इत्यनेन सूच्यते इति भावः। भाष्ये—किमर्थमिदमिति। इदमा व्यवहितमपि 'तत्स्थै'रिति परामृश्यते, तदाह—गुणेनेति। केवलगुणेति। 'घृतस्य तीव्र' इत्याद्यपि केवलगुणवाच्येवेति भावः। भाष्ये—एतदेवेति। 'काकस्य कार्ष्ण्य'मित्याद्येव। यदिदमिति। यत्त्विदमित्यर्थः। सापेक्षमसमर्थमिति। इतरसापेक्षत्वेन 'शुक्ल' इत्यनेनाऽनन्वयादसामर्थ्यमित्याशयः। तद्धनयन्नाह—शुक्लार्थेन संबन्धाभावा-

१ 'गन्ध' इति क्वचित्। २ 'गुणेनेति'। ३ क्वचित्। ४ 'च्यते'।

कायाः शौक्ल्य'मिति । एतदेव[1] खल्वपि तस्मिन्योगे उदाहरणम् ॥ यद्धीदं[2] ब्राह्मणस्य शुक्लाः वृषलस्य कृष्णा इति,—असामर्थ्यादत्र न भविष्यति ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति ॥ द्रव्यमत्रापेक्ष्यते[3] दन्ताः॥ तस्माद्गुणेन नेति वक्तव्यम् । 'गुणेन ने'त्युच्यमाने 'तत्स्थैश्च गुणैः' इति वक्तव्यम् । 'तत्स्थैश्च गुणै'रित्युच्यमाने 'न तु तद्विशेषणैः' इति वक्तव्यम् ॥

न निर्धारणे ॥ २।२।१० ॥

॥*॥ प्रतिपदविधाना च[4] ॥*॥ प्रतिपदविधाना च[4] षष्ठी न समस्यत इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—सर्पिषो ज्ञानम् , मधुनो ज्ञानमिति[5] ॥

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ २।२।११।

गुणे किमुदाहरणम् ? ॥ 'ब्राह्मणस्य शुक्लाः','वृषलस्य कृष्णा' इति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ताः ॥ इदं तर्हि—'काकस्य कार्ष्ण्यं', 'कण्टकस्य तैक्ष्ण्यं', 'बलाकायाः शौक्ल्य'मिति ॥ इदं चाप्युदाहरणं 'ब्राह्मणस्य शुक्लाः', 'वृषलस्य कृष्णा' इति । ननु चोक्तम्—''असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् ? । सापेक्षमसमर्थं भवतीति, द्रव्यमत्रापे-

प्र.]केवलगुणवाचिना रूपादिशब्देन समासो भविष्यतीत्यर्थः।एतदेवेति। केवलगुणवाच्येवेत्यर्थः । द्रव्यमत्रेति । ततश्च दन्तापेक्षया ब्राह्मणस्येति षष्ठीति शुक्लार्थेन संबन्धाऽभावात्समासस्य प्रसङ्गाऽभावान्नाऽर्थः प्रतिषेधेन । [षष्ठी] ॥

पूरणगुण । 'अर्थ'शब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धाद्गुणेति स्वरूपग्रहणं न भवति, नाप्यदेङाम् । किं तर्हि ? । 'सत्त्वे निविशतेपैती'त्येतल्लक्षणलक्षितो गुणो गृह्यते । 'संसर्गिभेदक'मित्यादिलक्षणयुक्तस्तु न गृह्यते,सामान्यादेरपि ग्रहणप्रसङ्गात् । नापि शुक्लादेरेव ग्रहणं, 'कण्टकस्य तैक्ष्ण्य'मित्यस्योदाहृतत्वात् । 'गोविंशति'रित्यादौ सङ्ख्यया समासो न निषिध्यते, 'शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्' 'क्रोशशतयोजनशतयोरुपसङ्ख्यानम्' 'खारीशतमपि ददाती'ति मुनित्रयवचनाज्ज्ञापकात् , 'उत्तरपदार्थप्राधान्य'मित्यादेश्च मुनिप्रयोगादस्य प्रतिषेधस्याऽनित्यत्वाद्यत्नगौरवादिशब्दसिद्धिः।

उ.]दिति।'न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्य'मितिभाष्ये 'प्रतिषेधविषयप्रदर्शनार्थ'मित्यादिः।

पूरणगुण।सत्त्वेनिविशत इत्यादि। वस्तुत इदं चिन्त्यम्।तस्याऽऽकडारसूत्रोक्तगुणवचनपदार्थसमत्वात्।तत्र 'वाचकः सर्वलिङ्गाना'मित्युक्तत्वात्काकस्य कार्ष्ण्यमित्यादेरनुदाहरणत्वप्रसङ्गात् । तस्मादत्र व्याख्यानात्केवलगुणवाची सन् यो गुणिबोधकस्तत्प्रकृतिकभावप्रत्ययान्तप्रतिपाद्यानां गुणपदेन ग्रहणम्,अर्थपदान्वयाच्च तद्बोधक-

१ क्वचिन्न । २ 'यद्वै' । ३ 'पेक्षन्ते' । ४ 'नाच्' । ५ इतिः क्वचिन्न । ६ 'गुणे स्वरू' ।

श्यते दन्ताः"–इति ॥ नैष दोषः । भवति वै कस्यचिदर्थात्प्रकरणाद्वाऽपे निर्ज्ञातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति ॥ सति किमुदाहरणम् ?॥ 'ब्राह्मणस्य पक्ष 'ब्राह्मणस्य पक्ष्यमाणः' ॥ नैतदस्ति । प्रतिषिध्यतेऽत्र षष्ठी 'लप्रयोगे ने या च श्रूयते, एषा बाह्ममर्थमपेक्ष्य भवति । तत्राऽसामर्थ्यान्न भविष्यति कथमसामर्थ्यम् ?॥ 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते ओदनः इदं तर्हि—चोरस्य द्विषन्, वृषलस्य द्विषन् ॥ ननु चाऽत्रापि प्रतिषिद्ध षष्ठी ॥ वक्ष्यत्येतत्—'द्विषः शतुर्वावचन'मिति ॥

प्र.]भवतीति । यदा प्रकरणादिवशाद्दन्ताद्यर्थ एवाऽवसितवृत्तिः शुक्लादिशब्दस्त तदर्थोपजनित एव ब्राह्मणादौ व्यतिरेक इति सामर्थ्यसद्भावात्समासप्रसङ्ग इत्यर्थः ननु गुणस्य गुण्यपेक्षत्वाद्गुणिन एव समासनिषेधेन भाव्यं, न च ब्राह्मणः शु गुणाधारः । नैष दोषः। 'गुण'शब्देन केवलगुणवाचिनो, गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिन व्याप्तिन्यायाश्रयेण गृह्यन्त इति गुणिनो गुणाधारसम्बन्धिनश्चोपपन्नः समासप्रति षेधः। प्रतिषिध्यतेऽत्रेति । आवर्जनवाचिपच्याश्रयेण ब्राह्मणं पचेः कर्म सम्प यथाऽस्य लोकपक्तिर्लोकावर्जनमित्यर्थः । ततश्च 'ब्राह्मणस्ये'ति षष्ठी पाकापेक्ष कर्मणि न भवतीत्यर्थः। चोरस्य द्विषन्निति । 'तौ स'दित्यत्र 'तौ'ग्रहणस्योपा

उ.]शब्दमात्रग्रहणम्। एवं च प्राधान्यगौरवादौ प्रसक्तिरेव न[3]। अवसितवृत्तिरि सामान्यशब्दस्याऽपि प्रकरणाद्विशेषमात्रोपस्थापकत्वमित्यर्थः । अनेनैतत्सूचयति वाक्यैकदेशन्यायेन 'शुक्ला' इत्यस्य दन्ताः शुक्ला इत्यर्थः। 'षष्ठो'त्यस्य च पक्ष समर्थप्रकृतिकसुबन्तेन समस्यते इत्यर्थः।तादृशं च न 'शुक्ला' इति पदमित्यसाम तदवस्थमेव । एतदभिप्रायेणैव पूर्वसूत्रे 'एतदेवोदाहरण'मित्युक्तम् । अत्रत्वं भ त्वेकदेशयुक्तिः,अनेन 'समासशङ्कावारणायाऽवुधानां यत्नः क्रियत'इति 'कर्मणि चे सूत्रे वदता कैयटेन ध्वनितमेतत्।अन्यथा 'ब्राह्मणस्य ग्रामं गत' इत्यर्थे 'ग्राम' त्यस्य प्रकरणादिना ज्ञाने 'गत' इत्यस्यैव वाक्यैकदेशन्यायेन तावदर्थत्वे साम त्समासापत्तिरिति स्पष्टं 'कर्मणि चे'ति सूत्रे भाष्ये । ननु 'ब्राह्मणस्य पक्ष्य'मिति ब्राह्मणस्यौदनं पक्ष्यन्नित्यर्थोऽवगमाद्ब्राह्मणस्य पाकापेक्षया कर्मत्वकर्तृत्वाऽभावात्त स्योक्तत्वाच्च षष्ठ्या अप्राप्तौ प्रतिषेधोक्तिरसङ्गतेत्यत आह–आवर्जनवाचीति । आव र्जनमङ्गीकारस्त्यागो वेत्याहुः । कर्मणि न भवतीति । शेषषष्ठ्यन्तस्य ना र्थान्वये संभवति क्रियान्वयो नेति भावः। एतेन कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी दु भेत्यपास्तम्। नलोकेत्येतन्निषेधविषयेऽनभिधानाच्छेषत्वविवक्षैव न, भाष्यप्रामा दित्यन्ये । ननु 'द्विषोऽमित्रे'इति विहितस्य न सत्संज्ञकत्वं, 'लट'इति सूत्रविहि

१ 'वाह्यार्थम'।२ 'चौर'।३ प्रधानादेः केवलगुणवाचकत्वाऽभावादित्याशयः।४अर्थे

अव्यये किमुदाहरणम् ? ॥ 'ब्राह्मणस्योच्चैः', 'वृषलस्य नीचै'रिति ॥ नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते आसनम् ॥ इदं तर्हि—'ब्रह्मणस्य कृत्वा' 'वृषलस्य कृत्वे'ति ॥ एतदपि नास्ति, प्रतिषिध्यते तत्र षष्ठी 'अव्ययप्रयोगे ने'ति । या च श्रूयते एषा बाह्यार्थमपेक्ष्य भवति, तत्राऽसामर्थ्यान्न भवति ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते कटः ॥ इदं तर्हि—'पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः' 'पुरा वत्सानामपाकर्तोः' ॥ ननु चाऽत्रापि प्रतिषिध्यते—'अव्यय'मिति कृत्वा ॥ वक्ष्यत्येतत्—''अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः'' इति ॥

समानाधिकरणे किमुदाहरणम् ? । 'राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य' 'शुकस्य मारविकस्य'[1] । 'पाणिनेः सूत्रकारस्य' ॥ नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'समानाधिकरणमसमर्थवद्भवती'ति ॥

इदं तर्हि—'सर्पिषः पीयमानस्य', 'यजुषः क्रियमाणस्येति'॥ननु चाऽत्रा-

---

प्र.]संसर्गार्थत्वाद्द्विषोऽमित्र इत्येतत्सूत्रविहितोऽपि शता सत्संज्ञः। ननु चात्रापीति। 'तृ'न्निति प्रत्याहारेण शतुरपि ग्रहणात् । सूर्यस्योदेतोरिति । सूर्योदयात्पूर्वमित्यर्थः । 'वृक्षस्योपरी'त्यादीन्यप्यव्यय उदाहरणानि । राज्ञः पाटलिपुत्रकस्येति । विशेषणसमासोऽत्र भवत्येव, ततो विशेषणस्यैव पूर्वनिपातः सिद्धो भवति । षष्ठीसमासे तु पूर्वनिपाताऽनियमः स्यादिति स प्रतिषिध्यते । विशेषणसमासे च

उ.]योरेव तत्संज्ञाविधानादित्याशङ्क्याह—तौ सदिति।अस्य शतुर्लादेशत्वाऽभावादाह—तृनिति । अस्योदाहरणत्वं स्थापयति भाष्ये—वक्ष्यत्येतदिति । इत्यादीन्यपीति । साहचर्यात्कृदव्ययमेव गृह्यते । अन्याऽव्ययैः सति सामर्थ्ये समास इष्ट एवेति भाष्याशयमाहुः। पूर्वनिपाताऽनियमः स्यादिति। उपसर्जनत्वस्याऽन्वर्थतामाश्रित्य षष्ठीसमासेपि तन्नियमसंभवादुपसर्जनसंज्ञासूत्रे स्वयमपि तथैवोक्तेश्च चिन्त्यमेतत् । तस्माद्विशेषणसमासोऽप्यत्र बाहुलकान्नेत्येव तत्त्वमिति कश्चित् , तन्न, अर्द्धपिप्पलीत्याद्यनुरोधेन तस्या अन्वर्थत्वाश्रयणमशक्यमित्याशयात्। विशेषणसमासे वचनसामर्थ्यादिति । 'पूर्वापरप्रथमचरमे'ति सूत्रे 'समाने'त्यादिवचनसामर्थ्यादित्यर्थः । एवं च षष्ठीसमासे तदप्रवृत्तौ मानाऽभावः । न चैवं बहुव्रीहिरुच्छिद्येत, शेषग्रहणसामर्थ्येन तत्राऽप्यस्याऽप्रवृत्तेः । न च 'सुन्दरपाचक' इत्यादौ तस्य साऽवकाशता,एवं तर्हि 'समाने'त्यादिसामान्यापेक्षं,यत्र समानाधिकरणानां विशेषविहितः समासस्तत्रैतदप्रवृत्तिः । समानादेश्च कृदन्तेन न समासोऽनभिधानादित्या-

---

१ मा रावीत्याह—मारविकः—शुकः। २ 'मारावित(क)स्य पा०। मारावीति शब्दं ददातीति मारावित्—शुकः।

प्यसामर्थ्यादेव न भविष्यति ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'समानाधिकरणमसमर्थवद्भवती'ति ॥ 'अधात्वभिहित'मित्येवं तत् ॥ [पूरणगुण] ॥

कर्मणि च ॥ २।२।१४ ॥

कथमिदं विज्ञायते–'कर्मणि या षष्ठी सा न समस्यते' इति, आहोस्वित्–'कर्मणि यः क्तः'–इति ॥ कुतः सन्देहः ? ॥ उभयं प्रकृतं, तत्रान्यतरच्छक्यं विशेषयितुम् ॥ कश्चाऽत्र विशेषः ? ॥*॥ कर्मणीति षष्ठीनिर्देशश्चेदकर्तरि कृता समासवचनम् ॥*॥ 'कर्मणी'तिषष्ठीनिर्देशश्चेदकर्तरि कृता समासो वक्तव्यः । इध्मप्रव्रश्चनः पलाशशातनः ॥*॥ तृजकाभ्यां चानर्थकः प्रतिषेधः॥*॥ तृजकाभ्यां चाऽनर्थकः कर्तरि प्रतिषेधो भवति । अपां स्रष्टा, पुरां भेत्ता, यवानां लावकः । 'कर्मणी'त्येव सिद्धम् ॥ अस्तु तर्हि—कर्मणि यः क्त इति ॥ किमुदाहरणम् ? ॥ 'ब्राह्मणस्य भुक्तः' 'वृषलस्य पीत'मिति

प्र.]वचनसामर्थ्यात्समानाधिकरणमसमर्थवदिति नाश्रीयते। अधात्वभिहितमिति। एवं च 'कटस्य क्रियमाणस्ये'त्याद्यप्युदाहरणम् ॥ [पूरणगुण] ॥

कर्मणि च । क्तषष्ठ्योः प्रकृतत्वादन्यतरविशेषणे दोषदर्शनात्पृच्छति-कथमिति । अकर्तरि कृतेति । यः कर्तरि विधीयते यथा 'कुम्भकार' इति तत्र परत्वादुपपदसमासेन भाव्यम्।क्वचित्तु 'तृजकाभ्यां कर्त्तरि'कर्तरि चे'ति प्रतिषेधेनेत्यभिप्रायेणाऽकर्तरीत्युक्तम् । इध्मप्रव्रश्चन इति। करणे ल्युट्कर्मणि षष्ठी। तृजकाभ्यां

उ.]शयः।केचित्तु 'प्रथमानिर्दिष्ट'मिति सूत्रभाष्योक्तरीत्या 'षष्ठी'तिसूत्रे येन सुबन्तेन समासस्तदर्थनिरूपितसंबन्धार्थक षष्ठ्येव गृह्यते। तादृशमेव च सामर्थ्यं षष्ठीसमासप्रवृत्तौ निमित्तम् । न चेदं सामर्थ्यं प्रकृतेऽस्ति, इत्याशयेनाह–असामर्थ्यादेव न भविष्यतीति । एवं च प्रत्याख्यातं समानाधिकरणग्रहणम् । अग्रिमभाष्यं त्वेतदाशयाऽनभिज्ञपूर्वपक्षिसिद्धान्तिनोरेकदेशिनोरुक्तिपरमित्याहुः । [पूरणगुण] ॥

कर्मणि च । दोषदर्शनादिति । पक्षद्वयेपि दोषदर्शनादित्यर्थः । क्वचित्तु तृजकाभ्यामिति । 'तृजकाभ्या'मित्यस्य कर्त्रर्थतृजकाभ्यामित्यर्थे इदम् । 'कर्तरि चेत्यस्यैवायमर्थ' इति वृत्तिमते आह–कर्त्तरि चेति । अन्यैस्त्वनुपपदकृदन्तैः शेषषष्ठ्या समासो भवत्येव, गङ्गाधरभूधरादौ । स्वरेऽपि न विशेषः । उभयथाऽप्यन्तोदात्तत्वात् । न च गस्थकनि 'गाथक'शब्देन साम्नां गायक इत्यर्थे समासानापत्तिः शेषषष्ठ्या समासेपि स्वरे विशेषादिति वाच्यम् , 'अकर्त्तरी'त्यस्य तृजकाभ्यां कर्तरीति सूत्रनिर्दिष्टभिन्नेनेत्यर्थात्,कर्मणीत्यस्य षष्ठीविशेषणत्वे क्तेनेत्यस्याऽत्राऽननुवृत्तेरेवेति बोध्यम् । भाष्ये–तृजकाभ्यां चेति । अस्यैव कर्त्रर्थतृजकाभ्यामित्यर्थ इति

१ 'कर्माणि षष्ठीति नि' । २ क्वचिन्न । ३ 'भुक्तं' । ४ 'पीतमिति' । ५ 'कर्तरि'

॥*॥ क्तनिर्देशेऽसमर्थत्वादप्रतिषेधः ॥*॥ क्तनिर्देशेऽसमर्थत्वादप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः॥ समासः कस्मान्न भवतीति ?॥ असामर्थ्यात् ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते ओदनः॥ ॥*॥ प्रतिषेध्यमिति चेत्कर्तर्यपि प्रतिषेधः ॥*॥ अथैवं सति प्रतिषेधः कर्तव्य इति मन्यसे, कर्तर्यपि प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्—'ब्राह्मणस्य गतः' 'ब्राह्मणस्य यात' इति ॥*॥ पूजायां च प्रतिषेधानर्थक्यम् ॥*॥ पूजायां च प्रतिषेधोऽनर्थकः—राज्ञां पूजितः, राज्ञामर्चित इति । कर्मणीत्येव सिद्धम् ॥ ॥*॥तस्मादुभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः॥*॥ तस्मादुभयप्राप्तौ कर्मणीत्येवं या षष्ठी तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ स तर्हि वक्तव्यः ? ॥ न वक्तव्यः । इत्यर्थेऽयं चः पठितः—'कर्मणि च'। कर्मणीत्येवं या षष्ठीति॥ [कर्मणि च] ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ २।२।१७ ॥

किमिह नित्यग्रहणेनाऽभिसंबध्यते विधिराहोस्वित्–प्रतिषेधः ? ॥ 'विधि'रित्याह ॥ कुत एतत् ? ॥विधिर्हि विभाषा, नित्यः प्रतिषेधः ॥

प्र.]चेति।कर्तरि यौ तृजकौ तत्र सामर्थ्यात्कर्मण्येव षष्ठीत्यनेनैव प्रतिषेधः सिद्धः। द्रव्यमत्रेति। 'ब्राह्मणस्ये'ति षष्ठी भुक्तापेक्षया न भवति 'न लोकाऽव्ययनिष्ठे'ति प्रतिषेधात् । ततश्च ब्राह्मणस्य य ओदनादिः सोऽन्येन भुक्त इत्यर्थः प्रतीयत इति ब्राह्मणस्य भुक्तेन संबन्धाऽभावः । प्रतिषेध्यमिति चेदिति । यदि पारम्पर्येण संबन्धसंभवात्,'भवति वै कस्य चि'दिति न्यायाद्वा समासशङ्कानिवारणायाऽबुधानां यत्नः क्रियते, तदाऽतिप्रसङ्गो यत्नस्येत्यर्थः। इत्यर्थ इति। अनेकार्थत्वान्निपातानाम् । तेन 'कर्मणी'त्युच्चार्य या षष्ठी विधीयते सा न समस्यत इत्यर्थः । ततश्चाश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालकेनेत्याद्युदाहरणम् [कर्मणि च] ॥

नित्यं क्री। प्रतिषेधे सिद्धेऽस्यारम्भाद्विधिरप्यत्र संभाव्यतेऽनन्तरत्वाच्च प्रतिषेधोऽपीति प्रश्नः किमिहेति । विधिर्हीति । महाविभाषाऽधिकारात् । नित्य

उ.]भावः। पारम्पर्येणेति। भुजेरोदनेनौदनस्य ब्राह्मणेनेतीत्यर्थः।भवति वायिति । 'ब्राह्मणस्य शुक्ला' इत्यत्रोक्तो न्यायः। समासशङ्कानिवारणायेति। अनेन तन्न्यायाश्रयणेपि 'पूरणे'तिसूत्रोक्तमद्रीत्या वस्तुतः सामर्थ्यं नास्त्येवेति सूचयति । तदाह—अबुधानामिति । अतिप्रसङ्ग इति । अन्यत्राऽप्येवं न्यायैः समासापादनसंभवात्तत्रापि प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः।भाष्ये—'ब्राह्मणस्य गत'इत्यादेः 'ब्राह्मणस्य ग्रामं गत' इत्यादिक्रमेणाऽर्थः । इत्याद्युदाहरणमिति । 'ब्राह्मणस्य भुक्तो' 'ब्राह्मणस्य गत' इति पूर्वोक्ते त्वसामर्थ्यादेव समासो न भवतीति हृदयम् ।

---

१ क्वचिन्न । २ 'इष्यते' । ३ 'यात' 'जात' । ४ वार्तिकमिदमित्यन्ये । ५ 'यदा'।

कुगतिप्रादयः ॥ २।२।१८ ॥

॥*॥ प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयप्रतिषेधः ॥*॥ प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्। साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति ॥* व्यवेतप्रतिषेधश्च॥*॥ व्यवेतानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः। आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः॥*॥ सिद्धं तु क्वाङ्स्वतिदुर्गतिवचनात्॥*॥ सिद्धमेतत्। कथम् ? ॥ ['क्वाङ्स्वतिदुर्गतिवचनात्'] 'क्वाङ्स्वतिदुर्गतयः समस्यन्ते' इति वक्तव्यम्। कु—कुब्राह्मणः कुवृषलः। कु ॥ आङ्—आकडारः, आपि-

प्र.] इति। विधिविकल्पेनैव पाक्षिकस्य प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् प्रतिषेधारम्भसामर्थ्यादेव नित्यः प्रतिषेधः सिद्ध इति किं नित्यग्रहणेनेत्यर्थः ॥ [नित्यं क्रीडा] ॥

कुगति। प्रादिग्रहणस्येहाऽगत्यर्थत्वात्कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध उच्यते प्रत्यादिविषय एवायं निषेधः, तथा च स्वत्योः समासो भवत्येव। वृक्षं प्रतीति। वृक्षविद्युद्द्योतनयोः प्राप्तिक्रियाजनितस्य लक्ष्यलक्षणसंबन्धस्याऽवच्छेदकः प्रतिरिति सामर्थ्यसद्भावात्समासप्रसङ्गः। संबन्धाऽभावे तु द्वितीयाऽपि न स्यात्। व्यवेतानामिति। व्यवहितानां पदान्तरेण प्रादीनां समासो न भवतीत्यर्थः। आमन्द्रैरिति। 'याही'त्यस्यां क्रियायां द्वयोरुपनिपातात्तद्द्वारको दध्योदनादाविव परस्परं संबन्धोऽस्तीति समासप्रसङ्गः। तथा चैकस्वर्यं स्यादिति तत्प्रतिषेध उच्यते एवं पाणिनीये लक्षणेऽतिव्याप्तिमुद्भाव्य कात्यायन आत्मीयं लक्षणं करोति—सिद्धं त्विति। तेन प्रत्यादीनां न भवति। 'आ मन्द्रै'रित्यत्र त्वाङ्ग्रहणेन प्राप्तो

उ.] नित्यं क्रीडा। प्रतिषेधे सिद्ध इति। जीविकाविषये 'तृजकाभ्या'मित्यस्य 'कर्त्तरि चे'त्यनेन वेति भावः। नित्यप्रतिषेध इति। प्रतिषेधवाक्यैस्तद्विषये व्यपेक्षाया एव बोधनादिति भावः। विधित्वे तु जीविकायां 'कर्त्तरि चे'ति निषेधे प्राप्तेऽस्यारम्भात्तद्विषये नित्यमित्येतत्सार्थकम्, क्रीडायां तु विकल्पे प्राप्तेऽस्यारम्भात्सामर्थ्यादेव नित्यत्वं सिद्धमिति बोध्यम्। [नित्यं क्रीडा] ॥

कुगति। ननु गतिग्रहणेन प्रादीनां विशेषणात्कर्मप्रवचनीयेषु प्राप्त्यभावादनर्थकः प्रतिषेधोऽत आह—प्रादिग्रहणस्येति। प्रत्यादिविषय एवेति। व्याख्यानादिति भावः। सामर्थ्यसद्भावादिति। वृक्षगतलक्षणत्वद्योतकत्वादिति भावः। द्वितीयापि न स्यादिति। 'कर्मप्रवचनीययुक्त'इति युक्तग्रहणादिति भावः। व्यवहितानामिति। स्वाऽन्वययोग्यार्थवाचकपदापेक्षया पदान्तरेण व्यवहितानामित्यर्थः। समास इति। अव्यवहितपदैरित्यर्थः। सामर्थ्याऽभावमाशङ्क्याह—याहीति। ऐकस्वर्यमिति। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे सति मन्द्रस्य पृथगुदात्तत्वं न स्यात्

१ 'व्यपेत' । २ [illegible] । ३ [illegible] । ४ वृक्षस्थानां । ५ 'पदा[illegible]

ङ्गलः । आङ् ॥ सु–सुब्राह्मणः, सुवृषलः । सु ॥ अति–अतिब्राह्मणः, अतिवृषलः । अति ॥ दुर्–दुर्ब्राह्मणः, दुर्वृषलः । दुर् ॥ गति–प्रकारकः, प्रणायकः, प्रसेवकः[2], ऊरीकृत्य, उररीकृत्य[3] । गति ॥*॥ प्रादयः क्तार्थे ॥*॥ प्रादयः क्तार्थे समस्यन्त इति वक्तव्यम् । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । प्रान्तेवासी । प्रपितामहः ॥ एतदेव च सौनागैर्विस्तरतरकेण[4] पठितम्–॥*॥ 'स्वती पूजायाम्' ॥*॥ स्वती पूजायामिति वक्तव्यम् । सुराजा, अतिराजा ॥ ॥*॥ 'दुर्निन्दायाम्' ॥*॥ दुर्निन्दायामिति वक्तव्यम् । दुष्कुलम्, दुर्गवः[5]॥ ॥*॥ 'आङीषदर्थे' ॥*॥ आङीषदर्थ इति वक्तव्यम् । आकडारः, आपिङ्गलः ॥** 'कुः पापार्थे' ॥*॥ कुः पापार्थ इति वक्तव्यम् ॥ कुब्राह्मणः, कुवृषलः ॥*॥ 'प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया' ॥*॥ 'प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया

प्र.]तीति सामर्थ्यमेव नास्तीति वक्तव्यम् । प्रादयः क्तार्थ इति। अगत्यर्थमिदम् । वृत्तिविषये क्तार्थवृत्तयः प्रादयः । एतदेवेति । कात्यायनाभिप्रायमेव प्रदर्शयितुं सौनागैरतिविस्तरेण पठितमित्यर्थः । सुराजेति । 'न पूजना'दिति समासान्तप्रतिषेधः । उपाधीनां प्रयोगविषयोपलक्षणार्थत्वादन्यत्रापि समासो भवति । तेनाऽतिक्रमणेप्यतिः समस्यते'अतिसिक्तमेव भवते'ति। 'सुकर' इत्यादौ तूपपदसमासोऽस्त्येव । दुर्निन्दायामिति । प्रादिग्रहणेन यः समासस्तस्यायं विषयनिर्देश इत्यर्थान्तरेपि गतित्वात्समासो भवति–'दुष्कृत'मिति । आङीषदर्थ इति । क्रियायोगे तु गतित्वात्समासः–'आबद्ध'मिति । 'आ मन्द्रै'रित्यत्र तु सत्यपि सामर्थ्ये मन्द्रं प्रत्यगतित्वात्तद्गतेषदर्थाऽभावाच्च समासाऽभावः । कुः पापार्थ इति । प्रशस्तेऽपि

उ.]त्यर्थः।यद्यपि वेदे आपाद्यं रूपं नास्ति,तथापि एवंजातीयके लौकिकप्रयोगे दोष इत्यर्थः।वेदेऽपि तस्याऽसाधुत्वशङ्कानिवृत्तिः फलमित्यन्ये। सामर्थ्यमेव नास्तीति। एकक्रियान्वयित्वरूपसामर्थ्यग्रहणे 'कृतः सर्वो मृत्तिकये'त्यादौ समासापत्तिरिति भावः । दध्योदनादौ तु क्रियान्तर्भावेण सामर्थ्यम् । एवं च वचनद्वयमपि प्रत्याख्यातमिति बोध्यम् । वृत्तौ 'गत'शब्दाऽप्रयोगे हेतुमाह–वृत्तिविषय इति । पदैकदेशन्यायेनेति भावः । प्रगतः–शिष्यं प्राप्तः, गुरुं प्राप्तः, पितामहस्य पितृत्वं प्राप्त इति चाऽर्थः । 'पूजाया'मित्युपलक्षणमित्याह–उपाधीनामिति । अतिसिक्तमेवेति । तथाप्रयोगदर्शनादिति भावः। कर्मप्रवचनीयत्वादत्र षत्वाऽभावः । 'अर्थान्तरेपी'त्यस्य 'समासो भवती'त्यनेनान्वयः । तत्र हेतुर्गतित्वादिति । दुष्कृतमिति ।- दुः–कृच्छ्रार्थे । अनभिधानात्तु भूते खल् न भवति । सत्यपीति अपिना वस्तुतः सामर्थ्यमेव नास्तीति ध्वनितम् । अगतित्वादिति।मन्द्रस्य क्रिया-

१ क्वचिन्न । २ 'प्रसेचकः' । ३ 'उरीकृतं' । ४ 'विस्तरेण'। ५ 'दुष्कृतं दुर्नयः' ।

समस्यन्त' इति वक्तव्यम् । प्रगत आचार्यः–प्राचार्यः, प्रान्तेवासी, प्रपितामहः ॥*॥ 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' ॥*॥ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया समस्यन्त इति वक्तव्यम् । अतिक्रान्तः खट्वाम्–अतिखट्वः, अतिमालः ॥*॥ 'अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया' ॥*॥ 'अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया समस्यन्त' इति वक्तव्यम् । अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलो वसन्तः ॥*॥ 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या' ॥*॥ 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या समस्यन्त' इति वक्तव्यम् । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः ॥*॥ 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' ॥*॥ 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या समस्यन्त' इति वक्तव्यम् । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः । निर्वाराणसिः ॥*॥ 'अव्ययं प्रवृद्धादिभिः' ॥*॥ 'अव्ययं प्रवृद्धादिभिः समस्यत' इति वक्तव्यम् । पुनःप्रवृद्धं बर्हिर्भवति । पुनर्गवः । पुनःसुखम् ॥*॥ इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥*॥ इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम्[1] । वाससीइव, कन्येइव ॥[*॥ अव्ययमव्ययेन ॥*॥ 'अव्ययमव्ययेन समस्यत' इति वक्तव्यम् । प्रप्र यज्ञपतिम्] ॥*॥ उदात्तवता गतिमता च तिङा ॥*॥ 'उदात्तवता तिङा गतिमता च [तिङ्[2]] अव्ययं समस्यत' इति वक्तव्यम् । अनु-

प्र.] द्वेषान्निन्दा भवति, पापं तु वस्तुस्थित्या गर्हितमिति निन्दापापयोर्भेदः । पूर्ववदुपलक्षणार्थत्वादीषदर्थेऽपि समासो भवति–'कालवण'मिति । अन्ये त्वाहुः–पृथिवीवाचि 'कु'शब्दनिवृत्तये 'कुः पापार्थ'इत्युच्यते । ईषदर्थे तूत्तरपदे कादेशविधानात्समासो भवत्येव । अव्ययं प्रवृद्धादिभिरिति । 'आदि'शब्दः प्रकारे । तेन यस्याऽव्ययस्य समासो दृश्यते तस्याऽनेन समासः कार्यः । 'सह सुपे'त्यत्रोक्तमपि पुनरिह स्मरणायोक्तम् । अथ वा वार्तिकगृहीतोऽर्थो योगविभागेन तत्र साधित इति पौनरुक्त्याऽभावः । अनुव्यचलदिति । अत्र पूर्वं परत्वात्तिङ्ङतिङ इति निघातः । तत उदात्तवत्त्वाऽभावाद्गतिमतेति पृथगुक्तम् । तत्र त्रयाणां पदानां समासे ई-

उ-] त्वाऽभावादिति भावः । ईषदर्थेपीति । अत एवोत्तरपदाधिकारे 'ईषदर्थे' इति कादेशविधानं चरितार्थम् । पृथ्वीवाचकस्य व्यावृत्तये त्वेतद्वचनम् । साहचर्यं तु न सर्वत्र व्यवस्थापकमिति भावः । 'सह' 'सुपे'ति योगविभागेन सिद्धे इदं व्यर्थमित्यत आह–सहसुपेत्यत्रेति । एतेन नित्यार्थमिदमित्यपास्तं, तद्भाष्यप्रामाण्येन वार्त्तिकेषु नित्यपदाऽसंबन्धादिति भावः । वस्तुतस्तत्पुरुषसंज्ञार्थमत्र वचनपाठः । अत एव 'पुनर्गव' इत्यत्र टच् । तत्र करणादतत्त्वमपि । लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थेत्याहुः । अत्र पूर्वमिति । अनुना समासात्पूर्वमित्यर्थः । त्रयाणां पदाना-

१ इयं व्याख्या क्वचिन्न । २ क्वचिन्न ।

व्यचलत्, अनुप्राविशत् । अनुव्याकरोति । यत्परियन्ति ॥ [कुगति] ॥

उपपदमतिङ् ॥ २।२।१९ ॥

'अति'ङिति किमर्थम् ? ॥ कारको व्रजति, हारको व्रजति ॥*॥अति-ङिति शक्यमवक्तुम् ॥*॥ कस्मान्न भवति-'कारको व्रजति', 'हारको व्रजती'-ति?॥ सुप्सुपेति वर्तते॥अत उत्तरं पठति-॥*॥उपपदमतिङिति तदर्थप्रतिषेधः

प्र.]समासान्तोदात्तत्वं भवति । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'त्यनेन तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं न भवति। गतिर्गतावित्यनेनाऽनोरनुदात्तत्वात् । तत्र चोदात्तस्वरितग्रहणाऽनुवर्तनात् । विशब्दस्य तु पूर्वपदत्वाऽभावात् । यत्परियन्तीत्युदात्तवत उदाहरणम् । 'निपातैर्यद्यदी'ति निघातप्रतिषेधाद्यन्तीत्यस्य प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वात् 'परि'-शब्दस्य 'यन्ती'त्यनेन समासः । [कुगतिप्रादयः] ॥

उपपदम । अतिङिति किमर्थमिति । यदि तिङन्तस्य समासो निषिध्यते तदा सुप्सुपेत्यधिकारात्तिङन्तस्य प्राप्त्यभावादनर्थकः प्रतिषेधः । अथ तिङ्शब्देन तिङर्थो लक्ष्यते,-तिङन्तार्थवाचिनः शब्दस्य समासनिषेधार्थं, तथापि तिङर्थशब्द-स्तिङन्त एव भवतीत्यनर्थक एव प्रतिषेध इति प्रश्नः। **अत इति ।** यस्मात्तिङन्त-स्यानर्थकः प्रतिषेध इत्यर्थः । तच्छब्देनाऽर्थशब्दसन्निधाने तिङर्थ उच्यते । स

उ.]मिति।गतिविशिष्टतिङन्तेनाऽव्ययस्य समासविधानादित्यर्थः।'उदात्तवते'त्यनेन तु न विना समासः, निघातेन तस्योदात्तवत्त्वाऽभावादिति भावः।तत्पुरुषे तुल्यार्थेति। 'समपाद' इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वपदाऽनुदात्तत्ववारणाय उदात्तस्वरितग्रहणा-ऽनुवृत्त्या तद्योगिपूर्वपदस्यैव 'बहुव्रीहौ प्रकृत्ये'त्यत्र ग्रहणादिति भावः । पूर्व-पदत्वाभावादिति। विनाऽचलदित्यस्य न समासः;किं तु 'वि'विशिष्टेनाऽचलदित्य-नेनाऽनोरित्याशयः। अन्यथा वेरुदात्तत्वे उदात्तयणः परत्वादकारस्य स्वरितत्वं स्या-दिति भावः । [कुगतिप्रादयः] ।

उपपदमतिङ् । यदि तिङन्तस्येति । उपपदस्येत्यर्थः। **तिङन्त एवेति ।** कृदभिहितस्य द्रव्यवद्भावादिति भावः। न च 'मा भवान्भू'दित्येतद्व्यावृत्तयेऽतिङन्तैः समासः इत्यर्थकं तत्, 'माङी'त्यस्य सतीत्यर्थात्तत्रोपपदत्वमेव नेत्यदोषात् । प्रथमार्थे सौत्री सप्तमी हि उपपदसंज्ञालिङ्गम् । अतएव पशावित्यादौ नोपपदत्वम् । 'तुमुन्ण्वुला'वित्यत्र तु 'क्रियार्थोपपदस्ये'ति कार्यार्थमुपपदत्वमावश्यकमिति भाष्या-शयः । **अर्थशब्दसन्निधाने इति ।** तिङन्तशब्दरूपाऽर्थकस्योपपदस्याऽभावादिति भावः । 'तिङर्थ उच्यत इति । कस्य ?, तिङर्थस्ये'ति भाष्येपि तिङ्पदेन तदर्थो ग्राह्य इति भावः। 'कस्ये'ति प्रश्नोऽपि तदर्थशब्दार्थप्रश्नद्वारा तच्छब्दार्थप्रश्न एवेति

१ क्वचिन्न। २ इदं भाष्यमित्यन्ये । ३ इतिः क्वचिन्न । ४ 'इत्यनोऽनु' । ५ 'तदर्थ'।

॥*॥ उपपदमतिङिति तदर्थस्यायं प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ कस्य ?॥ तिङर्थस्य॥ कः पुनस्तिङर्थः ? ॥ क्रिया ॥*॥ क्रियाप्रतिषेधो वा ॥*॥ अथ वा व्यक्तमेवेदं पठितव्यम्—'उपपदमक्रिये'ति ॥ अथाऽक्रियेति किं प्रत्युदा ह्रियते ?॥ कारको गतः । हारको गतः ॥ नैतत्क्रियावाची ॥ किन्तर्हि ! ॥ द्रव्यवाची ॥ इदं तर्हि—कारकस्य गतिः, कारकस्य व्रज्येति।

प्र.]तिङन्तस्यार्थोऽर्थो यस्य स—तदर्थः।कस्येति।सामान्याभिधानाद्विशेषाऽवधारण प्रश्नः । कः पुनरिति । कालसाधनसङ्ख्यापुरुषक्रियोपग्रहरूपस्तिङर्थः । तदर्थ तिङन्त एव संभवति नाऽन्यत्रेति प्रश्नः। क्रियेति।अनेकार्थसंभवेपि साध्यत्वात्क्रि प्रधानम्।प्रधानं चाऽर्थस्तिङ्ग्रहणेन वचनसामर्थ्याल्लक्ष्यते इति भावः। क्रियाप्रतिषे वेति । यदि तिङ्ग्रहणेन वचनसामर्थ्यात्क्रिया लक्षणीया तदा प्रतिपत्तिलाघवा साक्षात् क्रियाप्रतिषेधः कर्तव्य इत्यर्थः । अत्रापि पक्षे सुबन्तस्य क्रियावाचित्व ऽभावान्निर्विषय एव प्रतिषेध इत्याह—अथेति । कारको गत इति । 'गत'शब्द क्रियावाच्युपपदं, तत्र तुमुन्ण्वुलाविति ण्वुल् । कर्तुं गत इत्यर्थः। अत्राऽतिङ्ग्रह समासाऽभावोऽन्यथा 'गतकारक' इति स्यात् । अत्र च प्रकृतिवाच्यक्रियार्थ ण्वुल् । तदाश्रयं गतशब्दस्य क्रियावाचित्वमिति समासप्रतिषेधः ॥

नैतदिति।सुबन्तविशेषणमतिङ्ग्रहणम् । न चाऽत्र सुबन्तं क्रियावाचि । प्र त्यर्थस्य ह्यत्र गुणभावः । प्रत्ययार्थस्य कर्तुः प्राधान्यं, तस्य च द्रव्यरूपेण ऽभिधानम् । प्रधानेन च व्यपदेशो भवतीति 'द्रव्यवाची'त्युक्तम् । अतएव'गत' शब्दस्य समासो न प्राप्नोति, तस्याऽनुपपदत्वात् । धातोश्च क्रियावाचित्वात्त श्रया प्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा । धात्वर्थस्य प्रत्यार्थेन संसृष्टत्वात्—पदान्तरेणैका

उ.]बोध्यम्। पुरुषः—प्रत्यक्त्वादिः,उपग्रहः—कर्त्रभिप्रायत्वादिः। यद्यपि कर्त्रभि यत्वं न तिङर्थस्तथापि यथाकथंचिद्द्योत्यं भवत्येवेति बोध्यम् । 'तिङर्थ' इत्य तिङन्तार्थ इत्यर्थः । अनेकार्थेति । कालसाधनादिरूपेत्यर्थः । साध्यत्वादिति साधनसाध्यत्वेन शब्दप्राधान्यादित्यर्थः । 'तिङ्ग्रहणमपनीय 'क्रिया'पदग्रहणे ल दर्शयति—यदीति । अतिङ्ग्रहणादिति । अक्रियाग्रहणाद्वेत्यपि बोध्यम् । ननु गतशब्दस्य सत्त्वप्रधानतया कथं क्रियावाचित्वमित्याशङ्क्याह—अत्रचेति । द्रव्य चित्वे प्रत्ययानुपपत्तिः, क्रियावाचित्वे तु उपपदसमासो दुर्वार इति तद्व्यावृत्त्य क्रियाग्रहणमिति भावः । इदानीमेव क्रियावाचित्वोपपादनाह—सुबन्तेति । उप विशेषणमित्यर्थः । 'नैतत्क्रियावाची'ति भाष्यस्य—नैतत्प्राधान्येन क्रियावाचीत्य नन्वेवमत्र समासो दुर्वारोऽत आह—अत एवेति । प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तमुपपदत्वं गतशब्दस्य, किं तु धातोरेवेत्याह—धातोश्चेति। अन्वर्थाऽभावेपि सामर्थ्याद

१ क्वचिन्न । २ 'कारको यातः' । ३ इतिः क्वचिन्न । ४ 'निषेधः' ।

एतदपि द्रव्यवाचि ॥ कथम् ? ॥ 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवती'ति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदतिङिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽनयोर्योगयोर्निवृत्तं सुप्सुपे'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ 'गतिकारको-

प्र.]भावाऽसंभवात् समासस्य त्वप्रसङ्गः, धातोः सुवन्तत्वाऽभावाच्च। कारकस्य गतिरिति। गमनं गतिरिति भावे प्रत्ययविधानात्क्रियावाचित्वमस्तीति भावः। एतदपीति। धातुरत्र साध्यभूतां क्रियां प्रत्याययति। प्रत्ययस्तु तस्या एव क्रियाया उपसंहृतक्रमरूपां सत्त्वरूपतामाह, 'प्रत्ययार्थश्च प्रधान'मिति यत्सुवन्तं न तत्क्रियावाचि, यत्क्रियावाचि, न तत्सुवन्तमित्यर्थः। द्रव्यवदिति। यथा घटादेर्द्रव्यस्य लिङ्गसङ्ख्यासाधनसंबन्धस्तथा कृदभिहितस्याऽपि भावस्येत्यर्थः। अनयोरिति। नन्वत्रैव सूत्रेऽतिङ्ग्रहणात्सुपो निवृत्तिर्ज्ञाप्यतां पूर्वत्र कथं ज्ञाप्यते ?। एवं तर्हि योगविभागः क्रियते, तेन 'अति'ङिति सूत्रद्वयशेषो ज्ञायत इत्यदोषः। अतिङ्ग्रहणेन

उ.]दलमित्यभिमानः। ननु प्रत्ययोत्पत्तिवत्समासोऽपि स्यादत आह–धात्वर्थस्येति। एवं च तन्मात्रस्याऽन्यैनैकार्थीभावाऽसम्भव इति भावः। वस्तुतस्तु 'नैतत् क्रियावाची'त्यनेनाऽत्र 'तुमुन्ण्वुला'विति ण्वुलेव नेति बोध्यते। 'क्रियार्थाया'मिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशेन क्रियार्थायाः क्रियाया एव लाभे पुनः क्रियाग्रहणेन प्राधान्येन साध्यमात्रावस्थक्रियाप्रतिपादकस्यैव ग्रहणात्। किं च क्रियाशब्देन क्रियावाचकशब्दस्य ग्रहणे क्रिया प्रधानभूता साध्यावस्थैवाऽत्र गृह्यते इति 'गतिकारकोपपदा'दिति सूत्रेपि भाष्ये स्फुटम्। अर्थग्रहणे तु गुणीभूताया अपि ग्रहणमिति पाकादियोगे कारकविभक्तिकृत्वसुजादीनां साधुत्वं भवत्येवेत्याशयः। अन्यथा सिद्धान्ते 'कारको गतः' इत्य इत्यत्र समासो दुर्वारः स्यात्। किं च क्रियावाचित्वाऽभावादत्राऽप्रत्युदाहरणत्वम्, तुमुन् न, ण्वुल्तु भवतीत्यस्याऽन्याय्यत्वात्। कैयटोक्तरीतिस्त्वनुपसर्जनाद्येनविधिः समर्थः पदेत्यादिसूत्रभाष्यविरुद्धा। तत्र हि निष्कृष्यैकार्थीभावं विनापि समासतद्धितादिप्रवृत्तेरङ्गीकारात्। न चैवमपि 'कारको व्रजतितरा'मित्यत्र समासाऽभावार्थं तदर्थप्रतिषेध आवश्यकः, अनभिधानेन तत्र तादृशप्रयोगाऽभावादिति भाष्याशयः। उपसंहृतक्रमरूपाम्–उपसंहृतक्रमत्वसमानाधिकरणवैजात्यविशेषरूपाम्। प्रधानमितीति। प्रत्ययार्थवैजात्येन लिङ्गाद्यनन्वयरूपप्रकृत्यर्थवैजात्यकार्याऽभिभवात्तस्य प्राधान्यमिति भावः। एवं चाऽत्रापि न ण्वुलिति तात्पर्यं भाष्यस्येति बोध्यम्। भाष्ये–एवंतर्हि सिद्धे इति। तादृशप्रयोगाऽभावादतिप्रसङ्गनिरासे सिद्ध इत्यर्थः। एवं तर्हि योगविभाग इति। अत्र 'अति'ङिति, पूर्वसूत्रे 'गति'रिति चेत्यर्थः। अतिङ्ग्रहणेन चेति। 'अति'ङित्यस्य प्रथ-

१ 'स्यैव च'। २ 'तुमुन् तु भवती'। 'तुमुलन्तं भव'। ३ 'मिति'।

पपदानां कृद्भिः सह समासो भवती'त्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति।

प्र.]च समासो योगद्वयविहितो विशेष्यते—'अतिङन्तः समासो भवती'ति। ते 'सुपे'त्यस्यैव निवृत्तिर्ज्ञाप्यते। सुब्ग्रहणं तु पूर्वपदस्य पदकार्यार्थमनुवर्त्त एव। भाष्येऽपि समुदायस्य निवृत्तिर्विवक्षिता, न तु केवलस्य 'सु'वित्यस्य। गति कारकोपपदानामिति। एतत्सूत्रद्वये 'सुपे'त्यस्य निवृत्त्या गतीनामुपपदानां च उत्तरपदात्सुबुत्पत्तेः प्राक्समाससिद्धिः। कारकाणां तु 'कर्तृकरणे कृता बहुल'मि समासः क्रियते। तत्र कृद्ग्रहणात्प्राक्सुबुत्पत्तेः समासः। तिङन्तेन तृतीयान्त सुपेत्यस्याऽनुवर्त्तनात्समासाऽप्रसङ्गात्कृदन्तेनैव समासे सिद्धे कृद्ग्रहणं कृदन्तावस्था मेवाऽनुत्पन्ने सुपि समासार्थम्। अस्याश्च परिभाषायाः 'पुंयोगादाख्याया'मित्य प्रयोजनानि वक्ष्यन्ते। यदि तर्ह्युत्तरपदात्सुब्नोत्पद्यते तदा दधिसेचावित्यादौ पद दित्वाऽभावात्षत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति। पदत्वाऽभावादुत्तरपदव्यपदेशश्च न, तद तन्निबन्धनः स्वरो न सिद्ध्यति। नैष दोषः। निरुपपदात्सेचयतेः क्विपि कृते प समासः क्रियत इति षत्वनिषेधो भविष्यति। यद्वा 'सुपे'त्यस्य निवृत्तौ स यथेष्टं कार्यसिद्धये क्वचिदुत्पन्ने सुपि समासः, क्वचित्प्राक्सुबुत्पत्तेः। एवं कारक

उ.]मान्ततया समास एव विशेष्यते। अतिङिति बहुव्रीहिः। 'प्रपचतितरा'मित्य नित्यसमास इष्ट एव। 'तिङि चोदात्तवती'त्यनेन गतेर्निघातेऽन्तोदात्तत्वमेव। त एतत्सिद्ध्यर्थमेवाऽतिङ्ग्रहणं प्रत्याख्यातं भाष्ये। 'गतिकारके'ति स्वरस्य तु प्रवृत्तिः, कृद्ग्रहणात्। कृद्ग्रहणप्रत्याख्यानं तु न भाष्यारूढमिति तत्रैव वक्ष्याम एतेन "तत्र नित्यसमासवारणायाऽतिङिति तद्घटितप्रतिषेधायावश्यकमिति क तत्र तन्निवृत्तिज्ञापकम्। 'प्रपचतितरा'मित्यादौ च 'गतिकारकोपपदा'दिति 'ति चोदात्तवती'ति सूत्रभाष्यप्रामाण्येनोदात्तवतेत्यादिवार्त्तिकोक्तो वैकल्पिकसमास ष्यते" इति परास्तम्। सुब्ग्रहणं त्विति। 'उपपद'मित्यन्वर्थसंज्ञया सुबन्त पदत्वेनोपपदत्वाद्गतेः सुबन्तत्वाच्च 'राजयुध्वे'त्यादौ पूर्वपदे नलोपादिपदकार्यसि 'तिङघटित' इति समासविशेषणेन 'कारको व्रजती'त्यादिव्यावृत्तिसिद्धेः प्रथमा सुबनुवृत्तेरपि फलाऽभावेन चिन्त्यमेतत्। कृदन्तावस्थायामेवेति। 'प्र पचतितरा'मित्यादिवारणाय कृद्ग्रहणस्यावश्यकत्वेन चिन्त्यमिदमिति कश्चित्, त बहुलग्रहणेन शानजन्तादिभिरिव तेनापि समासस्य वारयितुं शक्यत्वात्। परि भाषायाः प्रयोजनवत्त्वे ह्यतिङ्ग्रहणं प्रयोजनवत्स्यादत आह—अस्याश्चेति। तन्नि बन्धनः स्वर इति। 'गतिकारकोपपदात्कृ'दिति विहित इत्यर्थः। स्वराऽसिद्धय राह—यद्वेति। सुपेत्यस्य निवृत्ताविति। सुपैवेति नियमाऽभावाद्यथेष्टं सम

१ क्वचित्।

यद्येतज्ज्ञाप्यते केनेदानीं समासो भविष्यति ? ॥ समर्थेन ॥ यद्येवं धातूपसर्गयोरपि समासः प्राप्नोति—पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति ॥ नैतदस्ति । 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' । साधनं हि क्रियां निर्वर्त्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि । अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः

प्र.]समासोपि बहुलग्रहणात्क्वचित्सुबुत्पत्तेर्भवतीति 'सा हि तस्य धनक्रीते'ति प्रयोग उपपन्नः । उत्तरपदशब्दः समासाऽवयवविशेषस्य रूढिरिति तत्राऽप्यदोषः। यद्येतदिति । शब्देनोत्तरपदस्याऽनुपादानात् प्रश्नः । समर्थेनेति । सुबित्यस्याऽनुवृत्तौ सत्यां समासस्य पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानात् । यद्येवमिति । ततश्चैकस्वर्यादिप्रसङ्गः, शाकलप्रतिषेधप्रसङ्गश्च । पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति। ततस्तयोः सामर्थ्यमस्ति, उपसर्गार्थविशिष्टायाः क्रियायाः साधनेन योगात्। पूर्वं धातुः साधनेनेति । ततश्च पूर्वं साधनाभिधायिप्रत्ययोत्पत्तिः, पश्चात्साधनसंसृष्ट एव धातुरुपसर्गेण युज्यते न केवल इति धातूपसर्गयोः समासाऽभावः।तत्र कृदन्तेन समासो भवत्येव, तिङन्तेन त्वतिङिति निषेधान्न भवति । यत्र तु तिङन्तेन समास इष्यते स विषयो दर्शितः—उदात्तवतेति । अभिनिर्वृत्तस्येति । अनिष्पन्नस्य विशेषा-

उ.]सिद्धिरिति भावः। लक्ष्यानुसारेण च व्यवस्थेति बोध्यम्।तत्र 'सुबुत्पत्तेः प्रा'गित्युपलक्षणं,लिङ्गबोधकप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागपीति बोध्यम्।सुबुत्पत्तेर्भवतीति। सुबुत्पत्तेरनन्तरमित्यर्थः । धनक्रीतेति । सुप्टाबुत्पत्तेः पूर्वं समासे 'क्रीतात्करणे'तिङीप् स्यात् । सुबन्तेन तु समासेऽन्तरङ्गत्वाट्टाप्सिद्ध्यतीति भावः । यत्र सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासस्तत्र स्वराऽप्राप्तेराह—उत्तरपदशब्द इति । सुबित्यस्येति । तदननुवृत्तावपि प्रागुक्तरीत्या पदविधित्वं बोध्यम्। 'सुपे'त्यस्याऽननुवृत्तावतिप्रसङ्गमाह भाष्ये—यद्येवमिति । कुगतीत्यनेनेति भावः । अतिङित्यनेन तिङन्तस्यैव प्रतिषेध इति तात्पर्यम् । ऐकस्वर्यादीति । आदिनैकपद्यम् । किं च तयोः समासे प्रातिपदिकतया परत्वात्सुबुत्पत्तिरेव स्यान्न तिङित्यपि बोध्यम् । पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति । तत्संज्ञकशब्देनेत्यर्थः।पूर्वं साधनेन योगेऽपि उपसर्गस्य क्रियाविशेषकत्वाऽविशेषात्सामर्थ्यस्य दुर्वारत्वमित्यत आह—ततश्च पूर्वमिति । साधनसंसृष्ट एवोपसर्गेण युज्यत इति केवलेन सामर्थ्याऽभाव इति भावः । न च 'निष्कृष्यैकार्थीभावो न समासादिप्रयोजक' इत्युक्तम्, एवं च विशिष्टेनैकार्थीभावेऽवयवानामपि तत्सत्त्वात्स दुर्वार इति वाच्यं,तिङन्तेनैकार्थीभावाऽभावात्,अतिङिति निषेधात् ,तदवयवेन तु प्रत्ययार्थाऽसंसृष्टेन नैकार्थीभावः, साधनसंसृष्टार्थस्यैवोपसर्गेण योगादित्यदोषात् । भाष्ये—साधनं हि क्रियां निर्वर्त्तयतीति । क्रियां—तत्प्रतीतिं, साध्यत्वेन प्रतीतेः

१ 'सुबुत्पत्ते' । २ 'तेनैकार्थीभावात्' ।

शक्यो वक्तुम्॥*॥षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेन॥*॥ षष्ठीसमासादुप-
पदसमासो भवति विप्रतिषेधेन। षष्ठीसमासस्यावकाशः—राज्ञः पुरुषो राज-
पुरुषः। उपपदसमासस्याऽवकाशः—स्तम्बेरमः कर्णेजपः।इहोभयं प्राप्नोति-
कुम्भकारो नगरकारः।उपपदसमासो भवति विप्रतिषेधेन*॥न वा षष्ठीसमासा-
ऽभावादुपपदसमासः॥*॥न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन॥किं कारणम्?॥['षष्ठीसमास...

प्र.]काङ्क्षाया अभावात्, अनुभूयते सुखमुपास्यते गुरुरित्यादौ धातुरेव सकर्मिका
क्रियां वक्ति, उपसर्गस्तु द्योतक इति नाति कश्चिदस्मिन् पक्षे दोषः।

षष्ठीसमासादिति नित्यत्वाऽनित्यत्वाभ्यामनयोर्विरोधसद्भावः।कुम्भकारादि...
पक्षके प्रातिपदिकार्थे प्रातिपदिकेनैव कर्मण उक्तत्वात्तत्रैवोपपदेऽणा भाव्यम्
अपवादविषयत्वाद्द्वितीयानुत्पादात्। कृते चाऽणि कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी भवतीत्यनु...
भयप्रसङ्गः। गतिकारकेति। ततश्चोत्तरपदे विभक्त्युत्पत्त्यनपेक्षणादन्तरङ्गत्वा...

उ.]तत्संबन्धाधीनत्वात् साध्यत्वेन प्रतीतार्थकयोगे च तेषामुपसर्गत्वादीति भा...
अभिनिर्वृत्तस्य। अभिनिर्वृत्तज्ञानविषयस्येत्यर्थः। अनिष्पन्नस्येति। अज्ञातस्ये-
त्यर्थः।नन्वेवमुपसर्गसम्बन्धात्प्राक्केवलभ्वासादेः सकर्मकत्वाऽभावेन कर्मणि ल...
न स्युरत आह—अनुभूयते सुखमिति। धातुरेवेति। केवलधातुरेवेत्यर्थः
उपसर्गस्तु द्योतक इति। स च श्रोतृबोधाय पश्चादेव सम्बध्यते इति भावः। ए...
नोपसर्गाणां द्योतकत्वेऽपि तद्द्योत्यार्थस्य साधनसम्बन्धात्पूर्वमेव धातुना बोध...
वश्यकत्वेन धातूपसर्गयोः सामर्थ्यसत्त्वेन समासो दुर्वार इत्यपास्तम्। ए...
सुड्कादित्यत्र विस्तरेणोपपादयिष्यते। 'विपराभ्यां जे'रित्यादौ व्यादिद्योत्यार्थप्रति...
कस्येत्यर्थः, विपराभ्यां परत्वयोग्यस्येत्यर्थो वा॥

विरोधसद्भाव इति। 'इत्यभिमान' इति शेषः।अभिमानत्वं चाऽस्याऽनुपद...
स्फुटीकरिष्यते। ननु कर्मण्युपपदेऽण्, कर्मत्वं च विभक्त्या गम्यं, तत्राऽणुत्प...
पूर्वं कृदन्तत्वाऽभावात्षष्ठ्या अप्राप्तौ द्वितीययैव भाव्यमिति जातेऽपि अणि त...
वृत्तौ मानाऽभाव इति कुतः षष्ठीसमासप्राप्तिरत आह—पक्षके इति प्रातिपदिका...
पदत्वाऽभावादुपपदत्वं कथमिति चिन्त्यमेतत्। 'सुबन्तमेवोपपद'मिति 'त...
पपद'मितिसूत्रे भगवान्वक्ष्यति, स्वयं च। किं च पक्षकपक्षेपि सकलकारक...
मानर्थः संमुग्धाकारेणैव प्रातिपदिकेनोच्यते न तु विशिष्येति कर्मोपपदत्वप्रयु...
ऽणोऽप्राप्तिः। अन्यथा करणाद्युपपदेपि कर्मोपपदप्रसङ्गः, तस्माद्वस्तुतः कृत्प्रकृ...
कर्मत्वसत्त्वेन कृदनुत्पत्तावपि भावितत्त्वं गृहीत्वा षष्ठीप्रवृत्तिरित्येव भाष्या...
उचितः। अन्तरङ्गत्वादिति। 'षष्ठी'ति सूत्रे 'सुपे'ति तृतीयान्तस्य संबन्धा...

१ 'समासस्या'। २ क्वचित्। ३ ...

भावादुपपदसमासः']।षष्ठीसमासस्याऽभावादुपपदसमासो भविष्यति॥कथम्?॥ 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिःसह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्ते'रिति समासवचनात्॥

अथ वा विभाषा षष्ठीसमासो यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमासो भविष्यति॥अनेनैव यथा स्यात्तेन मा भूदिति॥कश्चात्र विशेषः—तेन वा स्यादनेन वा ?॥ अयमस्ति विशेषः—उपपदसमासो नित्यसमासः, षष्ठीसमासः पुनर्विभाषा॥ननु च नित्यं यः समासः स नित्यसमासो यस्य विग्रहो नास्ति॥'ने'-त्याह । नित्याधिकारे यः समासः स नित्यसमासः॥ नैवं शक्यम् । अव्ययीभावस्य ह्यनित्यसमासता प्रसज्येत । तस्मान्नित्यः समासो नित्यसमासो

प्र.]पपदसमासो भवतीत्यर्थः । अथ वेति । षष्ठीसमासेऽपि दोषाऽभाव इत्यर्थः । क्वचित्कार्ये दोषदर्शनादाह—अनेनेति । 'सिन्नित्यसमासयो'रित्यत्र नित्यसमासग्रहणेनाऽस्य ग्रहणं यथा स्यात् 'अन्तोदात्तादुत्तरपदा'दित्यत्राऽनित्यसमासग्रहणेनास्य ग्रहणं मा भूदिति भावः । यस्य विग्रहो नास्तीति । अस्यापि विग्रहाऽभावः, षष्ठीसमासेन मुक्ते पक्षे उपपदसमाससद्भावात् । नित्याधिकार इति । नित्यशब्दस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्तदधिकारसंप्रत्ययः । नैवं शक्यमिति । नित्यशब्दस्य स्वरितत्वं दोषवत्त्वान्न प्रतिज्ञायते इत्यर्थः । तदेवं प्रयोजनाऽभावा-

उ.]भावः। अत एव 'मातुः स्मरती'त्यादौ न षष्ठीसमासः।अत एव च षष्ठ्यन्तस्याऽनेकसुबन्तेन न समास इति बोध्यम् । एतद्वार्त्तिकद्वयमपि प्रत्याचष्टे—अथवेति भाष्ये । 'विप्रतिषेधे पर'मित्यस्य तु न प्रवृत्तिः, युगपदुभयविहिततत्पुरुषसमाससंज्ञयोः प्रवृत्तिसंभवेनाऽसंभवरूपविप्रतिषेधाऽभावात् । 'उपपदसमासो भविष्यती'-त्यस्योपपदमिति सूत्रविहितसमाससंज्ञा, तत्पुरुषसंज्ञा च स्थास्यतीत्यर्थः । अन्यादृशविरोधस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वे न मानमिति तात्पर्यम् । न च नित्यत्वाऽनित्यत्वज्ञानयोर्विरोधः, बोधे बाधज्ञानस्याऽप्रतिबन्धकत्वात्। एवं च षष्ठीसमासोऽपि नित्य एवैतद्विषये फलितः,तद्बोधिताऽभावांशस्यैतद्विरोधेनैतद्विषये त्यागात् ,'नित्यं क्रीडे'-त्यादिविषये तस्य क्लृप्तबाधत्वात् । 'गतिकारकोपपदा'दित्यत्र प्रकृतपरिभाषायां च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्त्तते इति षष्ठीसमासोऽपि सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव । स्वरश्च तत्रापि समासे इत्यन्तरङ्गत्वमेव नास्तीति भावः । परिभाषायां सामान्यतः कारकपदोपादानेन कारकविभक्त्यन्तसमासमात्रस्य सुबुत्पत्तेः प्राक् कृद्भिर्लाभादिति बोध्यम् । कैयटे 'सिन्नित्यसमासयो'रित्यादि'यथा स्या'दित्यन्तोऽग्रन्थः,बहुषु पुस्तकेष्वनुपलम्भात्तत्र नित्यग्रहणप्रत्याख्यानाच्च । उत्तरपदेति । एवं चाऽग्निचितेत्यादौ विभक्त्युदात्तत्वमपि स्यादिति भावः । [उपपदमतिङ्] ॥

१ क्वचिन्न । २ 'रिति वचनात्' । ३ 'मा भूत् कश्चा' । ४ वार्त्तिकमित्यन्ये ।

यस्य विग्रहो नास्ति ॥ [उपपद] ॥

अमैवाव्ययेन ॥ २।२।२० ॥

एवकारः किमर्थः ? ॥*॥ [एवकारो] नियमार्थः ॥*॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्।सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणाऽप्येवकारं नियमार्थो भविष्यति॥इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि भविष्यति। यथैवं विज्ञायेत–'अमैवाव्ययेने'ति, मैवं विज्ञायि–'अमाऽव्ययेनैवे'ति ॥ अस्ति चेदानीं कश्चिदनव्ययमम्शब्दो यदर्थो विधिः स्यात् ? ॥ अस्तीत्याह–खशयं ब्राह्मणकुलमिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्। अन्तरङ्गत्वादत्र समासो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् 'अमैव तुल्यविधानमुपपदं तत्र यथा स्यादमा चान्येन च यत्तुल्यविधानं तत्र मा भूदिति। अग्रे भोजम्। अग्रे भुक्त्वा। अग्रादिष्वप्राप्तविधेः समासप्रतिषेधं चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति॥ [अमैवाव्ययेन] ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ २।२।२३ ॥

'शेष' इत्युच्यते कश्च शेषो नाम ? ॥ येषां पदानामनुक्तः समासः

प्र.] द्विप्रतिषेधो न पठितव्यः ॥ [उपपदमतिङ्] ॥

अमैवाव्ययेन। यदर्थ इति। यन्निवृत्त्यर्थो नियमः स्यादित्यर्थः। खशयमिति। 'अधिकरणे शेते'रित्यच्। 'अतोऽ'मिति सोरम्भावः। अनेनाऽनव्ययेनाऽमा समासो मा भूदित्येवमर्थोऽयं नियमः स्यात्। अन्तरङ्गत्वादिति। अनुत्पन्न एव सावुपपदसमासेन भाव्यं, पश्चात् सुनेति समासविधानकालेऽनव्ययस्याऽमोऽसंभवान्नियमान्तरे च तस्य चरितार्थत्वाद्विपरीतनियमो न भविष्यतीत्यर्थः। अमैवेति। एवकारसामर्थ्यादमेत्यस्यावृत्तिराश्रीयते। ततो येन वाक्येऽनामेव केवलो विधीयते न प्रत्ययान्तरसहितस्तेन वाक्येन यद्विधीयते उपपदं तत्र सप्तमीनिर्दिष्टं तदमा समस्यते नाऽन्यदित्यर्थः। अग्रे भोजमिति। 'विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु' इति द्वयोः क्त्वाणमुलोर्विधानादत्र समासो न भवति। अग्रादिष्विति। यतोऽप्राप्तविभाषा

उ] अमैवा। नन्वेवं वचनवैयर्थ्यमतस्तत्सामर्थ्यात्सुबुत्पत्त्यनन्तरमपि समासो ज्ञाप्यते इत्यत आह—नियमान्तरे इति। वक्ष्यमाणे इत्यर्थः। अमेत्यस्यावृत्तिरिति। चिन्त्यमेतत्। आवृत्तौ मानाऽभावात्।अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाऽव्ययेन समस्यते इत्यर्थे 'अग्रेभुक्त्वे'त्यत्र समासापत्तिरव्ययग्रहणवैयर्थ्यापत्तिश्च। किं च 'कालो भोक्तु'मित्यत्र समासापत्तिः। तस्मादमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदव्ययेनेति नियमेन सर्वेष्टसिद्धिः। अत एव भाष्ये'ऽग्रे भुक्त्वे'त्यप्युदाहृतम्। 'अग्रादिष्वप्राप्तेति' वार्तिकप्रत्याख्यानं च सङ्गच्छते इत्याहुः। 'अप्राप्तविधे'रिति

---

१ लुप्तं स्यात्। २ भाष्यमिदमित्यन्ये। ३ 'अन्तरेणैवका'। 'रभ्यमाणोऽप्यन्तरेणै'। ४ क्वचिन्न। ५ 'सुपेति'। ६ 'वचनस्य'

शेषः ॥*॥ शेषवचनं पदतश्चेन्नाऽभावात् ॥*॥ शेषवचनं पदतश्चेत्तन्न ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अभावात्' । नहि सन्ति तानि पदानि येषां पदानामनुक्तः समासः ॥*॥ अर्थतस्तर्हि ॥*॥ अर्थतस्तर्हि शेषग्रहणं—येष्वर्थेषु अनुक्तः समासः स शेषः ॥*॥ अर्थतश्चेदविशिष्टम् ॥*॥ अर्थतश्चेदविशिष्ट-मेतद्भवति ॥ कुतः?॥ पदतः। नहि सन्ति तेऽर्था येष्वर्थेष्वनुक्तः समासः ॥ ॥[*त्रिकतस्तर्हि*]॥ त्रिकतस्तर्हि शेषग्रहणम् । यस्य त्रिकस्यानुक्तः समासः स शेषः ॥ कस्य चानुक्तः? ॥ प्रथमायाः ॥ ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविर-चिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अनेकमन्यपदार्थे ॥ २।२।२४ ॥

प्र.]ततः प्रत्ययोत्पत्तावग्रादीनां निमित्तत्वान्निमित्तस्योपपदत्वात्समासप्रसङ्गः।प्राप्तविभा-षायां त्वग्रादीनां प्रत्ययोत्पत्तावनिमित्तत्वात्तन्निवृत्तावेव हेतुत्वात्तस्यानुपपदत्वमित्यर्थः।

शेषो बहुव्रीहिः। पदस्याऽर्थस्य च सर्वस्योपयुक्तत्वाच्छेषमसंभाव्य पृच्छति—शेष इति । पदतश्चेदिति । पदेन 'पदत' इत्याद्यादित्वात्तसिः। नहीति । सर्वेषां सामान्यविशेषरूपेणोपयुक्तत्वादित्यर्थः । नहि सन्त्यर्था इति । पूर्वोत्तरान्यपदार्थेषु तत्पुरुषाऽव्ययीभावविधानात् । प्रथमाया इति। द्वितीयादीनां प्रतिपदं समासविधा-नात्प्रथमायाः शेषत्वम् । ततश्च प्रथमान्तानां पदानां बहुव्रीहिरित्यर्थात्समानाधिक-रणानां भवति । 'कण्ठेकाल' इत्यादौ 'सप्तमीविशेषणे' इति पूर्वनिपातविधाना-ज्ज्ञापकाद्भवति । इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् । २।२।१।

उ.]विशेषणव्यावर्त्यमुपपादयति—प्राप्तविभाषायां त्विति। 'आभीक्ष्ण्य' इत्यनुवृत्त्या हि सा, तस्मिंश्च सत्येव प्रत्यय इत्याद्युक्तेः प्रत्ययोत्पत्तिसंनियोगेनैवोपपदसंज्ञा-स्वीकारादिति भावः ॥

शेषो ब । उपयुक्तादन्यः शेषः। सामान्यम् । 'सह सुपे'त्यादिः। विशेषः—द्वितीयाश्रिते'त्यादिः । पूर्वोत्तरेति । यद्यप्यन्यपदार्थवत् पूर्वोत्तरपदार्थयोस्तद्विधानं नाऽस्मच्छास्त्रे तथाप्यव्ययीभावादिमहासंज्ञाबलेन पूर्वाचार्यपरिगृहीतार्थस्य निमित्त-त्वमस्त्येवेत्यभिप्रायः । 'विशेषणं विशेष्येणे'त्यादौ प्रथमाया अप्युपयुक्तत्वमित्यत आह—द्वितीयादीनामिति। 'गतार्थे प्रथमये'त्यादि तु व्याख्यानभूतं ,न स्वतन्त्र-विधायकमिति भावः। यद्वा शेष इत्यस्य प्रथमान्तत्वात्प्रथमान्तगृहीतत्रिकस्य प्रति-पदमुच्चारितस्यैव ग्रहणमिति सर्वेष्टसिद्धिः।इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्ट-कृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥२।२।१॥

---

१ इदं लुप्तं स्यादिति गौडाः । २ क्वचिन्न । ३ 'मुच्चरित' ।

पदग्रहणं किमर्थम् ? ॥ [इह] अनेकमन्यार्थे' इतीयत्युच्यमाने वाक्यार्थेऽपि बहुव्रीहिः स्यात्–'यथा मे माता तथा मे पिता सुस्नातं भो' इति। पदग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो न भवति ॥ अथाऽन्यग्रहणं किमर्थम्? 'अनेकं पदार्थे' इतीयत्युच्यमाने स्वपदार्थेऽपि बहुव्रीहिः स्यात्–राजपु

प्र.] अनेकमन्य । अनेकग्रहणस्य वार्तिककारः प्रयोजनं वक्ष्यतीति भाष्यकारः पदग्रहणस्याऽन्यग्रहणस्य च प्रयोजनमाचष्टे । बहुवक्तव्यत्वाच्च पश्चादन्यग्रहण विचारः । पदग्रहणमिति । 'अन्यार्थे' इत्युच्यमाने स्वपदार्थव्यतिरिक्तेऽर्थे आश्रीयमाणेऽन्यपदार्थो लभ्यते । वर्तिपदानां च क्रियालक्षणे वाक्यार्थे वृत्त्य संभवात्तन्निवृत्त्यर्थमपि पदग्रहणं नोपयुज्यत इति प्रश्नः । यथा मे मातेति कश्चित्केन चित्पृष्टः 'कीदृशः कुलशीलादिना तव पिते'ति,स आह–'यथा मे माते' ति।एतानि पदानि 'तथा मे पिते'त्यन्यस्य वाक्यस्याऽर्थं गमयन्तीति समासप्रस अथ वा 'स्नाही'ति कश्चित्केनचिदुक्तस्तं प्रत्याह—'यथा मे माते'त्यादि। य शुद्धकुला मे माता तथा पिताऽपीत्यभिजनशुद्धिरपि स्नानं,किं वाह्येन स्नानेनेत्यर्थः ततः 'सुस्नातं भो' इत्येतद्वाक्यार्थे वर्त्तमानानां यथाप्रभृतीनां पदानां समासाऽभाव पदग्रहणम् । अश्रुतवाक्यार्थे च पदानां वृत्तिर्दृश्यते, यथा नद्यां सिष्णासुः क दुच्यते—'नद्यां ग्राहाः सन्ती'ति । तस्माच्च 'मा स्नासी'रिति वाक्यार्थः प्रतीय

अथान्यग्रहणमिति। अन्तरङ्गत्वात्स्वपदार्थे समासे सिद्धे पदार्थग्रहणसामर्थ्या दन्यपदार्थो लप्स्यत इति प्रश्नः । स्वपदार्थेपीति। अपिशब्दादन्यपदार्थेऽपीत्यर्थः पदार्थग्रहणं व्याप्तिसमाश्रयणार्थं स्यादिति स्वपदार्थाऽन्यपदार्थयोः समासः स्या

उ.] अनेकम । भाष्ये क्रमोल्लङ्घनेऽभिप्रायमाह—अनेकेति। अन्यपदार्थो लभ्य इति। 'अन्यार्थे' इत्यस्य भिन्नेऽर्थ इत्यर्थः।भेदप्रतियोगी चोपस्थितः स्वपदार्थ ए पर्युदासविधया च स पदार्थ एवेति भावः । वाक्यव्यावर्त्तकं युक्त्यन्तरमाह— वर्त्तीति । तेषां सुबन्तत्वादित्यभिमानः। एतानि पदानीति । समानाधिकरण मित्यनपेक्ष्येदम्। वस्तुतोऽर्थपरमेतत् , 'यथा मदीया माते'त्यत्र समासप्रसङ्ग इ बोध्यम् । 'सुस्नातं भो' इतिपाठे आह—अथ वेति । अत्र सर्वत्राऽन्यार्थो व्य इति बोध्यम्।'अभिजनशुद्धिरपी'त्यपिरेवार्थे।भाष्ये 'वाक्य'शब्देन पदसमूहमात्र

व्याप्तिसमाश्रयणेति । पदार्थग्रहणसामर्थ्याद्व्याप्तिन्यायस्यैवानुसरणं, नान्त रङ्गन्यायस्येत्यर्थः। राजानं पुरुषमित्यर्थे सावकाशस्तत्पुरुषः, बहुव्रीहिरपि बहुस्व सावकाश इति प्रथमान्तपदद्वयेन विग्रहे परत्वात्स्वपदार्थेऽपि बहुव्रीहिः प्राप्नोति तद्व्यावृत्त्यर्थमन्यग्रहणम् , त्रिकतश्चात्र शेष इति भावः। भाष्ये एकदेशमाह—

१ क्वचिन्न । २ 'पितेति सुस्नातं' । ३ 'पदे' ।

तत्पुरुष इति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्। तत्पुरुषः स्वपदार्थे बाधको भविष्यति ॥ भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धम्। परंकार्यत्वे तु न सिध्यति। आरम्भसामर्थ्याच्च तत्पुरुषः, परंकार्यत्वाच्च बहुव्रीहिः प्राप्नोति॥ परंकार्यत्वे च न दोषः, शेष इति वर्त्तते। अशेषत्वान्न भविष्यति ॥*॥ शेषवचन उक्तम् ॥*॥ [शेषवचने उक्तम्]॥ किमुक्तम् ?॥ 'तत्र शेषवचनाद्दोषः सङ्ख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहिप्रतिषेध' इति॥ अथैकसंज्ञाधिकारे नार्थोऽन्यग्रहणेन ?॥ एकसंज्ञाधिकारे च कर्तव्यम्। अक्रियमाणे ह्यन्यग्रहणे यथैव तत्पुरुषः स्वपदार्थे बहुव्रीहिं बाधते एवमन्यपदार्थेऽपि बाधेत ॥ अथाऽनेकग्रहणं किमर्थम् ?॥ 'अन्यपदार्थे' इतीयत्युच्यमाने एकस्यापि पदस्य बहु-

प्र.] तत्पुरुष इति। बहुव्रीहेस्त्वन्यपदार्थोऽवकाशः। परंकार्यत्वाच्चेति। ततश्च संज्ञयोः समावेशात्स्वरसमासान्तप्रसङ्गः। शेषवचन इति। शेषग्रहणप्रत्याख्यानं स्मारयति। सङ्ख्येति। द्वीरावतीको वीरपुरुषकोऽब्राह्मणको देश इति समासविधावुपयोगादशेषत्वाद्बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति, तस्माच्छेषग्रहणं न कर्तव्यम्। ततः स्वपदार्थे बहुव्रीहिनिवृत्त्यर्थमन्यग्रहणं कर्तव्यमिति स्थितम्। अक्रियमाण इति। 'नीलोत्पलं सर' इत्यत्रापि विशेषाऽनुपादानादन्यपदार्थेऽपि स्वपदार्थ इव तत्पुरुषो बहुव्रीहिं बाधेत, 'कण्ठेकाल' इत्यादिश्च व्यधिकरणपदो बहुव्रीहेरवकाशः स्यात्। अन्यग्रहणे तु सति स्वपदार्थे सावकाशं तत्पुरुषं परत्वाद्बहुव्रीहिर्बाधत इति न कश्चिद्दोषः। अथेति। एकनिवृत्त्यर्थं तावदनेकग्रहणं नोपपद्यते। पदविधित्वात्सामर्थ्ये सति बहुव्रीहिसंज्ञाविधानादनेकाधिष्ठानत्वाच्च सामर्थ्यस्य। नापि बहूनां समा-

उ.] दस्तीत्यादि। तत्पुरुषः,—समानाधिकरणतत्पुरुषः राजपुरुष इत्यादिरपि कर्मधारय एव। इतर एकदेश्याह—भवेदित्यादि। स्वरसमासान्तेति। पर्यायेणेत्यर्थः। यद्वा कस्य चित्स्वरः, कस्यचित्समासान्त इत्यर्थः। भाष्ये—अशेषत्वान्न भविष्यतीति। पदतोऽर्थतो वा शेष इत्यभिमानः। एतदर्थकं शेषग्रहणं प्रत्याख्यातमित्याह—प्रत्याख्यानमिति। आकडारसूत्रोक्तमित्यर्थः। पदतोऽर्थतश्च शेषे द्वीरावतीके दोषः, पदत एव शेषे वीरपुरुषकादौ दोषः। समासविधाविति। 'सङ्ख्यावंश्येन', 'नदीभिश्च', 'अन्यपदार्थे च संज्ञायां', 'मध्यमध्यमवीराश्च', 'न'ञित्यत्रेति भावः। पदतोऽर्थतश्च शेषार्थकस्य तस्य प्रत्याख्याने 'परंकार्य'मिति पाठेऽन्यग्रहणमावश्यकमित्याह—तत इति। नीलोत्पलं सर इति। इदमुपलक्षणं बहुपदकबहुव्रीहिः स्वपदार्थेपि स्यादित्यपि बोध्यम्। परिनिष्ठितविभक्त्या समासमजानतो भाष्ये—'अक्रियमाणे' इत्याद्युक्तिरिति बोध्यम्। कण्ठेकाल इत्यादिश्चेति।

१ चः क्वचिन्न। २ इदं भाष्यमित्यन्ये। ३ 'त्वेऽपिन'। ४ लुप्तं स्यात्। ५ 'आकडारादेके' त्यत्रोक्तम्। ६ 'हेः प्रति'। ७ 'कारेऽपिक'। ८ 'बाधते'।

व्रीहिः स्यात्—सर्पिषोऽपि स्यात्, मधुनोऽपि स्यात् गोमूत्रस्यापि स्यात्॥ नैतदस्ति प्रयोजनं 'सुप्सुपे'ति वर्तते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं बहूनां समासो यथा स्यात्—'सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा। समन्ताच्छितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिध्यति'॥ [॥*॥ उत्तरार्थञ्च ॥*॥] उत्तरार्थं चाऽनेकग्रहणं कर्तव्यं—'चार्थे द्वन्द्वः'। 'अनेक'मिति। इहापि यथा स्यात्—'प्लक्षन्यग्रोधधवखदिरपलाशा' इति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'बहूनामपि समासो भवती'ति, यदयम्—उत्तरपदे द्वि…

प्र.]सार्थमनेकग्रहणं,तद्धितार्थेत्यनेन उत्तरपदे परतः समानसंज्ञाविधानाज्ज्ञापका… द्बहूनां बहुव्रीहेः सिद्धत्वादिति प्रश्नः। सर्पिषोऽपि स्यादिति। अपिशब्दो बिन्द्व… वर्तते इति तस्यापि बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गः। ततश्च कप्समासान्तप्रसङ्गः। पदान्तरं 'स्या'दित्यनेन चाऽस्य सामर्थ्यमस्तीति समर्थपरिभाषापि न व्यावृत्तिं करोतीति केचिद्याचक्षते। अन्ये त्वाहुः—'अपिः पदार्थे'त्यत्राप्यर्थता बिन्द्वादेर्निराकृ… तस्मात्स्यादितिपदं बिन्द्वर्थे वर्तत इति तस्य बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गः। अतिङ्ग्रहणे… पूर्वमेव 'सुप्सुपे'त्यस्य विच्छिन्नत्वादेकस्यापि तिङन्तस्य प्राप्तिः स्यात्। … दिति। योगद्वय एवाऽतिङ्ग्रहणेन सुप्सुपेत्यस्याऽसंबन्धो ज्ञापितोऽन्यत्र सुप्सुपे… नुवर्त्तत एवेत्यर्थः। बहूनामपीति। अन्यथा 'सुप्सुपे'ति गुणे सङ्ख्याया विवक्षि… त्वाद्द्वयोरेव स्यात्। उत्तरपद इति। द्विगुग्रहणं 'तद्धितार्थे'त्यनेन विहितस्य स… सस्योपलक्षणम्। तेन दिशः समानाधिकरणेनोत्तरपदे समासावयवविशेषे पर… समासविधानं बहूनां समासस्य ज्ञापकमित्यर्थः। द्विगुस्तु ब्रह्मजातादौ सावका…

उ.]बहुपदके बहुव्रीहिविधानं सावकाशमिति वक्तुं युक्तम्।ततश्चेति।नचैकसंज्ञाऽधि… काराद्बहुव्रीहिसंज्ञया कर्मप्रवचनीयत्वबाधे षत्वं स्यात्।किं च कर्मप्रवचनीयसंज्ञा… निरवकाशत्वेन तया बाधाद्बहुव्रीहिसंज्ञैव न भविष्यतीति वाच्यम्,उपसर्गसंज्ञा… अपि तद्रीत्या बाधात्। परंकार्यत्वपक्षे समावेशसंभवाच्चेत्यभिमानः। केचिदिति… अत्राऽरुचिस्तु 'स्या'दित्यनेन व्यपेक्षासत्त्वेप्येकार्थीभावाऽभावः। स्यादिति प… मिति। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरत्रैकार्थीभावः स्यादित्यभिमानः।अत्र व्याख्यानेऽपि ए… संज्ञाधिकारेऽप्युक्तदोषो न,संज्ञयोर्भिन्नाश्रयत्वात्। विच्छिन्नत्वादिति। अतिङ्ग्र… तु नानुवर्तते, व्याख्यानादिति भावः। योगद्वये एवेति। तत्रैवाऽतिङ्पदसंबन्धा… दिति भावः। गुणे सङ्ख्याया इति। 'सुबन्तत्वस्य प्रत्येकसमाप्तत्वा'दिति तु … युक्तम्। 'समासविधानं चे'ति पाठे चस्त्वर्थे। ब्रह्मजातादाविति। 'क… परिमाणिने'ति सूत्रस्थेनोत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धय इति वार्तिके… सिद्धे बहूनां तत्पुरुषे इत्यर्थः। तदपि वचनमेतज्ज्ञापकसिद्धमेव नाऽपूर्वमिति…

१ क्वचिन्न।२ 'चानेकग्रहणम्'। इति केचित्पठन्ति। ३ धवेति क्वचिन्न। ४ 'नीयत्वं…

शास्ति॥तत्पुरुषोपि तर्हि बहूनां प्राप्नोति॥नैष दोषः।ग्रहणेन तत्पुरुष उच्यते तेन बहूनां न भविष्यति॥अत उत्तरं पठति—॥*॥अनेकवचनमुपसर्जनार्थम्॥* अनेकग्रहणं क्रियते॥ [किं प्रयोजनम् ?]॥ उपसर्जनार्थम्'। 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जन'[2]मित्यनेकस्य सुप उपसर्जनसंज्ञा यथा स्यात्—चित्रगुः शबलगुरिति॥*॥न वैकविभक्तित्वात्॥*॥न वैतद[3]पि प्रयोजनमस्ति॥किं कारणम्?॥ 'एकविभक्तित्वात्'।'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इत्युपसर्जनसंज्ञा भविष्यति,—चित्रगुः शबलगुरिति । चित्रा अस्य गावश्चित्रगुस्तिष्ठति । चित्रा यस्य गावश्चित्रगुं पश्येति[5] । चित्रा यस्य[6] गावश्चित्रगुणा कृतम् । चित्रा यस्य[6] गावश्चित्र-

---

प्र.]त्वान्न ज्ञापकः।तत्पुरुषोऽपीति। ज्ञापकफलस्य विषयविभागाऽभावादनिष्टप्रसङ्गो महत्कष्टं श्रित इत्यत्रापि तत्पुरुषप्रसङ्गात्। ग्रहणेनेति। विशिष्टपूर्वोत्तरपदनिर्देशेनेत्यर्थः।तत्र द्वितीयान्तस्य श्रितादिभिः समासविधानात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थानात्समुदायस्याऽद्वितीयान्तत्वादत्र तत्पुरुषाऽभावः । यद्येवमिहापि सुप्सुपेत्यनुवर्तनात्कथं बहूनां बहुव्रीहिः । अथ ज्ञापकेन सङ्ख्याविवक्षा बाध्यते तदा द्वितीयादिष्वपि सङ्ख्याया अविवक्षा स्यात् । नैष दोषः, तत्पुरुषविधौ सुप्सुपेति सङ्ख्या प्रतीयते, द्वितीयेत्यपि । द्वन्द्वबहुव्रीह्योस्तु सुप्सुपेत्यत्रैव सङ्ख्याप्रतीतिः । तत्र ज्ञापकेनैकैव सङ्ख्याप्रतीतिर्बाध्यते । तावता चरितार्थत्वाद्द्वितीयादिषु सङ्ख्याया अबाधः। चित्रगुरिति । सत्यनेकग्रहणे सुबित्येवाऽनुवर्तते न तु सुपेति । तन्निवृत्त्यर्थत्वात्तस्य । ततश्चोत्तरपदमपि तेन प्रत्याय्यत इति समासशास्त्रे गोशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वाद्ध्रस्वसिद्धिः। न वेति । अन्यपदार्थस्य प्राधान्याद्दर्शनाद्यनेकक्रियायोगा-

---

उ.]शयेन भाष्ये द्विगुग्रहणम्।'तत्पुरुषोऽपी'त्यस्य 'कालाः परिमाणिने'त्येतद्भिन्नोपि तत्पुरुष इत्यर्थ इत्यन्ये । ज्ञापकफलस्येति । सङ्ख्याऽविवक्षारूपस्येत्यर्थः । यद्वा यथाकथंचित्सुबन्तत्वादिग्रहणरूपस्येत्यर्थः। सर्वस्याऽपि समासस्य ग्रहणेन विधानादाह—विशिष्टेति । सङ्ख्याविवक्षेति । मुख्यसुबन्तत्वपर्याप्त्यधिकरणग्रहणविवक्षेत्यपि बोध्यम्। संख्याया अविवक्षेति । यथा कथंचिद्द्वितीयान्तग्रहणविवक्षेत्यपि बोध्यम् । अबाध इति । अन्यत्र मुख्यद्वितीयाद्यन्तग्रहणम्, सुप्सुपेत्यत्र तु ज्ञापकेन यथाकथंचित्सुबन्तग्रहणमिति तत्त्वम् । अत्र तदपि द्वन्द्वबहुव्रीहिविधायके एवेष्टानुरोधात् ,परिमाण्युत्तरपदकसमासविधौ चेति बोध्यम्। 'ग्रहणेन तत्पुरुष' 'इत्यत्र तत्पुरुषपदमव्ययीभावस्याप्युपलक्षणम् । तन्निवृत्त्यर्थत्वादिति । इदं चिन्त्यं, तदनुवृत्तावपि द्वयोः समासाऽभावार्थं तदित्यस्याऽपि वक्तुं शक्यत्वात्तन्निवृत्तिं विना सर्वेषामुपसर्जनत्वाऽसंभवो द्वयोः समासाऽलाभश्चेति

---

१ छुसं स्यात् । २ 'मित्युपसर्जन'। ३ 'नवैतत्प्रयो'। ४क्वचिन्न । ५ 'पश्यति'। ६ 'अस्य'।

गवे देहि । चित्रा अस्य गावश्चित्रगोरानय । चित्रा यस्य गावश्चित्रगोः स्व
चित्रा यस्य गावश्चित्रगौ निधेहि। चित्रा यस्य गावो हे[1] चित्रगो इति॥ य
तर्हि यतः कुतश्चिदेव किंचित्पदमध्याहृत्य एकविभक्तियोगः क्रियते, एतद
कविभक्तियुक्तं भवतीहापि प्राप्नोति—राजकुमारी तक्षकुमारी।राज्ञो या कु
राजकुमारी तिष्ठति । राज्ञो या कुमारी राजकुमारीं पश्य । राज्ञो या कु
राजकुमार्या कृतम् । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्यै देहि । राज्ञो या कु
राजकुमार्या आनय । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्याः स्वम् । राज्ञो
कुमारी राजकुमार्यां निधेहि । राज्ञो या कुमारी हे राजकुमारि-इति
एकविभक्तियुक्तमेव यन्नित्यम् । न चैतन्नित्यमेकविभक्तियुक्तमेव राज्ञः कुमा
पश्य राजकुमारीं पश्येत्यपि भवति ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि ॥ कथम
नुच्यमानं गंस्यते ?॥ एकग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यदेकविभक्तियुक्तं त

प्र.] दनेकविभक्तित्वेऽपि वर्तिपदानामेकविभक्तित्वादित्यर्थः । यदि तर्हीति । अ
भावः—चित्रा गावोऽस्येत्यस्मिन्विग्रहवाक्ये न कस्यचिदनेकविभक्तित्वं यदपेक्ष
वर्तिपदानामेकविभक्तित्वं स्यात् । अथ यथाकथंचिदन्यस्याऽनेकविभक्तित्वमाश्रि
वर्तिपदस्यैकविभक्तित्वं व्यवस्थाप्यते तदाऽतिप्रसङ्गः राज्ञो या कुमारी तां पश्य, त
कृतं, तस्यै देहीत्याश्रयेण कुमारीशब्दस्यैकविभक्तित्वादुपसर्जनह्रस्वत्वं स्यात्
एकविभक्तियुक्तमेवेति । अयं भावः—नायं नियमः, 'प्रथमान्तस्यैव कुमा
शब्दस्य षष्ठीसमासेन भाव्यम्'। किं तर्हि ? । द्वितीयाद्यन्तस्यापि । ततश्च सम
विधीयमाने एकविभक्तित्वाऽभावात् कुमारीशब्दस्योपसर्जनह्रस्वत्वाऽभावः।एकग्र
सामर्थ्यादिति । एकैकस्मिन्प्रयोगे सर्वस्यैव एकविभक्तित्वादेकविभक्तिग्रहणं व्य

उ.] व्याख्यानात्तन्निवृत्तिरिति तत्त्वम्। वर्त्तिपदानामेकविभक्तित्वादिति। 'समासा
क्षये'ति शेषः। यदपेक्षयेति । 'विग्रहे यदेकविभक्तिक'मित्युक्तौ प्रत्यासत्त्या वि
हीयपदान्तरापेक्षया यत्तादृशमिति लभ्यते। नहि 'चित्रा गाव' इत्येतत्तथेति भा
अथेति । यथाकथंचित्–पर्यायेण, अन्यस्य–समासस्य समासपदाद्यत्किंचिदेक
भक्तिकमित्यर्थ इति भावः । भाष्ये कुतश्चिदेव–समासार्थविग्रहे इत्युक्तिरूपहे
किंचित्पदं समासरूपम्।अध्याहृत्येत्यस्य ज्ञानविषयीकृत्येत्यर्थः। 'तदपेक्ष' इति
शेषः । अनेनोक्तेऽप्यर्थे प्रत्यासत्तिमूलकत्वं दर्शितम् । अत एव 'सभार्य' इत्यत्र
वुपसर्जनत्वेन ह्रस्वसिद्धिः । अन्यथा विग्रहीयसहपदे विभक्तेरेवाऽभावेन तदपेक्ष
नियतविभक्तित्वाऽभावात्तदप्राप्तिः । मम त्वनियतविभक्तिकसमासान्तत्वं सुपप
लुका विभक्त्यनुत्पत्तेरेवाऽन्वाख्यानाच्च। राज्ञो या कुमारीति,–प्रथमान्तेनैव समा

१ क्वचिन्न । २ 'विभक्त्या योगः'। ३ 'मारीति' । ४ 'राजकुमारि'। ५ 'तस्यै दे

नेकविभक्तियुक्तं च तत्र स्यादेकग्रहणमनर्थकं स्यात्। 'विभक्तियुक्तञ्च पूर्वं निपाते' इत्येव ब्रूयात्॥

॥*॥ पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वात्॥*॥ पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगस्यानुपपत्तिः—चित्रगुर्देवदत्त इति॥ किं कारणम्?॥ 'अभिहितत्वात्'। चित्रगुशब्देनाभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वाऽनुप्रयोगो न प्राप्नोति॥

॥*॥ न वाऽनभिहितत्वात्॥*॥न वैष दोषः॥ किं कारणम्?॥ 'अनभिहितत्वात्'। चित्रगुशब्देनाऽनभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वाऽनुप्रयोगो भविष्यति॥ कथमनभिहितो,यदिदानीमेवोक्तं—'पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वा'दिति॥* सामान्याभिधाने हि विशेषानभिधानम्॥*॥ सामान्ये ह्यभिधीयमाने विशेषोऽनभिहितो भवति। तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः,—चित्रगुः को देवदत्त इति॥भवेत्सिद्धं यदा सामान्ये वृत्तिः। यदा तु खलु विशेषे वृत्तिः, तदा न सिध्यति—चित्रा गावो देवदत्तस्यँ चित्रगुर्देवदत्त इति॥ तदाऽपि सिद्धम्॥ कथम्?॥ नेदमुभयं युगपद्भवति वाक्यं च, समासश्च। यदा वाक्यं, न तदा समासः। यदा समासो, न तदा वाक्यम्। यदा समासस्तदा सामान्ये वृत्तिः। तत्राऽवश्यं विशे-

प्र]ग्रेणानेकविभक्तेर्निरासार्थमित्यर्थः।विभक्तियुक्तमिति।एतदपि किमर्थमुच्यत इति चेत्संज्ञिनिर्देशार्थम्। अन्यथा 'अपूर्वनिपात' इत्येतावदुच्यमाने संज्ञ्यनिर्दिष्टः स्यात्।

पदार्थाभिधान इति। देवदत्तपदस्य यावानर्थस्तावान् बहुव्रीहिणा वक्तव्योऽन्यपदार्थे तस्य विधानात्, ततो गतार्थत्वादनुप्रयोगो न प्राप्नोतीत्यर्थः। यथा चार्थे द्वन्द्वविधानात् द्वन्द्वे चशब्दस्य प्रयोगो न भवति एवमिहापि देवदत्तादिपदानां न स्यात्। सामान्याभिधाने हीति।चित्रगुशब्देन तद्वन्मात्रमुच्यते,न तु विशेषः। यदा सामान्य इति। चित्रा गावोऽस्येत्येवं विग्रहे कृतेऽन्यपदार्थसामान्यस्य बहुव्रीहिणाऽभिधानाद्विशेषस्याऽनुप्रयोगो भवतु यदा विशिष्टेऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः क्रियते तदानुप्रयोगाऽसिद्धिः। नेदमुभयमिति। लौकिके प्रयोगे वृत्तिवाक्ययोर्युगपत्प्रयोगाऽभावादेकेनैवार्थस्य प्रत्यायितत्वादितरप्रयोगाऽयोगात्। यदा समास इति। शब्दशक्तिस्वाभाव्यादन्यपदार्थसामान्यमेवाऽभिधातुं समर्थः समासो न

उ.]इति दूषणम्। किं तर्हीति।वाक्यसंस्कारे परिनिष्ठितविभक्त्याऽपि समास इति समाधानम्। ततश्चेति। तस्य चेत्यर्थः। पर्यायेणेति। प्रयोगभेदेनाऽपि यत्रैकविभक्तित्वमेव तत्र यथा स्यादित्यर्थमिति भावः। तदेवं प्रत्यासत्त्यनाश्रयणेन 'समासापेक्षया विग्रहे यन्नियतविभक्तिक'मित्यर्थमाश्रित्याऽनेकग्रहणं भगवता प्रत्याख्यातम्। ज्ञापकक्लेशं परिहर्तुमनेकग्रहणं सूत्रकृता कृतमिति दिक्। वाक्यमुपमृद्य

१ कश्चिन्न। २ 'पदार्थस्य'। ३ 'चित्रगुणाऽभिहितः'। ४ 'यावतेदानीं'। ५ 'सामान्याभिधाने विशे'। ६ 'विशेषवृत्तिस्तदा'। ७ 'स्येति'। ८ 'तथापि'। ९ 'संभव'। १० 'तदा न'। ११ 'सामान्येन तदा वृत्तिः'।

पार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः—चित्रगुः॥कः? ॥ देवदत्त इति ॥ साया-
स्यैव तर्ह्यनुप्रयोगो न प्राप्नोति–[चित्रगुः।कः?]। चित्रगु तत्,चित्रगु किञ्चि
चित्रगु सर्वमिति॥सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वत्।तत्र चित्रग्वित्युक्ते सन्दे
स्यात्–सर्वं वाऽविश्वं वेति । तत्रावश्यं सन्देहनिवृत्त्यर्थं विशेषार्थिना वि
ऽनुप्रयोक्तव्यः–'चित्रगु त'दिति।अथवा विभक्त्यर्थोऽभिधीयते ।एतच्चात्र
यद्विभक्त्यर्थोऽभिधीयते, तत्र हि सर्वंपश्चात्पदं वर्त्ततेऽस्येति ॥*॥विभक्त्य
भिधानेऽद्रव्यस्य लिङ्गसङ्ख्योपचारानुपपत्तिः ॥*॥ विभक्त्यर्थाभिधानेऽद्रव्य

प्र.]विशेषमिति प्रक्रियायामपि सामान्येन विग्रहः कार्य इत्यर्थः । सामान्य
तर्हीति । सामान्यस्य समासेनैवाऽभिधानात् । सामान्यमपीति । यथा वि
विशेषाऽन्तरस्य निवर्तकस्तद्वत्सामान्यमपि विशेषाणां निवर्तकं सद्विशेष
त्यर्थः । चित्रग्विति । लिङ्गसर्वनाम्ना नपुंसकेन निर्देशः सामान्यवृत्ति
प्रकाशयितुं कृतः।'सर्वं वाऽविश्वंवे' त्यत्राऽकारप्रश्लेषः कृतः। अन्यथा पर्याय
स्यात् । तत्रावश्यमिति । 'चित्रगु सर्व'मित्युक्ते न त्वेकमेवेति विशेषावग
वतीत्यर्थः। अथ वेति। कृत्स्नपदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगाऽसिद्धिश्चोदिता परिहृता
यदा तु विभक्त्यर्थः सवन्धादिरभिधीयते समासेन तदा तद्वाचिनी विभक्ति
योजि, द्रव्यं त्वनभिहितमिति तद्वाची शब्दोऽवश्यानुप्रयोक्तव्यः । कथं पुन
पदार्थ इत्युच्यमाने विभक्त्यर्थ एव गृह्यत इत्याह—तत्र हीति । पदेन प्रकृत्य
पसर्जनः प्रत्ययार्थोऽभिधीयत इति विभक्त्यर्थस्यैव प्राधान्यादन्यपदार्थ
ग्रहणमित्यर्थः। सर्वंपश्चादिति—भाष्यकारवचनप्रामाण्यादव्ययेनाऽपि षष्ठीसम
अद्रव्यस्येति । असत्त्वभूतस्य विभक्त्यर्थस्य लिङ्गसंख्याभ्यां व्यवहारो नोपप

उ.]समासप्रवृत्तेस्तस्यापि बुद्ध्यारूढत्वमस्तीत्यत आह–लौकिके प्रयोगे इति।
सर्वेषां चित्रगुपदशक्यत्वेन तस्य सामान्यशब्दत्वमिति सामान्येनैव विग्रहः
इति विशेषवाक्यं न बुद्धिस्थमिति 'यदा समासः, सामान्येन तदा वृत्ति
भाष्यार्थ इति भावः । सद्विशेष एवेति । इतरभेदकत्वमेव विशेषत्वमिति भा
अविश्वमित्यस्य असर्वमित्यर्थः । चित्रा गावो देवदत्तस्येति विग्रहेपि न देव
समासशक्यः किं तर्हि, विभक्त्यर्थ एवेति भाष्ये पक्षान्तरमाह–अथवा विभ
इति । तद्व्याचष्टे–कृत्स्नेति । गृह्यत इति : स्वतन्त्रः सन् समासशक्य इ
प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थ इति । स च संबन्धरूपः । सांसर्गिकविषय
रूपिता च तत्सत्त्वे प्रकारतेति भावः । अव्ययेनापीति । अन्यथा 'पूरणगुण
निषेधः स्यादित्यर्थः । 'अव्यय'शब्देन कृदव्ययमेव गृह्यत इति युक्त्यन्तर
तत्रैव मयेति दिक् । लिङ्गसङ्ख्याभ्यामिति । इदमुपलक्षणं चित्रगुर्देवदत्त

१ क्वचिन्न । २ 'सर्वं पश्चा'। ३ 'ग्रस्ये'। 'वर्त्तते विभक्त्यर्थे इति'। ४ 'न ह्यं

लिङ्गसङ्ख्याभ्यामुपचारोऽनुपपन्नः । बहुयवम् । बहुयवा । बहुयवः बहुयवौ बहुयवा इति ॥ अपर आह[3]–॥*॥ विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य लिङ्गसङ्ख्योपचारानुपपत्तिः॥*॥ विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य ये लिङ्गसङ्ख्ये ताभ्यां विभक्त्यर्थस्योपचारोऽनुपपन्नः। बहुयवं । बहुयवा । बहुयवः बहुयवौ बहुयवा इति ॥ कथं ह्यन्यस्य[3] लिङ्गसङ्ख्याभ्यामन्यस्योपचारः स्यात् ? ॥ सिद्धं तु यथा गुणवचनेषु ॥*॥ सिद्धमेतत्॥कथम्?॥'यथा गुणवचनेषु'॥कथं[4] गुणवचनेषु?॥गुणवचनेषूक्तम्॥किमुक्तम्[4]?॥'गुणवचनानां हि[5] शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ती'ति । तद्यथा–शुक्लं वस्त्रं, शुक्ला शाटी, शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति विभक्त्यर्थः तस्य यल्लिङ्गं वचनं च[6] तत्समासस्यापि भविष्यति॥ यदि तर्हि विभक्त्यर्थोऽ-

प्र.]इत्यर्थः। अपर इति । अकारप्रश्लेषोऽत्र व्याख्याने नास्ति । आश्रयत इति । यदा पदावधिकमन्वाख्यानं तदा शुक्लो गुणोऽस्येति मतुब्लुक्का सामान्यमात्रे पदं संस्क्रियत इत्येकत्वनपुंसकत्वाश्रयेण पदप्रयोगे प्राप्ते 'विशेषणानां चाऽजाते'रिति सूत्रेण गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि प्रतिपादितानि । वाक्यसंस्कारे तु न्यायसिद्धानि, आश्रयविशेषाश्रयेणैव पदसंस्कारात्।तत्र यद्यपि चित्रगुशब्देन संवन्धोऽभिधीयते तथाप्यभेदोपचारात्संवन्ध्यभिधीयते।तत्र द्विष्ठत्वेपि संवन्धस्य प्रधानत्वात्स्वामिन एवाश्रयत्वं व्यवस्थाप्यत इति तद्गते लिङ्गसङ्ख्ये भवतो न तु गवाश्रये। यदि तर्हीति । यथा शुक्लशब्देन कदाचिद्गुण उच्यते कदाचिद्गुणी, तथा चित्रगुशब्देन केवलस्यापि संवन्धस्याभिधानं प्राप्नोति, संबन्धिन एव तु सर्वदेष्यते तत्र

उ.]सामानाधिकरण्येन व्यवहारो न स्यादित्यपि बोध्यम्। न्यायसिद्धानीति। अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् । अन्यथा गुणवचनेष्वस्य वाचनिकतया समासस्याकडारसूत्रोक्तरीत्या गुणवचनत्वाऽभावेन वचनाऽप्रवृत्तावसङ्गतिः । गुणवचनत्वे तु यथातथाशब्दासङ्गतिः स्पष्टैव । अभेदोपचारादिति । आश्रयाभेदमापन्नविभक्त्यर्थ एव चित्रग्वादिपदैरुच्यत इति भावः । संबन्ध्यभिधीयत इति । विशेष्यतया आश्रीयते चित्रगुर्देवदत्त इत्यादावित्यर्थः । ननु गवामपि संबन्धित्वात्तद्गतलिङ्गसङ्ख्ये किं न स्यातां, तत्राह–तत्र द्विष्ठत्वेपीति । गवादिरूपस्वनिरूपितसंबन्धस्यैव बोधनेन स्वामिन एवाश्रयत्वात्तद्गतलिङ्गसङ्ख्ये एव भवत इत्यर्थः। एवं च बहुव्रीहेः सामान्यशब्दत्वमेवेति विशेषज्ञानायाऽनुप्रयोग आवश्यक इति भावः । ननु बहुव्रीहेः संबन्धिपरत्वस्योक्तत्वेन 'यदि तर्ही'ति भाष्यानुत्थानमाशङ्क्याह–२.थेति । एवं च

१ 'लिङ्गसङ्ख्याभ्यां विभक्त्यर्थस्याऽर्थे उपचा'। २ 'श्राह'। ३ 'कथमन्यस्य'। ४ क्वचिन्न । ५ 'भवति' । ६ 'तत्र बहु' ।

भिधीयते कृत्स्नः पदार्थः कथमभिहितो भवति सद्रव्यः सलिङ्गः ससङ्ख्यश्च' 'अर्थग्रहणसामर्थ्यात्' । इहाऽनेकमन्यपदे इतीयता सिद्धम् । कथं पुनः नाम वृत्तिः स्यात् । [पदं नाम शब्दः] शब्दो ह्येष, शब्दे ह्यसंभवा कार्यं विज्ञास्यते । सोऽयमेवं सिद्धे सति यदर्थग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं 'कृत्स्नः पदार्थो यथाऽभिधीयते सद्रव्यः सलिङ्गः ससङ्ख्यश्चे'ति ॥ यदि त कृत्स्नः पदार्थोऽभिधीयते—लैङ्गाः साङ्ख्याश्च विधयो न सिध्यन्ति ॥*॥ उक्तं वा ॥*॥ [उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ लैङ्गेषु तावदुक्तं 'सि तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणात्स्वार्थे टाबादय' इति ॥ साङ्ख्येष्वप्युक्तम् किमुक्तम् ? ॥ 'कर्मादीनामनुक्ता एकत्वादय' इति कृत्वा साङ्ख्या भवि ष्यन्ति'—इति ॥ प्रथमा तर्हि न प्राप्नोति ? ॥ समयाद्भविष्यति।

प्र.]सिध्यतीत्यर्थः।'कृत्स्न' इत्युक्तं तदेव कात्स्न्यं प्रतिपाद्यते—सद्रव्य इति। द्र शब्देन सत्त्वरूपोऽर्थ उच्यते । अर्थग्रहणसामर्थ्यादिति । यदि विभक्त्यर्थस्य प्रधानस्य ग्रहणमभिमतं स्यात्तदाऽर्थग्रहणं न कुर्यात् , अन्तरेणाप्यर्थग्रहणमर्थस्य लाभादित्यर्थः । यदि तर्हीति । यथा बहुव्रीहिणा विभक्त्यर्थस्याऽभिधानात्प्रत्ययाः न भवन्ति, एवं लिङ्गसङ्ख्ययोरप्यभिधानात्तयोर्वाचकाः प्रत्यया न प्राप्नुवन्ति सिद्धं त्विति । स्त्रियां यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्माट्टाबादयो भवन्तीत्यर्थः । तत समासेनाऽभिहितेपि स्त्रीत्वे द्योतकाष्टाबादयो भवन्तीति दोषाऽभावः । कर्मादी मिति । चित्रगुरिति समासेन प्रातिपदिकार्थमात्रस्य कर्मादिशक्तिरहितस्यैकत्वा उक्तास्ततः कर्मादिगतैकत्वप्रतिपादनाय वचनानि भवन्ति—'चित्रगुं पश्य' 'चित्र गुणा कृत'मिति । प्रथमेति । समासेन संख्याया अभिधानात् । समयादिति परश्चेति नियमार्थमारब्धं—'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, न च केवलः प्रत्य

उ.] कथमभिहित' इति भाष्यस्य 'सर्वदे'त्यादिर्बोधः । द्रव्यशब्देनेति । त दर्शितं भाष्ये 'सलिङ्ग' इत्यादिना । अर्थस्यैव लाभादिति । स चाऽर्थः प्राधान्य द्विभक्त्यर्थ एव ग्रहीष्यत इति भावः । अर्थग्रहणसामर्थ्याच्च संबन्धादिवि क्त्यर्थ आश्रयाऽभिन्न एव बुध्यत इति तत्त्वम्। एवं च पद्मादिशब्दवन्नियमेन गुणि पर एवाऽयं न कदाचिदपि गुणपर इति भावः। 'यदि तर्हीं'त्यादि भाष्यमेकदेशि घटादिशब्देष्विव तदुपपत्तेः पञ्चकस्य सर्वत्र प्रातिपदिकार्थत्वात् । न प्राप्नुव न्तीति । उक्तार्थानामप्रयोगादिति भावः। कर्मादिगतैकत्वेति। साद्ब्यादिनिरूपि कर्मादिशक्तिविशिष्टप्रातिपदिकार्थगतैकत्व इत्यर्थः । समासेनेति । प्रथ हि प्रातिपदिकार्थगतसङ्ख्यामात्राऽभिधायिनीति तत्सूत्राऽनुवृत्तेमनभिहित तस्या एव विशेषणमिति भावः । नियोगत इत्यस्याऽर्थो—विश नेति । नियमाऽभावमुपपादयति—प्रतिनियतैवेति । समयो हि सामान्य

१ इदं वार्तिकं स्यात् । २ क्वचिन्न । ३ 'मेव' । ४ लुप्तं स्यात् । ५ 'कत्वावि

सामयिकी न नियोगतः, अन्याः कस्मान्न भवन्ति ? ॥ कर्मादीनामभावात् ॥ षष्ठी तर्हि प्राप्नोति ? ॥ शेषलक्षणा षष्ठी, अशेषत्वान्न भविष्यति ॥ एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति—एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचने प्राप्नुतः, द्वयोरप्येकवचनबहुवचने, बहुष्वप्येकवचनद्विवचने ॥ अर्थतो व्यवस्था भविष्यति ॥ अथ वा सङ्ख्या नामेयं परप्रधाना । सङ्ख्येयमनया विशेष्यम् । यदि चात्र प्रथमा न स्यात्, सङ्ख्येयमविशेषितं स्यात्॥अथ वा वक्ष्यत्येतत्तत्र वचनग्रहणस्य प्रयोजनम्—'उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात्' [इति]॥

प्र.]इति । न नियोगत इति । नियमेन । प्रतिनियतैव यदि न भवति विभक्तिः ततः समयपरिपालनाय द्वितीयादयोऽपि प्राप्नुवन्ति, नियमकारणाऽभावादित्यर्थः । कर्मादीनामभावादिति । 'कर्मण्येव द्वितीये'त्येवं कर्मादिषु द्वितीयादीनां नियतत्वात्तदभावे तासामभावः । षष्ठी तर्हीति । कर्मादीनामभावः शेषः, स चाऽत्राऽस्तीति भावः । अशेषत्वादिति । प्रातिपदिकार्थमात्रस्य प्रथमाविधावुपयोगान्नास्ति शेषत्वमित्यर्थः । एवमपीति । समयात् प्रथमायामिष्यमाणायां वचनस्य व्यतिकरप्रसङ्गः । अर्थत इति । यथाऽन्यत्रैकत्वादिष्वेकवचनादीनि दृष्टानि तथैवात्रापि भवन्ति । एवं हि समयश्च परिपालितो भवत्यर्थश्चाऽनुसृतः । अथवेति । असङ्करं प्रथमाविधानं च प्रकारान्तरेण प्रतिपादयति । यदा चित्रगुरित्येकत्वविशिष्टः प्रातिपदिकार्थः प्रतिपिपादयिषितस्तदा विभक्त्या विनाऽसौ न शक्यते प्रत्याययितुमिति प्रथमैकवचनं विधेयम् । एवं द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनविधिः । परप्रधानेति ।

उ.]विभक्तिं बोधयति न प्रतिनियतां कांचिदिति भावः । यदीति । यत इत्यर्थः । यतः प्रतिनियतैव समयान्न भवति तद्घटितसमयाऽभावादित्यर्थः । द्वितीयादयोपीति । अर्थाऽभावेपि नियमपरिपालनाय, 'विभक्तिश्चेत्प्रथमैवे'ति नियमाऽभावादिति भावः । प्रातिपदिकेति । कर्मादिप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तो हि शेष इत्यर्थः । व्यतिकरो—व्यत्यासः। अर्थाऽभावेपि समयाद्भविष्यतीत्युक्त्वाऽर्थतो व्यवस्थेत्युक्तिरसङ्गतेत्यत आह—यथान्यत्रेति । विरुद्धविभक्त्यपेक्षयाऽनुवादकविभक्तेर्न्याय्यत्वमिति भावः । भाष्ये—अथवा सङ्ख्या नामेयमिति । इयं—यद्वैशिष्ट्येन प्रातिपदिकार्थः प्रतिपिपादयिषितः सा, परप्रधाना—इतरपरिच्छेदिकैव । तदेवाह—सङ्ख्येयमनया विशेष्यमिति । संख्येयं—द्रव्यं प्रातिपदिकार्थः, अनया—सङ्ख्यया, विशेष्यं—परिच्छेद्यतया बोधनीयम् । एवं च यावत्सङ्ख्यं सङ्ख्येयं तावत्सङ्ख्याप्रतिपादिका विभक्तिरुचिता । विभक्तिमन्तरा तस्या अप्रतिपत्तेरिति भावः । यदि चात्र प्रथमा न स्यादिति । असङ्करेणेत्यर्थः । तदाह—यदा चित्रगुरिति ।

१ क्वचिन्न ।

एवमपि षष्ठी प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ व्यभिचरत्येव ह्ययं सम
लिङ्गसङ्ख्ये, षष्ठ्यर्थं पुनर्न व्यभिचरति ॥ अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्राति
दिकार्थः संपन्नः, तत्र 'प्रातिपदिकार्थे प्रथमे'ति प्रथमा भविष्यति॥ न त
दानीमिदं भवति–चित्रगोर्देवदत्तस्येति ? ॥ भवति बाह्यमर्थमपेक्ष्य षष्ठी
परिगणनं कर्त्तव्यम् ॥*॥ बहुव्रीहिः समानाधिकरणानाम् ॥*॥ समानाधिक
णानां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ व्यधिकरणानां मा भूदि
पञ्चभिर्भुक्तमस्येति ॥*॥ अव्ययानां च ॥*॥ अव्ययानां च बहुव्रीहि
क्तव्यः । उच्चैर्मुखमस्येति उच्चैर्मुखः नीचैर्मुखः ॥*॥ सप्तम्युपमानपूर्वपद

प्र.]सङ्ख्येयप्रधानेत्यर्थः । एवमपीति । षष्ठ्यर्थस्याऽत्र भावात् । व्यभिचरतीति
लिङ्गान्तरसङ्ख्यान्तरयोगेऽन्यलिङ्गसङ्ख्यापरित्यागात् । अभिहित इति । संबन्ध
प्रातिपदिकार्थरूपत्वात् षष्ठ्यर्थता नास्तीत्यर्थः । सर्व एवात्र संबन्धोऽन्तर्भूत
प्रातिपदिकार्थतां गत इति मत्वा पृच्छति–न तर्हीति । भवति बाह्यमिति
गोभिरन्यपदार्थस्य यः संबन्धः स एव समासेऽन्तर्भूतो न तु सर्वः । बहुव्रीहि
रिति । भाष्यकारेण त्रिकतः शेषो गृह्यत इत्ययमर्थः साधितः, वार्तिककारे
वचनेन प्रतिपाद्यते । उच्चैर्मुख इति । उच्चैःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वाद्वैय

उ.]द्वावित्यादौ यथाऽनुवादकं वचनं नियमेन तथाऽत्रापीति भावः। भाष्ये–अ
वक्ष्यतीति । एवं चोक्तेषु तेष्वसङ्करेणैव सेति भावः । षष्ठ्यर्थस्येति । अयं भा
प्रथमाया समभिव्याहृतप्रातिपदिकस्य चित्रगोरूपस्य प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूप
बोधनसामर्थ्येऽप्यतथाभूतसंबन्धबोधे सामर्थ्यं नेति तद्बोधाय सम्बन्धस्यो
ऽप्यनुवादिका षष्ठ्येव स्यान्न प्रथमा, प्रातिपदिकार्थमात्राऽभावादिति। लिङ्गान्त
एवं च षष्ठ्यर्थस्य चित्रगुरित्येवंरूपे बहुव्रीहावव्यभिचरितत्वेन नियमेन
प्राप्नोतीत्यर्थ इति भावः। प्रातिपदिकार्थरूपत्वादिति । तत्र चाऽभिहितत्वं
एवं च प्रातिपदिकार्थत्वात्तद्बोधिका प्रथमेति भावः । एतद्ध्वनयितुमेवाऽर्थ
सोऽर्थं इत्युक्तम् । तेन च षष्ठ्यप्राप्तिबीजमप्युक्तम्, अनभिहिते शेष एव षष्ठी
नात् । अत एव घटशब्दान्न षष्ठी, अन्यथा घटत्वसम्बन्धस्य वि
भानात् षष्ठी स्यात् । 'अन्तर्भूत' इत्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं तदा
वा प्रतिपन्न इत्यर्थः । ननु षष्ठ्या एवापत्तिः कथं, 'प्राप्तोदक' इ
द्वितीयादीनामप्यापत्तेरिति चेन्न । तेषु प्राप्तोदककर्तृत्येव बोधस्तत्र विशेष्ये
रूपकत्वबाधेन विशेषणमादाय पर्यवसानमिति द्वितीयादिप्रयोजककर्मत्वादे
तदप्राप्तेः । षष्ठ्यर्थस्य तु षष्ठीप्रयोजकरूपेणैव भानमित्याशयात् । वचनेन

१ 'षष्ठ्यर्थः पुन'। २ संपन्न इति तत्रापि प्रतिपदि'। ३ कचित्र। ४ 'पूर्वपदे

त्तरपदलोपश्च॥*॥ सप्तमीपूर्वपदस्योपमानपूर्वस्य च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः, उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः ॥ कण्ठेस्थः कालोऽस्य कण्ठेकालः । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः । खरमुखः ॥

॥*॥समुदायविकारषष्ठ्याश्च॥*॥समुदायविकारषष्ठ्याश्च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः। उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः। केशानां समाहारश्चूडा अस्य केशचूडः।सुवर्ण[स्य]विकारोऽलङ्कारो यस्य सुवर्णालङ्कारः॥*॥प्रादिभ्यो धातुजस्यवा॥*॥प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिर्वक्तव्यः।उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्यः । प्रपतितपर्णः प्रपर्णः । प्रपतितपलाशः प्रपलाशः ॥*॥ नञोऽस्त्यर्थानां च ॥*॥ नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्यः । [अविद्यमानः पुत्रोऽस्य] अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः।अविद्यमानभार्यः अभार्यः॥ तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ? ॥*॥ न वाऽनभिधानादसमानाधिकरणेषु समाससंज्ञाऽभावः ॥*॥ नवा वक्तव्यम् ॥ असमानाधिकरणानां बहुव्रीहिः कस्मान्न भवति—पञ्चभिर्भुक्तमस्येति ? ॥ 'अनभिधानात्' । तच्चाऽवश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम्। क्रियमाणेपि वै परिगणने यत्राभिधानं नास्ति न भवति तत्र

प्र.]रण्यमिति वचनम् । कण्ठेस्थ इति । 'सुपि स्थ'इति कः।'अमूर्द्धमस्तका'दित्यलुक् । समासेऽत्र सिद्धे वचनमुत्तरपदलोपार्थम् । उष्ट्रमुखमिवेति । अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशादुष्ट्रस्योपमानतेति उपमानपूर्वं उष्ट्रमुखशब्द उपमानोपमेयवृत्तित्वात् पदयोर्वैयधिकरण्यमत्रेति वचनमुत्तरपदलोपार्थं च।समुदायविकारषष्ठ्या इति । समुदायावयवसंबन्धे,प्रकृतिविकारसंबन्धे च या षष्ठी तदन्तायत्परं

उ.]'समानाधिकरणानाम्' 'अप्रथमार्थे'इति वचनाभ्यां त्रिकतः शेषपक्षीयोऽर्थः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । शेषग्रहणं तु पदतोऽर्थतो वा शेषबोधकं स्यात्, तत्र फलाऽभावो दोषश्चेति वार्त्तिकतात्पर्यम् । अमूर्धेति । 'स्थे च भाषाया'मिति तु अनन्तरस्येति न्यायेन 'तत्पुरुषे कृती'त्यस्यैव बाधकमिति भावः । उत्तरपदलोपार्थमिति । कण्ठेस्थकालनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । मुखस्यैवोपमानत्वेनोष्ट्रमुखशब्दस्योपमानपूर्वत्वं कथमत आह—अवयवधर्मेणेति । मुखगतोपमानत्वेनोष्ट्रस्यापि व्यवहारादिति भावः। वैयधिकरण्यमिति । वाक्ये समासे च सादृश्यसंबन्धेनाऽन्वयः । इवशब्दस्तथासंबन्धेनान्वयस्यैव द्योतक इत्यभिमानः । 'उपमानानी'ति सूत्रभाष्योक्तरीत्या सामानाधिकरण्यस्त्येवेत्यत आह—उत्तरपदेति ।

समुदायविकारवचकपदस्य षष्ठ्यन्तस्योत्तरपदेन' समास इत्यर्थभ्रमं वारयति—समुदायावयवसंबन्ध इति । भाष्ये—यथा पञ्चभुक्तवन्तोऽस्येति । अनेन

---

१ कचिन्न । २ 'कालोऽस्येति'। 'कण्ठेस्थाः काला अस्य'।३ 'मस्येति'।४'विकारस्य षष्ठ्या'। ५ 'केशसमा'।६ 'लोपो वा व' । ७ 'धिकरणेषु बहु' । ८ 'श्रयणीय' ।

बहुव्रीहिः।तद्यथा पञ्च भुक्तवन्तोऽस्येति॥ अथैतस्मिन्सत्यनभिधाने यदि वृत्ति- परिगणनं क्रियेत तर्हि वर्तिपरिगणनमपि कर्तव्यम्[2] ॥ तत्कथं कर्तव्यम् ?

॥*॥ अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणम् ॥*॥ अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणं कर्तव्यम् 'मत्वर्थे यः स बहुव्रीहि'रिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—कष्टं श्रितमनेनेति। ॥*॥ तथा चोत्तरस्य वचनार्थः ॥*॥ एवं च कृत्वोत्तरस्य योगस्य वचना उपपन्नो भवति॥ केचित्तावदाहुः—'यद्वृत्तिसूत्रे' इति । 'सङ्ख्ययाऽव्ययासन्न दूराधिकसङ्ख्याः सङ्ख्येये' इति ॥ अपर आह[3]—'यद्वार्तिके' इति ॥*॥ ॥*॥ कर्मवचनेनाऽप्रथमायाः ॥*॥ कर्मवचनेनाऽप्रथमाया बहुव्रीहिर्वक्तव्यः ऊढो रथो येनं ऊढरथोऽनड्वान् । उपहृतः पशू रुद्राय उपहृतपशू रुद्रः

प्र.]तदन्तस्य शब्दान्तरेण सह बहुव्रीहिरित्यर्थः । अथैतस्मिन्निति । अनभिधाना भ्युपगम्याऽपि यदि मन्दबुद्धिव्युत्पादनाय परिगणनं क्रियते तदाऽर्थपरिगणनं कर्तव्यम् । वर्तनं वर्त्तः—समासः, स विद्यते यस्मिन्नर्थे स वर्त्ती । मत्वर्थग्रहण मिति । षष्ठ्यर्थः सप्तम्यर्थश्च मत्वर्थः । सङ्ख्ययेति । सङ्ख्येयस्य वाऽर्थस्य चान्य पदार्थत्वात् सिद्धे समासे उत्तरसूत्रमनर्थकं स्यात् । यदा त्वनेन मत्वर्थे समास स्तदा सार्थकमित्यर्थः । व्याख्यानान्तरमाह—अपर इति । कर्मवचनेनाप्रथमा इति । प्रथमार्थं वर्जयित्वा सर्वत्राऽन्यपदार्थे कर्मवाचिना समासो भवतीत्यर्थः

उ.]'त्रिकतः शेषः' इत्यर्थेपि शेषग्रहणं प्रत्याख्यातं,तुल्यन्यायादिति बोध्यम्। इद नीमनभिधाने सत्यपि 'समानाधिकरणाना'मित्यादिवचनारम्भेऽन्यस्यापि कर्तव्य त्वमापादयति भाष्ये—अथैतस्मिन्नित्यादिना । वृत्तिपरिगणनं—वृत्त्याश्रयाणां परि गणनम् । कष्टं श्रितमनेनेति । 'गत्यर्थे'ति वा, 'आदिकर्मणी'ति वा भावे क्तः यदि कर्त्तरि कर्मणि वा क्तः स्यात्तदोत्तरवचनाभ्यामत्र समासः स्यादेव ऊढर दाविवेति बोध्यम् ।'मत्वर्थे वर्त्तमानमनेक'मित्युक्ते सामानाधिकरण्यमपि लभ्यते ति बोध्यम् । 'तथा चोत्तरस्ये'ति वाक्यं केनचित्संख्येति सूत्राभिप्रायतया व्या ख्यातं तन्निबध्नाति भाष्ये—केचिदिति । अत्र प्रथमान्तसङ्ख्यापदं'समानाधिकरणा ना'मित्युक्तावपि व्यर्थं स्यात् , द्वौ वा त्रयो वेत्यादावेकत्रैव समुदाये द्वित्वत्रित्व विकल्पप्रतीतेर्यथाकथंचित्सत्त्वात् । एवं 'द्विदशा' इत्यत्राप्यूह्यम् । अत्र पक्षे उत्त रस्य योगस्य यद्वचनं करणं तस्यार्थः फलमुपपन्नमित्यक्षरार्थः । अस्य कथन स्यार्थमावश्यकत्वमभिप्रेत्य स्वयमाह—यद्वार्तिके इति । तदेव दर्शयति—कर्मवचने नेति । कर्मवचनेनेत्यस्यायमर्थः,—प्रथमाभिन्नविभक्तेरर्थे कर्मबोधकेन शब्देन अन्य

१ 'गणनमपि क्रियते'। २ क्वचिन्न । ३ 'आहु' । ४ 'यद्वार्तिकसूत्र इति' ५ 'कर्मप्रवचनेना' । ६ 'बहुव्रीहिरिति' । ७ 'रथोऽनेन' । ८ 'तत्र'

उद्धृत ओदनः स्थाल्याः—उद्धृतौदना स्थाली॥यदि कर्मवचनेनेत्युच्यते, [अथ] कर्तृवचनेन कथम्—प्राप्तमुदकं ग्रामं प्राप्तोदको ग्रामः।आगता अतिथयो ग्राममागतातिथिर्ग्रामः ? ॥*॥ कर्तृवचनेनापि ॥*॥ कर्तृवचनेनापीति वक्तव्यम् । अप्रथमाया इति किमर्थम्[2] ? ॥ वृष्टे देवे गतः । अथ 'अप्रथमायाः' इत्युच्यमाने इह कस्मान्न भवति—वृष्टे देवे गतं पश्येति?॥ बहिरङ्गाऽत्राऽप्रथमा ॥*॥सुबधिकारेऽस्तिक्षीरादिवचनम्॥*॥ सुबधिकारेऽस्तिक्षीरादीनामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ?॥*॥नवाऽव्ययत्वात्॥*॥ नवा कर्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अव्ययत्वात्' । अव्ययमेषोऽस्तिशब्दो, नैषोऽस्तेर्लट् ॥ कथमव्ययत्वम् ? ॥ 'उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपातसंज्ञा भवन्ती'ति निपातसंज्ञा । 'निपातोव्यय'मित्यव्ययसंज्ञा ॥

अथ किंसब्रह्मचारीति कोऽयं समासः ? ॥ बहुव्रीहिरित्याह ॥ कोऽस्य विग्रहः ? ॥ के सब्रह्मचारिणोऽस्येति ॥ यद्येवं 'कठ' इति प्रतिवचनं नोपपद्यते । न ह्यन्यत्पृष्टेनान्यदाख्येयम् ॥ एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते—केषां सब्रह्मचारी 'किंसब्रह्मचारी'ति ॥ प्रतिवचनं चैवं नोपपद्यते, स्वरे च दोषो

प्र.]इदञ्च वार्तिकमेवमुपपद्यते यदि मत्वर्थे बहुव्रीहिर्भवति,अन्यथैतदवक्तव्यं स्यात्। आद्यमेव तु युक्तं व्याख्यानम् । नहि वार्तिककारः स्ववचनमेव ज्ञापकत्वेनोपन्यस्यति । ऊढरथ इति । रथशब्दः कर्मवचन, ऊढशब्देन सामानाधिकरण्यात् । बहिरङ्गेति । वर्तिपदार्थनिमित्ताऽन्तरङ्गा, बाह्यपदार्थापेक्षा तु बहिरङ्गेति न गृह्यते असिद्धत्वादित्यर्थः । उपसर्गविभक्तीति । स्वरादिष्वस्तिशब्दपाठमनपेक्ष्यैतदुक्तम् । प्रतिवचनमिति । वर्तिपदार्था बहुत्वसङ्ख्यायुक्ताः पृष्टास्ततश्चैकसङ्ख्यायुक्तेनाऽन्य-

उ.]सत्या कर्मवाचकस्य समास इति।तेन व्यधिकरणे न दोषः।अन्यथा—'मत्वर्थे' इत्यस्याऽभावे । अवक्तव्यमिति । सूत्रेणैव सिद्धेरिति भावः । 'आद्यमेव त्वि'त्यादि'रुपन्यस्यती'त्यन्तः कैयटग्रन्थस्तु चिन्त्यः । अस्याऽन्यवार्त्तिककारीयत्वात्, 'छुताख्यातेषु च वचनप्रामाण्या'दिति 'समर्थ'सूत्रस्थवार्त्तिकस्य 'वार्त्तिकवचनप्रामाण्या'दिति भाष्ये व्याख्यानाच्च।एवं च सर्वथा पञ्चभिर्भुक्तवन्तोऽस्येत्यत्र समासवारणायाऽनभिधानस्यावश्यकतया 'पञ्चभिर्भुक्तमस्य' 'वृष्टे देवे गतस्तत्र गतं पश्ये'त्यादावप्यनभिधानमाश्रित्य वार्त्तिकानां, शेषग्रहणस्य च प्रत्याख्यानमेव युक्तमिति भाष्याशयः। 'अव्ययानां चे'त्यपि न कार्यम् , उच्चैरादीनां वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानत्वाङ्गीकारेण सूत्रेण सिद्धेः । अन्यान्यप्यनिष्टांशेऽनभिधानमाश्रित्य प्रत्या-

१'कर्मप्रवचनेने'। २ क्वचिन्न । ३ 'किम्'। ४ 'क्षीरेत्युप'। ५ 'निपाता भवन्ती'। ६'किं सब्रह्मचारीति बहुव्रीहिरग्नौ करवाणि न्यायेन'इति वार्तिकं स्यादिति गौडाः।

भवति—किंसब्रह्मचारीत्येवं स्वरः प्रसज्येत, किंसब्रह्मचारीति चेष्यते। एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते–कः सब्रह्मचारी किंसब्रह्मचारीति ॥ भवेत्प्रति वचनमुपपन्नम्। स्वरे च दोषो भवति ॥ एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते– कः सब्रह्मचारी तव किंसब्रह्मचारी त्वमिति ॥ अथ वा पुनरस्त्वयं विग्रहः–के सब्रह्मचारिणोऽस्येति ॥ ननु चोक्तं–'कठ इति प्रतिवचनं नोपपद्यत' इति ॥ नैष दोषः। अग्नौकरवाणिन्यायेन भविष्यति। तद्यथा–कश्चित्कंचिदाह–'अग्नौ करवाणी'ति। [स आह] कुर्विति[।]कर्तर्यनुज्ञाते कर्मण्यप्यनुज्ञातं भवति ॥ अपर आह–'अग्नौ करिष्य' इति। 'क्रियता'मिति कर्मण्यनुज्ञाते कर्ताऽप्यनुज्ञातो भवति। यथैव खल्वपि–के सब्रह्मचारिणोऽस्येति, 'कठाः' इत्युक्ते संबन्धादेतद्गम्यते—'नूनमयमपि कठः' इति।

प्र.]पदार्थविशेषणेन प्रतिवचनं नोपपद्यत इत्यर्थः। इष्टसमासस्थापनाय दिगन्तराणि निराकर्तुमुपन्यस्यति–एवं तर्हीति। प्रतिवचनमिति। 'कठाना'मिति प्रतिवचनेन भाव्यं, न तु 'कठ' इत्यनेनेत्यर्थः। स्वरे चेति। अन्तोदात्तः स्यादाद्युदात्तश्चेष्ट इत्यर्थः। कः सब्रह्मचारीति। सुप्सुपेति समासं मन्यते। विशेषणविशेष्यभावाऽभावात्तु विशेषणसमासो नास्ति। कः सब्रह्मचारी तवेति। एकस्मिन्पृष्टे एकवचनेन प्रतिवचनमुपपद्यते। अत्रापि पक्षे 'कठ' इति प्रतिवचनं व्यधिकरणं प्राप्नोति। 'अहं कठ' इति सामानाधिकरण्यं दृश्यत इति विशेषाऽभावं मत्वाह–अथवेति। अग्नौ करवाणिन्यायेनेति। 'अग्नौ करवाणी'ति यद्वाक्यं तदनुकरणमेतत्। कर्मा-

उ.]ख्येयानीति दिक्। 'अस्ती'ति तिङन्तमेवेति मत्वा भाष्ये–सुबधिकार इति अनपेक्ष्येति। सोऽप्रामाणिक इति तत्त्वम्। एवं च तस्याऽतिङन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेन सुबन्तत्वमिति सूत्रेणैव सिद्धमिति भावः। अन्यपदार्थविशेषणेनेति। अन्यपदार्थो विशेष्यते विशेषेऽवस्थाप्यतेऽनेन तादृशेन 'कठ' इति शब्देनोत्तरं नोपपद्यते इत्यर्थः। दिगन्तराणि–प्रकारान्तराणि। विशेषणविशेष्यभावाऽभावात्त्विति। परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावो विशेष्यविशेषणभाव इत्यभिमानः। वस्तुतो विषयताविशेषत्वरूपमेव तत्र तन्निविष्टमिति तेनाऽपि समास इति चिन्त्यम्।

व्यधिकरणं प्राप्नोतीति। 'प्रश्नविषयेणे'ति शेषः।तत्र हेतुमाह–अहं कठ इति यतोऽहमित्यनेन सामानाधिकरण्यमतस्तेन व्यधिकरणमित्यर्थः। विशेषाऽभावमिति। प्रतिवचनानुपपत्तिपरिहाररूपस्य विशेषस्याऽभावमित्यर्थः। अनुकरणमिति। एवं च तद्विषयो न्याय इति मध्यमपदलोपी समासः। यत्त्वनुकरणगतित्वात्समास इति। तन्न। कृभ्वस्तियोग एव तत्प्रवृत्तेः। भाष्ये–'अग्नौ करवाणी'त्यस्याऽग्नौ हविः करवाणीत्यर्थः। कर्त्तर्यनुज्ञात इति। 'कुरु' इत्यत्र कर्त्त

१ इतिः क्वचिन्न।२ 'स्वरे तु'।३ क्वचिन्न। 'प्रत्याह'।४ 'इत्युक्तेऽपि'।५ 'नूनं सोऽपि'

एवं 'कठ' इत्युक्ते संबन्धादेतद्गन्तव्यं स्यात् 'नूनं तेऽपि कठाः' इति। न खल्वपि ते समासेन शक्याः प्रतिनिर्देष्टुम्। उपसर्जनं हि ते भवन्ति॥

अथाऽर्द्धतृतीया इति कोऽयं समासः?॥ बहुव्रीहिरित्याह॥ कोऽस्यो विग्रहः?॥ अर्द्धं तृतीयमेषामिति॥ कः समासार्थः?। समासार्थो नोपपद्यते। अन्यपदार्थो हि नाम स भवति, येषां पदानां समासस्ततोऽन्यस्य पदस्यार्थोऽन्यपदार्थः॥ एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते-अर्द्धं तृतीयमनयोरिति॥ एवमपि कः षष्ठ्यर्थः?।षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते। किं हि तयोरर्द्धं भवति?॥ अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः—अर्द्धं तृतीयमेषामिति॥ ननु चोक्तम्—'समासार्थो

प्र.]पीति। सकर्मकत्वात्करोतिक्रियायाः। एवं कठ इति। नहि तेषां कठत्वेन विना तस्य कठत्वोपपत्तिः। तथा हि—समाने ब्रह्मणि व्रतचारी सब्रह्मचारी कथ्यते। ततश्च तस्यैकचरणाध्ययनापेक्षं सब्रह्मचारित्वम्। न खल्वपीति। वर्तिपदार्थानामुपसर्जनत्वात्तदुपलक्षितस्याऽन्यपदार्थस्य प्राधान्यात्किंसब्रह्मचारिशब्देन समासेन तेषामभिधानाऽभावात्कठा इति बहुवचनान्तं प्रतिवचनं न कदाचिद्भवतीत्यर्थः। यदा तु के सब्रह्मचारिणोऽस्येति वाक्येन प्रश्नः क्रियते न तु समासेन तदा 'कठा' इत्येव प्रतिवचनम्। समासार्थ इति। वर्तिपदार्थव्यतिरिक्तेनाऽन्यपदार्थेन भाव्यम्। इह च बहुत्वान्यथाऽनुपपत्त्या क्रियायां च वर्तिपदार्थस्याप्यन्तर्भावादन्यपदार्थो नोपपद्यते। किं हि तयोरिति। तृतीयस्य हि तदर्द्धमिति द्वाभ्यां तस्यावयवावयविभावलक्षणः संबन्धो नास्ति, स्वस्वामिसंबन्धे चात्राऽनभिधानाद्बहुव्रीहिर्न

उ.]लोट्। एवं च तात्पर्यतः प्रधानस्य कर्त्तुरेवाऽनुज्ञा भवतीति भावः। कर्मापीति। कर्म कारकमित्यर्थः। तदाह—सकर्मकत्वादिति। दृष्टान्तान्तरमप्याह भाष्ये—यथैव खल्वपीति। दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति। नहि तेषामिति। 'कठ' इत्यस्य कठशाखाध्येतेत्यर्थादिति भावः। चरणं—शाखा। तथा च तस्य प्रश्नस्यार्थमिदमुत्तरमिति बोध्यम्। नन्वसमासेन प्रश्न इव समासेन प्रश्नेपि बहुवचनान्तमुत्तरं कुतो नेत्यत आह भाष्ये—न खल्वपीति। सब्रह्मचारिणः समासेन प्रतिनिर्देष्टुं प्राधान्येन बोधयितुमशक्या, अतः समासेन प्रश्ने 'कठा' इत्युत्तरं नेत्यर्थः। प्रश्नवाक्ये यत्प्रधानं तद्विषयं यथाकथञ्चिज्जिज्ञासानिवर्त्तकमुत्तरमिति तात्पर्यम्। तदाह—वर्तिपदेति। 'कः समासार्थ' इति वाक्यं न कोपीत्यर्थाभिप्रायेण भगवान्विवृणोति—समासार्थो नोपपद्यत इति। वर्त्तिपदार्थस्याप्यन्तर्भावादिति। बहुत्वाऽन्यथानुपपत्त्या क्रियायां वर्तिपदार्थस्याप्यन्वयादित्यर्थः। अन्यपदार्थशब्दस्याऽन्यपदस्यैव योऽर्थो न तु स्वपदस्यापीत्यर्थ इति भावः। अत्र—

१कचित्।२'ते शक्याः समासेन'।३"अर्द्धतृतीया इति बहुव्रीहिः" इति वार्त्तिकं लुप्तम्।

नोपपद्यते' इति ॥ नैष दोषः। ॥*॥अवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः॥ यद्यवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः, 'असिद्वितीयोऽनुससार पाण्डवं' 'सङ्कर्षणद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य वर्द्धता'मिति,—द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः—अर्द्धं तृतीयमनयोरिति ॥ ननु चोक्तं 'षष्ठ्यर्थो नोपपद्यत' इति ॥ नैष दोषः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः—अथेह देवदत्तस्य भ्राते'ति कः षष्ठ्यर्थ इति ?। तत्रैतत्स्यात्—एकस्मात्प्रादुर्भाव इति। एतच्च वार्तम्। तद्यथा—सार्थिकानामेकप्रतिश्रये उषितानां प्रातरुत्थाय प्रतिष्ठमानानां न कश्चित्परस्परमभिसंवन्धो भवति। एवंजातीयकं भ्रातृत्वं नाम। अत्र चेद्युक्तः षष्ठ्यर्थो दृश्यते, इहापि युक्तो दृश्यताम् ॥ इह तर्हि—

प्र.]भवति। समासस्यानुपपत्तिचोदनान्मूलाऽभावाद्द्विवचनप्रसङ्गो न चोदितः। अवयवेनेति। अर्द्धस्य द्वयोश्च यः समुदायः स समासार्थः। समुदायावयवानां च कदाचिदभेदविवक्षा, कदाचिद्भेदविवक्षा। यथा—'ब्राह्मणानां सङ्घः' 'सङ्घीभवन्ति ब्राह्मणा' इति। असिद्वितीय इति। द्वयोः पूरणो द्वितीयः। स च द्व्यात्मकस्य समुदायस्यावयवो भवतीति तदवयवस्य समुदायस्य समासेनाभिधानाद्द्विवचनप्रसङ्गः। अथेति। नह्यत्र स्वस्वामिभावादिः संवन्धोऽस्तीति भावः। एतच्च वार्तमिति। असारवाची वार्तशब्दः। मातापितृभ्यामेव पुत्रयोर्जन्यजनकभावः संवन्धो, न तु परस्परेण कश्चिदित्यर्थः। अत्र चेदिति। परस्परोपकाराऽभावेऽपि यदि समानोदरशायित्वमात्रेण काल्पनिकःसंवन्धस्तदार्द्धस्य द्वाभ्यामेकप्रदेशावस्थानादिनिमित्तः संवन्धो युक्त इत्यर्थः। इह तर्हीति। अर्द्धं तृतीयमनयोरिति द्व—

उ.]'अर्द्धतृतीया'इत्यत्र।'द्विवचनं स्यादि'ति कुतो नोक्तमत आह—समासस्येति। अवयवेन विग्रह इति। अवयवार्थेन वाक्यमित्यर्थः। वर्तिपदार्थोऽवयव इति यावत्। नन्वर्द्धस्य द्वयोश्चेत्यनुपपन्नं, समुदायस्यावयवानतिरिक्ततया अर्द्धं द्वयं च समुदाय इत्येवोचितम्,अवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थ इति चाऽयुक्तमत आह—समुदायावयवानां चेति। समुदायश्चाऽन्यपदस्यैवार्थो न तु समस्यमानपदस्य। स चावयवेभ्यो भिन्नोऽत्रान्यपदार्थः। अवयवगतबाहुल्यस्य च तत्रारोपाद्बहुवचनमिति भावः। द्विवचनप्रसङ्ग इति। उद्भूतावयवभेदस्य समुदायस्य समासार्थत्वात्। तत्र बहुवचनमिवाऽत्रापि द्विवचनं स्यादिति भावः। स्वस्वामीति। साक्षात्संवन्धोपलक्षणम्। क्वचिद्वार्तशब्दस्य युक्तपर्यायत्वदर्शनादाह—असारेति। अनेकार्थोऽयमिति भावः। अवस्थानादिनिमित्त इति। सर्वत्र संबन्धस्य कार्यकारकभावपूर्वकत्वमित्युभयत्रापि काल्पनिकोऽवयवावयविभावो व्यवहारनिमित्त

१ क्वचिन्न।भाष्यमित्यन्ये। २भासमहाकवेरियं कवितेति प्रतीमः। ३ 'त्परस्परसंबन्धो'

अर्द्धतृतीया आनीयन्ता'मित्युक्तेऽर्द्धस्यानयनं न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः—अर्द्धं तृतीयमेषामिति॥ ननु चोक्तम्—'असिद्वितीयोनुससार पाण्डवं' 'सङ्कर्षणद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य वर्द्धता'मिति,—द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोती'ति ॥ नैष दोषः । अयं तीयान्तः शब्दोऽस्त्येव पूरणे वर्तते, अस्ति सहायवाची । तद्यः सहायवाची तस्येदं ग्रहणम्—'असिद्वितीयः' । असि-सहाय इति गम्यते ॥ एवमपि—'अर्द्धतृतीया' इत्येकस्मिन्नेकवचनं प्राप्नोति । एकार्था हि समुदाया भवन्ति । तद्यथा—शतं यूथं वनमिति॥अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः—अर्द्धं तृतीयमनयोरिति ॥ ननु चोक्तम्—'अर्द्धतृतीया आनीयन्ता-मित्युक्तेऽर्द्धस्यानयनं न प्राप्नोती'ति ॥ नैष दोषः । भवति बहुव्रीहौ तद्गुण-संविज्ञानमपि।तद्यथा—'शुक्लवाससमानय'लोहितोष्णीषा ऋत्विजःप्रचरन्तीति तद्गुण आनीयते, तद्गुणाश्च प्रचरन्ति ॥ अथ वा पुनरस्त्वयमेव विग्रहः—अर्द्धं तृतीयमेषामिति॥ ननु चोक्तम्—'एकवचनं प्राप्नोती'ति ॥ नैष दोषः । संख्या नामेयं परप्रधाना। सङ्ख्येयमनया विशेष्यम् । यदि चात्रैकवचनं स्यात्सङ्ख्येय-

---

प्र.]रेव समासार्थत्वादानयनं स्यान्नाऽर्द्धस्येत्यर्थः।अस्ति सहायवाचीति । अव्युत्पन्न एवेत्यर्थः । भवति बहुव्रीहाविति । उपलक्षणार्थसहितयोर्द्वयोरानयनं भविष्यती-त्यर्थः । संयोगसमवायलक्षणे संबन्धे यदा बहुव्रीहिस्तदा तद्गुणसंविज्ञानं भवति—'शुक्लवासाः' 'लम्बकर्ण' इति। स्वस्वामिभावादिके तु संबन्धे बहुव्रीहौ तद्गुणसंवि-ज्ञानाऽभावो यथा चित्रगुरिति संक्षेपेण विषयभागः।द्विवचनप्रसङ्गाद्दुष्टोऽयं पक्ष इति मत्वाह—अथ वेति। सङ्ख्या नामेयमिति। अयमर्थः—अर्द्धं तृतीयमेषामिति बहुत्व-सङ्ख्याविशिष्टोऽन्यपदार्थो वाक्य उपात्त इति तथाभूतस्यैव समासो वाचक इति अवश्यं प्रत्याय्यं बहुत्वम् । यथा च 'वृक्षा' इति बहुत्वसङ्ख्यायुक्तः समुदायः प्रती-

---

उ.]इति भावः । यद्वा सम्बन्धत्वेन सम्बन्धोऽसन्नपि विकल्पात्मकज्ञानविषयः पुरुषस्य चैतन्यमितिवत्षष्ठीप्रयोगनिमित्तमिति भावः। नार्द्धस्येति। एवं च द्विवचन-प्रसङ्गोऽपि नोदित इति बोध्यम् । भाष्ये—अस्ति सहायेति। एवं चैकस्यैवाऽन्यपदा-र्थत्वं न तु ध्ववयवसमुदायस्येति भावः । संयोगसमवायेति। एवं च प्रकृते तद्गुण-संविज्ञानस्य वक्तुमशक्यत्वाल्लोहितोष्णीषमानय इत्यादावुपलक्षणार्थसाहित्यप्रयुक्त-वचनाऽदर्शनेन द्विवचनप्रसङ्गाच्च दुष्टोऽयं पक्ष इति भावः। अयमर्थ इति। प्राग्व्या-ख्यात एतद्भाष्याक्षरार्थः । एवं च विग्रह उद्भूतावयवभेदस्य समुदायस्याऽन्यपदा-र्थत्वात्तादृश एव समासशक्य इति तत्प्रत्यायनाय बहुवचनमेवेति तात्पर्यम् ।

---

१ नूनं भासस्य नाटकेष्वेतद्वाक्यं भवेदिति गौडाः । २ 'यथा यूथं शतं' । ३ 'प्रचरन्तीति' । ४ 'प्राप्नोति' । ५ 'अवश्यप्र' ।

मविशेषितं स्यात्॥इह तर्ह्यर्द्धतृतीया द्रोणा इति । अयं द्रोणशब्दः समुदाये वृत्तोऽवयवे नोपपद्यते॥नैष दोषः।समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा–'पूर्वे पञ्चालाः, उत्तरे पञ्चालाः, तैलं भुक्तं,घृतं भुक्तं,शुक्लो नीलः कपिल इति । एवमयं समुदाये द्रोणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेष्वपि वर्तते। कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यदा द्वौ द्रोणावर्द्धाढकं च तदा कर्तव्यमर्द्धतृतीया द्रोणा इति॥न कर्तव्यम् । समुदायेष्वपि हि शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्त्तन्ते ॥केष्ववयवेषु[वर्तन्ते] ?,योवयवस्तं समुदायं न व्यभिचरति॥ कं च समुदायं न व्यभिचरति ?॥ अर्धद्रोणो द्रोणम् । अर्द्धाढकं पुनर्व्यभिचरति॥

सङ्ख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसङ्ख्याः सङ्ख्येये ॥ २।२।२५॥

'द्वित्राः' 'त्रिचतुरा' इति कोऽयं समासः ?॥ वहुव्रीहिरित्याह ॥ कोऽस्य विग्रहः ?॥ द्वौ वा त्रयो वेति॥ भवेद्यदा वहूनामानयनं तदा बहुवचनमुपपन्नम् । यदा तु खलु द्वावानीयेते तदा न सिध्यति॥ तदापि सिद्धम्।

प्र.]यते, धवखदिरपलाशा इति च, तथाऽर्द्धतृतीया इत्यपीत्यर्थः । इह तर्हीति अर्द्धस्य द्वयोश्च द्रोणयोर्यः समुदायः स समासार्थस्तत्रार्थस्य द्रोणत्वाऽभावाद्द्रोण नोपपद्यत इत्यर्थः । नैष दोष इति । अर्द्धेऽपि द्रोणत्वोपचाराद्द्रोणशब्दस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । न कर्तव्यमिति । स्वावयव एव समुदायरूपोपचारो नान्यदीयेऽवयव इत्यर्थः । अर्द्धद्रोणो द्रोणमिति । द्रोणेन विनाऽस्याऽभावादित्यर्थः। अर्द्धाढकमिति । चतुराढको द्रोणः । ततश्च विनापि द्रोणेनैकाढकसद्भावेप्यर्द्धस्य भाव

सङ्ख्यया। द्वित्रा इति। वहुव्रीहिनिमित्तस्य डचो दर्शनादात्वाभावाच्च निर्णि वहुव्रीहित्वे विग्रहनिश्चयाय प्रश्नः–कोयं समास इति । स्वाभिप्रायं प्रकाशयितुमाह–कोऽस्येति । यदि तावद्द्वौ त्रय एषामुन्मुग्धानामिति तदा मत्वर्थत्वात् पूर्ववहुव्रीहिः सिद्धः, समासान्तस्तु डज्न सिध्यति, असङ्ख्येयवृत्तित्वाद्वहुव्रीहेः । अथ द्वौ वा त्रयो वेति, तदा पक्षे द्विवचनप्रसङ्गः । भवेद्यदेति । विकल्पो वार्थ

उ.]भाष्ये–कर्तव्यमर्द्धतृतीया इति।प्रयोक्तव्यमित्यर्थः। भाष्ये–योऽवयवस्तं समुदायं न व्यभिचरतीति।यदवयवबुद्धिस्तद्बुद्धिं न व्यभिचरतीत्यर्थः।अन्यथा भावववृत्तित्वरूपो व्यभिचारोऽर्द्धद्रोणेप्यस्त्येवेति तदसङ्गतिः स्पष्टैव।अर्द्धाढकं पुनर्व्यभिचरतीत्यस्य 'द्रोण'मिति शेषः । अर्धाढकं कर्त्तृ । द्रोणेन विनेति । बुद्ध्या विनेत्यर्थः । द्रोणेन—द्रोणबुद्ध्या । एकाढकसद्भावे–तद्बुद्धिसद्भावे सङ्ख्यया। आत्वाभावाच्चेति।'द्व्यष्टन' इत्यात्वस्य बहुव्रीहौ निषेधात्सोपि

१ 'येष्वपि प्रवृ'। २ क्वचिन्न । ३ 'कृष्ण इति' । ४ 'प्रवृत्तो द्रोणशब्दः' ५ 'यदा खल्वपि' । ६ 'तदाऽपि सिद्ध्यति' । ७ 'न्यपदार्थत्वात्' ।

कथम् ? ॥ केचित्तावदाहुः—'अनिर्ज्ञातेऽर्थे बहुवचनं प्रयोक्तव्य'मिति। तद्यथा कति भवतः पुत्राः, कति भवतो भार्या इति?॥ अपर आह—द्वौ वेत्युक्ते त्रयो वेति गम्यते । त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति गम्यते । सैषा पञ्चाधिष्ठाना वाक्तत्र युक्तं बहुवचनम् ॥

अथ द्विदशाः त्रिदशा[1] इति कोयं समासः ? ॥ बहुव्रीहिरित्याह ॥

प्र.]द्वित्रशब्दः कदाचिद्द्वयोर्वाचकः कदाचित्त्रयाणाम्।अनिर्ज्ञातेऽर्थ इति।केचिद्वचनमेतदित्याहुः । अन्ये तु न्यायसिद्धं मन्यन्ते । अयमर्थः—संशयोऽत्र वार्थो न विकल्पः, स चाऽनियतसङ्ख्याविमर्शीति विमर्शविषयबहुत्वसद्भावाद्बहुवचनम् । अर्थशब्देनाऽत्र सङ्ख्यैवोच्यते । सङ्ख्यायामविज्ञातायामित्यर्थः । कति भवत इति । अन्तर्भावितपूर्वसङ्ख्या बहुत्वसङ्ख्या पृच्छ्यत इति बहुवचनम्। द्वौ वेति । विरुद्धानेकविषयत्वाद्विमर्शस्य पर्यायस्थितद्वित्वत्रित्वाधारवस्तुसङ्कलनया पञ्चाधिष्ठा-

उ.]व्रीहित्वनिश्चायक इति भावः। 'कोऽय'मिति भाष्यस्य—किंविग्रहकोयमित्यर्थ इति तात्पर्यम् । कदाचिद्द्वयोर्वाचक इति । बोधविषयत्वस्यैव विकल्पं 'वा'शब्दो द्योतयतीत्यभिमानः।'बहूनामानयन'मित्यस्य बहूनामानयनान्वय इत्यर्थ इति तात्पर्यम् ।

भाष्ये—यदा द्वावानीयेते इति । द्वावेवानयनान्वयित्वेन बुध्येते इति भावः। अनिर्ज्ञाते इति । परस्परं प्रतिक्षेपकद्वित्वत्रित्ववन्त इति बोधेऽनिर्णीतसङ्ख्यात्वाद्बहुवचनं भवतीति भावः । तदाह—केचिदिति । परस्परप्रतिक्षेपकत्वं हि वाऽर्थः । कदाचिद्द्वयोर्बोधः, कदाचित्त्रयाणामित्यनिर्णीतसङ्ख्यार्थकत्वाद्वचनेन बहुवचनं साध्यमिति तदाशयः । अन्ये त्विति । संशयोऽत्रेति । अनिर्ज्ञात इत्यस्य—निश्चयेनाऽविज्ञाते इत्यर्थ इति भावः । तथा च संशयविषये इति फलितम् । अर्थशब्देनात्रेति । प्रकरणादिति भावः । अन्तर्भावितेति । सङ्ख्यान्तो बहुव्रीहिः । अत एवैको द्वावित्यप्युत्तरम् । अन्यथा बहुविषयप्रश्ने तदुत्तराऽसङ्गतिरिति भावः । विरुद्धानेकेति । विकल्पार्थ एव 'वा'शब्दः । क्रियाविषयत्वस्यैव च विकल्पो नतु बोधविषयत्वस्याऽपि स इति भावः । विमर्शः—परस्परप्रतिक्षेपः । विकल्पे इयत्तानिर्धारणं, संशये त्वनिर्धारणमिति भेदः । यद्वा संशय एव वाऽर्थः । अनेकविषयत्वात्—अनेकविषयरूपत्वात् । विमर्शस्य । संशयस्येत्यर्थः । संशयत्वं च विषयनिष्ठमित्यन्यत्र निरूपितम् । पञ्चाधिष्ठानमुच्यते इति । 'वाच' इति शेषः । 'द्वित्र'शब्दजन्यो बोधो नियमेन पञ्चविषय इति भावः । भाष्ये—द्विदशा इति । अत्रापि डजात्वाऽभावाभ्यां बहुव्रीहित्वस्य निश्चयः । द्वौ दश एषामुन्मुग्धानामिति विग्रहे डजनुपपत्तिः, संख्येये समासाऽवर्त्तनात् । तस्माद्विग्रहविषय एवाऽत्रापि

[1] अत्र वार्त्तिकं लुप्तमन्वेष्यम् ।

कोऽस्य विग्रहः ? ॥ द्विर्दश द्विदशा इति ॥*॥ सङ्ख्यासमासे सुजन्तत्वा-
ङ्ख्याऽप्रसिद्धिः ॥*॥ सङ्ख्यासमासे सुजन्तत्वात्संङ्ख्येत्यप्रसिद्धिः । नहि सु-
न्ता सङ्ख्याऽस्ति ॥ एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते—द्वौ दशतौ द्विदशा इति ।
एवमप्यत्कारान्तत्वात्सङ्ख्ययेत्यप्रसिद्धिः । न ह्यत्कारान्ता सङ्ख्याऽस्ति ।
अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः—द्विर्दश द्विदशा इति ॥ ननु चोक्तं 'सङ्ख्यासमासे
सुजन्तत्वात्संख्येत्यप्रसिद्धि'रिति ॥*॥ नवाऽसुजन्तत्वात् [समासे] ॥
न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'असुजन्तत्वात्' । सुजन्तत्वादित्युच्यते
न चात्र सुजन्तं पश्यामः ॥ किं पुनः कारणं वाक्ये सुज्दृश्यते, समासे
तु न दृश्यते । ॥*॥ सुजभावोऽभिहितार्थत्वात्समासे ॥*॥ समासे सुजभावः
किं कारणम् ? ॥ 'अभिहितार्थत्वात्' । अभिहितः सुजर्थः समासेनेति कृ-

प्र.]नत्वमुच्यते । द्विर्दशेति । अयं भावः—द्वौ दशेति विग्रहो विरोधान्न क्रियते ।
तथा हि—द्वित्वं दशसङ्ख्याया एकत्वान्नोपपद्यते, नाऽपि सङ्ख्येयानां दशत्वात् ।
तस्माद्द्विशब्देन दशत्वावृत्तिगता द्वित्वसङ्ख्या प्रतिपाद्यत इति सुजन्तेन वि-
क्रियते । अत्र दूषणमाह—सङ्ख्यासमास इति । सुजन्तस्य शब्दान्तरत्वात्स-
वाचित्वं नास्तीत्यर्थः । द्वौ दशताविति । द्वौ दशतौ वर्गावित्यर्थः । न वै-
न हि वाक्योपमर्दनेन समासः क्रियते, लौकिके प्रयोगे द्वयोरपि नित्यत्वा-
अन्वाख्यानमात्रं तु शास्त्रेण क्रियते । तत्र वृत्तिविषये सुचमन्तरेणाऽभ्या-
सङ्ख्याभिधायी द्विशब्द इति सङ्ख्यावाचित्वात्समासो भवत्येव । न चात्रे-
वृत्तावित्यर्थः । अभिहित इति । शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्समासः सुजर्थं प्रत्या-

उ.]प्रश्नः।तत्र स्वपदविग्रहपरित्यागेनाऽस्वपदविग्रहः कस्मादित्यत आह—अयं -
इति । नापि संख्येयानामिति। तेषां बहुत्वात् । दशत्वावृत्तीति । यद्यपि -
भ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् , एवं च दशत्वावृत्तीत्यसङ्गतम्, तथाप्यावृत्ति-
जन्मगणनमेवाऽत्रेति बोध्यम् । दशत्वावृत्तीत्यस्य—दशत्वावृत्तिजन्मगतेत्य-
यद्यपि सुजन्तोऽप्यावृत्तिगतसङ्ख्याबोधकस्तथापि सङ्ख्यायाः संख्येयस्य वा प्र-
न्येन बोधकः सङ्ख्याशब्द उच्यते । नाऽयं तथा, द्वित्वसंख्यावृत्तिकबहुलवन्त -
प्रतीतेरित्याह—सुजन्तस्येति । शब्दान्तरत्वात्—सङ्ख्यासङ्ख्येयाऽतिरिक्तबोध-
त्वात् । वर्गाविति । 'पञ्चद्शतौ वर्गे वे'ति निपातनाद्वर्गगतद्वित्वप्रतिपाद-
द्विशब्दः सङ्ख्यावाचीत्यर्थः । अभ्यावृत्तिसङ्ख्याभिधायीति । आवृत्तिजन्य-
सङ्ख्याभिधायीत्यर्थः । आवृत्तिश्च समासशक्येति द्विशब्दस्तद्गतसङ्ख्यायामेव व-
इति भावः । भाष्ये— सुजन्तत्वादित्युच्यते इति । त्वया 'सुजन्तत्वात्सङ्ख्ये-

१'सङ्ख्यये'।२'दशताविति द्विदशाः'। ३'सङ्ख्येत्यप्र'।४ क्वचिन्न । ५ 'सुचोऽश्र-

समासे सुज्न भविष्यति ॥ किं च भोः 'सुजर्थे' इति समास उच्यते ? ॥ न खलु 'सुजर्थे' इत्युच्यते, गम्यते तु सुजर्थः ॥ कथम् ? ॥ यावता सङ्ख्येयो यः सङ्ख्यया सङ्ख्यायते, स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थः, स चोक्तः समासेनेति कृत्वा समासे सुज्न भविष्यति । ॥*॥ अशिष्यः सङ्ख्योत्तरपदः सङ्ख्येयवाभिधायित्वात् ॥*॥ अशिष्यः सङ्ख्योत्तरपदो बहुव्रीहिः ॥

प्र.]तीत्यर्थः। इतरः कार्यशब्ददर्शनमाश्रित्याह—किञ्च भो इति।यथा चार्थे द्वन्द्वस्य विधानाद्द्वन्द्वे 'च'शब्दो न प्रयुज्यते तथा यद्ययं समासः सुजर्थे विधीयेत तदा सुचोऽप्रयोगः स्यान्नान्यथेति प्रश्नः । न खल्विति । नहि शब्दैरर्थाभिधानं वाचनिकं, किन्तु स्वाभाविकम् । स चेति । क्रियाभ्यावृत्तिलक्षणोऽर्थः सङ्ख्येयो, न तु दशसङ्ख्या, नापि तत्सङ्ख्यायुक्तः । एतच्च पूर्वमुक्तम् । वाक्ये तु सुचमन्तरेण क्रियाभ्यावृत्तेरनवगमात्सुचः प्रयोगः । ततश्चाऽस्वपदविग्रहः क्रियते, द्विर्दश द्विदशा इति । अनेनैव च न्यायेन द्वौ दशताविति विग्रहः कार्यः। न्यायसाम्यात्तु प्रतीयमानत्वाद्भाष्यकारेण पुनर्न दर्शितः। तदुक्तम्—'शब्दान्तरत्वाद्वाक्येषु विशेषा

उ.]प्रसिद्धि'रित्युच्यते न च वृत्तौ सुजन्तमस्ति,तस्मात्केवलेनैव समासः,स चाऽसुजन्त इति सङ्ख्येति प्रसिद्धिरित्यर्थः । सुजर्थमिति । यदुत्पत्तिगणने द्विशब्दस्तामुत्पत्तिविशिष्टां क्रियामित्यर्थः। नहि शब्दैरिति । तत्र तत्राऽर्थविशेषोपादानमवुधबोधनायाऽन्वाख्याननिमित्तत्वेनाश्रीयते, न तु शक्त्याधानाय । न ह्येतावता सर्वत्र तदुपादानमावश्यकमिति भावः । भाष्ये समासेन तत्प्रतीतौ वीजमाह—यावता सङ्ख्येयो यः सङ्ख्ययेति । सङ्ख्येयत्वयोग्यो यः सङ्ख्यया सङ्ख्यायते—गण्यते, सङ्ख्येयश्च पूर्वपदार्थसङ्ख्यायाः प्रकृतेनोत्तरपदार्थः स च सङ्ख्यारूपः सङ्ख्येयरूपो वा, उभयथापि न द्व्यादिसङ्ख्येयः, आद्यस्यैकत्वात्,द्वितीयस्य दशत्ववत्त्वात् । अतः सामर्थ्यात् क्रियाजन्मरूपः सोऽर्थो वाच्य इति सामर्थ्यादेव स समासेनोक्त इति भावः । तद्ध्वनयन्व्याचष्टे—क्रियाभ्यावृत्तीति।भाष्ये—'स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थ' इति कर्मधारयः। सङ्ख्येयश्च क्रियाजन्मरूपोऽर्थ इत्यर्थः।स चोक्त इति । क्रिया तज्जन्मरूपोऽर्थश्च समासेनोक्त इत्यर्थः । अनेन 'पञ्चकृत्वः पचती'त्यादौ क्रियोत्पत्तिः सुजाद्यर्थ इति बोधितम्। अत्रोक्तत्वादिति वदताऽस्यैकार्थीभावकृतत्वं नेति सूचयति। अपृथगुपस्थितिर्हि सः, न तत्कृतत्वमस्य । एवमन्यपदार्थादयोऽपि न तत्कृता इति वोध्यम् । नन्वनया युक्त्या वाक्येपि सुच्प्रयोगो न स्यादत आह—वाक्येत्विति । वृत्तौ'दश'शब्दो दशदर्थकः, सामर्थ्यात् । उद्भूतावयवभेदो वर्ग एव समासार्थ इति नित्यवहुवचनान्तत्वमिति भावः । अधिकाविंशतिर्यासामिति । किंचिदधिका

१ 'सुजर्थ उच्यते' । २ क्वचिन्न । क्वचिच्च द्विः पठ्यते । ३ 'यथार्थाभि' । ४ 'विधीयेत' । ५ 'युक्ताः' । ६ 'सुचप्र' ।

किं कारणम्?॥ सङ्ख्येयवा[र्था]भिधायित्वात्'।सङ्ख्येयं वार्थश्चाभिधीयते ऽन्यपदार्थं इत्येव सिद्धम् ॥ भवेत्सिद्धमधिकविंशाः अधिकत्रिंशा इति, तद्विचार्यते 'विंशत्यादयो दशदर्थे वा स्युः परिमाणिनि वे'ति, इदं तु सिध्यति–अधिकदशा इति, यत्र नियोगतः सङ्ख्या सङ्ख्येय एव वर्तते।

अथोपदशा इति कोऽयं समासः ? ॥ बहुव्रीहिरित्याह ॥ कोऽत्र विग्रहः ? ॥ दशानां समीपे उपदशा इति ॥ कस्य पुनः सामीप्यमर्थः ?

प्र.]यद्यपि श्रुताः।वृत्तिशब्दोऽन्य एवायमर्थान्तरनिबन्धनः॥'इति।सङ्ख्येयमिति अधिका विंशतिर्यासां ता अधिकविंशा गाव इति सङ्ख्यानवृत्तित्वाद्विंशतिशब्द सङ्ख्येयमन्यपदार्थ उपपद्यत इति भावः।दशदर्थ इति । सङ्ख्याने सङ्ख्येये चेत्यर्थ अधिकदशा इति । दशशब्देन सङ्ख्येयस्याऽभिधानादन्यपदार्थोऽभावः । तत्र दशाद्यर्थं सूत्रं कर्तव्यमेव । इदानीमव्ययं निरूप्यते बहुव्रीह्यव्ययीभावयोर्वि विभागप्रदर्शनार्थम् । उपदशा इति । दशानां समीप इति । सप्तम्या सर्वां प्राधान्ये बहुव्रीहिः,समीपप्राधान्ये त्वव्ययीभाव इति[प्रं]दर्शितं भवति।सामीप्यमिति धर्मेण धर्मी लक्ष्यते, कस्य सामीप्यवानर्थ इत्यर्थः । उपशब्दो हि समीपवा वाच्युपकुम्भादिषु दृष्ट इति तस्य समीपवाचित्वं नास्ति, नापि दशशब्दस्य।सम

उ.]विंशतिः सङ्ख्या यासामत्यर्थः।भाष्ये—वार्थश्चेति । सुजर्थस्तु न विशेष इति स नोक्तः । सङ्ख्यानेति । द्वौ दशतौ विंशतिरिति द्वौ दशतौ परिमाणमस्य विंशति रित्युभयथा तद्व्युत्पत्तेरिति भावः । सङ्ख्येयवाभिधायित्वादिति । 'द्विदशाः' इत्यादावपि द्विरावृत्तदशत्वसङ्ख्यावन्त इत्यर्थात्सङ्ख्येयमेवाऽन्यपदार्थ इति भावः 'द्वित्रा' इत्यत्रापि द्वित्र्यन्यतरा इति बोधाद्वार्थस्य प्राधान्यम् ।'अधिकविंशा'इत्यत्र 'सर्वनामसङ्ख्ययो'रिति विंशतिशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादिति न शङ्क्यं,तत्प्रकरणस्य ऽनित्यत्वात्।तत्र 'द्वित्रा' इत्यत्र वार्थोऽन्यपदार्थः।'अधिकविंशा' इत्यादौ च सङ्ख्येय मिति सर्वत्राप्यन्यपदार्थ इत्येवं सिद्धम् । ङजपि सङ्ख्येये वर्तमानबहुव्रीहेरित्यर्थ सिद्धः। अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानान्नेत्याशयेन पूर्वपक्षे विंशत्यादीनां सङ्ख्यासङ्ख्येयो यपरतया सिद्धावपि दशादीनां सङ्ख्येयमात्रपरतया 'अधिकदशा'इत्यादि पूर्वेण सिध्यतीत्याह–भवेत्सिद्धमित्यादि । यद्यपि 'बहुषु बहुवचन'मिति सूत्रे एकादि बहुशब्दानां सङ्ख्येयोभयपरता भाष्ये उक्ता तथापि सौत्रप्रयोगविषयमेव तदिति बोध्यम् । सप्तम्येति । तया च सन्तीति क्रियाक्षेपाद्ये समीपे सन्ति ते लभ्यन्ते। अन्यथा प्रथमान्तमेव पठेदित्यर्थः।एवं च पूर्वपदार्थप्रधानोयमिति पूर्वेण न सिद्धिरिति भावः। समासस्य समीपिप्रधानताया उक्तत्वेन 'कस्य सामीप्यमर्थ' इत्ययुक्तमित्यत आह—धर्मेणेति । समीपिशब्दाद्ब्राह्मणादित्वात्ष्यञित्याशयः । आराच्छब्दवदि

१ एवः क्वचिन्न । २ वार्तिकं लुप्तम् । ३ 'समीपे दशानामुप' । ४ क्वचिन्न ।

उपस्य ॥ यद्येवं, नान्यपदार्थो भवति ॥ तत्र च प्रथमानिर्दिष्टं सङ्ख्याग्रहणं शक्यमकर्तुम्[1] ॥ ॥*॥ मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥*॥अथ वा मत्वर्थे पूर्वो योगः।अमत्वर्थार्थोऽयमारम्भः[2]॥॥*॥कवभावार्थंवा॥*॥अथ वा कब्मा भूदिति॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥२।२।२६॥ तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २।२।२८ ॥

॥*॥ दिक्समाससहयोगयोश्चान्तरालप्रधानाभिधानात् ॥*॥

दिक्समाससहयोगयोश्चाऽशिष्यो बहुव्रीहिः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अन्तरालप्रधानाभिधानात्' । दिक्समासे सहयोगे चान्तरालं प्रधानं चाभिधीयते तत्रान्यपदार्थ इत्येवं[3] सिद्धम् ॥ यद्येवं—दक्षिणपूर्वा दिक्; समानाधिक-

प्र.]स्येति चेत्तदाऽस्त्येवान्यपदार्थ[वृत्तिर्वे]मिति प्रश्नः। उपस्येति। आराच्छब्दवदनेकार्थत्वादुपशब्दस्य समीपवानर्थः । स एवाह—यद्येवमिति । यदोपशब्दस्यैवावार्थ इत्यर्थः । एवमव्ययासन्नादूराधिकग्रहणं स्थापितम् । सङ्ख्याग्रहणं तु न कर्तव्यम् 'द्वित्रा' इत्यादौ वाऽर्थस्यान्यपदार्थत्वादित्याह—तत्रेति । इदानीमेतदपि स्थापयन्नाह—अर्थवेति । ननु मत्वर्थग्रहणं तत्र न करिष्यते द्वित्रा इति सिद्ध्य इत्याह—कवभावार्थं वेति । 'शेषाद्विभाषे'त्यत्र शेषाधिकारविहितो बहुव्रीहिर्गृह्यते, 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यत्रैव च शेषग्रहणमनुवर्तते, नोत्तरेषु योगेषु॥[सङ्ख्यया]॥

दिङ्नामान्यन्तराले।तुल्यन्यायत्वाद्योगद्वयस्य सहविचारः।दिक्समाससहयोगयोरिति । 'अशिष्य' इति पूर्ववार्तिकोक्तमेक्ष्यते । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशो-

उ.]त्यनेकार्थत्वमात्रे दृष्टान्तः। अत्र निपातस्याप्युपस्य वाचकत्वं द्रष्टव्यम्। अतएव तदर्थस्य विशेष्यतया भानम् । वार्थस्येति । सङ्ख्येयस्योपलक्षणमेतत् । 'अधिकदशा इत्याद्यर्थंत'दिति भाष्यकृतोक्तम् । इदानीं वार्तिककार आह—मत्वर्थे इति । एवं च पदानामसामानाधिकरण्याद्वित्रा द्विदशा इत्याद्यसिद्धिरिति भावः । 'द्वित्रान्यत्रे' त्यादौ परिनिष्ठितविभक्त्या समासे शेषग्रहणबोधितप्रथमान्तत्वाऽभाव इत्यपि बोध्यम् । कवभावार्थं वेति । अनन्तरबहुव्रीह्यधिकारापेक्षानुक्तसमासान्तत्वरूपशेषत्वस्यैव भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादिति भावः।अनेन समासे तु शेषाधिकारस्थसमासाऽभावाच्चेति तात्पर्यम् । शेषाधिकारेति । न च 'समानाधिकरणाना'मित्यादिवार्त्तिकप्रत्याख्यानरीत्या शेषग्रहणमपि प्रत्याख्यातमेव, स्पष्टं चाकडारसूत्रादावुक्तं, तत्कथमेतदर्थलाभ इति वाच्यम्, अनभिधानस्य दुर्ज्ञेयतया तदर्थमेतदर्थं च शेषग्रहणमावश्यकमित्याशयात् । प्रत्याख्यानं च प्रौढ्या । अनभिधानमगतिकगतिरिति तत्सूत्रे उक्तत्वात् ॥ [सङ्ख्यायाः] ॥

दिङ्नामान्य । 'तत्र तेनेद'मिति मध्यपतितसूत्रमतिक्रम्य योगद्वयस्य सहविचारे कारणमाह—तुल्यन्यायत्वादिति । भाष्ये—सहयोगयोरिति । सहेन

1 'कर्तुमशक्यं' । २ 'अमत्वर्थोऽय' । ३ 'इत्येवं'। ४ क्वचिन्न ।५'मत्वर्थे वेति'।

रणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोति ॥ अद्य पुनरियं सैव दक्षिणा सैव पूर्वेति कृत्वा समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः सिद्धो भवति ॥ न सिध्यति । भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावो न चैतौ भाषितपुंस्कौ ॥

ननु च भोः[1] दक्षिणशब्दः पूर्वशब्दश्च पुंसि भाष्येते॥समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कम् , आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ । दक्षिणा पूर्वेति दिक्शब्दौ,दक्षिणः पूर्व इति व्यवस्थाशब्दौ॥ यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्

प्र.]यदन्तरालं दिक्सा 'दक्षिणपूर्वे'त्युच्यते, तत्राऽन्तरालस्यान्यपदार्थत्वात् पूर्वेण सिद्धः समासः । 'सपुत्र' इत्यस्यापि समासस्य पिता प्रधानमन्यपदार्थोऽभिधेय इति नार्थः सूत्रद्वयेनेत्यर्थः । अद्य पुनरिति । सूत्रारम्भविशिष्टे काले इत्यर्थः। तत्रारब्धेऽयमर्थो व्याख्यायते—अन्तराले यानि दिङ्नामानि वर्तन्ते तानि समस्यन्ते। दक्षिणादीनां च सामीप्यादन्तरालवृत्तित्वम् । ततश्च दक्षिणा चासौ पूर्वेति सामा नाधिकरण्यात्पुंवद्भावः सिध्यति । सूत्रे त्वनारब्धेऽन्यपदार्थसंपादनाय दक्षिणपूर्व शब्दयोः स्वार्थ एव वृत्तिरुपगन्तव्या, ततो वैयधिकरण्यम् । ननु सामानाधिक ण्येऽपि विशेषणसमासः सिध्यतीति नारब्धव्यमिदम् । नैतदस्ति । पूर्वपदप्रकृति स्वरार्थं, 'विभाषा दिक्समासे' इति विकल्पितसर्वनामसंज्ञार्थं च बहुव्रीहिसंज्ञैष्टव्या । न सिध्यतीति । नहि सामानाधिकरण्यमात्रप्रतिबद्धः पुंवद्भावः, किं तु भाषितपुंस्कत्वनिबन्धनोपि । समानायां चाकृतौ यद्भाषितपुंस्कं तस्य पुंवद्भावः। भाषितपुंस्कशब्दस्य ह्यर्थः प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणोऽन्यपदार्थोऽभिधेयो न शब्दः दिक्शब्दाविति । विना प्रवृत्तिनिमित्तेन दिग्विशेषे रूढ्या प्रवृत्तावित्यर्थः। यदि पुनरिति । ततश्च व्यवस्थाकृतौ समानायां भाषितपुंस्कत्वस्योपपत्तिः । क

उ.]योगोऽस्येति विग्रहेण 'सपुत्र' इति समास उच्यते । तत्राऽन्यपदार्थ इत्ये वेति । सहशब्दस्य साहित्यमेवार्थस्तद्वान्पित्रादिस्तु समासार्थ इति भावः । 'समा नाधिकरणाना'मित्यस्य 'शेष' इत्यस्य चाऽपरामर्शेनेदम् । अत एव वक्ष्यति 'मत्वर्थे वा पूर्वस्ये'ति । नारब्धव्यमिति । कर्मधारयेणैव पुंवत्त्वमपि सिध्य तीति भावः । बहुव्रीहिसंज्ञैवेति । द्वन्द्ववारणार्थं बहुव्रीहावित्यावश्यकम् । तद एतदभावे प्रतिपदोक्तस्याऽभावात् प्रतिपदोक्तत्वाऽर्थमेव वा इदं कार्यमित्याशयः।

प्रवृत्तिनिमित्तलक्षण इति । भाषितः पुमान्यस्मिन्नर्थे इति व्युत्पत्तेरिति भावः । न शब्द इति । तत्र ह्यन्यपदार्थे यत्किंचिदर्थमादाय स्यादेव भाषित पुंस्कत्वमिति भावः । विना प्रवृत्तिनिमित्तेनेति । शब्दातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्ते त्यर्थः । यद्वा व्यक्तिमात्रबोधस्ततो रूढ्येति दक्षिणादिशब्द एव तत्र प्रवृत्तिनिमित्त

---

१ क्वचिन्न । २ 'शब्दः' । ३ 'दक्षिणा' । ४ 'पदार्थो' ।

शब्दाः स्युः ॥ कथं यानि दिगुपदिष्टानि कार्याणि ? ॥ यदा दिशो व्यवस्थां वक्ष्यन्ति॥ यदि हि यो यो दिशि वर्तते स सदिक्शब्दः,रमणीयादिष्वति-प्रसङ्गो भवति–रमणीया दिक्शोभना दिगिति ॥ अथ मतमेतत्–दिशि दृष्टो दिग्दृष्टः, दिग्दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः, यो दिशं न व्यभिचरतीति, न रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति, पुंवद्भावस्तु न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि ॥*॥ "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्यो दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थम्" ॥*॥ एवं च कृत्वाऽस्तु–'दिक्समाससहयोगयोरन्तरालप्रधानाभिधाना'दित्येव ॥ ननु चोक्तं–'दक्षिणपूर्वा दिक् ,–समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नो-ती'ति ॥ नैष दोषः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावेन परिहृतम् ।

प्र.]यानीति । यदि प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयेण दिशि वर्तन्ते न तु रूढ्या तदा दिक्शब्द-त्वानुपपत्तिः । यदा दिश इति । विषयवशात्प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयायामपि प्रवृत्तौ दिक्शब्दत्वं पूर्वादीनां संभवतीत्यर्थः । दिशि दृष्ट इति । रूढिरूपेण तत्र प्रवृत्त इत्यर्थः । अत एवैन्द्र्यादयो यौगिकत्वान्न दिक्छब्दाः । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । अत्र हि वैयधिकरण्यात्पुंवद्भावो न प्राप्नोतीत्यवश्यं वाच्यं 'सर्वनाम्न' इति । तेनैव दक्षिणपूर्वेत्यादावपि भविष्यतीति नार्थोऽनेन सूत्रेणेत्यर्थः । [दिङ्मात्रमान्य] ॥

उ.]तदभाव एव वा,न तु व्यवस्थाविषयं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः।व्यवस्थाशब्दाविति भाष्यस्यापि–व्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्तकावित्यर्थः । नहि स्वाभिधेयापेक्षा-वधिनियमरूपव्यवस्था कस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तं भवति। दिक्शब्दानां सर्वनामत्वमवश्य-मेवेष्टव्यमिति तात्पर्यकस्य 'यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्यु'रिति भाष्यस्य 'स्यात्तर्हि भाषितपुंस्कत्व'मिति शेषः।दिग्वाचकपूर्वादीनां पृथ्वीमध्यभागावधिकोदया-चलादिपर्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदिशि प्रवृत्तिरितिभावः।व्यवस्थाकृताविति। व्यव-स्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्ते समाने इत्यर्थः । ननु रूढ्येति । शब्दातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्त-निरपेक्षरूढ्येत्यर्थः। प्रवृत्तिनिमित्तविशेषानपेक्षदिग्रूढशब्दत्वं हि तत्त्वमिति भावः । विषयवशादिति । दिगादिरूपविषयवशादित्यर्थः । अस्य–'दिक्शब्दत्व'मित्यनेना-न्वयः। भाष्ये–यदा दिश इति । यदा दिग्वृत्तिव्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्तं वक्ष्य-न्तीत्यर्थः । आकाशवदेकस्यैव दिक्पदार्थस्यौपाधिको भेदः । उपाधिश्च पृथिवी-मध्यं, तत्प्रान्तस्थाश्च चत्वारः पर्वताः। एवं च तत्राप्युदयाचलसंनिहितत्वादिकमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्। अवधिस्तु परं पृथ्वीमध्यमेकमेव।एवं च पुंवत्त्वं सिद्धम् । दिक्श-ब्दत्वं च विशेष्यतया दिग्बोधकशब्दत्वमेवेत्यभिमानः । दिशि दृष्ट इति । दिशि दृष्ट्वा दृष्ट इत्यर्थः । यो दिशमिति । दिगतिरिक्तमर्थं प्रवृत्तिनिमित्ततयाऽपि यो

१ 'दिगप'।२ 'शब्द इति दिशं यो न'।३ 'प्रसङ्गो न'।४ 'नाधिकरणः पुंव'।५ 'तः'।

॥मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥॥ अथ वा मत्वर्थे पूर्वो योगोऽमत्वर्थोऽयमारम्भः ॥*॥ कृभावार्थो वा ॥*॥ अथ वा क्त्वसा भूदिति ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २।२।२७ ॥

॥*॥ तृतीयासप्तम्यन्तेषु च क्रियाभिधानादशिष्यो बहुव्रीहिः॥*॥ तृतीयासप्तम्यन्तेषु चाऽशिष्यो बहुव्रीहिः। किं कारणम् ? ॥ 'क्रियाभिधानात्' क्रियाऽभिधीयते। तत्रा 'ऽन्यपदार्थ' इत्येव सिद्धम् ॥*॥ न वैकशेषप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ नवाऽशिष्यः ॥ किं कारणम् ? ॥ [एकशेषप्रतिषेधार्थम्] एकशेषप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम् ॥*॥ पूर्वदीर्घार्थं च ॥*॥ पूर्वदीर्घार्थं चेदं वक्तव्यम्। केशाकेशि ॥ स्यादेतत्प्रयोजनं यदि नियोगतोऽस्याऽनेनैव दीर्घ

प्र.] तत्र तेनेदम्। क्रियाभिधानादिति। इतिकरणाद्विवक्षार्थात्केशाकेशि दण्डादण्डीति समासो युद्धक्रियायामेव भवति, सा चान्यपदार्थ इति पूर्वेण सिद्धः समास इत्यर्थः। न वेति। केशेषु केशेषु च गृहीत्वेदं युद्धं, दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धमिति ग्रहणे प्रहरणे च सहविवक्षितत्वात्सरूपत्वादेकविभक्तित्वाच्चैकशेषः प्राप्तो वचनसामर्थ्यात्समूहाऽन्यथानुपपत्त्या समूहविषययाऽनया बहुव्रीहिसंज्ञयाऽनवकाशया बाध्यते। पूर्वयोगेण तु परत्वादेकशेषो न शक्यते बाधितुम्, अन्यपदार्थापेक्षत्वात्तस्य बहिरङ्गत्वात्। पूर्वदीर्घार्थं चेति। 'तत्र तेन आ इदं' मित्याकारप्रश्लेषेण पूर्वपदस्य दीर्घो विधीयते। उत्तरपदस्य तु यस्येति लोपेन

उ॰]नाश्रयत इत्यर्थः।एवं च तत्र शब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन व्यक्तिमात्रशक्त वा समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वाऽभाव इति भावः। सर्वनामत्वं तु भवत्येव पृथिवीमध्यात्तत्तत्पर्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदिश एव पूर्वादिशब्दवाच्यत्वेन व्यवस्थाविषयत्वाऽक्षतेरिति दिक्। भाष्ये—कृभावार्थो वेति। शेषाधिकारस्थबहुव्रीहावेव तद्विधेरिति भावः। [दिङ्नामान्यन्तराले] ॥

तत्र तेनेदम्। युद्धक्रियायामेवेति। इदं च स्वोक्तोदाहरणविशेषाभिप्रायम्। अत एव 'कर्णाकर्णि प्रथितमयश' इत्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते। अत एव भाष्ये—'क्रियाभिधाना'दित्येवोक्तम्। सिद्धः समास इति। पूर्वसूत्रेण। क्वचित्तु पूर्वेणेति पाठोपि। सरूपत्वादिति। विरूपाणां त्वनभिधानात्समासो नेति भावः। समूहान्यथानुपपत्त्येति। सुप्सुपेत्यधिकारात्तस्याः पदसमूहवृत्तित्वादिति भावः। अन्यपदार्थापेक्षत्वादिति। सुबुत्पत्त्यपेक्षत्वादित्यपि बोध्यम्। पूर्वदीर्घार्थं चेति भाष्ये। इतिशब्दादिदमपि लभ्यमित्यर्थः।

१ 'अमत्वर्थोऽय'। २ 'भावार्थो वा'। ३ 'अशिष्य'इत्यादि क्वचिन्न। ४ 'दीर्घः स्यात्'। ५ 'पूर्व दीर्घा'। ६ क्वचिन्न। ७ 'दीर्घः स्यात्'। ८'नामसञ्ज्ञा तु'

स्यात् । अथेदानीमन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं, न प्रयोजनं भवति ॥ ॥*॥ मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥*॥ अथ वा मत्वर्थे पूर्वो योगोऽमत्वर्थोऽयमारम्भः ॥*॥ कवभावार्थं वा ॥*॥ अथ वा कब्मा भूदिति ॥

चार्थे द्वन्द्वः ॥ २।२।२९ ॥

चार्थ इत्युच्यते, चश्चाव्ययं, तेन समासस्याऽव्ययसंज्ञा प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । पाठेनाऽव्ययसंज्ञा क्रियते । न च [द्वन्द्वः] समासस्तत्र पठ्यते । पाठेनाप्यव्ययसंज्ञायां सत्यामभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्ति । यश्चेहार्थोऽभिधीयते न तस्य लिङ्गसङ्ख्याभ्यां योगोऽस्ति ॥ नेदं वाचनिकम्— अलिङ्गताऽसङ्ख्यता वा ॥ किं तर्हि ? ॥ स्वाभाविकमेतत् । तद्यथा—समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्तेऽपरे न । न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं, कश्चिद्वाऽनर्थक इति सर्वैरनर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम्—यत्प्राक्समासाच्चार्थस्य लिङ्गसङ्ख्याभ्यां योगो नास्ति, समासे च भवति । स्वाभाविकमेतत् । अथ वाऽऽश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । यथा गुणवचनेषु । गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा—शुक्लं वस्त्रं, शुक्ला शाटी, शुक्लः कम्बलः, शुक्लौ कम्बलौ, शुक्लाः कम्बला इति,—यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति

प्र.]भाव्यमिति प्रयोजनाऽभावादात्वाऽभावः। अथेदानीमिति। एव च 'मुष्टीमुष्टी'त्यादि भवति । आकारप्रश्लेषे तु 'मुष्टामुष्टी'ति स्यात् । कवभावार्थं वेति । 'इच्कर्मव्यतिहार' इति कवभावपक्षे सावकाशः । पक्षान्तरे तु परत्वाद्बाधित्वा कप्प्राप्नोति । शेषग्रहणेन च शेषाधिकारो गृह्यते नतूपयुक्तादन्यः ॥ [तत्र तेनेद]॥

चार्थे द्वन्द्वः।चार्थ इत्युच्यत इति।यदि तु समाहारेतरेतरयोगयोरित्युच्यते तदा न दोषः स्यात् । प्राक्समासादिति । वाक्ये चशब्देन द्योत्यस्यार्थस्य लिङ्ग-

उ.]पक्षान्तरे त्विति।प्रत्याख्यानपक्षे त्वित्यर्थः। नतूपयुक्तादिति।'इत्यभिमान'इति शेषः । 'उपयुक्तादन्यः शेष' इत्यर्थस्य 'शेषा'दिति सूत्रे भाष्यकृतैव स्थापयिष्यमाणत्वात् । आवृत्त्या शेषाधिकारस्थादित्यर्थ इति पूर्वसूत्रस्थ'कवभावार्थं चे'ति वार्त्तिकाज्ज्ञायते । तस्मात्कवभावार्थं चेति,—अत्रैकदेश्युक्तिः , वैयधिकरण्यात्पूर्वेण न सिद्ध्यतीति अस्य सूत्रस्यावश्यकत्वेऽनेनापि कवभावः सिध्यतीत्याशयेन ॥

चार्थे द्वन्द्वः।भाष्ये—चार्थ इत्युच्यते इति।उभयत्रापि साहित्यं समूहो विशेष्यः। स च समाहारेऽनुद्भूतावयवभेदोऽन्यत्र तु विपरीत इत्याशयेनेदम्। यद्यपि चार्थोऽसत्त्वभूतो विशेषणं च,तथापि चार्थ इत्यस्य तत्सदृशो इत्यर्थ इति बोध्यम् ।

१ 'पूर्वयोगः' । २ 'र्थोऽयमा' । ३ 'स्याप्न' । ४ क्वचिन्न । ५ 'पाठेनाऽव्यय' । ६ 'भविष्यन्ति' । ७ 'च' । ८ चः क्वचिन्न । ९ 'भवतीति' ।

समासस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति ॥ अथेह कस्मान्न भवति—याज्ञिकश्चायं वैयाकरणश्च, कठश्चायं बह्वृचश्च, औक्थिकश्चायं मीमांसकश्चेति?॥ शेष इति वर्तते । अशेषत्वान्न भविष्यति॥ यदि शेष इति वर्तते-

'उपास्नातं स्थूलसिक्तं तूष्णीङ्गङ्गं महाह्रदम् ।
'द्रोणं चेदशक्तो गन्तुं मा त्वा तौप्तां कृताकृते' ॥

प्र.]सङ्ख्ये न स्तः । समासस्य तु वाचकत्वात्तदर्थस्य लिङ्गसङ्ख्याभ्यां ... इत्यर्थः । श्रितो भवति समास इति । 'समास'शब्देन समासार्थश्चार्थ उच्यते तस्य समुच्चितद्रव्याश्रये लिङ्गसङ्ख्ये भविष्यत इत्यर्थः। याज्ञिकश्चायमिति। एकस्मिन् धर्मिण्यनेकधर्मसमुच्चयाच्चार्थसद्भावाद्द्वन्द्वसंज्ञाप्रसङ्गः। ततश्चाभ्यर्हितत्वाद्वैयाकरणशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यात् । तत्पुरुषे तु काणखञ्जवदनियमः । पं... कार्यत्वे चाऽयं दोषः । एकसंज्ञाधिकारे तु विशेषविहितत्वात्तत्पुरुषसंज्ञैव भवतीति दोषाऽभावः। अशेषत्वादिति । 'विशेषण'मित्यत्रोपयुक्तत्वादित्यर्थः। उपास्नातादय... पञ्च तीर्थविशेषास्तांश्चेत्त्वं गन्तुं शक्तवांस्ततः कृताकृते सुकृतदुष्कृते त्वां मा ताप्तां,... तापयत इत्यर्थः । तीर्थस्नानप्रशंसेयम् । कृतं क्षीणं सत्तापयत्यकृतं त्वनिष्टफलहेतुत्वेन 'कृताकृते' इत्येतदत्रोदाहरणम् । अत्र 'क्तेन नञ्विशिष्टेनान'ञिति समा...

उ.]पूर्वपक्ष्याह—पाठेनापीति । अपिना पाठेन तस्याः कर्तुमशक्यत्वं सूचितम् । स्वरादिचायोराकृतिगणत्वात् । अभिधेयवद्विशेष्यवल्लिङ्गादिकं वक्तव्यं, विशेष्य... चार्थस्य लिङ्गादिराहित्यात्तद्वक्तुमशक्यमिति भावः । नेदं भाष्यं समाहारविषयं तत्र नपुंसकत्वैकवचनयोर्नियतत्वात् , तस्मादितरेतरयोगविषयम् । तच्च त... चार्थस्य विशेष्यत्वे सङ्गच्छते नान्यथेति बोध्यम् । समुच्चितद्रव्याश्रये इति। समाहारे तु लिङ्गं वाचनिकम्।वचनमपि 'द्वन्द्वश्चे'त्यादौ एकवचनशब्देन योगा... समाहारस्य निर्देशाज्ज्ञापकसिद्धमितीतरेतरयोगविषये एव पूर्वपक्षसिद्धान्तौ त्विति भावः । एवं चेतरेतरयोगे समाहारो द्रव्येणाऽभेदमापन्न एवोच्यते इत्याहुः । चार्थसद्भावादिति । अत एव तद्विग्रहे चस्य प्रयोगः, याज्ञिकत्वसमानाधिकरणवैयाकरणत्ववान्याज्ञिक इति बोध इति भावः । स च वाक्ये 'च'शब्दबलात्सः... समासबलादिति बोध्यम् । वैयाकरणशब्दस्यैवेति । अभ्यर्हितत्वाऽक्षमायां ... अल्पाच्तरत्वाद्याज्ञिकशब्दस्यैव स स्यादिति बोध्यम् । विशेषेति । 'चार्थे' इति व्यधिकरणधर्मबोधके सावकाशम् । भाष्ये—अशेषत्वादिति। समासघटकपदबोध्यप्रधानार्थस्यैव चार्थसम्बन्धित्वे द्वन्द्वः, प्रधानाप्रधानयोरिति न्यायादित्याशयो गूढः । सुकृतदुष्कृते इति । कृताऽकृतशब्दयोस्तयो रूढिरिति भावः । नन्वत्र वैयधिकरण्यात्कथं 'क्तेन न'ञित्यस्य प्राप्तिरत आह—कर्मसामान्यं चेति । ...

१ 'उपस्नातं' । २ 'तूष्णीगङ्ग' । ३ 'तप्तां' । ४ 'तीक्ष्णां सन्ता' ।

–इत्येतन्न सिध्यति ॥ नैष दोषः । अन्यद्धि कृतमन्यदकृतम् ॥*॥चार्थे द्वन्द्ववचनेऽसमासेपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्गः ॥*॥ चार्थे द्वन्द्ववचनेऽसमासेपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टं प्राप्नोति,–

'अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम् ।
वैवस्वतो न तृप्यति सुराया[1] इव दुर्मदी ॥' इति ॥

'इन्द्रस्त्वष्टा वरुणो वायुरादित्य' इति ॥*॥ सिद्धं तु युगपदधिकरणवचने द्वन्द्ववचनात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ [युगपदधिकरणवचने द्वन्द्ववचनात्]। युगपदधिकरणवचने द्वन्द्वो भवतीति वक्तव्यम् ॥ ॥*॥ तत्र पुंवद्भावप्रतिषेधः ॥*॥ तत्रैतस्मिँल्लक्षणे पुंवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पट्वीमृद्व्यौ । समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः प्राप्नोति ॥

प्र.]धानादशेषत्वाद्द्वन्द्वऽप्रसङ्गः।कर्मसामान्यं च कृताकृतयोरेकमधिकरणं मत्वा प्रश्नः। अन्यद्धि कृतमिति । ततश्च वैयधिकरण्यात्तत्पुरुषाऽभावाच्छेषत्वमेव । न ह्यत्रैकं कर्माभिधेयत्वेन विवक्षितं, किं तर्हि ?, भिन्ने कर्मणी समुच्चिते । चार्थे द्वन्द्ववचन इति । चार्थानुवादेन द्वन्द्वस्य विधानात्तस्य चाऽनिष्टेऽपि विषये सद्भावादतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । दुर्मदीति । दुःखेन यो माद्यति स यथा सुरया न तृप्यति एवं यमो गवादीन्नयमान इत्यर्थः । तत्र नयनक्रियायां गवादीनां समुच्चयाच्चार्थसद्भावादस्ति द्वन्द्वप्राप्तिः । इन्द्र इति । इन्द्रादीनां लोकपालत्वाद्गम्यमानपालनक्रियायां समुच्चयोऽस्ति। सिद्धं त्विति–न्यासान्तरेणाऽतिप्रसङ्गपरिहारः। युगपदेकैकेन शब्देनाधिकरणमभिधेयं द्वन्द्ववाच्यं समुदायरूपं यदोच्यते तदा द्वन्द्वः । 'गामश्व'मित्यादौ तु परस्परनिरपेक्षाः स्वतन्त्रा गवादयो भिन्नैरेव शब्दैः पृथक्प्रत्याय्यन्त इति युगपद्वाचित्वाऽभावाद्द्वन्द्वाऽभावः।पट्वीमृद्व्याविति। एकैकेन शब्देनार्थद्वयस्याभिधा-

उ.]सामान्यस्य विशेषाश्रयत्वादिति भावः।भिन्ने–धर्माधर्मलक्षणे। समुच्चिते।मा तातामिति क्रियायां समुच्चिते । केचित्तु 'कृताऽकृते' इत्यस्य पापपुण्ये क्रमेण कृताऽकृते इत्यर्थमाहुः । अतिप्रसङ्ग इति । द्वन्द्वसंज्ञाऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । 'गामश्वं पुरुषं पशु'मिति वाक्येपि परस्परसाहित्यरूपे इतरेतरयोगे पदानां वृत्तेर्द्वन्द्वसंज्ञा स्यादिति भावः । दुःखेनेति । क्लेशेनेत्यर्थः। अल्पपानेन मदानुत्पत्तिर्यस्येति फलितम् । सुराया इति शेषषष्ठी । सुरयेत्यर्थः । 'इन्द्रादीना'मिति भाष्ये 'लोकानां पालका' इत्यध्याहार्यमिति भावः । धवखदिरयोरिवाऽत्रापि सहविवक्षा स्यादत आह–येऽर्था इति । युगपदनुभवाऽभावादिति । परस्य स्वज्ञानसदृशज्ञानसमर्पणाय शब्दप्रयोग इति भावः । विप्रतिषिद्धत्वादेव, युगपदभिधानानुपपत्तौ

१ 'सुरया' । २ क्वचिन्न । ३ लुप्तं । ४ 'करणे द्वन्द्वो'। ५'गम्यमानक्रियायां' ।

॥*॥विप्रतिषिद्धेषु[1] चानुपपत्तिः ॥*॥ विप्रतिषिद्धेषु युगपदधिकरणवचनताया अनुपपत्तिः। शीतोष्णे सुखदुःखे जननमरणे ॥ किं कारणम्? ॥सुखप्रतिघातेन हि दुःखम्, दुःखप्रतिघातेन च सुखम् ॥ यत्तावदुच्यते 'तत्र पुंवद्भावप्रतिषेधः' इति। इदं तावदयं प्रष्टव्यः—अथेह पुंवद्भावः[2] कस्मान्न भवति-दर्शनीयाया माता दर्शनीयामातेति ?। अथ मतमेतत्—'प्राक्समासाद्यत् सामानाधिकरण्यं तत्र पुंवद्भावो भवती'ति, इहापि न दोषो भवति। यदप्युच्यते[3] 'विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्ति'रिति। सर्वं एव हि[4] शब्दा विप्रति-

प्र.]नात्सामानाधिकरण्यमस्ति। विप्रतिषिद्धेषु चेति। येऽर्था अविरुद्धास्तेषां भवत्वेकैकेन शब्देनाऽभिधानम्, विरुद्धानां तु सहानवस्थानादयुगपदनुभवाऽभावात्सहविवक्षाऽभावाद्युगपद्वाचिता नोपपद्यत इत्यर्थः। आरात्पुरादीनां विरुद्धार्थाभिधानं दृष्ट्वा पृच्छति—किं कारणमिति। सुखप्रतिघातेनेति। पुरादयस्तु[4] युगपद्विरुद्धार्थाभिधायिनो नैवाभ्युपगम्यन्ते। दर्शनीया मातेति। वृत्तावेकार्थीभावेन[5] मात्रर्थवृत्तित्वाद्दर्शनीयाशब्दस्य सामानाधिकरण्यमत्रास्ति। अथ मतमिति। वृत्तौ सामानाधिकरण्यस्य व्यभिचाराऽभावाद्यदि वाक्यविषयं सामानाधिकरण्यमाश्रीयते तदा पट्वीमृद्व्यावित्यत्रापि न दोषः। लौकिकं च यद्वाक्यं प्रयोगार्हं तत्र सामानाधिकरण्यमाश्रीयते, न त्वलौकिके प्रक्रियावाक्ये पट्व्यौ च मृद्व्यौ चेति। विप्रतिषिद्धा इति। विप्रतिषिद्धार्था इत्यर्थः। परस्परपरिहारेण सर्वेषामर्थानां शब्दैरभिधानात्

उ.]प्रश्नानुपपत्तिरत आह—आरादिति। तच्च दूरसमीपयोर्वर्तते। पुरेति चिरातीतभविष्यदासन्नयोर्वर्तते। सुखप्रतिघातेनेत्यादिना सुखप्रतिबन्धिकायास्तन्नाशिकायाश्च सामग्र्या दुःखजनकत्वं, दुःखप्रतिबन्धिकायास्तन्नाशिकायाश्च सुखजनकत्वं सूचितम्। एवं दुःखसुखजनकसामग्र्योर्नियमेन सुखदुःखप्रतिबन्धकत्वादि च सूचितम्। एतेन भारोत्तीर्णे गौणः सुखव्यवहार इत्यपास्तम्। षष्ठीसमासे कथं सामानाधिकरण्यमत आह—वृत्ताविति। अयं भावः—सामानाधिकरण्यं नाम विशेष्यतयैकद्रव्योपस्थापकत्वम्। तच्चाऽत्रापि पृथक्पूर्वपदेन स्वार्थानुपस्थितेरिति न दोष इति। अनयैव रीत्या 'विरूपाणामपी'त्येकशेषोपि वारणीयः। द्वन्द्वारम्भसामर्थ्येन वाक्यीयस्य समानार्थत्वस्यैवाश्रयणादिति बोध्यम्। नन्वत्र पक्षे पट्वी चेत्येव वाक्यं समासार्थमिति तत्रापि सामानाधिकरण्यमस्त्येवेत्यत आह—लौकिकं चेति। स्वातन्त्र्येणार्थबोधाय प्रयुक्तमित्यर्थः। इदं त्वलौकिकवृत्तिसमानार्थकमेवेति भावः।शब्दानां स्वरूपतो विप्रतिषिद्धत्वाऽभावादाह—विप्रतिषिद्धार्था इति।तदयुपपादयति—परस्परेति। भाष्ये—निवर्तयतीति। 'बुद्धित' इति शेषः। ननु विप्रति-

१ 'षिद्धे चा'। २ क्वचिन्न। ३ 'यदुच्यते'। ४ 'आरादादयस्तु'। ५ 'भावान्मा'।

पिद्धाः। इहापि प्लक्षन्यग्रोधाविति, प्लक्षशब्दः प्रयुज्यमानः प्लक्षार्थं संप्रत्याययति, न्यग्रोधार्थं निवर्तयति। न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यमानो न्यग्रोधार्थं संप्रत्याययति, प्लक्षार्थं निवर्तयति। अथाऽत्र चेद्युक्ता युगपदधिकरणवचनता दृश्यते, इहापि युक्ता दृश्यताम्॥*॥शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानम्॥*॥ शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्यमभिधानं प्राप्नोति॥ अतः किम्?॥ युगपदधिकरणवचनताया अनुपपत्तिः। प्लक्षन्यग्रोधा इति॥ यथैव हि शब्दानां पौर्वापर्यं तद्वदर्थानामपि भवितव्यम्॥*॥ शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद्द्विवचनवहुवचनानुपपत्तिः॥*॥ शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद्द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिः। प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधा इति। प्लक्षशब्दः सार्थको[3] निवृत्तो, न्यग्रोधशब्द उपस्थितः। एकं एकार्थः, तस्यैकार्थत्वादेकवचनं प्राप्नोति॥*॥ विग्रहे च[4] युगपद्वचनं ज्ञापकं युगपद्वच-

प्र.]न्यग्रोधार्थमिति। एकस्मिन्नर्थेऽवगतेऽर्थादर्थान्तरस्य निवृत्तिः। इहापीति। विरुद्धानामप्यर्थानामेकशब्दाभिधेयताया अविरोधात्। तथा हि—यदा जन्ममरणयोर्विरुद्धयोरप्येकसंज्ञा सहसंप्रत्ययाय क्रियते तदा तच्छब्दवाच्यत्वं तयोर्भवत्येव। इदानीं युगपद्वाचिताया असंभवं प्रतिपादयति—एवमपीति। अभिधानक्रमादभिधेयक्रमोऽवतिष्ठते, यथा गुणवृद्धी वृद्धिगुणाविति। ततश्च शब्दक्रमात्क्रमवदर्थावगमान्न संभवत्येकैकेनाऽनेकस्याऽभिधानमित्यर्थः। न्यग्रोधशब्द इति। न्यग्रोधार्थप्रतिपत्तिकाले यदि प्लक्षार्थस्याऽनवगतिः स्यात्तदा न्यग्रोधशब्दादेकार्थत्वादेकवचनं स्यात्। तस्माद्द्विवचनवहुवचनाऽन्यथानुपपत्त्या प्लक्षन्यग्रोधावित्यादावेकैकोऽनेकार्थाभिधायीत्यभ्युपगन्तव्यम्। एवं युक्त्या युगपद्वाचितां प्रसाध्याऽऽगमेन प्रसाधयति—विग्रहे

उ.]तात्पर्यं[1] चेदपोहवादः। अपोहश्च तदितरभेदस्तद्वान्वा। न चेन्निवृत्तिर्दुर्लभेत्यत आह— एकस्मिन्निति। विरुद्धानामिति। नहि सहानुभवाऽसंभवः शब्दास्सहवोधे प्रतिवन्धक इति भावः। एका संज्ञेति। एको वाचकः शब्द इत्यर्थः। ननु वाचः[5] क्रमो न वाच्यप्रतीतियौगपद्यविरोधीत्यत आह—अभिधानक्रमेति। अभिधेयक्रमः—अभिधेयज्ञानक्रमः। क्रमवदर्थावगमादिति। क्रमवतोऽर्थावगमस्य सत्त्वादित्यर्थः। भाष्ये[2]—प्लक्षशब्दः सार्थको निवृत्त इति। अर्थेन सह निवृत्त इत्यर्थः। स्वार्थे कः। ननु तस्य निवृत्तावपि एकेन शब्देन समासरूपप्रातिपदिकेन द्वौ वोधिताविति द्विवचनं भविष्यतीति चेन्न; समासस्य समूहे शक्तावपि प्लक्षादीनामवयवत एव बोधेन एकप्रातिपदिकजन्यवोधविषयत्वाऽभाव इत्यभिमानात्। तस्मादिति। विनिगमनाविरहादुभयोरप्यनेकार्थत्वमित्याशयः। आगमेन—अनाशङ्कनीयप्रमादवेदवाक्येन। एतेन 'द्यावे'त्यादावपि द्वि-

१ क्वचिन्न। २ भाष्यमित्यन्ये। ३ 'सार्थोनिवृत्तो'। ४ चः क्वचिन्न। ५ 'वाचकक्रमो'।

नस्य ॥*॥ विग्रहे खल्वपि युगपद्वचनता दृश्यते—'द्यावा ह[1] क्षामा' 'द्या चिदस्मै पृथिवी संनमेते[2]' इति ॥ किमेतत् ? ॥ युगपदधिकरणवचनताया उपोद्वलकम् । विग्रहे किल नाम युगपदधिकरणवचनता स्यात्, किं पुनः समासे ॥*॥ समुदायात्सिद्धम् ॥*॥ समुदायात्सिद्धमेतत् । किमेतत्समुदायात्सिद्धमिति?॥ 'द्विवचनबहुवचनताप्रसिद्धि[3]'रिति चोदितं तस्यायं परिहारः ॥*॥ समुदायात्सिद्धमिति[4] चेन्नैकार्थत्वात्समुदायस्य ॥*॥ समुदायात्सिद्धमिति चेत् । तन्न ॥ किं कारणम् ? ॥ 'एकार्थत्वात्समुदायस्य' । एकार्था हि समु-

---

प्र.]चेति। द्यावेति। 'द्यो'शब्दो।द्यावापृथिव्योर्वर्तत इति ततः परस्य प्रथमाद्विवचनस्य 'सुपां सुलु'गित्याकारः 'गोतो णि'दिति गोशब्दस्यौकारान्तत्वोपलक्षणत्वाण्णित्वाद्वृद्धिरावादेशश्च । एवं पृथिवीशब्दो दिवस्पृथिव्यौ[6] वक्तीति प्रथमाद्विवचने 'वा छन्दसी'ति पूर्वसवर्णदीर्घः । 'सन्नमेते' इति द्विवचनान्तेन सामानाधिकरण्यात्पृथिवी इतीति पदकारैर्द्विवचनाश्रयप्रगृह्यसंज्ञानिवन्धस्य प्रकृतिभावस्य विधानाच्च द्व्यर्थत्वं पृथिवीशब्दस्याऽवसीयते । किमेतदिति । यथोक्तमप्रतिपद्य पृच्छति। उपोद्वलकमिति। 'उत्कृष्टवलकमुद्वलकं—'प्रत्यक्षं, तत्समीपमनुमानमुपोद्वलकम् । आगमस्येहानुमानत्वेनोपन्यासात् । विग्रहे किलेति । साहचर्यादिनिमित्ताश्रयेण वाक्येपि शब्दानामनेकार्थाभिधायित्वं यदा दृश्यते तदा समासे शब्दान्तराणां वाक्येऽदृष्टानामपि दर्शनादसंभावना न कार्येत्यर्थः । युगपद्वाचित्वाऽभावे द्विवचनबहुवचनाऽसिद्धिदोषं परिहर्तुमाह—समुदायादिति । द्वन्द्वेन समुदायरूपे-

---

उ.]वचनाऽनुपपत्तेस्तुल्यत्वात्पूर्वस्मात्को विशेष इत्यपास्तम् । भाष्ये—द्यावा हेति । 'द्यावा ह क्षामा प्रथमे ऋतेने'ति मन्त्रस्थमिदं । 'ह' शब्दोऽसमासद्योतकः । इतरेतरापेक्षयोभयत्रापि द्विवचनम् । प्रथमे 'ह'शब्देन द्वितीये 'चिदस्मै'शब्देन व्यवधानात्समासाऽभावः । प्रधाने—द्यावापृथिव्यावित्याद्यमन्त्रार्थे । यथोक्तं—सूचितं कैमुतिकन्यायम् । उत्कृष्टेति । एवं च युगपदधिकरणवचनतायाः सत्त्वसंदेहेऽनुमानम्—अनुमापकमित्यर्थः। साहचर्यादिति। 'द्यावाहक्षामे'तिवाक्ये परस्परसाहचर्यात् 'द्यावाचिदस्मै पृथिवी'त्यत्र साहचर्येण द्विवचनानुपपत्त्या च तथा कल्पनं श्रीयते चेत्किं समासे वक्तव्यमित्यर्थः । द्वन्द्वेनेति । द्वन्द्वरूपसमुदायेनोद्भूतावयवभेदः समूहरूपोऽर्थः प्लक्षादिशब्दक्रमोच्चारणेन यद्यपि क्रमेण बुध्यते, तथापि द्वन्द्वरूपैकप्रातिपदिकजन्यवोधविषयतायां द्वयोः सत्त्वेन द्विवचनाद्युपपत्तौ युगपद्वचने मानाऽभाव इति भावः । एवं खण्डनवादी स्वमते द्विवचनादिकमुपपाद्य युगपदधिकरणवचनतावादं दूषयितुं तन्मतमनुवदति—प्लक्षोपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोपि द्व्यर्थः

---

१ 'हः' क्वचिन्न । २ 'नमेते' । ३ 'वचनाऽप्र' । ४ 'समुदायत्वात्सिद्ध' । ५ क्वचिन्न । ६ 'दिवः पृथि' ।

दाया भवन्ति । तद्यथा—'शतं यूथं वनमिति ॥*॥ नैकार्थ्यम् ॥*॥ नाऽयमेकोर्थः ॥ किं तर्हि ? ॥ द्व्यर्थो बह्वर्थश्च । प्लक्षोऽपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोपि द्व्यर्थः । यदि तर्हि प्लक्षोपि द्व्यर्थो, न्यग्रोधोपि द्व्यर्थः—॥*॥ तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः ॥*॥ तयोरनेकार्थत्वाद्बहुषु बहुवचनमिति बहुवचनं प्राप्नोति ॥ ॥*॥ तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्ग इति चेन्न बहुत्वाऽभावात् ॥*॥ तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्ग इति चेतन्न ॥ किं कारणम् ? ॥ 'बहुत्वाऽभावात्' । नात्र बहुत्वमस्ति ॥ किमुच्यते—'बहुत्वाभावा'दिति, यदेदानीमेवोक्तं—'प्लक्षोपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोपि द्व्यर्थ' इति ? । याभ्यामेवात्रैको द्व्यर्थस्ताभ्यामेवाऽपरोपि ॥ यद्येवम् ॥*॥ अन्यवाचकेनाऽन्यस्य वचनानुपपत्तिः ॥*॥ अन्यवाचकेन शब्देनाऽन्यस्य वचनं नोपपद्यते ॥ [यथा प्लक्षेण न्यग्रोधार्थः] ॥

॥*॥ अन्यवाचकेनाऽन्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेत्प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वान्न्यग्रोधस्य [च] प्लक्षत्वात्स्वशब्देनाभिधानम् ॥*॥ अन्यवाचके[न शब्दे] नान्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेदेवमुच्यते, तन्न ॥ किं कारणम् ? ॥

प्र.]र्थोऽभिधीयत इति द्विवचनबहुवचनप्रसिद्धिः । नैकार्थ्यमिति । उद्भूतावयवभेदः समुदायोऽभिधेयो न तु तिरोहितावयवभेद इत्यर्थः । बहुवचनप्रसङ्ग इति । एकैकेन युगपदनेकस्याऽर्थस्याऽभिधानात् । याभ्यामेवेति । नाऽत्र चत्वारोऽर्थाः ?, किं तर्हि ? द्वावेवार्थावित्यर्थः । अन्यवाचकेनेति । लौकिकाप्रयोगाच्छब्दानामर्थावधारणं, तत्र यथा 'पट'शब्दः घटार्थं न प्रत्याययति तथा प्लक्षन्यग्रोधशब्दौ परस्परार्थस्य प्रत्यायकौ न युक्तावित्यर्थः । प्लक्षस्येति । प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधार्थत्वान्न्यग्रोधशब्दस्य प्लक्षार्थाभिधायित्वात्स्वार्थ-

उ.]इति । 'इति तव मत'मिति शेषः। यदि तर्हीति । यद्येवं स्वीकुरुषे इत्यर्थः । यत्तु लघुविवरणे—"प्लक्षः—प्लक्षशब्दघटितो द्वन्द्वरूपः समुदाय इत्यर्थः।द्व्यर्थः—द्व्यवयवसमुदायार्थः । एवं न्यग्रोधोपीत्यपि व्याख्येय"मिति । तन्न । 'न्यग्रोधोपी'-त्यंशस्य वैयर्थ्यापत्तेः यदि तर्हीत्यादेरनुत्थानापत्तेश्च । न च प्रागुक्ताशयमविदुषो युगपद्वचनतावादिनोऽयं पूर्वपक्ष इति वाच्यं, तत्समाधानकाले पूर्वोक्तस्वाशयप्रकटनेनैव समानधानस्योचितत्वेन 'याभ्यामेवात्रैको द्व्यर्थस्ताभ्यामेवापरोऽपी'त्यादि तत्समाधानपरग्रन्थाऽसङ्गतेः। तद्ग्रन्थस्वारस्येन युगपदधिकरणवचनतावादिन एवैतत्पूर्वपक्षे सिद्धान्तित्वप्रतीतेः । ननु प्लक्षन्यग्रोधयोरुभयार्थत्वमिति वदतोऽन्यवाचकत्वमसिद्धमत आह—लौकिकादिति । नन्वस्याऽन्यरूपत्वाऽभावेन प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वादित्यनुपपन्नमत आह—प्लक्षशब्दस्येति । भाष्ये 'प्लक्ष'शब्दस्य न्यग्रोधार्थत्वं

१ 'यूथं शतं' । २ 'मेकोऽर्थः' । ३ इदं भाष्यमित्यन्ये ।
४ 'बहुवचनम्' । ५ क्वचिन्न । ६ 'पट' । 'घट' ।

['प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वान्न्यग्रोधस्य च प्लक्षत्वात्स्वशब्देनाऽभिधानम्' ।];
प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वान्न्यग्रोधस्य [च] प्लक्षत्वाच्च स्वशब्देनाभिधानं भविष्यति।
प्लक्षोपि न्यग्रोधो न्यग्रोधोपि प्लक्षः ॥ कथं पुनः प्लक्षोपि न्यग्रोधो न्यग्रोधोऽपि
प्लक्षः स्याद्यावता—"कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेशः" ?॥*॥ कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेश
इति चेत्तुल्यकारणत्वात्सिद्धम् ॥*॥ कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेश इति चेदे
मुच्यते, तन्न । 'तुल्यकारणत्वात्सिद्धम्' । तुल्यं हि कारणम् । यदि तावत्
क्षरतीति प्लक्षः स्यान्न्यग्रोधेप्येतद्भवति । तथा यदि न्यग्रोहतीति न्यग्रोधः
प्लक्षेप्येतद्भवति ॥*॥ दर्शनं वै हेतुः ॥*॥ न च न्यग्रोधे प्लक्षशब्दो दृश्यते
॥*॥ दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यम् ॥*॥ दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यमेतद्भवति।
प्लक्षेपि न्यग्रोधशब्दो दृश्यतां [न्यग्रोधेपि प्लक्षशब्दः] । तुल्यं हि कारणम्।
न वै लोके एष संप्रत्ययो भवति । न हि 'प्लक्ष आनीयता'मित्युक्ते न्यग्रोध
आनीयते ॥*॥ तद्विषयं च ॥*॥ तद्विषयं चैतद्द्रष्टव्यं प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वम्।
किं विषयम् ?॥ द्वन्द्वविषयम्॥ युक्तं पुनर्यन्नियतविषया नाम शब्दाः स्युः।

प्र.]स्यैवाभिधानेन 'नास्त्यर्थान्तराभिधायित्वम्। लोकप्रसिद्ध्या त्वर्थान्तराभिधायित्व-मुच्यते । वृत्तिविषये त्वेकैकस्य द्वावर्थाविति स्वार्थावेव तौ भवतः । प्लक्षोऽपि न्यग्रोध इति । न्यग्रोधशब्दवाच्य इत्यर्थः । एवं न्यग्रोधोऽपि प्लक्षशब्दवाच्य इत्यर्थः । कारणादिति । शब्दार्थावसायहेतुर्लोकव्यवहारोऽत्र 'कारण'शब्देन विवक्षितः । न च लोकव्यवहारे प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं प्रतीतम्। इतरः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दप्रयोगस्य कारणमिति मत्वाह—कारणादिति प्रक्षरणं—विस्तारेणाऽवस्थानम् । न्यग्रोहणम्—अधःशाखावस्थापनम् । इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति—दर्शनमिति । लोकव्यवहार इत्यर्थः। प्लक्षेऽपीति । लोके व्यवहारे 'प्लक्षन्यग्रोधौ दृश्येता'मित्युभयोः क्रियान्वयाद्द्विवचनदर्शनाच्च। तुल्यं हीति तुल्यो लोकव्यवहार इत्यर्थः । तद्विषयं चेति । द्वन्द्वावयवानामेवानेकार्थाभिधायित्वं न केवलानामित्यर्थः । युक्तं पुनरिति । किं युक्तमेतदित्यर्थः । बाढमिति

उ.]कथमिति प्रश्नोपपादकं—यावतेति । यत इत्यर्थः । तद्व्याचष्टे—शब्दार्थावसायेति । शब्दार्थसंबन्धग्रहणेत्यर्थः । 'प्लक्षेपि न्यग्रोधशब्दो दृश्यत' इत्युक्तं, तद्दर्शनमुपपादयति—लोकव्यवहारे प्लक्षेति । पूर्वोक्तेन शब्दप्रयोगक्रमेणाऽर्थक्रमादुभयोः क्रियान्वयो द्विवचनं च न स्यादित्यभिमानः। भाष्ये—तुल्यं हि कारणमिति । दर्शनरूपं कारणमपि तुल्यमित्यर्थस्तदाह—तुल्यो लोकेति । पुनराशङ्कते—न वै लोक इति । किं युक्तमेतदिति । युक्तं पुनरित्यत्र काक्वा प्र

१ लुप्तं स्यात् । २ 'स्ववाचकेन शब्देना' । ३ 'भवति' । ४ 'एतद्'
५ 'तीति व्युत्पत्त्या' । ६ 'धोऽप्ये' । ७ 'प्लक्षोऽप्ये' । ८ इदं भाष्यमित्यन्ये
९ 'दृश्यते' । १० क्वचिन्न । ११ 'पुनर्नियत' । १२ 'स्वार्थाभिधानान्नास्त्य

बाढं युक्तम् ॥*॥ अन्यत्रापि तद्विषयदर्शनात् ॥*॥ अन्यत्रापि हि नियतविषयाः शब्दा दृश्यन्ते । तद्यथा—समाने रक्ते वर्णे गौर्लोहित इति भवति, अश्वः शोण इति । समाने च काले वर्णे गौः कृष्ण इति भवति, अश्वो हेम इति । समाने च शुक्ले वर्णे गौः श्वेत इति भवति, अश्वः कर्क इति ॥ यदि तर्हि प्लक्षोपि न्यग्रोधो, न्यग्रोधोपि प्लक्षः—॥*॥एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्नः ॥*॥ एकेनोक्तत्वात्तस्याऽर्थस्याऽपरस्य प्रयोगो नोपपद्यते, प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः ॥*॥ एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोनुपपन्न इति चेदनुक्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः ॥*॥ एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोनुपपन्न इति चेत् । तन्न ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अनुक्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः' । अनुक्तः प्लक्षेण न्यग्रोधाऽर्थ इति कृत्वा न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते ॥ कथमनुक्तो, यावतेदानीमेवोक्तं–'प्लक्षोपि न्यग्रोधो न्यग्रोधोपि प्लक्ष' इति ?॥ सहभूतावेतावन्योन्यस्यार्थमाहतुर्न पृथग्भूतौ ॥ किं पुनः कारणं सहभूतावेतावन्योन्यस्यार्थमाहतुर्न पृथग्भूतौ ? ॥*॥अभिधानं पुनः स्वाभाविकम् ॥*॥ स्वाभाविकमभिधानम् ॥ अथ वेह कौ चित्प्राथमकल्पिकौ प्लक्षन्यग्रोधौ, कौ चित्क्रियया वा गुणेन वा, प्लक्ष इवायं प्लक्षो न्यग्रोध इवायं न्यग्रोध इति ।

प्र.]भिन्नरूपत्वाद्भिन्नशक्तित्वाच्च। अश्वः शोण इति । यथाऽश्वादन्यत्र शोणादयो न वर्तन्ते तथा विना द्वन्द्वात्प्लक्षादयो न्यग्रोधाद्यर्था न भवन्तीत्यर्थः । यदि तर्हीति । ननु 'तद्विषयं चे'त्युक्ते कोऽस्य दोषस्याऽवसरः? । एवं मन्यते–परस्परसन्निधानेन यदा द्वयोरपि सामर्थ्यमाहितं तदाऽन्यतरविगमेपि सामर्थ्यहानाभावो,यथा वह्निसंपादितपाकजरूपादिसद्भावो निवृत्तेऽपि वह्नौ । अनुक्त इति । न्यग्रोधशब्दप्रयोगमन्तरेणेत्यर्थः । उक्तं ह्येतत्–द्वन्द्वावयवानामेवाऽनेकार्थाभिधायित्वं न केवलानां, यथा वह्निसंनिधावेव ताम्रं द्रवरूपं भवति न तु तद्विनिवृत्तौ । सहभूताविति । मारोचन्तृवत्परस्परशक्त्याविर्भावात् । प्राथमकल्पिकाविति । लोकव्यवहारे पदोच्चारणमात्रात्तदर्थावसायान्मुख्यावित्यर्थः । कौ चिदिति । तत्सहचरितगुणक्रिया·

उ.]व्यङ्ग्य इति भावः। भिन्नरूपत्वादिति । 'प्लक्षो दृश्यता'मित्यादौ सविभक्तिकं, समासे निर्विभक्तिकमित्यर्थः । भिन्नशक्तित्वादिति । तत्र भिन्नोपस्थितिजनिका शक्तिः, समासे एकोपस्थितिजनिका सेत्यर्थः । भाष्ये–प्लक्षेण न्यग्रोधप्रयोग इति । प्लक्षशब्देन न्यग्रोधरूपार्थस्योक्तत्वान्न्यग्रोधशब्दप्रयोगो नोपपद्यत इत्यर्थः । युगपदभिधानमनुक्तिश्च विरुद्धेत्यत आह–न्यग्रोधशब्देति । भारोद्वन्निति । इतरसन्निधाने एव शक्त्याविर्भावो न केवलस्यापीति भावः । 'किमिमौ प्लक्षावेवे'ति

१ क्वचिन्न । २ इदं भाष्यमित्यन्ये ।

तत्र प्लक्षावित्युक्ते सन्देहः स्यात्—किमिमौ[1] प्लक्षावेव [आहोस्विन्न्यग्रोधा- वेव] आहोस्वित्प्लक्षन्यग्रोधाविति । तत्राऽसन्देहार्थं न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते इयं युगपदधिकरणवचनता नाम दुःखा च दुरुपपादा च । यच्चाप्यत्र निबन्धनमुक्तं—द्यावा ह[3] क्षामेति, तदपि च्छान्दसम् । तत्र[2] सुपां सुपो भवन्तीत्येव सिद्धम् । सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तं- 'चार्थे द्वन्द्ववचनेऽसमासेऽपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्गः' इति ॥ नैष दोषः । इह 'चे द्वन्द्व' इतीयता सिद्धम् ॥ कथं पुनश्चे नाम वृत्तिः स्यात् । शब्दे ह्येषः ? ॥ शब्दे कार्याऽसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । सोऽयमेवं सिद्धे सति यदर्थग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्—एवं यथा विज्ञायेत—चेन कृतोऽर्थश्चार्थः

प्र.]दर्शनात्तद्रूपारोपणाद्गौणावित्यर्थः । यथोक्तम्—यदि प्रक्षरतीत्यादि । सन्देहः स्यादिति । उपक्रमे सन्देहो गौणस्याप्यर्थस्य संभवमात्रेण । न तु मुख्यार्थसंनिधौ गौणस्य परामर्श एवास्ति तत्कृतः सन्देहः । भाष्यकारः सूत्रन्यासं स्थापयितुमाह इयमिति । दुःखेति । प्रतीतावनुपारोहात् । दुरुपपादेति । प्रमाणाऽभावात् वृद्धव्यवहाराद्धि शब्दार्थावसायः । न च तत्र प्लक्षशब्दस्य प्लक्षन्यग्रोधाभिधानं दृश्यते । न च गौणार्थत्वं प्लक्षशब्दस्य, न्यग्रोधशब्देनैव न्यग्रोधस्य प्रतिपादितत्वात् । न च प्लक्षन्यग्रोधावित्युक्तेऽर्थद्वयप्रतीतेरावृत्तिः—यथा प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधाविति । समासस्य चानेकार्थाभिधायित्वात्ततः परयोर्द्विवचनबहुवचनयो- रुपपत्तिरिति द्विवचनबहुवचनाऽन्यथानुपपत्त्याऽपि नास्ति युगपद्वाचिताप्रतिपत्तिः । लिङ्गदर्शनमपि निराकुर्वन्नाह—यच्चापीति । एकवचनस्य स्थाने द्विवचनमित्यर्थः । चेन कृतोऽर्थ इति । अर्थशब्दस्य सन्निधानादुत्तरपदलोपी समास आश्रीयत इति

उ.]भाष्यस्य—मुख्यौ प्लक्षावित्यर्थः। तत्कृत इति। तस्मान्न्यग्रोधप्रतीतिरेव न स्या- दतो न्यग्रोधशब्दप्रयोग आवश्यक इति बोध्यम् । गौणस्याप्यस्य प्लक्षन्यग्रोधावि- त्यादौ लोकव्यवहारे परस्य प्रसिद्धत्वान्मुख्यसमकक्षतया भाष्ये सन्देह उक्त इत्यन्ये । प्रतीताविति । समुदायेन द्वयोरुपस्थितिरित्येवाऽनुभवो न तु प्रत्येकं द्व्यर्थताऽनुभव इत्यर्थः । समासस्य चानेकार्थेति । अनेकार्थबोधकत्वादित्यर्थः । उद्भूतावयवभेदसमुदायाभिधानशक्तिरुभयोः पर्याप्ता क्रमप्रयोगवद्भिरपि पदैः क्रमेणैकैव बुद्धिः समूहालम्बनज्ञानवदिति भावः । द्विवचनमित्यर्थ इति । अत एव पृथिवीत्यस्य प्रगृह्यत्वोपपत्तिरिति भावः । द्वितीयबोधस्तु एकत्र क्षामापदेन, अपरत्र द्यावापदेन । अत एव 'सन्नमेते' इति द्विवचनोपपत्तिः; 'देवदत्तश्च यज्ञदत्तश्च

1 'किमेतौ' । २ क्वचिन्न । ३ 'धावेव' । ४ 'सेयं' । ५ 'एतद' । ६ क्वचि- क्वचिन्न । ७ 'शब्देऽसं' । 'कार्यस्याऽसं' । ८ 'कृतेऽर्थे चार्थे' ।

इति ॥ कः पुनश्चेन कृतोऽर्थः ? ॥ समुच्चयोऽन्वाचय इतरेतरयोगः समाहार इति ॥ समुच्चय[1]ः–प्लक्षश्चेत्युक्ते गम्यते एतत् [न्य[2]ग्रोधश्चेति, तथा 'न्यग्रोधश्चे'त्युक्ते गम्यते एतत्–प्लक्षश्चेति] ॥ अन्वा[3]चयः–'प्लक्षश्चे'त्युक्ते गम्यते एतत्–'सापेक्षोयं प्रयुज्यते' इति ॥ इतरेतर[4]योगः–'प्लक्षश्च न्य[5]ग्रोधश्चे'त्युक्ते गम्यते एतत्–'प्लक्षोपि न्यग्रोधसहायो,न्यग्रोधोपि प्लक्षसहायः' इति॥[प्ल[6]क्षश्च

प्र.]र्थः।ननु चेनार्थस्य कृतत्वमुत्पादनं वा स्यात् प्रकाशनं वा। तत्रोत्पादनं तावन्नोपद्यते, नहि शब्दैरर्था उत्पाद्यन्ते। यथोक्तं—'नहि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्य'मिति । अथ प्रकाशनं, तदा स एवातिप्रसङ्ग इति मत्वा पृच्छति—कः पुनरिति । समुच्चय इति। यदा परस्परनिरपेक्षाः पदार्थाः क्रियायां समुच्चीयन्ते तदा समुच्चयश्चार्थो यथा–'गामश्वं पुरुष'मित्यादौ । वाक्ये परस्परानपेक्षा गवादयो नयनक्रियया संबध्यन्ते।तत्र चेन कृतोर्थ इत्यवधारणमर्थग्रहणसामर्थ्यादाश्रीयते–चेनैव यः प्रकाशितोऽर्थस्तत्र द्वन्द्वः । 'गामश्व'मित्यत्र तु विनाऽपि चेन समुच्चयावगमान्नासौ चेनैव प्रकाशित इत्युच्यते । सामर्थ्यं ह्येकक्रियाद्वारकं दध्योदनादिवत्स्यादिति नात्राऽसामर्थ्यात्समासपरिहारो वाच्यः। प्लक्षश्चेत्युक्त इति। 'न्यग्रोधो दृश्यता'मित्युपक्रम्य यदा प्लक्षश्चेत्युच्यते तदा न्यग्रोधश्चेति गम्यते । यदा त्वेकस्य प्राधान्यं तदा इतरस्य तदनुरोधेन क्रियासंबन्धाद्भिन्नकक्ष्यतया नास्ति परस्परेण सामर्थ्यमिति अन्वाचये समासाऽभावः । प्रधानाभिधायि पदं चाऽर्थे न वर्ततेऽपि त्वप्रधानमेवेति

उ.] तिष्ठत' इतिवत् । परस्परनिरपेक्षा इति । 'न्यग्रोधश्छिद्यतां, प्लक्षश्चे'त्युक्ते न्यग्रोधस्य च्छेदनान्वये प्लक्षापेक्षाया अभावमात्रेण परस्परनिरपेक्षत्वमित्यर्थः । नन्वेतावतोक्तेऽहरहर्नयमान इत्यादौ कथं समासप्रसङ्गो वारितोऽत आह–तत्र चेनेति । चेनाप्यचेनापीति । चं विनापीत्यर्थः । क्वचित्तु 'विनापि चेने'त्येव पाठः । ननु समुच्चयेऽसामर्थ्यात्कथं समासप्राप्तिरत आह–सामर्थ्यं हीति । इदं तु चिन्त्यम् । 'कृतः सर्वो मृत्तिकये'त्यादौ समासापत्तेः । किं च क्रियाद्वारके सामर्थ्ये दध्योदनादाविव सामर्थ्यस्य द्वारभूतक्रियायाः पृथक्प्रयोगाऽनापत्तिः । किं चैवं सति सूत्रस्थचार्थपदविग्रहमुक्त्वा पुनस्तदर्थप्रश्ने समुच्चयोल्लेखाऽसङ्गतिः, एवगर्भार्थेन सौत्रेण तदप्रतीतेः । किं च 'गामश्वं पुरुषं पशु'मित्यत्र सर्वत्र नैरपेक्ष्ये समुच्चयोऽपि कथं, समुच्चये एकत्र सापेक्षत्वात् । भाष्ये–प्लक्षश्चेत्युक्ते इति । 'न्यग्रोधो दृश्यता'मित्युपक्रमोक्तौ तु न प्लक्षश्चेति गम्यत इति भावः । न्यग्रोधश्चेत्युक्ते इति । 'प्लक्षो दृश्यता'मित्युपक्रम्य न्यग्रोधश्चेत्युक्ते इत्यर्थः । अन्वाचये सत्लोपश्चेत्युक्ते इति पाठः। सापेक्षोयमिति । प्रधानीभूतक्रिययेत्यर्थः ।

१'समुच्चये'।२क्वचिन्न।३'चये'।४'योगे'।५'न्यग्रोधावित्युक्ते'। ६'चेनाऽप्यचेनाऽपि'।

न्यग्रोधश्चेत्युक्ते] समाहारेऽपि क्रियते–प्लक्षन्यग्रोधमिति ॥ तत्रायमर्थो...

प्र.]अनेकस्य पदस्य चार्थवृत्तित्वाऽभावाद्द्वन्द्वाऽभावः।इतरेतरयोगः परस्परापेक्षा... नेकेषामेकस्मिन्नर्थे समन्वये सति भवतीति परस्परसहितता चशब्देनैव द्यो... इति तत्र समासो भवति । समाहारेपीति । तत्रापि परस्परसहितताऽवगम...

उ.]तदाह—यदा त्विति । इतरस्येत्यस्य तदेत्यादिः। भिन्नकक्षतया–भिन्नान्वयितया । तत्रैव सामर्थ्याऽभावे युक्त्यन्तरमाह–अनेकस्य पदस्येति।इदं समुच्चयेपि बोध्यम् । एवं च समुच्चयेप्यनेकस्य चार्थवृत्तित्वाऽभावात्समासपरिहार... प्रागुक्तमसङ्गतमेवेति बोध्यम् । परस्परापेक्षाणामिति । एतेन व्यपेक्षासामर्थ्ये द्वन्द्वेऽनुपपत्तिरित्यपास्तम् । परस्परान्वयित्ववदितरान्वये परस्परापेक्षत्व... व्यपेक्षात्वात्। सा च प्रकृतेस्त्येवेति भावः।एतद्विपर्ययश्च समुच्चयादौ दर्शित ए... परस्परापेक्षाणामित्यनेन समुच्चयाद्वैलक्षण्यमुक्तम् । अत एव भाष्ये–'प्लक्षं... गम्यत एतन्न्यग्रोधश्चे'ति समुच्चयस्याकारः प्रदर्शितः । तेन ह्येकः परसाहित्य... क्षते न पर इतरसाहित्यमित्युक्तम्। अपि चाऽनेन समुच्चये साहित्यं विशेषणी... क्तम् । न्यग्रोधसहितः प्लक्ष इति हि तदर्थः । अतोऽपि तत्र न समासः । चार्थ... प्राधान्ये एवैतत्समासप्रवृत्तेः । इतरेतरयोगस्य—'प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेत्युक्ते प... एतत्, प्लक्षोपि न्यग्रोधसहायो न्यग्रोधोपि प्लक्षसहाय' इत्याकारः प्रदर्शि... अनेनोद्भूतावयवभेदसाहित्यस्य विशेष्यतेति दर्शितम् । एवं च समुच्चयान्वाच... श्चकारो द्योतकः, अन्त्ययोस्तु वाचकः, तत्र तदर्थस्य विशेष्यत्वादिति बोध्य... तस्माद्ग्रामश्वमित्यादौ न समुच्चयः । विनिगमनाविरहेण सर्वेषां परस्परसाहित्य... गतेः, अहरहःशब्देन तथैव प्रतीतेः । चार्थसाहित्यावगतिसद्भावेन समासप्र... शङ्का । उत्तरं तु–चशब्देन साहित्यं वाक्ये यत्र प्राधान्येन भासते, वृत्तौ चा... च समासेन, तत्र समासशास्त्रप्रवृत्तिः । चकृतार्थे वर्त्तमानाऽनेकसुबन्तस... 'गामश्व'मित्यादौ तु अहरहःशब्देन साहित्यं गम्यते, न तु चेनेति भाष्या... समुच्चयेऽपि शब्दबोधे एकत्रैव साहित्यं बुध्यते,एकोत्तरं चप्रयोगादित्यनेकसुबन्... प्रधानभूतचार्थे वृत्त्यभावात्समासाऽभाव इत्ययमर्थश्च भगवता समुच्चयान्वाच... रूपनिरूपणेनैव दर्शितः । अत एव सन्नियोगशिष्टपरिभाषापि न्यायसिद्धेति ... तात्पर्यम् । 'इन्द्रस्त्वष्टा वरुण' इत्यादावपि परस्परसाहित्येनैव लोकपाल... बुध्यत इति बोध्यम् । तत्रापीति । परं त्वनुद्भूतावयवभेदमिति भावः । ... समाहारेऽपीति पृथग्वाक्यम् । अत्र 'प्लक्षोपि न्यग्रोधसहाय' इत्यादावुक्ते... अनुद्भूतावयवभेदसाहित्यावगतिरिति विशेषः । अनुद्भूतावयवभेदमेव ... समाहारशब्देनोच्यते । तदाह–क्रियत इति । 'द्वन्द्व' इति शेषः । ...

१ क्वचिन्न । २ 'तत्रायमर्थो' । ३ 'प्रतीतिः' । ४ 'चयोगा' । ५ ...

द्वन्द्वैकवद्भावो न पठितव्यो भवति । समाहारैकत्वादेव सिद्धम् ॥

एकादश द्वादशेति कोऽयं समासः ?॥*॥ एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्वः॥*॥ एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्वः समासः ॥*॥ एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनप्रसङ्गः ॥*॥ एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनं प्राप्नोति । एकविंशतिः । द्वाविंशतिः ॥*॥ सिद्धं त्वधिकान्ता सङ्ख्या सङ्ख्यया समानाधिकरणाधिकारेऽधिकलोपश्च ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ समानाधिकरणाधिकारे वक्तव्यम्—'अधिकान्ता सङ्ख्या सङ्ख्यया सह समस्यतेऽधिकशब्दस्य च लोपो भवती'ति । एकाधिका विंशतिः—एकविंशतिः, द्व्यधिका विंशतिः—द्वाविंशतिः ॥ यदि समानाधिकरणः—स्वरो न सिध्यति ॥ यद्धि तत्—'सङ्ख्या पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवती'ति, 'द्वन्द्वे' इत्येवं तत् ॥ किं पुनः कारणं द्वन्द्व इत्येवं तत् ? ॥ इह मा भूत्—शतसहस्रमिति ॥ अस्तु तर्हि द्वन्द्वः ॥ ननु चोक्तम्—'एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनप्रसङ्गः' इति॥ नैष दोषः । सर्वो हि द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति ॥ यदा

प्र.]द्वन्द्वैकवद्भाव इति । युगपदधिकरणवचनतायां द्वन्द्वे तु वक्तव्यः स्यात् । एकैकस्याऽनेकार्थत्वात् । न च विषयविभागार्थोऽसौ वक्तव्यः, प्रयोगदर्शनाद्विषयविभागस्य सिद्धत्वात् । दशादिभिरिति । आदिशब्देन विंशत्यादयो गृह्यन्ते । विंशत्याद्यर्थ एव चायं विचारः । दशशब्देन तु द्वन्द्वे न कश्चिद्दोषः । वचनमिति । द्विवचनं बहुवचनं चेत्यर्थः । सिद्धं त्विति । शाकपार्थिवादित्वात् । शतसहस्रमिति षष्ठीसमासः । सर्वो हीति । 'तिष्यपुनर्वस्वो'रित्यत्र बहु-

उ.]प्रयोजनान्तरमाह—तत्रायमपीति।'द्वन्द्वैकवद्भाव' इति ग्रन्थेन पक्षान्तरे गौरवं प्रदर्श्यत इत्याह—युगपदिति । न च विषयेति । नियमार्थमित्यर्थः । वस्तुतो 'द्वन्द्वैकव'दित्यस्य सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकव'दिति वचनं न कार्यमित्येवार्थ इति न दोषः । न कश्चिद्दोष इति । एकादशादीनां नित्यबहुवचनान्तत्वादिति भावः । न केवला प्रकृतिरिति समयाद्वचनमिष्यत एवाऽत आह—द्विवचनमिति। उभयोः सङ्ख्यापरत्वे द्विवचनं सङ्ख्येयपरत्वे बहुवचनं प्राप्नोति,इष्यते त्वेकवचनमिति भावः। षष्ठीसमास इति । सहस्राणां शतमिति विग्रहः । 'सङ्ख्याया अल्पीयस्या' इति शतस्य पूर्वनिपातः । 'तदस्मिन्नधिक'मिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितमेतत् । भाष्ये—अस्तु तर्हि द्वन्द्व' इत्यस्य—सोपीत्यर्थः।पूर्वंसिद्धन्त्विति वार्त्तिकोक्तेस्तदभावकल्पने मानाऽभावात् । तिष्यपुनर्वस्वोरिति । एकविंशत्यादावितरेतरयोगस्तु न, अनभिधानादिति बोध्यम् । द्वन्द्वतत्पुरुषाभ्यां स्वरभेदस्त्विष्यत एवेति केचित् । परे तु

१ भाष्यमिदमित्यन्ये । २ 'दीनां सहदशा' । ३ द्वन्द्वश्च स । ४ क्वचिन्न । ५ 'यदैतत्स' । 'यदि हि वा सङ्ख्या' । ६ 'षयैक'।

तर्ह्येकवचनं तदा नपुंसकलिङ्गं प्राप्नोति ॥ लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ २।२।३० ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ ॥*॥ उपसर्जनस्य पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थम्॥*॥उपसर्जनस्य पूर्ववचनं क्रियते । [किं प्रयोजनम् ? ॥ 'परप्रयोगनिवृत्त्यर्थं'] ॥ परप्रयोगो मा भूदिति ॥*॥ न वाऽनिष्टादर्शनात् ॥*॥ न वै तत्प्रयोजनमस्ति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अनिष्टाऽदर्शनात्' । न हि किंचिदनिष्टं दृश्यते । न हि कश्चिद्राजपुरुष इति प्रयोक्तव्ये पुरुषराज इति प्रयुङ्क्ते । यदि चाऽनिष्टं प्रसज्येत ततो यत्नार्हं स्यात् ॥ अथ यत्र द्वे षष्ठ्यन्ते भवतः कस्मात्तत्र प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भवति । राज्ञः पुरुषस्य राजपुरुषस्येति ? ॥*॥ षष्ठ्यन्तयोः समासेऽर्थाभेदात्प्रधानस्यापूर्वनिपातः ॥*॥ षष्ठ्यन्तयोः समासेऽर्थाऽभेदात्प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति । एवं न चेदमकृतं भवति 'उपसर्जनं पूर्वं'मिति, अर्थश्चाऽभिन्न इति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति ॥ [उपसर्जनम्पूर्वम्] ॥

प्र.]वचनग्रहणेनैतज्ज्ञापितम्।लिङ्गमशिष्यमिति।'सनपुंसक'मिति न कर्तव्यमित्यर्थः।

उपसर्जनम् । परप्रयोगनिवृत्त्यर्थमिति । वाक्यवत्समासे पदानामनियमे प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमेतदित्यर्थः । न वेति । नित्येषु शब्देषु प्रयोगसङ्करे शिष्टे गाव्यादिप्रयोगनिवारणायेदं शास्त्रम् । इह तु विपर्ययप्रयोगो नैव दृश्यत इति किं तन्निवृत्त्यर्थेन यत्नेनेत्यर्थः । इदानीमारब्धे सूत्रे दोषमुद्भावयति—अथ यत्रेति । राज्ञः पुरुषस्येति । द्वयोरपि 'षष्ठी'ति समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वे पूर्वनिपाताऽनियमप्रसङ्गः । अर्थाऽभेदादिति । उपसर्जनसंज्ञाऽन्वर्थत्वादप्रधानस्यैव भवति । पुरुषश्चात्र राजापेक्षया प्रधानमेवेति पुरुषार्थो न ।भिद्यते राजापेक्षया न व्यतिरिच्यत इत्यर्थः । न चेदमिति । अबुधभ्रान्तिनिराकरणायाऽऽश्रितमेवेत्यर्थः ।

उ.]तत्पुरुषत्वे स्वरो न सिध्यतीत्याशङ्क्याऽस्तु तर्हि द्वन्द्व इति भाष्योक्तेः स्वरो नेष्टः । उपक्रमे-'कोऽयं समासः? द्वन्द्व' इति सिद्धान्त्युक्तेरत्र द्वन्द्व एवेत्येवाभ्युपेतं सिद्धं त्विति तु सिद्धान्त्येकदेश्युक्तिरित्याहुः । [चार्थे द्वन्द्वः] ।

उपसर्जनं पूर्वं।विपर्ययप्रयोग इति ।पदयोर्विपर्ययेण प्रयोग इत्यर्थः। सूत्रव्याख्याने उत्तरग्रन्थानुत्थानमाशङ्क्याह—इदानीमिति । न भिद्यते इति । राजापेक्षयाऽप्रधानलरूपभेदवान्न भवतीत्यर्थः । तदाह—राजापेक्षया न व्यतिरिच्यत इति । व्यतिरेकोऽत्र भेदमूलकसंबन्धः । एवं च राजनिरूपितभेदनिबन्धनसंबन्धवान्न भवतीत्यर्थः । विशेषणनिष्ठ एव संबन्ध इति भावः। परे तु 'षष्ठी सुबन्तेन समस्यत' इत्युक्ते प्रत्यासत्त्या येन सुबन्तेन समासस्तन्निरूपितसंबन्धार्थकत्वम्

१ लुप्तं स्यात् । २ 'दृश्येत' ।

अल्पाच्तरम् ॥ २।२।३४ ॥

किमयं तन्त्रं तरनिर्देशः, आहोस्विदतन्त्रम् ? ॥ किं चातः ? ॥ यदि तन्त्रं द्वयोर्नियमो बहुष्वनियमः ॥ तत्र को दोषः ?॥ 'शङ्खदुन्दुभिवीणाना'-मिति न सिध्यति । दुन्दुभिशब्दस्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोति ॥ अथाऽतन्त्रं 'मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ्नदन्ति संसदि' 'प्रासादे धनपतिरामकेशवाना'मि-त्येतन्न सिध्यति ॥ यथेच्छसि तथाऽस्तु । अस्तु तावत्तन्त्रम् ॥ ननु चोक्तम्-'द्वयोर्नियमो बहुष्वनियमः' इति । तत्र 'शङ्खदुन्दुभिवीणाना'मिति न

प्र'] अल्पाच्तरम् । किमयमिति । किं तरवर्थः प्रकर्ष आश्रीयते, अथ स्वार्थे-ऽत एव नि ातनात्तरः कृत इति प्रश्नः । द्वयोरिति । प्लक्षन्यग्रोधावित्यादावेव स्यान्न्यग्रोधशब्दस्याऽल्पाच्त्वात्तदपेक्षया प्लक्षशब्दस्याल्पाच्तरत्वात्। बहुषु तु सन्नि-हितेषु द्विवचनोपपदत्वाऽभावात्तरपोऽनुत्पत्तिरिति तत्राऽनियमप्रसङ्गः। ततश्च 'शङ्ख-दुन्दुभिवीणाना'मित्यत्र दुन्दुभिशब्दस्याऽपि कदाचित्पूर्वनिपातः स्यात् । अतन्त्रे तु तरपि दुन्दुभिशब्दापेक्षयाऽल्पाच्त्वसद्भावाच्छङ्खवीणाशब्दयोरन्यतरस्य पूर्वनिपातो भवति, न तु दुन्दुभिशब्दस्येति दोषाऽभावः।मृदङ्गशङ्खतूणवा इति।शङ्खशब्दस्या-

उ.]गृह्यते इति तदेव षष्ठ्यन्तं प्रथमानिर्दिष्टं,न प्रधानमिति।एवं चाऽर्थात्पूरणगुणेति सूत्रस्थसमानाधिकरणेनेत्यपि प्रत्याख्यातप्रायमेव । समानाधिकरणेन षष्ठीसमासा-ऽप्राप्तेः । षष्ठीतिसूत्रे प्रत्यासत्त्याश्रयणात् । अर्थाऽभेदादिति भाष्यस्याऽयमर्थः-अर्थस्य-पुरुषस्य, राज्ञा भेदाऽभावात्-राजनिरूपितभेदनिबन्धनसंबन्धवत्त्वाऽ-भावात्, किं तु धनादिनिरूपितसंबन्धत्वादिति। संबन्धस्य विशेषणनिष्ठत्वादित्याहुः। ये तु-अर्थाभेदादिति अप्रधानपदोपसर्जनपदयोरिति शेष इत्याहुः, तन्न । 'प्रथमा-निर्दिष्ट'मिति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । बाह्यसम्बन्धिनिरूपिताऽप्राधान्यस्याऽत्रापि सत्त्वाच्च । पूर्वकायाऽसिद्ध्या तयोः पर्यायताया अशक्यस्वीकाराच्च ॥

अल्पाच्त । तरपः श्रवणाद्विचाराऽनुपपत्तिमाशङ्क्याह-किमिति । तन्त्रे तर-निर्देशे प्लक्षन्यग्रोधावित्यादिसिद्ध्यर्थं यत्किंचिदपेक्षयाऽल्पाच्त्वम् । अतिशयस्तूपात्ता-पेक्षया, अतन्त्रे त्वल्पत्वमेवोपात्ताऽपेक्षयेति बोध्यम्।अत एव'शङ्खदुन्दुभिवीणाना'-मित्यस्य सिद्धिस्तत्पक्षे । तत्राऽन्त्यो युक्तः । द्वयोरित्यस्याऽविवक्षावदतिशयस्या-ऽप्यविवक्षौचित्यादित्याहुः । भाष्ये-दुन्दुभिशब्दस्यापीति । न चैतत्प्रवृत्त्यभावेपि 'द्वन्द्वे घी'त्यस्य प्रवृत्त्या दुन्दुभिशब्दस्यैव पूर्वनिपातः प्राप्नोतीत्यपिरसङ्गत इति वाच्यम्,पूर्वयोः पूर्वं द्वन्द्वे ततो वीणाशब्देन द्वन्द्वे तस्य पूर्वनिपाताऽप्राप्त्या तदुक्तेः। तद्ध्वनयन्नाह-कदाचिदिति। अथातन्त्रमितिभाष्याशयमाह-अतन्त्रे इति । अल्पा-

१ 'उताहोस्विद'। २ अपिः क्वचिन्न । ३ 'अथवा पुनरस्तु तन्त्रं ।
४ 'अस्तु तर्ह्यतन्त्रं' । ५ 'सम्बन्धत्वा' । ६ 'यत्तु' ।

सिध्यति। दुन्दुभिशब्दस्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोती'ति ॥ नैष दोषः। यत् तदल्पाच्तरमिति तदल्पाजिति वक्ष्यामि ॥ अथ वा पुनरस्त्वतन्त्रस्[?] ॥ यत् चोक्तं-'मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ्नदन्ति संसदि' 'प्रासादे धनपतिरामकेशवा-ना'मित्येतन्न सिध्यती'ति ॥*॥ अतन्त्रे तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेन समासः ॥*॥ अतन्त्रे तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेन सह समासः करिष्यते। शङ्खश्च तूणवश्च शङ्खतूणवौ। मृदङ्गश्च शङ्खतूणवौ च मृदङ्गशङ्खतूणवाः। रामश्च केशवश्च रामकेशवौ। धनपतिश्च रामकेशवौ च धनपतिरामकेशवाः। [तेषां] धनपतिरामकेशवानामिति ॥

अथ यत्र बहूनां पूर्वनिपातप्रसङ्गः किं तत्रैकस्य नियमो भवत्याहो-स्विदविशेषेण ? ॥*॥ अनेकप्राप्तावेकस्य नियमोऽनियमः शेषेषु ॥*॥ अनेकप्राप्तावेकस्य नियमो भवति, शेषेष्वनियमः। पटुमृदुशुक्लाः। पटुशुक्लमृदवः इति ॥*॥ ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणाम् ॥*॥ ऋतुनक्षत्राणाम्

प्र.]ल्पाच्त्वात्पूर्वनिपातः प्राप्नोति। तन्त्रे तु तरपि पूर्वोक्तेन न्यायेन बहुष्वनियमाद्[?]द्रूपं सिध्यति। यदेतदिति। तन्त्रे दोषप्रसङ्गात्प्रयोजनाऽभावाच्च तरनिर्देशो न कर्तव्य इत्यर्थः। अतन्त्रे तु तस्मिंस्तरपः स्वार्थिकत्वज्ञापनमेव तरनिर्देशस्य प्रयोजनम्।

शङ्खतूणवाविति। नियतद्रव्यविवक्षायां जातिपरत्वाऽभावादेकवद्भावाऽभावात् तूर्याङ्गाणामित्यपि न भवति। शङ्खस्याऽतूर्याङ्गत्वादित्येके। तूर्यशिल्पोपजीविन एव तूर्याङ्गत्वेन गृह्यन्ते। तेषां हि मुख्यं तूर्याङ्गत्वमित्यपरे। अथ यत्रेति। यदि जातिपदार्थपक्ष आश्रीयते तदा लक्षणाऽऽवृत्त्यभावादेकस्यैव नियमे सति शेषा-णामनियमेन भाव्यम्। अथ व्यक्तिपक्षस्तदा पुनः पुनर्लक्षणप्रवर्तनात्सर्वेषां नि[?]

उ.]च्त्वेति। परत्वादस्यैव प्रवृत्तेरिति भावः। 'मृदङ्गशङ्खतूणवा' इति पक्षद्वयेऽपि भाष्योक्तरीत्यैव साध्यम्। अतन्त्रपक्षे त्वारोपिताऽतिशये तरप्पारायणे दृष्टः स्वरितादिति सूत्रेऽनुदात्तानामिति बहुवचननिर्देशवत्। तन्त्रे तरनिर्देशे बहुषु नि[?]माय भाष्ये उक्तम्-'अल्पाजिति वक्ष्यामी'ति। यतः कुतश्चित्सर्वस्याऽप्यल्पाच्क[?]मर्थ्यादतिशयप्रतीतिः। एवं च द्वयोरित्यंशाऽभावाच्छङ्खदुन्दुभीत्यादिसिद्धिः। [?] च द्वयोरित्यंशत्यागपूर्वकमतिशयो विवक्षित इति तात्पर्यम्। 'मृदङ्गे'त्यादौ [?] समासे तु शङ्खस्यैव पूर्वनिपात इति बोध्यमिति परे। नियतद्रव्येति। जातिप्र[?] हि तदाश्रयसर्वव्यक्तीनां विनिगमनाविरहेण नान्तरीयकत्वाद्बोध इति भावः। [?] लक्षणेति। एतदुदाहरणावच्छिन्नघित्वजात्यवच्छिन्ने क्वचित्प्रवृत्त्या चरितार्थत्वात्, [?] युगपदवध्यवधिमद्भावाऽसंभवाच्च, अन्त्यस्यावधित्वेप्येकस्य व्यवधानाच्च पुनर्ल[?]

१ अपिः क्वचिन्न। २ 'वक्ष्यामीति'। ३ 'तरब्नि'। ४ 'सहसमासः'[?]। ५ 'तूणवौ च मृदङ्गश्च'। ६ 'राम केशवौ च धनपतिश्च'। ७ [?] ८ 'नैकस्य प्रा'। ९ 'शेषे'। १० 'अनेकप्रा'।

नुपूर्व्येण समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः । शिशिरवसन्तावुदगयनस्थौ । कृत्तिकारोहिण्यः ॥*॥ अभ्यर्हितम् ॥*॥ अभ्यर्हितं च पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । मातापितरौ । श्रद्धामेधे ॥*॥ लघ्वक्षरम् ॥*॥ लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । कुशकाशम् । शरचापम् ॥ अपर आह—सर्वत एवाभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । लघ्वक्षरादपीति ॥ श्रद्धातपसी दीक्षातपसी ॥*॥ वर्णानामानुपूर्व्येण॥*॥वर्णानाञ्चानुपूर्व्येण पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः ॥*॥ भ्रातुश्च ज्यायसः ॥*॥ भ्रातुश्च ज्यायसः पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । युधिष्ठिरार्जुनौ ॥*॥ सङ्ख्याया अल्पीयसः ॥*॥सङ्ख्याया अल्पीयसः पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । एकादश द्वादश ॥*॥ धर्मादिषूभयम् ॥*॥ धर्मादिषूभयं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । धर्मार्थौ, अर्थधर्मौ । कामार्थौ, अर्थकामौ । गुणवृद्धी, वृद्धिगुणौ । आद्यन्तौ, अन्तादी ॥ [अल्पाच्तरम्] ॥

सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहौ ॥ २।२।३५ ॥

॥*॥ बहुव्रीहौ सर्वनामसङ्ख्ययोरुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ बहुव्रीहौ सर्वनाम-

---

प्र.]मेन भाव्यमिति मत्वा पृच्छति । उत्तरं तु लक्ष्यदर्शनवशाज्जातिपक्षाश्रयेण । उदगयनस्थाविति। उत्तरायणस्थौ। लौकिक[प्र]योगप्रदर्शनपरमिदम् । मातापितराविति । गर्भधारणादिना पित्रपेक्षया माताऽभ्यर्हिता । श्रद्धामेधे इति । सत्यां श्रद्धायामर्थक्रियाकारिणी मेधेति श्रद्धाया अभ्यर्हितत्वम् । लघ्वक्षरादपीति । पूर्वविप्रतिषेधेन । दीक्षातपसी इति । दीक्षार्थं तपश्चरणमिति दीक्षाया अभ्यर्हितत्वं, स्वरूपेण वा । वर्णानामिति । वेददर्शनाश्रयेणोत्पत्तिक्रमेण वर्णानामानुपूर्व्यम् । अल्पीयस इति । 'अर्थस्य वाचिकाया' इति शेषः । एतच्च द्वन्द्वाऽद्वन्द्वविषयमित्याहुः । 'द्व्येकयो'रिति तु सौत्रो निर्देशः ॥ [अल्पाच्तरम्] ॥

सप्तमी । विश्वदेव इति । यदा विश्वस्य विशेष्यत्वं तदेदमुदाहरणम् ।

उ.]ऽप्रवृत्तेरिति भावः । व्यक्तिपक्ष इति । एतदुदाहरणावच्छिन्नतत्तद्द्विलव्यक्तिविषयकलक्षणभेदेन तेषामचारितार्थ्यात्पुनः पुनः प्रवृत्तिरस्त्येवेति भावः । वस्तुतो वाचनिकमेवेदं, जातिपक्षेप्यावृत्तिं विनैव तज्जात्याश्रयसर्वविषयकत्वाऽसंभवात् । उदगयनस्थावित्यस्याऽनुपयोगादाह—लौकिकेति। वेददर्शनेति। 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासी'दित्यादिवेददर्शनम्।'अल्पीयस्या' इत्युचितमत आह—अर्थस्येति । एतच्चेति। अत एव तत्पुरुषेप्येकादशेत्येव । बहुव्रीहौ 'द्वित्रा' इत्यादिसिद्धिश्चेत्याहुः ।

सप्तमी । यदा विश्वस्येति।'देव' इत्युपक्रमे तस्य तत्त्वसंभवः। विश्वं देवो

---

१ क्वचिन्न । २ 'शरशीर्य' 'शरगिर्य' । ३ अत्र उदाहरणव्यत्ययः क्वचित् । ४ अल्पीयस्याः' ५ 'निपातो वक्तव्यः' ।

सङ्ख्ययोरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥ विश्वदेवः । विश्वयशाः। द्विपुत्रः। द्विभार्यः। अथ यत्र सङ्ख्यासर्वनाम्नोरेव बहुव्रीहिः कस्य तत्र पूर्वनिपातेन भवितव्यम्? परत्वात्सङ्ख्यायाः,—द्व्यन्याय त्र्यन्याय ॥*॥ वा प्रियस्य ॥*॥ वा प्रियस्य पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । प्रियगुडः गुडप्रियः ॥*॥ सप्तम्याः पूर्वनि गड्वादिभ्यः परवचनम् ॥*॥ सप्तम्याः पूर्वनिपाते गड्वादिभ्यः परा सप्तमी भवतीति वक्तव्यम् । गडुकण्ठः गडुशिराः ॥ [सप्तमी वि] ॥

निष्ठा ॥ २।२।३६ ॥

॥*॥ निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम् ॥*॥ निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा भवतीति वक्तव्यम् । शार्ङ्गजग्धी । पलाण्डुभक्षिती । मासजाता । संवत्सरजाता । सुखजाता । दुःखजाता ॥*॥ न वोत्तरपदस्याऽन्तोदात्तवचनं ज्ञापकं परभावस्य ॥*॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'उत्तरपदस्यान्तोदात्तवचनं ज्ञापकं परभावस्य' । यदयं जातिकालसुखादिभ्यः परस्या निष्ठाया उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—'पराऽत्र निष्ठा भवती'ति ॥*॥ प्रतिषेधे पूर्वनिपातप्रसङ्गस्तस्माद्राजदन्तादिषु पाठः ॥*॥ प्रतिषेधे तु पूर्वनिपातः प्राप्नोति 'अकृतमितप्रतिपन्नाः' इति, तस्माद्राजदन्तादिषु पाठः कर्तव्यः ॥*॥ [प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं परभावस्य ॥*]॥ न वा कर्तव्यः । अत्रापि प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं—'परा निष्ठा भवती'ति ॥*॥ प्रहरणार्थेभ्यश्च ॥*॥ प्रहरणा

प्र.]विशेषणत्वे तु सूत्रेणैव सिद्धः पूर्वनिपातः।द्विपुत्र इति। दिक्प्रदर्शनमेतत् हि विशेषणत्वादेव सिद्धः सङ्ख्यायाः पूर्वनिपातः। तस्माद्द्विशुक्ल इत्याद्युदाहरणं परत्वात्सङ्ख्याया इति । शब्दपरविप्रतिषेधात् । एवमर्थमेव च सङ्ख्यासर्वनाम्नोरिति न कृतम् । [सप्तमीविशेषणे] ॥

निष्ठा । प्रतिषेधे त्विति। 'अकृतमितपतिपन्ना' इति कृतादीनामन्तोदात्त प्रतिषेधादन्तोदात्तविधानाज्ज्ञापितः परनिपातोपि न स्यादित्यर्थः।नवेति।उत्तरपदस्या न्तोदात्तत्वे प्रसक्ते प्रतिषेधः क्रियते । यदि च परनिपातस्ततस्तत्प्रसङ्गो नास्ति

उ.]यस्येति विग्रहः'न संज्ञाया'मिति कन्निषेधः।द्विशुक्ल इति।द्वौ शुक्लगुणौ यस्य अत्र हि द्वयोर्गुणवाचित्वादनियमो विशेषणत्वस्य । पुत्रभार्याशब्दावपि गुणवाचिनावि विति भाष्याशयः । जन्यपुंस्त्वधर्मभोग्यस्त्रीत्वयोर्गुणत्वादित्यन्ये । [सप्तमी]

निष्ठा । यदयमिति—भाष्ये। बहुव्रीहौ आच्छादनभिन्नजात्यादिभ्यः परं पदं क्तान्तमन्तोदात्तं, कृतादीन्वर्जयित्वेति सूत्रार्थः । [निष्ठा] ।

१ 'देवाः'। २ क्वचिन्न। ३ 'निपातो वक्तव्यः'। ४ 'भक्षिता'। ५ परायाः'। ६

श्च परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम्। अस्युंद्यतः मुंसलोद्यतः। असिपाणिः दण्डपाणिः ॥*॥ द्वन्द्वे घ्यजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन ॥*॥ द्वन्द्वे घीत्यस्मादजाद्यदन्तमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। 'द्वन्द्वे घी'त्यस्यावकाशः—पटुगुप्तौ। 'अजाद्यदन्त'मित्यस्यावकाशः—उष्ट्रखरौ। इहोभयं प्राप्नोति—इन्द्राग्नी। 'अजाद्यदन्त'मित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥*॥ उभाभ्यामल्पाच्तरम् ॥*॥ उभाभ्यामल्पाच्तरमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। 'द्वन्द्वे घी'त्यस्यावकाशः—पटुगुप्तौ। 'अल्पाच्तर'मित्यस्यावकाशः—वाग्दृषदौ। इहोभयं प्राप्नोति-वागग्नी। 'अल्पाच्तर'मित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥ 'अजाद्यदन्त'मित्यस्यावकाशः—उष्ट्रखरौ। 'अल्पाच्तर'मित्यस्यावकाशः—स एव। इहोभयं प्राप्नोति वागिन्द्रौ। 'अल्पाच्तर'मित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥ [निष्ठा] ॥

कडाराः कर्मधारये ॥ २।२।३८ ॥

॥*॥ कडारादयः ॥*॥ कडारादय इति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्—गडुलशाण्डिल्यः शाण्डिल्यगडुलः। खण्डवात्स्यः। वात्स्यखण्डः॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्?॥ न वक्तव्यम्। बहुवचननिर्देशात्कडारादय इति विज्ञास्यते॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ पादश्च समाप्तः॥ २।२।२॥

अनभिहिते ॥ २।३।१ ॥

अनभिहित इत्युच्यते किमिदमनभिहितं नाम?॥ 'उक्तं निर्दिष्ट-

प्र.] कडाराः। बहुवचननिर्देशादिति। कडारशब्दस्यैकत्वादेकवचने कर्तव्ये साहचर्यादारोपितकडाररूपगडुलादिशब्दगतबहुत्वापेक्षो बहुवचननिर्देशः, यथा छत्रिणो यान्तीति। इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्। द्वितीयः पादः समाप्तः। २।२।२॥

अनभिहिते। प्रत्याख्यानवादी स्ववाचाऽनभिहितशब्दार्थमारम्भवादिनं संजल्पयितुं पृच्छति—किमिदमिति। अभिपूर्वस्तावद्धातिर्बन्धनोच्चारणप्रतिपादनेषु वर्तते। 'अश्वाभिधानीमादत्ते' इत्यत्र बन्धनवृत्तिः। 'अभिहितः श्लोक'इत्युच्चारण-

---

उ.] कडाराः कर्म। कडारशब्दस्येति। बहुवचनसामर्थ्यादजहल्लक्षणा छत्रिण इतिवदाश्रयणीयेत्यर्थः। इति श्रीनागोजीभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्। पादश्च समाप्तः। २।२।२॥

अनभिहिते। स्ववाचेति। प्रयोजककर्त्र्येत्यर्थः। करणभूतयेत्यर्थो वा। स्वशब्देनाऽऽरम्भवादी। स्वरूपार्थयोः प्रसिद्धत्वेपि तस्याऽनेकार्थत्वात्सिद्धान्त्य-

---

१ पूर्वापरव्यत्ययः क्वचित्। २ 'द्वन्द्वे घ्यजाद्यदन्तमुभाभ्यामल्पाच्तरं विप्र'। ३ 'उष्ट्रखरं'। ४ 'वाग्दृषदं'। ५ क्वचिन्न। ६ इदं वार्तिकमित्यन्ये।

मभिहित'मित्यनर्थान्तरम् । यावद्ब्रूयादनुक्ते, 'अनिर्दिष्टे' इति, तावदन-भिहिते इति ॥*॥ अनभिहितवचनमनर्थकमन्यत्रापि विहितस्याऽभावादभि-हिते ॥*॥ अनभिहितवचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ?॥ 'अन्यत्रापि विहि-तस्याऽभावादभिहिते' । अन्यत्राऽप्यभिहिते विहितं न भवति॥ क्वान्यत्र ?॥ चित्रगुः, शबलगुः,—बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवति। गर्गाः, वत्साः, विदाः, उर्वाः,—यञञ्भ्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्य न्याय्योत्पत्तिर्न भवति। सप्तपर्णोऽष्टापदमिति,—समासेनोक्तत्वाद्वीप्साया द्विर्वचनं न भवति। यत्तावदुच्यते'—चित्रगुः शबलगुरिति बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य

प्र.]वृत्तिः। 'अभिहितोऽर्थ' इति प्रतिपादनवृत्तिः। हिनोतेरपि गतिवृद्ध्यर्थस्याभिहित-मिति भवति,तत्र वक्ष्यमाणानां कर्मादीनामर्थानां बन्धनाद्यर्थचतुष्टयाऽसंभवात्प्रति-पादनवचन एवाऽभिहितशब्द आश्रयणीयस्ततः प्रयोजनाऽभावादनर्थकं सूत्रमिति भावः। पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह—उक्तमिति । प्रतिपादितमित्यर्थः। यथा 'उक्तार्थानाम-प्रयोग' इति । यावद्ब्रूयादिति । यावत्तावच्छब्दौ निपातावभिन्नार्थत्वं प्रति-पादयतः । अनभिहितवचनमिति । अर्थप्रत्यायनाय लोके शब्दः प्रयुज्यते, स चाऽर्थो यदा शब्दान्तरेण प्रतिपादितो भवति तदा प्रयोजनाऽभावाच्छब्दान्तरस्य प्रयोगेण न भाव्यम् । अक्षिनिकोचादिभिरप्यवगतेऽर्थे शब्दो न प्रयुज्यते, किं पुनः शब्दान्तरप्रतिपादितेऽर्थे । यञञ्भ्यामिति । यञन्तेनाऽञन्तेन चेत्यर्थः। यञञोस्तु लुप्तत्वादर्थाभिधानं न संभवति । न्याय्योत्पत्तिरिति । उत्सर्गः पूर्वा-चार्यप्रसिद्ध्या 'न्याय्य' उच्यते । बहुवचनोदाहरणं—गार्ग्यौ गार्ग्याविति, अत्र यञैव परदेशस्याऽवष्टब्धत्वादण उत्पत्त्यभावात् । बहुवचने तु यञञोर्लुप्तत्वाद्वि-रोधकाऽभावादुक्तार्थत्वाश्रयेणैवाऽणोऽनुत्पत्तिः प्रतिपाद्या । सप्तपर्ण इति। वीप्साया विषये द्विर्वचनमुच्यते, अस्ति चेह वीप्सा—सप्त सप्त पर्णान्यस्येति । समासेन तु

उ.]भिमतमर्थं तन्मुखेन वाचयित्वा सूत्रं प्रत्याख्यातुं प्रश्न इति भावः। अर्थचतु-ष्टयासंभवादिति । तद्विषयत्वाऽसंभवादित्यर्थः। भाष्ये—विहितस्याभावादभिहिते इति । लौकिके प्रयोगे लाघवानादरेण भवत्येव तथा प्रयोगो, विहितस्य तु नेत्य-शयेन तदुक्तं । न संभवतीति । 'ताभ्या'मिति शेषः । कस्यापि तद्धितस्यान्यथे-नोत्पत्त्यसंभवाद्यर्थं विशेषणमत आह—उत्सर्ग इति । विरोधकाऽभावादिति। परदेशरोधकाऽभावादित्यर्थः । अण इति । इदमुपलक्षणमिञ इति बोध्यम् । सप्तपर्णशब्दे समासे द्वित्वाऽभावात्कथं वीप्सावगतिस्तत्राह—समासेन त्विति। ननु सर्वथोक्तार्थानामप्रयोग इति न्याये सति सूत्रारम्भानुपपादनात्किं यत्तावदिति

१ 'अष्टापद इति'। २ 'भवतीति'। ३ 'वगतार्थः'। ४ 'पादितार्थः'। ५ 'विरोधाऽभावा'।

मत्वर्थीयो न भवती'ति ॥ अस्तिसामानाधिकरण्ये मतुब्विधीयते न चात्राऽस्तिना सामानाधिकरण्यम् ॥ यदप्युच्यते–'गार्गा वत्सा बिदा उर्वाः,–यञञ्याभ्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्य न्याय्योत्पत्तिर्न भवती'ति ॥ समर्थानां प्रथमाद्वे'ति वर्त्तते, न चैतत्समर्थानां प्रथमम् ॥ किं तर्हि ? ॥ द्वितीयमर्थमुपसङ्क्रान्तम् ॥ यदप्युच्यते–'सप्तपर्णोऽष्टापदमिति,–समासेनोक्तत्वाद्वीप्साया द्विर्वचनं न भवती'ति ॥ यदत्र वीप्सायुक्तं नाऽदः प्रयुज्यते ॥ किं पुनस्तत् ? ॥ पर्वणि पर्वणि सप्त पर्णान्यस्य । पङ्क्तौ पङ्क्तावष्टौ पदानीति ॥ श्नम्बहुजकश्च तर्हि । श्नम्–भिनत्ति छिनत्ति । श्नमोक्तत्वात्कर्तृत्वस्य कर्तरि शन्न भवति ॥

प्र.]शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्वीप्साया गमितत्वाद्विर्वचनाऽभावः । आरम्भवादी दृष्टान्तेष्वन्यथासाध्यसिद्धिं प्रतिपादयितुमाह–यत्तावदिति । न चाऽत्रास्तिनेति । वर्तिपदयोरन्यपदार्थे उपसङ्क्रान्तत्वादस्त्यर्थस्य तत्रैवान्तर्भूतत्वात्स्वार्थस्य संसृष्टत्वादस्तिसामानाधिकरण्याऽभावः । यदा त्वन्यपदार्थेन तद्वत्ता प्रतिपिपादयिषिता तदा चित्रगुमानिति भवत्येव । न चैतदिति । 'समर्थानां प्रथमाद्वे'त्यधिकारादपत्यवद्वाचिनः षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययेन भाव्यं, न त्वपत्यवाचिनः । यञञोस्तु लुकि कृते प्रकृतिरेवापत्यार्थाभिधायिनीत्यण्न भवतीत्यर्थः । यदत्रेति । वीप्स्यमानार्थाभिधायिनः पदस्य द्विर्वचनं विधीयते । पर्वार्थस्य वीप्सयायोगः, न चाऽत्र पर्वशब्दस्य प्रयोगः । श्नमोक्तत्वादिति। भावकर्मकर्तारो विकरणार्था इति पूर्वाचार्यदर्शनमाश्रि-

उ.]ग्रन्थेनाऽऽह आह–आरम्भवादीति। तथा च तन्न्याये फलाऽभावेन तन्न्यायसत्त्वे न मानमित्यभिमानः। भाष्ये–नचाऽत्रास्तिनेति। वर्त्तिपदार्थानामन्यपदार्थेन संसृष्टत्वात्पृथक्त्वाऽभावेन वहिर्भूताऽस्तिसामानाधिकरण्याऽभाव इति भावः । यत्तु कैयटेनाऽस्त्यर्थस्य तत्रैवान्यपदार्थे एवान्तर्भूतत्वादित्युक्तं, तदनुपयुक्तम्, वहुव्रीहावस्त्यर्थानन्तर्भावस्य मतुप्सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् । तत्र हि–तद्धितार्थद्विगवपेक्षया पञ्चगुरित्यादौ वहुव्रीहेरन्तरङ्गत्वमुक्तं–'विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य तद्धितार्थत्वादस्त्यर्थोऽवश्यापेक्ष्यो द्विगुना । षष्ठ्यर्थमात्रापेक्षस्तु वहुव्रीहिः'इति कैयटः। स्वार्थस्यसंसृष्टत्वादिति । 'अन्यपदार्थेने'ति शेषः । स्वार्थो–वर्त्तिपदार्थः । अत्रोपसंक्रान्तत्वं हेतुः । तच्च नियमेन विशेषणत्वम् । भाष्ये 'द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्त'मित्यस्य—तस्यापत्यमितिसूत्रस्थद्वितीयपदवाच्यमर्थमित्यर्थ इत्याशयेनाह–समर्थानामिति । नचात्रेति । 'सप्तपर्ण'शब्दस्तु तादृशे वृक्षविशेषे रूढ इति भावः । भाष्ये–पङ्क्तौ पङ्क्ताविति । 'अष्टापदं शारिफल'मित्यमरः । पूर्वाचार्येति । स्वमते तु विकरणा द्योतका इत्यभिमानः । वस्तुतो वहुजकचोरपि द्योतकत्वाद्द्योतकविषयेप्ययं न्यायः । द्योतकविषयेपि एकेन द्योतिते उक्तार्थानामिति न्यायेनाऽपरद्योतका-

१'उर्वाइति'।२अष्टापद इति।३'पदान्यस्य'।४इदं वार्त्तिकमित्यन्ये।५'द्विगुः।६'वहुक'।

बहुच्–बहुकृतं बहुभिन्नमिति । बहुचोक्तत्वादीषदसमाप्तेः कल्पबादयो भवन्ति ॥ अकच्–उच्चकैः नीचकैरिति । अकचोक्तत्वात्कुत्सादीनां कादयो भवन्ति ॥ ननु च श्नम्बहुजकचोऽपवादास्तेऽपवादत्वाद्बाधका भविष्यन्ति ॥*॥ श्नम्बहुजकच्सु नानादेशत्वादुत्सर्गाऽप्रतिषेधः ॥*॥ समानदेशैरपवादै रुत्सर्गाणां बाधनं भवति । नानादेशत्वान्न प्राप्नोति ॥ किं पुनरिहाऽकर्तव्यो ऽनभिहिताधिकारः क्रियते, आहोस्विदन्यत्र कर्तव्यो न क्रियते ? ॥ इह ऽकर्तव्यः क्रियते । एष एव हि न्याय्यः पक्षो यदभिहिते विहितं न स्यात् ॥*॥ अनभिहितस्तु विभक्त्यर्थस्तस्मादनभिहितवचनम् ॥*॥ अनभिहित

प्र.]त्यैवमुक्तम्। अत्राप्यन्यथासिद्धिमाह–नन्विति। ततश्चोक्तत्वस्य दृष्टान्ताऽभावा दहेतुत्वम् । नानादेशत्वादिति । विरोधो बाधकारणं न विशेषविधानमेव वार्तिककारस्य चेदं दर्शनम् । भाष्यकारस्तु विरोधाऽभावेपि विशेषविधानमात्रेण बाधकत्वमन्यत्राऽवोचत् । तक्रदानं च दधिदानस्य विरोधाऽभावेपि लोके बाध दृश्यते । तदेवं श्नमादिदृष्टान्तावष्टम्भेन हेतुत्वमुक्तत्वस्य व्यवस्थापितम् । इदा मारम्भवादी पक्षान्तरमाश्रयिष्यामीति पृच्छति–किं पुनरिति । आहोस्विदन्य ति। 'अपूपौ द्वा'वित्यभिहितेपि प्रत्ययेन द्वित्वे द्विशब्दस्य प्रयोगदर्शनाच्छ्नमादि रभिहिते शबादिनिवृत्त्यर्थः कर्तव्यः सन्न क्रियत इत्यर्थः । प्रत्याख्यानवादी इहाऽकर्तव्य इति । अपूपौ द्वावित्यादौ तु गतार्थस्यापि द्विशब्दस्य लोके प्रयो दृश्यते । अन्यस्य तु गतार्थस्य प्रयोगाऽभावः प्रयोजनाऽभावादेव सिद्धः । इदानी मेकत्वादीनां विभक्त्यर्थत्वमाश्रित्य सूत्रं समर्थयितुमाह–अनभिहितस्त्विति 'कर्मणि द्वितीये'त्यादेर्बहुषु बहुवचनमित्यादिनैकवाक्यता । तत्र यदैकत्वादि

उ.]ऽभाव इति बोध्यम् । भाष्यकारस्त्विति । 'येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते तस्यापवाद' इति लक्षणानुसारेण तक्रकौण्डिन्यन्यायमूलकेन सत्यपि सम्भवे बाध मिति तद्भावः । तन्मतेऽप्ययं न्याय आवश्यकः । यथोक्तं–'समासेनाभिहि सुजर्थ इति द्विदशा इत्यादौ सुज्ने'ति । इदानीमिति । दृष्टान्तानामन्यथासिद्धि परिहारे जात इत्यर्थः । अन्यस्य त्विति । शास्त्रविहितस्येत्यर्थः । लौकिके प्र लाघवाऽनादरादिति भावः । एवमेव व्यतिलुनीत इत्यत्रापि समावेशः । तत्र हि पूर्वमात्मनेपदं, ततः स्पष्टं तत्प्रतीतये व्यतिप्रयोगोपि । अपूपावित्यत्र द्विवचनं विरुद्धविभक्त्यपेक्षयाऽनुवादकविभक्तेर्न्यायसिद्धत्वात्कृतम्। भाष्ये—विहितं न स्या दिति । न भवितुमर्हतीत्यर्थः । 'अर्हे कृत्यतृचश्चे'ति चादर्हे लिङ् । एकत्वादी नामिति । संख्यावाक्यविभक्तिविधानयोरेकवाक्यत्वपक्षे एकत्वादीनां विशेष्यत्व

१ 'भवन्तीति' । २ 'ष्यन्तीति' । ३ 'भविष्यति' । ४ 'न्यायः' । ५ ... ६ 'त्वस्य स्थापि' । ७ 'मुक्तार्थत्वस्य' ।

विभक्त्यर्थः ॥ कः पुनर्विभक्त्यर्थः ? ॥ एकत्वादयो विभक्त्यर्थाः । तेष्वनभिहितेषु कर्मादयोऽभिहिता विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय मा भूवन्निति ॥ 'तस्मादनभिहितवचनम्' ॥ तस्मादनभिहिताधिकारः क्रियते ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्—'एकत्वादयो विभक्त्यर्था' इति ॥*॥ अभिहिते हि

प्र.]विशेषणानि,कर्मादीनि विशेष्याणि,एकस्य यत्कर्म तत्र द्वितीयैकवचनमिति,तदा कर्म द्वितीयार्थः संपद्यते । तच्च यदा कृदादिभिरभिहितं भवति, तदा गतार्थत्वाद्द्वितीयाः प्राप्तिरेव नास्तीति, नार्थोऽनभिहिताधिकारेण । यदा तु कर्मादीनां विशेषणत्वमेकत्वादीनां विशेष्यत्वं, कर्मणो यदेकत्वादि तत्र द्वितीयेति, तदैकत्वादयो विभक्त्यर्थाः संपद्यन्ते । ते चाऽभिहितेष्वपि कृदादिभिः कर्मादिष्वनभिहिता इति तदभिधानाय द्वितीयादीनां प्रसङ्गे तन्निवारणाय कर्तव्योऽनभिहिताधिकारः। 'कर्मणि द्वितीये'त्यादौ कर्मादीनां श्रुतत्वात्तेषामेव विभक्त्यर्थत्वेन भाव्यमिति मत्वा पृच्छति—कः पुनरिति । एकत्वादय इति । 'कर्मणि द्वितीये'त्यादिसप्तमीनिर्देश एकत्वाद्यपेक्षः—कर्मणि यदेकत्वादि तत्र द्वितीयेति, न त्वभिधेयप्रतिपादनाय । निमित्तत्वायेति। कर्माद्याश्रितानामेकत्वादीनामपि विभक्त्यर्थत्वे पारम्पर्येण कर्मादीनां निमित्त-

उ.]लभ्येत्यर्थः । आदिना द्वित्वादि। तदाह—कर्मणीति । एकस्य यदिति । एकत्वाश्रयो यत्कर्मेत्यर्थः । 'द्व्येकयो'रिति षष्ठीति भावः । परेत्विदं चिन्त्यं, बहुष्वित्यत्र सप्तमीदर्शनेन द्व्येकयोरित्यस्यापि सप्तमीत्वौचित्यात् । तस्मात्प्रातिपदिकार्थस्यैकत्वे सति तद्गतकर्मत्वशक्तौ द्वितीयैकवचनमित्यर्थ उचितः । अयं च सङ्ख्यान्तं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे । त्रिकपक्षे तु कर्मणि द्वितीया भवतीत्येवार्थोऽस्य सूत्रस्य,ततःकर्मण एकत्वे तदेकवचनमित्यर्थः सङ्ख्याबोधकस्य । इदमेवाभिप्रेत्यात्रे एतन्मते 'कर्मण एकत्वे' इत्यादिक्रमेणार्थं दर्शयिष्यति भगवानित्याहुः। नार्थ इति । प्रधानार्थस्योक्तत्वेन विशेषणीभूतार्थानुक्तावपि तेन न्यायेनाऽतिप्रसङ्गविरहात्तन्मात्रबोधनस्य प्रथमया सिद्धत्वाच्चेति भावः । तदभिधानायेति । उक्तार्थानामिति न्यायस्तु प्रधानार्थविषय इति भावः। तेषामेवेति । तथा च सङ्ख्याया विभक्त्यर्थत्वमसम्भावितमिति भावः । सप्तमीनिर्देश इति । ननु द्वितीयायाः सूत्रे श्रुतत्वात्तदपेक्षयैव सप्तमी उचिता, न त्वेकत्वापेक्षया,किं च सङ्ख्यायाः प्रायेण विशेषणत्वस्यैव दृष्टत्वादेकत्वविशिष्टे कर्मणीत्येवार्थ उचित इति चेन्न, कारकस्य प्रातिपदिकार्थत्वेन तत्र विधानाऽनुपयोगाच्छुद्धनियमार्थत्वापेक्षया एकत्वविशेषणतया विधित्वद्वारा आर्थनियमस्यापि सिद्धिरिति विधित्वाय तथैवान्वय उचित इत्याशयात् । तत्र पक्षे यथा प्रातिपदिकेनोक्ते द्वितीयादयो भवन्ति तथा तिङाद्यभिहितेपि

१ 'भिहितेषु सत्सु' । २ 'एकं यत्' ।

प्रथमाऽभावः ॥*॥ यो हि मन्यते—'कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तेष्वभिहि सामर्थ्यान्मे विभक्तीनामुत्पत्तिर्न भविष्यती'ति प्रथमा तस्य न प्राप्नोति क ? ॥ वृक्षः प्लक्षः ॥ किं कारणम् ? ॥ प्रातिपदिकेनोक्तः प्रातिपदि इति ॥ न कचित्प्रातिपदिकेनाऽनुक्तः प्रातिपदिकार्थः, उच्यते च प्रथ सा वचनाद्भविष्यति ॥ तवैव तु खल्वेष दोषः—यस्य ते एकत्वादयो वि क्त्यर्थाः, 'अभिहिते प्रथमाऽभाव' इति प्रथमा ते न प्राप्नोति ॥ क ! पचत्योदनं देवदत्त इति ॥ किं कारणम् ? ॥ तिङोक्ता एकत्वादय इति

प्र.]भावोऽस्त्येवेत्यभिप्रायेणैतदुक्तम् । अभिहित इति । यदा वक्ष्यमाणनां क दीनां विभक्त्यर्थत्वं तदा प्रातिपदिकार्थेनापि प्रथमार्थेन भाव्यं,तस्य च प्रातिपदि नैवोक्तत्वाद्वृक्ष इत्यादौ प्रथमा न प्राप्नोति । एकत्वादीनां तु विभक्त्य तदभिधानाय प्रथमा प्रवर्तत एवेति दोषाऽभावः । प्रत्याख्यानवाद्याह क्वचिदिति । वचनसामर्थ्यात्प्रातिपदिकेनोक्तेऽपि तदर्थे प्रथमा भविष्यति द्वितीयादयस्त्वनभिहिते कर्मादौ सावकाशत्वादभिहिते न भविष्यन्ति तिङोक्ता इति । अनभिहितैकत्वाद्यभिधानाय तव विभक्तिविधानम् । पच

उ.]स्युरित्येतदर्थं स आवश्यकः । 'एकत्वादय' इत्यस्य ते एवेत्यर्थः । एवं 'सङ्ख्यारहितं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थ' इति पक्षे सूत्रमावश्यकमित्युक्तं भवति, इत तरपक्षेषु च न कर्त्तव्यमिति। पञ्चकपक्षेपि सूत्रमावश्यकमिति बहुष्वितिसूत्रे भा कैयटयोः स्पष्टम्। पञ्चकपक्षे सुपां द्योतकत्वाद्वाचकद्योतकयोर्द्योतकयोश्च समुच्च दृष्टत्वादन्यभिहितेऽपि स्यादतः स आवश्यकः। वस्तुतस्तु 'एकत्वादयो विभक्त्य' इत्यस्य सूत्रे प्राधान्येन विभक्तिद्योत्यत्वेन बोधिता इत्यर्थः । एवं 'कर्मादयो वि क्त्यर्था' इत्यस्यापि । यद्यपि द्योतकविषये क्वचिद्विवद्धं सुबद्धमितिन्यायेन समावे दृष्टस्तथापि प्रकृते लक्ष्यानुसाराडुक्तार्थानामित्येवाश्रीयते । परन्त्वयं न्यायः सूत्रो प्रधानविषय इति भावः। उक्तार्थानामिति न्यायस्य द्योतकविषयेपि सञ्चारो दृष्टः ऽधिपरी इति सूत्रे भाष्ये।'अपूपौ द्वा'वित्यादौ व्यभिचारश्च तत्रैवोक्तः। ननु प्रा न्यादेकत्वादीनामेव निमित्तत्वं न कर्मादीनामत आह—कर्माद्याश्रितानामिति माभूवन्नितीति। वाक्यसमाप्तावितिशब्दः।भाष्ये—तेष्वभिहितेषु सामर्थ्यादिति सामर्थ्यमत्रोक्तार्थानामप्रयोगरूपम्।स्वपक्षे नायं दोष इत्याह—एकत्वादीनां तिङ द्वितीयादिषु वैषम्यं दर्शयति—द्वितीयादयस्त्विति। अनभिहितैकत्वाद्यभिधा येति।प्रातिपदिकार्थसूत्रे उपस्थितानभिहित इत्यस्य प्रातिपदिकार्थविशेषणत्वाऽस वेनैकत्वादिविशेषणत्वमिति भावः । कर्तुरेकत्वमिति । येऽपि क्रियायामेव तिङ

१ 'प्वनभिहि' । २ 'मुत्पत्तिर्भवि' । ३ तस्य प्राप्नो' । ४ 'वाचकयोर्द्योतक'

अनभिहिताधिकारं च त्वं करोषि, परिगणनं च ॥ न क्वचित्तिङैकत्वादीनामनभिधानम्, उच्यते च प्रथमा। सा वचनाद्भविष्यति ॥ ननु चेहानभिधानं–वृक्षः प्लक्ष इति ॥ अत्राप्यभिधानमस्ति ॥ कथम् ? ॥ वक्ष्यत्येतत्–'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ती'ति। वृक्षः प्लक्षः। 'अस्ती'ति गम्यते। तवैव तु खल्वेष दोषो यस्य ते कर्मादयो विभक्त्यर्था अभिहिते प्रथमाभाव इति,–प्रथमा ते प्राप्नोति॥ क्व ?॥ 'कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीय'मिति। कटशब्दादुत्पद्यमानया द्वितीययाऽभिहितं

प्र.]च कर्तुरेकत्वं तिङाऽभिहितमिति प्रथमा न स्यादित्यर्थः।परिगणनं चेति। तिङ्कृत्तद्धितसमासैरित्येतत्। अत्र च तिङाऽस्त्वेकत्वस्याभिधानमिति प्रथमाया अप्रसङ्गः। आरम्भवाद्याह–न क्वचिदिति। सर्वत्र च पदमपेक्षितक्रियापदमेव प्रयुज्यते। उच्यते चेति। प्रातिपदिकार्थसूत्रेणेत्यर्थः। भवन्तीपर इति। लट्पर इत्यर्थः। ततश्च 'वृक्ष' इत्यत्रापि तिङैकत्वस्याऽभिधानादनवकाशत्वात्तिङाऽभिहितेऽप्येकत्वादौ प्रथमा भवति। एवमारम्भवादी स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे तमुद्भावयति–तवैवेति। भीष्ममिति। भीष्मादिविशेषणविशिष्टस्य कटस्य करोतिक्रिययेप्सिततमत्वात्कर्मत्वं, तच्च कटशब्दादुत्पन्नया द्वितीययाऽभिहितमिति भीष्मादिभ्यो द्वितीयाया अप्रसङ्गात्प्रथमा प्राप्नोति।आरम्भवादिनस्तु परिगणनारम्भात् कटशब्दादु-

उ.]च्यकारकगतसङ्ख्यामारोप्य तत्रैव तिङर्थसंख्यान्वय इति वदन्ति, तेषामपि आरोपमूलतया सोक्तप्रायैवेति बोध्यम्। अन्यथा तिङर्थाश्रयगताया उक्तत्वेऽपि चैत्रत्वविशिष्टरूपनामार्थगताया अनुक्तत्वेन तदसङ्गतिरेव स्यात्। न च क्रियायाः स्वत एकत्वेन तदारोपानपेक्षत्वेन कर्तृगतैकत्वस्य कथमुक्तत्वम्। तस्यापि साधने द्वित्वाद्यभावबुद्धिनिमित्तके तदनारोपे सत्त्वात्। अन्यथा 'पचत' इत्यादौ द्विवचनाद्यनापत्तिः। मम तु आरोपितयाऽप्युत्तरसङ्ख्यया पूर्वसङ्ख्यायां बाधान्न दोषः। आवृत्तिगतसंख्यारोपेण सहस्रदक्षिणत्वादिवत्। एवं च द्वित्वाद्यभावबुद्धौ द्रव्यस्य निःसंख्यत्वाऽभावेन साधने एकत्वमवगतमेवेति भाष्याशयात्। ननु तिङ्सुपोर्युगपत्प्रवृत्तेर्वक्तुं शक्यत्वेन 'तिङोक्ता' इत्यसङ्गतमत आह भाष्ये–परिगणनं चेति। तथा च तिङ्कृदित्यादिपरिगणनबोधितापवादविषयपर्यालोचनया तिङुत्पत्तिपर्यन्तं सुप्प्रतीक्षत इत्यर्थः। 'अस्तिर्भवन्तीपर' इत्यस्य न्यायसिद्धत्वमाह–सर्वत्र चेति। द्व्येकयोरिति सूत्रस्याऽन्यत्र सावकाशत्वात्सामर्थ्याऽसिद्धिमाशङ्क्याह प्रातिपदिकार्थसूत्रेणेति।'अभिहिते प्रथमाभाव' इति भाष्यस्याऽभिहिते प्रथमाया भावस्य प्रवृत्तेस्त्वयाऽङ्गीकारादित्यर्थः। भीष्मादीनामपि कर्मत्वात्कथं प्रथमाप्राप्तिरत आह–विशेषणविशिष्टस्य कटस्येति। प्रधानगतकर्मत्वोक्तौ विशिष्टगतमपि तदुक्त-

१ 'धिकारं त्वञ्चकरोषि'। २ क्वचिन्न। ३ 'दर्शनीयं शोभन'।

कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति ॥ का तर्हि प्राप्नोति ! प्रथमा ॥ तद्यथा-'कृतः कटो भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीयः' इति क्तेनोत्पद्यमानेन क्तेनाऽभिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न भवति। का तर्हि ? ॥ प्रथमा भवति ॥ नैष दोषः । न हि ममाऽनभिहिताधिकारोऽस्ति,नापि परिगणनम् । सामर्थ्यान्मे विभक्तीनामुत्पत्तिर्भविष्यति । किं च सामर्थ्यम् ॥ किम् ? ॥ कर्मविशेषो वक्तव्यः ॥ अथ वा कटोपि कर्म

प्र.]त्पन्नया द्वितीययाऽभिहितेऽपि कर्मणि भीष्मादिभ्यो द्वितीया सिध्यतीति न दोषः कर्मविशेष इति । भीष्मादियुक्तकटसंबन्धि कर्मत्वं प्रतिपाद्यं । तत्र च यथा कटशब्देन भीष्मत्वादीनामनभिधानात्तदभिधानाय भीष्मादिशब्दप्रयोगस्तथा द्वितीयापि तेभ्यो भविष्यति । नह्यन्यथा तद्विशिष्टत्वं कटस्य प्रत्याययितुं शक्यते। कर्म चेति। यद्यत्करोतिक्रिययाऽऽप्तुमिष्टतमं तत्सर्वं कर्म,द्रव्यं गुणश्च।न ह्यसौ कटमात्रेण संतुष्यति। तत्र करोतिक्रियायां पृथक्सर्वेषां कर्मत्वे प्रत्येकं द्वितीयोत्पत्तिः,पश्चात्

उ.] मेव, विशिष्टस्य तदपेक्षयातिरिक्तत्वाऽभावादिति शङ्कितुरभिमानः ।

आरम्भे दोषाऽभावमाह-आरम्भवादिनस्त्विति । भाष्ये-सामर्थ्यादिति भीष्मादिपदानामपि द्वितीयोत्पादकसामर्थ्यसत्त्वादित्यर्थः । विशिष्टस्य कर्म विशेषणस्यापि द्वितीयोत्पादककर्मत्वशक्तिरूपसामर्थ्यवत्त्वम् । अन्यथा विशि कर्मेत्युक्तिव्याघातः । तच्च न कटपदोत्तरद्वितीययाऽभिहितमिति भावः तदाह-तत्र च यथेत्यादिना । विशिष्टगतैककर्मत्वप्रतिपादनेच्छया प्रयोगः, तत्प्रतिपादनं च नोभयत्र द्वितीयां विनेति भावः । अत्र पक्षे भीष्मा रकर्मत्वाद्यनालिङ्गितशुद्धगुणस्यैवोपस्थितिरितरस्य तद्वैशिष्ट्यप्रतीतौ पश्चाद्विशि ककर्मत्वशक्तिमत्तयोपस्थितिः।तथोपस्थितौ च भीष्माद्युत्तरद्वितीयाऽपि सहकारि तात्पर्यम् । तदाह-नह्यन्यथेति । 'तद्विशिष्टत्वं कटस्ये'त्यनन्तरं-'विशि कर्मत्वं चे'ति शेषः । यथा कटं करोतीत्यत्र विशिष्टकर्मत्वं न प्रतीयते।एवं 'भी कटं करोती'त्यत्रापि विभिन्नविभक्तित्वाद्विशिष्टाऽप्रतीत्या तन्न प्रतीयत इति भाव पश्चादिति । तथा च न विशिष्टस्य कर्मत्वं किं तु क्रियायां कर्मत्वेनान्वि मनसा विशेषणविशेष्यभावबोध इति भाव इत्येके । परे तु साक्षात्फलाश्रयत्वे द्रव्यद्वारा फलाश्रयादेरपि कर्मत्वादिकम् । एवं च भीष्मस्यापि पृथक्कर्मशक्तिवि ष्टस्यैव बोधनं भीष्मपदात् । द्रव्येणाऽभेदान्वयात्तु तस्याः शक्तेर्न क्रियार्थबोधे वि ष्याऽग्रहः, भीष्मकटयोर्बोधश्च विशेषणविशेष्यभावेनैव । 'कारकाणां भावना' इत्यस्य च साक्षात्स्वशक्तिनियामकाश्रयद्वारा वेत्यर्थान्न तद्विरोधः।तदेव ध्वनयन्

१ 'स ममा' ।

भीष्मादयोपि, तत्र 'कर्मणी'त्येव सिद्धम्॥ अथवा कट एव कर्म, तत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यति ॥ अस्ति खल्वपि विशेषः— 'कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयं'मिति चे,'कृतः कटो भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीय' इति चे करोतेरुत्पद्यमानः क्तोऽनवयवेन सर्वं कर्माभिधत्ते, कटशब्दात्पुनरुत्पद्यमानया द्वितीयया यत्कटस्थं कर्म तच्छक्यमभिधातुं

प्र.]कवाक्यतया विशेषणविशेष्यभावः। यद्यपि गुणद्रव्यो करोतिना संवन्धस्तथापि तमप् श्रुत्या प्रकर्षस्याश्रितत्वाद्द्रव्यस्यैव क्रियान्तर उपयोक्ष्यमाणत्वादीप्सिततमत्वात्तस्यैव कर्मसंज्ञा, न गुणस्येति मत्वाह–अथ वेति। तत्सामानाधिकरण्यादिति। भीष्मादीनां स्वयमकर्मत्वेपि विशेष्यसंबन्धिन्यैव विभक्त्या भाव्यम्। तदेकयोगक्षेमत्वात्। केवलानां च प्रातिपदिकानां परश्चेति नियमादप्रयोगार्हत्वात्। ततो यथेश्वरसुहृदः स्वयं निर्द्धना अपि तदीयेन धनेन तत्फलभाज एवं गुणा अपि। क्तप्रत्ययेन द्वितीयाया वैधर्म्यं दर्शयति–अस्ति खल्वपीति। अनवयवेनेति। साकल्येन। सर्वमिति। भीष्मादिगुणगतमपीत्यर्थः। कटस्थमिति। प्रातिपदि-

उ.]आह–'क्रियायां पृथक् सर्वेषां कर्मत्वे प्रत्येकं द्वितीयोत्पत्तिः,पश्चात्त्वेकवाक्यतया विशेषणविशेष्यभाव' इति। पश्चादित्यस्य द्वितीयोत्पत्त्यनन्तरमित्यर्थः। अक्षरस्वारस्यात्। 'पृथक्सर्वेषां कर्मत्वे' इत्यस्य च 'साक्षात्परम्परया वे'ति शेषः। 'द्रव्यगुणयोः करोतिना संबन्ध' इत्यत्रापि स एव शेषः पूरणीयः। संबन्धश्च तदर्थफलाश्रयत्वरूपः। एतेनाऽत्र पक्षे प्रथमं सर्वेषां भावनान्वयः पश्चात्पार्ष्णिकैः परस्परं मनसा विशेषणविशेष्यभावबोध इति परास्तम्। ज्ञानद्वयकल्पनागौरवाच्चाऽननुभवाच्च एकवाक्यतयेति कैयटेन शाब्दस्यैव विशेष्यविशेषणभावस्य स्वीकाराच्चेत्याहुः। क्रियान्तरे–तद्विशेषे आसनशयनादिरूपे। ईप्सिततमत्वादिति। साक्षात् क्रियान्वय्येव हीप्सिततमम्। एवं करणसंज्ञाऽपि साधनतमत्वाद्द्रव्यस्यैवेत्यादि बोध्यम्। परंत्विदं चिन्त्यम्, 'अश्वेन पथा दीपिकया व्रजती'त्यादौ सर्वेषां करणत्वाऽनापत्त्या कारकान्तरापेक्षयैव प्रकर्षो,न तु स्वकक्षायामपीति स्वयमेवोक्तत्वात्। 'गां पयो दोग्धी'त्याकडारसूत्रभाष्याऽसङ्गतेश्चेति दिक्। अथवेति। सामानाधिकरण्यं नाम–अनेकस्य पदस्य विशेष्यतयैकार्थबोधकत्वं, यदि भिन्नशक्तित्वं स्यात्तदा शक्तिभेदेनाऽर्थस्यापि भेदादेकार्थत्वं भज्येत। तस्माद्विशेष्यसमानशक्तिकत्वं तदभिन्नविशेषणानामिति नियमात्तत्समानविभक्तिकत्वमेव। फलाश्रयत्वादिवत्तत्समानाधिकरणत्वमपि विभक्त्युत्पत्तौ नियामकमिति तदुपपादयति—ततो यथेति। यथा मैत्रीभङ्गभिया सधनो निर्धनस्य स्वधनेन स्वसमानवासोऽलङ्कारादीन्

१ 'दर्शनीयं शोभन'। २ क्वचिन्न। ३ 'पार्ष्ठिकः'। ४ 'वेति'।

न हि कर्मविशेषः॥ तवैव तु खल्वेष दोषो [यस्य ते एकत्वादयो विभक्त्यर्थाः 'अभिहिते प्रथमाऽभावः' इति प्रथमा ते न प्राप्नोति ॥ क ? ॥ एको द्वौ बहव इति॥ किं कारणम् ? ॥ प्रातिपदिकेनोक्ता एकत्वादय इति ॥ कर्मादि- ष्वपि वै विभक्त्यर्थेष्ववश्यमेकत्वादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः—कर्मण एकत्वे

प्र.] कार्थगताया एव कर्मशक्तेर्वाचिका द्वितीयेत्यर्थः। न कर्मविशेष इति। भीष्मादि- गुणगतं कर्मत्वमभिधातुं न शक्यमित्यर्थः। एवं युक्त्या प्रत्याख्यानवादी स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे दूषणमाह—तवैवेति। एष दोष इति। वक्ष्यमाणः। प्राति- पदिकेनोक्ता इति। अनभिहितैकत्वाद्यभिधानाय तत्र विभक्तिविधानं, तानि चैक- दिभिरेवोक्तानीति प्रथमाया अप्राप्तिः। आरम्भवादी परस्य तुल्यदोषतामाह—कर्मा- दिष्वपीति। यस्यापि कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तेनाप्येकवाक्यता 'बहुषु बहुवचन'- मित्यादेः 'कर्मणि द्वितीये'त्यादीनाञ्चाभ्युपगन्तव्या। गुणप्रधानभाव एव तु तत्र विपरीतः। तत्र प्रातिपदिकार्थगतैकत्वादिविशिष्टे कर्मणि द्वितीयेत्येवमादिर्वाक्यार्थ- स्तस्य संपद्यते। कर्मण एकत्वे इति। नन्वेकत्वादीनां विशेषणत्वमभिधानेन, कर्मादीनाञ्च विशेष्यत्वं, तत्र कस्मात्कर्मणो विशेषणत्वं प्रतिपाद्यते। नैष दोषः- प्रातिपदिकार्थस्यैकत्वे सति तद्विशिष्टस्य कर्मणो वाचिका द्वितीयेत्ययमत्रार्थो विव-

उ.] करोति एवं सामानाधिकरण्यभङ्गभिया स्वशक्तिं तत्रारोप्य स्वसमानविभक्तिकत्वं संपादयतीति भावः। नन्वेवमेव 'कृतः कट' इत्यादावपि भीष्मादिभ्यो द्वितीया स्यादत आह भाष्ये—अस्ति खल्वपीति। भीष्मादिगुणगतमित्यस्य तद्गुणविशिष्ट- गतमित्यर्थः। गुणगतं कर्मत्वमिति। भाष्ये कर्मशब्दः शक्तिपर इति भावः। अयं भावः—क्तस्य धातोरुत्पत्त्या प्रकृतिगतकर्माऽभावादन्यगते तत्राऽभिधाने यद्यत्प्रकृतिवाच्यक्रियानिरूपितकर्मत्वशक्तिमत्तत्सर्वगता साऽभिधीयत इति युक्तम्। द्वितीयायाः प्रातिपदिकादुपपत्त्या स्वप्रकृतिभूतप्रातिपदिकार्थकर्मत्वलाभात्तदेव बोध्यं नान्यदिति। 'भीष्मं कट'मित्यादौ आरम्भवादे पूर्वोक्तप्रथमाप्राप्तिरूपदोषाऽभावा- देष इत्यनुपपन्नमत आह—वक्ष्यमाण इति। तिङभिहिते वचनसामर्थ्याद्दोषपरिहारेऽपि प्रकृत्यभिहिते दोषः, तयाऽनभिहितैकत्वादिके वृक्ष इत्यादौ तस्याश्चारितार्थ्यमि- त्याह—अनभिहितैकत्वादीति। 'एकं पश्ये'त्यादौ द्वितीया तु कर्मणोऽनभिहित- त्वादेकत्वे उक्तेपि भविष्यतीति मत्वा प्रथमाऽभावापत्तिरेव कृता। ननु कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वे एकत्वादीनां निमित्तत्वं कथमतस्तदुपपादयति—यस्यापीति। प्राति- पदिकार्थगतैकत्वादिविशिष्टे कर्मणीति। सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनैकत्वविशिष्ट- कर्मशक्तावित्यर्थः। वाचिकेति। बोधिकेत्यर्थः। द्योतकत्वपक्षस्यैवोचितत्वात्, एक-

१ क्वचिन्न। २ कोष्ठान्तर्गतः पाठः क्वचिन्न। ३ 'स्याऽर्थगतधर्माभावात्तद्गते तत्रा'

कर्मणो द्वित्वे, कर्मणो बहुत्वे इति। न चैकत्वादीनामेकत्वादयः सन्ति। अथ सन्ति, ममापि सन्ति। तेष्वनभिहितेषु प्रथमा भविष्यति॥ अथ वोभयवचना ह्येते द्रव्यं चाहुर्गुणं च। यत्स्थोऽसौ गुणस्तस्यानुक्ता एकत्वादय इति कृत्वा प्रथमा भविष्यति। अथ वा सङ्ख्या नामेयं परप्रधाना, सङ्ख्येयमनया विशेष्यम्। यदि चाऽत्र प्रथमा न स्यात् सङ्ख्येयमविशेषितं स्यात्। अथ वा वक्ष्यति तत्र वचनग्रहणस्य प्रयोजनम्—'उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्या'दिति। अथ वा समयाद्भविष्यति॥यदि सामयिकी, न नियोगतः,अन्याः

प्र.]क्षितः।ततश्च प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकेणान्येषामेकत्वादीनां विशेषणीभूतानामभावादेक इत्यादौ भवतोपि प्रथमा न स्यादित्यर्थः। अथ सन्तीति। व्यतिरिक्तानीत्यर्थः। तदुक्तं हरिणा—'निमित्तमेक इत्यत्र विभक्त्या नाभिधीयते। तद्गतस्तु यदेकत्वं विभक्तिस्तत्र वर्त्तते।'इति। यथा शतमित्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तं शतसङ्ख्याऽन्या,अन्या च विभक्तिवाच्या प्रातिपदिकार्थगतैकत्वसङ्ख्या,तथैक इत्यत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तविभक्तिवाच्ये द्वे एकत्वे। एवं शब्दशक्त्याश्रयेणैकत्वादिभेदेनैव समाधायाऽभेदपक्षेपि समाधातुमाह—अथ वेवि। गुणोपसर्जनं द्रव्यं प्रातिपदिकेनाभिधीयते। द्रव्योपसर्जनस्तु गुणो विभक्त्यर्थः। यथा शौक्ल्यमिति गुणोपसर्जनद्रव्याभिधायिनः शुक्लशब्दाद्द्रव्योपसर्जने तस्मिन्नेव गुणे भावप्रत्ययः। यत्स्थोऽसाविति। यस्मिन्नेव द्रव्ये स्थित एकत्वादिगुणस्तस्य द्रव्यस्याऽनुक्ता एकत्वादयः प्राधान्येनेति भावः। सङ्ख्येयमविशेषितमिति। केवलस्य प्रातिपदिकस्य प्रयोगाऽभावात्प्रथमाया अभावे एकादिशब्दानुच्चारणात्। एवं युक्त्या प्रथमोत्पत्तिं प्रतिपाद्य

उ.]त्वादीनां विशेषणतयैव भानात्। एवं चैकत्वविशिष्टे प्रातिपदिकार्थे प्रथमेत्यर्थे तदपेक्षयाऽतिरिक्तं यत्रैकत्वं वृक्ष इत्यादौ तत्रैव स्यान्न त्वेक इत्यादावित्याह—ततश्चेति। 'उक्तार्थाना'मित्यत्र प्रधानाऽर्थविषयत्वादेकत्वे उक्तेऽपि प्रधानकर्माभिधानाय द्वितीयादीनामेतन्मतेऽपि सिद्धिरिति तद्दनापत्तिर्नाऽकारि।एतद्भाष्यं हरिणाप्येवमेव व्याख्यातमित्याह—तदुक्तमिति। निमित्तम्—प्रवृत्तिनिमित्तम्। द्वे एकत्वे इति। द्वयोरपि तयोर्ब्राह्मणौ द्वावित्यादाविवैकरूपेणैव भानान्न बोधावृत्त्यनुभवविरोधौ। इयं च कल्पना शब्दशक्त्याश्रयेत्याह—एवं शब्देति। अत्रापि पक्षे प्रातिपदिकेनैकत्वविशिष्टद्रव्याभिधानाद्दोषस्तदवस्थोऽत आह—गुणोपसर्जनमिति। द्रव्योपसर्जन इति। गुणगुणिनोरभेदाच्चैकः पट इति सामानाधिकरण्यम्। ननु प्रातिपदिकस्यैकत्वादिविशिष्टे शक्त्या तेनैव द्रव्यं विशेषयितुं शक्यं,किं तत्र विभक्त्येत्यत आह—केवलस्येति। अयं भावः—वृद्धव्यवहाराच्छक्तिग्रहः, वृद्धव्यवहारश्च

१ 'समयाद्वे'तिवार्त्तिकमत्र लुप्तं स्यात्। २ 'यिकी विभक्तिर्न नि'।

कस्माच्च भवन्ति?॥कर्मादीनामभावात्॥षष्ठी तर्हि प्राप्नोति। शेषलक्षणा ... अशेषत्वान्न भविष्यति ॥ एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति—एकस्मिन्नपि द्विवचन बहुवचने प्राप्नुतो, द्वयोरप्येकवचनबहुवचने प्राप्नुतो, बहुष्वप्येकवचनद्विवचने प्राप्नुतः ॥ अर्थतो व्यवस्था भविष्यति ॥ परिगणनं कर्तव्यम् ॥*॥ तिङ्त द्धितसमासैः परिसङ्ख्यानम् ॥*॥ तिङ्क्तद्धितसमासैः परिसङ्ख्यानं कर्तव्य

प्र.]वचनेन प्रतिपादयितुमाह—अथ वेति। समयादिति । 'परश्चे'त्यस्मात्प्रत्ययं प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलेत्येवंरूपादित्यर्थः। कर्मादीनामिति । 'कर्मण्येव द्वि ये'त्येवं द्वितीयादीनां नियतत्वात् । षष्ठी तर्हीति । कर्माद्यभावः शेष इति भा अशेषत्वादिति । प्रातिपदिकार्थस्य प्रथमाविधावुपयोगात्तस्य चाऽव्यतिरिक्त सद्भावात् । अर्थतो व्यवस्थेति । सामर्थ्यादित्यर्थः । 'एक' इत्यत्रैकमेवैकत्वं, प्रातिपदिकेनाभिहितमित्यप्राप्ता प्रथमा समयवशेन प्राप्यते । तत्र यथा सम पालितो भवत्येकत्वानुगुणं चाऽन्यत्र तदभिधाने दृष्टसामर्थ्यं वचनं भवति, कर्तव्यमित्यर्थः । तदेवं सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इति दर्शनाश्रयेण सूत्रं स्थापित

उ].विभक्त्यन्तेनैवेति विभक्तिसमभिव्याहृते गृहीतायाः शक्तेस्तदभावेऽनुद्बोधात नुपस्थित्या सङ्ख्येयमविशेषितम् । एवं च पदार्थोपस्थित्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽभिहि विभक्त्युत्पत्तिरिति। लोकव्यवहारे प्रयुज्यमानानामेव साधूनां साधुत्वान्वाख्या मिदं शास्त्रमिति वृद्धव्यवहारे एव किं मूलमिति न शङ्क्यम् । भाष्ये—न निय इति । न नियमत इत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थस्याऽशेषत्वात्कथं तत्र षष्ठीत्यत कर्मादीति । तावन्मात्रमेव शेष इत्यभिमानः । अव्यतिरिक्तस्येति । अतिरि विशिष्टो व्यतिरिक्तस्तदभिन्नस्येत्यक्षरार्थः । एवं च 'कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरि शेष' इति नाऽत्र षष्ठी, तदतिरिक्तस्य कस्याप्यप्रतीतेरिति भावः । अर्थ समयपरिपालनाय विभक्तौ कथमर्थतो व्यवस्थेत्यत आह—सामर्थ्यादिति । तदे पपादयति—एक इत्यत्रेति । विरुद्धविभक्त्यपेक्षयाऽनुवादकविभक्तिर्न्याय्येति पक्षद्वयेऽपि दोषाऽभावप्रतिपादनात्सङ्ख्या सुबर्थ इति दर्शने सूत्रं कार्यं, दर्शनान्तरे स्थितम्। तत्रारम्भपक्षे परिगणनादिप्रवृत्तिं बोधयितुमाह—तदेवमिति।सङ्ख्या वि क्त्यर्थ इति। सूत्रे प्राधान्यात्तस्या विभक्तिद्योत्यता,कारकं तु तद्विशेषणत्वेन दर्शनमित्यर्थः।भाष्ये—तिङ्क्रियते कट इति। न चात्र सङ्ख्याकारकयोरुभयोरु 'सङ्ख्या विभक्त्यर्थ'इति पक्षेपि नेदमनभिहिताधिकारप्रयोजनमिति तिङ्ग्रहणं मितिवाच्यम्।सङ्ख्यायाः क्रियायामेवान्वयेन कारकगतसङ्ख्यायाः शब्देनानभिधा त्याशयः । एवं च 'पचत्योदनं देवदत्त' इत्यादौ 'तिङोक्ता एकत्वादय' इति

१ अर्थतो व्यवस्था' इति वार्त्तिकमत्र लुप्त मित्यन्ये । २ क्वचिन्न । ३ 'त्यर्थः'

तिङ्—क्रियते कटः । तिङ्[1] ॥ कृत्—कृतः कटः । कृत् ॥ तद्धितः—औपगवः । कापटवः । तद्धित ॥ समास—चित्रगुः शबलगुः । समास[2] ॥*॥ उत्सर्गे हि प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्तिवचनम् ॥*॥ उत्सर्गे हि प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्तिर्वक्तव्या ॥ क ? ॥ कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयं शोभनमिति[2] । कटशब्दादुत्पद्यमानया द्वितीययाऽभिहितं कर्मेति कृत्वा

प्र.]औपगव इति।अपत्यापत्यवत्संबन्धस्य तद्धितेनोक्तत्वात्षष्ठी न भवति। चित्रगुरिति । समासेन स्वस्वामिसंबन्धस्याऽभिधानात्षष्ठ्यभावः । उत्सर्ग इति । अन-

उ.]न प्राप्नोतीति पूर्वोक्तभाष्यमेकदेश्युक्तिरिति यथा कथंचिद्व्याख्येयमिति सूचितम्। तिङ्कृतोरिव तद्धितसमासयोः कस्मिंश्चिद्विभक्त्यर्थेऽविधानादाह—अपत्यापत्यवदिति। तद्धितोक्तत्वादिति । तद्धितान्तोक्तत्वादित्यर्थः । नन्वेतयोः संबन्धस्य प्रातिपदिकार्थत्वेनाऽशेषत्वान्न षष्ठीप्राप्तिः । कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तो हि तत्र शेषः । न च कर्मादिव्यतिरिक्त एव शेष इत्याशयेनैते उदाहरणे।यद्वा—संबन्धो न प्रातिपदिकार्थः,प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयभिन्नत्वादिति वाच्यम् , घटपदाद्घटघटत्वयोः संबन्धस्य भानेन तत्र षष्ठ्या दुर्वारतापत्तेः । तत्र हि नैतदन्यतमेनाभिधानमिति चेत्सत्यम्, वाक्येऽस्य संबन्धस्य षष्ठ्यर्थत्वं दृष्ट्वाऽत्राप्यप्रातिपदिकार्थत्वमित्यभिमानात् । किं च 'का तर्हि स्यात् ? शेषलक्षणा षष्ठी, अशेषत्वान्न, समयाच्च द्वितीयैवे'त्यग्रिमग्रन्थेन 'कटं भीष्म'मित्यादावभिहितत्वादप्राप्तद्वितीयासाधनार्थं परिगणनमित्येतत्खण्डनपरेण परिगणनप्रत्याख्यानवदेतयोरुदाहरणत्वाऽभावस्यापि कथनेन तद्धितसमासोदाहरणमधिकमित्यर्थस्यापि[3] कथनात् । अनेकमन्यपदार्थ इति सूत्रे भाष्येप्यनयोरनुदाहरणत्वं सूचितम् । न च शतेन क्रीतः शत्यः, प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदक इत्यादि तद्धितसमासोदाहरणमिति वाच्यम् । 'प्राप्तोदक'इत्यादौ प्राप्तोदककर्मेत्यादिप्रकारेणैव बोधः । तत्र विशेष्ये तन्निरूपकत्वैबाधेन[4] विशेषणमादाय तात्पर्याऽवसानमिति द्वितीयादिप्रयोजककर्मत्वादेः शब्दादबोधेन द्वितीयाद्यप्राप्तेः । एवं च विशेषणत्वव्यत्यासोपि न । उपजीव्यस्यैकधर्मिबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य च न बाधः । 'चित्रगु'रित्यादौ चित्राणां गवामयमित्यादौ यथा तस्य षष्ठीप्रयोजकता तथात्रापि स्यात्,तेनैव रूपेण भानादिति बोध्यम्।एवं यथा क्रीतशब्दे धातुना क्रियोपस्थाप्यते, न तेन रूपेण शत्यशब्देनेति न तदर्थे इतरकारकान्वयः । इदं च कर्तृकर्मणोरित्यत्र भाष्ये ध्वनितम् । अतो न तदर्थकर्मणो विभक्तिप्राप्तियोग्यता । एवमसांप्रत[5]मित्यादिनिपातैरपि न तेन रूपेण क्रियायाः कारकस्य चोक्तिरिति न तदन्वयिनि विभक्तिप्रसक्तिः । अतो निपातेनाभिहितत्वाद्विभक्त्यनुत्पत्तिरित्यपि चिन्त्यमेव ।

१ कचिन्न । २ 'शोभनं दर्शनीयमिति' । ३ 'समासग्रहणमधिक' । ४ 'बोधेन' । ५ 'एवं च सां' ।

भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति॥ का तर्हि स्यात् ?। षष्ठी ॥ शेषलक्षणा षष्ठी, अशेषत्वान्न भविष्यति ॥ अन्या अपि न प्राप्नुवन्ति॥ किं कारणम्?॥ कर्मादीनामभावात् ॥ समयश्च कृतः—'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्ययः' इति, न चान्या उत्पद्यमाना एतमभिसंबन्धमुत्सहन्ते वक्तुमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति ॥ अथवा कटोपि कर्म भीष्मादयोपि, तत्र 'कर्मणी'त्येव सिद्धम् ॥ अथ वा कट एव कर्म, तत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यति । तस्मान्नार्थः परिगणनेन ॥*॥ द्वयोः क्रिययोः कारकेऽन्यतरेणाभिहिते विभक्त्यभावप्रसङ्गः ॥*॥ द्वयोः क्रिययोः कारकेऽन्यत-

प्र.]भिहित इति सामान्येनोच्यमान इत्यर्थः । यत्र बहूनि प्रातिपदिकानि समानाधिकरणानि विवक्षितानि तत्रैकयोगक्षेमत्वादेकत उत्पन्नया द्वितीयया सर्वप्रातिपदिकार्थगतं कर्मत्वमभिहितमित्यन्येभ्यो द्वितीया न स्यात्। परिगणनमन्तरेणाप्येतं दोषं परिहर्तुं पृच्छति—का तर्हीति : 'अनभिहित' इति पर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे च दोषदर्शनात्तन्निराकरणाय दोषोद्भावनं कर्तुमाह—द्वयोरिति । प्रासाद आस्त इत्यत्र सदिक्रियाया आसिक्रियायाश्चैकमधिकरणं प्रासादाख्यम् । तच्चान्यतरेण सदिप्रत्ययेन घञाऽभिहितमित्यभिहिते नेति सप्तमी न प्राप्नोति । अभिहितादन्यत्रेत्यत्रापि पक्षेऽभिहितत्वादधिकरणस्याभिहितादन्यत्वं नास्तीति न प्राप्नोति। द्रव्यं च कारकं मन्तव्यं, तद्व्यतिरेकेण शक्तिसद्भावे प्रमाणाऽभावात् । न तावत्प्रत्यक्षं द्रव्यव्यतिरिक्तस्व-

उ.]'नारद इत्यबोधि स'इत्यत्रापि'नारद इती'त्यनेन श्रीकृष्णीयज्ञानाकारानुवादकत्वान्न द्वितीयादिप्रसक्तिरित्यलम् । परिगणनफलमाह भाष्ये—उत्सर्गो हीति। तद्व्याचष्टे—सामान्येनेति । एकयोगक्षेमत्वादिति । एकार्थबोधकत्वस्यैव सामानाधिकरण्यपदार्थत्वादिति भावः। भाष्ये—कर्मादीनामभावादिति। अनभिहितकर्मादीनामभावादित्यर्थः । अन्येति । प्रथमेत्यर्थः । एतमभिसंबन्धं—सामानाधिकरण्यरूपम् । इतरसंबन्धानवच्छिन्नविशेष्यविशेषणभावः सामानाधिकरण्यम् । द्वितीया भविष्यतीति । अस्याशय उक्तः । तस्मान्नार्थ इति । भीष्मादिभ्यो द्वितीयादेः प्रसङ्गान्तरेण वारणाद्व्यावर्त्याऽन्तरस्याऽभावाच्चेति भावः । यत्तु एतद्बलेन निपातेनाभिधानमिति वदन्ति । तदयुक्तम् , उक्तरीत्या निष्फलं च, विभक्त्यर्थे यदव्ययं तेन समासविधायकाऽसङ्गतिश्चेति दिक्। तन्निराकरणायेति। न तु परिगणनप्रत्याख्यानमूलकोऽयं दोषः। घञः कृत्त्वेन परिगणनेऽपि दोषतादवस्थ्यादिति भावः। नास्तीति। अभिहितत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदो नास्तीत्यर्थः । ननु क्रियाभेदे शक्तिभेदात्सदिनिरूपितस्याभिहितत्वेपि आसिनिरूपितस्याऽभिहितत्वाऽसिद्धिरित्यत आह—

१ क्वचिन्न । २ 'एनमभि' । ३ 'उत्सहते' । ४ नावच्छिन्न ।

रेणाभिहिते विभक्तिर्न प्राप्नोति ॥ क ? ॥ प्रासादे आस्ते शयने आस्त इति ॥ किं कारणम् ? ॥ सदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति कृत्वा सप्तमी न प्राप्नोति ॥*॥ न वाऽन्यतरेणा[1]ऽनभिधानात् ॥*॥ न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अन्यतरेणाऽनभिधानात्' । अन्यतरेणाऽत्राऽनभिधानम् । सदिप्रत्ययेनाऽभिधानम् , आसिप्रत्ययेनाऽनभिधानम् । यतोऽनभिधानं तदाश्रया सप्तमी भविष्यति ॥ कुतो नु खल्वेतत्सत्यभिधाने चाऽनभिधाने चानभिहिता[3]श्रया सप्तमी भविष्यति, न पुनरभिहिताश्रयः प्रतिषेध इति ? ॥ ॥*॥ अनभिहिते हि विधानम् ॥*॥ अनभिहिते हि सप्तमी विधीयते, नाऽभिहिते प्रतिषेधः ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्राऽन्या चाऽन्या च क्रिया,यत्र तु खलु सैव क्रिया तत्र कथम्–आसने आस्ते, शयने शेत इति ?। अत्राप्यन्यत्वमस्ति ॥ कुतः ? ॥ काल[4]भेदात्साधनभेदाच्च । एकस्यात्रा-

प्र.]परिच्छेदि समुपजायते।द्रव्यस्वरूपातिरेकेण शक्तिरूपानुपलम्भात्।प्रत्यक्षाऽप्रवृत्तौ च तत्पूर्वकस्याऽनुमानस्यापि शक्तिसद्भावावेदने नास्ति प्रवृत्तिः । कार्यं च द्रव्यस्वरूपायत्तमेवेति कार्यव्यतिरेकादपि नास्ति शक्तिसद्भावाऽवगमः । पर्युदासं शक्तिसाधनपक्षञ्चाश्रित्याह–न वेति। प्रसज्यप्रतिषेधवाद्याह–कुतो नु खल्विति।पर्युदासमाश्रित्याह–अनभिहिते हीति । पर्युदासेपि दूषणमाह–यद्यपि तावदिति । आसन आस्त इत्यत्रैकैवासनक्रिया, तस्याश्चाधिकरणं ल्युटाऽभिहितमिति सप्तम्या अप्राप्तिरित्यर्थः। अत्राप्यन्यत्वमिति । भिन्नपदप्रत्याय्ये भिन्ने आसनक्रिये इत्यर्थः। एकपदोपात्ते क्रियासाधनसंबन्धे अनेन विभक्तयो निवार्यन्ते न तु वाक्योपात्ते ।

उ.]द्रव्यं चेति । तद्व्यतिरेकेणेति।गुणसमूहो द्रव्यमिति भावः।न(च)तावत्प्रत्यक्षमिति।शक्तेरतीन्द्रियत्वादित्यर्थः। स्वरूपेति। शक्तिस्वरूपेत्यर्थः। अत एव संवन्धस्य दुर्ग्रहत्वात्तत्पूर्वकमनुमानमपि नेत्याह–तत्पूर्वकस्येति । ननु यथा दाहके सत्यपि दाहादिकार्यस्य कादाचित्कत्वाऽनुपपत्या शक्तिरवगम्यते तद्वदिहाप्यस्त्वत आह–कार्यंचेति।द्रव्यस्वरूपेति।नतु तद्व्यतिरिक्तशक्त्यायत्तमित्यर्थः।शक्तिसाधनपक्षंचेति। एकस्यैव परस्परविरुद्धकर्तृकर्मादिव्यपदेशः शक्तिं गमयति। एवं चैकनिरूपितशक्तेरभिधाने तच्छक्त्यन्तरस्यानुक्तत्वमेवेत्येतदाशयः।पर्युदासपक्षे कुत इति प्रश्नानुपपत्तिरत आह–प्रसज्येति। द्रव्यं कारकमित्यपि बोध्यम्। एकैवासनक्रियेति ।तथा च तन्निरूपिता शक्तिरप्येकैवेति भावः। प्रत्यभिज्ञयैकत्वावगतेः कथमन्यत्वमत आह–भिन्नपदेति । प्रत्यभिज्ञा तु साजात्यनिबन्धनेति भावः । नन्वेमनभिहित इति सूत्रं व्यर्थमत आह–एकपदेति। अत एव गोघ्नाय हन्ति, कृतं कटमानय भीमाद्बिभेती-

१ क्वचिन्न । २ 'धानेनभिहि' । ३. 'धानाश्रया' । ४'साधनभेदात्कालभेदाच्च' ।

सेरासिः साधनं, सर्वकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य बाह्यं साधनं, वर्तमानकालश्च प्रत्ययः ॥ किं पुनर्द्रव्यं साधनमाहो स्विद्गुणः ? ॥ किं चातः ? ॥

प्र.]आसिः साधनमिति । 'आसन'मित्यत्र याऽऽसिक्रिया तस्या आसिक्रिया साधनम् । कथमेतदिति चेत् । उच्यते—आस्यतेऽस्मिन्नित्यासनमुच्यते । यत्र चासनक्रियाऽऽस्ते संनिधीयते ततस्तदपेक्षं तदासनमुच्यते । एवं सामर्थ्यादासेराश्रिः कर्ता भवति । नन्वेवं सत्यासनमित्यत्र याऽऽसिक्रिया साऽन्यस्या आसिक्रियायाः साधनं भवति । न त्वस्या अन्या । एवं तर्ह्यर्थान्तरेऽस्य ग्रन्थस्य तात्पर्यम् । तदयमत्र परमार्थः—आसनशयनकरणापादानसंप्रदानादिशब्दैरासनादिक्रियायोग्यं वस्तुमात्रमनुद्भूतशक्तिकमभिधीयते । तत्र शक्त्युद्भवप्रतिपादनाय विभक्तिरवश्योत्पाद्या । ततश्चासिः साधनमिति साधनान्तरनिरासः क्रियते । शब्दव्युत्पत्तये केवलमत्राऽऽसिक्रियोपादीयत इत्यर्थः। सर्वकालश्च प्रत्यय इति। कालविशेषानुपादानेन ल्युटो विधानात् । बाह्यमिति । देवदत्तादिकमित्यर्थः । किं पुनरिति। यदि द्रव्यं साधनं तदा तदेकमेव, तच्चाभिहितमिति पूर्वोक्तपरिहारो न सङ्गच्छते ।

उ.]त्यादौ चतुर्थ्यादय इति भावः।तथा च पदभेदकृतभेदमर्थे आरोप्य तन्निरूपितशक्तिभेदोऽपीत्यभिप्रायः । एकस्येत्यस्याऽर्थमाह—आसनमित्यत्रेति । आसनत्वसिद्ध्यनुपपत्तिलक्षणसामर्थ्येनाऽऽसिसाधनत्वमाह-आस्यत इति। आस्ते इति स्वोक्तस्य व्याख्यानं—संनिधीयत इति। अस्मिन्निितिप्रत्ययार्थत्वेन निर्दिष्टवस्तुन आसिक्रियासन्निधानमन्तरेणासनत्वायोगादासिक्रियासाधनत्वं कृत्प्रकृत्यर्थस्यासेः स्वाधिकरणद्रव्यद्वारेष्टव्यम् । तदाह—एवंसामर्थ्यादिति । 'कर्त्ता भवती'त्यस्य कारकं साधनं भवति, स्वप्रकृतिकल्युडन्तार्थद्वारेत्यर्थः । एकस्यात्रासेरिति भाष्ये—आसिः शेतेरप्युपलक्षणम् । नन्वेवं ल्युट्प्रकृतिभूताऽऽसिक्रियायास्तिङन्तोपात्ता आसिक्रिया साधनमिति भाष्योक्तं न सिद्धमित्याशङ्कते—नन्विति।केचित्तु आसनक्रिया—आस्तेऽस्मिन्नित्यासनमिति व्युत्पत्तिः । प्रकृतिभूत आस्तिरस्त्यर्थः । तदर्थस्यापि लोके प्रयोगदर्शनात् । एवं शेतिरपि तिष्ठत्यर्थो जलाशय इत्यादौ । उभयत्राप्यासिग्रहणमुपलक्षणम् । एवं च भाष्यं समञ्जसमेवेत्याहुः । वस्तुमात्रमिति । नासनादिक्रियाधिकरणत्वेन तद्बोधः, किं त्वासनत्वेनेत्यर्थः । तदेवाह—अनुद्भूतशक्तिकमिति । शब्दव्युत्पत्तये इति । अनुलोमादिवद्रूढा एवेत्यर्थः । अत एव पङ्क इत्यादौ केनेति कर्त्राकाङ्क्षावदासनमित्युक्ते न तदाकाङ्क्षा। 'अतएव आसिः साधनमित्यस्य साधनान्तरनिरासे तात्पर्यमुक्तम् । प्रयोजनं वदन्विचारस्य प्रकृते सङ्गतिमाह—यदि द्रव्यमिति। अत्र द्रव्यमित्यस्य शक्त्यनाविष्टं द्रव्यमित्यर्थः । ननु इ-

१ 'नाऽऽसादि' ।

यदि द्रव्यं साधनं, नैतदन्यद्भवत्यभिहितात्। अथ हि गुणः साधनं, भवत्येतदन्यदभिहितात्। अन्यो हि सदिगुणोऽन्यश्चाऽऽसिगुणः॥ किं पुनः साधनं न्याय्यम्?॥ गुण इत्याह॥ कथं ज्ञायते?॥ एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति–'क्व देवदत्त' इति। स तस्मायाचष्टे–'असौ वृक्षे' इति॥ कतरस्मिन्?॥ यस्तिष्ठतीति। स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वाऽन्येन शब्देनाभिसंबध्यमानः कर्ता संपद्यते। द्रव्ये पुनः साधने सति यत्कर्म, कर्मैव स्यात्, यत्करणं करणमेव, यदधिकरणमधिकरणमेव ॥*॥ अनभिहितवचनमनर्थकं प्रथमाविधानस्याऽनवकाशत्वात् ॥*॥ अनभिहितवचनमनर्थकम्॥ किं कारणम्?॥ 'प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात्'। अनवकाशा प्रथमा, सा वचनाद्भविष्यति॥ सावकाशा प्रथमा॥ कोऽवकाशः?॥ अकारकम्–वृक्षः प्लक्ष

प्र.]अथ शक्तिः साधनं,तदा तस्या भेदादभिहितत्वाऽनभिहितत्वसंभवाद्भवति समाधानमिति मन्वानस्य प्रश्नः। आश्रितत्वाच्छक्तिरेवाऽत्र गुणशब्देन विवक्षिता।।स एव पृच्छति–किं पुनरिति। गुण इत्याहेति। अयं भावः–यदि द्रव्यं साधनं स्यात्तदा तस्यैकरूपत्वात्तन्निबन्धनाऽवाधितप्रत्यभिज्ञाविषयत्वान्नानार्थक्रियाकरणनिबन्धनो व्यपदेशभेदो न स्याद्दृश्यते चासाविति नानाशक्तिसद्भावावगमः सिद्धः॥ सूत्रं प्रत्याख्यातुमाह–अनभिहितवचनमिति। 'क्रियते कटः' 'कृतः कट' इत्यादिषु द्वितीयादिनिवारणायाऽनभिहिताधिकारः क्रियते। यदि चात्र द्वितीयादयः स्युस्ततः प्रथमा निरवकाशैव स्यात्। तस्मादनवकाशत्वात्प्रथमैव द्वितीयादीनां बाधिका भविष्यतीति नार्थोऽनभिहिताधिकारेणेत्यर्थः।वृक्ष इति।क्रियापदमत्र न श्रूयत इति विभक्त्यन्त-

उ.]शब्दोपात्तस्याधिकरणत्वेपि यच्छब्दोपात्तस्य कर्तृत्वं भविष्यति शब्दभेदेन भेदादत आह–अयं भाव इति। शब्दभेदमात्रेणाऽर्थभेदाऽसिद्धिरिति भावः। 'वृक्षे देवदत्तस्तिष्ठति वृक्षं पश्ये'त्यादौ दोषाच्च। द्रव्यमिति। शक्तिरहितं शुद्धं द्रव्यमित्यर्थः। तन्निबन्धनेति। एकरूपत्वनिबन्धनेत्यर्थः। नानार्थक्रियेति। अर्थक्रियानिरूपितभिन्नकारणत्वनिबन्धन इत्यर्थः। नानाशक्तीति। एवं च प्रसज्यप्रतिषेधेपि न दोष इति ध्वनितम्। अत्र हि पक्षे अभिहितायां शक्तौ नेत्यर्थः। तत्र या शक्तिरभिहिता तस्यां मा भूत्प्रत्ययः, या त्वनभिहिता तद्बोधनाय स्यादेव प्रत्यय इति बोध्यम्। सूत्रं प्रत्याख्यातुमिति। 'एकत्वादयो विभक्त्यर्थाः' इति पक्षेपीत्यर्थः। भाष्ये–अनवकाशत्वादिति। नन्वेवं कृतः कट इत्यादावेव, न कटं करोतीत्यादावित्यत्र किं विनिगमकमिति चेन्न, मात्रग्रहणेनानभिहितविभक्त्यर्थाधिक्ये प्रथमाया अप्रवृत्तेः। 'कृत' इत्यादौ तद्घटकप्रत्ययेनाभिधानेनाधिक्याऽभाव इति भावः।

१ 'तस्मा आचष्टे'। २ 'नार्थक्रिया'। 'कारण'। ३ 'च द्विती'। ४ 'शुद्धद्रव्य'।

इति ॥*॥ अवकाशोऽकारकमिति चेन्नाऽस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति ॥*॥ अवकाशोऽकारकमिति चेत् । तन्न ॥ किं कारणम् ?॥ ['अस्तिर्भवन्तीपरःप्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति'] ॥ अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते।'वृक्षः''प्लक्षः'।अस्तीति गम्यते॥ ॥*॥ विप्रतिषेधाद्वा प्रथमाभावः॥*॥ अथ वा द्वितीयादयः क्रियन्तां, प्रथमा वेति, प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन । द्वितीयादीनामवकाशः—'कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीय'मिति । प्रथमाया अवकाशः—अकारकं—वृक्षः प्लक्ष इति । इहोभयं प्राप्नोति—कृतः कटो भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीय इति । प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन॥न सिध्यति । परत्वात् षष्ठी प्राप्नोति ॥ शेषलक्षणा षष्ठी, अशेषत्वान्न भविष्यति ॥ ॥*॥ कृत्प्रयोगे तु परं विधानं षष्ठ्यास्तत्प्रतिषेधार्थम्॥*॥ कृत्प्रयोगे तु परत्वात्षष्ठी प्राप्नोति । तत्प्रतिषेधार्थमनभिहिताधिकारः कर्तव्यः । कर्तव्यः कट इति ॥ स कथं कर्तव्यः ? ॥ यद्येकत्वादो

प्र.]राऽप्राप्तिं मन्यते। अस्तिर्भवन्तीपर इति। ज्ञातं वस्तु परं प्रतिपादयितुं शब्दः प्रयुज्यते, ज्ञानं च सत इति यत्र क्रियापदान्तरस्याऽप्रयोगस्तत्रोत्सर्गतःसत्ताप्रतीतिरित्यस्तीतिक्रियापदानुषङ्गात्कर्तरि तृतीयाप्रसङ्गादनवकाशा प्रथमेत्यर्थः । विप्रतिषेधाद्वेति । सावकाशत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते । षष्ठीति । क्रियाकारकसंबन्धसद्भावात् । अशेषत्वादिति । प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेकाऽभावात् । कर्तव्यः कट इति । प्रथमां परत्वाद्बाधित्वा 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति षष्ठी प्राप्नोतीति तद्बाधनार्थं

उ.]अस्तिर्भवन्तीपर इति। प्रथमाया अपि'कर्मणि द्वितीये'त्यादिसाहचर्येण क्रियायोग एव प्रवृत्तेरिति भावः। ज्ञानं च सत इति । बुद्धिसत इत्यर्थः । अनवकाशत्वमुक्त्वा विप्रतिषेधोपन्यासोऽसङ्गत इत्यत आह—सावकाशत्वमभ्युपगम्येति। 'नीलमिदं न तु रक्त'मित्यादौ रक्तत्वादिनिवृत्तिपरे वाक्ये सत्ताया अनावश्यकत्वादस्तिर्भवन्तीपर इत्यस्याऽभावात् । साहचर्यं च सर्वत्र न व्यवस्थापकमित्यभिमानः । वैतण्डिकोक्तिरियमिति तात्पर्यम् । अनेन वस्तुतो निरवकाशत्वमेवेति सूचितम्। उक्तरीत्या तत्रापि सत्ताऽऽक्षेपात्।अत एव 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमे'ति न्यासः सङ्गच्छत इति बोध्यम् । स्पष्टं चेदं प्रातिपदिकार्थसूत्रे भाष्ये । अशेषत्वादिति।'अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न' इत्यनेकमिति सूत्रोक्तरीत्या प्रातिपदिकार्थत्वेन प्रातिपदिकार्थकारकव्यतिरिक्तत्वरूपशेषत्वाऽभावादिति भावः । षष्ठी प्राप्नोतीति । न च 'कृत्याना'मिति विभक्तेन षष्ठीनिषेधकत्वात्तत्प्राप्तिः । न च नात्रोभयप्राप्तिः, तदधिकाराऽभावे उभयप्राप्तेरपि सत्त्वादिति

१ लुप्तं स्यात् । २ 'प्रथमेति' । 'प्रथमा वेति' । ३ 'साया अव' ।

विभक्त्यर्थाः ॥ अथ हि[1] कर्मादयो विभक्त्यर्था नार्थोऽनभिहिताधिकारेण ॥

कर्मणि द्वितीया ॥२।३।२॥

॥*॥ समयानिकषाहायोगेषूपसङ्ख्यानम् ॥*॥ समयानिकषाहायोगेषूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्।[समया]समया ग्रामम्।[समया]॥[निकषा]निकषा ग्रामम्।[निकषा]॥हायोगे—हा देवदत्तम्, हा यज्ञदत्तम्॥अपर आह-॥*॥द्वितीयाविधानेऽभितःपरितःसमयानिकषाऽध्यधिधिग्योगेषूपसङ्ख्यानम्॥*॥द्वितीयाविधानेऽभितःपरितःसमयानिकषाऽध्यधिधिग्योगेषूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। अभितो ग्रामम्। अभितः॥ परितो ग्रामम्। परितः॥ समया ग्रामम्। समया॥ निकषा ग्रामम्। निकषा॥ अध्यधि ग्रामम्। अध्यधि॥ धिग्जाल्मम्। धिग् वृषलम्। धिग्॥ अपर आह-॥*॥ 'उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु।

प्र.]ऽनभिहिताधिकारः ॥ [अनभिहिते] ॥

कर्मणि। समया ग्राममिति। सामीप्यसंबन्धे षष्ठ्यां प्राप्तायां द्वितीयाविधिः। एवं निकषायोगे। हाशब्दः शोकादिवृत्तिरिति तद्योगे षष्ठ्येव प्राप्नोति। अभितो ग्राममिति। 'पर्यभिभ्यां चे'ति तसिलन्तावभितःपरितःशब्दावुभयतःसर्वत इत्यनयोरर्थयोर्वर्तेते। तद्योगे षष्ठ्येव प्राप्नोति। आभिमुख्यवृत्तिरपि विभक्तिप्रतिरूपको निपातोऽभितःशब्दोस्ति सोऽपीह गृह्यते, तद्योगेऽपि षष्ठी प्राप्नोति। अध्यधि ग्राममिति। 'उपर्यध्यधसः सामीप्ये' इति द्विर्वचनम्। अधिशब्दोऽत्रोपर्यर्थे वर्तते इति षष्ठी प्राप्नोति। धिग्जाल्ममिति। धिक्शब्दस्य निन्दार्थत्वात्तद्योगे षष्ठ्याः प्राप्तिः। हा तातेत्यादौ त्वन्तरङ्गत्वात्संबोधनविभक्तिरेव भवति। उभसर्व-

उ.]वाच्यम्, एकसूत्रपक्षे दोषात्। योगविभागस्तु भाष्यकृता वक्ष्यते,न वार्तिककारेण। यद्येकत्वादय इति।प्राधान्येन विभक्तिद्योत्या सङ्ख्यैव,कारकं तु तद्विशेषणत्वेन, तदेदं सूत्रं कार्यमित्यर्थः। एवमग्रेपि व्याख्येयम्। 'उक्तार्थाना'मिति न्यायः शास्त्रोपात्तप्रधानार्थविषय एव, कारकस्य प्राधान्येन तत्त्वे तु व्यर्थम्। ननु तदापि द्योतकसमावेशस्य दृष्टत्वात् कृतः कट इत्यादौ, क्रियते कट इत्यादौ च तद्वारणाय स आवश्यक इति चेन्न। आद्ये विशेष्यत्वेन भानेन तस्य द्योत्यत्वाऽसंभवात्। अन्त्ये क्रियां प्रति तस्य विशेषणत्वेपि कटपदार्थे तत्त्वाऽभावेन तदुत्तरद्वितीयाद्योत्यताया असंभवाच्चेति दिक्। [अनभिहिते] ॥

कर्मणि।सामीप्यसंबन्धे इति।समयाशब्दशक्यस्यापि सामीप्यस्य तत्प्रधानार्थनिरूपितं संबन्धत्वमपि। यथा 'राज्ञः स्व'मित्यत्र स्वत्वस्येति भावः। सामीप्यानन्तर्यादीनां न षष्ठ्यर्थत्वमिति तु समभिव्याहृतपदार्थभिन्नसामीप्यादिपरम्। उपर्यर्थे

१ क्वचिन्न। २ 'याऽभिधाने'।

द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' ॥*॥

उभ[1] सर्व इत्येताभ्यां तसन्ताभ्यां योगे द्वितीया वक्तव्या । उभतो ग्रामम् । सर्वतो ग्रामम् ॥ धिग्योगे—धिग् जाल्मम् , धिग् वृषलम् ॥ उपर्यादिषु त्रिष्वाम्रेडितान्तेषु द्वितीया वक्तव्या । उपर्युपरि ग्रामम् । अध्यधि ग्रामम् । अधोधो ग्रामम् ॥ 'ततोन्यत्रापि दृश्यते' । न[2] देवदत्तं प्रतिभाति किं चित्[3] । बुभुक्षितं न प्रति भाति किंचित् ॥ [कर्मणि द्वितीया] ॥

तृतीया च होश्छन्दसि ॥२।३।३॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ तृतीया यथा स्यात् ॥ अथ द्वितीया सिद्धा ?

प्र.]तसोरिति ।उभसर्वयोस्तसाविति षष्ठीसमासः।उभयशब्दावयवस्योभशब्दस्यानु-करणमुभशब्द इत्युभयशब्दो गृह्यते, द्विवचनटाब्विषयत्वादुभशब्दस्य तसन्तस्या-भावात्। दृश्यत इति,—दृशिग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम्। न देवदत्तं प्रतीति। पञ्चम्याः प्राप्नोति। प्रतिशब्दश्चाऽत्र क्रियाविशेषक उपसर्गो न तु कर्मप्रवचनीय इत्युदाहृतं केनचित्किंचित्स्मृतमिति दर्शनाऽस्याऽनेकस्मृत्युपन्यासः ॥ [कर्मणि द्विती] ॥

तृतीया च । किमर्थमिति । अन्तरेणाप्येतत्सूत्रं द्वितीयातृतीये सिद्धे इति प्रश्नः । तृतीयेति । देवतोद्देशेनाऽग्नौ हविःप्रक्षेपो जुहोत्यर्थः, तत्र यवाग्वा द्वितीया प्राप्तेति तृतीया विधीयते । अथ द्वितीयेति । किमप्राप्ता द्वितीया चकारेण विधी-

उ.]वर्त्तते इति। उपरिसामीप्ये वर्त्तत इत्यर्थः । संबोधनेति।संबोधनविभक्तेः पदा-न्तराऽनपेक्षत्वादित्यर्थः । उभसर्वइत्येताभ्यामिति भाष्यस्य—एतत्प्रकृतिकाभ्या-मित्यर्थः । उभशब्दात्तसोऽनुत्पत्त्याऽस्याऽयुक्तत्वं परिहरन्नुक्तस्याऽर्थस्य वार्त्तिकाक्षरला-भस्तथा दर्शयति—उभसर्वयोरिति । ननु वृत्तिविषये पूर्वमेवाऽयचः प्रवृत्तेस्त-त्प्रकृतिकत्वं न तस इत्यत आह—उभयेति । उभेति तद्घटितोभयशब्दलक्षक-मिति भावः । ननु कर्मप्रेति । अन्यथा 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' इत्येव सिद्धं स्या-दित्यर्थः । [कर्मणि द्वितीया] ॥

तृतीया च । अस्योदाहरणेऽग्निहोत्रशब्दो हविःपरस्तत्र द्वितीया, तत्समाना-धिकरणयवागूशब्दादनेन तृतीयाऽपि, विरुद्धविभक्त्यर्थोऽनवरुद्धत्वाच्च सामानाधिक-रण्यमिति सूत्रमतम्, भाष्यमतं च । 'एवं तर्हि तृतीयापि सिद्धे'त्यादेर्भाष्यस्यैक-प्रत्युक्तिक्रमेण पूर्वपक्ष्युक्तित्वात् । ननु जुहोतेः प्रीणात्यर्थत्वेऽग्निहोत्रशब्दो हवि-परः, तद्विशेषणं यवागूरिति भावः । यद्यपि अग्नौ हविरिति चिन्त्यं, पदे जुहोति अग्नौ जुहोतीत्यादिश्रुतिविरोधात् । तस्माद्द्वेधे आधारे प्रक्षेप इत्येव युक्तम्, तथापि प्रकृताभिप्रायमेतत् । तत्र यवाग्वाः कर्मत्वाद्द्वितीया प्राप्तेत्यर्थः । चकारेण द्विती-

१ 'उभय सर्व'। २ क्वचिन्न । ३ अस्य स्थाने—'हा देवदत्तं' पा० । ४ द्वितीया सिद्धा ? । [सिद्धा] 'कथं सिद्धा' । ५ ...

सिद्धा ॥ कथम् ? ॥ 'कर्मणी'त्येवं ॥ तृतीयाऽपि सिद्धा ॥ कथम् ? ॥ 'सुपां सुपो भवन्ती'त्येव ॥ असत्येतस्मिन्—'सुपां सुपो भवन्ती'ति तृतीयार्थोऽयमारम्भः। यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति॥ एवं तर्हि तृतीयापि सिद्धा॥ कथम् ? ॥ 'कर्तृकरणयोः' इत्येव ॥ अयमग्निहोत्रशब्दोऽस्त्येव ज्योतिषि वर्त्तते । तद्यथा—'अग्निहोत्रं प्रज्वलित'मिति ॥ अस्ति हविषि वर्तते । तद्यथा—'अग्निहोत्रं जुहोती'ति ॥ जुहोतिश्चाऽस्त्येव प्रक्षेपणे वर्तते । अस्ति प्रीणात्यर्थे वर्त्तते ॥ तद्यदा तावद्यवागूशब्दात्तृतीया, तदाऽग्निहोत्रशब्दो ज्योतिषि वर्तते, जुहोतिश्च प्रीणात्यर्थे । तद्यथा–'यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति'। अग्निं प्रीणाति॥ यदा यवागूशब्दाद्द्वितीया तदाऽग्निहोत्रशब्दो हविषि वर्तते जुहोतिश्च प्रक्षेपणे । तद्यथा—'यवागूमग्निहोत्रं जुहोति' । यवागूं हविरग्नौ प्रक्षिपति ॥ [तृतीया च] ॥

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥२।३।४॥

इह कस्मान्न भवति—किं ते बाभ्रवशालङ्कायनानामन्तरेण गतेनेति?॥

प्र॰]यतेऽथ तृतीयया मा बाधीति पक्षे चकारेणाभ्यनुज्ञायत इति प्रश्नः । असत्येतस्मिन्निति । न हि पाणिनेः सूत्रकरणकाले कात्यायनवचनस्य भावः । अग्निहोत्रमिति। अग्निर्ज्वलित इत्यर्थः। अग्निं प्रीणातीति । 'अग्निषु हूयमाने'ष्विति प्रीणात्यर्थे जुहोतेः प्रयोगदर्शनात् । [तृतीया च होः] ॥

अन्तरा। अन्तरेण गतेनेति। अन्तरशब्दोऽत्र विशेषवाची। 'विशेषेण ज्ञातेन

उ॰]विधानात्प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह—किमप्राप्तेति।प्रयोजनान्तरसिद्धये तस्यावश्यकत्वादसत्येतस्मिन्नित्ययुक्तमत आह—नहीति । एवं च वुद्धावसति तस्मिन्नुपायान्तरपरं सूत्रमिति भावः। 'एवं तर्हि तृतीयापी'त्यादि भाष्यं पूर्वपक्ष्युक्तिः । अर्थभेदात्सा न युक्तेति स्फुटत्वाद्भाष्ये नोक्तम् । अग्निष्विति बहुवचनेन सामानाधिकरण्यावगतेरर्थान्तराऽसम्भवात्प्रीणात्यर्थत्वमित्यर्थः।यत्तु मीमांसका 'अग्निहोत्र'शब्दस्य कर्मनामधेयत्वं तत्प्रख्यन्यायात्, 'स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासा'विति दर्शनाच्च । एवं च करणभूते होमे समानाधिकरणस्याग्निहोत्रस्य करणत्वात्–तृतीयायां प्राप्तायां पक्षे द्वितीयार्थमिदम् । यवाग्वा अपि करणत्वादेव तृतीया सिद्धेति । तन्न सूत्रानुगुणं, नापि भाष्यानुगुणं, 'कर्मणी'त्यनुवृत्तेः । पाणिनीयस्मृतेर्वचनरूपत्वेन जैमिनीयाया न्यायरूपत्वेन तद्बाधकताया अस्यां उचितत्वाच्च । एवं च 'यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोती'त्यादिवाक्ये नामधेयत्वाऽभावः । अत एव यवागूमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिसिद्धिरिति दिक् ॥ [तृतीया च] ॥

१क्वचिन्न ।२ 'त्येवं' ।३ 'भवन्तीत्येव तृती' ।४ 'यद्यवाग्वा' । ५'प्रज्वलयतीति' । ६'अग्नीन्'।७'पणे वर्त्तते'।८'यथा' क्वचिन्न । ९'ज्ञानेन' । १० 'अस्या अभ्युचि' ।

'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे'ति[1] ॥ अथ वा यद्यपि तावदन्तरेणशब्दो दृष्टाऽपचारो[2] निपातश्चाऽनिपातश्च । अयं तु खल्वन्तराशब्दोऽदृष्टापचारो निपात एव। तस्याऽस्य[3] कोऽन्यो द्वितीयः सहायो[4] भवितुमर्हति अन्यदतो निपातात् । तद्यथा—'अस्य गोर्द्वितीयेनाऽर्थ' इति गौरेवानीयते, न गर्दभः ॥*॥ अन्तरान्तरेणयुक्तानामप्रधानवचनम् ॥*॥ अन्तरान्तरेणयुक्तानामप्रधानग्रहणं कर्त्तव्यम् । अप्रधाने द्वितीया भवतीति वक्तव्यम् । अन्तरा त्वां मां च कमण्डलुरिति, कमण्डलोर्द्वितीया मा भूदिति ॥ कः पुनरेतान्

प्र.] किं ते प्रयोजन'मिति वाक्यार्थः। लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति। तृतीयान्तो लाक्षणिकः, विभक्तिप्रतिरूपकस्तु निपातः प्रतिपदोक्तः । दृष्टापचार इति । दृष्टव्यभिचारः, अनिपातस्याऽपि भावात् । अन्तराशब्द इति। नन्वन्तराशब्दोऽप्यनिपातष्टाबन्तोऽस्ति—'अन्तरायां पुरि वसती'ति, तत्कथमसावदृष्टाऽपचारः ? । एवं तर्हि टाबन्तस्य लाक्षणिकत्वात्स्त्रीत्वापेक्षटाबाश्रयत्वाद्बहिरङ्गत्वाच्चाऽग्रहणं मन्यते। अथ वा परस्परसाहचर्यान्निपातयोर्ग्रहणमिति वाच्यम् । अप्रधान इति । युष्मदस्मदोः विशेषणत्वादप्राधान्यं, कमण्डलोस्तु विशेष्यत्वात्प्रधानता। कः पुनरिति । अन्तरा

उ.] अन्तरान्तरेणयुक्ते ॥ अन्तरेणेतितृतीयान्ताऽभिप्रायेण प्रश्न इत्याह—अन्तरेति । गतशब्दो ज्ञातार्थक इति भावः । बहिरङ्गत्वादिति । बहिरङ्गत्वस्य शास्त्रेऽनाश्रयणाच्चिन्त्यमिदम् । लाक्षणिकत्वेनपरिहारे तेनैवाऽन्तरेणेत्यस्य व्यावृत्तौ भाष्यानुपपत्तिस्तदवस्था पूर्वस्मादविशेषश्चेत्यत आह—अथवेति। साहचर्यमत्र सादृश्यम्। 'कोऽन्यः सहाय' इति भाष्ये। 'प्रयोगे' इति शेषः। कार्ये सदृशस्यैव सहायत्वं तथा प्रयोगेपीति भावः ।

परस्परेति। अन्तरासाहचर्यादन्तरेणेत्यतृतीयान्तं तत्साहचर्यात्तदटाबन्तमेवं निपातयोरेव ग्रहणसिद्धिरिति भावः । न च परस्परसाहचर्यादनव्यययोरेव ग्रहणं कुतो नेति वाच्यम् । व्याख्यानात् । यत्तु—अव्यययोः स्वरादौ चादौ वा पाठे परस्परसाहचर्यसंभवेप्यनव्यययोः पाठाऽभावात्साहचर्यस्य वक्तुमशक्यत्वादिति, तन्न, उक्तभाष्येण सादृश्यस्य सहप्रयोगे नियामकताया उक्तत्वात्। वस्तुतस्तु युक्तशब्दसंनिधानात्सम्बन्धिनि नित्यसाकाङ्क्षयोरेवैतयोर्ग्रहणम् । न च टाबन्तोन्तराशब्दः ... अनावृतदेशत्वेन, परिधानीयत्वेनैव च तेन बोधादिति भाष्याशयः । अस्य गोर्द्वितीयेनेति । द्वितीयशब्दोऽत्र सहायवाची । 'मध्ये' इत्यर्थकेनाऽन्तरेणेत्यादि कमण्डलोरपि योगात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह—अन्तरेति । अन्तरेत्यादेर्मध्यवर्तीत्यर्थः, ननु कमण्डलोरिति । अभेदस्य सत्त्वेपि तस्य षष्ठीप्रयोजकत्वाऽभावेन तदप्रयोग...

१ 'स्यैव ग्रहणमिति'। २ 'न दृष्टापचारको' । ३ 'तस्य को' । ४ 'सहायो द्वितीयो' । ५ 'आबन्तो' । ६ क्वचिन्न ।

कमण्डलोर्योगः ? ॥ यत्तत्त्वां च[1] मां चाऽन्तरा तत्कमण्डलोः स्थानम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ?॥ न वक्तव्यम् ॥ कमण्डलोर्द्वितीया कस्मान्न भवति ? ॥ 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी'ति प्रथमा भविष्यति॥[अन्तरान्तरे]॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ २।३।५ ॥

॥*॥ अत्यन्तसंयोगे कर्मवद्वचनम् ॥*॥ अत्यन्तसंयोगे कालाध्वानौ

प्र.]न्तरेणशब्दाभ्यामाधेयप्रधानमध्यवचनाभ्यां युष्मदस्मदर्थस्यैवाऽवधेर्योगो न तु कमण्डलोरिति मत्वा प्रश्नः । यत्तदिति । 'मध्ये' इत्येतस्मिन्नर्थे तयोर्वर्तनादवधेरपि ताभ्यां योगोऽस्ति, आधारार्थत्वादाधेयस्य कमण्डलोः । अन्तरा तदिति । अत्र भाष्यकारेण मध्यमात्रवचनोऽन्तराशब्दः प्रयुक्तो, न त्वाधाररूपमध्यवाची । अन्यथा तत्स्थानमिति सामानाधिकरण्यं न स्यात् । कमण्डलुयोगप्रतिपादनाय चैवं प्रयोगः । लौकिके तु प्रयोगे मध्य इत्युद्भूताधारशक्तिके मध्येऽन्तराशब्दो वर्तते । उपपदविभक्तेरिति । अस्तीति क्रियानुषङ्गात्कमण्डलोः कर्तृत्वम् । तच्च तिङाऽभिहितमिति प्रथमा कारकविभक्तिः। सा चाऽन्तरङ्गा, क्रियाकारकयोः संबन्धस्याऽन्तरङ्गत्वात् । उपपदार्थेन तु क्रियाद्वारकः संबन्ध इति तन्निमित्ता बहिरङ्गा विभक्तिः ।

उ.]विभक्तिप्रयोजकत्वमपि नेति भावः । आधारार्थत्वादिति । आधारपरतन्त्रत्वादित्यर्थः । तस्य तत्परतन्त्रत्वे समानन्यायेनाधेयपरतन्त्र आधार इति कमण्डलोरपि तद्योग इति भावः । नत्वाधाररूपेति आधारशक्तिप्रधानेत्यर्थः । तत्स्थानमिति । अन्यथा तत्र स्थानमिति वक्तव्यं स्यादिति भावः । कमण्डलुयोगेति । अत्यन्तभेदप्रतिपादनद्वारेत्यर्थः । उद्भूताधारेति । तस्य चाधेये आधाराधेयभावेनैवान्वये साधुत्वं, न तु केनचिद्भेदान्वये इति भावः । 'उपपदविभक्ते'रिति न्यायमूलकं, न वाचनिकमित्याह—सा चेति । क्रियाद्वारक इति । सर्वत्र संबन्धस्य यत्किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलकत्वात् ,यथा स्वत्वं क्रयादिनिबन्धनमिति भावः।युक्तिरत्र शिथिला,सर्वत्र प्रथमाया एवापत्तेः,युष्मदाद्यर्थेपि सत्ताकर्तृत्वस्याऽव्यभिचारात्।न चैवं सूत्राणां वैयर्थ्यं, न्यायानुगतेऽर्थे किं कुर्मः । तस्माद्वचनमेवेदम् । अत एव 'नमस्यति देवा'नित्यत्रानेन न्यायेन द्वितीयां वक्ष्यति भाष्यकृत् । तत्र हि क्रियाकारकभावेनैवान्वयादित्यन्ये । न च विशेषणे संबन्धस्योद्भूततया प्रतीतेस्तत्रैव षष्ठ्यपवादत्वेन सम्बन्धार्थिकैव द्वितीयेति वाच्यम् । प्रथमापवादत्वस्यापि सम्भव इत्याशयात् । 'उपपदविभक्ते'रिति वचनात्तु षष्ठ्यपवादत्वमेव न प्रथमाऽपवादत्वमित्युत्तराशयः । प्रथमाया अपि कारकविभक्तित्वं, क्रियाजनकेऽर्थे तस्या अपि विधानादिति बोध्यम् । तदुक्तं—कमण्डलोः कर्तृत्वं तिङाऽभिहितमिति ।

१ चः क्वचिन्न ।

कर्मवद्भवत इति वक्तव्यम्॥ किं प्रयोजनम्?॥ 'लाद्यर्थम्'। लादिभिरभि- यथा स्यात्–[लादिभिरभिहिते द्वितीया मा भूत्[2]]। आस्यते मासः, शय्यते क्रोशः॥अथ वत्करणं किमर्थम्?॥ स्वाश्रयमपि यथा स्यात्–आस्यते मासम्, शय्यते क्रोशम्। 'अकर्मकाणां भावे लो भवती'ति भावे लो यथा स्यात्। तत्तर्हि वक्तव्यम्?॥ न वक्तव्यं। प्राकृतमेवैतत्कर्म। यथा कटं करो-

प्र.] कालाध्वनोः। पाणिनीये सूत्रन्यासे सति 'मासमास्यते देवदत्तेने'ति भाव एव लादयः स्युर्न तु कर्मणि। ततश्चास्यते मासः, आसितो मासः, आसितव्यो मासः, स्वासो मास इति प्रयोगानुपपत्तिरिति वार्त्तिकारम्भः–अत्यन्तसंयोग इति। अनत्यन्तसंयोगे तु अधिकरणसप्तम्येव भवति–'अमावास्यायां यजत' इति। लाद्यर्थमिति। आदिशब्देन निष्ठादीनां ग्रहणम्। तथा चोदाहृतम्। कर्मातिदेशे नैव च 'मासमास्ते देवदत्त' इति द्वितीयायाः सिद्धत्वान्नाऽर्थः सूत्रेणेति भाव:। स्वाश्रयमपीति। यथा 'ब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रिये वर्तितव्य'मिति ब्राह्मणकार्याणि क्षत्रिये क्रियन्ते न तु स्वाश्रयाणि निवर्त्यन्ते, तद्वदत्रापि कर्मकार्याण्यतिदिश्यन्ते न स्वाश्रयाणि निवर्त्यन्ते। यद्येवमन्तरेणापि वतिं स्वाश्रयाणि कार्याणि भविष्यन्ति, नैतदस्ति। स्वाश्रयकार्यनिवृत्तये तद्रूपासङ्ग आशङ्क्येत। प्राकृतमेवेति। सकर्मक-

उ.] कालाध्वनो। लाद्यर्थमित्युत्तरं 'लादिभिरभिधानं यथा स्या'दिति भाष्ये पाठमभिप्रेत्याह–नतु कर्मणीति। 'अकर्मकधातुभिर्योग' इति तु न विधायकमिति प्रागेव निरूपितम्। लाद्यर्थमित्युत्तरं भाष्ये पाठान्तरं–'लादिभिरभिहिते द्वितीया मा भू'दिति। तत्त्वयुक्तम्, प्रकारान्तरेण लप्राप्तेरभवात्। नन्विदं वार्त्तिकं सकर्मकाकर्मकविषयम्, अकर्मकविषयं वा?। नाद्यः। 'मासं पठति वेदं देवदत्त' इत्यादौ मासादिकर्मण्यपि लाद्यापत्तौ मासः पठ्यते वेदं देवदत्तेनेत्यादिप्रयोगापत्तेः। नान्त्यः। सङ्कोचे मानाऽभावात्। सकर्मकार्थं 'कालाध्वनो'रित्यस्यावश्यकत्वे 'न तर्हीदानीमिदं सूत्रं कर्त्तव्य'मिति भाष्यविरोधापत्तेश्चेति चेत्,–उच्यते। सर्वमिदं वार्तिकं, सूत्रं च न कार्यमित्येव तात्पर्यम्। न च 'मासः पठ्यते वेदं देवदत्तेने'- त्यस्याप्यापत्तिः। उभयसन्निधावन्तरङ्गे मुख्ये च द्रव्यकर्मण्येव लप्रवृत्तिरिति न दोषः। द्रव्यकर्मणोऽन्तरङ्गत्वं च धात्वन्तरार्थानङ्गस्वार्थकर्मत्वेन। वार्तिकप्रामा- ण्येन 'गौणे कर्मणि दुह्यादे'रित्यादिवद्भाष्यप्रामाण्येनाऽत्राप्येवंविधकल्पनाश्रयणात्। एवं च 'प्राकृतमेवे'ति पक्षेपि न दोषः। अत्र पक्षे 'आस्यते मास' इति कर्म- ले 'यत्राऽक्रियये'ति वक्ष्यमाणरीत्याऽवश्यकेनाप्यनेन द्वितीया तु न, अत्यन्तसंयो- गस्य व्याप्तिरूपस्य धातुनोक्तत्वात्। यद्येवमिति। अकर्मणि कर्मशब्दप्रयो-

1 'स्यादिति'। 2 क्वचिन्न।

शकटं करोतीति । एवं मन्यते—यत्र कश्चित्क्रियाकृतो विशेष उपजायते, तस्याय्यं कर्मेति । न चेह कश्चित्क्रियाकृतो विशेष उपजायते॥ नैवं शक्यम् । इह हि दोषः[1] स्यात्—आदित्यं पश्यति,हिमवन्तं शृणोति, ग्रामं गच्छतीति[2] । तस्मात्प्राकृतमेवैतत्कर्म । यथा—कटं करोति, शकटं[3] करोतीति ॥ यदि तर्हि प्राकृतमेवैतत्कर्म, 'अकर्मकाणां भावे लो भवती'ति भावे लो न प्राप्नोति—आस्यते मासं देवदत्तेनेति ? ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । 'अकर्मकाणा'मित्युच्यते, न च केचित्कालभावादिभिरकर्मकास्त एवं विज्ञा-

प्र.]व्यापनादिधात्वर्थाङ्गे आसनादावास्यादीनां वर्तनात्स्वाभाविकमेतत्कर्मेत्यर्थः । ततश्च 'मासमास्ते' इत्यस्य मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थः । नियतत्वाच्च प्रयोगस्य कट आस्त इत्यादौ आसनमात्रेऽनङ्गीकृतक्रियान्तरे आसिर्वर्तत इति अतिप्रसङ्गो नोद्भावनीयः।किमर्थं तर्हि वार्त्तिककारेणाऽतिदेश आरब्ध इत्याह—एवं मन्यत इति। यत्र कश्चिदिति । यथा 'काण्डानि लुनाती'त्यादौ । आदित्यमिति । न हि दर्शन-क्रिययाऽऽदित्ये प्रत्यक्षानुमानसमधिगम्यः कश्चिद्विशेष उत्पद्यते। केवलं दर्शनक्रिय-याऽऽप्तुमिष्टतमत्वादादित्यःकर्म,तद्वन्मासमास्त इति मासोऽपीत्यर्थः।न च केचिदिति। यद्यपि क्रियामात्रप्रातिपादने कालादीनामभावात्तदभावनिबन्धनमपि संभवत्यकर्म-कत्वं, तथापि धातूनामन्यपदार्थत्वेनाश्रयणात्तेषां प्रयोगान्तरे तदर्थानामेव कालादि-

उ.]वत्यर्थावगतात्रतिदेशस्वाभाव्यादेव स्वाश्रयसिद्धेरिति भावः। तद्रूपासङ्ग इति । कर्मशब्दरूपस्याऽऽसङ्गः—सबन्धः,संज्ञात्वमित्यर्थः। धात्वर्थाङ्गे इति । आसनपूर्वके व्यापने धातोर्वृत्तिरित्यर्थः । नन्वनया रीत्या 'कटमास्ते' इत्यपि स्यादत आह—नियतत्वाच्चेति । भाष्ये एकदेशी वार्त्तिकाशयमाह-एवं मन्यते इत्यादिना । तद्दूषयति—नैवं शक्यमिति । पुनर्वार्त्तिकारम्भ आवश्यक एवमपीत्याशङ्कते—यदि तर्हीत्यादिना । तर्हि तद्वक्तव्यं कर्मवदिति यदुक्तं तदित्यर्थः । उत्तरयति सिद्धान्ती—न वक्तव्यमिति । अकर्मकाणामित्युच्यते इति । 'गत्यादिसूत्रे' इति शेषः । तत्र योगविभागेन सजातीयापेक्षनियमेन सिद्धे तत्सूत्रेऽकर्मकग्रहणात्कालादिभिन्न-कर्मरहिताऽर्थबोधकानामेव शास्त्रेऽकर्मकग्रहणेन ग्रहणमिति बोध्यत इति भावः । अकर्मकग्रहणं सामर्थ्यादत्यन्ताऽविद्यमानकर्मकग्रहणार्थमेव स्यादत आह—न चेति। एवं च तदर्थाऽसम्भव इति भावः । तस्मात्तत्सामर्थ्यान्निषेधप्रतियोगिसमर्पककर्म-शब्देन मासादीनामग्रहणं, तदाह—त एवमित्यादि । क्वचिदिति । कालादीनां कर्मत्वप्रयोजकव्याप्त्यादिरहितेऽर्थे इत्यर्थः। इदं गतिसूत्रे निरूपितम् । यद्यपीति । 'अकर्मकाणा'मित्यस्य—कर्मानन्वय्यर्थप्रतिपादकानामित्यर्थ इत्यभिप्रायः । तथापि

१ 'इहापि न स्यात्' । २ 'गच्छति' । ३ क्वचिन्न ।

स्यामः—'क्वचिद्ये अकर्मका' इति ॥ अथ वा—येन कर्मणा सकर्मकाश्चाऽक-काश्च भवन्ति तेनाऽकर्मकाणाम्, न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः॥ अथ यत्कर्म भवति, न च भवति, तेनाऽकर्मकाणाम्, न चैतत्कर्म क्वचिदपि [2]भवति ॥ न तर्हीदानीमिदं सूत्रं वक्तव्यम् ॥ वक्तव्यं च ॥ किं प्रयोजनम् यत्राऽक्रिययाऽत्यन्तसंयोगस्तद[3]र्थं—क्रोशं कुटिला नदी, क्रोशं रमणीया वनराजि

अपवर्गे तृतीया ॥ २।३।६ ॥

॥*॥ क्रियाऽ[4]पवर्गे ॥*॥ क्रियाऽपवर्ग इति वक्तव्यम् । साधनापवर्गे भूत्—मासमधीतोऽनुवाको, न चानेन गृहीत इति ॥ [अपवर्गे] ॥

प्र.]संबन्धदर्शनात्तैरकर्मकत्वाऽसंभवात्सामर्थ्याद्विशेषाङ्गीकरणमिति द्रव्यकर्मणाऽक-कत्वं विज्ञायत इत्यर्थः। क्वचिदिति। द्रव्य इत्यर्थः। अथ वेति। अन्तरङ्गत्वाद्द्रव्यकर्म वहिरङ्गस्य कालदेस्तिरोभावात्तदपेक्षः सकर्मकाऽकर्मकव्यपदेशो न प्रव इत्यर्थः। यत्र त्वन्तरङ्गस्याऽसन्निधिस्तत्र कालादिनिमित्तः सकर्मकव्यपदेशो भवति त्यास्यते मास इति कर्मणि लकारो भवति । अथवा यत्कर्मेति । संभवव्यभि-चाराभ्यां विशेषणविशेष्यभावात् । वार्तिकं दूषयित्वा सूत्रं स्थापयितुं पृच्छति—न तर्हीति। क्रोशं कुटिलेति। गुणेनात्रात्यन्तसंयोगो न तु क्रिययेति कर्मत्वाऽभाव अपवर्गे । अपवर्गो निष्ठा । स कदाचित्फलाऽवाप्तौ सत्यां प्रयोजनाऽभाव क्रियाया भवति, कदाचिदशक्त्यादिना साधनानामुपरमाद्भवतीति वार्तिकारम्भः—क्रियापवर्ग इति । यद्यपि साधनापवर्गे क्रियापवर्गोऽस्ति तथापि विशेषणोपादा

उ.]धातूनामिति। धातूनामन्यपदार्थत्वात् क्वचित्कर्मस्पर्शेऽप्यकर्मकत्वहानेः सामर्थ्य विद्यते द्रव्यकर्म येषामिति विग्रह इति भावः । अर्थानामन्यपदार्थत्वेऽपि भाष्ये पत्तिरुक्तैवेति चिन्त्यम् । तदर्थानामेनेति । अधिकार्थे वृत्तावपि तदर्थस्याऽत्य दिदमुक्तम् । द्रव्ये इति विषयसप्तमीयम् । सामर्थ्याद्द्रव्यरूपकर्मरहिता इत्यर्थ इ भावः । शिष्टं भाष्यं कैयटश्च गत्यादिसूत्रे व्याख्यातौ । एतद्भाष्यस्य वस्तवार्थो तत्रैवोक्तः । ननु तुल्यन्यायेन कालकर्मणा सकर्मकव्यवहारस्याप्यभावे तत्र कर्म लो न स्यादत आह—यत्र त्विति । तत्संनिधौ तु न तेन व्यवहार इति 'मासं पठ्यते वेद'मिति न प्रयोगः । तर्ह्यनयैव कल्पनया सर्वत्र द्वितीयादिसिद्धौ सू न कार्यमिति पृच्छति भाष्ये—न तर्हीति। उत्तरयति—यत्राऽक्रिययेति। न च मास्ते' इत्यादौ प्राकृतकर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठीबाधनार्थं तत्राप्यावश्यकत्वे क्रिययेति असङ्गतम्। क्रियाकारकभावेन यत्रान्वयाऽभावस्तदर्थमित्यर्थात् ॥ अपवर्गे। निष्ठा—समाप्तिः। साधनापवर्गे इति । साधनोपरमकृतक्रियास

१ चः क्वचिन्न । २ 'भवतीति' । ३ 'तदर्थं वचनं' । ४ क्वचिन्न ।

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ २।३।७ ॥

॥*॥ क्रियामध्ये [इति च[2]] ॥ ॥*॥ क्रियामध्य इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—अद्य देवदत्तो भुक्त्वा द्व्यहाद्भोक्ता, द्व्यहे भोक्ता । 'कारकमध्य' इतीयत्युच्यमाने इहैव स्यात्–इहस्थोऽयमिष्वासः क्रोशाल्लक्ष्यं विध्यति, क्रोशे लक्ष्यं विध्यति । यं च विध्यति यतश्च विध्य[3]त्युभयोस्तन्मध्यं भवति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । नाऽन्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति । क्रियामध्यं चेत्कारकमध्यमपि भवति । तत्र 'कारकमध्ये' इत्येव सिद्धम् । [सप्तमीपञ्चम्यौ] ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ २।३।८ ॥

॥*॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिषूपसङ्ख्यानं सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधार्थम् ॥*॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिषूपसङ्ख्यानं कर्त-

प्र.] सामर्थ्याद्विशेष आश्रीयते क्रियाया एव योऽपवर्गो, न तु साधनानामशक्त्यादिनिमित्तस्तत्रेत्यर्थः ॥ [अपवर्गे तृतीया] ॥

सप्तमी । अद्य देवदत्त इति । द्रव्यं कारकं तच्चाऽत्रैकमेवेति भेदनिबन्धनो मध्यव्यपदेशो नास्तीति भावः । यं चेति । लक्ष्यम् । यतश्चेति । प्रदेशात् । ततश्च लक्ष्यप्रदेशयोः कर्मापादानयोर्भेदान्मध्यव्यपदेशसद्भावः । 'शक्तिः कारक'मिति पक्षाश्रयेण वार्त्तिकं प्रत्याचष्टे–नान्तरेण साधनमिति । शक्तिमित्यर्थः । कालभेदभिन्नभुजिक्रियाऽनुमितशक्तिभेदाश्रयो मध्यव्यपदेशोऽस्त्येवेत्यर्थः ॥

कर्मप्रवचनीय । यदि सामान्येन 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये'ति लक्षणं क्रियते, तदा 'वृक्षं परि विद्योतते' इत्यत्र विशेषविहितत्वात् 'पञ्चम्यपाङ्परिभि'रिति पञ्चमी प्राप्नोति । 'साधुर्देवदत्तो मातरं प्रती'त्यत्र च 'साधुनिपुणाभ्या'मिति परत्वात्सप्तमी प्राप्नोति, तत्राऽप्रतेरिति वक्तव्यं भवतीति मत्वाह–प्रत्यादिभिश्च

उ.] पीत्यर्थः। क्रियाया एवेति। स्वत एवेत्यर्थः । स च फलप्राप्तावेव भवतीत्यर्थः। साधने आलस्यादिरहिते सत्यपि प्रयोजनलाभेन क्रियायाः समाप्तिः स क्रियापवर्गः। प्रयोजनाऽलाभेन क्रियाया आवृत्त्यावश्यकत्वेपि आलस्यादिना क्रियातो निवृत्तिः साधनापवर्ग इति भेद इति भावः। [अपवर्गे तृतीया] ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ । प्रदेशादिति । स चेह इहेति सप्तम्या निर्दिष्ट इति यद्यपि तस्य स्थितिक्रियायामधिकरणत्वन्तथापि वेधक्रियायामपादानत्वमित्यभिप्रेत्य भाष्ये 'यत'इति पञ्चमीति बोध्यम्। 'क्रोशाल्लक्ष्य'मित्यस्येतः क्रोशादूर्ध्वं विद्यमानं लक्ष्यमित्यर्थः। तद्ध्वनयन्नाह–कर्मापादानयोरिति । भाष्ये साधनशब्देन तद्गता शक्ति-

१ कचिन्न । २ 'इति च' । ३ 'विध्यति तयो' ।

व्यम्। वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्, वृक्षं परि [विद्योतते विद्युत्] वृक्षमनु [विद्योतते विद्युत्]। साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति।[साधुर्देवदत्तो]मातरं परि [साधुर्देवदत्तो]मातरमनु॥किं प्रयोजनम्?॥ 'सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधार्थम्', सप्तमीपञ्चम्यौ मा भूतामिति। 'साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तमी'ति सप्तमी 'पञ्चम्यपाङ्परिभि'रिति पञ्चमी। तत्रायमप्यर्थः—अप्रतेरिति न वक्तव्यं भवति॥तर्हि वक्तव्यम्?॥ न वक्तव्यम्॥*॥उक्तं वा ॥*॥ किमुक्तम्? एकत्र तावदुक्तम्–'अप्रते'रिति ॥ इतरत्रापि–यद्यपि तावदयं परिर्दृष्टापचारो वर्जने चाऽवर्जने च, अयं खल्वपशब्दोऽदृष्टापचारो वर्जनार्थ एव। तस्य कोऽन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्हति–अन्यदतो वर्जनार्थात्। तद्यथा–अस्य गोर्द्वितीयेनाऽर्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभः' ॥ [कर्मप्रवचनीययु]

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥२।३।९॥

कथमिदं विज्ञायते–यस्य चैश्वर्यमीश्वरता ईश्वरभावस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति,आहो स्विद्यस्य स्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति?॥ कश्चात्र विशेषः॥*॥यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम्॥*॥यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदन्तरेण वचनं सिद्धम् ॥ अधिब्रह्मदत्ते पञ्चालाः।

प्र.]लक्षणादिष्विति।ततश्च पुनर्द्वितीयाविधानात् पूर्वोक्तदोषानवतारः।शिष्टं स्पष्टम्।

यस्मादधि।इहाऽधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति स्वस्वामिवाचिनोः पर्यायेण सप्तमीष्यते,अन्यतरस्यैव तु प्राप्नोतीति विचारः क्रियते–कथमिति। तत्र यदाऽन्तरेणापि भावप्रत्ययमीश्वरशब्देनैश्वर्यमुच्यते।अथ वेश्वर उच्यते अनेनेतीश्वरवचनम्–ऐश्वर्यमुच्यते तदा स्वामिनः सप्तमीत्ययमर्थो भवति।यदा यस्य त्यनेन स्वं निर्दिश्यते यस्य संबन्धीश्वर उच्यते तत्र स्वात् सप्तमीत्युक्तं भवति।कर्तृ

उ.]रुच्यते इत्याह–शक्तिरिति। शक्तेरतीन्द्रियत्वादाह–क्रियानुमितशक्तीति।

कर्मप्र। पुनर्द्वितीयेति। 'वार्तिकेने'ति शेषः। भाष्ये–तावदुक्तमप्रतेरिति। तत्रत्यः प्रतिर्लक्षणेत्थमिति सूत्रस्थप्रतिपर्यनूनामुपलक्षणमित्यर्थः। भाष्ये–वर्जनार्थ एवेति। तत्रैवार्थे तस्य कर्मप्रवचनीयत्वादिति भावः। [कर्मप्रवच]॥

यस्मादधिकम्। अन्यतरस्यैवेति। 'अधिरीश्वरे' इति ईश्वरसंबन्धेऽधेः कर्मप्रवचनीयत्वविधानेन संबन्धस्य च स्वस्वामिनिष्ठत्वेनोभयोः कर्मप्रवचनीययुक्तत्वेपि'यस्य चेश्वरवचन'मित्यस्यावृत्तौ मानाऽभावेनाऽन्यतरस्यैव प्राप्नोतीति भावः। तात्पर्यग्राहकाऽभावाद्भावप्रधानत्वेऽपरितुष्यन्नाह–अथवेति। प्रवृत्तिनिमित्तेनैश्वर्येण ईश्वर उच्यते इति ईश्वरवचनशब्देनैश्वर्यमुच्यत इत्यर्थः। यद्गतमैश्वर्यं तद्वाचक

---

१ क्वचिन्न। २ 'यमर्थः'।

आधृतास्ते तस्मिन्भवन्ति॥ सत्यमेवमेतत्—नित्यं परिग्रहीतव्यं परिग्रहीत्रधीनं भवति ॥*॥प्रथमाऽनुपपत्तिस्तु ॥*॥ प्रथमा नोपपद्यते॥ कुतः?॥ ॥*॥पञ्चालेभ्यः ॥*॥ का तर्हि स्यात् ? ॥ षष्ठीसप्तम्यौ 'स्वामीश्वराधिपती'ति ॥ न तत्राऽधिशब्दः पठ्यते ॥ यद्यपि न पठ्यते, अधिरीश्वरवाची ॥ न तत्र पर्यायवचनानां ग्रहणं भवति ॥ कथं ज्ञायते ? ॥ यदयं कस्य चित्पर्यायवचनस्य ग्रहणं करोति—'अधिपतिदायादे'ति ॥ षष्ठी तर्हि प्राप्नोति ॥ शेषलक्षणा षष्ठी, अशेषत्वान्न भविष्यति॥ द्वितीया तर्हि प्राप्नोति—'कर्मप्रवचनी-

प्र.]निर्देशश्चेदिति।ईशिताऽत्र कर्तृत्वेनाऽभिमतः,तेन स्वामिनःसप्तमीत्युक्तं भवति।अवचनादिति । एतत्सूत्रारम्भेण विनाऽपीत्यर्थः । आधृता इति । स्वामिन्याधारे पञ्चालाः स्थिता इत्यर्थः।ततश्चाऽधिकरणलक्षणा सप्तमी सिद्धेत्यर्थः।'सप्तमी शौण्डै'रिति विकल्पेन समासविधानादधिब्रह्मदत्त इति ब्रह्मदत्ताधीना इति च भवति । विभक्त्यर्थवृत्तित्वे त्वधेरधिब्रह्मदत्तमिति च भवति।सत्यमिति,—अधिकरणत्वं संमन्यते । प्रथमानुपपत्तिस्त्विति । सप्तमीविधानमनर्थकं प्रथमा च स्यान्न प्राप्नोतीति दोषद्वयोपन्यासः । अधिरीश्वरवाचीति । 'स्वामीश्वरे'त्यर्थग्रहणात्पर्यायाणामपि ग्रहणं मन्यते । षष्ठी तर्हीति । स्वस्वामिसंबन्धसद्भावात् । अशेषत्वादिति । प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठत्वाद्व्यतिरेकाऽभावात् । द्वितीया तर्हीति । 'अधिरीश्वर'

उ.]त्सप्तमी। तत्रेति। तदेति पाठ उचितः। एतत्सूत्रेति। तदेकदेश—'यस्य चेश्वरवचन'मित्येतदित्यर्थः । ब्रह्मदत्ताधीना इति । 'अषडक्षे'त्यादिनाऽध्युत्तरपदलाखः। अत एव 'परिग्रहीत्रधीन'मिति वक्ष्यमाणभाष्यप्रयोगोपपत्तिः। नन्वेवमधिनाऽव्ययीभावो न स्यादत आह—विभक्त्यर्थेति । संमन्यत इति । तृतीय उक्तोऽर्थ उपपत्तियुक्त इत्यनुमोदत इत्यर्थः। अनुमोदनाकारमाह भाष्ये—नित्यमित्यादि।परिग्रहीत्रधीनम् । परिग्रहीत्राधारकमित्यर्थः। प्रथमा चेति । भाष्ये तुशब्दश्चार्थे इति भावः । सूत्रारम्भे तस्य वैयर्थ्यं प्रथमानुपपत्तिश्चेति दोषद्वयमिति तृतीयो वदतीति तात्पर्यम्। एतत्सूत्रसत्त्वे हि 'अधिरीश्वरे'इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकं कार्यम्। तथा चाऽधेः कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगस्योक्तरीत्या स्ववाचकेऽपि सत्त्वाद्द्वितीया प्राप्नोतीति दोषः । एतत्सूत्राऽभावे तु ऐश्वर्यविषयाऽधेः क्रियायोगाऽभावेन गत्यादिसंज्ञाबाधरूपफलाऽभावात्कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अप्यभावेन कर्मप्रवचनीययोगाऽभावाद्द्वितीयाऽप्राप्तौ प्रथमा सिध्यतीति भावः। भाष्ये 'का तर्हि स्यात्षष्ठीसप्तम्या'वित्यादिरेकदेश्युक्तिः । अधिपतिदायादेति । यस्य यो दायादः स तद्दानादिस्वामित्वात्स्वामीति लोके व्यवह्रियत इति ईश्वरपर्यायाविमाविति भावः। व्यतिरेकाऽभावा-

१ भाष्यमिदमित्यन्ये। २ 'पतिदायादेति'। ३ क्वचिन्न।४ 'दनप्रकार'। ५ 'येऽधेः'।

प्रयुक्ते द्वितीये'ति ॥ सप्तम्योक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीया न भविष्यति ॥ अधे-
र्योऽधेर्ब्रह्मदत्तस्य चाभिसंबन्धः स सप्तम्योक्तः स्याद्यस्तु खल्वधेः पञ्चा-
लानां चाऽभिसंबन्धस्तत्र द्वितीया प्राप्नोति ॥*॥ स्ववचनात्तु सिद्धम् ॥*॥
अस्तु-'यस्य स्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्ता'दिति ॥ एवमप्यन्तरेण
वचनं सिद्धम् । अधि ब्रह्मदत्तः पञ्चालेषु। आश्रतः स तेषु भवति ॥ सत्व-
वमेतत्-नित्यं परिग्रहीता परिग्रहीतव्याधीनो भवति ॥*॥प्रथमाऽनुपपत्तिः
॥*॥ प्रथमा तु नोपपद्यते ॥ कुतः ? ॥*॥ ब्रह्मदत्तात् ॥*॥ का तर्हि स्या-
षष्ठीसप्तम्यौ—'स्वामीश्वराधिपती'ति ॥ न तत्राऽधिशब्दः पठ्यते ॥ यद्य-
न पठ्यतेऽधिरीश्वरवाची ॥ न तत्र पर्यायवचनानां ग्रहणं [भवति]
कथं ज्ञायते ? ॥ यदयं कस्यचित्पर्यायवचनस्य ग्रहणं करोति-'अधिपति-
दायादे'ति ॥ षष्ठी तर्हि प्राप्नोति॥ शेषलक्षणा षष्ठी, अशेषत्वान्न भविष्यति॥
द्वितीया तर्हि प्राप्नोति-'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये'ति। सप्तम्योक्तत्वाच्च

प्र.]इत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वात्।सप्तम्येति।ब्रह्मदत्तशब्दादनेन द्वितीयापवादेन विधी-
यमानया सप्तम्योभयगतस्य संबन्धस्याभिधानात्पञ्चालशब्दाद्द्वितीया न भवतीत्य-
भवेदिति। 'अधिरीश्वर' इत्यत्रेश्वरेणेशितव्यस्याप्याक्षेपादीशितव्यस्याप्यधिना यो-
स्तीति भावः।इदानीं द्वितीयं वाक्यार्थं दर्शयितुमाह—स्ववचनादिति । 'यस्येश्वर
चन'मित्यनेन स्वस्य सप्तमीप्रकृतित्वेन वचनात्प्रतिपादनात् । 'स्ववचनात्तु सिद्ध-

उ.]दिति।भेदसंबन्धेनेतरान्वयित्वाऽभावादित्यर्थः। ननु ईश्वरत्वद्योतकस्येश्वरापे-
कर्मप्रवचनीयस्याऽधेः कथं पञ्चालसंबन्धद्योतकत्वं येन ततो द्वितीया स्यादत आह-
अधिरीश्वर इत्यधेरिति । ऐश्वर्यविषयाऽर्थद्योतकस्याऽधेरिति तदर्थ इति भावः
एवं च परस्परप्रतियोगिकसंबन्धस्य परस्परनिष्ठस्य तेन द्योतनादस्त्येव तत्र
रिति भावः । उभयगतस्य संबन्धस्येति । विशेषणादुत्पन्नया षष्ठ्यैवेति भावः
भाष्ये-अधेर्ब्रह्मदत्तस्य चेति । अधिद्योत्यो ब्रह्मदत्तनिष्ठः संबन्ध इत्यर्थः । एवम-
ग्रेऽपि । चस्तूभयत्राऽपि वाक्यालङ्कारे। ईशितव्यस्येति।ऐश्वर्यविषयाऽधेः कर्मप्र-
चनीयत्वमिति तदर्थः । षष्ठी तु विशेषणादुत्पन्नाप्युभयगतं संबन्धं सामर्थ्यादभि-
यति । परत्र तद्बोधकविभक्त्यविधानात् । अत्र तु परत्राऽपि तद्बोधकविभक्ति-
विशेष्यनिष्ठसंबन्धबोधकत्वं न विशेषणविभक्तेरिति तात्पर्यम् । द्वितीया प्रथमा-
दिकाऽपीत्यभिमानः । सूत्रे स्वपदानुपादाने कथं स्ववचनात्प्राप्तिरत आह-यस्ये-
तत्र 'द्वितीया प्राप्नोती'त्यन्तं भाष्यं पूर्ववदेव व्याख्येयम्।अत्र पक्षे द्वितीयाबाध-

१ 'तस्याऽभिसम्बन्धस्य' । २ क्वचिन्न । ३ 'अधेर्योत्यो' । ४ 'स्वव-
सिद्धम्' । ५ इदं भाष्यमिदं क्वचिन्न । ६ 'परिग्रहाय देति' । ७ 'वाक्यं' । ८ 'अर्थं'

ऽभिसंबन्धस्य द्वितीया न भविष्यति ॥ भवेद्योऽधेः पञ्चालानां चाऽभिसंबन्धः स सप्तम्योक्तः स्याद्यस्तु खल्वधेर्ब्रह्मदत्तस्य चाऽभिसंबन्धस्तत्र द्वितीया प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि—॥*॥ स्ववचनात्तु[2] सिद्धम् ॥*॥ इति। अधिः स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥ एवमपि यदा ब्रह्मदत्तेऽधिकरणे सप्तमी तदा पञ्चालेभ्यो द्वितीया प्राप्नोति ॥ [कथम् ?] ॥ 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये'ति ॥ 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी'ति प्रथमा भविष्यति ॥ [यस्मादधिकम्] ॥

प्र.]मित्येतदप्यन्यथाव्याख्यातुमाह—एवं तर्हीति। 'अधिरीश्वर' इत्यत्रेश्वरग्रहणमपनीय 'अधिः स्वे' इति वक्तव्यम् । तत्र स्वमेव प्रत्यधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः, तस्मादेवाऽनेन सप्तमी विधीयते । तेन स्वामिनं प्रत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वाऽभावात्ततो द्वितीयाया अभावः । तेनाऽधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति सिद्धम् । 'अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला' इत्येतदधिकरणसप्तम्या सिद्धम् । अत्र तु दोषमुद्भाव्य परिहरति—एवमपीत्यादिना भविष्यतीत्यन्तेन । तिष्ठन्ति सन्ति वेति स्थानादिक्रियापेक्षया पञ्चालानां कर्तृत्वात्कारकविभक्तिः प्रथमेति भावः। कर्मप्रवचनीयसंज्ञा त्वधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यत्र चरितार्था । यथाऽधिकरणत्वं द्वयोरपि स्वस्वामिनोर्दर्शितं तथा'ऽधिरीश्वर'इति'यस्य चेश्वरवचन'मिति च न कर्तव्यम्। ऐश्वर्यविषयस्य चाऽधेः क्रियाऽयोगाऽभावाद्गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनाऽर्थोपि संज्ञाविधिर्नोपयुज्यते । [यस्मादधिकम्] ॥

उ.]याह भाष्ये—एवं तर्हीति। 'स्ववचना'दिति वार्तिकमेवैतद्दोषवारकमपीति व्याचष्ट इत्याह—अन्यथाव्याख्यातुमिति । भाष्ये—एवमपीति । अधेः स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयत्वादिति भावः। ननु संज्ञाविधानसामर्थ्याद्द्वितीया प्रथमां बाधेतेत्यत आह—कर्मप्रवचनीयसंज्ञा त्विति । तद्योगेऽपवादविधेस्तस्याः संज्ञाया द्वितीयाविधावनुपस्थानमित्यर्थः । 'उपपदविभक्ते'रिति न्यायेनैव 'षष्ठी शेष' इतिसूत्रे वक्ष्यमाणया पुरुषादिप्रधानपदात्षष्ठीवारकयुक्त्याप्यत्र द्वितीया वारयितुं शक्येति बोध्यम् । यथाऽधिकरणत्वमिति । केचित्तु अधिकरणसप्तम्यां संज्ञासूत्राऽभावेन द्वितीयायाः प्राप्त्यभावेन सूत्रप्रत्याख्याने तात्पर्ये सति स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयत्वं नोपन्यस्येत्। तस्मात्स्वस्वामिभावविवक्षायामाधारत्वाविवक्षायां सप्तम्यर्थं यस्य चेश्वरवचनमधिरीश्वर इति च सूत्रद्वयं कार्यम् । विनिगमनाविरहेण च सूत्रद्वयस्योभयत्रार्थे तात्पर्यमित्येव भाष्यतात्पर्यं लभ्यते न तु प्रत्याख्याने । 'अधिरीश्वरे' इत्येतदीश्वरत्वे द्योत्ये ईश्वरे द्योत्य इति वा व्याख्येयम्। अन्त्ये स्वं प्रति कर्मवचनीयत्वं लभ्यते। किं चाऽधिकरणसप्तम्यां पञ्चालेषु द्वितीयावारकयुक्त्यैव पञ्चालेषु सप्तम्यां ब्रह्मदत्तादपि

१ क्वचिन्न । २ 'वचनात्सिद्धं ।

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥ २।३।१२ ॥

॥*॥ अध्वन्यर्थग्रहणम् ॥*॥ अध्वन्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्-पन्थानं गच्छति, वीवधं गच्छतीति ॥*॥ आस्थितप्रतिषेधश्च ॥*॥ आस्थितप्रतिषेधश्चाऽयं वक्तव्यः । यो ह्युत्पथेन पन्थानं गच्छति, 'पथे गच्छती'त्येव तत्र भवितव्यम् ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥ चतुर्थी यथा स्यात् ॥ अथ द्वितीया सिद्धा ?॥सिद्धा [कथं]'कर्मणी'त्येव ॥ चतुर्थ्यपि सिद्धा॥कथम् ?॥ 'संप्रदाने' इत्येव॥ न सिध्यति । 'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदान'मित्युच्यते

प्र.] गत्यर्थ । 'स्वं रूप'मिति वचनात्स्वरूपस्यैव ग्रहणं प्राप्तमित्याह-अध्वन्यर्थग्रहणमिति । तेनाऽध्वपर्यायेभ्योऽपि चतुर्थीप्रतिषेधो भविष्यति । द्वितीया तु 'कर्मणि द्वितीये'ति भवति। आस्थितप्रतिषेध इति।आस्थित आक्रान्तः सन् यदा पन्था गम्यते तदाऽनध्वनीति प्रतिषेधः। यदा तूत्पथेन पन्था आक्रमितुमिष्यते तदा भवत्येव चतुर्थी । किमर्थमिति । अन्तरेणाऽप्येतत्सूत्रं द्वितीयाचतुर्थ्योः सिद्धत्वादिति प्रश्नः । क्रियाग्रहणमपीति । यद्यपि तत्र क्रियाग्रहणं प्रत्याख्यातं तथापि तत्रैव न्यायस्योक्तत्वाद्वचनमाश्रित्याऽस्य सूत्रस्य प्रत्याख्यानं कृतम्।अथवा तत्रत्य-न्यायस्मरणार्थमिदमुक्तम् । तत्र यदा गमनस्य संदर्शनादीनाञ्च भेदो विवक्ष्यते तदा संदर्शनादिभिः क्रियाभिराप्यमानत्वात् कर्मणा गमनेनाऽभिप्रेयमाणस्य संप्रदानत्वाच्चतुर्थी भवति । यदा त्वभेदविवक्षा तदा गमनस्य कर्मत्वाऽभावाद्ग्रामः कर्मैव भवतीति द्वितीया भवति। भेदाऽभेदविवक्षा च लौकिकप्रयोगानुसारेण नियतविषये-

उ.]वारयितुं शक्यत्वेन 'स्ववचनात्तु सिद्ध'मित्यस्याऽयुक्तत्वे एव भाष्यतात्पर्यमित्याहुः।

गत्यर्थ । तर्ह्यध्वादिभ्यो द्वितीयाऽपि न स्यादत आह—द्वितीयेति । भाष्ये-वीवधेनेति । 'पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ' इत्यमरः । 'पर्याहाराध्वभारेषु समौ विवधवीवधौ' इति नानार्थकोशः । भाष्ये-पथे गच्छतीत्येव तत्र भवितव्यमिति । एवकारो भिन्नक्रमः। इति तत्र भवितव्यमेवेत्यर्थः । प्रत्याख्यातमिति। तथा चैतन्मात्रफलसाधकतद्वचनारम्भेणैतद्वचनप्रत्याख्यानं न चमत्कारीति भावः । न्यायस्येति । तत्फलस्याऽन्यथा साधनेन तद्वचनप्रत्याख्यानशास्त्रेऽपूर्वं तत्कर्तव्यं भवतीति भावः। तदेव ध्वनयन्व्याख्यान्तरमाह-अथवेति । न्यायमेव दर्शयति-तत्र यदेति । भेदे इति । संयोगानुकूलव्यापाराद्यदा भेदो विवक्ष्यत इत्यर्थः। एतच्च 'कर्त्तरि कर्मे'ति सूत्रे, संप्रदानसंज्ञासूत्रे च निरूपितं तत एवाऽवधार्यम्। संयोगश्च कर्तृनिष्ठ एव फलत्वेन विवक्ष्यते इत्यपि बोध्यम् । अन्यथा परत्वात्कर्मत्वमेव स्यादित्याहुः। यदा त्वभेदेति । ग्रामनिष्ठसंयोगानुकूलत्वेनैव यदा

१ क्वचिन्न । २ वीवधेन' पा० । ३ 'वीवधमिति' मुद्रित-पाठः । ४ लुप्तं स्यात् ।

क्रियया चासौ ग्राममभिप्रैति॥कया क्रियया?॥ गमिक्रियया॥ क्रियाग्रहणमपि तत्र चोद्यते॥ ॥*॥ चेष्टायामनध्वनि स्त्रियं गच्छत्यजां नयतीत्यतिप्रसङ्गः ॥*॥ चेष्टायामनध्वनि 'स्त्रियं गच्छति' 'अजां नयती'त्यतिप्रसङ्गो भवति॥*॥ सिद्धं त्वसंप्राप्तवचनात्॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम्?॥ ['असम्प्राप्तवचनात्']॥ 'असंप्राप्ते कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवत' इति वक्तव्यम् ॥*॥ अध्वनश्चानपवादः ॥*॥ एवं च कृत्वाऽनध्वनीत्येतदपि न वक्तव्यं भवति । संप्राप्तं ह्येतत्कर्माऽध्वानं गच्छतीति ॥ [गत्यर्थकर्मणि] ॥

चतुर्थी संप्रदाने ॥ २।३।१३ ॥

॥*॥ चतुर्थीविधाने तादर्थ्य उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ चतुर्थीविधाने तादर्थ्ये

प्र.]त्यारम्भप्रत्याख्यानयोर्नाऽस्ति फलभेदः।अत एवाऽपवादविषयेपि द्वितीयाविधानार्थं 'चतुर्थी वे'ति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणं प्रत्याख्यानेन भिन्नफलत्वादव्याख्यानीयम् । इदानीं सूत्रस्याऽतिव्याप्त्युद्भावनायाह—चेष्टायामिति । सिद्धं त्विति । असंप्राप्तं यद्वस्तु गमनेन संप्रेप्स्यते तस्मिन् कर्मणीत्यर्थः । स्त्री तु संप्राप्तेति चतुर्थ्यभावः । 'अजां नयती'त्यत्राऽप्यजायाः संप्रापणाच्चतुर्थ्यभावः। अथवा नयतिर्गत्यर्थ एव न भवति । प्रतीयते ह्यत्र गतिः, नह्यसौ नयतेरर्थः, तस्य प्रापणवाचित्वादित्याहुः । अध्वनश्चेति।यदा त्वसंप्राप्तोऽध्वा भवति तदा भाव्यमेव चतुर्थ्या,—अध्वने गच्छतीति प्रागेवोक्तम् । [गत्यर्थकर्मणि] ॥

चतुर्थी सं। तादर्थ्ये इति। तच्छब्देन कार्यं निर्दिश्यते। तस्मायिदं तदर्थमिति समासेन विशिष्टकार्यप्रयोजनं कारणमभिधीयते । तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यमिति कार्यकारणसंबन्ध उच्यते, 'समासकृत्तद्धितेषु भावप्रत्ययेन संबन्धाभिधान'मिति वच-

उ.]विवक्षेत्यर्थः।अतएवेति।'चतुर्थी वे'ति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणमपवादकर्तृकर्मणोरितिषष्ठीविषये कृद्योगेऽपि द्वितीयार्थमिति न व्याख्यानीयं, प्रत्याख्यानेन भिन्नफलत्वादित्यन्वयः । 'अप्रत्याख्यानीय'मिति पाठान्तरे तु 'चतुर्थी वे'ति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि द्वितीयाविधानार्थमिति न भवति । तस्य तथात्वे हि प्रत्याख्यानेन सह भिन्नफलत्वादिदं सूत्रमप्रत्याख्यानीयं स्यादिति योजना। एवं च भाष्यमते 'ग्रामस्य गन्ते'त्यादौ षष्ठ्येवेति भावः । अथ वा नयतिरिति । एतन्नगतीत्यत्र निरूपितम् । [गत्यर्थकर्मणि] ॥

चतुर्थी। तादर्थ्यशब्दार्थमाह—तच्छब्देनेति । कार्यप्रयोजनमिति बहुव्रीहिः । कार्यप्रयोजकमित्यर्थः । 'ब्राह्मणाय दधी'त्यादौ दध्नो ब्राह्मणकारणत्वाऽभावादुक्तं—विशिष्टकार्येति । भोजनविशिष्टो ब्राह्मणस्तत्राऽपि कार्यमिति भावः । सोऽर्थो

१ कश्चिन्न ।२'यामनध्वनीति स्त्रियं'।३ लुप्तं । ४'श्वायमन'।५ 'चतुर्थ्या विधाने' ।

उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । यूपाय दारु, कुण्डलाय हिरण्यमिति ॥ किमिदं तादर्थ्यमिति ? ॥ तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यम् ॥ तदर्थं पुनः किम् ? ॥ सर्वनाम्नोऽयं चतुर्थ्यन्तस्याऽर्थशब्देन सह समासः ॥ कथं चाऽत्र चतुर्थी? ॥ अनेनैव ॥ यद्येवमितरेतराश्रयं भवति ॥ केतरेतराश्रयता ? ॥ निर्देशोत्तरकालं चतुर्थ्या भवितव्यं, चतुर्थ्या च निर्देशः, तदेतदितरेतराश्रयं भवति, इतरेतराश्रयाणि च [कार्याणि] न प्रकल्पन्ते॥ तत्तर्हि वक्तव्यं? ॥ न वक्तव्यम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'भवति ह्यर्थशब्देन योगे चतुर्थी'ति, यदयं 'चतुर्थी तदर्थार्थे'ति चतुर्थ्यन्तस्याऽर्थशब्देन सह समासं शास्ति ॥ न खल्वप्यवश्यं

प्र.]नात् ।तत्र द्विष्ठत्वेऽपि संबन्धस्य यथा षष्ठी विशेषणादेव भवति न विशेष्यात् राज्ञः पुरुष इति, तथा चतुर्थी—यूपाय दार्विति। हेताविति तृतीयाऽपि दारुशब्दान्न भवति,हेतुहेतुमद्भावस्य चतुर्थ्यैव गमितत्वात्। प्रातिपदिकार्थव्यतिरेके च हेतुतृतीयाया विधानात् , इह च प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकाऽभावात् ।

'तस्मायित्युपकार्यं हि कार्यं प्रत्यवमृश्यते ।
तदर्थशब्दात्संबन्धे भावप्रत्यय इष्यते ॥
गम्यमानविभक्तित्वाच्चतुर्थी कार्यवाचिनि ।
गुणे कृतास्पदा तस्मात्कारणं नावगाहते' ॥

किमिदमिति । तस्मा इदमिति सत्यां चतुर्थ्या समासः, सति समासे

उ.]यस्येति बहुव्रीहिस्तु नोक्तः,तत्पुरुषस्याऽन्तरङ्गत्वात् । यथा षष्ठीति। विशेषणनिष्ठतयैव सम्बन्धस्योद्भूततया प्रतीतेरिति भावः । विभक्त्याऽभिधानेपि तिङादिभिरनभिधानाद्धेतौ तृतीया स्यादेवेत्यत आह—प्रातिपदिकार्थव्यतिरेके चेति। षष्ठीविषये हेतुतृतीयाविधानादिति भावः । प्रातिपदिकार्थेति । हेतुत्वेनेतरान्वये च तृतीया भवति । एतदर्थस्य च क्वचिदर्थे तेनान्वयाऽभावादिति भावः । उक्तमर्थं श्लोकाभ्यां संगृह्णाति—तस्मायीति । उपकार्यं हीति । विद्यमानमेव यत्किंचिदुपकारविशिष्टं कार्यमित्यर्थः । तेन 'घटाय दण्ड' इत्यादि नेत्याहुः । 'मोक्षाय हरिं भजती'त्यादौ 'क्रियया य'मिति संप्रदाने चतुर्थी बोध्या। गम्यमानविभक्तित्वादिति । 'चतुर्थी तदर्थे'ति सूत्रेण ज्ञाप्यमानविभक्तित्वादित्यर्थः । तद्धि ज्ञापकं कार्यवाचकाच्चतुर्थ्यां सत्यामेव सङ्गच्छते इति भावः। तदनुवादेनेति । तदर्थानुवादेनेत्यर्थः । नित्यशब्दत्वेनाऽन्यत्रोक्तेनाऽत्रापीतरेतराश्रयपरिहारः सुकरस्तथापि कार्यवादेऽपि परिहर्त्तुमाह—तत्तर्हीति । चतुर्थीविधायकमन्यद्वचनमित्यर्थः । वस्तुत इतरेतराश्रयत्वमेव नेत्याह—न खल्वपीति । यदि

१ इतिः क्वचिन्न । २ क्वचिन्न । ३ हिः क्वचिन्न । ४ 'तस्मा इ' ।

चतुर्थ्यन्तस्यैवाऽर्थशब्देन सह समासो भवति॥ किं तर्हि?॥ षष्ठ्यन्तस्यापि भवति। तद्यथा—गुरोरिदं गुर्वर्थमिति॥ यदि तादर्थ्ये उपसङ्ख्यानं क्रियते नाऽर्थः संप्रदानग्रहणेन। योऽपि ह्युपाध्यायाय गौर्दीयते उपाध्यायार्थः स भवति, तत्र तादर्थ्यं इत्येव सिद्धम् ॥ अवश्यं संप्रदानग्रहणं कर्तव्यम् । याऽन्येन लक्षणेन संप्रदानसंज्ञा तदर्थं—'छात्राय रुचितं, छात्राय स्वदित'मिति॥ तत्तर्ह्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्?॥ न कर्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'भवति हि[3] तादर्थ्ये चतुर्थी'ति यदयं 'चतुर्थी तदर्थार्थे'ति चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन (शब्देन सह) समासं शास्ति॥

॥*॥ क्लृपि संपद्यमाने ॥*॥ क्लृपि संपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या । मूत्राय

प्र.]तदनुवादेन चतुर्थीविधानमितीतरेतराश्रयत्वं मत्वा प्रश्नः । षष्ठ्यन्तस्यापीति । संबन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठ्यस्त्येव । क्लृपीति । संपत्तिरभूतप्रादुर्भाव उत्पत्तिरिह गृह्यत इति विकाराच्चतुर्थी । विकारस्य च प्रकृतिरूपारोपात्सामानाधिकरण्यं । यच्च रूपमुपजायते ततश्चतुर्थीति प्रकृतेर्न भवति । यदा तु प्रकृतेरपादानविवक्षा तदा

उ.]चतुर्थीसमासं विनाऽन्यः समासो न स्यात् स्यादेवेतरेतराश्रयः। अस्ति चाऽत्र षष्ठीसमास इत्याशयः । नन्वत्र षष्ठी कथमित्यत आह—सम्बन्धसामान्येति । तादर्थ्येन बोधे चतुर्थी, सम्बन्धत्वेन बोधे षष्ठीति भावः । षष्ठीसमासोऽप्येतद्विषये शब्दशक्तिस्वभावान्नित्यसमास इत्याशयेनाह भाष्ये—गुरोरिदमिति। भाष्ये—यान्येनेति । 'रुच्यर्थाना'मित्यादिना। 'कर्मणा यमभिप्रैती'ति संज्ञाविधानं तु 'दाशगोघ्नौ संप्रदान' इत्यर्थम्, तत्संप्रदानैकं दानमिति बोधार्थं च । दानकर्मणो गवादेः संप्रदानार्थत्वेपि दानक्रियायास्तदर्थत्वाऽभावे चतुर्थ्यन्तार्थस्य दानक्रियान्वयाऽनापत्तिरिति तदन्वयार्थं चेति दिक् । भाष्ये—यदयमिति । यद्यपि समासः प्रकृतिविकृतिभाव एव, तथापि तज्ज्ञाप्या चतुर्थी सर्वत्रेति भावः । क्लृपि ॥ 'सम्पत्ति'शब्देन अभूतप्रादुर्भावरूपा उत्पत्तिरुच्यत इत्याह—सम्पत्तिरिति । नन्वेवं प्रकृतिविकृत्योर्भेदसत्त्वेनाऽभेदान्वयोऽनुभवसिद्धो भज्येतेत्यत आह—विकारस्य चेति । तथा च प्रकृतिवाचकसमानाधिकरणत्वात्प्राप्तप्रथमाविभक्तेरपवादोऽयमिति भावः । विरुद्धार्थकविभक्तिराहित्याच्च सामानाधिकरण्येनान्वय इति बोध्यम् । ननु सामानाधिकरण्ये प्रकृतेरपि चतुर्थी स्यादत आह—यच्च रूपमिति । अपादानविवक्षेति । अपादानपदेन शक्तिः । कल्पेरुत्पत्त्यर्थत्वे इदम् । अत्र वदन्ति—कल्पत इत्यादेः परिणमत इत्यर्थः । परिणामश्च रूपान्तरप्राप्तिः । तदेकदेशे रूपान्तरे मूत्रादेर्विकारस्याऽभेदेनान्वयेन ततो द्वितीयायां प्राप्तायां तद्बाधेन चरितार्था चतुर्थी अभेदविवक्षायां परत्वात्प्रथमया बाध्यते । 'यवागूर्मूत्रं कल्पते' इत्येव हि तदा ।

१ क्वचिन्न । २ 'सोऽप्युपाध्यायाऽर्थो भवति'। ३ सिः क्वचिन्न । ४ 'दानकदान'।

कल्पते यवागूः । उच्चाराय कल्पते यवाऽन्नमिति॥*॥उत्पातेन ज्ञाप्यमाने॥*॥ उत्पातेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या।'वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी कृष्णा सर्वविनाशाय दुर्भिक्षाय सिता भवेत्'॥ मांसौदनाय व्याहरति मृगः ॥*॥हितयोगे च॥*॥हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या।हितमरोचकिने।हितमामयाविने।

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च ॥ २।३।१६ ॥

॥*॥ स्वस्तियोगे चतुर्थी कुशलार्थैराशिषि वाविधानात् ॥*॥ स्वस्तियोगे चतुर्थी कुशलार्थैराशिषि वाविधानाद्भवति विप्रतिषेधेन । स्वस्तियोगे चतुर्थ्या अवकाशः—स्वस्ति जाल्माय, स्वस्ति वृषलाय । कुशलार्थैराशिषि वाविधानस्यावकाशः—अन्ये कुशलार्थाः—कुशलं देवदत्ताय।कुशलं देवदत्तस्य। इहोभयं प्राप्नोति—स्वस्ति गोभ्यः, स्वस्ति ब्राह्मणेभ्य इति । चतुर्थी भवति विप्रतिषेधेन॥ ॥*॥अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम्॥*॥ अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इह माभूत्—अलंकुरुते कन्यामिति ॥ अपर आह—अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—अलं मल्लो मल्लाय, प्रभुर्मल्लो मल्लाय । प्रभवति मल्लो मल्लायेति ॥ [नमःस्वस्ति] ॥

प्र.]विकाराच्चतुर्थी न भवतीति केचिदाहुः। अन्ये तु विरोधाऽभावात्तत्रापि चतुर्थीमिच्छन्ति । [चतुर्थी संप्रदाने] ॥

नमःस्वस्ति । स्वस्तियोग इति । पूर्वविप्रतिषेधार्थं वचनम् । स्वस्ति जाल्मायेति । तत्त्वकथनमिदं, जाल्मत्वादाशीरभावः। अलमिति । भूषणप्रतिषेधवाचिनोऽलंशब्दस्य निरासार्थं वचनम् । तेनाऽलङ्कुरुते कन्याम्, अलं रोदनेनेति चतुर्थी न भवति । नन्वत्रोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति चतुर्थी न भविष्यतीत्यत आह—अपर आहेति।सूत्रेऽलंशब्दमपनीय पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम्। तेन तत्पर्यायाणामपि ग्रहणं सिध्यति । अन्यथा स्वरूपस्यैव ग्रहणं स्यात् । अथवाऽलमित्यर्थग्रहणं व्याख्येयमित्यर्थः । [नमःस्वस्ति] ॥

उ.]ध्वनितं चेदं हरदत्तेन । कल्पेरुत्पत्त्यर्थत्वे 'जनिकर्त्तु'रिति प्रकृतेः पञ्चम्यामपि विकृतिवाचकात्परत्वादुपपदविभक्तेरिति न्यायाच्च प्रथमैवेति दिक् । अन्येतित्रेयमेवाऽरुचिः । 'प्रकृत्यादिभ्य' इति तृतीयावत्प्रथमापवादोऽप्येषेत्यपरे । यद्यपि दारुयूपयोरिव यवागूमूत्रयोः प्रकृतिविकारभावोऽस्ति, तथापि यवाग्वा मूत्रार्थत्वाऽभावान्न तादर्थ्यचतुर्थ्याऽस्य गतार्थता । एवमुत्पातेन ज्ञापिते इति वचनस्य सार्थक्यमूह्यम् । हितयोगे चेति । इदं 'तस्मै हित'मिति निर्देशाज्ज्ञापकात्सिद्धमित्याहुः । अरोचके 'रोगाख्याया'मिति ण्वुल् । लोकतो नपुंसकत्वं । ततो मत्वर्थे

१ क्वचिन्न । २ 'पीता वर्षाय विज्ञेया' । 'पीता भवति सस्याय' ।
३ उदाहरणव्यत्यासः क्वचित् । ४ 'त्याद्' ।

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ॥२।३।१७॥

'अप्राणिष्वि'त्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति—'न त्वा श्वानं मन्ये, न त्वा शुने मन्ये' इति ॥ एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते—'मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा'। ततः—'अप्राणिषु'। अप्राणिषु च विभाषेति ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति—न त्वा काकं मन्ये, न त्वा शुकं मन्य इति ॥ यदेतदप्राणिष्विति, एतदनावादिष्विति वक्ष्यामि। इमे च नौवादयो भविष्यन्ति। न त्वा नावं मन्ये यावत्तीर्णं न नाव्यम्। न त्वाऽन्नं मन्ये यावद्भुक्तं न श्राद्धमिति। अत्र येषु प्राणिषु नेष्यते ते नौवादयो भविष्यन्ति ॥ ॥*॥ मन्यकर्मणि प्रकृष्यकुत्सितग्रहणम् ॥*॥ मन्यकर्मणि प्रकृष्यकुत्सितग्रहणं कर्त-

प्र.] मन्यक। एवं तर्हीति। योगविभागेन प्राणिविषया विभाषा क्रियते—न त्वा शुने मन्ये, न त्वा श्वानं मन्य इति। 'अप्राणिष्वि'त्यनेन त्वप्राणिविषया—न त्वा तृणाय मन्ये, न त्वा तृणं मन्य इति। इहापीति। आद्येन योगेनेति भावः। तदेवं योगविभागेऽपि दोषदर्शनान्न्यासान्तराश्रयणेनेष्टं साधयितुमाह—यदेतदिति। प्रकृष्यकुत्सितग्रहणमिति। यद्वाचिनश्चतुर्थी विधीयते ततः प्रकर्षेण यदि कुत्सा प्रतिपाद्यते तदा चतुर्थी भवति न तु साम्यविवक्षायाम्। तेन प्रतिषेधयुक्तायां कुत्सायां चतुर्थीविधानं संपद्यते। क्वचित्प्रतिकृष्येति पाठस्तत्राप्ययमर्थः। तृणादेरपि निकृष्टत्वं यदा प्रतिपिपादयिषितं भवति तदा चतुर्थी, न तु साम्यविवक्षायाम्। प्रतिकृष्येति। निकृष्येत्यर्थः। 'मन्यकर्मण्यनादर उपमाने

उ.]इनिः। 'सर्वत्रामयस्योपसङ्ख्यान'मित्यामयशब्दादिनिः। 'अन्यत्रापी'ति दीर्घः।

नमःस्वस्ति। पूर्वंवीति। पुनर्विधानार्थेन चेनेदं सिद्धमिति कश्चित्। अलं रोदनेनेति। रोदनं मा कुर्वित्यर्थः। एवं चाऽत्र तृतीया कथं, तस्माद्रोदनेन साध्यं नास्ति, अतस्तन्मा कुर्वित्यर्थः। भाष्ये 'पर्याप्त्यर्थग्रहण'मिति वार्तिकस्य द्विधा व्याख्यानेन प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपीति ध्वनितम्। [नमःस्वस्ति] ॥

मन्यकर्म। भाष्ये—इहापीति। यद्यपि प्राण्यप्राणिषु उभयत्राप्याद्येनैव सिद्धे उत्तरयोगेनाऽऽद्यस्याऽनित्यताज्ञापनात्क्वचिदेव प्रवृत्तिरिति 'न त्वां काक'मित्यादौ नाऽतिप्रसङ्गस्तथापि योगविभागं विनापि सर्वसमाधानं वक्तुमयमुपक्रमः। अत्र भाष्ये 'येषु प्राणिषु नेष्यते' इत्यत्र बहुवचनेन शुककाकातिरिक्तप्राणिन्यपि निषेधो ध्वनितः,तदभिप्रेत्यैव वृत्तौ शृगालशब्द उदाहृतः।भाष्ये—न त्वा नावं मन्ये यावत्तीर्णं न नाव्यमिति। यावत्—यतो, नाव्यं नावा स्वल्पनौकया तार्यमपि त्वया महत्यापि न तीर्णमतस्त्वां नावमुडुपमपि न मन्ये इत्यर्थः। 'नौ'शब्देनोडुपं

१'शृगालं'। २ 'तदनावा'। ३ 'इमेऽनावा'। ४ क्वचिन्न। ५'तेऽनावा'।६ 'प्रतिकृ'।

व्यम्। इह मा भूत्—त्वां तृणं मन्य इति ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ २।३।१८ ॥

॥*॥ तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । प्रकृत्याऽभिरूपः । प्रकृत्या दर्शनीयः।[1] प्रायेण याज्ञिकाः[3] । प्रायेण वैयाकरणाः[4] । माठरोऽस्मि गोत्रेण । गार्ग्योऽस्मि गोत्रेण । समेन धावति । विषमेण धावति। द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति। त्रिद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून् क्रीणाति । साहस्रेणाऽश्वान् क्रीणाति॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । 'कर्तृकरणयोस्तृतीये'त्येव सिद्धम् । इह

प्र.]विभाषाऽप्राणिष्वि'त्यापिशलिरधीते स्म ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।२।३।१।

कर्तृकरणयोः । प्रकृत्याभिरूप इति । क्रियापदाऽश्रवणात्कर्तृकरणयोरभावात्षष्ठ्यत्र प्राप्नोति । प्रायेणेति । 'प्राय'शब्दो बह्वर्थवाची । बहवो याज्ञिका इत्यर्थः । तत्र प्रथमा प्राप्नोति । गोत्रेणेति । प्रथमा षष्ठी वाऽत्र प्राप्नोति । समेनेति । द्वितीया प्राप्नोति । द्विद्रोणेनेति । द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम् । पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाऽभावः। अत्रापि द्वितीया प्राप्नोति । पञ्चकेनेति । पञ्च परिमाणमस्य पञ्चकः सङ्घः । तत्र द्वितीया प्राप्ता । पशूनित्यनेनैतत्समानाधिकरणम् । सङ्घसङ्घिनोरभेदस्य विवक्षणात् । साहस्रेणेति । सहस्रपरिमाणः सङ्घः साहस्रः ।

उ.]स्वल्पनौकोच्यते । 'त्वां'शब्दार्थस्तु महती नौः । एवं ह्यनादरो भवतीत्याहुः । एवं 'न त्वाऽन्नं मन्ये यावद्भुङ्क्ते न श्राद्ध'मित्यस्य यतः श्राद्धं श्राद्धीयैर्विप्रैर्न भुक्तमतस्त्वामपूपरूपमन्नमोदनमपि न मन्ये इत्यर्थः । प्रकृष्यकुत्सितेति । 'परावरयोगे चे'ति क्त्वा । अतिशयविशिष्टकुत्सितत्वे प्रतिपाद्ये इत्यर्थः । तदाह—यद्वाचिन इति । त्वां तृणमिव मन्य इत्यादावप्यनादरस्य सत्त्वाद्वार्त्तिकारम्भ इति भावः ।' आपिशलि'वाक्येनोपमानवाचकात्ततोपि तिरस्कारे चतुर्थीत्युच्यते ।

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् । २।३।१॥

कर्त्तृकरणयोः । क्रियापदेति । क्रियानध्याहारे विभक्त्यन्तरबाधनाय वार्तिकमिति भावः । अभिरूपादिकं तु गुणो, न क्रियेति तात्पर्यम् । षष्ठ्यत्रेति । प्रकृतिसम्बन्धी अभिरूप इति बोधादिति भावः । प्रथमा षष्ठी वेति । गोत्राऽभिन्नगर्गापत्यमिति बोधे आद्या, सामान्यविशेषभावसम्बन्धेन

१ 'न त्वा'। 'तृणं त्वा'। २ क्वचिन्न । ३ 'याज्ञिकः' । ४ 'वैयाकरणः'। ५'त्वां'।

तावत्प्रकृत्याऽभिरूपः, प्रकृत्या दर्शनीय इति,–प्रकृतिकृतं तस्याऽऽभिरूप्यम्॥ प्रायेण याज्ञिकाः प्रायेण वैयाकरणा इति,–एष तत्र प्रायो येन तेऽधीयते॥ माठरोस्मि गोत्रेण, गार्ग्योस्मि गोत्रेणेति,–एतेनाऽहं संज्ञाये॥ समेन धावति विषमेण धावतीति,–इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते–समेन पथा धावति, विषमेण पथा धावतीति॥ द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति, त्रिद्रोणेन धान्यं क्रीणातीति,–तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। द्विद्रोणार्थं द्विद्रोणम्, द्विद्रोणेन हिरण्येन धान्यं क्रीणातीति॥ पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति,–अत्रापि तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। पञ्चपश्वर्थः पञ्चकः। पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति॥ साहस्रेणाश्वान् क्रीणातीति,–सहस्रपरिमाणं साहस्रं, साहस्रेण हिरण्येनाऽश्वान् क्रीणातीति॥

सहयुक्तेऽप्रधाने॥ २।३।१९॥

प्र.] 'शतमानविंशतिके'त्यण्। पूर्ववदत्र द्वितीयाप्राप्तिः। प्रकृतिकृतमिति। गम्यमानाऽपि क्रिया करणादिव्यपदेशनिमित्तं भवति। यथा 'प्रविश पिण्डी'मित्यत्र। इह च करणान्तरव्युदासाय प्रकृतेरेव करणत्वं विवक्षितम्। स्वभावेनाऽयं कृतोऽभिरूपो न तु वस्त्रालङ्करणादिनेत्यर्थः। एष तत्र प्राय इति। बाहुल्यमित्यर्थः। तच्चाध्ययनस्य करणत्वेन विवक्षितम्। इदमत्रेति। प्रतीयमानत्वाद्द्विद्रोणपञ्चकसाहस्रशब्दास्तत्क्रयार्थे मूल्ये उपचाराद्वर्तन्त इति करणत्वात्तृतीयासिद्धिः॥ [कर्तृकरणयोः]॥

सहयुक्तेऽप्रधाने। किमुदाहरणमिति। सूत्रान्तरेण तृतीयासिद्धिं मत्वा पृच्छति।

उ.] गोत्रसम्बन्धिगार्ग्यत्ववानिति बोधेऽन्येति भावः। गोत्रशब्देनाऽगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यम्। अत्रापीति। परिच्छेद्यपरिच्छेदकयोरभेदोपचारेण द्विद्रोणाऽभिन्नमित्यर्थात्। पञ्चके 'सङ्ख्याया अतिशदन्ताया' इति कन्। एष तत्र प्राय इति। तत्रोदाहरणे एष प्रायपदार्थो–येन हेतुना तेऽधीयत इत्यर्थः। तच्चाध्ययनस्येति। अधीयत इति क्रियाध्याहार इति भावः। बहुभिरध्ययने ग्रहणधारणयोः सौकर्यं भवतीति बाहुल्यं तत्त्वेन विवक्षितमिति बोध्यम्। एतेनाहं संज्ञाये इति। अहं 'माठर' इति गोत्रेण परैः संज्ञाये इत्यर्थः। अप्रयोगे हेतुमाह–प्रतीयेति। अत्र केचित्–एवं रीत्या करणत्वादिव्युत्पादने हेताविति सूत्रस्येत्थंभूतलक्षण इत्यस्य च वैयर्थ्यापत्तिः। यदि तत्र द्रव्याद्यन्वयविवक्षायां सार्थक्यं तर्ह्यत्रापीति प्रत्याख्यानमत्राऽसिद्धान्त्येकदेश्युक्तिरेव। सम्बन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठीबाधनार्थमावश्यकत्वाच्चेत्याहुः। अनभिधानेन भगवता प्रत्याख्यातमित्यन्ये॥ [कर्तृकरणयोः]॥

सहयुक्तेऽप्रधाने। ननु माषाणामिव तिलानामपि वापक्रिययेप्सितत्वादप्राधान्यम-

२ 'करणः'। ३ 'तेनाहं ज्ञाये'। ४ 'स्यान्न प्रयु'। ५ 'समेन पथेति'। ६ 'अत्रापि तादर्थ्या'। ७ 'क्रीणाति'। ८ क्वचिन्न। ९ 'कश्चित्'।

किमुदाहरणम्?॥ तिलैः सह माषान्वपतीति॥नैतदस्ति। तिलैर्मिश्रीकृत्य माषा उप्यन्ते तत्र'करणे'इत्येव सिद्धम्॥इदं तर्हि–'पुत्रेण सहागतो देवदत्त' इति। अप्रधाने कर्तरि तृतीया यथा स्यात्॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। प्रधाने कर्तरि लादयो भवन्तीति प्रधानकर्ता[1] क्तेनाऽभिधीयते,यश्चाऽप्रधानं सिद्धा तत्र 'कर्तरी'त्येव तृतीया॥इदं तर्हि[प्रयोजनं][3]–पुत्रेण सहागमनं देव-

प्र.]तिलैः सहेति। अत्र माषा उप्यमानत्वात् प्रधानं कर्म। तिलास्तु तथायुक्ततया वृक्षमूलानीवोपसर्पणेऽप्रधानकर्माणीति द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीयाविधिः। तिलैर्मिश्रीकृत्येति। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं मिश्रणक्रियायां तिलाः करणत्वं प्रतिपद्यन्ते पश्चाद्वपनक्रियायां कर्मत्वमिति सिद्धा तृतीयेत्यर्थः। पुत्रेण सहागत इति। पितुरेवात्राऽऽगमनक्रियायां शाब्दं कर्तृत्वं न तु पुत्रस्येत्यप्राप्ता तृतीया विधीयते। लादय इति। आदिशब्देन क्तादीनां ग्रहणम्। तत्रैकेन शब्देन भिन्नकक्षत्वाद्गुणप्रधानयोः कर्त्रोरभिधानाऽसंभवात्प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्प्रधानस्यैवाभिधानं न्याय्यमित्यप्रधानस्य प्रतीयमानगमिक्रियापेक्षकर्तृत्वाश्रयेण तृतीया सिद्धेत्यर्थः। पुत्रेण सहागमनमिति। ल्युटा कर्तुरनभिहितत्वादुभयत्र तृतीयाप्रसङ्गे नियमार्थमिदम्-

उ.]सिद्धमत आह–तथायुक्ततयेति। वप्तुः[4] सहार्थविशेषणत्वमप्राधान्यमिति न दोषः। ननु वापाऽपेक्षया कर्मत्वेन मिश्रीकरणस्य च तदर्थत्वेनाऽप्राधान्यात्कारकविरुद्धा तृतीयेत्याशङ्क्याह–अन्तरङ्गत्वादिति। अन्तरङ्गत्वोपपादनमेव–पूर्वमित्यादि। पूर्वं मिश्रणक्रियासम्बन्धे तदर्थत्वमपि न स्यादिति भावः। ननु पुत्रस्येतीति। तस्य सहार्थबलादनुमीयमानं कर्तृत्वमिति तृतीयाया अप्राप्तिरिति भावः। एकेन शब्देन–क्तेन। गुणप्रधानयोरिति। प्रतीयमानोपात्तक्रियापेक्षत्वेन तादृशयोः कर्त्रोरित्यर्थः। भाष्ये–अप्रधाने इत्यस्य प्रतीयमानक्रियाकर्तरीत्यर्थः। प्रधानकर्तरीत्यस्योच्चारितशब्दबोध्यक्रियाकर्तरीत्यर्थः। तदेवाह–प्रतीयमानगमीति। साहित्यानुपपत्त्येत्यर्थः। 'प्रविश पिण्डी'मित्यादौ प्रतीयमानक्रियापेक्षविभक्तेर्दृष्टत्वादिति भावः। लादयस्तु न तथा, धातोर्विधानादिति स्पष्टमेवेति ध्येयम्। एकान्वयित्वादिसमानाधिकरणसाहित्यं हि पुत्रस्याध्याहृतागमनसम्बन्धज्ञान एव बोद्धुं शक्यं न त्वन्यथेति तात्पर्यम्। 'षष्ठ्यत्र बाधिके'त्युत्तरदर्शनाद्देवदत्ते तृतीयार्थं सूत्रमिति भाति, तदनिष्टमित्यत आह–ल्युटेति। भाष्ये–षष्ठ्यत्रेति। एवं चोभयोस्तृतीयाप्रसक्त्यभावेन नियमार्थत्वाऽनुपपत्तिरिति भावः। ननु षष्ठीबाधनार्थमेव तर्हीदमावश्यकमत आह–सा च प्रधानेति। प्रधाने चारितार्थ्यसम्भवादिति भावः। भवत्येवेति। अत्र वदन्ति–तृतीयाषष्ठ्योः को विशेषो, यत्तृतीया-

१ 'प्रधानं कर्त्ता'। २ 'लेना'। ३ क्वचिन्न। ४ 'वस्तुतः'।

दत्तस्ये'ति ॥ षष्ठ्यत्र बाधिका भविष्यति ॥ इदं तर्हि–पुत्रेण सह स्थूलः । पुत्रेण सह पिङ्गल इति ॥ इदं चाप्युदाहरणं–'तिलैः सह माषान्वपती'ति॥

ननु चोक्तं–'तिलैर्मिश्रीकृत्य माषा उप्यन्ते तत्र करण इत्येव सिद्ध'मिति॥ भवेत्सिद्धं यदा तिलैर्मिश्रीकृत्योप्येरन् । यदा तु खलु कस्य चिन्माषबीजावाप उपस्थितस्तदर्थं च क्षेत्रमुपार्जितं,तत्रान्यदपि किंचिदुप्यते–'यदि भविष्यति भविष्यती'ति,तदा न सिध्यति ॥*॥सहयुक्तेऽप्रधानवचनमनर्थकमुपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयस्त्वादन्यत्रापि ॥*॥ सहयुक्तेऽप्रधानवचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयस्त्वात्' । अन्यत्रापि ['उपपदविभक्तेः] कारकविभक्तिर्बलीयसी' [ति प्रथमा] भवति । [एवमत्रापि 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी'ति प्रथमा भविष्यति] ॥ क्वान्यत्र ? ॥ गाः स्वामी व्रजतीति ॥ [सहयुक्ते] ॥

प्र.]'अप्रधान एव तृतीया भवति न तु प्रधान'इति।षष्ठ्यत्रेति।'कर्तृकर्मणोः कृती'-त्यनेन । सा च प्रधानयोरेव कर्तृकर्मणोः प्राधान्यादेव स्मर्यत इत्यप्रधाने कर्तरि न भविष्यति । यदा तु कृद्ग्रहणमप्रधानकर्तृप्रतिपत्त्यर्थं 'भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठाना'मिति, तदा षष्ठीबाधनाय तृतीयाविधानमत्रापि भवत्येव। पुत्रेण सह स्थूल इति । गुणसंबन्धप्रतिपादनपरत्वादत्र क्रियाया अभावात्पुत्रस्य कर्तृत्वाऽभावः । यदि भविष्यतीति । अनेन मिश्रीकरणाऽभावात्तिलानां करणत्वाऽभावमाह । एकक्षेत्रे च वापात्सहयोगः कालभेदेऽप्यविरुद्धः । सहयुक्त इति । अप्रधानवचनं प्रधाननिवृत्त्यर्थं क्रियते । प्रधानस्य चाऽन्तरङ्गत्वात्कारकविभक्तिर्भविष्यतीति नार्थस्तन्निवृत्त्यर्थेनाऽप्रधानवचनेनेत्यर्थः । 'शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौ'रित्यत्रापि गवा संबन्धोऽन्तरङ्ग इति उपाध्यायात्षष्ठ्येव भविष्यति न तृतीया । गाः स्वामी व्रज-

उ.]ऽप्रधानेपि षष्ठी नेति।एवं च 'पुत्रेण सहागमन'मित्यादौ षष्ठीबाधनेन तृतीयार्थं सूत्रमावश्यकमिति । अन्ये तु–कृद्योगे षष्ठी, कृद्योगश्च तत्प्रकृत्यर्थान्वयमात्रेण । एवं च शाब्दकृत्प्रकृत्यर्थान्वयिनोः कर्तृकर्मणोरेव षष्ठी, न प्रतीयमानतत्संबन्धयोरिति भाष्योपपत्तिमाहुः । क्रियाया अभावादिति । अस्तिक्रियासत्त्वेऽपि साहित्यबलात्स्थौल्यमेव पुत्रे प्रतीयते न तु तत्क्रियाकर्तृत्वमिति भावः । कारकविभक्तिरिति। तिष्ठत्यादिक्रियाऽनुषङ्गात्स्थूल इत्यादेरपि कर्तृत्वमस्तीति भावः। सहयोगश्च विशेष्यतया, विशेषणतया वेति तात्पर्यम् । अन्तरङ्गत्वादिति । तदपवादत्ववारणायेदं वचनमेवेति चिन्त्यम् । गवा सम्बन्धोऽन्तरङ्ग इति । एकान्व-

१ 'वापकाल उपस्थितस्तदर्थं' । 'उपस्थिते तद'। २ क्वचिन्न । ३ 'विभक्तेर्बलीय' । 'विभक्तिर्बली' । ४ 'भविष्यति' । ५ 'अन्यत्राप्यु' । ६ 'भवति' ।

येनाऽङ्गविकारः ॥ २।३।२० ॥

इह कस्मान्न भवति—अक्षि काणमस्येति ? ॥*॥ अङ्गाद्विकृतात्तद्विकारश्चेदङ्गिनो वचनम् ॥*॥ अङ्गाद्विकृतात्तृतीया वक्तव्या, तेनैव चेद्विकारेणाऽङ्गी द्योत्यत इति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम्। अङ्गशब्दोऽयं समुदायशब्दः, 'येने'ति च करणे एषा तृतीया। येनावयवेन समुदायोऽङ्गी द्योत्यते तस्मिन्भवितव्यम्। न चैतेनावयवेन समुदायो द्योत्यते ॥ [येनाऽङ्ग]॥

प्र.]तीति। अत्रापि व्रजिक्रियायां गवां कर्मत्वात्तन्निबन्धना द्वितीया 'स्वामीश्वरे'ति प्राप्ते उपपदविभक्ती षष्ठीसप्तम्यौ बाधित्वा प्रवर्तते। [सहयुक्तेऽप्रधाने] ॥

येनाङ्गविकारः। अङ्गशब्दोऽवयववाचित्वेन प्रसिद्धः। ततो येन गुणेनाऽङ्गस्य विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीयेति सूत्रार्थमवगत्याह—इह कस्मादिति। इहैव कस्मान्नेत्यर्थः। अक्षि काणमिति। 'कण निमीलने' इत्यस्य चौरादिकस्याऽचि घञि वा रूपम्। काणगुणयोगादभेदोपचाराद्गुणवचनेभ्यो लुगिति मतुपो लुग्विधानाद्वाऽक्षि काणशब्देनोच्यते। तत्र काणशब्दात्तृतीया प्राप्नोति। काणेन हि गुणेनाऽक्ष्णो विकारो लक्ष्यते। 'अक्ष्णा काण' इत्यत्र त्वक्षिशब्दान्न प्राप्नोति। अङ्गाद्विकृतादिति। अङ्गवाचिनोऽक्षिपदादेस्तृतीया भवति न तु काणादेर्गुणवचनादित्यर्थः। एतावत्युच्यमानेऽक्षि काणमस्येत्यत्राऽप्यक्षिशब्दात्प्राप्नोतीत्याह—तद्विकारतश्चेदिति। यदि देवदत्तादिरवयवी विकृतेनाऽङ्गेन विकारवान्प्रकाश्यत इत्यर्थः। अङ्गशब्द इति। अङ्गान्यस्य सन्तीत्यर्शआदित्वादच्प्रत्ययान्तोऽत्राऽङ्गशब्दो निर्दिष्टः। 'येने'त्यनेन विकृतमङ्गं निर्दिश्यते। न ह्यविकृतेनाऽङ्गेनाङ्गिनो विकारो द्योतयितुं शक्यते।न चैतेनेति।'अक्षि काणमस्ये'त्यत्र काणशब्देना-

उ.]यित्वादिसमानाधिकरणाऽखण्डोपाधिरूपसाहित्यस्य सहशब्दार्थतया पूर्वमन्वयिज्ञानावश्यकत्वादिति भावः। बाधित्वेति। स्वामित्वमपि गोनिरूपितमेवेति स्वामिशब्दयोगेऽपि गवामिति भावः। [सहयुक्ते] ॥

येनाऽङ्गविकारः। अङ्गशब्दस्याऽर्शआद्यजन्तत्वे शङ्कानुपपत्तेराह—अङ्गशब्द इति।अप्रसिद्धत्वात्स न गृह्यत इति भावः। अचि घञि वेति। उभावपि भाव इति भावः। एरजित्यच्। नन्वेवं काणशब्देऽक्षिसामानाधिकरण्यमनुपपन्नमत आह—काणगुणेति। लुग्विधानाद्वेति। इदं चिन्त्यम्। गुणगुण्युभयाभिधानसमर्थ एव तत्प्रवृत्तेः। न ह्यक्ष्णः काणमिति कदाचिद्भवति। कर्मघञन्तः काणलगुणविशिष्टाऽक्षिवाचीति परे। न प्राप्नोतीति। शब्दतोऽङ्गविकाराऽप्रतीतेरितिभावः। अच्प्रत्ययान्त इति। अप्रसिद्धस्यापि व्याख्यानाद्ग्रहणमिति भावः। विकृत-

१ 'द्विकारतश्चे'। २ क्वचिन्न।

इत्थंभूतलक्षणे ॥ २।३।२१ ॥

॥*॥ इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थे प्रतिषेधः ॥*॥ इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । अपि भवान्कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति ॥*॥ न वेत्थंभूतस्य लक्षणेनाऽपृथग्भावात्॥*॥ न वा वक्तव्यम्? ॥ किं कारणम् ?॥ 'इत्थंभूतस्य लक्षणेनाऽपृथग्भावात्' । यत्रेत्थम्भूतस्य पृथग्भूतं लक्षणं तत्र भवितव्यम्, न चाऽत्रेत्थंभूतस्य पृथग्भूतं लक्षणम्॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ?॥ तथा ह्ययं प्राधान्येन लक्षणं प्रतिनिर्दिशति—इत्थं-

प्र.]ऽक्षिसमानाधिकरणेनावयवी नोच्यते, किं तर्ह्यवयव एवेत्यर्थः । अवयवश्चात्रावयविना विशेष्यत इति तस्यैव प्राधान्याद्विकारप्रतिपत्तिः ॥ [येनाङ्गविकारः]॥

इत्थंभूत । यदा लक्षणवाची शब्दो लक्ष्यवाचिसमासावयवस्तदा तृतीया मा भूदिति वचनम्—इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थ इति । लक्ष्यवाचिशब्दस्थ इत्यर्थः । कमण्डलुपाणिमिति । बहुव्रीहौ कृते कमण्डलुशब्दात्तृतीया प्राप्नोति । न च प्रत्ययलक्षणेनाऽप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधो, 'न ङिसंबुद्ध्यो'रिति नलोपप्रतिषेधाज्ज्ञापकात् । न च तृतीयाथा लुक्प्राप्नोति,समासप्रातिपदिकानवयवत्वात् , तस्याः कृते

उ.]मङ्गमिति। सामर्थ्यादिति भावः।तदेवोपपादयति—नहीति। 'समुदायोऽङ्गी द्योत्यते' इति भाष्ये 'विकृत' इत्यादिः । तस्यैव—अवयवस्यैव । विकारप्रतिपत्तिरिति । शाब्दीति भावः। आर्थी तत्प्रतीतिस्तु न तृतीयानिमित्तमिति ध्येयम् । [येनाङ्ग]॥

इत्थंभूत । इत्थंभूतलक्षणे इति । इत्थंभूतस्य लक्षणबोधके शब्दे तत्स्थे लक्ष्यवाचिपदघटितपदस्थे सति लक्षणवाचकात्तृतीयाप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । तदाह—यदा लक्षणवाचीति । लक्ष्यवाचिनः शब्दस्य लक्षणवाचिनः समासं विना लक्षणवाचिनस्तत्स्थत्वं न सम्भवतीत्यत आह—लक्ष्यवाचिसमासेति । लक्ष्यवाचिघटकसमासेत्यर्थः । 'कमण्डलुपाणि'शब्दो बहुव्रीहिणा लक्ष्यच्छात्रवाची,तत्र पाणिशब्दस्य लक्षणत्वाऽयोगात्पारिशेष्यादाह—कमण्डलुशब्दादिति । इत्थंभूतश्छात्रत्वं प्राप्तश्छात्रस्तस्य लक्षणं कमण्डलुरिति भावः । बहुव्रीहौ समुदायस्य संबन्धित्वेन संबन्धी बोध्यः, तत्र चेतरपदार्थाऽन्वय इति व्यपेक्षावादे शङ्केयम् । तत्र हि तृतीयायामपि कमण्डलोर्ज्ञाप्यत्वेनान्वयः सुवचः । पाण्यधिकरणककमण्डलुज्ञाप्यश्छात्र इत्यर्थः स्यादिति भावः । ज्ञापकादिति । एतेन नलोपविषयमेव तज्ज्ञापकमित्यपास्तम् । 'तत्स्थे इत्थंभूतलक्षणे' इति वार्त्तिकस्वारस्येनाऽवयवात्तृतीयापत्तेः प्रतीयमानत्वात् । एतेन समुदायात्तृतीयापत्तौ तात्पर्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् । प्रातिपदिकानवयत्वादिति। तन्मध्यपतितन्यायादक्ज्वत्तद्ग्रहणेन ग्रहणेऽपि कप्सुमादिव-

१ क्वचिन्न।२ 'भूतलक्षणेना'।३'पृथग्भूतलक्षणं'। ४ 'नचेहे'। ५'लक्षणं पृथग्भूतं'।

भूतस्य लक्षणमित्थंभूतलक्षणं, तस्मिन्नित्थंभूतलक्षण इति॥ [इत्थंभूत]॥

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २।३।२२ ॥

॥*॥ संज्ञः कृत्प्रयोगे षष्ठी विप्रतिषेधेन॥*॥ संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणी'त्ये-तस्मात्कृद्योगे षष्ठी भवति विप्रतिषेधेन॥ 'संज्ञोऽन्यतरस्या'मित्यस्यावकाशः-मातरं संजानीते, मात्रा संजानीते। कृत्प्रयोगे षष्ठ्या अवकाशः-इध्मप्रव्रश्चनः पलाशशातनः। इहोभयं प्राप्नोति-मातुः संज्ञाता, पितुः संज्ञातेति। षष्ठी भवति विप्रतिषेधेन ॥*॥ उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्तिः ॥*॥ उपपदविभक्ते-श्चोपपदविभक्तिर्भवति विप्रतिषेधेन। 'अन्याराादितरर्तेदिक्छब्दाञ्चूत्तरपदा-जाहियुक्ते' इत्यस्यावकाशः-अन्यो देवदत्तात्। 'स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षि-प्रतिभूप्रसूतैश्च'त्यस्यावकाशः-गोषु स्वामी, गवां स्वामी। इहोभयं प्राप्नोति

प्र.]समास उत्पादनात्। लक्षणेनेति पृथग्विनेति तृतीया। तथा ह्ययमिति। षष्ठी-तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात्। इत्थंभूतस्य यल्लक्षणं प्रधानमप्राप्तोपसर्जनभावं तत्र तृतीया. यथा 'कमण्डलुना छात्रमद्राक्षी'दिति। बहुव्रीहौ तु स्वार्थोपसर्जना-न्यपदार्थाभिधायित्वाद्वृत्तिपदानां नास्ति लक्षणस्य प्राधान्यम्। [इत्थम्भूतलक्षणे]॥ संज्ञोऽन्यतरस्याम्। मात्रा संजानीत इति। 'संप्रतिभ्यामनाध्याने'इत्या-

उ.]च्छास्त्रेणावयवत्वाऽबोधनादवयवत्वे मानाऽभावादिति भावः। पूर्वं लक्षणत्वाऽवि-वक्षया प्रथमान्तत्वेन समासे जाते पश्चाल्लक्षणत्वविवक्षायामत्र तृतीयापादनं 'कृतपूर्वी कट'मितिवदिति बोध्यम्। केचित्तु कमण्डलुपाणिशब्दादत्र तृतीयापत्तिः। कमण्डलु-पाणित्वस्यैव लक्षणत्वात्सकृदसौ कमण्डलुपाणिश्छात्रो दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भवती'ति 'अनुर्लक्षण'इति सूत्रे भाष्यात्। तदेवेत्यस्य-कमण्डलुपाणित्वमेवेत्यर्थः। अन्यथा 'स एवे'ति वदेत्। कमण्डलुयुक्तपाणिज्ञाप्यस्तदवयवीति बोधः स्यात्। कमण्डलु-युक्तार्थकमण्डलुपदेन समानाधिकरणो बहुव्रीहिः। अन्यथा तन्मध्यपतितन्यायेन तद्ग्रहणेऽपि तदवयवत्वं नेत्यस्यापातरमणीयत्वेन लुग्दुर्वार एव। अत एवेच एका-चोऽमिति सूत्रे भाष्ये-'नरंमन्य' इत्यादौ समासप्रातिपदिकसंज्ञोत्तरं जातस्याप्यमः सुपो धात्विति लुक्-अम्विधिसामर्थ्यान्नेत्युक्तमित्याहुः। भाष्ये-अपृथग्भावादिति। एकार्थीभावे इतरविशेषणस्यैव कमण्डलोरुपस्थित्या तस्य लक्षणत्वेन छात्रेऽन्वया-ऽसंभव इति भावः। तदेतद्वक्ष्यति कैयटः-'नास्ति लक्षणस्य प्राधान्य'मिति। विशेषणत्वाऽनाक्रान्तोपस्थितिरित्यर्थः। प्रागुक्ताशयाऽनभिज्ञः शङ्कते-किं वक्तव्य-मिति। अत्रार्थे सूत्रारूढामभ्युच्चययुक्तिमप्याहैकदेशी भाष्ये-प्राधान्येनेति। संज्ञोऽन्यत। अन्यपदार्थेन योगे स्वामिनः पञ्चमी स्यादत आह-भूतपूर्वेति।

१ 'षष्ठी भवति विप्र'। २ 'क्तेरुपपद'।

अन्यो गोषु स्वामी,अन्यो गवां स्वामीति।'स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च'त्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधः । नह्यत्र गावोऽन्ययुक्ताः ॥ कस्तर्हि ? ॥ स्वामी ॥ एवं तर्हि 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्या'मित्यस्यावकाशः–तुल्यो देवदत्तस्य। तुल्यो देवदत्तेनेति[2]। 'स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च'त्यस्यावकाशः—स एव । इहोभयं प्राप्नोति–तुल्यो गोभिः स्वामी,तुल्यो गवां स्वामीति[3]।'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्या'मित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ [संज्ञोन्य] ॥

हेतौ ॥ २।३।२३ ॥

॥*॥ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् ॥*॥ निमित्तकारणहेतुषु सर्वा [विभक्तय[5]:]प्रायेण दृश्यन्त इति वक्तव्यम् । किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन वसति । कस्मै निमित्ताय वसति । कस्मान्निमित्ताद्वसति । कस्य निमित्तस्य वसति । कस्मिन्निमित्ते वसति ॥ किं कारणं वसति । केन कारणेन वसति । कस्मै कारणाय वसति । कस्मात्कारणाद्वसति । कस्य कारणस्य वसति । कस्मिन्कारणे वसति॥ को हेतुर्वसति । कं हेतुं वसति । केन हेतुना वसति । कस्मै हेतवे वसति । कस्माद्धेतोर्वसति । कस्य हेतोर्वसति । कस्मिन्हेतौ वसति ॥ [हेतौ] ॥

प्र.]त्मनेपदम् । अन्यो गवां स्वामीति । एकस्मिन्वाक्ये सहप्रयोगादस्त्यन्ययोगो गवामिति मन्यते । न ह्यत्र गाव इति । युक्तग्रहणाद्यदपेक्षमन्यत्वं तद्वाचिनः पञ्चमी । नचात्र गवापेक्षमन्यत्वं स्वामिनः प्रतिपाद्यं,व्यभिचाराऽभावात् किं तर्हि? पूर्वस्वाम्यपेक्षम् । कस्तर्हि। स्वामीति। भूतपूर्वो यः स्वामी सोऽन्ययुक्त इत्यर्थः। तुल्यो गोभिः स्वामीति । गवां यः स्वामी स गोभिर्जाड्यादिना धर्मेण सदृश इत्यर्थविवक्षायामस्ति गवा पदद्वयाऽर्थयोगः । [संज्ञोऽन्यतर] ॥

हेतौ । योग्यतामात्रयुक्तोऽनाश्रितव्यापारोऽर्थो द्रव्यगुणक्रियाविषयो हेतुः । निमित्तेति।असर्वनाम्नोऽपि विधानार्थमत्र सूत्र इदं पठितं,न तु 'सर्वनाम्नस्तृतीया-

---

उ.]अन्ययुक्त इति।अन्यत्वप्रतियोगीत्यर्थः। पूर्वस्वाम्यपेक्षयेदानीमन्यो गवां स्वामीत्युदाहरणार्थः । उभयप्राप्तये गवा तुल्येन च स्वामिनः संबन्धमुपपादयति–गवां य इति । [संज्ञोऽन्यतर] ॥

हेतौ। व्यापाराऽनाविष्टत्वे द्रव्यगुणक्रियाविषयत्वे च हेतुः–'योग्यतामात्रयुक्त' इति । व्यापाराविष्टं क्रियामात्रविषयं च करणं, व्यापारावेशे च क्रियाविषयत्वमेव फलोपधानमेवेति ततो भेद इति भावः । न त्विति । वृत्तिकारवदिति भावः ।

---

1 'धिपतीत्येतद्भव'।२ इतिः क्वचिन्न ।३ 'पतीत्यस्या'। ४'भ्यामित्येत'। ५ क्वचिन्न।

अपादाने पञ्चमी ॥ २।३।२८ ॥

॥*॥ पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसङ्ख्यानम् ॥*॥ पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चम्या उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । प्रासादमारुह्य प्रेक्षते-प्रासादात्प्रेक्षते ॥*॥ अधिकरणे च ॥*॥ अधिकरणे चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । आसनात्प्रेक्षते । शयनात्प्रेक्षते ॥*॥ प्रश्नाख्यानयोश्च ॥*॥ प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या ॥ कुतो भवान् ?॥ पाटलिपुत्रात् ॥*॥ यतश्चाध्वकालनिर्माणम् ॥*॥ यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्या । गवीधुमतः साङ्काश्यं चत्वारि योजनानि । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे ॥*॥ तद्युक्तात्काले सप्तमी ॥*॥ तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्या । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे ॥*॥ अध्वनः

प्र.]चे'त्यत्र । तत्र प्रायग्रहणात्सर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न भवतोऽन्यास्तु यथादर्शनं भवन्ति । पर्यायोपादानं केचित्पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थमिच्छन्ति । अन्ये तूपलक्षणार्थमिच्छन्तः प्रयोजनादिप्रयोगेऽप्येतद्विभक्तिविधानं मन्यन्ते । [हेतौ] ॥

अपादाने । ल्यब्लोप इति । यत्र ल्यबन्तस्याऽप्रयोगेऽप्यर्थो गम्यते तत्र द्वितीयायां प्राप्तायां पञ्चमी विधीयते । अधिकरणे चेति । 'ल्यब्लोप' इत्यपेक्षते । सप्तम्यपवादोऽत्र पञ्चमी । प्रश्नाख्यानयोश्चेति । विशिष्टे प्रश्नाख्याने गृह्येते-यत्र लोके पञ्चमी प्रयुज्यते । तेन 'कस्यायमश्वो' 'देवदत्तस्यायमश्व' इत्यादौ पञ्चमी न भवति । कुतो भवानिति । क्रियाया अभावादनपादानत्वं मन्यते । यतश्चेति । यदाश्रित्याऽध्वकालौ परिच्छिद्येते तत्र पञ्चमीत्यर्थः । गवीधुमत इति । गवीधुमन्नाम नगरम् । तद्युक्तात्काल इति । काले-विषये । तेन पञ्चम्यन्तार्थेन यो युक्तो मासादिस्तद्वाचिनः सप्तमीत्यर्थः । अथ वा पञ्चमीयुक्ताऽर्थात्परे काल इत्यर्थः । अध्वन इति । तद्युक्तादित्यपेक्षते । अप-

उ.]अन्येत्विति मतेऽनुग्राहकाऽभावोऽरुचिबीजम् । [हेतौ] ॥

अपादानेपञ्च। ननु ल्यब्लोपविधायकस्याऽत्र शास्त्रेऽदर्शनाल्ल्यब्लोप इत्यसङ्गतमत आह-यत्रेति । वाक्यैकदेशन्यायेनेति भावः । ल्यब्ग्रहणं तु उपलक्षणम् । 'आसनात्प्रेक्षत' इत्यस्याऽऽसने स्थित्वेत्यर्थात् ।तत्रेति।ल्यबन्ताऽभावेपि गम्यमानक्रियापेक्षकर्मत्वादिति भावः । गम्यमानक्रियापेक्षयाऽपादानत्वं भविष्यतीत्यत आह क्रियाया इति । यदाश्रित्येति । यदवधित्वेनाश्रित्येत्यर्थः । तत्रेति । तत्र वर्तमानाच्छब्दादित्यर्थः । तद्युक्तात्कालादित्युचितमत आह-काले विषये इति । युक्तो मासादिरिति । मासकार्तिक्योश्चाऽवध्यवधिमद्भावः संबन्धः । आग्रहायण्यास्तु

१ क्वचिन्न ।२'प्रासादात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य प्रेक्षते इत्यर्थः'। ३क्वचिन्न।४ 'तत'। '५ गवीधुमान्-मेंढू इति प्रसिद्धम्। तत्समीपस्थं वेदानीं लुप्तं नगरम् ।६ सांकाश्य 'कासगंज' इति सम्प्रति प्रसिद्धम् । ७ 'मासे इति' ।८'त्यर्थः । ९'त्वाभावादिति'।

प्रथमा च ॥*॥ अध्वनः प्रथमा च[१] सप्तमी च वक्तव्या। गवीधुमतः साङ्काश्यं चत्वारि योजनानि । गवीधुमतः साङ्काश्यं चतुर्षु योजनेषु ॥

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्?॥न वक्तव्यम्।'अपादाने'इत्येव सिद्धम्।इह ताव-त्प्रासादात्प्रेक्षते शयनात्प्रेक्षते इति,–॥ ॥ अपक्रामति तत्तस्माद्दर्शनम्॥ ॥यच्च-पक्रामति किं नाऽत्यन्तायाऽपक्रामति?॥ ॥संततत्वात्॥ ॥अथ वा॥ ॥ अन्यै-प्रादुर्भावात्॥॥अन्या[२] चान्या च प्रादुर्भवंति॥प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्येति,–इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते–कुतो भवानागच्छतीति,पाटलिपुत्रादागच्छा-मीति ॥ यतश्चाऽध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्येति,—इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते,–गवीधुमतो निःसृत्य साङ्काश्यं चत्वारि योजनानि । कार्तिक्या[३] आग्रहायणी मासे इति,–इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते–कार्तिक्याःप्रभृत्या-

प्र.]क्रामति तत्तस्मादिति । दर्शनं चक्षुरिन्द्रियं तेजोरूपं प्राप्य विषयग्राहित्वा-त्प्रासाददेशादपक्रम्य विषयं गच्छतीत्यर्थः । क्षणिकपक्षावष्टम्भेन भेदमाश्रित्याह–अथ वाऽन्यान्यप्रादुर्भावादिति । अन्यस्याऽन्यस्य तेजोरूपस्येन्द्रियस्यो-त्पादादित्यर्थः । भाष्यकारवचनप्रामाण्यादन्यान्यशब्दस्य साधुत्वं दृष्टव्यम् । इदम-त्रेति । प्रतीयमानत्वादर्थस्य शब्दाऽप्रयोगः। कार्तिक्याः प्रभृतीति। तत आरभ्ये-

उ.]न तद्युक्तत्वमिति भावः। अथवा पञ्चमीति।तच्छब्देन पञ्चमी परामृश्यते,तद्यु-क्तश्च तत्प्रकृत्यर्थः, तस्मात्परे परावयवके कालेऽभिधेये कालवाचिनः सप्तमीत्यर्थः । आग्रहायण्याश्चार्थं परत्वं. न शाब्दं, तत्तु मासस्यैवेति भावः । दर्शनं चक्षुरिति । करणे ल्युडिति भावः। तेजोरूपमिति । अपक्रमणसामर्थ्यमनेन दर्शितम् । विषय-ग्राहिणो नयनरश्मयः सूर्यरश्मिवत्प्रासाददेशस्थपुरुषनयनादपक्रम्य यावद्विषयदेशं गच्छन्तीत्यर्थः। एवं च प्रासादात्प्रेक्षते चक्षुः प्रासादादपक्रम्य विषयं जानीते इत्यर्थः। प्रासादस्थपुरुषान्निर्गमनं प्रासादादिति व्यवह्रियते इति बोध्यम् । 'प्रासादमारुह्य भुङ्क्ते' इत्याद्यर्थे प्रासादाद्भुङ्क्त इत्यादीनामनभिधानमिति बोध्यम् । प्रासादस्थपात्रा-न्निर्गतमन्नं भुङ्क्ते इति भाष्यरीत्यार्थ इत्यन्ये । प्राप्यविषयग्राहित्वादिति । 'परा-वरयोगे चे'ति क्त्वा।बौद्धो यथाकथंचिद्विभागो बोध्यः। भाष्ये–अन्याऽचान्या चेति। दर्शनक्रियेत्यर्थः। 'अपक्रामति तस्माद्दर्शन'मिति दर्शनपदेन वृत्तिरेवाऽभिमता। कैयटोक्तव्याख्याने तु चक्षुर्व्यक्तिरिति विशेष्यं बोध्यम् । वृत्तिपरत्वेन व्याख्याने चिरं ज्ञानानुभवानापत्तिरिति पूर्वपक्षः । तावत्कालं स्थिरत्वेनाद्यमुत्तरं, द्वितीयं तु स्पष्टमेवेति ध्येयम् । सत्यपि द्वित्वे विभक्त्यन्तस्यैव द्वित्वापत्तेः कर्मव्यतिहाराऽभा-वेन समासवद्भावाऽप्राप्तेरेकशेषेण बाधाच्च द्वन्द्वाऽप्राप्तौ कथमन्यान्येतीत्यत आह–भाष्यकारेति । तत्प्रामाण्यात्कर्मव्यतिहाराऽभावेपि बहुलग्रहणात्क्वचित्समासवद्भाव

[१] क्वचिन्न ।[२] वार्तिकमिदं भवेदित्यन्ये।भाष्यमित्यन्ये । [३]एतदन्तः पाठः क्वचिन्न।

ग्रहायणी मास इति ॥ तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्येति,—इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते–कार्तिक्या आग्रहायणी गते मास इति ॥ अध्वनः प्रथमा च सप्तमी चेति,–इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते–गवीधुमतो निःसृत्य यदा चत्वारि योजनानि गतानि भवन्ति, ततः साङ्काश्यम् । चतुर्षु योजनेषु गतेषु ततः साङ्काश्यमिति ॥ [अपादाने पञ्चमी] ॥

अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २।३।२९ ॥

अञ्चूत्तरपदग्रहणं किमर्थं न दिक्शब्दैर्योग इत्येव सिद्धम्?॥ षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति वक्ष्यति, तस्यायं पुरस्तादपकर्षः[3] ॥ [अन्यारा] ॥

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ २।३।३० ॥

अर्थग्रहणं किमर्थं ? ॥ 'षष्ठ्यतस्प्रत्ययेने'त्युच्यमाने इहैव स्यात्–दक्षिणतो ग्रामस्य[4],उत्तरतो ग्रामस्येति । इह न स्यात्–उपरि ग्रामस्य,उपरिष्टाद्ग्रामस्येति । अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणेऽतस्प्रत्ययेन च[1] सिद्धं भवति यश्चान्य-

प्र.]त्यर्थः । भाष्यकारवचनात्प्रभृतियोगे पञ्चमी । गते मास इति। 'ततश्च 'यस्य च भावेने'ति सिद्धा सप्तमी । चत्वारीति। तत्र प्रातिपदिकार्थस्याऽव्यतिरेकात्सिद्धा प्रथमा ॥ [अपादाने] ॥

अन्यारात् । तस्यायमिति । अथ सम्यङ्देवदत्तेनेत्यदिक्शब्दार्थमञ्चूत्तरपदग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते? । उच्यते–दिक्शब्दसाहचर्यादञ्चूत्तरपदस्यापि दिक्शब्दस्यैव ग्रहणं नान्यस्य । [अन्यारादित] ॥

षष्ठ्यतस। अर्थग्रहणमिति।अतस्शब्दः प्रत्ययत्वं न व्यभिचरतीति प्रत्ययग्रहणादतस्शब्दस्तदर्थोपलक्षणं विज्ञास्यत इति प्रश्नः । षष्ठ्यतस्प्रत्ययेनेति । अतस्श-

उ.]इत्यर्थः।कृतवीप्साद्विर्वचनस्याऽन्यस्येत्यस्य प्रादुर्भावशब्देन षष्ठीसमास इति परो प्रभृतिपदप्रयोगेपि तदर्थयोगेपि वा कथं पञ्चमीत्यत आह–भाष्यकारवचनादिति। 'इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते' इत्येवंरूपात्प्रभृतियोगे पञ्चमीति वचनमनुमीयते इति भावः।'न प्रयुज्यते' इत्युक्त्या प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमीति सूचितम् । तदप्यवधिमादायेत्येवंरूपप्रभृत्यर्थयोगे एव प्रवर्त्तते । प्रभृतिशब्दस्य आरभ्येत्यस्य च तमादायेत्यर्थः । अधिकरणत्वाऽभावात्कथं सप्तमीत्यत आह–ततश्चेति । कार्तिकीमादाय मासे गते आग्रहायणी भवतीति वाक्यार्थ इति भावः । तत्र प्रातीति। एतदर्थमेव ततः साङ्काश्यमिति वाक्यभेद इति भावः । [अपादाने] ।

षष्ठ्यतस।तदर्थोपलक्षणमिति।मध्यमपदलोपिसमासादिति भावः। अतस्शब्दस्यार्थस्येति।व्यधिकरणषष्ठ्योराश्रयणाशक्यत्वे हेतुं दर्शयन्नतस्शब्दे प्रत्ययत्वव्यभिचार

१ 'क्याः प्रभृत्याग्र' । २ क्वचिन्न । ३ 'दपवादः' । ४ 'ग्रामस्येति' ।

स्तेन समानार्थः ॥

अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ?॥ इह मा भूत्—प्राग्ग्रामात्, प्रत्यग्ग्रामात्॥ अन्नूत्तरपदस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तम्[1]। तत्रान्यतरच्छक्यमवक्तुम्[2]॥[षष्ठ्यतस] ॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ २।३।३२ ॥

॥*॥पृथगादिषु पञ्चमीविधानम्॥*॥पृथगादिषु पञ्चमी विधेया।पृथग्देवदत्तात् ॥ किमर्थं[3], न प्रकृतं पञ्चमीग्रहणमनुवर्तते ?॥ क्व प्रकृतम् ?॥ 'अपादाने पञ्चमी'ति ॥*॥ अनधिकारात् [चं[4]] ॥*॥ अनधिकारः सः ॥ ॥*॥अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेधः ॥*॥अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । दक्षिणेन ग्रामम् ,दक्षिणतो ग्रामस्येति॥एवं तर्हि—अन्यतरस्याङ्ग्रहणसामर्थ्यात्पञ्चमी भविष्यति ॥ अस्त्यन्यदन्यतरस्या-

---

प्र.]न्वदस्यार्थस्याश्रयितुमशक्यत्वात् । तस्यतेर्नञ्पूर्वस्य क्विप्यतसितिरूपसंभवाच्च । प्राग्ग्रामादिति । प्रत्ययग्रहणमधिकं क्रियमाणं श्रूयमाणप्रत्ययग्रहणार्थं विज्ञास्यत इति लुप्तेऽस्तातौ षष्ठ्यभावः। तत्रान्यतरदिति । एकप्रयोजनत्वात्॥[षष्ठ्यतस]॥

पृथग्विना । अन्यतरस्याङ्ग्रहणेन पक्षे यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानं क्रियते । न चात्र पञ्चमी प्राप्नोति मत्वाह—पृथगादिष्विति । पक्ष इति वाक्यशेषः । न प्रकृतमिति । नशब्दः काका प्रयुक्तः । प्रकृतमेवेत्यर्थः । अनधिकार इति । अन्यारादिति योगात्परेषु योगेषु नाधिक्रियत इत्यर्थः । एवं तर्हीति । अन्यतरस्याङ्ग्रहणं पक्षे विभक्त्यन्तरप्रापणार्थं सद्व्यवहितामपि पञ्चमीं प्रापयिष्यतीत्यर्थः । अस्त्यन्यदिति ।

उ.]दर्शयति—तस्यतेरिति।न च 'प्रत्ययाऽप्रत्यययो'रिति परिभाषयाऽङ्गस्येति सूत्रभाष्यपठितया, प्रतिपदोक्तपरिभाषया च प्रत्ययस्यैव लाभे सिद्धे प्रत्ययग्रहणेन सामर्थ्यात्तदर्थलाभ इति वाच्यम्। तदनित्यत्वज्ञापनेनाऽपि चारितार्थ्यात् । संभवाच्चेति। चो हेतौ । भाष्ये—'अन्यस्तेन समानार्थ' इत्यस्य 'तेनाऽपि योगे सिद्ध'मिति शेषः । अथ प्रत्ययेति । परिभाषयैव सिद्ध इत्यर्थः । लुप्तेपि प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वमस्त्येवेत्यत आह—प्रत्ययग्रहणमिति । अचेर्लुगिति लुक् । [षष्ठ्यतस]॥

पृथग्विना । नञः प्रतिषेधार्थत्वेऽसङ्गतिरत आह—काक्वेति । अनधिकारत्वेऽन्यारादित्यस्याऽसङ्गतिरत आह—योगात्परेष्विति । भाष्ये—द्वितीयषष्ठीविषये इति । 'एनपा, षष्ठ्यतसर्थे'त्यत्र चेत्यर्थः। सौत्रक्रमत्यागे न्यायसिद्धपूर्वनिपातत्यागे च बीजं चिन्त्यम् । केचित्तु—'एनपा द्वितीया' 'षष्ठ्यतसर्थेने'त्येवाष्टाध्यायीपाठः । एवं च 'पृथग्विने'त्यनेन द्वितीयाविधानमपीति, एनपेति योगविभागात्षष्ठ्यपीति च वृत्त्युक्तं चिन्त्यमित्याहुः । अन्यतरस्याङ्ग्रहणमिति । अव्ययानामने-

---

१ 'प्रयोजनं तत्र' । २ 'मकर्तुम्' । ३ 'किमिदं' । ४ चः क्वचिन्न ।

ग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥ किम् ?॥ यस्यां नाप्राप्तायां तृतीयाऽऽरभ्यते सा यथा स्यात् ॥ कस्यां च नाऽप्राप्तायाम्?॥ अन्ततः पञ्चम्याम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्?॥ न वक्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'अपादाने पञ्चमी'ति ॥ ननु चोक्तम्—अनधिकारः सः, अधिकारे हि द्वितीयापष्ठीविषये प्रतिषेधः' इति ॥ एवं तर्हि संबन्धमनुवर्तिष्यते—'अपादाने पञ्चमी' । अन्यारादितरर्ते-दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते पञ्चमी । 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' । अन्यारादिभि-र्योगे पञ्चमी । 'एनपा द्वितीया' । अन्यारादिभिर्योगे पञ्चमी । 'पृथग्विना-नानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्' । पञ्चमीग्रहणमनुवर्तते, 'अन्यारादिभिर्योगे' इति निवृत्तम् ॥ अथ वा—॥*॥मण्डूकप्लुतयोऽधिकाराः ॥*॥ तद्यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः ॥ अथ वा—॥*॥ अन्यवचनाच्चकारा-ऽकरणात्प्रकृतस्याऽपवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्य॥*॥ अन्यस्या विभक्ते-र्वचनाच्चकारस्यानुकर्षणार्थस्याऽकरणात्प्रकृतायाःपञ्चम्या द्वितीयाषष्ठ्यौ बाधिके भविष्यतः । ['यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्य'] । यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति ॥ अथ वा वक्ष्यत्येतत्—'अनुवर्तन्ते च नाम विधयो, न चानुवर्तनादेव भवन्ति ॥ किं तर्हि ? ॥ यत्नाद्भवन्तीति ॥ [पृथग्विना]॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ २।३।३५ ॥

॥*॥ दूरान्तिकार्थेभ्यः पञ्चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चमीप्रतिषेधः ॥*॥ दूरा-

प्र.]यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानं हि विकल्पेन कार्यं न तु यस्य कस्यचिदितिभावः । अन्तत इति । अवसानत इत्यर्थः। यत्र ह्यन्या विभक्तिर्न विहिता सशेषत्वात्षष्ठ्या विषयः, यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानं विकल्पेन विधीयते । प्राप्त्यभावे भवेत्षष्ठी । सा हि शेषनिब-न्धना । सम्बन्धमिति । अन्यादिग्रहणसंबद्धमित्यर्थः । यथोत्सर्गेणेति । पञ्चमी किमुत्तरार्थोतिहार्थापीति संदिग्धा षष्ठीद्वितीयाभ्यामसंदिग्धाभ्यां बाध्यत इत्यर्थः ।
दूरान्ति । तद्युक्तादिति । दूरान्तिकार्थैर्युक्तं यदपेक्षया दूरान्तिकत्वं तद्वा-

उ.]कार्थत्वात्समुच्चयबोधनद्वारेत्यर्थः।आशयानभिज्ञः शङ्कते भाष्ये—अस्यन्यदिति । यद्यपि संबन्धानुवृत्तौ मण्डूकानुवृत्तौ वाऽनुवृत्तिसामर्थ्यादेव पञ्चम्यामपि सिद्धा-यामन्यतरस्याङ्ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनं, षष्ठी तु नेष्यते भाष्यकृता, तथापि तद्विना तयोर्दुर्ज्ञेयत्वात्तद्बोधनायैव तद्ग्रहणमिति बोध्यं । तद्ध्वनयन्नेवाथवान्येत्यादिपक्षद्वय-माह। बाध्यते इति । इह तु तृतीया न बाध्यते [इति] चस्थानीयान्यतरस्याङ्ग्रहणा-दिति भावः । भाष्ये—यत्नादिति । अत्र चान्यतरस्यांग्रहणं यत्नोऽस्तीति भावः । दूरान्तिकार्थेभ्यो । भाष्ये—पञ्चमीविधाने तद्युक्तादिति । पञ्चम्यन्तदूरा-

१ क्वचिन्न । २ 'अन्यादिभिः' । ३ भाष्यमिदमित्यन्ये । ४ क्वचिन्न ।
५ 'अन्यविभक्ते' । ६ 'युक्तं स्यात्' । ७ 'प्रवृत्तस्या' ।

न्तिकार्थेभ्यः पञ्चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चम्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः। दूराद्ग्रामस्य ॥*॥ न वा तत्रापि दर्शनादप्रतिषेधः ॥*॥ अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। न वा तत्रापि दर्शनात्पञ्चम्याः प्रतिषेधोऽनर्थकः। तत्रापि हि पञ्चमी दृश्यते–'दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम् ॥
दूराच्च भाव्यं दस्युभ्यो दूराच्च कुपिताद्गुरोः' ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ २।३।३६ ॥

॥*॥ सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसङ्ख्यानम् ॥*॥ सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। अधीती व्याकरणे। परि-

---

प्र.]चिन इत्यर्थः।दूराद्ग्रामस्येति। पूर्वसूत्रेण षष्ठ्येव ग्रामाद्भवति। दूरादावसथादिति। आवसथस्य दूर इत्यर्थः। पूर्वसूत्रेणावसथादेः पञ्चम्यपि भवति। [दूरा]॥

सप्तम्यधि। क्तस्येन्विषयस्येति। इन्नन्तस्येत्यर्थः। अधीतीति। अधीतमनेनेतीष्टादिभ्य इतीनिः। अत्र व्याकरणस्य कर्मत्वाद्द्वितीया प्राप्नोति, यथा–कृतपूर्वी कट'मिति। ततस्तदपवादः सप्तमी विधीयते। अधिकरणविवक्षायां सिद्धेति चेत् कर्मविवक्षायां द्वितीयापि स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं कर्तव्यमेव वचनम्। 'मासमधीती व्याकरणे' इति कालकर्मणो बहिरङ्गत्वादिहाऽग्रहणात्सप्तम्यभावः। साध्वसाधुप्रयोगे चेति। साधुनिपुणाभ्यां सप्तम्यां सिद्धायामनर्चाऽर्थमत्र साधु-

---

उ.]न्तिकार्थैर्युक्तादित्यर्थः। सामान्यतो दूरान्तिकार्थयुक्तात्प्रतिषेधे पूर्वसूत्रस्थान्यतरस्यांग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तिः। अत एवात्र वार्त्तिके 'पञ्चमीविधान' इति सार्थकं, दूरान्तिकार्थैरिति पूर्वसूत्रेण षष्ठीपञ्चम्योः प्राप्तिः। पूर्वसूत्रेण—'दूरान्तिकार्थैः षष्ठी'त्यनेन। षष्ठ्येवेति। नतु पञ्चमी, अनेननिषेधादिति भावः। दूरादावसथादित्यनयोः सामानाधिकरण्यभ्रमं निराकरोति–आवसथस्येति। दूरात् ग्रामस्येत्यादौ त्वनभिधानात्पञ्चमी नेति भावः॥ [दूरान्तिकार्थैः]।

सप्तम्य। 'इन्विषयस्ये'त्यस्य इनो विषयस्येति समासः। प्रकृतित्वेन च स इनो विषयस्तदाह–इन्नन्तस्येति।क्तान्तप्रकृतिकेनन्तस्येत्यर्थः।अत्रव्याकरणस्येति। पूर्वमविवक्षितकर्मतया भावे क्ते पश्चात्कर्मसंबन्धेन कर्मणोऽनभिहितत्वाद्द्वितीया प्राप्तेत्याशयः।कर्मणि क्तप्रत्ययान्तात्तु न इनिः, अव्ययिकन्यायात्।एतेन कर्मणि क्तप्रत्यये व्याकरणशब्दात् प्रथमैवेति निरस्तम्। अधिकरणत्वविवक्षायामिति। अस्तीत्यध्याहारेण कर्तृद्वारा व्यापाराश्रयत्वविवक्षायामित्यर्थः। बहिरङ्गत्वादिति। तच्चोपपादितं 'कालाध्वनो'रित्यत्र। उभयत्राऽनेनैव सप्तम्यां सिद्धायामर्चाग्रहणं तत्र

---

१ 'पञ्चमीप्रति'। २ 'दर्शनादनर्थकः प्रतिषेधः'। ३ क्वचिन्न।
४ 'असावधीती'। ५ 'क्षया'। ६ 'त्वाद्भावे'।

णिती याज्ञिक्ये। आम्नाती छन्दसि ॥*॥ साध्वसाधुप्रयोगे च [सप्तमी]॥*॥ साध्वसाधुप्रयोगे च[3] सप्तमी वक्तव्या। साधुर्देवदत्तो मातरि। असाधुः पितरि॥ ॥*॥ कारकार्हाणां च कारकत्वे ॥*॥ कारकार्हाणां च कारकत्वे सप्तमी वक्तव्या। ऋद्धेषु भुञ्जानेषु दरिद्रा आसते। ब्राह्मणेषु तरत्सु वृपला आसते॥ ॥*॥ अकारकार्हाणां चाऽकारकत्वे ॥*॥ अकारकार्हाणां चाऽकारकत्वे सप्तमी वक्तव्या। मूर्खेष्वासीनेषु ऋद्धा भुञ्जते। वृपलेष्वासीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति॥ ॥*॥ तद्विपर्यासे च ॥*॥ तद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या। ऋद्धेष्वासीनेषु मूर्खा भुञ्जते। ब्राह्मणेष्वासीनेषु वृपलास्तरन्ति॥

॥*॥ निमित्तात्कर्मसंयोगे ॥*॥ निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमी वक्तव्या॥

'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्॥
केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः॥'

यस्य च भावेन भावलक्षणम्॥ २।३।३७॥

प्र.] ग्रहणम्। तेन तत्त्वकथनेऽपि साधुयोगे सप्तमी भवति। अर्चाग्रहणं तु तत्र निपुणविशेषणार्थमेव। साधुर्भृत्यो राज्ञ इति तु भृत्यापेक्षा षष्ठी, न तु साध्वपेक्षेति वाक्यार्थज्ञा आहुः। कारकार्हाणां चेति। कारकशब्दो भावप्रधानः। तेन कारकत्वमर्हन्तीत्यर्थः। ऋद्धेष्विति। ऋद्धा भोजनक्रियामर्हन्तीति कारकार्हाः। लक्ष्यलक्षणभावाऽविवक्षायामपि यथा स्यादिति वचनम्। तद्विवक्षायामुत्तरसूत्रेण सिद्धत्वात्। मूर्खेष्विति। मूर्खा भोजनानर्हत्वादकारकार्हाः। तद्विपर्यास इति। यदा कारकार्हाणां नास्ति कारकत्वमकारकार्हाणां चास्ति कारकत्वं तदेत्यर्थः। निमित्तादिति। क्रियाफलमिह निमित्तत्वेन विवक्षितम्। यत्क्रियायाः प्रयोजकं यदर्थः क्रियारम्भस्ततो हेताविति तृतीयायां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते। तस्य निमित्तस्य यदि कर्मणा संयोगः संबन्धः ततो 'वेतनेन धान्यं लुनाती'ति सप्तमी न भवति। वेतनस्य धान्येन संयोगाऽभावात्। [सप्तम्यधिकरणे]॥

उ.] व्यर्थमत आह—अर्चाग्रहणं त्विति। तत्र साधुग्रहणं तु साधुप्रयोगेऽप्यर्चायां प्रत्यादियोगे निषेधार्थम्। न चाऽनेन दुर्वारा। तत्सामर्थ्येनाऽस्याप्यप्रवृत्तेरिति केचित्। क्रियाया एव कारकार्हत्वादसङ्गतिमाशङ्क्याह—कारकशब्द इति। शक्तिपरः स इति परे। उत्तरसूत्रेण—'यस्य च भावेने'त्यनेन। भाष्ये—'ऋद्धा' इत्यस्य विद्यादिगुणसमृद्धा इत्यर्थः। क्रियाफलमिति। व्याख्यानादिति भावः। 'संयोग' इत्यस्य व्याख्यानं—'संबन्ध' इति, समवायस्यापि संग्रहाय।

१ 'परिगृणीता याज्ञिके'। २ क्वचिन्न। ३ 'असाधुर्मातुले कृष्णः'। ४ 'मूर्खा आ'। ५ 'दरिद्रेषु'। ६ 'वृद्धा'।

॥*॥ भावलक्षणे सप्तमीविधानेऽभावलक्षणे उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ भावलक्षणे सप्तमीविधानेऽभावलक्षण उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। अग्निषु हूयमानेषु प्रस्थितो, हुतेष्वागतः। गोषु दुह्यमानासु प्रस्थितो दुग्धास्वागतः॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ?॥ लक्षणं नाम तद्भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते। सकृच्चाऽसौ कथंचिदग्निषु हूयमानेषु प्रस्थितो,हुतेष्वागतः। गोषु दुह्यमानासु प्रस्थितो,दुग्धास्वागतः॥*॥ सिद्धं तु भावप्रवृत्तौ यस्य भावारम्भवचनात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ?॥ ['भावप्रवृत्तौ यस्य भावारम्भवचनात्']। यस्य भावप्रवृत्तौ द्वितीयो भाव आरभ्यते तत्र सप्तमी वक्तव्या॥ सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते॥ यथान्यासमेवास्तु॥ ननु चोक्तम् 'भावलक्षणे सप्तमीविधाने ऽभावलक्षण उपसङ्ख्यान'मिति॥ नैष दोषः। न खल्ववश्यं तदेव लक्षणं भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते। सकृदपि यन्निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति। तद्यथा—अपि भवान्कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति। सकृदसौ कमण्डलुपाणिर्दृष्टश्छात्रस्तस्य तदेव लक्षणं भवति॥

पञ्चमी विभक्ते॥ २।३।४२॥

प्र.] यस्य च। अभावलक्षण इति। भूयो दर्शनाश्रयौ हि लक्ष्यलक्षणभावौ, यथाऽग्निधूमयोः। इह त्वग्निषु हूयमानेषु प्रस्थित इत्यग्निहवनं प्रस्थानेन सह यदा पुनः पुनर्न दृष्टं तदा न तत्तस्य लक्षणमिति वचनारम्भः। सकृदपीति। लक्षणशब्दः क्रियानिमित्तकः—लक्ष्यते अनेनेति लक्षणम्। यच्च निर्ज्ञातकालं हवनादिकमनिर्ज्ञातकालस्य सकृदपि कालपरिच्छेदनिमित्तं भवति तत्तस्य लक्षणमित्यर्थः।

पञ्चमी।कृष्णा गवामिति।गोमण्डलात्कृष्णा गौः पृथक् क्रियत इत्यस्ति विभ-

उ.] यस्य च। भूय इति। अनुमापकत्वं—लक्षणत्वम्। तत्प्रकारको बोध इति पूर्वपक्ष इति भावः। यथाग्नीति। तथा च—उदयति सवितरि तमो नष्टम्' 'धूमे सति वह्निर्भवती'त्यादावेव स्यादिति भावः। भाष्ये—द्वितीयो भाव आरभ्यते इत्यस्योच्यत इत्यर्थः। लक्षणशब्द इति। नायं शब्दोऽनुमापकत्वेनाभिमतलिङ्गपर्यायः, किन्तु 'वृक्षं प्रति विद्योतत' इत्यादाविवाऽनिर्ज्ञातज्ञापकवृत्तिरिति भावः। भाष्ये—सकृदपि यन्निमित्तत्वायेति। तत्कालादिपरिच्छेदनिमित्तत्वायेत्यर्थः। तदेव—कमण्डलुपाणित्वमेव। अनिर्ज्ञातकालस्येति। अनेन मानान्तरेण यस्य स्वरूपं ज्ञातं तस्य कालविशेषज्ञापनार्थं शब्दप्रयोगे एकस्य प्रवृत्तिं सूचयति। 'राहूपरागे स्नाया'दित्यादौ कालवाचकादधिकरण एव। [यस्य च भावेन]॥

पञ्चमी विभक्ते। विभागो—भेदः। गोभ्यो गौरेव कथं विभक्तत्वमत

१'गतो'। २लुप्तं स्यात्। ३'रम्यते तस्येति वक्तव्यम्'। ४'खल्वप्यव'। ५'न तस्य'।

इह कस्मान्न भवति—कृष्णा गवां संपन्नक्षीरतमेति ? ॥ विभक्त इत्युच्यते न चैतद्विभक्तम् ॥ विभक्तमेतत् । गोभ्यः कृष्णा विभज्यते ॥ विभक्तमेव यन्नित्यं तत्र भवितव्यं, न चैतन्नित्यं विभक्तम् ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥ विभक्तग्रहणसामर्थ्यात् । यदि यद्विभक्तं चाऽविभक्तं च तत्र स्याद्विभक्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । [पञ्चमी वि] ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ २।३।४३ ॥

॥*॥ अप्रत्यादिभिः ॥*॥ अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—साधुर्देवदत्तो [मातरं प्रति] मातरं परि । मातरमनु । [साधु] ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ २।३।४४ ॥

प्रसित इत्युच्यते कः प्रसितो नाम ? ॥ यस्तत्र नित्यं प्रतिबद्धः ॥ कुत एतत् ? ॥ सिनोतिरयं बध्नात्यर्थे वर्तते—बद्ध इवासौ तत्र भवति ॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ २।३।४५ ॥

इह कस्मान्न भवति—अद्य पुष्यः अद्य मघा [इति]?॥ अधिकरण इति

प्र.]क्तवम् । न चैतदिति । कृष्णाया गोर्गोत्वेन गोष्वन्तर्भावात् । विभक्तग्रहणमिति । सर्वत्रैव निर्द्धारणे विभागसद्भावात्पूर्वत्रैव पञ्चमीग्रहणं कुर्यात् । तस्माद्विभक्तग्रहणसामर्थ्यादवधारणमाश्रीयत इत्यर्थः । [पञ्चमी वि] ॥

साधुनि । अप्रत्यादिभिरिति । प्रतिपर्यनवः प्रत्यादयः॥ [साधुनिपु] ॥

प्रसितो। कः प्रसित इति । किं प्रकृष्टः शुक्लः प्रसितः,उत स्यतेः सिनोतेर्वा कारकमिति प्रश्नः । यस्तत्रेति । उत्सुकशब्दसाहचर्यात्तदर्थसदृशोऽर्थो गृह्यते । बद्ध इवेति । मुख्यस्य व्यतिषङ्गरूपस्य बन्धनस्याऽभावात्सादृश्याद्गौणार्थपरिग्रहः ।

नक्षत्रे च । अद्य पुष्य इति । पुष्येण युक्तः काल इत्यणो 'लुबविशेष' इति लुप् । ननु परत्वादत्र प्रथमा भविष्यति । नैतदस्ति । सर्वविभक्त्यपवादोऽयं विज्ञायेत[1] । अन्तरङ्गत्वाद्वा प्रातिपदिकार्थमात्र एवेदं विधानं स्यात् ॥ [नक्षत्रे च] ॥

उ.]आह—गोमण्डलादिति।पृथक् क्रियते—भेदेन बोध्यते । अवधारणमाश्रीयत इति । 'माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य' इत्यादौ माथुराणां पाटलिपुत्रकेषु प्राणित्वेनान्तर्भावेपि शब्दोपात्ताऽऽकारापेक्षयाऽनन्तर्भावाद्विभाग एवेति भावः ।

साधुनि । प्रतिपरीति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञासूत्रस्थाः प्रत्यादय इति भावः ।

प्रसितोत्सु । स्यतेरिति । द्यतिस्यतीत्त्वे कृतेऽस्य सितमिति । कारकं—कर्मकारकम् । व्यतिषङ्गो—रज्ज्वादिभिः सम्बन्धनम् । गौणार्थः—तत्परत्वरूपः । अत एव पूर्वमुत्सुकसाहचर्यादित्युक्तम् । 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमरः ॥

नक्षत्रे च । एतत्सूत्रप्राप्तये प्रक्रियामाह—पुष्येण युक्त इति । सर्वेति ।

१ क्वचिन्न । २ 'विज्ञायते' ।

वर्तते ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ २।३।२।

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ २।३।४६ ॥

प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम्?॥ उच्चैर्नीचैरित्यत्रापि यथा स्यात् ॥ किं पुनरत्र प्रथमया प्रार्थ्यते ?॥ पदत्वम् ॥ नैतदस्ति । षष्ठ्याऽत्र पदत्वं भविष्यति ॥

प्र.] इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ।२।३।२।

प्रातिपदिकार्थ। प्रातिपदिकग्रहणमिति । ङ्याप्प्रातिपदिकाद्विहितानां स्वादीनां प्रकरणमिदं नियमार्थमित्यन्तरेणापि प्रातिपदिकग्रहणं प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा भविष्यतीति प्रश्नः । उच्चैरिति । असति प्रातिपदिकग्रहणे अव्ययात्प्रथमा न स्यात्। 'वहुषु वहुवचन'मित्यादिनाऽस्यैकवाक्यतायां 'सङ्ख्यायुक्त एव प्रातिपदिकार्थे स्यात् । प्रातिपदिकग्रहणात्तु यत्नात्सङ्ख्यारहितेऽप्यव्ययार्थे प्रथमा सिध्यति । अथ वा लिङ्गग्रहणात्सर्वत्र प्रथमा सिध्यतीति प्रश्नः । अत एव 'प्रातिपदिकार्थग्रहणं किमर्थ'मिति क्वचित्पाठः । अलिङ्गेऽप्यव्ययार्थे यथा स्यादित्युत्तरम्। प्रातिपदिकार्थश्चेह भाष्यकारेण न विचारितः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य यो जात्यादिरर्थः प्रतीतस्तस्य सर्वस्येहाऽभिमतत्वाद्विचारे प्रयोजनाऽभावात् । किं पुनरिति। अव्ययादाप्सुप इति लुग्विधानात्प्रथमायाः श्रवणाऽभावादिति भावः । पदत्वमिति । 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षण'मिति प्रथमोत्पत्तिनिवन्धनं पदत्वं प्रार्थ्यते । तन्निवन्धनं

उ.]ततश्च 'पुष्यं प्रतीक्षते' 'पुष्याय स्पृहयति' 'पुष्यस्य समीप' इत्यादि प्रयोगा नसिध्येरन्निति भाव इति सर्वं निर्मलम् ॥ [नक्षत्रे च] ॥

प्रातिपदिकार्थ । तद्ग्रहणमन्तरा तदर्थे प्रथमानियमाऽलाभात् प्रश्नाऽनुपपत्तिरत आह–ङ्याविति । अन्तरेणापीति । 'अर्थे' इत्युक्त्वापि कस्यार्थे इत्याकाङ्क्षायां यतः स्वादिविधिस्तदर्थे इति लाभादिति भावः । तत्सत्त्वेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ङ्यन्ताद्यर्थे तल्लाभः । नन्वव्ययानामप्यर्थवत्त्वात्तेनैव सिद्धमत आह–असतीति । यत्नादिति । प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्यादस्य सङ्ख्यावाक्यैरेकवाक्यतायामपि प्रकृतार्थापेक्षनियमाश्रयणादर्थनियमाश्रयणाद्वाऽसङ्ख्यादव्ययाद्वचनसिद्धिरिति भावः । अथवेति । लिङ्गे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकादिति सूत्रार्थः । सर्वत्र लिङ्गं प्रकृत्यर्थ इति भावः । इदं चिन्त्यं, प्रातिपदिकार्थग्रहणाऽभावे लिङ्गमात्रे इत्यर्थापत्तौ स्त्री पुमानित्यादावेव स्यान्न 'वृक्ष' इत्यादौ, जात्यादेरप्यधिकस्य भानात् । तस्मादाद्यव्याख्यैव ज्यायसी। जात्यादिरिति। आदिनाआश्रयः। जातिपदं च प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणम् । यस्मिन्नर्थे इति । प्रातिपदिकार्थे प्रथमा-

१ 'प्रातिपदिकार्थे' । २ 'नीचै'रिति क्वचिन्न । ३ क्वचिन्न ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—ग्रामे उच्चैस्तव स्वम्, ग्रामे उच्चैस्ते स्वम् ॥ 'सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषे'त्येष विधिर्यथा स्यात् ॥ अथ लिङ्गग्रहणं किमर्थम् ?॥ 'स्त्री' 'पुमान्' 'नपुंसक'मित्यत्रापि यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्। एष एवाऽत्र प्रातिपदिकार्थः ॥ इदं तर्हि 'कुमारी' 'वृक्षः' 'कुण्ड'मिति॥

तु रुत्वादिकमित्यर्थः। षष्ठ्यात्रेति। यस्मिन्नर्थे द्वितीयादयो न विहिताः स शेष इति मन्यते। नन्वसङ्ख्यत्वादव्ययार्थस्य कथं षष्ठी स्यात् ?। नैष दोषः। एकत्वाद्यर्थनियमे षष्ठ्याः सङ्ख्यायामनियमात्। प्रत्ययनियमेपि वा तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्यैकत्वादिभिः परस्परस्य व्यावर्तनात्। अथ लिङ्गग्रहणमिति। सत्त्वभूतार्थाभिधायीनि यानि प्रातिपदिकानि तेषां लिङ्गमप्यर्थ इति प्रश्नः। मात्रग्रहणात्संबोधने चेति सूत्रारम्भाच्चाऽधिकविशेषसद्भावे प्रथमा न स्यादिति मत्वाह—स्त्री पुमानिति। द्रव्यमत्र स्त्रीत्वाद्यधिकमभिधीयते। एष एवेति। यमर्थं प्रातिपदिकं न व्यभिचरति स प्रातिपदिकार्थः। स्त्रीत्वादिना च विना स्त्र्यादिशब्दानां प्रयोगाऽभावः।

कुमारीति। विनापि स्त्रीत्वेन'कुमारो देवदत्त'इति कुमारशब्दस्य प्रयोगदर्शनात्स्त्रीत्वं न प्रातिपदिकार्थः। वृक्षः कुण्डमिति। पुंनपुंसकोपलक्षणमेतत्। तटस्तटः

विधानाऽभावात्तद्व्यतिरिक्तः शेष इति न लभ्यत इति भावः। नन्वसंख्येति। षष्ठीविधायकस्यापि द्व्येकयोरित्यादिभिरेकवाक्यत्वादिति भावः। वस्तुतो द्वितीयादीनां विषयाऽभावः शेषः प्रातिपदिकार्थरूपः प्रथमाया विषयः सर्वत्रेति न तदपेक्षः शेष इत्याशयेनैकदेश्याह—षष्ठ्याऽत्रेति। एवं चाद्यव्याख्यानेऽपि नाऽस्य भाष्यस्याऽसङ्गतिः। पर एकदेश्याह—इदं तर्हीति। इदं सर्वमेकदेश्युक्तिरित्यग्रे स्फुटं भविष्यति। 'उच्चैर्नीचै'रित्यप्येकदेश्युक्तिः, 'अव्ययादाप्सुप' इति ज्ञापकात्सिद्धेरिति बोध्यम्। ननु प्रातिपदिकत्वेऽप्यव्ययानां लिङ्गाऽबोधकत्वेन व्यभिचारान्न तत्प्रातिपदिकार्थ इत्यत आह—सत्त्वभूतेति। 'प्रातिपदिकार्थ' इत्यस्य हि तत्तत्प्रातिपदिकार्थे इत्यर्थो नतु प्रातिपदिकत्वावच्छिन्नार्थे इति, असंभवादिति भावः। अधिकविशेषेति। द्रव्यजातिभ्यामधिकेत्यर्थः। स्त्रीत्वाद्यधिकमिति। स्त्रीत्वादिकमधिकं यत्रेत्यर्थः। यमर्थमिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य प्रातिपदिकस्य योऽर्थोऽवधारितः प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपस्तदधिकव्यावृत्त्यर्थं मात्रग्रहणमिति भावः। द्रव्यमात्राऽपेक्षयाऽधिकव्यावृत्तौ 'घट' इत्यादावपि न स्यादिति तात्पर्यम्। न प्रातिपदिकार्थ इति। कुमारत्वस्यैव नियमेन भानात्तदर्थता न तु लिङ्गस्येति भावः। अत्र स्त्रीत्वं न प्रवृत्तिनिमित्तमिति भाव इति तत्त्वम्।

तटस्तटमिति। अस्य त्रिलिङ्गत्वेन प्रातिपदिकात्कस्यापि लिङ्गस्य नियमेनानुप-

१ अत्रोदाहरणद्वयम् क्वचित्। २ एष आग्रामे [illegible]। ३ स्फुटं।

अथ परिमाणग्रहणं किमर्थम्?॥'द्रोणः' 'खारी' 'आढक'मित्यत्रापि यथा स्यात्॥

प्र.]मित्येतत्तूदाहरणम् । वृक्षकुण्डशब्दयोस्तु पुंनपुंसकत्वेन विना प्रयोगाऽभावाल्लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थता ॥ 'कुण्डशब्दस्तु जीवति भर्तरि परेण जाते वर्तमानः पुँल्लिङ्ग इति नपुंसकत्वेन विनापि तस्य प्रयोगात्, 'कुण्डी'ति च स्त्रियामपि वर्तनात्कुण्डमित्येतदुदाहरणमित्यपरे । जातिरेवाऽत्र प्रातिपदिकार्थो न तु लिङ्गमित्यन्ये ब्रुवते । अथेति । द्रोणादयः परिमाण एव वर्तन्त इति प्रातिपदिकार्थग्रहणेनैव प्रथमा सिद्धेति प्रश्नः । द्रोण इति। यदा मानमेयसंबन्धाद्व्रीह्यादौ द्रोणादयो वर्तन्ते

उ.]स्थित्या तस्य प्रातिपदिकार्थत्वाभाव इति भावः।जातिरेवात्रेति।अत्र–प्रकृतसूत्रे। जातिग्रहणं प्रवृत्तिनिमित्तपरम् । प्रातिपदिकार्थः–प्रातिपदिकार्थशब्देन विवक्षितः । 'जाति'पदमाश्रयस्याप्युपलक्षणम् । एवं च भाष्योक्तान्यप्युदाहरणानीति तद्भावः । अन्तरङ्गत्वाच्च तयोरेव प्रातिपदिकार्थशब्देन ग्रहणम् । लिङ्गादीनां तु प्रायेण द्योतकसापेक्षप्रतीतिकतया बहिरङ्गत्वमिति तदाशयः । एतदेवाऽभिप्रेत्य प्रातिपदिकार्थः सत्तेति वृत्तावुक्तम् । उक्तव्याख्याद्वयं चिन्त्यमेव । अनेकलिङ्गत्वेपि 'स्वमोर्नपुंसका'दिति शास्त्रबलेन लिङ्गे प्रातिपदिकवाच्यत्वस्यैव सर्वसम्मतत्वेन तटादिशब्देपि प्रातिपदिकार्थग्रहणेन सिद्धिः । अत एव द्वितीयाद्यन्ते लिङ्गबोधः । नहि समाने प्रातिपदिकवाच्यत्वे वृक्षादिशब्दवाच्यं प्रातिपदिकार्थशब्देन गृह्यते,न तटादिवाच्यमित्यत्र 'जातिरेवात्रे'त्युक्तातिरिक्तं निमित्तमस्ति । एवं चाऽलिङ्गाऽव्ययानि, लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाः शब्दाः प्रातिपदिकार्थ इत्यस्योदाहरणानि, अन्ये तु लिङ्गाद्याधिक्यस्येति बोध्यम् । येऽपि 'गौर्वाहीक' इत्यादौ गोसदृशे लक्षणां वदन्ति तेषां मते तदेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । तदुत्तर'त्व'प्रत्ययेनाभिधीयमानत्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य विवक्षितत्वात् । अस्माकं तु शक्यतावच्छेदकारोपेणव तत्तद्बोधे[१], पदे एव लक्षणेति वादिनां शङ्कैव न । भाष्ये–अथ परिमाणेति । द्रोणादयो यदि परिमाणवचनास्तदा प्रातिपदिकार्थत्वात्सिद्धिरिति प्रश्नाशयः । उत्तरं तु लक्षणया परिमेयवृत्तिता यदा तदर्थमितीत्याह–यदा मानमेयेति ।

व्यभिचारादिति।मेयस्यापि द्रोणत्वारोपेण द्रोणादिपदेभ्यो बोधेन तद्बोधेपि परिमाणस्य भानात्स नियतः। परिमाणे वृत्तौ मेयार्थत्वाऽभावेन व्यभिचारी स इति भावः। प्रातिपदिकेन नियतोपस्थितिविषयो हि प्रातिपदिकार्थः । 'परिमाण'शब्दे च कर्मणि ल्युट्, परिमेये इत्यर्थ इति तात्पर्यम्[३] । एवं हि 'सिंहो माणवक' इत्यादौ सा न स्यात्, सिंहसदृशाऽर्थस्य व्यभिचारेणाऽप्रातिपदिकार्थत्वात्। तस्मात् 'द्रोणः खारी आढकमित्यत्रापि यथा स्या'दिति भाष्यस्य–विभक्त्यर्थस्य परिमाणस्य परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीह्यादौ मेयेऽन्वयो यथा स्यादित्यर्थः।प्रातिपदिकार्थे प्रथमायां तु

१ क्वचिन्न । २ 'वत्तद्बोधकपदे' । ३ 'तात्पर्यार्थः' ।

उ.]नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिविरोधेन तथान्वयो न स्यात्।कैयटादिमतेपि-इत्य मेयवृत्तित्वेपि यथा स्यादिति लक्षणया भाष्यव्याख्याया आवश्यकत्वाच्च। सूत्र-भाष्यकृतोः'सिंहो माणवक'इत्यादेरज्ञानकल्पना चाऽधिका। 'यदा यो नियतोपस्थितिकः स तदा प्रातिपदिकार्थ' इति स्वीकृत्य तदकरणस्यैव न्याय्यत्वं च। सङ्ख्यायां शाब्दबोधवैलक्षण्याय सूत्रे तद्ग्रहणम्। न च 'परिमाणं प्रातिपदिकार्थ' इति तत एव तल्लाभात्तत्र प्रथमाविधानं व्यर्थं,द्रोणत्वादिना तस्य तदर्थत्वेपि परिमाणत्वेन तदर्थत्वाऽभावात्। न च तव मते 'द्रोणो व्रीहिमानये'त्यपि स्यात्। प्रातिपदिकार्थ-साहचर्यान्नाम्नोः सम्बन्धे समानविभक्तिकनामान्तरार्थेऽन्वये एव परिमाणे प्रथमायाः साधुत्वबोधनात्। अत एवा'ऽभिहिते प्रथमे'त्यादिलक्षणैः समफलता। मन्मते हि 'सिंहो माणवक' इतिवद्द्रोणो व्रीहिरित्यपि लक्षणया साधु, शब्दबोधकृतवैलक्षण्या-ऽनादरेणाऽपि तत्र तत्र वार्त्तिकप्रवृत्तेर्दर्शनादिति नव्याः। प्रवृत्तिनिमित्तं मुख्यतदाश्रयश्चेति द्वावेव प्रातिपदिकार्थशब्देनाऽत्र विवक्षितावत्यन्तरङ्गत्वात्।अतः परिमाणग्रहणं लक्ष्यार्थोपलक्षणमिति कैयटाशयमन्ये। अपरे तु 'प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थ'-मित्यस्य ज्ञापकात्सिद्धिरित्याशयः। तदजानान एकदेश्याह—उच्चैरित्यादि। एकदेश्युक्तित्वादेव 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमे'ति वार्त्तिकेन, तद्भाष्येणैतत्सूत्रस्थेना-ऽव्ययादाविति सूत्रस्थेन 'ज्ञापकादव्ययेभ्यः सर्वा विभक्तय'इत्यादि भाष्येण च न विरोधः। तस्मात्प्रातिपदिकग्रहणस्य फलान्तरं न कल्प्यमित्येव भाष्यतात्पर्यम्। एवं प्रत्याख्यातप्रायं प्रातिपदिकग्रहणम्। ज्ञापकात्सर्वविभक्त्युत्पत्तौ प्रथमाया अपि सत्त्वेन च तत्प्रयुक्तकार्यसिद्धिः।'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमैवे'ति च नियमान्न वार्त्तिकमतेऽपि दोषः। 'अथ लिङ्गे'त्यादि'वृक्षः कुण्ड'मितीत्यन्तस्य 'इत्यन्ये ब्रुवत'इति मतेन कैयटोक्त एवाऽर्थः।एतद्रीत्यैव च द्रोणादिशब्दे न सिध्यति। ते हि द्रोणत्वादि-प्रवृत्तिनिमित्तका अपि द्रव्यनिष्ठलिङ्गमिव परिमाणत्वमपि बोधयन्तीत्यधिकार्थाः, अतः परिमाणग्रहणम्। न च तेषां तन्निष्ठपरिमाणत्वबोधकत्वे प्रमाणाऽभावः। सूत्र-भाष्यप्रामाण्येनाऽनुभवादिना च तदङ्गीकारात्। तच्चोन्मानादीनामप्युपलक्षणम्। तद्ध्वनयन्नुदाहरति—द्रोणः खारी आढकमिति। अत्र कैयटव्याख्याने, नव्यव्याख्याने च भाष्येऽन्वयिव्रीह्यादिपदानुपादानुपादानेन न्यूनता। नव्यव्याख्याने 'द्रोणो व्रीहिमानये'ति प्रयोगापत्तिश्च। अनुमानिकसाधुत्वबोधकवचनकल्पने गौरवं च। प्रातिपदिकार्थलिङ्गसाहचर्येण परिमाणस्याऽपि प्रातिपदिकार्थत्वौचित्यं च। अतएव द्वन्द्वोपपत्तिः। कैयटव्याख्याने 'यदा यो नियतोपस्थितिक' इत्याश्रित्य तदकरणाऽऽपत्तिश्च। जातितदाश्रययोरेव प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणेन मेयपरत्वेपि सिद्धिश्च। कि

१ 'कैयटमते'। २ 'तन्मते'।

अथ वचनग्रहणं किमर्थम् ?॥ इह समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते।तद्यथा–गर्गाः।शतं दण्ड्यन्तामिति, अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति,न च प्रत्येकं दण्डयन्ति। सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते यत्रैतानि [सर्वाणि] समुदितानि भवन्ति तत्रैव स्यात्–द्रोणः खारी आढकमिति। इह न स्यात्–कुमारी वृक्षः कुण्डमिति॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रत्येकमपि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते। तद्यथा गुणवृद्धिसंज्ञे प्रत्येकं भवतः॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—उक्तेष्वप्येकत्वादिषु

प्र.]तदा व्यभिचारान्नाऽस्ति मेयस्य प्रातिपदिकार्थत्वम्। अथ वचनग्रहणमिति। अर्थे कार्याऽसंभवात्प्रातिपदिकार्थादिवचनात्प्रथमा भविष्यतीति प्रश्नः। इहेति। प्रथमा विधीयमानत्वात्प्रधानम्। न च गुणभेदे प्रधानस्य भेदो भवतीति यत्रैतत् त्रयं समुदितं तत्रैव प्रथमा स्यात्।वचनग्रहणे तु प्रत्येकं संबध्यमाने वाक्यत्रयं संपद्यत इति न दोषो भवति। प्रत्येकमिति। प्रथमा सिद्धैव, केवलं नियमाय तदनुवादेन प्रातिपदिकार्थादिभिस्तस्याः संबन्धो विधीयते, स च संबन्धिभेदाद्भिन्नः। अथ वा न्यायद्वयसंभवे लक्ष्यदर्शनवशात् 'प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्ति'रिति पक्ष इहाश्रयिष्यते इति भावः। उक्तेष्वपीति। अनभिहिताधिकाराद्बहुषु बहुवचनमित्या-

उ.]च–'यत्रैतानि समुदितानि भवन्ति तत्रैव स्या'दित्यनुपदवक्ष्यमाणभाष्यविरोधः। तस्य हि यत्र–स्वादिविध्युद्देश्ये एतानि–समुदितानि वाच्यत्वेन भवन्ति तत्रैव स्यादित्यर्थोऽक्षरस्वारस्येन लभ्यते। 'पदस्यैव लक्षणे'ति सिद्धान्ते 'द्रोणो व्रीहि'रित्यस्य कैयटरीत्याऽनुदाहरणत्वाच्च। न च द्रोणादिशब्दानामियत्ताविशेषावच्छिन्नपलादिपरिमितव्रीह्यादिपरिच्छेदकद्रोणत्ववदादिबोधजनकत्वात्परिच्छेदकत्वस्यापि प्रातिपदिकत एव लाभात्तत्र प्रथमाविधानवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। लाघवेन तत्समानाधिकरणद्रोणत्वादेरखण्डोपाधिरूपस्य, जातिरूपस्यैव वा प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्। तत्तु भासमानमपि लिङ्गवद्विशेष्यान्वय्येव। 'द्रोणः परिमाण'मिति तु द्रोणादिशब्दानामनेकार्थत्वान्निर्णयाय, द्वौ ब्राह्मणावितिवद्वेति वदन्ति। ननु शब्दे कार्यसिद्ध्यर्थं वचनग्रहणमत आह–अर्थे इति। प्रातिपदिकार्थादिवचनादिति। सूत्रे तु प्रकृतेरधिकरणत्वविवक्षया सप्तमीति भावः। 'गर्गाः शत'मित्यत्र शतस्य प्राधान्यात्तदावृत्तेरनुचितत्वेनाऽस्तु समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः, प्रकृते कथमत आह–प्रथमेति।

प्रथमा सिद्धैवेति।तथा चाऽविधीयमानत्वात्प्रधान्याऽसिद्ध्या पूर्वन्यायाऽनवतार इति भावः।नियमायेति।'कर्मण्येव द्वितीये'त्यादिनियमेऽनियतकर्मादिषु प्राप्तप्रथमावारणाय प्रातिपदिकार्थमात्रेणतत्संबन्धबोधनमित्यर्थः।ननु प्राधान्याऽप्राधान्ये निर्णेतुमशक्ये,विधीयमानस्योद्देश्यार्थतयोद्देश्येऽपि प्राधान्यस्य वक्तुं शक्यत्वात्। अत एव

१ क्वचिन्न।

प्रथमा यथा स्यात्—एको द्वौ बहवः इति ॥ अथ मात्रग्रहणं किमर्थम् ?॥ एतन्मात्र एव प्रथमा यथा स्यात् कर्मादिविशिष्टे मा भूदिति—कटं करोति॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्। कर्मादिषु द्वितीयाद्या विभक्तयस्ताः कर्मादिविशिष्टे बाधिका भविष्यन्ति ॥ अथ वाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'न कर्मादिविशिष्टे प्रथमा भवती'ति यदयं संबोधने प्रथमां शास्ति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्त्यह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ?॥ 'सामन्त्रितमिति वक्ष्यामी'ति॥

प्र.]दिनाऽस्य प्रकरणस्यैकवाक्यत्वात्परिगणनस्य च प्रत्याख्याततत्वादेकादिभिः शब्दै-रेकत्वादीनामभिहितत्वादनभिहिताधिकारस्य प्रत्याख्यान उक्तार्थत्वाद्वा प्रथमा न स्यात्। वचनग्रहणात्तु भवति।वचनग्रहणस्य पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्याश्रयेण सङ्ख्यावाचित्वा-त्तेनाऽभिहिते वचने प्रथमा भवतीत्यर्थः संपद्यते। कर्मादिविशिष्ट इति। 'कर्म-ण्येव द्वितीये'ति प्रत्ययनियमे कर्मादीनामनियमात्तेषु प्रथमा स्यात्। मात्रग्रहणात्त्व-पधारणार्थाच्च भवति। तेन प्रातिपदिकार्थमात्र एव प्रथमा भवति न त्वधिककर्मादि-सद्भावे। द्वितीयाद्या इति। 'कर्मणि द्वितीयैवे'त्यर्थनियम आश्रयिष्यत इति भावः। अथवेति। प्रत्ययनियमपक्षेऽपि दोषाऽभाव इत्यर्थः। यदयमिति। यदि

उ.]यागोद्देशेन विधीयमाना अपि व्रीह्यादयो गुणत्वेन व्यवह्रियन्तेऽत आह—अथवेति। नन्वनभिहिताधिकारेऽपि सङ्ख्याविधेस्तन्मध्यपतितत्वाऽभावोऽत आह—बहुष्विति। इहाऽधिकृतेनानभिहित इत्यनेन प्रातिपदिकार्थादेः सर्वस्य प्रातिपदिकेनाऽभिहितत्वा-त्सङ्ख्यैव विशेष्यत इति भावः। ननु परिगणनान्न दोष इत्यत आह—परिगणनस्य चेति। वचनग्रहणादिति। एवं चात्र सूत्रेऽनभिहित इत्यस्याऽसंबन्ध एवेति भावः।मात्रग्रहणादिति। 'मात्र'ग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतः प्रत्ययनियम एवाभिप्रेतः। न च प्रत्ययनियमेऽपि 'प्रातिपदिकार्थ एवे'ति नियमेन कर्मादिषु तद्वारणसंभवा-त्तद्वैयर्थ्यमिपि वाच्यम्, यथा 'कर्मण्येव द्वितीये'ति नियमेन कर्मत्वाऽभावसमाना-धिकरणार्थान्तरस्यैव व्यावृत्तिर्न तु तत्सानाधिकरणार्थाऽन्तरस्य। अत एव 'गां दोग्धि पय' इत्यादावपादानत्वादिशक्तिबोधेऽपि द्वितीया भवति। एवं च 'कर्मणि सत्येव द्वितीया न तु तदसत्त्वे' इत्येवं नियमाकारः। तथा 'प्रातिपदिकार्थसत्त्वे एव प्रथमा,न तु तदसत्त्वे'इति नियमेन निरर्थकस्यैव व्यावृत्तिर्न तु प्रातिपदिकार्थ-सत्त्वे एव कर्मत्वादेरिति मात्रग्रहणस्यावश्यकत्वात्। न चैवं सङ्ख्याधिक्येऽपि प्रथमा न स्यात्, द्व्येकयोरित्यादिभिरस्यैकवाक्यतया तदाधिक्ये प्रवृत्तेः।

अर्थनियम इति।अत्र पक्षे तु तुल्यन्यायात्सम्बोधने चेति सूत्रं लिङ्गादिग्रहण-मनभिहित इति सूत्रे समयाद्वेति पक्षेण वचनग्रहणं च प्रत्याख्यातमेवेति दिक् ॥

१ 'एवंमात्र एव'। २ 'विशिष्टेषु'। ३ क्वचिन्न। ४ 'अस्त्यन्य'। ५ 'यदयं'।

यत्तर्हि योगविभागं करोति॥ इतरथा हि 'संबोधने आमन्त्रित'मित्येव ब्रूयात्॥ इदं तर्हि उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात्—एको द्वौ बहव इति ॥ वचनग्रहणस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तमन्यतरच्छक्यमवक्तुम् ॥ * ॥प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमालक्षणे पदसामानाधिकरण्ये उपसङ्ख्यानमधिकत्वात् ॥*॥ प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमालक्षणे पदसामानाधिकरण्ये उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुरुष इति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ?॥ 'अधिकत्वात्' ॥ व्यतिरिक्तः प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा प्रथमा न प्राप्नोति ॥ कथं व्यतिरक्तः ? ॥ पुरुषे वीरत्वम् ॥*॥ न वा वाक्या-

प्र.]प्रातिपदिकार्थसद्भावमात्राश्रयेणाऽधिकार्थसद्भावेऽपि प्रथमा स्यात्तदा संबोधनाधिक्ये प्रथमायाः सिद्धत्वात्पुनर्विधानमनर्थकं स्यात्। उक्तेष्वपीति। 'मात्र'शब्दः सामान्यवचन आश्रीयते । यथा 'ब्राह्मणमात्रं पूजयती'ति । एवं प्रातिपदिकार्थमात्रेऽभिहितेपि एकत्वादौ प्रथमा भवति । अन्ये त्वाहुः—मीयते अनयेति मात्रा,—सङ्ख्योच्यते । समाहारद्वन्द्वे नपुंसकत्वाच्च ह्रस्वत्वं कृतम्। तेनाऽभिहितायामपि सङ्ख्यायां प्रथमा भवति। प्रातिपदिकार्थेति। अवधारणार्थान्मात्रग्रहणात्संबोधने चेति ज्ञापकाद्वाऽधिकार्थप्रतीतौ प्रथमया न भाव्यम्। अस्ति च 'वीरः पुरुष' इत्यादौ सामानाधिकरण्याद्विशेषणविशेष्यभावस्याऽधिकस्य प्रतीतिः । न च समासविधानं प्रथमोत्पत्तिलिङ्गम्, द्वितीयाद्यन्तानामपि 'वीरं पुरुषमानये'त्यादौ समाससद्भावात् ।

न वेति। वीरप्रातिपदिकादनपेक्षितशब्दान्तरार्थसंसर्गोपहितविशेषणभावात्स्वार्थमात्रनिष्ठात्प्रथमा विधीयते । एवं पुरुषशब्दादपि । पश्चात्त्वाकाङ्क्षादिवशाद्विशेषणविशेष्यभावावगतिरुपजायमाना बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गं संस्कारं पूर्वप्रवृत्तं बाधितुं नोत्स-

उ.]सामानाधिकरण्यादिति।तयोः पदयोरेकार्थवृत्तित्वात्तत्प्रवृत्तिनिमित्तयोरेकवृत्तित्वाचेत्यर्थः । विशेषणविशेष्यभावस्य—विशेषणत्वविशेष्यत्वरूपस्य । भाष्ये—व्यतिरिक्तः प्रातिपदिकार्थ इति । अतिरिक्तार्थेन विशिष्ट इत्यर्थः । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । भाष्ये—वीरत्वमिति । वीरशब्दादर्श आद्यजन्तात्त्वः। वीरवत्त्वं—वीरसम्बन्धः।तन्निरूपितविशेष्यतेति यावत् । यतो वीरत्वं—वीरनिरूपितविशेष्यत्वं, पुरुषेऽधिकं भासतेऽतः पुरुषार्थोऽधिकार्थविशिष्ट इत्यर्थः । एवं वीरे पुरुषनिरूपितं विशेषणत्वमधिकमिति बोध्यम् । तथा 'वीरत्वं पुरुषे' इत्युक्त्या स्ववृत्तिवीरत्वपुरुषत्वयोः साहित्यरूपो वीरपुरुषयोर्विशेषणत्वविशेष्यत्वनियामकः संबन्ध उक्तः,सोऽपि वाक्यार्थ एव। एतदेवाभिप्रेत्य कर्मधारयविषये द्वन्द्वापादनं 'चार्थे द्वन्द्व' इति सूत्रे भाष्ये कृतम्। एवं च वीरत्वपुरुषत्वसमूहवान् वीरः पुरुष इति बोधः। अनपेक्षित-

१ 'सम्बोधनमाम' । २ 'वीरः पुरुषो वीर पुरुष इति' । ३ क्वचिन्न ।

र्थत्वात् ॥*॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'वाक्यार्थत्वात्' । यदत्राधिक्यं वाक्यार्थः सः ॥ अथ वा 'अभिहिते प्रथमे'त्येतल्लक्षणं करिष्यते ॥ ॥*॥अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमाविधिः॥*॥अभिहितलक्षणायामनभिहिते [हि तर्हि]प्रथमा विधेया । वृक्षः प्लक्ष इति ॥*॥उक्तं वा ॥*॥ किमुक्तम्?॥ 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ती'ति [गम्यते] । वृक्षः प्लक्षः। 'अस्ती'ति गम्यते इति ॥*॥ अभिहितानभिहिते हि[2] प्रथमाभावः ॥*॥ अभिहितानभिहिते हि प्रथमा प्राप्नोति॥ क्व ?॥ प्रासादे आस्ते शयन आस्त इति। सदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति कृत्वा प्रथमा प्राप्नोति॥ एवं तर्हि 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमे'त्येतल्लक्षणं करिष्यते॥*॥तिङ्समानाधिकरण इति चेत्तिङोऽप्रयोगे प्रथमाविधिः॥*॥तिङ्समानाधिकरण इति चेत्तिङोऽप्रयोगे प्रथमा विधेया॥ वृक्षः प्लक्षः ॥*॥ उक्तं पूर्वेण ॥*॥ किमुक्तम् ? ॥ अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथम-

---

प्र.]हते । अभिहित इति। तिङ्कृत्तद्धितसमासैरभिहिते कर्त्रादौ प्रथमेत्यर्थः। ततश्च 'वीरः पुरुष' इत्यत्राऽर्थाधिक्येऽप्यभिहितत्वमात्राश्रया प्रथमा भविष्यति ।

अतिव्याप्तिमुद्भावयितुमाह—अभिहितानभिहित इति। प्रासाद आस्त इति। सदिक्रियाऽऽसिक्रियाद्वयसाधनाधिकरणशक्तिद्वयसद्भावादेकस्याः[3] शक्तेरभिहितत्वात्तदाश्रया प्रथमा प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं तर्हीति । यथा 'देवदत्तः पचती'ति। 'प्रासादे आस्ते' इत्यादौ तु वैयधिकरण्यात्प्रथमाया अभावः ।

तिङोऽप्रयोग इति।न हि तिङन्तपदप्रयोगमन्तरेण तत्सामानाधिकरण्यसद्भावः।

उ.]शब्दान्तरेति । अनपेक्षितः शब्दान्तरार्थसंसर्गेणोपहितः प्रापितो विशेषणभावः स्वार्थे येन तस्मादित्यर्थः।पुरुषसंसर्गेण हि वीरार्थस्य तन्निरूपितविशेषणतेति भावः। एवमिति । पुरुषशब्दार्थस्य तदर्थसंसर्गेण तन्निरूपितविशेष्यतेत्यर्थः । मात्रपदेनाऽन्तरङ्गार्थकृतमेवाधिक्यं व्यावर्त्यते न तु बहिरङ्गकृतमिति भावः।भाष्ये—आधिक्यमिति। स्वार्थे ष्यञ् । वाक्यार्थः—वाक्यशक्यः। विषयतानामपि शक्यत्वं मञ्जूषायामुपपादितम् । ननु विभक्त्यन्तरा[4]भिहितेऽपि 'सुन्दरं कट'मित्यादौ प्रथमा स्यादत आह—तिङ्कृदिति । 'अभिहिते' इत्यत्र चाऽर्थनियम एवाश्रीयत इति 'उच्चै'रित्यादौ न दोषः । प्रथमा प्राप्नोतीति । परत्वादिति भावः । न च 'शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते' इति न्यायेनाऽयं दोषो वारयितुं शक्य इति वाच्यम्। क्रिययोरत्र गुणप्रधानभावाऽभा[5]वादित्याहुः । भाष्ये—तिङ्समानाधिकर इति । न चोच्चैरित्यादौ प्रथमाऽनापत्तिः, 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमैवे'त्यर्थनियममात्राश्रयणेनाऽदोषात्। उक्तं पूर्वेणेति । पूर्वग्रन्थेनेत्यर्थः । पूर्वेणाचार्येणेति कश्चित् । अनेनाऽनभिहितसूत्रोक्तं

१इदं वार्त्तिकं, भाष्यमित्यन्ये। २ क्वचिन्न। ३ 'सदासिक्रिया' ४ 'रान्विते'। ५ 'नभावादि'।

पुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते । वृक्षः प्लक्षः। 'अस्तीति गम्यत' इति ॥

॥*॥ शतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङोऽभावस्तयोरपवादत्वात् ॥*॥ शतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङोऽभावः ॥ क ? ॥ पचत्योदनं देवदत्त इति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'तयोरपवादत्वात्' । शतृशानचौ तिङपवादौ । तावत्रे बाधकौ । न चापवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते

प्र.]उक्तं पूर्वेणेति।आक्षिप्तक्रियापदापेक्षं सामानाधिकरण्यमस्ति। शतृशानचोश्चेति। देवदत्त पच्-ल् इति स्थिते यावत्तिङ उत्पत्तिर्नास्ति तावत्तिङ्समानाधिकरण्याऽभावात् 'प्रथमैवे'ति नियमाऽभावाद्देवदत्तशब्दादविशेषविहिताः सर्वे स्वादयः स्थिता इति लटः स्थाने द्वितीयाद्यन्तपदसामानाधिकरण्ये विधीयमानौ शतृशानचौ प्राप्नुतो, न तु तिङः । तेषां तु लङादिरवकाशः । तद्विषय एव च प्रथमाया अपि । 'कर्मणि द्वितीयैवे'त्यर्थनियमे द्वितीयादीनामत्र सद्भाव इति मन्यते । निमित्तमत्र शतृशानचोरप्रथमासामानाधिकरण्यम् । पूर्वं ह्यपवादा इति । इह दर्शनद्वयम्—सर्वविशेषस्वीकारेण वोत्सर्गस्य प्रवृत्तिः, कतिपयविशेषावगाहनेन वा । तत्र पूर्वस्मिन् दर्शने—उत्सर्गस्य विषयविभागाय पूर्वमपवादः प्रवर्तते, पश्चात्तद्विमुक्ते विषये

उ.]'विप्रतिषेधाद्वे'ति वार्त्तिकं प्रौढ्येति सूचितम्। तिङ्समानाधिकरणे प्रथमाया अप्रथमासमानाधिकरणे शतृशानचोर्विधानस्य च वाक्यसंस्कारे एव प्रवृत्तिरित्याह—देवदत्तेति । ननु 'एकवाक्यतया विधान'मिति पक्षे तिङ्समानाधिकरण्याऽभावात् प्रथमाया इव कर्माद्यभावाद्द्वितीयादीनामप्यभावेन द्वितीयादिसामानाधिकरण्ये विधीयमानशत्रादेरप्राप्तौ तिङ्क्षु जातेषु प्रथमा भविष्यतीत्यत आह—यावत्तिङ इति । भिन्नवाक्यतयाऽविशेषेणोत्पन्नानामर्थनियम इति भावः । सर्वे स्वादयः स्थिता इति । विनिगमनाविरहेण सर्वेऽपि समूहालम्बनबुद्धिविषयतया स्थिता इत्यर्थः ।

द्वितीयाद्यन्तेति।'अप्रथमे'ति पर्युदासेन 'प्रथमाभिन्नविभक्त्यन्तसमानाधिकरणे' इत्यर्थकेन शत्रादेर्विधानमिति भावः । नन्वेवमपि 'कर्मण्येव द्वितीये'त्यादिनियमात्कथं द्वितीयादीनां स्थितिरत आह—कर्मणीति । वार्त्तिककारस्याऽर्थनियम एव सम्मत इति भावः । नन्वपवादेनोत्सर्गस्य बाधाऽविशेषात्पक्षद्वयोपन्यासः किमर्थोऽत आह—इहेति।उत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तिर्बाधकप्रकारविषयमिति भावः।द्वयमिति। लक्षणैकचक्षुष्कदर्शनं लक्ष्यैकचक्षुष्कदर्शनं चेत्यर्थः । तदेवाह—सर्वविषयस्वीकारेणेति । स ह्येवं मन्यते,-शास्त्रेण सर्वत्र प्राप्तस्य विषयविशेषेऽपवादेन निवृत्तिरिति।

कतिपयेति । लक्ष्यैकचक्षुष्को हि लक्ष्यदर्शनात्प्रागेवोत्सर्गस्यापवादविषयातिरिक्तं विषयं निर्णयति । विषयविभागायेति । किंविषये निश्चिता प्रवृत्तिः, किंविषये

१ क्वचिन्न । २ 'तौ चात्र' । ३ 'नवाऽप' । ४ 'बाधप्रका' ।

पश्चादुत्सर्गाः। 'प्रकल्प्य चो[1]ऽपवादविषयन्तत उत्सर्गोऽभिनिविशते'। न तां[2]वदत्र कदाचित्तिङादेशो भवति,अपवादौ तावच्छतृशानचौ प्रतीक्षते ॥ पाक्षिक एष दोषः । कतरस्मिन्पक्षे शतृशानचोर्द्वैतं भवति–अप्रथमा वा विधिनाश्रीयते प्रथमा वा प्रतिषेधेनेति ? ॥ विभक्तिनियमे चापि द्वैतं भवति–विभक्तिनियमो वा स्यादर्थनियमो वेति?। तद्यदा तावदर्थनियमोऽप्रथमा च विधिना-

---

प्र.]उत्सर्गः।द्वितीये तु दर्शने–अपवादविषयं प्रकल्प्योत्सर्गः प्रवर्तते।एवं पर्युदासार्थनियमपक्षाश्रयेण चोदितं[3]।प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेण त्वर्थस्य[4] नियमे पक्षद्वयेऽपि प्रत्ययनियमपक्षाश्रयेण परिहर्तुमाह–पाक्षिक इति । अप्रथमा वा विधिनेति । 'अप्रथमे'ति पर्युदासेन द्वितीयादीनां यदा ग्रहणमित्यर्थः । प्रथमा वेति । प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयेतेत्यर्थः । तद्यदेति । 'कर्मणि द्वितीयैवे'त्यस्मिन्नियमे द्वितीयादीनामनियमात्प्रातिपदिकार्थमात्रेऽपि भावात्तदाश्रयौ शतृशानचौ प्राप्नुत इति दोषः। प्रसज्यप्रतिषेधे तु प्रथमाया अपि तत्र भावात्तदाश्रयप्रतिषेधः प्रवर्तत इत्यर्थनियमपक्षे[ऽपि] न दोषः। शतृशानचोरभावात्तिङ्क्षु सत्सु तत्सामानाधिकरण्यात्प्रथमैवेति

उ.]बाधकबाध्येति विषयविभागायेत्यर्थः। पूर्वं ह्यपवादा इति । अपवादशास्त्राणीत्यर्थः । 'अभिनिविशन्ते' इत्यस्य–बुद्धिविषया भवन्तीत्यर्थः । ततस्तद्विषयत्वाऽभावेन निर्णीते विषये उत्सर्गो बुद्धिविषयः सँल्लक्ष्यं संस्करोतीति भावः । द्वितीये त्वपवादशास्त्रविषयं स्वयमेव त्यक्त्वोत्सर्गशास्त्रेण तद्विषयभिन्नं लक्ष्यं संस्करोति। 'शास्त्रप्रक्रियाज्ञानपूर्वकप्रयोगे एव धर्म' इत्यस्मादेव ज्ञायते इति बोध्यम् । भाष्ये-प्रतीक्षत इति । अपवादविषयत्वं ज्ञात्वा तत्र तिङ्बुद्धिर्निवर्तत इत्यर्थः । पाक्षिक इति । पक्षे भव इत्यर्थेऽध्यात्मादित्वाट्ठञ् । 'कतरस्मिन्पक्षे' इति भाष्ये 'स दोष' इति शेषः । विभक्तिनियमे चापीति । अर्थनियमोऽपि सामान्यरूपेण विभक्तिविषयो नियमो भवत्येव,नियमस्याऽनेकाश्रितत्वादिति भावः।विभक्तेरर्थान्तरसम्बन्धनिवर्त्तको–विभक्तिनियमः । अर्थस्य विभक्त्यन्तरसम्बन्धनिवर्त्तकोऽर्थनियम इति भेदः । तत्र पक्षचतुष्टयं,–पर्युदासो[1]र्थनियमौ, पर्युदासे[3]विभक्तिनियमौ, प्रसज्यप्रतिषेधार्थनियमौ, प्रसज्यप्रतिषेधविभक्तिनियमौ चेति । तत्राद्ये एव दोषोद्भावनमिति भावः । पक्षद्वयेऽपि–पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधरूपपक्षद्वयेपि । प्रसज्यप्रतिषेधे त्विति । यदि 'प्रथमासमानाधिकरणभिन्ने' इति पर्युदास आश्रीयते तदाऽपि न दोषः । अन्यसामानाधिकरण्ये प्रथमासामानाधिकरण्यस्यापि सत्त्वेन तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाऽभावादित्यपि बोध्यम्। नन्वर्थनियमे शतृशानचोरभावेऽपि सर्वत्र विभक्तिश्रवणापत्तिरत आह–शतृशानचोरिति । अनियततायाश्चेति । 'पक्षे

---

१ 'वाऽप' । २ 'तत्र तावदत्र' । ३ 'नोदितं' ४ 'त्वर्थेनि' । ५ 'ग्रते'। ६ 'पक्षे न'।

श्रीयते तदैष दोषो भवति ॥ यदा हि विभक्तिनियमः, [तदा] यद्येवा-प्रथमा विधिनाश्रीयते, अथापि प्रथमा प्रतिषेधेन, तदा न दोषो भवति ॥ [प्रातिपादिकार्थे] ॥

षष्ठी शेषे ॥ २।३।५० ॥

शेष इत्युच्यते कः शेषो नाम ?॥ कर्मादिभ्यो येऽन्येऽर्थाः स शेषः ॥

नियमेन द्वितीयादीनां व्यावर्तनात् । यदा हीति। 'कर्मण्येव द्वितीये'त्येवं द्वितीयादीनां कर्मादिषु नियतत्वात्तदभावे तासामत्राऽभावादनियतायाश्च प्रथमायाः संनिधानात्पर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे वा नास्ति शतृशानचोरत्र प्रसङ्ग इत्यर्थः ।[प्रातिप०]॥

षष्ठी शेषे । कः शेष इति । किमप्रधानं शेषः, उतोपयुक्तादन्यः । पूर्वस्मिन्पक्षे सर्वेषां कारकाणां क्रियार्थत्वाच्छेषत्वमिति तत्रापि षष्ठीप्रसङ्गः । सर्वत्र कर्मादीनां सद्भावादुत्तरोऽपि शेषार्थो न प्रकल्पत इति प्रश्नः। कर्मादिभ्य इति। कर्माद्यनन्तरं शेषशब्द उच्चार्यमाणस्तेभ्योऽन्यमर्थं प्रतिपादयति । येऽन्येऽर्था इति । स्वस्वामिभावादयः संबन्धा इत्यर्थः । तदुक्तम्—'संबन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः । श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायां सोऽभिधीयते ॥ इति । तत्राऽश्रुतायां क्रियायां 'राज्ञः पुरुष' इत्यादौ क्रियाकारकसंबन्धपूर्वकोऽन्य एव स्वस्वामि-

---

हि विभक्ती'त्यस्य भाष्यस्य यथास्थितसूत्रन्यासे इत्यर्थः । प्रत्ययनियमस्यैव सूत्रसम्मतत्वात्तत्र च प्रथमाया अर्थविशेषपुरस्कारेणाऽनियतायाः प्रातिपदिकार्थमात्रप्रतिबद्धायाः संनिधानमस्त्येवेति भावः। ननु वार्तिकन्यासेऽयं ग्रन्थः, तन्न्यासे एतन्नियमस्वीकारे प्रथमावाक्येप्येवमेव नियमापत्तौ'देवदत्त पच् ल्'इत्यवस्थायां विभक्तिसामान्याऽभावेन पर्युदासपक्षे प्रथमाभिन्नविभक्त्यन्तत्वाऽभावेन शत्रादेरप्राप्तावपि प्रसज्यप्रतिषेधे प्रथमान्तसामानाधिकरण्याऽभावेन निषेधाऽप्रवृत्तौ तौ स्यातामिति चेन्न, वार्त्तिकमते शत्रादिविधौ प्रसज्यप्रतिषेध एव, प्रथमाविधावर्थनियम एवेति न दोषः । सूत्रमते तूभयथापि न क्षतिरिति तात्पर्यात् । [प्रातिपदिकार्थे] ॥

षष्ठी शेषे । किमप्रधानमिति । 'शिष्लृ विशेषणे' इत्यतो घञि, 'शिष असर्वोपयोगे' इत्यतो वा घञि निष्पन्न इत्यर्थः । तत्रापि षष्ठीप्रसङ्ग इति । न चैतस्य कर्मत्वाद्यविवक्षायां चारितार्थ्येन क्रियाकारकभावेनाऽन्वये तत्तद्विधिभिर्बाधात्क षष्ठ्यापत्तिः, अभिहितविषयेऽपि प्रथमया बाधादिति वाच्यं, 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' इत्यादिषु शेष इत्यनुवृत्तेस्तद्विषये क्रियाकारकभावेनाऽन्वयेपि परत्वात्षष्ठीप्रसङ्ग इति तदर्थान्न दोषः। शेषशब्दोऽन्यवाची, तस्य प्रतियोग्याकाङ्क्षायामुपस्थितकर्मादय एव प्रकरणादुद्दृष्यन्त इत्याह—कर्माद्यनन्तरमिति । ननु कर्मादिव्यतिरिक्ता-

---

१ 'येत' । २ क्वचिन्न । ३ 'यद्येवम' । ४ 'न तदा' ।

यद्येवं शेषो न प्रकल्पते । न हि कर्मादिभ्योऽन्येऽर्थाः सन्ति ॥ इह तावत्-'राज्ञः पुरुषः' इति,–राजा कर्त्ता, पुरुषः संप्रदानम्।'वृक्षस्य शाखे'ति,–वृक्षः शाखाया अधिकरणम् । तथा यदेतत्स्वं नाम चतुर्भिरेतत्प्रकारैर्भवति–क्रयणादपहरणाद्याच्ञ्यायां विनिमयादिति । अत्र च सर्वत्र कर्मादयः सन्ति ॥

एवं तर्हि कर्मादीनामविवक्षा शेषः ॥ कथं पुनः सतो नामाऽविवक्षा स्यात्?॥सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा–अलोमिकैडका, अनुदरा कन्येति॥ असतश्च विवक्षा भवति । तद्यथा—समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो वर्धितक-

---

प्र.]भावादिकः संवन्धः प्रतीयते।'मातुः स्मरती'त्यादौ तु श्रूयमाणे क्रियाशब्दे सदपि कर्मत्वमविवक्षित्वा विशेषणभाव एव स्मरणं प्रति मातुः प्रतिपाद्यते–'मातृसंवन्धि स्मरण'मिति । अविदिताऽभिप्रायः पर आह–यद्येवमिति। क्रियामन्तरेण संवन्धाऽभावात्सर्वत्र तस्या अवश्यं भावात्तन्निमित्तस्य च कर्मादेरिति भावः । राजा कर्तेति । 'राजा पुरुषाय ददाती'त्यर्थसंप्रत्ययात् । वृक्ष इति । लोकप्रसिद्ध्यैतदुक्तम् । वैशेषिकप्रक्रियया त्ववयवोऽवयविनोऽधिकरणम् । विनिमयादिति । परिवर्तनादित्यर्थः।एवं तर्हीति। क्रियाकारकसंवन्धोपि सर्वत्र वस्तुस्थित्याऽस्ति, तन्निमित्तश्च स्वस्वामिभावादिरपि। तत्र स्वस्वामिभावादिविवक्षायां सन्नपि क्रियाकारकसंवन्धो न विवक्ष्यते । अलोमिकेति । लोमकार्याऽकरणात्सतामपि लोम्नामविवक्षा । अनुदरेति । सदप्युदरं महत्त्वाऽभावप्रतिपादनाय न विवक्ष्यते । असतश्चेति । दृष्टान्तरूपेणेदमुपात्तम् । असतो यथा विवक्षा तथा सतोऽप्यविवक्षेत्यर्थः । समुद्रः कुण्डिकेति । कुण्डिकायां वहुपानीयसंभवप्रतिपादनाय समुद्रत्वमारोप्यते । विन्ध्यो वर्धितकमिति । 'वर्धितक'शब्देन मूले स्थूलमग्रे सूक्ष्मं विशिष्टसंस्थान-

---

उ.]ऽर्थासंभव इत्यत आह–स्वस्वामीति। क्रियाकारकेति । स्वत्वहेतुदानादिक्रियाकारकत्वपूर्वक इत्यर्थः । यत एवंविधोऽतः कारकेभ्योऽन्य इत्यर्थः । विशेषणभाव एव स्मरणं प्रति मातुरिति। क्रियाकर्मत्वमूलकविशेष्यविशेषणभाव इत्यर्थः। एतेन क्रियाकारकभाव एव सम्वन्धत्वेन विवक्षित इत्यपास्तम्[४] ।षष्ठ्यर्थे च सांसर्गिक्येव विषयता । वक्ष्यति च भाष्यकारः–'राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्य'इति । संवन्धाभावादिति । दानादिना स्वीकरणातिरिक्तसंवन्धाऽभावादित्यर्थः । 'सर्वत्र तस्यास्तन्निमित्तस्य च कर्मादेरवश्यंभावा'दित्यन्वयः । ननु 'राज्ञः पुरुष' इत्यत्र राजा पुरुषस्य किंचिद्ददातीति राजा कर्त्ता, पुरुषः संप्रदानं भवतु नाम, 'राज्ञो वस्त्रम्', 'विप्रस्य गौः', 'विप्रस्य तिला' इत्यादौ तु तदसंभवाच्छेषत्वं भविष्यतीत्यत आह भाष्ये–एतत्स्वं नामेति।

---

१ 'याच्ञया' । २ 'नाम विवक्षा' । ३ क्वचित्र । ४ 'इत्यन्याय्यं'।

मिति ॥ किमर्थं पुनः शेषग्रहणम् ? ॥ ॥*॥प्रत्ययावधारणाच्छेषवचनम्॥*॥ प्रत्ययावधारणाच्छेषग्रहणं कर्तव्यम् । प्रत्यया नियताः, अर्था अनियतास्तत्र षष्ठी प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं षष्ठीनियमार्थं—'शेष एव षष्ठी भवति, नान्यत्रे'ति ॥ ॥*॥ अर्थावधारणाद्वा ॥*॥ अथ वाऽर्था नियताः, प्रत्यया अनियतास्ते शेषेऽपि प्राप्नुवन्ति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषनियमार्थं—'शेषे षष्ठ्येव भवति नान्ये'ति ॥ अर्थनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम्॥ कथम् ?॥ अर्था नियताः, प्रत्यया अनियताः। ततो वक्ष्यामि—'षष्ठी भवती'ति । तन्नियमार्थं भविष्यति[1]—'यत्र षष्ठी चान्या च प्राप्नोति षष्ठ्येव तत्र[2] भवती'ति ॥ ॥*॥ षष्ठी शेष इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधः ॥*॥ षष्ठी शेष इति

प्र.]युक्तं भक्तमुच्यते।तस्य महत्त्वप्रतिपादनाय विन्ध्यत्वमसदारोप्यते । अर्थनियमपक्षे शेषग्रहणस्य प्रत्याख्यानाय विचारः क्रियते—किमर्थमिति । तन्नियमार्थमिति । यथा 'समे देशे यजेते'ति समविषमयोः पर्यायेण प्रसङ्गे विषमस्थाने समविधिर्विषमनिवारणफलत्वान्नियमः संपद्यते, तथा षष्ठीविधिर्द्वितीयादिनिवारणफलः। षष्ठी शेष इति चेदिति । अस्मिन्सूत्रन्यासे दोषः, संवन्धस्य द्विष्ठत्वात्प्रधानादपि षष्ठीप्रसङ्गः । व्याकरणान्तरे तु 'गुणे षष्ठी'तिवचनान्नास्ति दोषः। प्रतिषिद्धायामपि षष्ठ्यां प्रातिपदिकार्थमात्रे विधीयमानायाः प्रथमायाः संवन्धस्याऽधिकस्य भावाद-

उ.]तत्र याच्ञाशब्देन तत्पूर्वकः प्रतिग्रहो लक्ष्यते।अपहरणादिति।यथा युद्धे क्षत्रियादीनाम् । क्रयविनिमययोर्भेदमाह—परिवर्त्तनादिति। न विवक्ष्यत इति । न हि यद्यद्वस्तुस्थित्याऽस्ति तत्तदभिधातव्यं, यदेव विवक्षितं तदेव कार्यकृदिति भावः । वृक्षस्य शाखेत्यादावप्याधाराधेयभावमूलकोऽवयवावयविभाव इति बोध्यम् । असतो विवक्षायाः प्रकृते न सङ्गतिरत आह—दृष्टान्तेति । भाष्ये—तत्र षष्ठी प्राप्नोतीति । पर्यायेणेति भावः । परश्चेति नियमेन यौगपद्याऽसंभवात् । ननु स्वादिवाक्येन षष्ठ्यामपि पर्यायेण प्राप्तायां पुनः षष्ठीविधानमप्राप्तांशे विध्यर्थं न तु नियमार्थमित्यत आह—समे इति । एवं च मीमांसकमतसिद्धोऽयं नियम इति भावः। व्याकरणे तु परिसङ्ख्यापि नियमपदेनोच्यते । अर्थनियमेऽपि उत्तरार्थं शेषग्रहणमावश्यकमिति बोध्यम् ।'शक्यमकर्त्तु'मित्यस्याऽत्राऽकर्तुं शक्यमित्यर्थः। ननु शेषग्रहणाऽभावेऽपि दोषसत्त्वेन न्यासान्तरस्य चाऽदर्शनेन 'इति चे'दित्यनुपपन्नमत आह—व्याकरणान्तरे त्विति । भाष्ये—'व्यतिरिक्त' इत्यस्य प्रातिपदिकार्थातिरिक्तया राजनिरूपितविशेष्यतया सहित इत्यर्थः । यत्तु षष्ठ्यर्थसंवन्धस्यांऽशेनोभयनिष्ठतया प्रतीतेस्तेन प्रातिपदिकार्थातिरिक्तेन सहित इत्यर्थ इति । तन्न । 'पुरुषे स्वामिकृतं स्वत्वमपि

१ 'भविष्यतीति' । २ 'तत्र षष्ठ्येव' ।

चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं, पुरुषो विशेष्यः।तत्र प्रातिपदिकार्थो व्यतिरिक्त इति कृत्वा प्रथमा न प्राप्नोति। तत्र षष्ठी स्यात्तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ ॥*॥ तत्र प्रथमाविधिः ॥*॥ तत्र षष्ठीं प्रतिषिध्य प्रथमा विधेया।राज्ञः पुरुष इति॥ ॥*॥ उक्तं पूर्वेण॥*॥ किमुक्तम्?॥ 'न वा वाक्यार्थत्वा'दिति। यदत्राधिक्यं वाक्यार्थः सः॥कुतो नु खल्वेतत्—'पुरुषे यदाधिक्यं स वाक्यार्थ इति, न पुना राजनि यदाधिक्यं स वाक्यार्थः स्यात्'॥ अन्तरेणापि पुरुषशब्दप्रयोगं राजनि सोऽर्थो गम्यते, न पुनरन्तरेण राजशब्दप्रयोगं पुरुषे सोऽर्थो गम्यते॥ अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति॥किं कारणम्?॥राजशब्दाद्धि भवान् षष्ठीमुच्चारयति। अङ्ग! हि भवान् पुरुषशब्दादप्युच्चारयतु, गंस्यते सोर्थः॥ ननु च नैतेनैवं भवितव्यम्। न हि

प्र.]प्रसङ्ग इति मत्वाह—तत्र प्रथमेति। यदत्रेति। 'राज्ञ' इत्येतत्पदसंनिधाने पुरुषस्य संबन्धित्वं प्रतीयते नान्यथा। पुरुषप्रातिपदिकं तु स्वार्थमात्रे वर्तत इति प्रथमा सिद्ध्यतीत्यर्थः। कुतो न्विति। पुरुषपदसंनिधान एव राज्ञः संबन्धित्वावगमो नान्यथेति ततोऽपि प्रथमाप्रसङ्गः। अन्तरेणेति। 'राज्ञ' इति केवलेऽपि पदे उच्चार्यमाणे संबन्धित्वमनियतप्रतियोगि राज्ञो गम्यते। यस्माद्राजा परोपकारित्वेन विवक्षितो, न स्वनिष्ठत्वेन। ननु च नैतेनेति। नहि शब्दस्य भावाऽभावाभ्यामर्थस्य भावाभावौ क्रियेते।किं तर्हि?।अर्थस्य प्रतिपिपादयिषया विषयीकरणाऽकरणाभ्यां

उ.] षष्ठ्याभिहित'मिति पुरुषशब्दात्षष्ठी ने'त्यग्रिमभाष्येण तस्य षष्ठ्यर्थत्वोक्त्या वाक्यार्थत्वकथनानुपपत्तेः। भाष्ये—षष्ठी स्यादिति। कारकप्रातिपादिकार्थव्यतिरिक्तत्वात्षष्ठ्येव स्यादित्यर्थः। संबन्धस्य—विशेष्यविशेषणभावस्य।भाष्ये—यदत्राधिक्यमिति भाष्ये।उक्तरूपम्।पदान्तरसंनिधाने प्रतीयमानत्वाच्च वाक्यार्थत्वम्।सम्बन्धित्वम्—उक्तसंबन्धकृतं राजनिरूपितं विशेष्यत्वम्। राज्ञः संबन्धित्वावगमः सम्बन्धकृतो विशेषणत्वाऽवगमः। एवञ्च विशेषणत्वस्य वाक्यार्थत्वे तन्नियामकसंबन्धोऽपि वाक्यार्थ एवाऽस्त्विति ततोऽपि प्रथमाप्रसङ्ग इत्यर्थः। संबन्धित्वं—विशेषणत्वम्। अनियतप्रतियोगीति। अनियतविशेष्यनिरूपितमित्यर्थः। तदाह—राजा परोपकारित्वेनेति। विशेषणत्वेनेत्यर्थः। न स्वनिष्ठत्वेन—न स्वार्थनिरूपितविशेष्यतया। भाष्ये—पुरुषे सोऽर्थ इति। किंचिदन्यपदार्थनिरूपितं विशेष्यत्वम्। शब्दार्थयोर्नित्यत्वाच्छब्दकृतमर्थकृतमित्यनुपपन्नमत आह—किं तर्ह्यर्थस्येति। अर्थस्य शब्दोच्चारणप्रयोजकत्वाच्छब्देऽर्थकृतत्वमिवाऽर्थे शब्दकृतत्वं नेति भावः। प्रतिपिपादयिषयेत्यस्य 'विषयीकरणाऽकरणाभ्या'मित्यनेनाऽन्वयः।

१ क्वचिन्न। २ प्रातिपदिकार्थ सूत्रे उक्तम्। ३ 'शब्दस्य प्र'। ४ 'र्थकत्व'।

शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यम्। अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम्॥

तदेतदेवं दृश्यताम्—अर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनात्रान्तरेणापि पुरुषशब्दप्रयोगं राजनि सोऽर्थो गम्यते॥ किं पुनस्तत्?॥ स्वामित्वम्॥ किं कृतं पुनस्तत्?॥ स्वकृतम्॥ तद्यथा—प्रातिपदिकार्थानां क्रियाकृता

प्र.]शब्दस्योच्चारणानुच्चारणलक्षणौ भावाऽभावावित्यर्थः। तत्र परोपकारित्वेन राज्ञो विवक्षितत्वात्षष्ठी भवति, पुरुषस्य तूपकार्यतया स्वनिष्ठत्वेन विवक्षितत्वात्प्रथमा। तदुक्तं हरिणा–'द्विष्ठोऽप्यसौ परार्थत्वाद्गुणेषु व्यतिरिच्यते। तत्राभिधीयमानश्च प्रधानेऽप्युपयुज्यते'। इति। स्वामित्वमिति। स्वस्वामिसंबन्ध इत्यर्थः। 'समासकृत्तद्धितेषु संबन्धाभिधान'मिति वचनात्। स्वकृतमिति। ततश्चाऽनियतं स्वमपेक्ष्य प्रथममेव संबन्धाश्रया षष्ठी उत्पाद्यते। पुरुषशब्दसन्निधौ तु स्ववि-

उ.]राजनि सोऽर्थ इति। विशेषणत्वं सम्बन्धश्चेत्यर्थः। तदाह–तत्रेति। परोपकारित्वेन–विशेषणत्वेन। षष्ठी भवतीति। तस्य विशेषणतानियामकसंबन्धबोधिका, तद्गतविशेषणताबोधिका च षष्ठी भवतीत्यर्थः। पुरुषस्य तूपकार्यतयेति। 'अविवक्षितत्वेने'ति शेषः। राजादिपदाऽसन्निधाने तस्योपकार्यतयाऽन्यनिरूपितविशेष्यतयाऽविवक्षितत्वेन, स्वनिष्ठतया–स्वार्थमात्रनिष्ठविशेष्यतया, विवक्षितत्वादन्तरङ्गत्वात्प्रथमेत्यर्थः। द्विष्ठ इति। असौ–संबन्धः। परार्थत्वात्–परं विशेषणत्वमर्थः प्रयोजनं यस्य तत्त्वात्–विशेषणतानियामकत्वादित्यर्थः।भेदे सति विशेषणतया विवक्षितस्य संबन्धं विना विशेषणत्वाऽसंभवेन तदाकाङ्क्षितत्वात्तत्र संबन्धो व्यतिरिच्यते–उद्भूततया प्रतीयत इति तत्रैव षष्ठीत्यर्थः। विशेष्यस्य तु स्वनिष्ठत्वादेव न विशेष्यतानियमकसंबन्धाकाङ्क्षेति भावः। तत्र–विशेषणशब्देन षष्ठ्यादिना प्रतीयमानः प्रधानेऽप्युपयुज्यते। तस्य द्विष्ठत्वस्वभावत्वाद्राजादिनिरूपितविशेष्यतायाः राजादिपदसंनिधाने प्रतीयमानाया उपकारको भवतीत्यर्थः। किं पुनस्तदिति भाष्ये 'सोऽर्थ' इत्यत्र 'तच्छब्दार्थः कः?, किं विशेषणत्वमेवातोऽन्योपीति प्रश्नः। उत्तरम्—स्वामित्वमिति। स्वामित्वं, तत्कृतं विशेषणत्वं चेत्यर्थः। स्वस्वामिसंबन्ध इति। तन्मूलकं विशेषणत्वं चेत्यपि बोध्यम्। स्वस्वामिनोः संबन्धः–स्वत्वस्वामित्वोभयरूपः, सचैकदेशेन स्वनिष्ठः स्वामिनिष्ठश्चेति बोध्यम्। समासेति। स्वशब्दादैश्वर्ये आमिनचि स्वामिन्शब्द इति भावः। भाष्ये—किं कृतमिति। स्वत्ववद्वाचकपदानुपादानादिति भावः। उत्तरयति—स्वकृतमिति। सामान्यतः स्वमात्रनिरूपितमित्यर्थः। नन्वेवं पुरुषशब्दोपादानं व्यर्थमत आह—पुरुषेति। ननु स्वामित्वप्रतिपिपादयिषायां 'राजा स्वामी'ति प्रयुज्यतां किमिति षष्ठीप्रयोगः?, प्रयोगाऽप्रयोगयोर्विषयविभागश्च

१ 'शब्दस्य प्रयोगं'। २ 'प्रातिपदिकानां'। ३ 'परविशे'। ४ 'स्वभावाद्रा'।

विशेषा उपजायन्ते तत्कृताश्चाख्याः प्रादुर्भवन्ति—कर्म करणमपादानं संप्रदानमधिकरणमिति । ताश्च पुनर्विभक्तीनामुत्पत्तौ कदाचिन्निमित्तत्वेनोपादीयन्ते कदाचिन्न॥कदा च विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वेन नोपादीयन्ते?॥

प्र.]शेषप्रतिपत्तिरित्यर्थः। तद्यथेति । प्रातिपदिकार्थानामित्यर्थः। क्वचित्तु 'प्रातिपदिकार्थाना'मित्येव पाठः। क्रियाकृता इति। क्रिया[फलो]पेक्षया शक्तय आश्रीयन्त इत्यर्थः । तत्कृताश्चेति ।शक्तिनिमित्ताः संज्ञा इत्यर्थः । कदाचिदिति । यदा क्रियां प्रति व्यापारावेशविवक्षा भवति—'दात्रेण लुनाती'ति। कदाचिन्नेति। यदा योग्यतामात्रविवक्षा भवति 'दात्रं लवने करण'मिति । व्यभिचरन्तीति । यदा प्रातिपदिकार्थस्य क्रियावेशविवक्षायां शक्तिलक्षणार्थातिरेको भवति तदा प्रातिपदिकार्थतां शक्तयो न प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । यदा हीति । अपरोपकारित्वेन स्वनिष्ठतया यदा प्रातिपदिकार्थो विवक्षित इत्यर्थः। तदेवं 'दात्रेणे'ति यथा क्रियापेक्षया भवति तथा 'राज्ञ' इति स्वापेक्षया । यथा च स्वनिष्ठत्वाश्रयेण 'दात्रं करण'मिति भवति तथा 'राजा स्वामी'त्युक्तं भवति । आख्याभूता इति । ताः शक्तयः संज्ञामेव प्राप्ताः, न तु विभक्त्युत्पत्तिं प्रयोजयन्तीत्यर्थः । तदुक्तम्—'स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते । विभक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयते'। इति । पुरुषेपीति। संबन्धस्य द्विष्ठत्वाद्वाभ्यां षष्ठी प्राप्नोतीत्यर्थः । शक्तिस्तु प्रातिपदिकार्थस्यैव न क्रिया-

उ.]कः? । सामान्यनिरूपितं स्वामित्वं च कथम् ?, इत्याशङ्क्य दृष्टान्तेनोपपादयति भाष्ये—तद्यथेति।क्रियाकृताः—क्रियासामान्यनिरूपिताः । उपजायन्ते—विवक्ष्यन्ते। तदेवाह—आश्रीयन्त इति। यदेत्यादि । उभयत्रापि 'भवती'त्यस्य 'तदे'ति शेषः। शक्तिलक्षणार्थातिरेक इति । अयं भावः—सर्वे पदार्थाः सर्वशक्तिमन्तः । शक्तिभिश्च धर्मिणां भेदाऽभेदौ । तत्र भेदविवक्षायां विभक्तयः । अभेदविवक्षायां तु करणादिशब्दैरभिधानम् । भेदविवक्षा च क्रियासामान्ये क्रियाविशेषे वा विशेषणत्वेनाऽन्वयविवक्षायामेव भवतीति । इयमेव च क्रियां प्रति व्यापारावेशविवक्षा, यत्तस्यां विशेषणत्वविवक्षा।प्रातिपदिकार्थतां—विभक्तिसमभिव्याहारं विनापि तदर्थतां। अपरोपकारित्वेनेति । इतराऽविशेषणत्वेनेत्यर्थः । स्वनिष्ठतया—स्वार्थनिरूपितविशेष्यतया । दृष्टान्तमुपपाद्य दार्ष्टान्तिके योजयति—तदेवमिति । एवं च स्वप्रकृत्यर्थस्य विशेषणताऽपि विभक्त्यर्थ इति बोध्यम् । संज्ञामेवेति । संज्ञाव्यवहारः—करणत्वादिव्यवहारस्तमेवेत्यर्थः । विभक्त्यभावेन शास्त्रीयसंज्ञाया अनुपयोगात् । स धर्मः—शक्तिरूपः । नाभिधीयते—सामान्यतो विशेषतो वा पृथङ्नाभिधीयते । फलाश्रयत्वादिनैव ततो बोधादिति भावः । उपकारः—स्वप्रकृत्यर्थस्येतरविशेषणता-

१ क्वचिन्न । २ 'त्वेन नोपा'। ३ 'विवक्षया प्रातिपदिकार्थता'। ४शेषणभावोऽपि'।

यदा व्यभिचरन्ति प्रातिपदिकार्थम्। यदा हि न व्यभिचरन्ति, आख्याभूता एव तदा भवन्ति—कर्म करणमपादानं संप्रदानमधिकरणमिति॥

यथैव तर्हि राजनि स्वकृतं स्वामित्वं तत्र षष्ठी भवत्येवं पुरुषेऽपि स्वामिकृतं स्वत्वं तत्र षष्ठी प्राप्नोति॥ राजशब्दादुत्पद्यमानया षष्ठ्याभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वा पुरुषशब्दात्षष्ठी न भविष्यति॥ न तर्हीदानीमिदं भवति—पुरुषस्य राजेति?॥ भवति। राजशब्दात्तु तदा प्रथमा॥ न तर्हीदानीमिदं

प्र.]स्येति विशेषः। राजशब्दादिति। गुणप्रधानभावेनाऽर्थद्वयमवस्थितमित्युक्तमेतत्। तत्र संबन्धो गुणे पदं न्यस्य द्विष्ठत्वात्प्रधानमपि संस्पृशति। गुणश्च प्रधानोपकाराय प्रवृत्तो रूपान्तरमाश्रयति, प्रधानं तु स्वनिष्ठमेव न तु रूपान्तरं भजते। पुरुषस्येति षष्ठ्या नैव भाव्यमिति भ्रान्त्या चोदयति—न तर्हीति। भवतीति। यदा पुरुषस्य गुणभावो राज्ञस्तु विशेष्यत्वं तदा पुरुषस्य राजेति भव-

उ.]नियामकः। कर्मादिपदेन संबन्धपदेन चोक्तस्य न शक्तिरूपता, नापि संबन्धरूपता। अत्र 'कर्मादिशब्दैर्नाभिधीयते' इत्युक्त्या कृदन्ते सर्वत्र तदनभिधानमिति लभ्यते। न हि कृतकर्मशब्दयोः कश्चिद्विशेषः, उभयत्रापि कर्मणि प्रत्ययात्। विभक्त्यादिभिरित्यत्राऽऽदिशब्द आश्रयवाचीति बोध्यम्। उक्तमाशयमजानानो 'यस्मादधिक'मिति सूत्रोक्तरीत्या 'अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला' इत्यत्रापि पञ्चालशब्दाद्द्वितीयेव प्रकृते पुरुषपदात्षष्ठी प्राप्नोतीति शङ्कते भाष्ये—यथैव तर्हीति। ननु षष्ठ्या उभयत्रापत्तिवद्द्वितीयादीनामप्युभयत्रापत्तिः कुतो न कृतेत्यत आह—शक्तिस्त्विति। संबन्धस्य तु स्वत्वस्वामित्वोभयरूपतयोभयवृत्तित्वमिति भावः। यद्यप्येवं क्रियाकारकभावसंबन्धोऽपि द्विष्ठ एव,तथापि 'कर्मणी'त्यादिशास्त्रबलादिह स्वामित्वस्येव तत्र शक्तेरपि तदर्थत्वान्न दोषः। क्रियावाचकस्याऽप्रातिपदिकत्वादपि न तदापत्तिरिति बोध्यम्। षष्ठ्याभिहित इति—भाष्ये। अयं भावः—'कटं भीष्म'मित्यादौ प्रकारान्तरेण द्वितीयासाधनात्परिगणनमनावश्यकम्। राजपदोत्तरषष्ठ्या स्वामित्वस्योक्तावपि पुरुषे स्वत्वं विना पुरुषनिरूपितस्वामित्वाऽप्रत्ययेन तत्र तत्त्वमप्यर्थायातमिति। नन्वर्थलब्धेऽपि स्वामित्वे 'राज्ञः स्व'मित्यादौ षष्ठी दृश्यते। किं च वार्तिकमते इदं परिगणनेन विरुद्धमित्यतः पूर्वमुक्तमभिप्रायं स्मारयति—गुणप्रधानभावेनेति। रूपान्तरं—विशेषणतानियामकसंबन्धवत्त्वम्।पदान्तराऽसमभिव्याहारेऽपीति भावः। प्रधानं त्विति। 'पदान्तराऽसमभिव्याहारे'इति शेषः। रूपान्तरम्—अन्यनिरूपितविशेष्यतानियामकसम्बन्धम्। तस्या एवाऽप्रतीत्येति भावः। अनया रीत्या पञ्चालशब्दाद्द्वितीयावारणमपि कर्तुं शक्यम्। तदा पुरुषस्य

१ 'षष्ठ्येवं पुरुषेऽपि'। २ तुः क्वचिन्न। ३ 'वोक्तस्य'।

भवति—राज्ञः पुरुषस्येति ? ॥ भवति बाह्यमर्थमभिसमीक्ष्य ॥ [षष्ठी] ॥

अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥२।३।५२॥

॥*॥कर्मादिष्वकर्मकवद्वचनम् ॥*॥ कर्मादिष्वकर्मकवद्भावो वक्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'अकर्मकाणां भावे लो भवती'ति भावे लो यथा स्यात्–मातुः स्मर्यते, पितुः स्मर्यते [इति] ॥ अथ वत्करणं किमर्थम् ? ॥ स्वाश्रयमपि यथा स्यात्–माता स्मर्यते, पिता स्मर्यत इति ॥ ॥*॥ कर्माभिधाने

प्र.]त्येवेत्यर्थः।भवति बाह्यमिति। एकस्यापि वस्तुनो भिन्नविषयो गुणप्रधानभावो न विरुध्यते । [षष्ठी शेषे] ॥

अधीगर्थ । मातुः स्मरतीति,–मातृस्मरणयोरवस्थानादिक्रियानिमित्तः संबन्ध इति केचिदाहुः । अन्ये तु स्मरणस्य क्रियारूपत्वात् क्रियान्तरमन्तरमन्तरेण द्रव्येण संबन्धोपपत्तिमाहुः। यथा द्वयोः काष्ठयोर्जतुकृतः संश्लेषो, जतुनस्तु काष्ठेन स्वत एव, न जत्वन्तरकृतः । कर्मादिष्विति । आदिशब्दोऽत्राश्रयवाची । यथा–'विष्णुरादिः पृथासूनोर्भीष्मादिश्च सुयोधनः । ते जयन्ति रणे शत्रून् येषां विष्णुः समाश्रयः'। इति । तेन कर्माश्रया द्वितीयाविधिनिमित्तभावेनोपात्ताः सकर्मका अधीगर्थादयः प्रेष्यब्रूपर्यन्ताः कर्मादिशब्देनोच्यन्ते । अकर्मकाणामिति। तेन 'मातुः स्मर्यते' इति भावे लकृत्यक्तखलर्था भवन्ति, कर्मणि तु लादिषु विधीयमानेषु तैरभिहितत्वात्कर्मणः षष्ठ्या न भाव्यमिति प्रथमैव भवति–'माता स्मर्यते' इति । वत्करणं किमर्थमिति । विनापि वतिनाऽतिदेशः सिध्यति, परार्थे शब्दप्रयोगात् । स्वाश्रयमपीति। नाप्राप्ते स्वाश्रये आरभ्यमाणोऽतिदेशस्तद्बाधेत। कर्मा-

उ.]राजेति । पुरुषसंबन्धी राजेति तदा बोध इति भावः । [षष्ठी शेषे] ॥

अधीगर्थ । 'एषां कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी'ति सिद्धान्ते सूत्रार्थः। कर्मादीनामविवक्षा च शेष इति बोध्यम् । ननु मातुः कर्मत्वाऽविवक्षायां किंनिमित्तेन सम्बन्धेन मात्रादेः स्मरणेऽन्वय इत्यत आह–मातुरिति । अवस्थाने–विषयत्वभवने माता कर्त्री, स्मरणमधिकरणं, तन्निमित्तकं विषयत्वं सम्बन्ध इत्यर्थः। अन्येत्विति । स्वकर्मत्वकृतो विषयविषयिभाव एव संबन्ध इति भावः । कर्मव्यतिरिक्तस्याऽभावादादिशब्दवैफल्यमत आह–आदिशब्द इति । द्वितीयाविधिनिमित्तभावेनेति। द्वितीयापवादषष्ठीविधिनिमित्तभावेनेत्यर्थः। दिवविषये 'विभाषोपसर्गे' 'द्वितीया ब्राह्मणे' इति सूत्रद्वयारम्भसामर्थ्येनाऽत्र प्रकरणे शेषग्रहणानुवृत्त्यैनेति वार्तिकारम्भः । यदा भावे लस्तदैवाऽनभिहितत्वात्षष्ठी । यदा कर्मणि तदाऽभिहितत्वात्प्रथमैव। तदाह–कर्मणि त्विति । विनापीति । अब्रह्मदत्ते ब्रह्मदत्त-

१ 'बाह्यमर्थमपेक्ष्येति' । २ इतिः क्वचित् । ३ क्वचित् ।

हि लिङ्गवचनानुपपत्तिः ॥*॥ कर्माभिधाने हि सति लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः स्यात् । मातुः स्मृतम् । मात्रोः स्मृतम् । मातॄणां स्मृतमिति । मातुर्यल्लिङ्गं वचनं तत्स्मृतशब्दस्यापि प्राप्नोति ॥ ॥*॥ षष्ठीप्रसङ्गश्च ॥*॥ षष्ठी च प्राप्नोति ॥ कुतः ? ॥ 'स्मृतशब्दात्'मातुः । सामानाधिकरण्यात्षष्ठी प्राप्नोति ॥ अपर आह—॥*॥षष्ठीप्रसङ्गश्च॥*॥ षष्ठी च प्रसङ्क्तव्या॥ कुतः?॥ 'मातृशब्दात्' । स्मृतशब्देनाभिहितं कर्मेति कृत्वा षष्ठी न प्राप्नोति ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?॥ न वक्तव्यम् । अविवक्षिते कर्मणि षष्ठी भवति ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥ शेष इति वर्तते॥ शेषश्च कः ? ॥ कर्मादीनामविवक्षा शेषः । यदा च कर्म विवक्षितं भवति तदा षष्ठी न भवति । तद्यथा—'स्मराम्यहं मातरं', 'स्मराम्यहं पितर'मिति॥

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ॥२।३।५४॥

प्र.]भिधाने हीति।यद्यकर्मकवद्भावो न विधीयते तदा लादिभिः कर्मैवाऽभिधातव्यं, न भावः, ततस्तत्सामानाधिकरण्यात् क्तान्तादीनां तदीयलिङ्गसङ्ख्याप्रसङ्गः—यथा 'माता स्मृते'ति । भावे तूत्पत्तौ क्तादीनां नपुंसकत्वमेकवचनं च भवति । षष्ठीप्रसङ्गश्चेति । यदा स्मृतशब्दे कर्मणि क्तो विधीयते तदा मातृशब्दसामानाधिकरण्याद्ग्राह्यवस्त्राद्यपेक्षया यथा मातृशब्दात् षष्ठी भवति तथा स्मृतशब्दादपि स्यादित्येके व्याचक्षते।अन्ये त्वाहुः—अनभिहिताधिकारानपेक्षणेन यथा मातृशब्दात्कर्मणि षष्ठी भवत्येवं स्मृतशब्दादपि स्यादिति।ननु विद्यमानोऽप्यनभिहिताऽधिकारः कथं नापेक्ष्यते इत्याशङ्क्याह—अपर आहेति । प्रसङ्क्तव्येति । प्रापणीयेत्यर्थः । शेष इतीति । प्रकरणं चेदं समासप्रतिषेधार्थमिति समासप्रकरणे व्याख्यातम् । तेन 'मातुः स्मृत'मिति षष्ठीसमासो न भवति । उक्तं च हरिणा—'साधनैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः। प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये'। इति।

उ.]शब्दप्रयोग इवेत्यर्थः।वत्यभावेऽसिद्धिमुपपादयति—नाप्राप्त इति।वस्तुतस्तु 'अयं क्षत्रियो ब्राह्मण' इत्यादौ लोके वतिं विनाप्यतिदेशविषये स्वाश्रयाऽनिवृत्तिदर्शनादिदं चिन्त्यम् । किं तु वत्यभावेऽकर्मकसंज्ञेयं स्यात् । तथा च स्वाश्रयं न स्यादिति भाष्यतात्पर्यम् । भाष्येऽकर्मकवद्भावस्य फलान्तरमाह—कर्माभिधाने हीति । हिश्चाऽर्थे । इत्येके इति । तत्रेष्टापत्तिरित्यत्राऽरुचिः।भाष्ये—अविवक्षिते कर्मणीति। एवं चाऽविवक्षितकर्मकत्वेनाऽकर्मकत्वाद्भावे लादयः सिद्धा इति भावः । नन्वेवं शेषषष्ठ्यैव सिद्धे प्रकरणमिदं व्यर्थमत आह—प्रकरणञ्चेति। मण्डूकानुवृत्तेरयुक्तत्वात्पूर्वसूत्रेऽपि 'शेष' इत्यस्य संबन्धो बोध्यः। साधनैरिति । करणकर्मकारकैर्व्यपदिष्टे—विगतोपदेशे विगतव्यवहारे, शेषत्वेन विवक्षित इति यावत् । श्रूयमाणक्रिये

१ क्वचिन्न । २ 'मातृशब्दात्पितृशब्दात्'। ३ 'भवतीति'।४'सिद्धि'।५'कर्मवद्भा'।

॥*॥ अज्वरिसन्ताप्योः ॥*॥ अज्वरिसंताप्योरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्–चौरं सन्तापयति, वृषलं सन्तापयति ॥ अथ किमर्थं 'भाववचनानामित्युच्यते । यावता रुजार्था भाववचना एव भवन्ति ? ॥ भावकर्तृकाद्यथा स्यात् । इह मा भूत्–नदी कूलानि रुजतीति॥ [रुजार्थानाम्]॥

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ २।३।६० ॥

किमुदाहरणम् ? ॥ गां घ्नन्ति । गां प्रदीव्यन्ति । गां सभासन्न

प्र.] रुजार्थानाम् । यावतेति । धातूनां भाववाचित्वाऽव्यभिचारात् । भावकर्तृकादिति । ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी । भावकर्तृकमाश्रित्येत्यर्थः । अथ वा भावकर्तृकधात्वर्थकर्म चौरादिकं भावकर्तृकशब्देनोक्तम् । कथं पुनर्भाववचनानामित्यस्य भावकर्तृकाणामित्यर्थो भवति ? । उच्यते–भावशब्देन घञादिवाच्यःसिद्धरूपोऽर्थोऽभिधीयते, न तु साध्यरूपस्तस्य कर्तृत्वाऽसंभवात् । वचनशब्देपि प्रत्ययार्थः कर्ता विवक्षितः, कर्तरि ल्युटो विधानात् । प्रकृत्यर्थस्तु वचनक्रिया न विवक्ष्यते । तेन भावो वचनः कर्ता येषां ते भाववचनाः–भावकर्तृका इत्यर्थः संपद्यते।अन्ये त्वाहुः–भावे वचनं येषां ते भाववचनाः। सति भावे कर्तरि येषां वचनमुच्चारणम्। भावकर्तृकधात्वर्थप्रतिपादनाय येषामभिधानमित्यर्थः । नदी कूलानीति । 'रुजा'शब्दो व्याधौ रूढ इत्यत्र प्रसङ्ग एव नास्ति । तस्माद्रुजार्थानामिति धातुमात्रनिर्देशाश्रयमिदं प्रत्युदाहरणम्।रुजाशब्दनिर्देशे तु 'श्लेष्मा पुरुषं रुजती'ति प्रत्युदाहार्यमित्याहुः। द्वितीया । किमुदाहरणमिति । पूर्वसूत्रे व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सोपस-

उ.]इति स्वरूपकथनम् । न च शेषत्वाऽविवक्षायां कृद्योगषष्ठ्या समासस्य दुर्वारत्वेनेदं व्यर्थम्, आदिकर्मणि कर्तरि क्तप्रत्ययान्तस्मृतादिभिः समासवारणार्थत्वात् । न हि तत्र कृद्योगलक्षणा षष्ठी, 'न लोके'ति निषेधादिति बोध्यम् । [अधीग]॥

रुजार्थानाम् । कर्मणि षष्ठीविधानेन 'भावकर्तृका'दित्यनुपपन्नमत आह–ल्यब्लोप इति । तत्प्रत्याख्यानपक्षेऽप्याह–अथ वेति । कर्तृत्वासंभवादिति । असत्त्वभूतस्य भवत्यर्थातिरिक्ते कर्तृत्वाऽसंभवादिति भावः । कर्त्तरीति । बहुलवचनादित्यर्थः। अन्ये त्विति । बाहुलकाद्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणं वरमित्यभिमानः । रुजाशब्द इति। अन्यथा 'रुजार्थाना'मिति निर्देशोऽनुपपन्न इति भावः । धातुमात्रेति । धात्वर्थमात्रेत्यर्थः । अकार उच्चारणार्थ इति निर्देशोपपत्तिरिति भावः । तिङन्तं प्रत्युदाहरणं वार्तिकमते, शेषग्रहणाऽनुवृत्तेस्तन्मतेऽभावात् । द्वितीया ब्राह्मणे । भाष्ये–पूर्वेणापीति । 'विभाषोपसर्गे' इत्यनेनेत्यर्थः ।

१ क्वचिन्न । २ 'चोरं' । ३ 'निघ्नन्ति' । ४ 'विवक्षिता' ।

उपहरन्ति ॥ नैतदस्ति । पूर्वेणाप्येतत्सिद्धम् ॥ इदं तर्हि—गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः ॥ [द्वितीया ब्राह्मणे] ॥

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥२।३।६१॥

॥*॥ हविषोऽप्रस्थितस्य ॥*॥ हविषोऽप्रस्थितस्येति वक्तव्यम् ।

प्र.]गस्य दीव्यतेः कर्मणि छन्दसि द्वितीयैव भविष्यति 'गां प्रदीव्यन्ती'त्यादाविति प्रश्नः । गामस्येति । अत्र दिवस्तदर्थस्येति नित्यं षष्ठी प्राप्नोति । अत्र च शेष इति नानुवर्तत इति एतत्सूत्रारम्भात्पूर्वसूत्रारम्भाच्च ज्ञायते । [द्वितीयाब्राह्मणे] ॥

प्रेष्यब्रुवोः । हविषोऽप्रस्थितस्येति । यदा प्रस्थितत्वेन हविर्विशेष्यते तदा

उ.]'दिव' इति सूत्रे शेषग्रहणाऽनुवृत्त्या शेषषष्ठी,तत्त्वाऽविवक्षायां द्वितीयेतीदमपि सिद्धमत आह—अत्र च शेष इति । 'दिवस्तदर्थस्ये'ति सूत्रे इत्यर्थः । अत्र 'शेष' इत्यस्य संबन्धे 'विभाषोपसर्ग'इति सूत्रं समासविकल्पफलकं वाच्यम् । तथा च 'नोपसर्ग' इति पूर्वसूत्रनिषेधे शेषषष्ठ्यां समासविकल्पेन रूपद्वयस्य सिद्धतया विभाषाग्रहणं व्यर्थं स्यात्। 'विभाषोपसर्गे' इत्यत्र 'शेष' इत्यस्याऽसंबन्धे तु वेदेऽपि तेनैव कर्मणि द्वितीयायाः सोपसर्गे सिद्धत्वेन आपाद्यरूपाऽभावेन निरुपसर्गेऽपि कर्मत्वविवक्षायां 'दिव' इत्यस्याऽप्रवृत्त्या 'कर्मणि द्वितीये'त्येव सिद्धतया 'द्वितीया ब्राह्मणे' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः । कृति त्विदं न प्रवर्तत इति पुनर्विधानं समासाऽभावायेत्यपि न वाच्यमिति भावः।परे तु 'दिव' इति सूत्रे 'शेष' इत्यस्य निवृत्तिर्व्याख्यानादेव । 'नोपसर्ग' इत्यत्र 'विभाषोपसर्गे' इत्यतः पदलाघवाऽभावात्तिङन्ते रूपद्वयार्थं विभाषाग्रहणस्यावश्यकत्वाच्च। कृति तु 'प्रतिपदविधाने'ति निषेधात्षष्ठीसमासाऽभाव एव । अत एव तद्भाष्यकृता न प्रत्याख्यातमित्याहुः ।

परे तु 'दिव' इति सूत्रे शेष इति संबध्यत एव।'कर्मादिष्वकर्मकवद्वचन'मिति वार्तिकरीत्या 'शतस्य दीव्यते' इति भावे इष्टः प्रयोगः सिध्यति । अत एव 'सकर्मका अधीगर्थादयः प्रेष्यब्रूपर्यन्ताः कर्मादिशब्देनोच्यते' इति कैयटः । 'शेष' इत्यनुवृत्त्या वार्त्तिकप्रत्याख्याने तु एतत्सूत्रद्वयप्रत्याख्याने एव भाष्यतात्पर्यम् । 'अत्र चे'ति कैयटस्यापि—अत्र प्रकरणे इत्यर्थः । एवं चाऽत्रत्यं भाष्यं वार्त्तिकरीत्या । एवं च 'ज्ञोऽविदर्थस्य' 'कृत्वोर्थे'ति सूत्रे च न शेषपदसंबन्धो, मानाऽभावात् । अत्र च मण्डूकानुवृत्तिः । अत एव 'यदा कर्म विवक्षित'मित्येवोक्तम् । अन्यथा 'कर्मादि विवक्षित'मिति वदेदित्याहुः । [द्वितीया ब्राह्मणे] ॥

प्रेष्यब्रुवो । हविषः प्रस्थानाऽसंभवादाह—यदेति । [प्रेष्यब्रुवो] ॥

१ 'ग्रामस्य' । २ क्वचिन्न ।

इन्द्राग्निभ्यां छागं हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य ॥ [प्रेष्यब्रुवोर्हविषो]॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ २।३।६२ ॥

॥*॥षष्ठ्यर्थे चतुर्थीवचनम्॥*॥षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या। या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वस्तिस्रोरात्रीरिति। 'तस्या' इति प्राप्ते। यां मलवद्वाससं संभवन्ति। यस्ततो जायते सोऽभिशस्तो, यामरण्ये तस्यै स्तेनो, यां पराचीं तस्यै ह्रीतमुख्यपगल्भो,या स्नाति तस्या अप्सुमारुको,याभ्यङ्क्ते तस्यै दुश्चर्मा,या प्रलिखते तस्यै खलतिरपमारी, याऽङ्क्ते तस्यै काणो, या दतो धावते तस्यै श्यावदन्, या नखानि निकृन्तते तस्यै कुनखी,या कृणत्ति तस्यै क्लीबो,या रज्जुं सृजति तस्या उद्बन्धुको,या पर्णेन पिबति तस्या उन्मादुको जायते।अहल्यायै जार। मनाय्यै तन्तुः"॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ?॥ न वक्तव्यम् ॥ ॥*॥ योगविभागात्सिद्धम्॥*॥'चतुर्थी' । ततः 'अर्थे बहुलं छन्दसि' [इति] ॥ [चतुर्थ्यर्थे]॥

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ २।३।६५ ॥

कृद्ग्रहणं किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत्—पचत्योदनं देवदत्त इति॥ ॥*॥ कर्तृकर्मणोः षष्ठीविधाने कृद्ग्रहणानर्थक्यं लप्रतिषेधात् ॥*॥ कर्तृकर्मणोः षष्ठीविधाने कृद्ग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम्?॥ 'लप्रतिषेधात्' । प्रतिषिध्यते

प्र.]षष्ठी न भवतीत्यर्थः ॥ [प्रेष्यब्रुवोर्हविषो] ॥

चतुर्थ्यर्थे। या खर्वेणेति।रजस्वलायाः खर्वपानादिनिषेधार्थोऽयमर्थवादः। चतुर्थीति।षष्ठीप्रकरणात्षष्ठ्यर्थे चतुर्थी भवतीत्येको वाक्यार्थः।'चतुर्थ्यर्थे षष्ठी'ति द्वितीय

उ.]चतुर्थ्यर्थे । खर्वेण—अग्निदग्धशरावेण । अञ्जलिरपक्वशरावो वा विहित इति बोध्यम् । खर्वो—वामनः । रजस्वलप्रस्तावे तैत्तिरीयश्रुतौ—'न सहासीत नाऽस्या अन्नमद्याद्ब्रह्महत्यायै ह्येषा वर्णं प्रतिमुच्यास्तेऽथो खल्वाहुरभ्यञ्जनं वाव स्त्रिया अन्नमभ्यञ्जनमेव न प्रतिगृह्यं काममन्य'दित्युपक्रम्य 'यां मलवद्वासस'मित्यादि । मलवद्वाससं—रजस्वलां, संभवन्ति—गर्भाधानार्थमुपगच्छन्ति । ततो जातोऽभिशस्तः मिथ्यारोपितपातकः । अरण्ये इति । 'संभवती'त्यनुवर्त्तते । स्तेनः—चौरः । पराचीं—लज्जादिना पराग्वलितवदनामन्यचित्तां वा । तस्या ह्रीतमुखी—लज्जावनतवदनः, तस्यैव व्याख्या—अपगल्भः । अप्रगल्भ इत्यर्थः । मारुको—मरणशीलः । अभ्यङ्क्ते । तैलादिने'ति शेषः । दुश्चर्मा—कुष्ठी । प्रलिखते—चित्रादि लिखति । खलतिः—अकेशशिराः । अपमारी—अपमृत्युयुक्तः । अञ्जनं—नेत्रयोः कज्जलदानम् । श्यावदन्—मलिनदन्तः । या कृणत्ति—औषध्यादीन् छिनत्ति।

१क्वचिन्न।२अस्य स्थाने"—खर्वो जायते यां मलवद्वाससं सम्भवन्ति यस्ततो"पा०। ३'या अरणे अटति तस्यै'।४ 'उन्मादुको'। ५ 'मनायै' । 'मनाय्यै' । ६'कुतः'।

ऽत्र षष्ठी 'लप्रयोगे ने'ति ॥ तस्य कर्मकर्त्रर्थं तर्हि कृद्ग्रहणं कर्तव्यम्। कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यादन्यस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्। धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते,–तिङश्च कृतश्च। तत्र कृत्प्रयोग इष्यते तिङ्प्रयोगे प्रतिषिध्यते ॥ न ब्रूमः–इहार्थं तस्य कर्मकर्त्रर्थं कृद्ग्रहणं कर्तव्यमिति ॥ किं तर्हि ? ॥ उत्तरार्थम्–'अव्ययप्रयोगेने'ति षष्ठ्याः प्रतिषेधं वक्ष्यति, स कृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यादकृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूत्–उच्चैः कटानां स्रष्टेति॥ ॥*॥तस्य कर्म-

प्र.] कर्तृकर्मणोः। तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति। कर्तृकर्मविशेषणार्थं कृद्ग्रहणमित्यर्थः। नैतदस्तीति। यथोक्तप्रयोजनं कृद्ग्रहणमिह तावन्नोपयुज्यत इति दर्शयति। पश्चादुत्तरत्राऽनुपयोगं दर्शयिष्यति। इह कर्तृकर्मसंनिधानात् क्रिया संनिधीयते। क्रियाया हि कारकं भवति। सा च वाचकं धातुं प्रत्ययसहितमाक्षिपतीति मत्वाह–धातोर्हीति। तदेवं व्यावर्त्याऽसंभवादिहार्थं कृद्ग्रहणं कर्तृकर्मविशेषणार्थं नोपयुज्यत इति दर्शितम्। इदानीमुत्तरार्थत्वमाशङ्क्य निराकरोति–न ब्रूम इति। 'न लोकाव्यये'त्यत्राव्ययं कृद्ग्रहणेन विशेष्यते,कृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र षष्ठीप्रतिषेधो यथा स्यात्कटं कृत्वेत्यादौ। अकृतस्त्वव्ययस्य कर्तृकर्मणोः षष्ठीनिषेधो मा भूदुच्चैः

उ.]उद्बन्धुकः–गले रज्जुं बद्ध्वा मरणशीलः। उन्मादुकः–उन्मत्तशीलः। एतदग्रे श्रुतौ–'या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वस्तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेत्, अञ्जलिना वा पिबेद्खर्वेण वा पात्रेण प्रजायै गोपीथायाऽहल्यायै जार मनाय्यै तन्तुरिति तस्मात्तिस्रोरात्रिर्व्रतं चरेत्'। अहल्याया जारेत्यर्थेऽहल्यायै जारेत्यादि। [चतुर्थ्यर्थे] ॥

कर्तृकर्मणोः। यथोक्तेति। 'तस्य कर्मकर्त्रर्थ'मित्यस्याऽत्रार्थान्तरं वक्तुं पूर्वोक्तार्थकत्वं निरस्यतीति भावः। ननु कर्तृकर्मत्वे क्रियापेक्षे न धात्वपेक्षे इति 'धातो'रित्ययुक्तमत आह–इहेति। वाचकं धातुमिति। न च स्ववाचकाक्षेपेऽपि धात्वाक्षेपे मानाऽभावः, 'खनती'त्याद्यर्थे जायमानानां तद्धितानामपि क्रियोपसर्जनद्रव्यवाचकत्वेन क्रियावाचकत्वात्। तदर्थाश्रयादिष्वपि कर्तृत्वादिप्रयुक्तकार्यदर्शनाच्च। अयमेव 'तस्य कर्मकर्त्रर्थ'मिति वक्तुराशय इति वाच्यम्, एतद्भाष्यप्रामाण्येन कारकान्वययोग्यक्रिया धातुवाच्यैव न तु तद्धितादिवाच्येति निर्णयेनाऽदोषात्। एवंच 'देवदत्तेन शत्योऽश्व' 'आग्निको भूमि'त्यादयोऽपप्रयोगा एव। अत एव हिरुगादियोगे न द्वितीयादयः। न चा'ऽधिका खारी द्रोणेने'त्यनापत्तिः। तत्र प्रकृत्यादित्वाद्धेतौ वा तृतीयायाः सत्त्वेनाऽदोषादिति पञ्चमे निरूपयिष्यामः। भाष्ये–अकृतोऽव्ययस्य ये इति। अकृतोऽव्ययस्य प्रयोगे यत्किंचित्क्रियानिरूपिते ये कर्तृकर्मणी इत्यर्थः। सूत्रस्यापिअव्ययप्रयोगे नेत्येवाऽर्थः। तदन्तकर्मकर्तृत्वा-

१ 'अव्यययोगे'। २ 'मा भूदिति'। ३कृदव्यय'। ४अत्रेति क्वचिन्न। ५'मनाय्यै।

कर्त्रर्थमिति चेत्प्रतिषेधेपि तदन्तकर्मकर्तृत्वात्सिद्धम् ॥*॥ कृत एते कर्तृकर्मणी नाऽव्ययस्य, अधिकरणमत्राव्ययम्॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधं वक्ष्यति, स कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात्कृतोर्ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति। आश्चर्यमिदं वृत्तम् ,—ओदनस्य च नाम पाको, ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इति ॥ अथ क्रियमाणेपि कृद्ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति ? ॥ 'उभयप्राप्ता'विति नैवं विज्ञायते—उभयोः प्राप्तिरुभयप्राप्तिः, उभयप्राप्ताविति ॥ कथं तर्हि ? ॥ उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति सोऽयमुभयप्राप्तिः कृत्, उभयप्राप्ताविति॥अथ वा कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात्तद्धितस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति।कृतपूर्वी कटं,भुक्तपूर्वी ओदनमिति।

प्र.]कटानां स्रष्टेति । प्रतिषेध इति । 'न लोकाव्यये'ति सूत्रे अव्ययग्रहणेन कर्तृकर्मणी विशेष्येते—'अव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तयोः षष्ठी न भवती'ति । न च कृदन्तादव्ययादन्यस्याव्ययस्य कर्तृकर्मणी संभवत इति सामर्थ्यलभ्यं तत्रापि कृद्ग्रहणमित्यर्थः । कृत इति । 'स्रष्टे'त्यस्य । नाव्ययस्येति । नोच्चैःशब्दस्येत्यर्थः। तस्याऽक्रियावाचित्वात् । तदेवाह—अधिकरणमिति । उच्चैःस्थाने स्थितानां कटानां स्रष्टेत्यर्थः । कृतो ये इति । एकस्यैव कृतो न तु भिन्नयोः कृतोरित्यर्थः । कृद्ग्रहणे हि क्रियमाणे शब्दप्रतिपादितत्वादन्यपदार्थस्योभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिर्लभ्यते। अन्यथाऽन्तरङ्गत्वात्तत्पुरुषः स्यात् । अथेति । 'कृती'त्येकत्वस्याऽविवक्षां जातिविवक्षां वा तत्पुरुषं च मत्वा चोदयति । कृत्यन्यपदार्थे बहुव्रीहिराश्रीयत इति परिहारः । तेनाऽऽश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालकेनेत्यादावेव नियमः प्रवर्तते । यद्येवमुत्तरत्रैव कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् ,अथ वा व्याख्यानाद्बहुव्रीहिराश्रयिष्यते इत्याशङ्क्याह—अथ वेति । कृतपूर्वीति । कृतं पूर्वमनेनेति 'सुप्सुपे'ति समासः । 'पूर्वादिनिः' 'सपूर्वाच्चेती'निप्रत्ययः । कर्ताऽत्र तद्धितेनोक्त इति ततः षष्ठीप्रसङ्गाऽभावः। कटात्तु कर्मणः षष्ठी मा भूदित्येवमर्थं कृद्ग्रहणम् । ननु चेति । कृतपूर्वी कटमित्यत्रैवेत्यर्थः। द्वितीयेति । तस्याश्चाऽप्राप्तौ तदपवादः षष्ठ्यपि न प्राप्नोति, इहाप्यनभि-

उ.]दिति। कृदन्तकर्तृत्वकर्मत्वमेवैतयोर्न त्वव्ययकर्तृत्वकर्मत्वमेतयोरित्यर्थः।तदुपपादयति—न लोकेति। अन्यथेति । सन्देहे तत्पुरुषस्यैव न्याय्यत्वम् । कृत्पदोपादाने तु अन्यपदार्थस्य स्पष्टत्वाद्बहुव्रीहिरेवेति भावः । भाष्ये—'प्रतिषेध'शब्दो नियमशास्त्राणां निषेधे पर्यवसानमभिप्रेत्येत्याहुः । एकत्वस्याविवक्षायामिति । उद्देश्यनिमित्तगतत्वादिति भावः । भाष्ये—कृतो ये इति । कृदन्तशक्तिग्रहसहकारेणोपस्थितायाः क्रियाया ये इत्यर्थः । तद्धितस्येति। तद्धितान्तशक्तिग्रहसहकारेणैवोपस्थित क्रियाया ये इत्यर्थः । एतद्वाक्यभवनाऽभावे हेतुमाह—तत्र द्विती-

१'कृदन्त'। २'अथाऽक्रिय'। ३'किं तर्हि'। ४'व्याप्तव्यय'। ५'चालक'। ६'क्षायां'।

ननु च वाक्येनैवाऽनेन न[1] भवितव्यम्॥तत्र द्वितीयया तावन्न भवितव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ क्तेनाभिहितं कर्मेति कृत्वा ॥

इनिप्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ असामर्थ्यात् ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ सापेक्षमसमर्थं भवतीति ॥

यत्तावदुच्यते–'द्वितीयया तावन्न भवितव्यम् । किं कारणम् ? । क्तेनाभिहितं कर्मेति कृत्वे'ति । योऽसौ कृतकटयोरभिसंबन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते । अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति॥ यदप्युच्यते–'इनिप्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यम् । किं कारणम् ? । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् ? । सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । नेदमुभयं युगपद्भवति वाक्यं च प्रत्ययश्च । यदा वाक्यं, न तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा वृत्तिः । तत्रा[2]वश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः–कृतपूर्वी॥ किम् ? ॥ कट[3]मिति । भुक्तपूर्वी॥किम् ? ॥ ओदनमिति ॥ अथ वा

प्र.]हिताधिकारात्। सापेक्षमिति । कृतः पूर्वं कटोऽनेनेति विवक्षायां कटापेक्षत्वात्तद्धितेन न भाव्यमित्यर्थः ॥

योऽसाविति।कृतः कटोऽनेनेति वाक्ये कृतकटयोः सामानाधिकरण्यम्।अस्मिंश्चाऽर्थविशेषे न भाव्यं वृत्त्या, तस्याः सामान्यविषयत्वात् । तस्मात्कर्मसामान्ये भावे वा क्त उत्पद्यते। तत्र कृतं पूर्वमनेनेत्यस्मिन्नर्थे कृतपूर्वीशब्दो वर्तते, तेन पूर्वं कृतवानित्यर्थः संपद्यते । तत्र करोतिवाच्यक्रियापेक्षमस्ति कटस्य कर्मत्वम् । तथाह हरिः–'विशेषकर्मसंबन्धे निर्भुक्तेऽपि कृतादिभिः ।

उ.]ययेति। कटापेक्षत्वादिति। 'कृत' इत्यस्य विशेष्यतया कटसापेक्षत्वादित्यर्थः। अन्यथा क्रियायाः कारकांशे नित्यसापेक्षतयाऽसङ्गतिः स्पष्टैवेति बोध्यम् । नित्यसापेक्षस्थलेऽपि क्वचिदेव समासो न सर्वत्रेत्याशयमन्ये । भाष्ये–योऽसौ कृतकटयोरेति।यः कृतकटयोः सामानाधिकरण्यरूपैः[4]सम्बन्धो वाक्ये दृष्टः,स उत्पन्ने प्रत्यये दृष्टे प्रत्यये इनौ निवर्त्तते–'निवृत्त' इति बुद्धिविषयो भवति, भावविषयक्तशब्देन वृत्तिसत्त्वात्तत्रान्यार्थदर्शनात्तद्धितार्थेनैकार्थीभूतस्य कृतस्य कटेन सम्बन्धाऽभावादितिभावः।ननु विशेषातिरिक्तसामान्यसद्भावे मानाऽभावात्कृधात्वर्थफलाश्रयः क्तेनाभिहित इति ज्ञानकाले तदर्थफलेऽन्वितस्य कटस्याऽनभिहितताया वक्तुमशक्यत्वाच्च 'कर्मसामान्ये' इत्यसङ्गमत आह–भावे वेति । अविवक्षितकर्मतया अकर्मकत्वम् । फलांशे प्रागाश्रयविशेषान्वयाऽविवक्षैवाऽत्र कर्माऽविवक्षेत्याहुः। कृतं पूर्वमनेनेति । अर्थप्रदर्शनमात्रमेतन्नत्वयं प्रयोगः साधुः । प्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं भाष्ये सामानाधिकरण्यनिवृत्त्युक्तेर्वाक्ये कृतकटयोः सामानाधिकरण्येन प्रयोगस्यैव साधुत्वात् ।

१ क्वचिन्न । २ 'तदाऽवश्यं' । ३ 'कटम्' । ४ रूपसंबन्धो' ।

इदं प्रयोजनम्-कर्तृभूतपूर्वमात्रादपि षष्ठी यथा स्यात् ,-भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति । [कर्तृकर्मणोः] ॥

प्र.] विशेषनिरपेक्षोऽन्यः कृतशब्दः प्रवर्तते ॥
अकर्मकत्वे सत्येवं क्तान्ते भावाभिधायिनि ।
ततः क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणाम् ॥
अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः ।
क्रिया संबध्यते तद्वत्कृतपूर्व्यादिषु स्थिता' । इति ।

कर्तृभूतपूर्वमात्रादिति । करोतीति कृदिति कर्ताऽभिधीयते, तत्र कर्तरि पुनः षष्ठीविधानाद्गुणभूतेऽपि भवति । एवं तु तद्धितनिवृत्तिर्न कृता स्यात्। भेदिकेति । भिदेर्ण्यन्तात्पर्यायादिषु ण्वुच् । अत्र प्रयोजकः कर्ता ण्यर्थस्य प्रधान्यात् प्रधानम्। प्रयोज्यकर्ता तु प्रकृत्यर्थस्याप्राधान्यादप्रधानम्। तत्र प्रधानाऽप्रधानसंनिधौ प्रधानादेव षष्ठी स्यान्नाऽप्रधानात्, कृद्ग्रहणात्तु भवति। अथ 'कर्तृभूतपूर्वा'दिति कथमुच्यते ?। नहि प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यस्य कर्तृत्वमपैति। गत्यादिसूत्रनियमात्कर्मत्वाऽभावात्कर्तृत्वस्यैवाऽवस्थानात् । एवं तर्हि प्राधान्य-

उ.]कर्मत्वमिति । अस्त्यनभिहितं कटस्य कर्मत्वमित्यर्थः । विशेषकर्मेति । कृतः कटोऽनेनेत्यस्यामवस्थायां कृतशब्देन विशेषकर्मकटादिसम्बन्धे निर्मुक्तेऽपि-अनुभूतेऽपि तस्यामवस्थायामसामर्थ्येन वृत्तिविरहात्-विशेषनिरपेक्षो भाववचनोऽन्य एव कृतशब्दः प्रवर्तते-वृत्तिं लभत इत्यर्थः । तदेवोपपादयन्नविवक्षितकर्मकतया भावे क्त इत्याह-अकर्मकत्वे इति । एवं-विशेषनिरपेक्षत्वे, विशेषरहितसामान्यस्याऽभावादित्यर्थः। अत्र 'क्तान्तं भावाभिधायि त'दिति क्वचित्पाठः स युक्ततरः। सप्तम्यन्तपाठे-भावाभिधायिनि । 'सति समासे तद्धितोत्पत्ति'रिति शेषः । एवं सति तद्धितोत्पत्तौ यथाऽसामर्थ्यं न भवति तथा दर्शयति-ततः क्रियावतेति। कर्मणां-कटादीनां क्रियावत्कर्त्रर्थकेनिना तदन्तोपस्थाप्यक्रियया योगो भवतीत्यर्थः। तत्रोपपत्तिमाह-अविग्रहेति।विशिष्य प्राधान्येन ग्रहो ग्रहणं, तद्रहिता-अप्राधान्येन गृह्यमाणाऽपीत्यर्थः । गुणभूतक्रिययाऽपि कारकाणां सम्बन्धदर्शनादिति भावः। तदुक्तं भाष्ये-अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति।सामान्येन तदा वृत्तिरिति। अविवक्षितकर्मतया धात्वर्थमात्रवृत्तिना भावक्तान्तेनेत्यर्थः।विशेषार्थिनेति।कर्मविशेषजिज्ञासानिवर्त्तकयत्नवतेत्यर्थः । एषा च विवक्षा प्रयोगानुसारात्क्वचिदेव । तेन 'घटं क्रियते' 'घटं कृत'मित्यादि नापादनीयम्।कृद्ग्रहणे कृते तु न दोषः।कर्मणः कृदन्त-

१ 'कृत्वात्सत्ये' । २ 'प्रयोजककर्त्रा' । ३ 'कर्मतया' । ४ 'कृत्वादिति' ।

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ २।३।६६ ॥

॥*॥उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधेऽकादिप्रयोगेऽप्रतिषेधः॥*॥उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधेऽकादिप्रयोगे प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानाम् , चिकीर्षा विष्णुमित्रस्य कटस्य॥

अपर आह—॥*॥ अकाऽकारयोः प्रयोगे प्रतिषेधो नेति वक्तव्यं शेषे विभाषा ॥*॥ शोभना खलु पाणिनेः सूत्रस्य कृतिः, शोभना खलु पाणिनिना सूत्रस्य कृतिः । शोभना खलु दाक्षायणस्य सङ्ग्रहस्य कृतिः, शोभना खलु दाक्षायणेन सङ्ग्रहस्य कृतिरिति ॥ [उभयप्राप्तौ] ॥

क्तस्य च वर्तमाने ॥ २।३।६७ ॥

॥*॥ क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके भाव उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ क्तस्य च वर्त-

---

प्र.]स्यात्र भूतपूर्वत्वं विवक्षितम् । प्रधानचरात्कर्तुरित्यर्थः । एतच्च विशेषापेक्षायां प्रयोजनमुक्तम् । यदा तृतीयावत् कर्तृमात्रे षष्ठीत्याश्रीयते तदा भिन्नशब्दवाच्ययोः प्रधानाऽप्रधानयोः कर्त्रोरेकशब्दवाच्यताया अभावाद्विरोधाऽभावात् षष्ठी सिध्यतीति नेदं कृद्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । तद्धितनिवृत्तिस्तु प्रयोजनमेव ॥ [कर्तृकर्मणोः] ॥

उभयप्राप्तौ । षष्ठ्याः प्रतिषेध इति । नियमेनाऽनेन कर्तुः षष्ठी प्रतिषिध्यत इत्यभिप्रेत्यैतदुक्तम् । भेदिकेति । पर्यायादौ ण्वुच् । शेषे विभाषेति । अकाऽकारव्यतिरिक्तस्त्रीप्रत्यय एव नाऽन्यस्मिन्निति केचिदाहुः । अपरे तु प्रत्ययमात्रेऽकाकारवर्जिते विकल्पमिच्छन्ति,—'शब्दानामनुशासनमाचार्यस्य,आचार्येणे'ति वा ।

उ.]मात्रोपस्थाप्यक्रियान्वयाऽभावात्। स चाऽस्योक्तरीत्या न क्वापि पृथक्प्रयोग इति तन्मात्रस्य शक्तिग्रहाऽभावात्।अत एव 'तण्डुलानां पाचकपुत्रः' 'पाचकतर' इत्यादौ न दोषः।निषेधसूत्रेऽपि लादिसाहचर्यान्निष्ठांशेपि तथार्थ इति न निषेधप्रवृत्तिः।'कटं कृतवत्पुत्र' इत्यादौ च निषेधप्रवृत्तिः । अत एव भाष्ये—'करोतेः कटेन सामर्थ्य'-मित्युक्तं न तु 'कृतशब्दस्य कटेने'त्युक्तम् । एवं च सकर्मकधातावीदृशविवक्षया भावे क्तप्रत्यय ईदृशसमासविषय एव नान्यत्रेति भाष्यस्वरसाल्लभ्यते। 'भ्रान्तं देश'-मित्यादौ तु 'गत्यर्थाकर्मके'ति भावे क्तो बोध्यः । एतच्च विशेषापेक्षायामिति । अत्रैव प्रधानन्यायो न तृतीयादिविधाविति विशेषापेक्षायामित्यर्थः । विरोधाऽभावे हेतुरेकशब्दवाच्यत्वाऽभावः। तदुपपादकं—भिन्नशब्दवाच्ययोरित्यादीति बोध्यम् ।

उभयप्राप्तौ।नियमेनानेति।नियमशास्त्राणां निषेधे तात्पर्यात्,अन्यथानुवादवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः । स्त्रीप्रत्यय एवेति । भाष्ये अकाकारयोर्भेदिका चिकीर्षेति, कृतिरिति च स्त्रीप्रत्ययये एवोदाहरणदानादिति तदाशयः। अपरे त्विति। नोदाहरण-

---

१ 'देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानाम्' । २ क्वचिन्न । व्याख्याऽस्य वार्तिकस्योह्या ।

माने नपुंसके भाव उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । छात्रस्य हसितम्, नटस्य भुक्तम्, मयूरस्य नृत्तम्, कोकिलस्य व्याहृतमिति ॥ [तत्तर्हि वक्तव्यम् ?॥ न वक्तव्यम्]॥*॥ शेषविज्ञानात्सिद्धम् ॥*॥ शेषलक्षणाऽत्र षष्ठी भविष्यति ॥ शेष इत्युच्यते कश्च शेषः ?॥ कर्मादीनामविवक्षा शेषः ॥ कथं पुनः सतो नामाऽविवक्षा स्यात्, यदा छात्रो हसति, नटो भुङ्क्ते, मयूरो नृत्यति, कोकिलो व्याहरति ?॥ सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा—अलोमिकैडका, 'अनुदरा कन्ये'ति।असतश्च विवक्षा—'समुद्रः कुण्डिका' 'विन्ध्यो वर्द्धितक'मिति॥ यद्येवमुत्तरत्र चातुःशब्द्यं प्राप्नोति—इदमहेः सृप्तम्, इहाहिना सृप्तम्, इहाहिः सृप्तः, इहाहेः 'सृप्तं ग्रामस्य पार्श्वे ग्रामस्य मध्ये इति ॥

इष्यत एव चातुःशब्द्यम् ॥ [क्तस्य च] ॥

प्र.] क्तस्य च । छात्रस्य हसितमिति । हासो हसितमिति नपुंसके भावे क्तः । तत्र च्छात्रस्य कर्तृत्वात्तृतीयाप्रसङ्गे षष्ठीविधानार्थं वचनम् । शेषश्च क इति । कर्तृत्वसद्भावान्नाऽस्ति शेषत्वमिति प्रश्नः । कर्मादीनामिति । सदपि च्छात्रस्य कर्तृत्वमविवक्षयाऽपाक्रियते । संबन्धित्वमात्रं ह्यत्र विवक्षितम् । छात्रस्य संबन्धि हसितमित्यर्थः । उत्तरत्रेति । 'अधिकरणवाचिनश्चे'त्यत्र । इदमिति । अत्राधिकरणे क्तः । तेनाऽभिहितमधिकरणमिति इदंशब्दात्प्रथमा कृता, अहिशब्दात्त्वधिकरणवाचिनश्चेति षष्ठी । इहाहिना सृप्तमिति । अत्र भावे क्तः । इहाहिः सृप्त इति । अत्र कर्तरि क्तः । इहाहेः सृप्तमिति । भाव एव क्तः । तत्र शेषविवक्षायां षष्ठी स्यादिति चोद्यम् । इष्यत एवेति—परिहारः । 'ग्रामस्य पार्श्वे' इति

उ.]मादरणीयमिति तद्भावः । [उभयप्राप्तौ] ॥

क्तस्य च । नपुंसके भावइति । इदं वार्त्तिकं 'लक्षणप्रतिपदोक्त'परिभाषया कालेदासीन—'नपुंसके भावे क्त' इतिसूत्रविहितक्तयोग एव । तेन भूते भावे क्तेन योगे तृतीयैवेति वार्त्तिकमतम् । यद्यपि शेषत्वविवक्षयाऽपि सिद्धं तथाऽपि कर्तृत्वप्रकारके बोधे षष्ठ्यर्थमिदमिति वार्त्तिकाशयः । भाष्यकारस्तु तादृश एवार्थे साधुत्वमङ्गीकृत्य प्रत्याचख्यौ । भाष्ये—यद्येवमिति । एवं—शेषत्वविवक्षया षष्ठ्यङ्गीकारे । अधिकरणवाचिनश्चेत्यत्रेति । एतत्सूत्रोदाहरणविषयीभूतगत्यर्थे इत्यर्थः । तत्र हि 'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगती'ति विशेषविधानान्नपुंसके भावे क्त इत्यस्याऽप्रवृत्तिरेवेति वार्त्तिकमते वार्त्तिकेन षष्ठी न प्राप्नोति। शेषत्वविवक्षायाश्च भावविषयेऽभाव एवेति वार्त्तिकमते त्रैशब्द्यम्।प्रत्याख्यातृमते च शेष षष्ठी स्यादिति चातुःशब्द्यमित्यर्थः । तदेवाह—तत्र शेषेति । कर्माऽविवक्षयाऽकर्मकत्वे इमानि चत्वारि

१ क्वचिन्न । २ 'कः शेषः' । 'शेषश्च कः' । ३ 'किं पुनः' ।
४ 'सुप्तः' । 'सुप्त' ।५ त्वं विवक्षया ।

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ॥ २।३।६९ ॥

॥*॥ लादेशे सल्लिङ्ग्रहणं किकिनोः प्रतिषेधार्थम्॥*॥लादेशे सल्लिङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । सल्लिटोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'किकिनोः प्रतिषेधार्थम्' । किकिनोरपि प्रयोगे प्रतिषेधो यथा स्यात्—पपिः सोमम्, ददिर्गाः ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥*॥ तयोरलादेशत्वात् ॥*॥ न हि तौ लादेशौ ॥ अथ तौ लादेशौ स्यातां स्यात्प्रतिषेधः ? ॥ बाढं स्यात् । लादेशौ तर्हि भविष्यतः॥ तत्कथम्?॥'आद्दगमहनजनः किकिनौ लिट् चे'ति। 'लिड्व'दिति वक्ष्यामि ॥ स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यो, नह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते॥ अन्तरेणाऽपि वतिमतिदेशो गम्यते।तद्यथा—'एष ब्रह्मदत्तः'। अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह, ते मन्यामहे—'ब्रह्मदत्तवदयं भवती'ति । एवमि-

प्र.] सप्तमीप्रयोगेण नायमधिकरणे क्तः कृतः, किं तर्हि भाव इति दर्शयति ।

न लोका। लादेश इति । लग्रहणमपनीय सल्लिङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । तत्र सद्ग्रहणेन शतृशानचौ गृह्येते । लिड्ग्रहणेन च कानचक्वसू, लिट्संज्ञाविधानात्किकिनौ च । लग्रहणे तु किकिनोरलादेशत्वाद्ग्रहणाऽप्रसङ्गः। अथ ताविति। लिड्कार्यातिदेशाल्लादेशतुल्यावित्यर्थो विवक्षितः । परस्तु यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य लादेशत्वमेवाऽनयोर्विप्रतिपन्नमिति मत्वाऽऽह—बाढं स्यादिति । वक्ष्यामीति। व्याख्यास्यामीत्यर्थः। परस्त्वपूर्वो वतिनिर्देशः कर्तव्यत्वेनाऽनेन चोदित इति मत्वाह—स तर्हीति। विशेषाऽतिदेशे च सामान्यातिदेशः प्रवर्तत एव,विशेषस्य सामान्याऽव्यभिचारात्। तेन लमात्रनिबन्धनः षष्ठीप्रतिषेधः किकिनोः प्रवर्तते, तदत्र लिट्संज्ञा किकिनो-

उ.]रूपाणि,सकर्मकत्वे तु अहिना सुप्तो ग्राम इति पञ्चममपि बोध्यमिति केचित् । सप्तमीप्रयोगेणेति । इहेति सप्तमीप्रयोगेणैवेदं दर्शितम् । इहपदार्थस्यैव चेदं विवरणं भाष्ये इति बोध्यम् । किं तर्हि भाव इति । 'इहमिहाऽहिः सुप्त' इत्युदाहरणे कर्त्तरीत्यस्योपलक्षणम् । [क्तस्य च वर्तमाने] ॥

न लोकाव्यय । अपनीयेति । सल्लिङ्ग्रहणे तस्य फलाऽभावादित्यर्थः। लग्रहणेनैव सत्कानच्क्वसूनां सिद्धत्वात्किं सल्लिङ्ग्रहणेनेत्यत आह—किकिनौ चेति । 'ले'त्यस्य लादेशयोग इत्येवार्थः । लयोग इति तु न शक्यम् । आदेशे लत्वस्याऽल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाऽयोगात्। लिड्कार्यातिदेशादिति । द्वित्वविधानेनैव सिद्धौ तद्वदतिदेशाल्लिडादेशतुल्यावित्यर्थ इति भावः । व्याख्यास्यामीति । संज्ञां न व्याख्यास्यामि किं त्वतिदेशं व्याख्यास्यामीत्यर्थः । ननु लिड्वदतिदेशेऽपि कथं लमात्राश्रयषष्ठीनिषेधोऽत आह-विशेषेति। संज्ञाप्रकरणाऽभावादिति मत्वेत्युक्तम् ।

१ क्वचिन्न । २ 'तेन' । ३ 'शक्यम्' ।

हाप्यलिटं लिडित्याह, लिङ्वदिति विज्ञास्यते॥*॥ उकारप्रयोगे न॥*॥ उकारप्रयोगे नेति वक्तव्यम्। कटं चिकीर्षुः, ओदनं बुभुक्षुः॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्?॥ न वक्तव्यम्। उकारोप्यत्र निर्दिश्यते॥ कथम्?॥ प्रश्लिष्टनिर्देशोयम्-उ-उक-ऊक, ल-ऊक-लोकेति॥*॥ उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायामप्रतिषेधः॥*॥ उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायां प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम्। दास्याः कामुकः, वृषल्याः कामुकः॥*॥ अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः॥*॥ अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोः प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम्। पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः। पुरा वत्सानामपाकर्तोः। पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्॥*॥ शानंश्चानश्शतृणामुपसङ्ख्यानम्॥*॥ शानंश्चानश्शतृणामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। सोमं पवमानः। नडमाघ्नानः। अधीयन् पारायणम्। 'लप्रयोगे ने'ति प्रतिषेधो न प्राप्नोति॥ मा भूदेवं, 'तृ'न्नित्येवं भविष्यति॥ कथम्?॥ 'तृ'न्निति नेदं प्रत्ययग्रहणम्॥ किं तर्हि?॥ 'प्रत्याहारग्रहणम्'॥ क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः?॥ 'लटश्शत्रि'त्यतः प्रभृत्याऽऽतृनो नकारात्॥ यदि प्रत्याहारग्रहणं 'चौरस्य द्विषन्' 'वृषलस्य द्विषन्'-अत्रापि प्राप्नोति॥*॥द्विषः शतुर्वावचनम्॥*॥ द्विषः शतुर्वेति वक्तव्यम्॥ तच्चावश्यं वक्तव्यं प्रत्ययग्रहणे सति प्रतिषेधार्थम्। तदेव प्रत्याहारग्रहणे सति विध्यर्थं भविष्यति॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः॥ २।३।७०॥

॥*॥ अकस्य भविष्यति॥*॥ अकस्य भविष्यतीति वक्तव्यम्। यवां-

प्र.]विधीयत इति मत्वा वार्त्तिकारम्भः। कार्यातिदेशाश्रयेण तत्प्रत्याख्यानम्। उकारप्रयोग इति। उकारान्तप्रत्ययप्रयोगे इत्यर्थः। उप्रत्ययोऽपि चान्तवद्भावाद्गृह्यते। उकारोपीति। उश्चोकश्चेति द्वयोर्द्वन्द्वः पूर्वं क्रियते, ततोऽन्येषाम्। अन्यथा 'लवुके'ति स्यात्। लप्रयोगे नेति। एतेषां चाऽलादेशत्वात्। [न लोकाव्यय]॥ अकेनोः। यथासङ्ख्यापवादार्थं वचनम्-अकस्येति। स्वरितत्वाऽप्रतिज्ञानाद्यथा-

---

उ.]भाष्ये-उकारेति। कारप्रयोगेण वर्णग्रहणमिति ध्वनितम्। तत्फलमाह-उकारान्तेति। शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिः। स च प्रत्यय एव, साहचर्यादिति भावः। तेन 'कन्यामलङ्करिष्णु'रित्यादि सिद्धम्। 'प्रत्ययाऽप्रत्यययो'रिति तु वर्णग्रहणे न प्रवर्त्तत इति बोध्यम्। एतेषां चेति। पूर्व्यजोः शाननित्यादीनामित्यर्थः। भाष्ये-प्रतिषेधार्थमिति। षष्ठ्याः सिद्धत्वेन प्रतिषेधमात्रफलकं वार्त्तिकमिति भावः। तदेव विध्यर्थमिति। नित्यं प्रतिषेधे प्राप्ते पक्षे षष्ठीविध्यर्थमित्यर्थः।

---

१ 'विज्ञायते'। २ लुप्तं स्यात्। ३ 'नटमा'। ४ 'तृन्निति प्रत्याहारग्रहण'मिति वार्त्तिकं भवेत्। ५ क्वचिन्न। ६ 'प्रत्याहारग्रहणे'। ७ 'प्रत्ययग्रहणे'। ८ 'सति तदेव'।

लॅावको व्रजति । ओदनं भोजको व्रजति॥ सक्तून्पायको व्रजति ॥ ॥*॥इन आधमर्ण्ये च॥*॥तत इन आधमर्ण्ये च भविष्यति चेति वक्तव्यम्।शतं दायी सहस्रं दायी । ग्रामं गमी॥[किं प्रयोजनं?॥सङ्ख्यातानुदेशो मा भूदिति] ॥

कृत्यानां कर्तरि वा ॥ २।३।७१ ॥

कर्तृग्रहणं किमर्थम् ? ॥ कर्मणि भूदिति॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । भावकर्मणोः कृत्या विधीयन्ते तत्र कृत्यैरभिहितत्वात्कर्मणि षष्ठी न भविष्यति ॥ अत उत्तरं पठति—॥*॥ भव्यादीनां कर्मणोऽनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणम्॥*॥ भव्यादीनां कर्म कृत्यैरनभिहितं। 'गेयो माणवकः साम्नाम्'।भव्यादीनां कर्मणोऽनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणं क्रियते॥किमुच्यते—'भव्यादीनां कर्म कृत्यैरनभिहित'मिति,नेहाऽप्यनभिहितं भवति—'आक्रष्टव्या ग्रामं शाखे'ति?॥ एवं

प्र.]सङ्ख्याऽभावव्याख्यानं चेदमित्याहुः।अकस्य त्वाधमर्ण्ये नास्ति विधानमिति भविष्यदधिकारविहितस्यैव तस्य ग्रहणम्। शतं दायीति । 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनि'-रिति णिनिः । ग्रामंगमीति । 'भविष्यति गम्यादय' इति वचनाद्भविष्यति गमेरिनिः । 'गत्यर्थकर्मणी'त्यत्र चतुर्थी वेत्येव पक्षे द्वितीयायां सिद्धायां द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि विधानार्थं।'ग्रामं गन्ते'ति यत्कैश्चिदुक्तं तद्भाष्यकारस्य नाभिमतमिति ग्रामङ्गमीत्युदाहरणोपपत्तिः । [अकेनोर्भवि] ॥

कृत्यानाङ्कर्त्त। नेहापीति । क्वाक्ता नञ्प्रयोगादिहाप्यनभिधानमित्यर्थः।आक्रष्टव्येति । कृषेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधानकर्मणः कृत्येनाऽभिधानं, न त्वप्रधानकर्मण इति तन्निवृत्त्यर्थमपि कर्तृग्रहणं कस्मान्न भवतीति भावः । एवं तर्हीति । 'कृत्याना'-मित्येतावत्सूत्रं क्रियते।तत्र चो 'भयप्राप्ता'विति 'ने'ति च वर्तते। तेन कर्तृकर्मणो-

उ.] अकेनो । स्वरितत्वेति । 'यथासङ्ख्य'सूत्रे 'स्वरितेने'त्यनुवृत्तेरिति भावः । भविष्यदधिकारेति । इदं च 'तुमुन्ण्वुला'वित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । भविष्यदर्थकस्यापि ग्रहणमिति पक्षान्तरमपि तत्र स्पष्टम् । [अकेनो] ॥

कृत्यानाम् । भाष्ये—भावकर्मणोरिति । तत्र भावेऽकर्मकाद्विधानेन कर्मणोऽभाव एव, कर्मणि तु सकर्मकाद्विधानेऽपि तस्याऽभिधानमेवेति भावः । न च 'कर्त्तव्यपूर्वी कट'मित्यादावविवक्षितकर्मतया भावे तव्ये पश्चात्कर्मसन्निधाने भावेऽपि संभव इति वाच्यम्। भाष्यप्रामाण्येन कृत्यविषये तथा विवक्षाया अभावादित्याहुः । भव्यादीनामिति । तत्र हि कर्त्तरि कृत्यः, 'गेयो माणवकः साम्ना'-मित्यत्र कर्मणि विकल्पाऽभावायेत्यर्थः। तन्निवृत्त्यर्थमपीति। 'कृत्यानां प्रयोगे कर्त्तर्येव षष्ठी न कर्मणि,सा च वे'ति कस्मान्न व्याख्यायत इत्यर्थः।यद्यप्येवं व्याख्याने-

१ क्वचिन्न । २ 'ण्ययोरिति' ।

तर्हि योगविभागः करिष्यते—'कृत्यानाम्'। कृत्यानां प्रयोगे षष्ठी न भवतीति॥ किमुदाहरणम्? ॥ ग्राममाक्रष्टव्या शाखा ॥ ततः—'कर्तरि वे'ति ॥ इहापि तर्हि [निषेधः] प्राप्नोति,—गेयो माणवकः साम्नामिति ॥ 'उभयप्राप्ता'विति वर्तते ॥ ननु चोभयप्राप्तिरेवैषा। गेयो माणवकः साम्नामिति च, गेयानि माणवकेन सामानीति च भवति ॥ उभयप्राप्तिर्नाम सा भवति यत्रोभयस्य युगपत्प्रसङ्गः।अत्र च यदा कर्मणि, न तदा कर्तरि, यदा कर्तरि न तदा कर्मणीति [भवति]॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम्॥ पादश्च समाप्तः ॥२।३।३॥

द्विगुरेकवचनम् ॥ २।४।१ ॥

किमर्थमिदमुच्यते? ॥ ॥*॥ प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः सङ्ख्यासामाना-

---

प्र.] द्वयोरप्युभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठी प्रतिषिध्यते। उभयप्राप्तिरेवैषेति। पर्यायेणेति मन्यते। उभयप्राप्तिर्नामेति। बहुव्रीहिसमासाश्रयणाद्यत्र कृत्ये युगपदुभयोः प्राप्तिस्तत्रैव षष्ठी निषिध्यत इत्यर्थः। इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम्। समाप्तश्चायं तृतीयः पादः।

द्विगुरेकवचनम्।किमर्थमिति। इह समाहारद्विगोरेव ग्रहणमिष्यते।समाहारपं

उ.] 'गेयो माणवकः साम्ना'मिति न सिध्यति, तथापि उभयप्राप्तावित्यनुवर्त्यं तत्र दोषाऽभाव इति भावः। अत्र पक्षे विधिसम्भवे नियमानुपपत्तिमनुभयप्राप्तिविषये 'भवतः कटः कर्त्तव्यो' 'भवता कटः कर्त्तव्य' इत्यादावसिद्धिं च मनसि निधाय भाष्ये उक्तम्—एवंतर्हीति। कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपीति। विकल्पस्त्वनुभयप्राप्तिविषयः, 'आक्रष्टव्या ग्रामं शाखा देवदत्तेने'त्यस्यैवेष्टेरित्याशयः। वृत्तिस्वरसोऽप्येवमेव। भाष्ये 'ग्राममाक्रष्टव्ये'त्यस्य 'देवदत्तेने'ति शेषः। 'उभयप्राप्ता'वित्यस्य सम्बन्धाऽज्ञानेन वा तन्मात्रमुदाहृतम्। 'देवदत्तस्य देवदत्तेन वा कर्त्तव्य'मिति 'कर्त्तरि वे'त्यस्योदाहरणम्। ननु चोभयप्राप्तिरिति। उभयप्राप्ताविति तत्पुरुष इति भावः। बहुव्रीहिरित्युत्तरम्। पर्यायेणेति। कर्त्तरि भव्यादीनां विकल्पेन विधानादित्यर्थः।बहुव्रीहीति।कदाचित्कर्त्तरि कदाचित्कर्मणि कृत्यसत्त्वेन कृत्यप्रत्ययभेदादेकत्र कृत्ये युगपदुभयप्राप्तिर्नास्तीति भावः।अनेन भाष्येण यत्रोभयोः प्रयोगस्तत्रैवोभयप्राप्तिरिति सूचितम्। इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनाश्रीनागेशभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकं। पादश्च समाप्तः।

द्विगुरे। 'तद्धितार्थे'त्यत्र विहितस्य सर्वस्य द्विगुत्वात्समाहारद्विगोरेव ग्रहणे

---

१ क्वचिन्न। २ 'भवतीति वक्तव्यम्'। ३ 'शाखा इति'। ४ इतिः क्वचिन्न। ५ 'प्राप्तिरेषा'। ६ 'भयोर्युगपत्प्रयोगः'। ७ क्वचिन्न। 'भवतीति'। ८ 'तत्रेदम्'। ९ 'चेत्य'।

धिकरण्याच्च द्विगोरेकवचनविधानम् ॥*॥ प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तिर्भवति ॥ किमिदं 'प्रत्यधिकरणं'मिति ? ॥ अधिकरणमधिकरणं प्रति—प्रत्यधिकरणम् ॥ 'सङ्ख्यासामानाधिकरण्याच्च'। सङ्ख्यया बह्वर्थया चास्य सामानाधिकरण्यम् । 'प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः सङ्ख्यासामानाधिकरण्याच्च 'बहुपु-बहुवचन'मिति बहुवचनं प्राप्नोति। इष्यते चैकवचनं स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति 'द्विगोरेकवचनविधानम्' । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत्॥ किं तर्हीति॥ ॥*॥तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनाभावोऽद्विगुत्वात्॥*॥ तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनं न प्राप्नोति 'पञ्चपूलीय'मिति॥किं कारणम्?॥'अद्विगुत्वात्'। द्विगोरेकवचन'मित्युच्यते न चात्रा॑ऽनुप्रयोगो द्विगुसंज्ञः॥*॥ सिद्धं तु द्विगवर्थस्यैकवद्वचनात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['द्विग्वर्थस्यैकवद्वचनात्'] । द्विग्वर्थ एकवद्भवतीति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् ॥ किं तर्हि ? ॥ अन्वर्थग्रहणम् । उच्यते वचनम्, एकस्यार्थस्य वचनमेकवचनमिति ॥*॥ एकशेष-

प्र.]समाहारः, स चैक एवेति सिद्धमेकवचनमिति प्रश्नः । प्रत्यधिकरणमिति । समाह्रियत इति समाहार इति यदा कर्मणि घञ्,तदाऽनेकस्यार्थस्य समाह्रियमाणस्य वाचको द्विगुरिति एकत्वाभावादप्राप्तमेकवचनं विधीयत इत्यर्थः । अधिकरणशब्देन द्रव्यमुच्यते । यत्सङ्ख्यद्रव्याभिधानं तत्सङ्ख्याश्रयं वचनमुत्पद्यत इत्यर्थः । पञ्चपूलीशब्देनाऽत्र॑ पञ्च पूलाः समाह्रियमाणा उच्यन्ते। ततो बहुवचनप्रसङ्ग एकवचनविधानम् । सङ्ख्यासामानाधिकरण्याच्चेति । एतेन कर्मसाधनत्वं समाहारशब्दस्य दर्शयति । भावसाधने हि वैयधिकरण्यं—पञ्चानां पूलानां समाहार इति । सङ्ख्याशब्देनाऽत्र॑ सङ्ख्यावाची शब्द उच्यते।सङ्ख्यया बह्वर्थयेति।एकत्वनिरासपरमेतत् । तेन द्व्यर्थापि गृह्यते सङ्ख्या—द्विग्रामीति। तत्रानुप्रयोगस्येति। द्विगुः समास एकवचनं प्रत्ययं प्रतिपद्यते इति पारिभाषिकैकवचनाश्रयेण दोषोपन्यासः । उच्यते वचनमिति । 'कृत्यल्युटो बहुल'मिति कर्मणि ल्युट्। एकस्यार्थस्येति । वाच्य-

उ.]मानाऽभावः,तन्मात्रग्रहणेऽपि समाहारशब्दस्य कर्मसाधनत्वे बहुवचनप्राप्तेर्वक्ष्यमाणमद्रीत्या भावसाधनत्वेऽपि तत्प्राप्तेः प्रश्नानुपपत्तिरत आह—इहेति।कर्मसाधनस्य ग्रहणं तु तत्रैव भाष्ये निराकृतम् । द्रव्यमिति । गुणादीनामाधारत्वादित्यर्थः ।

एकद्रव्यवाचकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य शब्दधर्मत्वादाह—सङ्ख्याशब्देनेति । उच्यते इति । अत एव द्विगुपदेन सामानाधिकरण्यं, पारिभाषिकग्रहणे हि द्विगोरिति पञ्चमी स्यादिति भावः । 'वचन'मिति च सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् ।

१ 'भविष्यति'।२इतिः क्वचिन्न।३ चः क्वचिन्न ।४'अत्रेति' क्वचिन्न।५ लुप्तं स्यात्।

प्रतिषेधश्च ॥*॥ एकशेषस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूल्यः ॥*॥ न वाऽन्यस्याऽनेकत्वात् ॥*॥ न वा वक्तव्यः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अन्यस्यानेकत्वात्' । नैतद्द्विगोरनेकत्वम् ॥ कस्य तर्हि ?॥ द्विग्वर्थसमुदायस्य ॥*॥ समाहारग्रहणं च तद्धितार्थप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ समाहारग्रहणं च कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ?॥ 'तद्धितार्थप्रतिषेधार्थम्' । तद्धितार्थे यो द्विगुस्तस्य मा भूदिति,—पञ्चकपालौ पञ्चकपाला इति ॥ किं पुनरयं पञ्चकपालशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते, आहोस्वित्समुदाये वर्तते ? ॥ किं चातः ? ॥ यदि तावत्प्रत्येकं परिसमाप्यते, पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च ॥

प्र.]वाचकसंबन्धे षष्ठी। एकस्यार्थस्य वाचको द्विगुः समास उच्चार्येत इत्यर्थः। तत्र सामर्थ्यादयमतिदेशः संपद्यते । यो ह्यनेकस्यार्थस्य वाचकः स कथमेकस्य वाचकस्तस्मादेकत्वाश्रयकार्यप्राप्तये द्विग्वर्थस्यैकवद्भावो विधीयते । ततश्च तस्मिन्नर्थे प्रयुज्यमानस्याऽद्विगोरप्येकवचनं सिध्यति। एकशेषप्रतिषेधश्चेति । एकशेषविषय एकवद्भाव उपचारादेकशेषशब्देनोक्तः । पञ्चपूल्य इति । अत्रैकशेषे कृतेपि द्विगुत्वात्तदर्थस्यैकवद्भावः प्राप्तः प्रतिषिध्यते । नवेति । प्रथमस्य द्विग्वर्थस्यानेकसङ्ख्यायुक्तस्याऽनेनैकवद्भावः कृतः। तत एकशेषे कृते द्विग्वर्थसमुदायस्याऽद्विग्वर्थत्वाद्बहिरङ्गत्वाच्च प्राथमकल्पिकेऽन्तरङ्गे द्विग्वर्थे चरितार्थत्वाच्चैकवद्भावो न प्रवर्तत इत्यर्थः । पञ्चकपालाविति । संस्कृतार्थे विहितस्याऽणो 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् । किं पुनरिति । यदि तावदेकस्मिन् संस्कृते प्रत्ययमुत्पाद्य लुकि कृते एकशेषः क्रियते तदा 'पञ्चपूल्य' इत्यनेन 'पञ्चकपाला' इति समानम् । अथ प्रथममेव पञ्चसु कपालेषु संस्कृता इति बहुत्वसङ्ख्यायुक्ता अर्था विवक्ष्यन्ते तदा तेषां समाह्रियमाणत्वात् समाहाररूपताऽस्तीति क्रियमाणेपि समाहारग्रहणे निवृत्तिर्न

उ.]द्विग्वर्थस्येति।एवं चाऽनुप्रयोगेऽपि सिद्धिरिति भावः।षष्ठीसमासेऽर्थानुपपत्तिमाशङ्क्याह—एकशेषविषय इति । 'एकशेषे चे'ति भाष्ये विषयसप्तमी । भाष्यस्वारस्यात्तु विषयसप्तम्यन्तेन 'सुप्सुपे'ति समास इति लभ्यते । भाष्ये—नैतद्द्विगोरिति । द्विग्वर्थस्येत्यर्थः । समुदायस्येति । उद्भूतावयवभेदस्येत्यर्थः । यद्यपि 'शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायी'त्ययमपि द्विग्वर्थ एव, तथापि न दोष इत्याह—वहिरङ्गत्वाच्चेति। बहुवचनसमभिव्याहारेणैवाऽस्य प्रतीत्या जातसंस्कारानिवृत्तिरित्याशयमन्ये। पञ्चकपालशब्दस्य प्रत्येकं समुदाये वा परिसमाप्तौ तद्धितार्थे द्विगुत्वाऽनपायात्किं विचारेणेत्यत आह—यदि तावदिति।समानमिति। अयमेव 'पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं चे'ति भाष्यस्यार्थः।समाह्रियमाणत्वादिति।समुदायरूपत्वादित्यर्थः।

---

१ 'शेषे च प्र' । ३ 'वक्तव्य' । २ 'माभूत' । ४ 'तद्धितप्रति' । ५ 'उपपद्य' ।

अथ समुदाये वर्तते ॥*॥ न वा समाहारैकत्वात् ॥*॥ न वैतत्समाहारैकत्वादपि सिध्यति ॥ एवं तर्हि—प्रत्येकं परिसमाप्यते ॥ पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च ॥ अपर आह ॥*॥ न वा समाहारैकत्वात् ॥*॥ न वा योगार-

प्र.]सिध्यतीत्यर्थः।एवन्तर्हीति। नहि द्वयोर्बहूनां वा पुरोडाशानां पञ्चसु कपालेषु संस्कारः क्रियते, अपि तु प्रत्येकमिति भावः। अपर आहेति। 'न वा समाहारैकत्वा'दित्येतद्वार्तिकं सूत्रप्रत्याख्यानार्थमित्येतद्याचष्टे। अयं भावः—तिरोहितावयवभेदः समूहरूपः समाहारो द्विग्वर्थस्तस्यैकत्वाद्वनयूथादिवत्सिद्धमेकवचनमिति नार्थः सूत्रेण। तस्मिंश्चाऽसति समाहारग्रहणं न कर्तव्यम्। क्रियमाणे तु सूत्रे समाहारग्रहणं तद्धितार्थद्विगुव्यावृत्त्यर्थं कर्तव्यमेव। तेन समाहारेण व्यपदिष्टस्य द्विगोर्ग्रहणं भवति। यस्तु तद्धितार्थे तस्य न भवति। तेन पञ्चभिर्गोभिः क्रीताः पञ्चगवः पटा इत्यादौ द्विग्वर्थस्यैकवद्भावाऽभावः। यदा बहूनां पटानां पञ्चगुत्वं न तु प्रत्येकं तदैकशेषस्याऽयमविषयः। एतदेव मन्यमानेन भाष्यकारेण पूर्वं व्याख्यानेऽसमाश्वसता प्रत्याख्यानत्वेन वार्तिकं व्याख्यातम्। उत्तरपदे तु यो द्विगुस्तदर्थस्याऽर्थान्तरे गुणभावादस्वातन्त्र्यात्सत्यपि प्रातिपदिकत्वे ततः प्रत्ययानुत्पादादेकवद्भावातिदेशः प्रयोजनाऽभावान्न प्रवर्तते ॥ [द्विगुरेकवचनम्] ॥

उ.]समुदायसमाहारौ च पर्यायाविति भावः।निवृत्तिर्न सिध्यतीति।समाहारानुवादेनैकत्वविधानादप्येतन्न सिध्यतीति भाष्याक्षरार्थः।'प्रत्येकमेव समाप्ति'रित्यत्र विनिगमकमाह—नहीति। एवं च 'न वा समाहारैकत्वा'दिति निष्फलम्। किं च समासे सङ्ख्याविशेषाऽनवगतेः समुदायमादाय बहुवचनोपपत्तिरपि नेति भाष्याशयः। तिरोहितेति। लक्ष्यानुरोधादिति भावः। अत्र पक्षे द्रव्यानयनं तु नान्तरीयकत्वात् द्रव्याकृत्योरभेदन्यायेन वा। अवश्यं च भावसाधन एव समाहारशब्दस्तत्राश्रयणीयः, अन्यथा 'पञ्चखट्वी'त्यादावनुपसर्जनत्वाद्ध्रस्वो न स्यात्। एवं च न्यायसिद्धार्थानुवादकमेवेदं सूत्रमिति बोध्यम्। समुदाये शब्दसमाप्तौ 'पञ्चगवः पटा' इत्यादौ तद्धितार्थेऽपि समाहारसम्भवात्कथं तेनाऽपि तद्व्यावृत्तिरत आह—समाहारेण व्यपदिष्टस्येति। प्रतिपदोक्तपरिभाषया तद्धितार्थद्विगोश्च तत्त्वाऽभावादिति भावः। 'पञ्चपूल्य' इत्यनेन नेदं तुल्यमित्याह—यदा बहूनामिति। असमाश्वसतेति। वस्तुतः समासेऽन्तर्वर्तिविभक्त्यर्थसङ्ख्यानवगमेन सर्वत्र समासादेकशेषेणैव बहुवचनादीति भाष्याशयः। अतएवैवं तर्हीत्यादि परिहृतं चेत्यन्तं भाष्यं सङ्गच्छते। अन्यथा तदसङ्गतिरित्यन्ये। उत्तरपदद्विगुस्तु न समाहारग्रहणस्य व्यावर्त्य इत्याह—उत्तरपदत्वे त्विति। सत्यपि प्रातिपदिकत्वे इति। तत्त्वे

१ इदं वार्त्तिकं क्वचिन्न। २ 'न तस्य'।

म्भेणैवार्थः ॥ किं कारणम्[1] ? ॥ 'समाहारैकत्वात्' । एकोऽयमर्थः समाहारो नाम तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यतीति[2] ॥ [द्विगुरेक] ॥

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २।४।२ ॥

॥*॥ प्राणितूर्यसेनाङ्गानां तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणम् ॥*॥ प्राणितूर्यसेनाङ्गानां तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम् । प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरिति वक्तव्यम्[3] । तूर्याङ्गानां तूर्याङ्गैरिति[3] वक्तव्यम्[3] । सेनाङ्गानां सेनाङ्गैरिति वक्तव्यम्[3] ॥ किं प्रयोजनम्[4] ?॥ व्यतिकरो मा भूदिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ?॥ न वक्तव्यम् ॥ ॥*॥योगविभागात्सिद्धम्॥*॥[योगविभागात्[5]सिद्धम्]॥योगविभागः करिष्यते-'द्वन्द्वश्च[3] प्राण्यङ्गानाम्' । ततः 'तूर्याङ्गानाम्'। ततः 'सेनाङ्गाना'मिति ॥ स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः?॥ न कर्तव्यः । प्रत्येकमङ्गशब्दः परिसमाप्यते ॥

प्र.] द्वन्द्वश्च । तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणमिति । यदङ्गवाचि पूर्वपदं तदङ्गवाच्येव यद्युत्तरपदं भवति तथा सत्येकवद्भावो, नान्यथेत्यर्थः । व्यतिकरो मा भूदिति । 'पाणिमार्दङ्गिकाश्वारोहा' इत्यादावेकवद्भावो मा भूदित्यर्थः । प्रत्येकमिति । बहुवचनान्तोऽङ्गशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यत इति भावः । पूर्वपक्षेऽपि प्रत्येकमेवाङ्गशब्दस्य संबन्धः । स त्वन्यथा-प्राण्यङ्गतूर्याङ्गसेनाङ्गवाचिनां द्वन्द्व एकवदिति । नहि प्राणितूर्यसेनानामेकमङ्गं संभवतीति सामर्थ्यादेव प्रत्येकपरिसमाप्तिरङ्ग[6]शब्दस्य सिद्धा । तस्मादन्यथा प्रत्येकं परिसमाप्तिर्बहुवचनान्तस्य सतः प्रतिपाद्यते । तेनाऽस्माद्ग्रहणकवाक्याल्लक्ष्यसंस्कारकं वाक्यत्रयमुपप्लवत इति व्यतिकरो न भवति ॥

उ.]सत्यपि स्वगतसङ्ख्याद्यभावान्न ततः प्रत्यय इति भावः । 'पञ्चगवप्रिय' इत्यादौ प्रत्ययान्तत्वाऽभावाच्च न प्रातिपदिकत्वमित्यपिना सूचितम्॥[द्विगुरेकवचनम्]॥

द्वन्द्वश्च प्रा।पूर्वपक्षेपि प्रत्येकमङ्गशब्दसम्बन्धे युक्तिमाह-नहीति।एवं च पूर्वपक्षात्सिद्धान्ते को विशेष इत्यत आह—तस्मादन्यथेति । 'अङ्गाना'मित्येवंरूपबहुवचनान्तस्य सतः प्रत्येकं समाप्तिरित्यर्थः । पूर्वपक्षे प्राण्यङ्गस्य तूर्याङ्गस्येत्यादिवचनव्यत्त्या व्यतिकरः शङ्कितः । सिद्धान्ते तु प्राण्यङ्गानामित्यादिबहुवचनान्तलक्ष्यसंस्कारकवाक्यत्रयलाभात् प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरेव समास[3] एकवद्भाव इति विशेष इति भावः । केवलप्रातिपदिकस्य पदान्तरेणाऽन्वयाऽयोगाद्विभक्त्यन्तस्यैवाऽन्वयो वाच्यः, तथा च श्रूयमाणविभक्तिं त्यक्त्वा विभक्त्यन्तरकल्पने गौरवाद्बहुवचनान्तस्यैवाऽङ्गशब्दस्यान्वय इति तात्पर्यम् । वाक्यत्रयमिति । बहुवचनान्ताऽङ्गशब्दघटितमित्यर्थः। अत्र तूर्याङ्गशब्देन वादका एव गृह्यन्ते, 'मृदङ्गशङ्ख-

१ 'कारणं ? । समाहारैकत्वादेकवचनं' । २ 'भविष्यतीति'। ३ क्वचिन्न । ४ 'व्यतिकराऽभावार्थ'मिति वार्त्तिकखण्डं लभ्यं स्यात्।५ लभ्यं। ६ 'बहुवचनान्तस्य'।

अनुवादे चरणानाम् ॥ २।४।३ ॥

इह कस्मान्न भवति—नन्दन्तु कठकालापाः, वर्द्धन्तां कठकौथुमाः ? ॥ ॥*॥ स्थेणोः ॥*॥ स्थेणोरिति वक्तव्यम् ॥ एवमपि 'तिष्ठन्तु कठकालापा' इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥*॥ अद्यतन्यां च॥*॥अद्यतन्यां चेति वक्तव्यम् । उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् । उदगान्मौदपैप्पलादम् ॥

विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः ॥ २।४।७ ॥

॥*॥ग्रामप्रतिषेधे नगरप्रतिषेधः॥*॥[ग्रामप्रतिषेधे नगरप्रतिषेधो वक्तव्यः]। अग्रामा इत्यत्राऽनगराणामिति वक्तव्यम्।इह मा भूत्—मथुरापाटलिपुत्रमिति। ॥*॥उभयतश्च ग्रामाणाम्॥*॥उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः।शौर्यं च केतवता च शौर्यकेतवते । जाम्बवं च शाल्लूकिनी च जाम्बवशाल्लूकिन्यौ ॥

क्षुद्रजन्तवः ॥ २।४।८ ॥

क्षुद्रजन्तव इत्युच्यते के क्षुद्रजन्तवः ? ॥ क्षोत्तव्या जन्तवः क्षुद्रजन्तवः ॥ यद्येवं यूकालिक्षं कीटपिपीलि[कं दंशमंश]कमिति न सिध्यति॥

प्र.] अनुवादे । यदा प्रतिपत्ता प्रमाणान्तरावगतमप्यर्थं कार्यान्तरार्थं प्रयोक्ता प्रतिपादयते तदाऽनुवादो भवति ॥ [अनुवादे] ॥

विशिष्ट । जनपदविशेषो ग्रामः। 'ग्रामे नाध्येयम्' । 'अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुट' इत्यादौ ग्रामग्रहणे नगरस्यापि ग्रहणदर्शनाद्वचनम्—अग्रामा इत्यत्रेति । उभयत इति । ग्रामनगरोभयावयवे द्वन्द्वे ग्रामसंबन्ध्येव प्रतिषेधो वक्तव्यः । शौर्यं—नगरम् । केतवता—ग्रामः । जाम्बवं—नगरम् । शाल्लूकिनी—ग्रामः ॥

क्षुद्रजन्तवः । स्मृतीनां विरुद्धार्थानां दर्शनात्प्रश्नः—के क्षुद्रजन्तव इति । क्षोत्तव्या इति । अर्हार्थे कृत्यः । ये क्षुद्यमाना अपि न म्रियन्ते जलौकः-

---

उ.]तूणवा' इत्यल्पाच्तरमिति सूत्रे भाष्यप्रयोगात्।तत्साहचर्याच्च सेनाङ्गशब्देन रथारूढानामेव ग्रहणम् । 'सङ्ग्रामं हस्त्यश्वरथपदातिभि'रिति 'येन विधि'रिति सूत्रस्थभाष्यस्वरसाच्च । 'फलसेने'त्यत्र तु सेनाशब्देन हस्तिरथादय एवेत्याहुः॥

अनुवादे च । प्रतिपत्ता—श्रोता। अद्यतन्यामिति। अद्यतनीति लुङः संज्ञा । विशिष्टलि। जनपदविशेष इति । जनवासस्थानविशेष इत्यर्थः। ग्रामप्रतिषेध इति । 'ग्राम'ग्रहणेन नगराणां ग्रहणं नेत्यर्थः । भाष्ये—उभयतश्चेति । यो ग्रामाणां प्रतिषेधः,—स उभयतः ग्रामसर्वावयवकस्य ग्रामान्यतरावयवकस्य चेत्यर्थः। नगरसर्वावयवके चाऽनगराणामिति प्रतिषेध इति भावः।तदाह—ग्रामनगरेत्यादि। क्षुद्रज । अर्हार्थे इति । अनेन क्षुद्रशब्दे रगपि अर्हार्थः, तेन जन्तुशब्दस्य

---

१ क्वचिन्न । २ 'कोमोद'।'कौमोद'।३ 'अनगरप्रति'।४ लुप्तं स्यात् । ५ 'मथुरा'। ६ वार्त्तिकमिदं । भाष्यमित्यन्ये।'ग्रामाणा'मिति क्वचिन्न । ७ 'कैतव'। ८ 'शाल्लु'।

एवं तर्ह्यनस्थिकाः क्षुद्रजन्तवः ॥ अथ वा येषां स्वं शोणितं नास्ति ते क्षुद्रजन्तवः ॥ अथ वा येषामा सहस्रादञ्जलिर्न पूर्यते ते क्षुद्रजन्तवः॥ अथ वा येषां गोचर्ममात्रं राशिं हत्वा न पतितो[1] भवति ते क्षुद्रजन्तवः ॥ अथ वा नकुलपर्यन्ताः क्षुद्रजन्तवः ॥ [॥*॥क्षुद्रजन्तुरनस्थि[2] स्यादथवा क्षुद्र एव यः। शतं वा प्रसृतौ येषां केचिदानकुलादपि ॥*॥] ॥

येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥ २।४।९ ॥

किमर्थश्चकारः ? ॥*॥ एवकारार्थश्चकारः[3] ॥*॥येषां विरोधः शाश्वतिकस्तेषां द्वन्द्व एकवचनमेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥ किं चान्यत्प्राप्नोति ?॥ ['विभाषा वृक्षमृगेति । तत्र] 'पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां पूर्वविप्रतिषिद्ध'मित्युक्तं[4] स पूर्वविप्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ २।४।१० ॥

'अनिरवसिताना'मित्युच्यते कुतोऽनिरवसितानाम् ? ॥ आर्यावर्तादनिरवसितानाम् ॥ कः पुनरार्यावर्तः ?॥ "प्रागादर्शात्प्रत्यक्कालकवनाद्दक्षिणेन[5] हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रम्[6]"॥यद्येवं किष्किन्धगन्धिकं[7] शकयवनं शौर्यक्रौञ्चमिति[8] न सिध्यति ॥ एवं तर्ह्यार्यनिवासादनिरवसितानाम् ॥ कः पुनरार्यनिवासः ? ॥ ग्रामो घोषो नगरं संवाह इति॥एवमपि य एते महान्तः

प्र.]प्रभृतयः। ये तु म्रियन्ते ते पापनिमित्तत्वादक्षोदनार्हाः। नकुलपर्यन्ता इति। एतदेव दर्शनमत्र व्यापित्वादादृह्यते । अत एवैतत्पश्चादुपन्यस्तम् ।

येषां च । यदन्यदिति । चकारेण यत्नेन परो विकल्पो बाध्यते । तेनाश्वमहिषं काकोलूकमिति नित्य एकवद्भावो भवति । [येषाञ्च विरोधः] ॥

शूद्राणाम् । निरवसिता वहिष्कृता उच्यन्ते । तत्राऽवधिप्रश्नः–कुत इति। प्रागादर्शादिति । आदर्शादयः–पर्वतविशेषाः । दक्षिणेनेति । एनबन्तः। 'एनपा द्वितीया' । प्रागादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यो देशवृत्तिभ्यः प्रत्ययो विहितः । एतत्पर्वतचतुष्टयमध्य आर्यावर्तो देश इत्यर्थः । यद्येवमिति । एतेषामार्यावर्त्ताद्वाह्य-

उ.]कर्मधारय इति ध्वनितम्। स्वं शोणितं नास्तीति। यथा जलौकःप्रभृतीनाम्।

येषां च । यत्नेनेति । पुनर्विधानार्थेनेत्यर्थः [येषाञ्च विरो] ॥

शूद्राणाम् । प्रत्यय इति । 'दिक्शब्देभ्य' इत्यादिनाऽस्तातिः, तस्य च

१ 'न पतति ते'। २ इदं श्लोकवार्त्तिकमिति केचित् । इदं भाष्यमित्यन्ये। भाष्ये क्वचिदपि नेदं दृश्यते । ३ क्वचिन्न । ४ 'त्युक्तं तन्न वक्तव्यं'। ५'कालवना'। ६ आदर्शः ('नारनौल' पटियाला प्रान्ते) ढोसीति प्रसिद्धः पर्वतः?।७'किंष्किन्धिगन्दिकं' । ८ 'क्रौध्य' । ९ इदं कैश्चित्पूरितं ।

संस्त्यायास्तेष्वभ्यन्तराश्चण्डाला मृतपाश्च वसन्ति तत्र 'चण्डालमृतपा' इति न सिध्यति ॥ एवं तर्हि याज्ञात्कर्मणोऽनिरवसितानाम् ॥ एवमपि 'तक्षायस्कारं' 'रजकतन्तुवाय'मिति न सिध्यति॥ एवं तर्हि पात्रादनिरवसितानाम् । यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेण शुध्यति तेऽनिरवसिताः । यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेणाऽपि न शुध्यति ते निरवसिता इति ॥ [शूद्राणामनिर] ॥

गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ २।४।११ ॥

॥*॥ गवाश्वप्रभृतिषु यथोचारितं द्वन्द्ववृत्तम् ॥*॥ गवाश्वप्रभृतिषु यथोचारितं द्वन्द्ववृत्तं द्रष्टव्यम् । गवाश्वम् । गवाविकम् । गवैडकम् ॥

विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् ॥ २।४।१२ ॥

॥*॥ वहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुन्तक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानाम् ॥*॥

प्र.] त्वादिति भावः । ग्राम इति । एतेष्वार्या निवसन्तीति भावः । तत्र ग्रामः—प्रसिद्धः । घोषो—गोमहिष्यादिनिवासः । संवाहो—वणिक्प्रधानः । संस्त्याया इति । निवासविशेषा इत्यर्थः । मृतपाः—डोम्वा इत्याहुः । याज्ञादिति । शूद्राणां पञ्चयज्ञानुष्ठानेऽधिकारोऽस्तीति भावः । तक्षायस्कारमिति । तक्षादीनां यज्ञेऽधिकाराऽभावादिति भावः। संस्कारेणेति । यः संस्कारः स्मृतिकारैर्द्रव्यशुद्धौ पठितस्तेनैव न तदधिकेनेत्यर्थः । [शूद्राणामनिरवसितानाम्] ॥

गवाश्वप्र । यथोच्चारितमिति। गणे यादृशाः कृताऽवङः पठिता द्वन्द्वास्तादृशानामेवेदं कार्यमेकवद्भावलक्षणं भवतीत्यर्थः । यदा त्ववङ्नास्ति विकल्पितत्वात्तदा पशुद्वन्द्वे विभाषा भवति,—गोऽश्वं गोऽश्वा इति। एतेन गणपाठरूपं विवक्षितमित्युक्तं भवति । [गवाश्वप्रभृतीनि] ॥

उ.] लुगिति भावः। डोम्बा इति । श्मशाननिकटे ये वसन्ति मृतवस्त्रचितिकाष्ठादिसङ्ग्राहकाश्चण्डालसदृशास्ते 'डोम्बा' इत्युच्यन्ते । 'तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्त' इति श्रुतेः शूद्राणां यज्ञकर्मणोऽवहिष्कृतत्वं विरुद्धमित्यत आह—शूद्राणामिति। पूर्वोक्तश्रुतिस्त्वग्निहोत्रादिविषयेति भावः । तक्षादीनामिति । तेषां प्रतिलोमत्वादिति भावः । शूद्रशब्दोऽत्र सूत्रे त्रैवर्णिकेतरपर इति बोध्यम् । स्मृतिकारैरिति । 'भस्मना शुध्यते कांस्य'मित्यादि । [शूद्राणामनि] ॥

गवाश्वप्र । भाष्ये—यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तमिति । द्वन्द्वप्रयुक्तमिदं कार्यं गणे यथोच्चारितशब्दविषयमित्यर्थः । तत्फलितमाह—गणे इति । 'यथोच्चारित'मित्यस्य फलमाह—यदा त्विति । [गवाऽश्वप्रभृतीनि च] ॥

१ 'यज्ञात्' । २ 'यैर्भुक्तैः संस्कारेण पात्रं' । ३ 'गवैलकं' ।

'फलसेनावनस्पतिमृगशकुन्तक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति बहुप्रकृति'रिति वक्तव्यम्॥ फल—बदरामलकम्। बदरामलकानि॥ सेना—हस्त्यश्वम्। हस्त्यश्वाः॥ वनस्पति—प्लक्षन्यग्रोधम्। प्लक्षन्यग्रोधाः॥ मृग-

प्र.] विभाषा वृक्ष। बहुप्रकृतिरिति। बहवो—बहुत्वसङ्ख्यायुक्ता वर्तिपदार्थाः प्रकृतयः—कारणानि यस्य स बहुप्रकृतिः। बदरामलकमिति। 'जातिरप्राणिना'-मित्येकवद्भावः। क्वचित्तु 'बदरामलकानी'त्यपि पठ्यते। तत्रैवं व्याचक्षते-नित्य एकवद्भावे प्राप्ते विकल्पोऽनेन वचनेन क्रियते। अन्ये तु 'बदरामलकानी'त्येवं प्राप्ते जातिलक्षणो नित्य एकवद्भावो बहुप्रकृतेर्भवतीति प्रदर्श्यत इत्याहुः।

हस्त्यश्वमिति। सेनाङ्गत्वेऽपि परत्वात्पशुलक्षणो विकल्पो भवति।

उ.] विभाषा वृक्ष। द्वन्द्वप्रकृतिः—वर्तिपदानि, तेषां बहुत्वे त्रिप्रभृतिष्वेव स्यादत आह—बहव इति। पदार्थास्तादृशपदार्थप्रतिपादकाः शब्दाः, तदर्थानां बहुत्वगमकश्चैकवद्भाव एव। यद्वा बदरत्वेनैवाऽनेकेषां भानमेकवद्भाववलादिति नैकार्थीभावविरोधः। एतत्सूत्रानुपात्तफलद्वन्द्वस्येहोपादानं बहुप्रकृतित्वनियमायेत्याह—जातिरिति। न च—जातिप्राधान्य एव 'जाति'रित्यस्य प्राप्तिः। तत्र च न बहुवचनम्, तस्या एकत्वात्। अत एव 'क्षीरोदके संपृक्ते' इत्यन्तादिवच्चेति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते, 'जात्याख्याया'मितिसूत्रं च भगवता प्रत्याख्यातमिति वाच्यम्, जातिप्राधान्ये एव जातौ व्यक्तिद्वारकपरम्परया सङ्ख्यान्वये तत्सम्भवात्। तदेवं जातिप्राधान्ये व्यक्तिद्वारकपरम्परया सङ्ख्यान्वये 'बदरामलक'मित्येव। पाठान्तरे आद्यव्याख्यायां 'बदरामलकानी'त्यपि। व्यक्तिप्राधान्ये तु 'बदरामलकानी'त्यपि। जातौ साक्षात्संख्यान्वये 'बदरामलके' इत्येव। व्यक्तिप्राधान्ये व्यक्तेरेकत्वविवक्षायां 'बदरामलके' 'बदरामलक'मित्युभयमिति लभ्यते इति बोध्यम्। व्याचक्षत इति। अन्यत्रत्यस्येह पाठसामर्थ्याद्विकल्पो बहुप्रकृतित्वं चानेन विधीयत इति तदाशयः। अत एव वार्तिकव्याख्यानभाष्ये 'विभाषे'त्युक्तम्। अन्येस्त्विति। वार्तिकव्याख्यानभाष्ये विकल्पो न वाचनिकः, किं तु 'विभाषा वृक्षे'ति सूत्रप्राप्तिविषयाऽनुवादकः। तस्मादेषां य एकवद्भवति यश्च विभाषा एकवद्भवति स सर्वोऽपि बहुप्रकृतिरेवेति वाच्यमिति वार्तिकव्याख्यानभाष्यार्थः। एवमेव 'यूकालिक्षा'-इत्यपि भाष्यं व्याख्येयम्। अतएवाग्रे 'बहुप्रकृतिरेव यस्तत्र यथा स्या'दित्येव प्रयोजनमुक्तम्, न तु फलक्षुद्रजन्त्वंशे विकल्पोऽपि प्रयोजनत्वेनोक्त इति तदाशयः। अत्राद्यव्याख्यैव युक्ता। भाष्यकारेण फलक्षुद्रजन्त्वोर्विभाषाप्रकरणे पाठः

१ 'शकुनिक्षुद्र'। २ क्वचित्र। ३ 'संयुक्ते'। ४ 'प्राधान्ये तु बदरामलके' इत्येव। व्यक्तिप्राधान्ये व्यक्ते'। ५ 'अन्यत्र तस्येह'। अपपाठः। ६ 'यत्तत्र'।

रूरुपृषतम् । रूरुपृषताः ॥ शकुन्त[1]-हंसचक्रवाकम् । हंसचक्रवाकाः ॥ क्षुद्रजन्तु-यूकालिक्षम् । यूकालिक्षाः ॥ धान्य-व्रीहियवम् । व्रीहियवाः । माषतिलम् । माषतिलाः ॥ तृण-कुशकाशम् । कुशकाशाः । शरशीर्षम्[2] । शरशीर्षाः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ बहुप्रकृतिरेव यस्तत्र[3] यथा स्यात् ॥ क मा भूत् ?॥ बदरामलके तिष्ठतः ॥ किं पुनरनेन या प्राप्तिः सा नियम्यते, आहो स्विदविशेषेण ? ॥ किञ्चातः ? ॥ यद्यनेन या प्राप्तिः सा नियम्यते, प्लक्षन्यग्रोधौ,-'जातिरप्राणिना'मिति नित्यो द्वन्द्वैकवद्भावः प्राप्नोति ॥ अथाऽविशेषेण[4], न दोषो भवति ॥ यथा न दोषस्तथाऽस्तु॥*॥ पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां पूर्वविप्रतिषिद्धम्[5] ॥*॥ पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां[6] 'येषां च विरोधः शाश्वतिकः' इत्येतद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। पशुशकुनिद्वन्द्वस्यावकाशः-महाजोरभ्रम्। महाजोरभ्राः । हंसचक्रवाकम् । हंसचक्रवाकाः॥ 'येषां च विरोधः शाश्वतिकः'इत्यस्यावकाशः-श्रमणब्राह्मणम् ॥ इहोभयं प्राप्नोति-काकोलूकं श्वशृगालमिति । 'येषां च विरोधः शाश्वतिकः'इत्येतद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ?॥ न वक्तव्यः । ॥[*उक्तं[7]*]॥ उक्तं तत्र[8] चकारकरणस्य प्रयोजनं-'येषां च विरोधः शाश्वतिकस्तेषां द्वन्द्व एकवचनमेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भू'दिति ॥*॥ अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकम्॥*॥अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वस्यावकाशः[9]-विभाषा पशुद्वन्द्वनपुंस-

---

प्र.]किं पुनरिति।अस्मिन्प्रदेशे पठितत्वात्किमेतत्सूत्रविहित एव एकवद्भावो नियतविषयो व्यवस्थाप्यतेऽथ प्रकरणविहित इति प्रश्नः । येषां सूत्रान्तरेणाऽनेन च प्राप्तिर्वनस्पत्यादीनां तद्विषय एव संशयो न त्वन्यतरप्राप्तिविषयः । यथा न

उ.]कर्त्तव्य इत्युच्यते,अतो न वार्त्तिकप्रयोजनकथनभाष्यविरोधः। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्याच्चैवमेव युक्तमित्याहुः। सेनाङ्गत्वेऽपीति। इदं चिन्त्यं, तत्र सेनाङ्गशब्देन हस्त्यश्वारोहादीनामेव ग्रहणात् । अत्र तु सेनाशब्देन हस्त्यश्वादीनां ग्रहणं, भाष्यप्रामाण्यात् । अत एव 'सङ्ग्रामं हस्त्यश्वरथपदातिभि'रिति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते । बहुप्रकृतित्वाऽभावान्नैकवदिति तु न युक्तं, बहुभिरेव तैः सङ्ग्रामस्य निष्पाद्यत्वात् । 'वनस्पति'शब्देन वार्त्तिके वृक्षग्रहणम् । एतत्सूत्रानुपात्तानामपि पाठाप्रकरणविषयत्वनिश्चयेन सन्देहानुपपत्तिरत आह-येषामिति । एतत्सूत्रोपात्तविषय एव सन्देह इति भावः । भाष्ये-नित्यो द्वन्द्वैकवद्भावः प्राप्नोतीति ।

---

१ 'शकुनि' । २ 'शीर्य'। 'गिर्य' 'शीर्ष'। ३ 'यत्तत्र'। ४ 'अथवाऽविशे' । ५ 'षेधः' । ६ क्वचिन्न । ७ रूपं स्यात् । ८ 'भवति विप्र' । ९ 'ङ्गस्याव'।

कम्,—यदा न पशुद्वन्द्वेनपुंसकं सोऽवकाशः—अश्ववडवौ। पशुद्वन्द्वेनपुंसकस्यावकाशः—अन्ये पशुद्वन्द्वाः—महाजोरभ्रं, महाजोरभ्राः। पशुद्वन्द्वेनपुंसकप्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति 'अश्ववडवम्' ['पशुवडवम्'] पशुद्वन्द्वेनपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः?॥ न वक्तव्यः। ॥*॥ प्रतिपदविधानात्सिद्धम्॥*॥ [प्रतिपदविधानात्सिद्धम्]। प्रतिपदमत्र नपुंसकं विधीयते—'अश्ववडवपूर्वापरे'ति॥

॥*॥एकवचनमनर्थकं समाहारैकत्वात्॥*॥ एकवद्भावोऽनर्थकः॥किं कारणम्?॥'समाहारैकत्वात्'। एकोऽयमर्थः समाहारो नाम तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—एतज्ज्ञास्यामि—'इह नित्यो विधिरिह विभाषे'ति॥नैतदस्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'सर्वो द्वन्द्वो विभा-

प्र.]दोष इति। व्यापित्वात्प्रकरणापेक्षोऽयं विषयनियम इत्यर्थः। अश्ववडवयोरिति। पशुत्वाद्विभाषैकवद्भावः। तत्रैकवद्भावपक्षे नपुंसकत्वमपि प्राप्नोति, 'पूर्ववदश्ववडवा'वित्यतिदेशात्पुंस्त्वमपि। तत्र परत्वात्पुंस्त्वे प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेध उच्यते। प्रतिपदविधानादिति। नाऽत्र पशुग्रहणेनैकवद्भावो विधीयते किं तर्ह्यश्ववडवग्रहणेन,तत्र प्रतिपदविधानात्स नपुंसकमित्येतद्भवति।तच्छब्देन ह्येकवद्भावभाजं परामृश्य नपुंसकत्वं विधीयते।ततश्च यथैकवद्भावोऽत्र प्रतिपदं विधीयते तथा नपुंसकत्वमिति भावः। समाहारैकत्वादिति। तिरोहितावयवभेदो हि समाहारः, स च वनयूथादिवदेक इत्यर्थः। इह नित्य इति। 'द्वन्द्वश्चे'त्यारभ्याऽस्मायोगा-

उ.]अस्य नियमेन वारणेऽपि नित्यं प्राप्नोतीत्यर्थः।अविशेषेणेति।एष्वेकवचनद्वन्द्वविषयं यद्यच्छास्त्रं प्राप्नोति तद्बहुप्रकृतेरेवेत्यर्थ इति भावः। एतेन 'बदरामलकं' इत्यत्र 'जाति'रित्यस्याऽप्रवृत्तावपि 'चार्थे' इति विभाषा स्यादित्यपास्तम्।पशुत्वेनैव सिद्धेऽश्ववडग्रहणं न कार्यमित्याशयेन वार्त्तिकमित्याह—पशुत्वादिति। नात्रेति। पूर्वविप्रतिषेधादश्ववडवग्रहणमेव न्याय्यमित्याशयः। नपुंसकत्वस्य प्रतिपदविधित्वं समर्थयते—तच्छब्देनेति। भाष्ये—'ज्ञास्यामी'त्यन्तर्भावितण्यर्थम्। ज्ञापयिष्यामीत्यर्थः। इह नित्य इति। विनिगमनाविरहात्प्राण्यङ्गादीनामेव समाहारस्तेषां समाहार एवेत्येवं द्विविधोऽपि नियम इति भावः। अन्यथा एतत्प्रयोजनखण्डनपरभाष्येणैषामेव समाहार इति नियमस्यैव लाभादेतद्विषय इतरेतरयोगाऽव्यावृत्त्या 'द्वन्द्वश्चे'त्यारभ्यैतत्पर्यन्तं 'नित्यो विधि'रित्यादिकैयटाऽसङ्गतिः स्यात्। भाष्यमपि विशिष्टप्रयोजनखण्डनपरम्। भाष्ये—यद्यमिति। एवं चैकवद्भावप्रकरणं व्यर्थमिति भावः। 'सर्व'शब्दोऽसंकुचद्वृत्तिरित्यभिमानः। लिङ्गमशिष्यमिति। शास्त्रोक्तलिङ्गानुशासनस्य व्यभिचारदर्शनादिति भावः। एवं चान्यतर-

१ 'द्वन्द्वे नपुंसक'। २ क्वचिन्न। ३ 'द्वन्द्वं'। ४ लुप्तं स्यात्।
५ 'एकवद्वचन'। ६ एवं विभाषयामि'। 'एवं ज्ञा'।

वैकवद्भवती'ति यदयं 'तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्य'-मित्याह ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं-'स नपुंसकमिति वक्ष्यामी'ति॥एतदपि नास्ति प्रयोजनम्।'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य'॥न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम्?॥ वक्तव्यञ्च॥ किं प्रयोजनम् ?॥ पूर्वत्र नित्यार्थमुत्तरत्र व्यभिचारार्थं-'विभाषा वृक्षमृगे'ति ॥

विभाषा समीपे ॥ २।४।१६ ॥

किमुदाहरणम् ? ॥ 'उपदशं पाणिपादम्' 'उपदशाः पाणिपादाः' ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्, अयं द्वन्द्वैकवद्भाव आरभ्यते, तत्र कः प्रसङ्गो यदनु-

---

प्र.]त्प्राग् नित्यो विधिः, अनेन योगद्वयेन विभाषेत्यर्थः। यदयमिति । यद्यतत्प्रकरणोपात्तानामेवैकवद्भावः स्यात्तदा तिष्यपुनर्वसुशब्दयोरत्राऽपठितत्वादेकवद्भावस्याऽभावात्तन्निवृत्तये बहुवचनग्रहणमनर्थकं स्यादित्यर्थः । पूर्वत्रेति । 'प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवे'त्येवमर्थमित्यर्थः। उत्तरत्रेति।क्वचिज्जातिरप्राणिनामिति प्राप्ते विभाषा। मृगादीनां तु व्यतिकरनिरासार्थम् ॥ [विभाषा वृक्षमृग] ॥

विभाषा स । अनुप्रयोगे दोषदर्शनात्प्रश्नः-किमुदाहरणमिति । कः प्रसङ्ग इति । नन्वर्थस्यैकवद्भावादनुप्रयोगस्यापि सेत्स्यति। नैतदस्ति । यदि ताव-

---

उ.]नियमस्य ज्ञापकान्निरासेऽन्यतर एव स्थित इत्याशयेनाह-प्राण्यङ्गादीनामिति। 'सर्वो द्वन्द्व' इत्यत्र सर्वशब्द एतत्प्रकरणस्थसूत्रानुपात्तविषय इति भावः । भाष्ये-उत्तरत्र व्यभिचारार्थमिति । नित्यैकवद्भावस्य व्यभिचारार्थमित्यर्थः । स च क्वचिदेकवद्भावाऽभावेन,क्वचिन्नित्यत्वाऽभावेन। एवं च मृगादीनां व्यतिकरे इतरेतरयोग एव, उत्तरसूत्रविषये अधिकरणवाचिनामितरेतरयोग एवेति ध्वनितम् । तदुपपत्तिस्तु 'यो विभाषा एकवचनो द्वन्द्वः स मृगाणां मृगैरेव द्वन्द्वेऽन्यत्र ने'ति वचनव्यक्त्या अन्यत्र विशेष्यभूतैकवचनद्वन्द्वस्यैव निषेधे इतरेतरयोग एवेति फलितत्वात् । एवं 'विप्रतिषिद्धं चे'त्यत्रापि य एकवचनो विभाषा द्वन्द्वः स यदि विरुद्धार्थानां चेदद्रव्यवाचिनामेवेति वचनव्यक्त्या द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव फलति । [विभाषा वृक्षमृग] ॥

विभाषा स : समाहारविषय 'उपदशं पाणिपाद'मित्येव, इतरेतरे तु 'उपदशाः पाणिपादा' इत्येवेष्यते, विपरीतमपि प्राप्नोतीत्याशयेन प्रश्न इत्याह-अनुप्रयोगे इति । भाष्ये-नैतदस्तीति । सूत्रेण द्वन्द्वस्यैकवद्भावविधानेपि अनुप्रयोगाऽनियमस्तदवस्थ एवेति नेदं सूत्रप्रयोजनमित्यर्थः । प्रश्ने 'उदाहरण'शब्दोऽपि प्रयोजनपर एवेति भावः । नन्वर्थस्येति । एवञ्च समाहारद्वन्द्वपक्षेऽव्ययीभावस्य बहुव्रीहेर्वाऽनुप्रयोगेऽपि द्वन्द्वार्थस्यैकवत्त्वादुपदशमित्येव भविष्यतीति भावः ।

---

१ 'विभाषयैक' । २ क्वचिन्न । ३ 'स्येति' । ४ 'वचनं द्वन्द्वस्यैव निषे' । ५ 'कृत्वा' ।

प्रयोगस्य[1] स्यात् ?॥ एवं तर्ह्यव्ययस्य[2] सङ्ख्ययाऽव्ययीभावोऽप्यारभ्यते, बहुव्रीहिरपि, तद्यदा तावदेकवचनं तदाऽव्ययीभावोऽनुप्रयुज्यते एकार्थस्यैकार्थं इति । यदा बहुवचनं तदा बहुव्रीहिरनुप्रयुज्यते—बह्वर्थस्य बह्वर्थं इति ॥

तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ॥ २।४।१९ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ 'संज्ञायां कन्थोशीनरेषु' इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य, कर्मधारस्य वा मा भूदिति॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । नहि संज्ञायां कन्थान्त उशीनरेष्वतत्पुरुषो नञ्समासः,कर्मधारयो वाऽस्ति॥

प्र.]दव्ययीभाव एवानुप्रयुज्यते तदा तस्याऽव्ययत्वाद्बहुत्वाऽभावाद्बहुवचनं नस्यात्। सत्यपि वा तस्मिन्नम्भावे कृते 'उपदशा' इति न स्यात् । अथ बहुव्रीहिरेवाऽनुप्रयुज्यते तदोपदशस्य पाणिपादस्येति षष्ठी स्यात् , उपदशमिति चेष्यते । एतदेव मनसिकृत्याह—एवं तर्हीति । अव्ययीभावः—अव्ययं विभक्ती'ति विहितः। बहुव्रीहिस्तु 'संख्ययाव्यये'ति।तद्यदेति।अव्ययीभावस्याऽव्ययत्वादसङ्ख्यत्वात्।एकवचनस्य तूत्सर्गत्वादिति भावः । एकार्थं इति । अभेदैकत्वाश्रयादित्याहुः । यदेति । बहुव्रीहेः समीपिप्रधानत्वाद्बह्वर्थत्वमिति भावः। [विभाषा समीपे] ॥

तत्पुरुषो । उत्तरेषु केषु चियोगेष्वन्यथासिद्धिं दृष्ट्वा पृच्छति—किमर्थमिति। शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमन्यथासिद्धमपि तावत्प्रयोजनमाह । पश्चात्त्वनन्यथासिद्धं दर्शयिष्यति । नहीति । अनादिरत्र[3] संज्ञा गृह्यते न त्विदानीन्तनीति भावः। नहीति।

उ.]अव्ययत्वादिति।अव्ययत्वेनाऽसङ्ख्यत्वादित्यर्थः।सत्यपि वेति। 'नाव्ययीभावाद् 'तृतीयासप्तम्यो'रित्याद्यारम्भादसङ्ख्यत्वमव्ययीभावातिरिक्ताऽव्ययविषयमिति भावः।

अथेति।अर्थस्यैकवत्त्वान्नित्यबहुवचनान्तस्याप्युपदशशब्दस्यैकवचनान्तत्वसम्पत्तावपि पाणिपादस्येति षष्ठ्यन्तसमभिव्याहारे उपदशस्येति अम्भावमनापन्ना षष्ठी श्रूयेतेति भावः। वस्तुतो नियमे मानाऽभावेनोभयत्राप्युभयानुप्रयोगः स्यात् । तथा चेतरेतरयोगे 'उपदशं पाणिपादा'इत्यपि स्यादिति भाष्यार्थः।एकवचनस्य त्विति। तावतैव 'नाव्ययीभावा'दित्याद्युपपन्नं न सङ्ख्यासम्बन्धज्ञापकमिति भावः । पञ्चमीतृतीयासप्तमीग्रहणं तु स्पष्टार्थमेव । पूर्वाचार्यानुरोधाद्वा । तदनुरोधफलं च तेषां प्रमादबोधनं क्वचित् , स्वकृतेः प्रामाण्याऽबोधनं क्वचिदिति बोध्यम्। नन्वव्ययार्थे सङ्ख्याया अभावादेकार्थं इत्यनुपपन्नमत आह—अभेदैकत्वेति । तथा च भेदसहचरितद्वित्वाद्यभावरूपमैकार्थ्यं समीपप्रधानाऽव्ययीभावस्येत्यर्थः। एतेन समासे विशेष्यांशेऽपि अन्तर्वर्तिसङ्ख्याया अभानं सूचितम्।बहुवचनादि त्वेकशेषेणेति बोध्यम्॥

तत्पुरुषोऽनञ् । इदानीन्तनसंज्ञायामतत्पुरुषादेरपि सम्भवादाह—अनादि-

१ 'प्रयोगे' । २ 'व्ययानां' । ३ 'दसङ्ख्यत्वाद्बहुवचनं' । ४ 'त्वत्र' । ५ 'भाष्यम्'।

उत्तरार्थं तर्हि । 'उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासाया'मिति वक्ष्यति, तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति॥एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। न हि तदाद्याचिख्यासायामुपज्ञोपक्रमान्तोऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वाऽस्ति ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि । 'छाया बाहुल्ये' इति वक्ष्यति,तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । नहि छायान्तो बाहुल्येऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वाऽस्ति ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि । 'सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा' 'अशाला चे'ति वक्ष्यति, तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । नहि सभान्तोऽशालायामतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वाऽस्ति॥ इदं तर्हि 'विभाषा सेनासुरे'ति वक्ष्यति, तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति ॥ तत्पुरुष इति किमर्थम् ?॥ दृढसेनो राजा ॥ अनञिति किमर्थम् ?॥ असेना ॥ [३]कर्मधारय इति किमर्थम् ?॥ परमसेना। [उत्तमसेना]॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २।४।२६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?॥द्वन्द्वोऽयमुभयपदार्थप्रधानस्तत्र कदाचित्पूर्वपदस्य

प्र.]षष्ठीतत्पुरुषाद्विना तदादित्वाऽसंप्रत्ययः।नहि च्छायान्त इति । पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्यम् , न च षष्ठीतत्पुरुषाद्विना बाहुल्यं गम्यते । नहि सभान्त इति । अशालेति वचनात्सङ्घातवचनः सभाशब्दो ग्राह्यो, न च समूहिभिर्विना समूहोपपत्तिरिति षष्ठीतत्पुरुषस्यैव ग्रहणमिति भावः । इदं तर्हीति । अत्र तु प्रदेशे मन्दबुद्ध्यनुग्रहायाऽधिकारः कृतः॥ [तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः] ॥

परवत् । द्वन्द्वापेक्षया किमिदं विध्यर्थम् , आहोस्विन्नियमार्थम् । तथा—किं षष्ठीनिर्देशेन समासार्थस्य लिङ्गाऽतिदेशः, अथ सप्तम्याश्रयेण पूर्वपदस्येति संशयानः पृच्छति—किमर्थमिति । द्वन्द्वोयमिति । षष्ठीनिर्देशो नियमश्चेति भावः ।

उ.]रिति। अत्रेति। शास्त्रे।शास्त्रस्याऽनादित्वादिति भावः। न च समूहिभिरिति । तदंशे नित्यसाकाङ्क्षत्वादिति भावः ॥ [तत्पुरुषोऽनञ्] ॥

परवल्लिङ्गं । तत्पुरुषे विधित्वेन चारितार्थ्यसम्भवादाह—द्वन्द्वेति । विध्यर्थमिति । 'अवयवार्थातिरिक्तः समुदायोऽलिङ्गो वा'इति पक्षे इदम् । नियमार्थमिति । 'उद्भूतावयवभेदः समूहः समासार्थः । स चावयवार्थलिङ्गेनैव लिङ्गवा'निति पक्षे इदम् । इदं पक्षद्वयं षष्ठ्यन्तत्वपक्षे । सप्तम्यन्तत्वे तु विध्यर्थत्वमेवेति बोध्यम् । इदं द्वन्द्वांशे न समाहारविषयं, तस्य विशिष्य नपुंसकत्वविधानात् । किन्तु इतरेतरयोगविषयम् । षष्ठीति। 'द्वन्द्वतत्पुरुषयो'रित्यत्राऽयं सन्देहः । तत्र

---

१ वार्त्तिकमिदं, भाष्यमित्यन्ये। २ 'नैतदस्ति प्रयो'। ३ 'कर्मधा'। ४ 'र्थाऽलिङ्गो वे'ति'।

यल्लिङ्गं तत्समासस्याऽपि स्यात्, कदाचिदुत्तरपदस्य; इष्यते च परस्य यल्लिङ्गं तत्समासस्य यथा स्यादिति, तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयो'रिति । एवमर्थमिदमुच्यते॥ तत्पुरुषश्चापि कः प्रयोजयति ?॥ यः पूर्वपदार्थप्रधान एकदेशिसमासः—अर्द्धपिप्पलीति ॥ यो ह्युत्तरपदार्थप्रधानः, दैवकृतं तस्य परवल्लिङ्गम् ॥*॥ परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चेत्प्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधः ॥*॥ परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चेत्प्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ [प्राप्ते] प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । [आपन्न] आपन्नो जीविकामापन्नजीविकः ॥ अलंपूर्वे—अलं जीविकायै अलंजीविकः ॥ गतिसमासे—निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः ॥ ॥*॥पूर्वपदस्य च॥*॥पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । मयूरीकुक्कुटौ॥ यदि

प्र.]तत्राऽवयवार्थव्यतिरिक्तः समुदायार्थो नास्तीत्युभयपदार्थप्रधान इत्यनेन दर्शितं भवति। तत्र यदाऽपेक्षितपरस्परौ विरुद्धलिङ्गाववयवार्थावेव समुदायार्थस्तदा पर्यायेण लिङ्गद्वयप्रसङ्गे नियमार्थमिदं संपद्यते । यद्येवं परस्यैव संबन्धि लिङ्गं क्रियते इति सादृश्याऽभावाद्वतिनिर्देशो नोपपद्यते । नैष दोषः । केवलाऽकेवलावस्थाभेदाश्रयेण भेदमाश्रित्य वतिनिर्देशः कृतः ।

तत्पुरुषापेक्षया विध्यर्थत्वं दर्शयितुमाह—तत्पुरुषश्चापीति।दैवकृतमिति।अयत्नसिद्धमित्यर्थः।पूर्वपदस्य चेति । सप्तमीनिर्देशाश्रयेण दोषोद्भावनम् । तत्र ह्ययमर्थो भवति—'द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्परं तद्वल्लिङ्गं भवति'। तत्र कार्यिणोऽनुपादानात्परशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वात्तदाक्षिप्तं पूर्वपदमेव कार्यभाक् प्राप्नोति। तत्र 'मयूरीकुक्कुटा'विति पूर्वपदस्य पुंस्त्वातिदेशो स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिप्रसङ्गः । कुक्कुटमयूर्यावित्यत्र स्त्री-

उ.]षष्ठीपक्षे उद्भूतावयवभेदसमुदायस्य समासार्थत्वादवयवभेदकृतवचनवत्तन्निमित्तानेकलिङ्गप्राप्तौ नियममोऽयमित्याह—नियमश्चेतीति।समुदायार्थो नास्तीति । उद्भूतावयवभेदस्य तस्य द्वन्द्वार्थतया नाऽवयवार्थादत्यन्तातिरिक्तः स इत्यर्थः।'अपेक्षितपरस्परा'वित्यनेन समूहरूपता समासार्थस्योक्ता,'विरुद्धलिङ्गावयवार्था'वित्यनेनोद्भूतावयवभेदता तस्य सूचिता। स चावयवसङ्ख्यावदवयवलिङ्गग्राहीति मते नियमार्थत्वमुक्तम् । पर्यायेणेति । विरुद्धलिङ्गावयवद्वन्द्वस्थले इत्यर्थः। यद्येवमिति। परस्यैव लिङ्गं न पूर्वस्येत्यर्थाद्वतिर्नोपपद्यत इति भावः । केवलाऽकेवलेति । समस्ताऽसमस्तेत्यर्थः । भाष्ये—दैवकृतमिति । उपमितसमासः समानलिङ्गपदयोरेवेति तत्रापि न दोष इति भावः । सप्तमीति । अवयवषष्ठ्यभिप्रायेणेत्यन्ये । स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तीति । अतिदेशविरुद्धत्वात्स्वाश्रयस्यापि निवृत्तिरित्यर्थः। अतिदिश्यमानधर्मप्रयुक्त-

१'परस्य लिङ्गं'। २ 'स्यापि'।३ क्वचिन्न । ४ लुप्तं स्यात् । ५'सेषु'।६'तदाऽपि'।

पुनर्यथाजातीयकं परस्य लिङ्गं तथाजातीयकं समासादन्यदतिदिश्यते ॥

॥*॥समासादन्यल्लिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टाब्लुग्वचनम्॥*॥समासादन्यल्लिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टापो लुग्वक्तव्यः। अश्ववडवौ॥*॥निपातनात्सिद्धम्॥*॥ निपातनात्सिद्धमेतत् ॥ किं निपातनम् ?॥ 'अश्ववडवपूर्वापरे'ति ॥*॥ उपसर्जनह्रस्वत्वं वा ॥*॥ अथ वोपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं भविष्यति ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति 'कुक्कुटमयूर्या'विति[3] ॥ अस्तु ॥*॥परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ

प्र.]प्रत्ययप्रसङ्गः। तथाऽर्द्धपिप्पलीत्यादावपीति प्रतिषेध उच्यते। पूर्वपदप्रतिषेधे च कृते सामर्थ्याद्द्वन्द्वतत्पुरुषयोरेव कार्यित्वं संपद्यते। यदि पुनरिति। षष्ठीनिर्देशो व्यतिरिक्तसमुदायदर्शनं चाश्रीयते। व्यतिरिक्तसमुदायपक्षे हि मुख्यसादृश्योपपत्तिरिति भावः। समासादन्यदिति। समासार्थलिङ्गमुपचारात्समासशब्देनोच्यते। तेनोत्तरपदार्थलिङ्गसदृशं समासार्थस्य स्वलिङ्गबाधनाय लिङ्गान्तरमतिदिश्यते इत्युक्तं भवति। अश्ववडवाविति। परवल्लिङ्गे प्राप्ते 'पूर्ववदश्ववडवा'विति पूर्वपदार्थलिङ्गसदृशं पुँल्लिङ्गं समासार्थस्य विधीयते न तूत्तरपदार्थस्येति स्त्रीत्वस्याऽनिवर्त्तनाट्टापः श्रवणे प्राप्ते लुग्वक्तव्यः। निपातनादिति। टाब्निवृत्त्या रूपमेतदित्यर्थः। 'पूर्ववदश्ववडवा'विति निपातनमाश्रयितुं न युज्यते,वचनान्तरे पूर्वपदलिङ्गातिदेशाऽप्रसङ्गादश्ववडवानश्ववडवैरिति मत्वा पृच्छति–किं निपातनमिति। अश्ववडवपूर्वापरेति। 'अश्ववडवापूर्वापरे'ति वक्तव्ये टापोऽनुच्चारणं निपातनमित्यश्ववडवयोर्द्वन्द्वे टाब्निवर्त्यते। उपसर्जनह्रस्वत्वमिति। 'अनेक'मिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात्समुदायार्थे चाऽवयवार्थस्य गुणभावादुपसर्जनत्वमिति भावः।इहापीति।ततश्च 'कुक्कुटमयूरी' इति प्राप्नोति।

उ.]कार्यविशेषमप्याह–कुक्कुटेति । नन्वेवं सूत्रवैयर्थ्यमत आह—पूर्वपदप्रतिषेधे चेति। व्यतिरिक्तसमुदायेति। तथा च परपदार्थलिङ्गसदृशं लिङ्गं समुदायरूपार्थस्येत्यर्थाद्वत्युपपत्तिरिति भावः। समासात्त्वत एव लिङ्गस्याऽन्यत्वाद्व्यर्थं विशेषणं, समासस्यातिदिश्यत इति च वक्तुं युक्तमत आह–समासार्थेति। स्वलिङ्गबाधनायेति। स्वलिङ्गं च नपुंसकमित्यभिमानः। यदि तु वनं सेना सङ्घ इतिवत्तस्यानेकलिङ्गत्वं तदाऽत्रापि पक्षे नियमार्थत्वमेवेति बोध्यम्। वचनान्तरे इति। द्विवचनविषयमेवं निपातनं स्यात्, तत्साहचर्याल्लिङ्गातिदेशोपि तत्रैव स्यादित्यभिमानः। समुदायार्थे चेति। इतरेतरयोगेऽपि उद्भूतावयवभेदः समुदाय एव समासार्थ इति भावः। कुक्कुटमयूरी इति। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं ह्रस्वत्वे कृते दीर्घादितिनिषेधानवतारात्पूर्वसवर्णदीर्घापत्तिरिति भावः। 'द्वन्द्वे ने'ति निषेधे त्वश्ववडवेत्यत्रापि तदनापत्तिरिति तात्पर्यम्। तस्यानुपसर्जनत्वादिति। समुदायात्तस्याऽतिदेशादित्यर्थः।

१ क्वचिन्न। २ 'सवति'। ३इतिः क्वचिन्न। ३ 'विषयत्वेन निपातनस्य तत्साह'।

॥*॥'परवल्लिङ्ग'मिति शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते। तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वम्, आतिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति ॥ इदं तर्हि—दत्ता च कारीषगन्ध्या च दत्ताकारीषगन्ध्ये । दत्ता च गार्ग्यायणी च दत्तागार्ग्यायण्यौ । द्वौ ष्यङौ द्वौ ष्फौ च प्राप्नुतः ॥ स्ताम् । पुंवद्भावेनैकस्य निवृत्तिर्भविष्यति ॥ इदं तर्हि दत्ता च युवतिश्च दत्तायुवती । द्वौ तिशब्दौ प्राप्नुतः ॥ तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं 'शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते' इति ॥ ननु चोक्तं 'समासादन्यल्लिङ्गमिति चेद् अश्ववडवयोष्टाब्लुग्वचन'मिति ॥ परिहृतमेतत् 'निपातनात्सिद्ध'मिति ॥

अथ वा नैवं विज्ञायते परस्यैव परवदिति ॥ कथं तर्हि ? ॥ परस्येवं

प्र.]शब्दशब्दार्थाविति । लिङ्गशब्देन लिङ्गाभिधायी प्रत्ययोऽर्थश्च तन्त्रेणैकशेषेण वोच्यत इत्यर्थः । आतिदेशिकस्य श्रवणमिति । तस्याऽनुपसर्जनत्वात्तदन्तस्य चाऽप्रातिपदिकत्वाद्ध्रस्वत्वाऽभावात्। द्वौ ष्यङाविति। तत्र 'यस्येति चे'त्याकारलोपे कृते द्वौ यकारौ श्रूयेयाताम् । 'हलो यमा'मिति विकल्पितो लोपः । यद्यपि 'यणो मय' इति द्विर्वचनेनाऽत्र भाव्यं तथापि पक्षे यकारत्रयश्रवणप्रसङ्गः।पुंवद्भावेनेति। 'भस्याढे तद्धित' इत्यनेनेति भावः । द्वौ तिशब्दाविति । अत्र ह्यभत्वान्नास्ति पुंवद्भावः। तस्मान्नैतदिति । उपसर्जनह्रस्वत्वं तु न भवति, अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद् अप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञाविधानात्सकलपदार्थप्रधानत्वाच्च द्वन्द्वस्य। व्यतिरिक्तसमुदायरूपद्वन्द्वार्थाभ्युपगमेप्यवयवानां कार्यसंवन्धात् फलतः प्राधान्यमेव । अथ वेति । नायं नियमः, किं तु विधिरित्यर्थः । परस्यैवेति । एवशब्दप्रयोगेण नियमं निषेधाय दर्शयति, न त्वेवार्थे वतिर्विहितः । यथा च नियमपक्षे वतिरुपपद्यते तथा पूर्वमेव प्रतिपादितम् । इह त्रीणि दर्शनानि—अवयवावेवाऽपेक्षितपरस्परौ

उ.]अत एव तदन्तस्याऽप्रातिपदिकत्वमपि बोध्यम्। अयं हेतुर्लिङ्गविशिष्टपरिभाषासत्त्वाच्चिन्त्यः । यकारत्रयश्रवणेति । न च पुनर्द्वित्वप्रवृत्त्या तदपि इष्टमेव, लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत्प्रवृत्त्या पुनर्द्वित्वाऽप्रवृत्तेरिति भावः । भस्याढ इति । ष्यङ्ष्फयोस्तद्धितत्वादिति भावः । अन्वर्थेति । अप्रधानस्यैव प्रथमानिर्दिष्टस्योपसर्जनसंज्ञाविधानादित्यर्थः । अवयवानां कार्यसम्बन्धादिति । व्यक्त्याकृत्योरिव समाहारसमाहारिणोरभेदेनेति भावः । अन्वर्थत्वाऽनङ्गीकारे तु ह्रस्वविधायके 'द्वन्द्वे' नेतिवचनकरणान्न दोष इति भावः । ननु तद्व्यतिरिक्त इति । अत्यन्तं व्यतिरिक्तः। व्यतिरिक्त एवेत्यर्थः । अत एवाऽपेक्षितपरस्पराविति सङ्गच्छते । तेन समूहरूपताऽवयवयोः सूच्यते । अतएव पक्षत्रये बोधाऽविशेषः । अन्यथा फलभेदः स्यात्। एतेनाऽयं कैयटः-साहित्यमितरेतरयोगे विशेषणमित्येवं पर इति

१ 'वतिदिश्यते' २ 'ष्यङौ च द्वौ'। ३ 'तस्मान्नैवं शक्यं'। ४ 'परस्येव'। ५ 'परस्यैव'।

परवदिति। यथाजातीयकं परस्य लिङ्गं तथाजातीयकं समासस्यातिदिश्यते॥

अथ पूर्वपदस्य न प्रतिषिध्यते, प्राप्तादिषु कथम्?॥

॥*॥ प्राप्तादिषु चैकदेशिग्रहणात्सिद्धम्॥*॥ [प्राप्तादिषु चैकदेशिग्रहणात्सिद्धम्]॥द्वन्द्वैकदेशिनो'रिति वक्ष्यामि॥ तदेकदेशिग्रहणं कर्तव्यम्?॥ न कर्तव्यम्। एकदेशिसमासो नारभ्यते॥कथमर्द्धपिप्पलीति?॥ समानाधिकरणं समासो[3] भविष्यति—अर्द्धं च सा पिप्पली च अर्द्धपिप्पलीति॥ न सिध्यति। परत्वात्षष्ठीसमासः प्राप्नोति॥ अद्य पुनरयमेकदेशिसमास .आरभ्यमाणः

प्र.]द्वन्द्वार्थो,न तु व्यतिरिक्तः समुदायोस्ति।अत्र दर्शने नियमार्थमिदम्।अवयवार्थव्यतिरिक्तो वा समुदायो द्वन्द्वार्थः, स चावयवलिङ्गेनैव लिङ्गवानित्यत्रापि दर्शने पर्यायेण लिङ्गप्राप्तौ वचनं नियमार्थं। यदा तु समुदायो द्वन्द्वार्थः स चाऽलिङ्ग इति दर्शनं तदा विध्यर्थमिदम्। अथ पूर्वपदस्येति। अतः पूर्वपदस्येत्यर्थः। एतेन मयूरीकुक्कुटाविति परिहृतं षष्ठ्याश्रयेण दर्शनत्रयेऽपि। मध्यमे तु दर्शने आश्रयभेदाश्रयेण परवदिति सादृश्याश्रयो वतिः। एकदेशिसमासो नारभ्यत इति। 'पूर्वापराधरे'ति योगत्रयं नारभ्यते। 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वस्ये'त्येतावच्च क्रियते सूत्रमित्यर्थः। अर्द्धं च सा पिप्पली चेति। अवयवे समुदायोपचारात्सामानाधिकरण्यं। तत्रोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्तदीयमेव लिङ्गं तत्पुरुषस्यापि भवतीति नार्थस्तत्पुरुषग्रहणेनेत्यर्थः। परत्वादिति। अयमर्थः—'नर्त्ते प्रयोजनादिष्टं मुख्यशब्दार्थलङ्घन'मिति भेदाश्रयणमेव परं मुख्यं प्रधानम्। ततश्च षष्ठी समास एव

उ.]वदन्तः परास्ताः। नियमार्थमिति। पर्यायेण लिङ्गद्वयप्राप्ताविति भावः। अवयवार्थव्यतिरिक्तो वेति। व्यतिरिक्त एवेत्यर्थः। स चावयवलिङ्गेनेति। अवयवसङ्ख्यया सङ्ख्यावानित्यपि बोध्यम्। स चालिङ्ग इति। उद्भूतावयवभेदत्वेऽपि तल्लिङ्गत्वे मानाऽभाव इति भावः। 'नपुंसकलिङ्ग' इति वक्तुमुचितम्। 'अथवे'त्यादि भाष्यं च 'यदि पुनर्यथाजातीय'मित्यादिनोक्तार्थस्यैवानुवादपरमिति बोध्यम्। 'यदि पुन'रित्यादिग्रन्थस्यापि विधिपरत्वात्। 'स्वलिङ्गबाधनाये'ति व्याचक्षतो पाध्यायेन विधित्वमुक्तप्रायमेव। अन्येतु 'यदि पुन'रितिभाष्यस्य 'समासस्ये'तिपदकर्त्तव्यतापरता, 'द्वन्द्वतत्पुरुषयो'रिति पदाऽऽवृत्तिपरता वा, 'अथवे'त्यादेश्च तत्प्रत्याख्यानपरतेति वदन्ति। अतः पूर्वपदस्येति। अप्राप्तेरित्यर्थः। आश्रयभेदादिति।समुदायरूपस्य केवलस्य चाश्रयस्य भेदादित्यर्थः। एषु द्वन्द्वविषयदर्शनत्रयेषु आद्य 'उभयपदार्थप्रधानः' इति भाष्यसंमत एव। विधित्वपरभाष्यसंमतोऽन्त्योपि। मध्ये तु पक्षे भाष्यानुग्रहश्चिन्त्यः। एकदेशिसमासानारम्भेऽपीह तत्पुरुषग्रहणे प्राप्तादिषु दोषस्तदवस्थोऽत आह—द्वन्द्वस्येत्येतावदिति। भेदविवक्षायां षष्ठीसमा-

१ लुप्तं स्यात्। २ 'नारभ्यते'। ३ 'धिकरणो भवि'। ४ 'व्याचक्षाणेनो'। ५ क्वचिन्न।

षष्ठीसमासं बाधते ॥ इष्यते च षष्ठीसमासोपि । तद्यथा 'अपूपार्द्धं मया भक्षितं' 'ग्रामार्द्धं मया लब्ध'मिति । एवं पिप्पल्यर्द्धमित्यपि भवितव्यम् ॥ कथमर्द्धपिप्पलीति ? ॥ समानाधिकरणो भविष्यति ॥ [परवल्लिङ्गम्] ॥

रात्राह्नाहाः पुंसि ॥ २।४।२९ ॥

॥*॥ अनुवाकादयः पुंसि ॥*॥ अनुवाकादयः पुंसि भाष्यन्त इति वक्तव्यम् । अनुवाकः । शंयुवाकः । सूक्तवाकः ॥ [रात्राह्नाहाः] ।

अपथं नपुंसकम् ॥ २।४।३० ॥

॥*॥ पुण्यसुदिनाभ्यामह्नो [नपुंसकत्वम्]॥*॥पुण्यसुदिनाभ्यामह्नो नपुंसकत्वं वक्तव्यम् । पुण्याहम् । सुदिनाहम् ॥*॥ पथः सङ्ख्याव्ययादेः ॥*॥

प्र.]प्राप्नोति,भिन्नविषयत्वात्तु शास्त्रापेक्षं परत्वमत्र न विवक्षितम्।समानाधिकरणो भविष्यतीति । एवमादिप्रयोगसिद्धिरेवोपचाराश्रयणस्य प्रयोजनम् । मुनिद्वयाच्च भाष्यकारः प्रमाणतरम् , अधिकलक्ष्यदर्शित्वात् । [परवल्लिङ्गं] ॥

रात्रा । अनुवाक इति। अनूच्यत इत्यनुवाकः। तत्र विशिष्टं वाक्यमभिधेयमिति नपुंसकत्वे प्राप्ते पुंल्लिङ्गविधिः । [रात्राह्नाहाः] ॥

अपथम् । पुण्याहमिति । 'रात्राह्नाहाः पुंसी'ति प्राप्ते वचनम् । सुदिनाहमिति । सुदिनशब्दोऽत्र प्रशंसामात्रवाची । तेन दिनाऽहःशब्दयोर्युगपदविरुद्धः प्रयोगः । दृश्यते च प्रशंसार्थस्य प्रयोगः–'सुदिनासु सभासु कार्यमेतत्प्रविचिन्वीत विशेषतः स्वयं चे'ति । चतुष्पथमिति षष्ठीतत्पुरुषः । समाहारद्विगौ

उ.]सस्य,अभेदे समानाधिकरणसमासस्येति विषयभेदात्परत्वादित्यनुपपन्नमत आह-अयमर्थ इति । एवंच परत्वादित्यस्योत्कृष्टत्वादित्यर्थ इति भावः । एवमादीति। भेदाश्रयणस्य मुख्यत्वेऽपीदृशप्रयोगसिद्ध्यर्थमेवोपचाराश्रयणमिति भावः । मुनिद्वयाच्चेति । एवं च सूत्रत्रयविषयेऽपि षष्ठीसमासस्य साधुत्वं, कर्मधारयस्य चेति भावः । 'पिप्पल्यर्द्ध'मित्यतीत्यपिना सूत्रत्रयोदाहरणसङ्ग्रहो बोध्यः ।

रात्राह्ना । अनुवाकादय इति । 'अनुवाको वाक्य'मिति प्रयोगसिद्धये इदमित्याह–तत्र विशिष्टमिति । [रात्राह्नाहाः] ॥

अपथं नपुंसकम् । उत्तरपदार्थप्राधान्यात्परवल्लिङ्गत्वाच्च सूत्रेणैव सिद्धमत आह–रात्राह्नाहा इति । 'पथः सङ्ख्ये'ति वार्तिके कृतसमासान्तपथशब्दस्यैव ग्रहणं, साहचर्यादिति बोध्यम् । तेनाऽतिपन्था इत्यादौ न दोषः । 'सत्पथ'इत्यादौ तु 'स्वतिभ्यामेवे'ति नियमात्समासान्तोऽस्त्येव । तदेव 'सङ्ख्याव्ययादे'रित्यस्य व्यावर्त्यमित्याहुः। पूर्वकालत्वादिति । सूत्रप्रत्याख्यानपरमेव वार्तिकमिति भावः।

१ क्वचिन्न। २ 'पथं सङ्ख्या'।३ इदं वार्तिकं क्वचिन्न। ४ 'प्राप्ते वचनं'।५'पथिन्'।

पथः[1] सङ्ख्याव्ययादेरिति वक्तव्यम् ॥ द्विपथं त्रिपथं चतुष्पथम्। उत्पथं विपथम् ॥*॥ द्विगुश्च ॥*॥ द्विगुश्च समासो नपुंसकलिङ्गो[2] भवतीति वक्तव्यम्। पञ्चगवं दशगवम् ॥*॥ अकारान्तोत्तरपदो[1] द्विगुः स्त्रियाम् ॥*॥ अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम्। पञ्चपूली दशपूली ॥*॥ वाऽऽवन्तः[1] ॥*॥ वाऽऽबन्तः स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम्। पञ्चखट्वी[3] पञ्च[3]खट्वम्। दशखट्वी[3] दशखट्वम्[3] ॥*॥ अनो[1] नलोपश्च[1] ॥*॥ अनो नलोपश्च वा च स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम्। पञ्चतक्षम्। पञ्चतक्षी।दशतक्षं दशतक्षी[3]।

प्र॰]तु 'द्विगुश्चे'ति सिद्धमेव नपुंसकत्वम्।उत्पथमिति। 'कुगतिप्रादय' इति तत्पुरुषः। अव्ययादित्वादपथशब्दस्य नपुंसकत्वे सिद्धे किं सूत्रेणेति चेत्,पूर्वकालत्वात्सूत्रस्य नायं दोषः। द्विगुश्च समास इति। 'स नपुंसक'मित्यस्यानन्तरं प्रक्रान्तो द्वन्द्व एव 'स' इत्यनेन परामृश्यते इति द्विगोरप्राप्तं नपुंसकत्वमिति वचनम्। यथा 'सामन्त्रित'मित्यत्र संबोधनप्रथमैव परामृश्यते। समाहारद्विगोश्चेह ग्रहणं, न तु तद्धितार्थद्विगोः। पञ्चगवमिति। यदा पञ्च गावः समाहृता इत्यत्रार्थे द्विगुस्तदोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्तदीयं लिङ्गं प्राप्नोति। यदा तु समूहोऽभिधेयस्तदा तस्य वनं सेना सङ्घ इत्यादिवदनियतलिङ्गत्वं प्राप्नोति वचनम्। पञ्चखट्वीति। टाप उपसर्जनह्रस्वत्वे कृते द्विगोरिति ङीप्। यदा तु समूहोऽभिधेयस्तदोपसर्जनह्रस्वत्वं सिद्ध्यति न तु समाह्रियमाणेऽभिधेये इति तत्रैव सूत्रे उक्तम्। 'पञ्चखट्व'मित्यत्राऽसत्युपसर्जनत्वे नपुंसकह्रस्वत्वं सिध्यति। उपसर्जनत्वे तु परत्वात्तदाश्रयं ह्रस्वत्वम्। अनो नलोपश्चेति। चशब्देन 'वा स्त्रियां भाष्यते' इति समुच्चीयते। नलोपस्तु नित्यमेव क्रियते। 'उत्तरपदत्वे चाऽपदादिविधा'विति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्पदत्वाऽभावाल्लोपो न प्राप्नोतीति वचनम्। पात्रादिभ्य इति। तादर्थ्ये

उ.]द्विगोरप्राप्तमिति। वस्तुतो व्यवहितद्विगुग्रहणस्य तत्र सम्बन्धबोधकमिदम्। सम्बोधनप्रथमैवेति। न प्रथमामात्रमित्यर्थः।समाहारद्विगोश्चेति। समूहसमूहिनोरत्यन्तभेदाऽभावात्स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वाद्व्याख्यानाच्च तस्यैव ग्रहणमिति भावः।

यदा पञ्च गाव इति। अयं पक्षस्तु तत्रैव भाष्ये दूषितः। चाऽर्थबोधकसमाहारपदेऽपि कर्मसाधनतापत्तौ बहूपप्लव इति चिन्त्यमेतत्।कृते इति। अन्यथाऽदन्तत्वाऽभावान्न स्यादिति भावः। न तु समाह्रियमाण इति। एवं च कर्मसाधनव्युत्पत्तिरसङ्गतेति तामवष्टभ्य स्त्रियां 'पञ्चखट्वे'त्यपि रूपमिति न वाच्यमिति बोध्यम्। परत्वादिति। यौगपद्याऽसंभवरूपविरोधाऽभावाच्चिन्त्यमिदम्। सन्नियोगशिष्टत्वे 'पञ्चतक्ष'मित्युदाहरणानुपपत्तिरत आह—चशब्देनेति। 'नलोपः प्राति-

---

१ क्वचिन्न दृश्यते। २ 'नपुंसकं भवतीति'। ३उदाहरणयोः पूर्वापरव्यत्ययः क्वचित्। ५ 'स्याम नवाम्' । ४ 'तदाश्रयं परत्वात्' ।

॥*॥ पात्रादिभ्यः¹ प्रतिषेधः ॥*॥ पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। पञ्चपात्रं द्विपात्रम् ॥ [अपथं नपुंसकम्] ॥

अर्द्धर्चाः पुंसि च ॥ २।४।३१ ॥

॥*॥ अर्द्धर्चादयः²॥*॥अर्द्धर्चादय इति वक्तव्यम् । अर्द्धर्चम् । अर्द्धर्चः । कार्षापणम् । कार्षापणः । कपर्यं कपार्यः। गोमयं गोमयः । सैरकं सरकः³ ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम्⁴ ॥*॥ बहुवचननिर्देशात्सिद्धम् ॥*॥ बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो गम्यते ॥ [अर्द्धर्चाः] ॥

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ २।४।३२ ॥

॥*॥ अन्वादेशे समानाधिकरणग्रहणम् ॥*॥ अन्वादेशे समानाधिकरणग्रहणं कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ ॥*॥ देवदत्तं भोजयेमं चेत्यप्रसङ्गार्थम् ॥*॥ इह मा भूत्—देवदत्तं भोजयेमं च यज्ञदत्तं भोजयेति । ॥*॥ अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रम्॥*॥अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रं द्रष्टव्यम् । तद्वेष्यं विजानीयादिदमा कथितमिदमेव यदाऽनुकथ्यत इति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वाऽन्वाचष्टे—अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रन्द्रष्टव्यमिति॥

अथ किमर्थमशादेशः क्रियते, न 'तृतीयादिषु' इत्येवोच्येत । तत्र टायामोसि चैनेन भवितव्यम्, अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः,

प्र.]चतुर्थीयम् । आकृतिगणश्च पात्रादिः । [अपथं नपुंसकम्] ॥

अर्द्धर्चाः। कार्षापणादिसङ्ग्रहायाह—अर्द्धर्चादय इति वक्तव्यमिति । बहुवचननिर्देशात्सिद्धमिति । साहचर्यादर्द्धर्चशब्देनान्येषामभिधानात् । [अर्द्धर्चाः]॥

इदमो । पश्चात्कथनमात्रमन्वादेशः प्रसिद्ध इति व्यधिकरणप्रसङ्गनिवारणायाह—अन्वादेशे इति । इमं चेति । एनादेशः प्राप्तो निवार्यते । अन्वादेशश्चेति। प्रत्यासत्त्येदमेव कथितं यदाऽनुकथ्यते तेनैव तदाऽन्वादेशो भवतीति भ्रान्तिनिवार-

उ.]पदिके'ति नलोपसिद्धिमाशङ्क्याह—उत्तरेति। तादर्थ्ये इति। पात्रान्तादिप्रयोगसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । अत एव वृद्धिसूत्रे सूत्रशब्दस्य पात्रादित्वे कैयटसंमतेऽपि न 'त्रिसूत्री'त्यादिप्रयोगविरोध इति बोध्यम् । [अपथं नपुंसकम्] ॥

इदमोऽन्वा । कथितानुकथनस्यान्वादेशत्वे वार्त्तिकानुत्थानादाह—पश्चादिति। तृतीयादौ विहितादेशस्य द्वितीयादावप्रसक्तेराह —एनादेश इति । सूत्रत्रयस्याप्यन्वादेशविषयत्वादित्यर्थः । एवं च समानाधिकरणग्रहणेन कथितानुकथनमेवान्वादेश इति बोध्यते । एवं चोत्तरवार्त्तिकं व्यर्थमत आह—प्रत्यासत्त्येति । तदे-

१ 'न पात्रादिभ्यः'।२ इदं क्वचिन्न । ३ 'सारकं सारकः'। 'सारं' 'सारः'।४ 'तत्तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः ? न कर्त्तव्यः' । ५ 'नुकथन' । ६ 'यदनु' । 'मैवाऽनु' ।

तत्रेद्रूपलोपे[1] कृते केवलमिदमोऽनुदात्तत्वमेव वक्तव्यम् ॥ अत उत्तरं पठति—
॥*॥ अशादेशवचनं[3] साकच्कार्थम् ॥*॥ अशादेशवचनं साकच्कार्थं क्रियते । साकच्कस्यापीदम[4] आदेशो यथा स्यात्—इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतमिति ॥

अथ किमर्थं शित्करणम् ? ॥*॥ शित्करणं सर्वादेशार्थम् ॥*॥ शित्करणं क्रियते । [किं प्रयोजनं ? ॥] ॥ 'सर्वादेशार्थम्' । शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्—इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतमिति। अक्रियमाणे हि शित्करणेऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत ॥
॥*॥ न वाऽन्त्यस्य विकारवचनानर्थक्यात् ॥*॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अन्त्यस्य विकारवचनानर्थक्यात्' । अकारस्याऽकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेणाऽपि शकारं सर्वादेशो भविष्यति ॥*॥ अर्थवत्त्वादेशप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ अर्थवत्त्वंकारस्याऽकारवचनम्॥ कोऽर्थः?॥ 'आदेशप्रतिषेधार्थम्' । येऽन्येऽकारस्यादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । तद्यथा—'मो राजि समः क्वा'विति मकारस्य मकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वाऽनुस्वारादयो बाध्यन्ते ॥*॥ तस्माच्छित्करणम् ॥*॥ तस्माच्छकारः कर्तव्यः ॥ न कर्तव्यः । प्रश्लिष्टनिर्देशोयम्—'अ—अ' इति । 'अनेकाल्शित्सर्वस्ये'ति सर्वादेशो

प्र.]णाय वार्त्तिकम्।तत्र समानाधिकरणग्रहणाच्छब्दान्तरेणेदमा वा कथितं यदाऽनुकथ्यते तेनैव तदाऽन्वादेशो भवति।द्वेष्यमिति।विपरीतत्वादनभिमतमेवेत्यर्थः।साकच्कार्थमिति । साकच्कस्येद्रूपलोपो नास्त्यक इत्यधिकारात् । नापि चेद्रूपलोपेनाऽऽभ्यामिति सिध्यति । अन्त्यस्येति । त्यदादित्वादकारस्येत्यर्थः । अ अ इति । समुदायाद्विभक्तिरर्थवत्त्वाद्भवति । ततोऽकारस्याऽपदान्तत्वादतो गुण इति पररूपं

उ.]वाऽऽह भाष्ये—तद्वेष्यमिति।तथा च स्वतात्पर्यं वार्त्तिककृता वार्त्तिकान्तरेण व्याख्यातमिति भावः । कथितमित्यस्याऽज्ञातं सत्कथितमित्यर्थः । तेनैतमातमित्यादौ नादेश इति बोध्यम् । नापि चेति । अभ्युपेत्यवादेनेदम् । भाष्ये—रात्रिरधीतेति । द्रव्यकर्मणोऽविवक्षितत्वात्कालकर्मणि क्तः । सम्बन्धस्याऽविवक्षणादत्यन्तसंयोगाऽविवक्षणाद्वा षष्ठ्यपवादः कालाध्वनोरिति द्वितीया न कृता । मकारस्यादेशे विकारवचनानर्थक्यानुपपत्तिरित्याह—त्यदादित्वादिति । परत्वात्त्यदाद्यत्वं मन्यते । भाष्ये—येऽन्ये इति । दीर्घत्वादयः पररूपं चेत्यर्थः । भाष्ये—अनुस्वारादय इति।'प्रशाम्झलयती'त्यादौ 'मो नो धातो'रिति नत्वाऽभाव आदिशब्दार्थः ।

१ 'द्रूपस्य'। २'दात्तत्वं' । ३ 'आदेशवच'। ४ 'स्यायमादेशो'।५ क्वचिन्न । ६ लुप्तं स्यात् । ७ 'नवाऽन्त्यवि' । ८ 'अर्थवदादेश' । ९ तुः क्वचिन्न । १० 'वचनप्रयो' । ११ 'मित्यादि' ।

भविष्यति ॥ अथ वा विचित्रास्तद्धितवृत्तयः । नान्वादेशेऽकजुत्पत्स्यते ॥

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ॥ २।४।३३ ॥

किमर्थं त्रतसोरनुदात्तत्वमुच्यते ? ॥ उदात्तौ मा भूतामिति ॥ नैत-दस्ति प्रयोजनम् । लित्स्वरे [कृते] निघाते एतदोऽनुदात्तत्वेन सिद्धम् ॥इद-मिह संप्रधार्यम्-अनुदात्तत्वं क्रियतां लित्स्वर इति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वाल्लित्स्वरः ॥ नित्यमनुदात्तत्वम् । कृतेऽपि लित्स्वरे प्राप्नोति, अकृतेपि ।

प्र.]क्रियते।तत्रादेशप्रवृत्तिकाले समुदायः-'अ-अ' इति प्रवर्तते।तत्रानेकाल्त्वात्सर्वादेशे प्रवृत्ते पररूपं प्रवर्तते । अथवेति—आदेशस्यैव प्रत्याख्यानं क्रियते । अनुदात्तत्व-मात्रमेव विधेयमित्यर्थः। नान्वादेश इति । महाविभाषाधिकाराद्व्यवस्थितविभाषा-विज्ञानात्। किंचाऽकचि कृतेऽनेन चाऽशादेशे कृतेऽज्ञाताद्यर्थगतिः प्रकरणाद्यधीना, तद्वरमनुत्पत्तिरेवाकचोऽस्तु। एवं ह्यादेशो न विधातव्यो भवति । [इदमोऽन्वा]॥

एतदः । अत्राऽत इत्यत्र त्रल्तसिलोः कृतयोः प्रकृतेर्लित्स्वरे कृते शेषनिघा-तेन प्रत्ययाऽनुदात्तत्वे सत्यशनुदात्तः करिष्यते।तत्रैतदस्त्रतसोरित्येतावत्सूत्रं कर्तव्य-मिति प्रश्नः-किमर्थमिति । उदात्ताविति । प्रत्ययस्वरेण । नित्यमिति । लित्स्वरस्त्वनुदात्तत्वे कृते न प्रवर्तते, अनुदात्तविधानसामर्थ्यात् । एतच्चोत्सर्गा-

उ.]अअ इति निर्देशे विपरीतं गौरवमत आह—समुदायादिति।तस्याः 'सुपां सुलु'-गिति लुक् । वस्तुतः सौत्रत्वाद्विभक्त्यनुत्पत्तिरेव वक्तुमुचिता । कृतैकादेशस्या-देशत्वे विवक्षिताऽसिद्धिरत आह—तत्रेति । कृतैकादेशनिर्देशसामर्थ्यादिति भावः। अत्र'न कर्तव्य'इत्यादिरेकदेश्युक्तिः,व्याख्यानसापेक्षत्वात्प्रक्रियागौरवाच्च शकारस्यैव लघुत्वात् । व्यवस्थितेति । अयमेव भाष्ये वैचित्र्यशब्दार्थ इति भावः । वस्तुतो 'अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासा' इत्यकर्त्तरि चेति सूत्रभाष्योक्तेरनभिधानाद-कज्नेत्येव भाष्यार्थः । किञ्चेति । निष्फलमप्यन्वादेशेऽकज्विधानमिति भावः । 'किंचे'त्याद्यपि चिन्त्यं, तदर्थे कुत्सितपदघटितस्याऽकच्घटितस्य वा साधुत्वेन तदु-त्पत्तिपूर्वकमादेशस्यैवावश्यकत्वात् । अनभिधाने तु नास्ति दोषः, कुत्सिताभ्यामा-भ्यामित्यर्थस्य वाक्यैकदेशन्यायेन बोधादित्याहुः । [इदमोऽन्वादेशे] ॥

एतदस्त्रतसो । तद्विनाऽपि सर्वानुदात्तत्वसिद्धिं दर्शयति—अत्रेति।अनेन भाष्ये-ऽग्रे—'लित्स्वरे'इत्यस्य 'प्रकृतेः प्रत्ययनिमित्तके'इत्यादिः,'निघाते' इत्यस्य 'प्रत्यय-स्ये'त्यादिः,'एतदोऽनुदात्तत्वेने'त्यत्र 'एत'दित्यस्या'ऽश इति शेषं' इति दर्शयति । अन्यथैतद आदेशेनापहारात्तस्यानुदात्तत्वाऽसंभव इति बोध्यम् । 'एतदनुदात्त-त्वेने'ति क्वचित्पाठः । तदाऽशनुदात्तत्वेनेत्यर्थः । येन नाप्राप्तिन्यायेनाऽशनुदात्त-

१'जुत्पद्यते'। २ क्वचिन्न। ३ 'एतदन्'। ४'ऽसिद्धेरत'। ५'लुगपदि'। ६'शेषं दर्श'।

तत्र नित्यत्वादनुदात्तत्वे कृते लिति पूर्वं[1] उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरः प्रसज्येत। तद्यथा—'गोष्पदप्रं वृष्टो देवः'—इत्यूलोपे कृते पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरो[2] भवति। तस्मात्त्रतसोरनुदात्तत्वं वक्तव्यम्॥ [एतदः]।

द्वितीयाटौस्स्वेनः॥ २।४।३४॥

कस्याऽयमेनो विधीयते। एतदः प्राप्नोति। इदमोऽपि त्विष्यते। तदिदमो ग्रहणं कर्तव्यम्॥ न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते॥ क्व प्रकृतम्?॥ 'इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादा'विति॥ यदि तदनुवर्तते, 'एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ[3]'विती'दमश्चे'तीदमोपि प्राप्नोति॥नैष दोषः। संबन्धमनुवर्तिष्यते। 'इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ'। एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ। इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादावश् भवति। ततो'द्वितीयाटौस्स्वेनः'। इदमः

प्र.]पवादभावमनपेक्ष्योक्तम्। लिति पूर्वं इति।औपश्लेषिकाधिकरणविवक्षायां सप्तमी। 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी'ति दिग्योगलक्षणपञ्चम्यभावः। प्रत्ययस्वरः प्रसज्येतेति। अपवादाऽप्रवृत्तावुत्सर्गस्यावश्यं प्रवर्तनात्। गोष्पदप्रमिति। 'वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्या'मितिर्णमुलूलोपौ सह विधीयेते, ततो लित्स्वराऽभावात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वे सति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाऽन्तोदात्तं पदं भवति।

द्वितीया। उभयोरादेशस्येष्टत्वादेतद एवानन्तर्यात्तत्प्रसङ्गात्पृच्छति—कस्येति। 'न कर्तव्य'मित्युत्तरम्। इदमोपीति। इदंशब्दाच्च त्रलो ह्रप्रत्ययेन बाधित-

उ.]त्वस्य लित्स्वरापवादत्वान्नित्यत्वोक्तिरसङ्गतेत्यत आह—एतच्चेति। भाष्ये—उदात्तभावी नास्तीति। अनुदात्तविधानसामर्थ्यादिति भावः। अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गप्रवृत्तेः कथं प्रत्ययस्वरोऽत आह—अपवादाप्रवृत्ताविति। णमुलूलोपाविति। 'पूरे'रिति शेषः। [एतदस्त्रतसोः]॥

द्वितीयाटौ। ननु 'इदमोऽपि त्विष्यत' इत्यनेन 'तदुपायः कः' इति प्रश्नस्य प्रतीयमानत्वात्तदुत्तरं वाच्यं,न तु 'इदमो ग्रहणं कर्त्तव्यं? न कर्त्तव्य'मिति विप्रतिपत्तिरुचिता, अग्रे विधिनिषेधयोरभावादत आह—न कर्त्तव्यमित्युत्तरमिति। एवंच नेयं विप्रतिपत्तिः, अपि तु सामान्याकारेण प्रतीयमानं प्रश्नं 'तदिदमो ग्रहणं कर्त्तव्य'मिति विशेषाकारेण कृत्वा तस्योत्तरमाहेत्यर्थः। इदंशब्दादिति। एतेनेदमस्त्रलोऽभावादेतद इत्यत्र तत्सम्बन्धाऽभाव इत्यपास्तम्। ह्रप्रत्ययेन—'इदमो ह[4]' इति विहितेन। तथा तसिल्विषयेऽपि इदम इशं बाधित्वाऽयमेव स्यात्। एकं ग्रहणञ्चेति। इदमस्तृतीयादौ एतदस्त्रतसोश्चाऽप्यनुदात्तो भवतीत्येवंरूपमित्यर्थः।

१ 'पूर्वम्'। २ इतः क्वचिन्न। ३ क्वचिन्न। ४ 'त्यूलोपणमुलो'। ५ 'मस्त्रतसो'।

एतदश्च । 'तृतीयादा'विति निवृत्तम् ॥ अथ वा मण्डूकगतयोऽधिकाराः[1]। तद्यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः[2] ॥ अथ वैकयोगः करिष्यते 'इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादावेतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ'। ततो 'द्वितीयाटौस्स्वेनः'। इदम एतदश्च। [तृतीयादा[3]विति निवृत्तम्]॥ अथ- वोभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे ॥*॥ एनदिति नपुंसकैकवचने ॥*॥ एनदिति नपुंसकैकवचने कर्त्तव्यम्[4] । कुण्डमानय प्रक्षालयैनत् , परिवर्तयैनत्॥ यद्ये- नत्क्रियते एनो न वक्तव्यः ॥ का रूपसिद्धिः—[अथो एनम्]अथो एने,अथो एनानीति ? ॥ त्यदाद्यत्वेन सिद्धम् ॥ यद्येवमेनश्रितको न सिध्यति, एन- च्छ्रितक इति प्राप्नोति ॥ "यथालक्षणमप्रयुक्ते" ॥ [द्वितीयाटौ] ॥

प्र.]स्यादेशविधानमेव सत्ताऽनुमानं स्यात्। मण्डूकगतय इति। इह केवलस्यादेश- स्योपादानादवश्याक्षेप्यः स्थानी, न तु पूर्वत्र, साक्षात्स्थानिनो निर्देशादिति भावः। अथवैकयोग इति । एकं ग्रहणकवाक्यमित्यर्थः । तदपेक्षिष्यामह इति । लौकिकोऽधिकारोऽपेक्षालक्षण आश्रीयते न तु शास्त्रीयः । अपेक्षा च लक्ष्यवशा- त्समुदायविषयैवेति भावः।एनदिति।यद्येनादेशः क्रियते तदाऽतोमित्यम्भावे सत्येन- मिति प्राप्नोति, एनदिति चेष्यते इति वार्तिकारम्भः।एनच्छ्रितक इति प्राप्नोतीति। 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधत' इति त्यदाद्यत्वमकृत्वा लुक् क्रियते। लुकि च कृते प्रत्ययलक्षणनिषेधात्त्यदाद्यत्वाऽभाव इति भावः।यथालक्षणमिति।यस्य प्रयोगो नोपलभ्यते तल्लक्षणानुसारेण संस्कर्तव्यम्। तत्र यदा 'न लुमताङ्गस्ये'त्यत्रा- ऽङ्गाधिकारो निर्दिश्यते तदा प्रत्ययलक्षणेनैनच्छ्रितक इति भाव्यम्।अथाऽनङ्गाधिकार- विहितमपि अङ्गकार्यं निषिध्यते तदाऽऽदेशाऽभावादेतच्छ्रितक इति भाव्यमित्याहुः।

उ.]एनो न वक्तव्य इति—भाष्ये। तथा च सूत्र एवैनद्वक्तव्यः,तकारोच्चारणसाम- र्थ्याच्च नपुंसके लुग्विषयेऽपि भविष्यति । तकारोच्चारणसामर्थ्यात्त्यदाद्यत्वबाधा- ऽपेक्षया क्लृप्तबाधस्य 'न लुमते'ति निषेधस्य बाध एवोचित इति भावः। नचैनद- स्त्यदाद्यत्वापवादत्वात्तत्र कृते त्यदाद्यत्वं दुर्लभम्, 'द्वितीये'त्यादिसप्तम्या 'आर्द्ध- धातुक' इति साहचर्येण विषयसप्तमीत्वेनापवादत्वस्यैवाऽभावात्। वस्तुतो'यद्येन'दि- त्यादिः पूर्वपक्ष्युक्तिरिति विषयसप्तम्यां मानाऽभावेनैनादेशः कार्य एवेति बोध्यम्। इत्याहुरिति। अत्राऽरुचिवीजं तु नपुंसकलुक्वीवाऽत्रापि लुकि सामर्थ्यादेन- दादेशप्रवृत्तिरङ्गाधिकाराऽनिर्देशेऽपि भविष्यतीति भाष्याशयः । बहिरङ्गत्वं तु न लुग्विषये दुर्बलतानियामकमिति दिक् । वस्तुतोऽप्रयुक्तत्वाल्लक्षणस्याऽयमविषय इति भाष्यार्थ इति बोध्यम् । [द्विंतीयाटौ] ॥

१इदं वार्त्तिकं स्यात्। २'अधिकारा भवन्ति'। ३ क्वचिन्न । ४ 'वक्तव्यं'। 'वक्तव्यः'।

आर्द्धधातुके ॥ २।४।३५ ॥

॥*॥ जग्ध्यादिष्वार्द्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्विधानम् ॥*॥ जग्ध्यादिष्वार्द्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्नार्द्धधातुके जग्ध्यादिभिर्भवितव्यम् ॥ किमतो यत्सति भवितव्यम् ? ॥*॥ तत्रोत्सर्गलक्षणप्रतिषेधः ॥*॥ तत्रोत्सर्गलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । भव्यं प्रवेयम् आख्येयमिति[1]। ण्यत्यवस्थितेऽनिष्टे प्रत्यय आदेशः स्यात्। ण्यतः श्रवणं प्रसज्येत॥नैष दोषः। ॥*॥सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रयः॥*॥ सामान्ये ह्याश्रीयमाणे विशेषो नाश्रितो भवति । तत्रार्द्धधातुकसामान्ये जग्ध्यादिष्वादेशेषु[2] कृतेषु यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति ॥*॥सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्याऽनाश्रय इति चेदुवर्णाऽकारान्तेभ्यो ण्यद्विधिप्रसङ्गः॥*॥सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाऽकारान्तेभ्यो ण्यत्प्राप्नोति। लव्यं पव्यमिति।आर्द्धधातुकसामान्ये गुणे कृते[4]ऽथि प्रत्ययसामान्ये च वान्तादेशे 'हलन्ता'दिति ण्यत्प्राप्नोति । इह च दित्स्यं धित्स्यम् । आर्द्धधातुकसामान्येऽकारलोपे कृते 'हलन्ता'दिति ण्यत्प्राप्नोति ॥*॥ पौर्वापर्याऽभावाच्च सामान्येनाऽनुपपत्तिः ॥*॥ पौर्वापर्याऽभावाच्च सामान्येन जग्धादीनामनुपपत्तिः । नहि सामान्येन पौर्वापर्यमस्ति ॥

प्र.] आर्द्ध । जग्ध्यादिष्विति । व्यक्तौ पदार्थे परसप्तम्यां सत्यां परस्मिन्व्यवस्थिते आर्द्धधातुके आदेशेन भाव्यम्।तत्र विशिष्टार्द्धधातुकाश्रयेषु जग्ध्यादिषु यद्यपि दोषाऽभावस्तथापि भूवीख्याञ्सु दोषः।तत्रेति।उत्सर्गशब्देन स्थानी विवक्षितः,आदेशेनाऽपवादेन बाध्यमानत्वात् । सामान्याश्रयत्वादिति । आकृतिपदार्थाश्रयेणोत्तरम्।जातिपक्षस्य दोषवत्तां प्रतिपादयितुमाह–उवर्णाकारान्तेभ्य इति । इदानीमाकृतिपक्षाश्रयणस्याऽसंभवमाह–पौर्वापर्याऽभावाच्चेति । सामान्यस्य व्यापकत्वान्नित्यत्वाच्च देशकालकृतं पौर्वापर्यं नास्ति । सप्तम्या चेह परत्वं प्रतिपादितम् ।

उ.]आर्द्धधातुके। व्यक्ताविति।परसप्तम्या उचिततया तत्पक्षस्यैवाश्रयणमुचितमिति भावः। तथापि भूवीति।अत एव जग्ध्यादिष्वि'त्युक्ताऽपि 'भव्य'मित्याद्येव भाष्ये उदाहृतम् ।वचेरप्युपलक्षणमेतत्। ण्यतो यदुत्सर्गत्वाऽभावादाह–उत्सर्गशब्देनेति। भाष्ये–ण्यतः श्रवणमिति। ण्यत्कार्यस्य वृद्ध्यादेरित्यर्थः।आकृतीति।एवं चार्द्धधातुकत्वजातिविषये आदेशा,नतु प्रत्यये परे इति भ्वाद्यादेशेषु कृतेषु पश्चाद्यदेव भविष्यतीति भावः। जातिपक्षस्येति।सर्वेषां निमित्तवाचकशब्दानां जातिपरत्वं स्यादित्यभिप्रायेण दोषदानमिति भावः । दित्स्यधित्स्ययोर्थति 'यतोऽनाव' इत्याद्युदात्तत्वम्, ण्यति'तित्स्वरित'मिति स्वरितत्वमिति भेदः ।व्यापकत्वादिति। सर्वदेशस्थाश्रयाश्रितत्वादिति भावः।तत्र व्यापकत्वाद्देशकृतं, नित्यत्वात्कालकृतमिति विभागः।सप्तम्या

१ क्वचिन्न । २ इदं भाष्यमित्यन्ये । ३ जग्ध्यादिषु वा मतः । ४ 'ऽपि'।

॥*॥ सिद्धं तु सार्वधातुके प्रतिषेधात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम्?॥ ['सार्वधातुके प्रतिषेधात्']। अविशेषेण जग्ध्यादीनुक्त्वा 'सार्वधातुकेने'-ति प्रतिषेधं वक्ष्यामि ॥ सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तं 'जग्ध्यादिष्वार्द्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्विधान'-मिति ॥ परिहृतमेतत्—'सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्याऽनाश्रय'इति ॥ ननु चोक्तं'सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्याऽनाश्रय इति चेदुवर्णाऽकारान्तेभ्यो ण्यद्विधिप्रसङ्ग'इति ॥ नैष दोषः। वक्ष्यति तत्राऽज्ग्रहणस्य प्रयोजनम्—'अजन्तभूतपूर्वमात्रादपि यथा स्या'दिति॥ यदप्युच्यते—'पौर्वापर्याऽभावाच्च सामान्येनानुपपत्ति'रिति। अर्थसिद्धिरेवैषा यत्सामान्येन पौर्वापर्यं नास्ति[3]। असति पौर्वापर्ये विषयसप्तमी विज्ञास्यते—'आर्द्धधातुके विषये[4]' इति। तत्राऽऽर्द्धधातुके विषये जग्ध्यादिषु कृतेषु यो यतः प्राप्नोति स ततो भविष्यति॥ अथ वा आर्द्धधातुकास्विति वक्ष्यामि ॥ कास्वार्द्धधातुकासु?॥

प्र.]तस्माद्व्यक्तिपक्षः परत्वोपपत्तय आश्रयणीयः। तत्र च भव्याद्यसिद्धिः। वक्ष्यति तत्रेति। हलन्ताण्ण्यतो विधानादज्ग्रहणमन्तरेणाप्यजन्तादेव यति सिद्धेऽज्ग्रहणं भूतपूर्वस्याऽप्यजन्तस्य परिग्रहार्थमित्यर्थः। अर्थसिद्धिरिति। एषैव प्रयोजनसंपत्तिरित्यर्थः। विषये इति। बुद्धिस्थ इत्यर्थः। अभिव्यङ्क्ष्यते अत्राऽऽर्द्धधातुकत्वमित्येवं बुद्ध्या निरूपित इति भावः। अथ वेति। व्यक्तिपक्षाश्रयणेऽपि न दोष इत्युक्तं भवति। नित्यानां भव्यादीनां शब्दानामनेन साधुत्वमात्रं प्रतिपाद्यते। तत्रार्द्धधातुकं विद्यते यासु ता भव्यादय आर्द्धधातुकावयवाः शब्दसंहतय आर्द्धधातुकशब्देनार्शआदित्वादच्प्रत्ययान्तेनोच्यन्ते। उक्तिष्विति। उच्यन्ते उच्चार्यन्त इत्युक्तयस्ता

उ.]चेहेति। तस्मिन्निति शास्त्रबलादत्र शास्त्रे विषयविषयसप्तम्यभावं मन्यते। भूतपूर्वस्येति। अङ्गत्वस्य विधानप्रतिबद्धतयाऽङ्गाधिकारे सामान्याश्रयत्वस्य वक्तुमशक्यतया 'ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणे'त्यादिपूर्वविप्रतिषेधवार्त्तिकभाष्येण अतो लोपादीनां स्थानिवत्त्वपरभाष्यविरोधेन चाऽस्य भाष्यस्य प्रौढिवादपरत्वमिति केचित्। वस्तुतो विषयसप्तम्यामपि परनिमित्तत्वं वक्तुं शक्यमिति न दोषः। अङ्गसंज्ञासूत्रेऽपि यस्माद्यस्य प्रत्ययस्य विधानं तस्मिन्विवक्षित एवाऽङ्गत्वविधानेऽपि न दोष इति भाष्याशयः। भाष्ये—असति पौर्वापर्य इति। न च व्यक्तिद्वारकं पौर्वापर्यम्, अतएव 'हलन्ताच्चे'ति सूत्रे व्यक्तिद्वारकं सामीप्यं कैयटेनोक्तम्, अतः कथमिदं भाष्यमिति वाच्यम्; तस्य कैयटस्य तत्रैव सूत्रेऽप्रयोजकत्वस्य मया बोधितत्वात्। परम्परासम्बन्धस्याऽसम्बन्धताया 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रे भाष्ये उक्तेः। आर्द्धधातुकावयवा इति। अत एवैषां यङ्लुगन्ते प्रयोगा नेत्याहुः। लुकि

१ लुप्तं स्यात्। २ 'वक्ष्यामीति'। ३ 'नास्तीति'। ४ 'आर्द्धधातुकविषये'। 'कविषय एवं तत्र'। ५ 'ण्यद्विधा'।

उक्तिषु युक्तिषु रूढिषु प्रतीतिषु श्रुतिषु संज्ञासु ॥ [आर्द्धधातुके] ॥

अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ २।४।३६ ॥

ल्यब्ग्रहणं किमर्थं न 'ति किती'त्येव सिद्धम् ? ॥ ल्यपि कृते न प्राप्नोति॥ इदमिह संप्रधार्यं—ल्यप् क्रियतामादेशः इति किमत्र कर्तव्यम् ?॥ परत्वाल्ल्यप् ॥ अन्तरङ्ग आदेशः ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यल्ल्यब्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधते' इति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ 'ल्यबादेश उपदेशिवद्वचनमनादिष्टार्थं बहिरङ्गलक्षणत्वा'दिति वक्ष्यति, तन्न वक्तव्यं भवति ॥

''जग्धिविधिर्ल्यपि यत्तदकस्मात्सिद्धमदस्ति कितीति विधानात् ॥

प्र.]एव शब्दैः संहतयः।अन्ये तु 'उच समवाये' इत्यस्य क्तिन्।युक्तिशब्दः संहतिपर्याय इत्याहुः । समवायो हि संहतिः । युक्तिष्विति । अर्थेन संबद्धास्वित्यर्थः । रूढिष्विति । परमार्थतो नित्यास्वित्यर्थः।प्रतीतिष्विति।अनेन नित्यत्वेऽपि व्यवहाराऽनित्यत्वं प्रतिपाद्यते । तदेव दर्शयति—श्रुतिष्विति । एवं भूतानामेव व्यवहारे श्रूयमाणत्वादित्यर्थः। संज्ञास्विति । बालव्युत्पत्तये प्रकृत्यादिविभागेन संज्ञायमानास्वित्यर्थः। ततश्च 'यस्य च भावेने'ति सप्तमी । 'आर्द्धधातुकासु संहतिषु व्युत्पाद्यमानासु अस्त्यादीनां भ्वादय आदेशा' इत्युक्तं भवति । [आर्द्धधातुके] ॥

अदो जग्धि। अन्तरङ्ग आदेश इति। तकारादिप्रत्ययमात्रापेक्षत्वात्। ल्यबादेशस्तु पूर्वपदापेक्षसमासाश्रयत्वाद्बहिरङ्गः । अनादिष्टार्थमिति । प्रधाय प्रस्थायेत्यादौ हित्वादिष्वकृतेष्वेव ल्यब्यथा स्यादित्यर्थः । कथं न प्राप्नोतीत्याह—बहिरङ्गलक्षणत्वादिति । अयमेवाऽर्थो व्याघ्रभूतिनाप्युक्त इत्याह—जग्धिविधिरिति । अकस्मादिति । निष्प्रयोजनमित्यर्थः । सिद्धमद इति । जग्धिविधानं सिद्धमि-

---

उ.]आर्द्धधातुकावयवत्वाऽभावात्।प्रतीतिष्विति।प्रयुज्यमानास्वित्यर्थः।'न केवले'ति सङ्केतात् प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय एव प्रयुज्यते । एवं च तस्य व्यावहारिकत्वादनित्यत्वं संपन्नमित्याह—व्यवहारेति । [आर्द्धधातुके] ॥

अदो जग्धि । तकारादिप्रत्ययमात्रेति । सूत्रे विषयसप्तमीति युक्तं वक्तुम् । भाष्ये—उपदेशिवद्वचनमिति । उपदेशी—क्त्वा, तद्वत् ल्यपो वचनं कार्यमित्यर्थः। भाविन्येव समासे क्त्वो ल्यबादेश इति भावः। अनादिष्टार्थम् । हित्वाद्यादेशाभावार्थमित्यर्थः । प्रधायेत्यादि । हित्वेत्यादिष्वनादिष्टेषु अकृतेषु यथा स्यादित्येषोऽनादिष्टार्थमित्यस्याऽर्थ इति भावः । हित्वादिष्विति । आदिना हित्वदत्त्वेत्त्वदीर्घत्वानि गृह्यन्ते । वार्त्तिके यदिति सामान्ये नपुंसकम् । 'जग्धि'रिति

---

१ 'यदयं ल्यब्ग्र'। २ समासेऽनञिति ७।१।३७ सूत्रे वक्ष्यति।
३ 'कर्त्तव्यं'। ४ शब्देति क्वचिन्न। ५ 'यत्त दिति क्वचित्पठ्यते'।

हिप्रभृतींस्तु सदा बहिरङ्गो ल्यब्भरतीति कृतं तदु विद्धि" ॥ १ ॥

एष एवार्थः—

"जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात्ति कितीति ल्यबुच्यते ॥

ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनम्" ॥ १ ॥

लुङ्सनोर्घस्लृ ॥ २।४।३७ ॥

॥*॥ घस्लृभावेऽच्युपसङ्ख्यानम् ॥*॥ घस्लृभावेऽच्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । प्रात्तीति प्रघसः [इति[१]] ॥ [लुङ्सनो]

हनो वध लिङि ॥ २।४।४२ ॥ लुङि च ॥ २।४।४३ ॥

किमयं वधिर्व्यञ्जनान्तः, आहोस्विददन्तः ?॥ किं चातः?॥यदि व्यञ्जनान्तः॥*॥ वधौ व्यञ्जनान्त उक्तम्॥*॥[वधौ[२] व्यञ्जनान्त उक्तम्] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'वध्यादेशे वृद्धितत्वप्रतिषेध इड्विधिश्चे'ति । अथाऽदन्तो न दोषो भवति ॥ यथा न दोषस्तथाऽस्तु ॥ [हनो वध] ॥

प्र.]त्यर्थः। ज्ञापनार्थं ल्यपि जग्धिविधानमित्याह—हिप्रभृतीनिति । ल्यब्भरतीति। ल्यबादेशो हरति—अपनयति । बाधत इत्यर्थः । तदु इति । 'उ'शब्दो निपातोऽवधारणार्थः । तद्विद्ध्येवेत्यर्थः। [अदो जग्धिर्ल्यप्ति] ॥

हनो वध । किमयमिति । किं कार्यार्थोऽकारोऽथोच्चारणार्थ इति प्रश्नः। वृद्धितत्वप्रतिषेध इति। 'अवधी'दित्यत्राऽतो हलादेर्लघोरिति हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोति। 'वधक' इति ण्वुलि वधादेशे औपसङ्ख्यानिके कृतेऽत उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति, सा 'जनिवध्योश्चे'ति प्रतिषिध्यते । स्थानिवद्भावात्तु तत्वं प्राप्तम्। इड्विधिश्चेति । 'अवधी'दित्यादावेकाच्त्वादिट्प्रतिषेधः प्राप्नोतीतीड्विधेयः। अदन्तत्वे त्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वृद्धितत्वाऽभावः। तत्वं त्वलोन्त्यस्य क्रियते । तत्राऽकारो लुप्तत्वात्स्थानी न भवति,धकारोपि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादन्त्यो न भवतीति तत्वाऽभावः । उपदेशेऽनेकाच्त्वाच्च प्रतिषेधाऽभावादिड्सिद्धिः । [हनोवध] ॥

उ.]यः स इत्यर्थः। अकस्मात्। न कस्माच्चित्प्रयोजनादित्यर्थः।अनर्थक इति भावः। कुतस्तत्राह—सिद्धमिति।'अद' इति सामान्ये नपुंसकम्। 'यतोऽत' इति च शेषः। एष एवार्थ इति । 'अन्येन निबद्ध' इति शेषः । मया निबध्यत इति वा ।

हनो वध । हलन्तलक्षणेति । हलन्तलक्षणायाः प्रतिप्रसवभूतेत्यर्थः । औपङ्ख्यानिके इति । 'बहुलं तणी'त्यनेनेति भावः । स्थानिवद्भावादिति । 'स्थानिवदादेश' इत्यनेन । अल्लोपस्येति । 'अचः परस्मि'न्नित्यनेन । एवञ्च 'जनिवध्योश्चे'ति सूत्रे वधिग्रहणं न कार्यमिति भावः । स्वतन्त्रो वधधातुस्तु नाऽस्त्येव, अत एव व्यञ्जनान्तेऽवधीदित्यदो 'वृद्धिप्रतिषेधो वक्तव्य' इति सम्

१ क्वचिन्न । २ अयमदन्त आहोस्विद्व्यञ्जनान्तः । ३ लुप्त स्यात् । ४ 'वधादेशे'।

इणो गा लुङि ॥ २।४।४५ ॥

॥*॥ इण्वदिकः ॥*॥ इण्वदिक इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—अध्यगात् । अध्यागाताम् । अध्यगुः ॥ [इणो गा] ॥

णौ गमिरबोधने ॥ २।४।४६ ॥

'इण्वदिक' इत्येव । अधिगमयति । अधिगमयतः । अधिगमयन्ति ॥

सनि च ॥ २।४।४७ ॥

'इण्वदिक' इत्येव । अधिजिगमिषति । अधिजिगमिषतः । अधिजिगमिषन्ति ॥ [सनि च] ॥

गाङ्लिटि ॥ २।४।४९ ॥

ङित्करणं किमर्थम् ? ॥*॥ गाङ्यनुबन्धकरणं विशेषणार्थम् ॥*॥ गाङ्यनुबन्धकरणं क्रियते॥[किं प्रयोजनं ?] ॥ 'विशेषणार्थम्' ॥ क्व विशेषणार्थेनार्थः?॥ 'गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङि'दिति। 'गाकुटादिभ्योऽञ्णिन्ङि'दितीयत्युच्यमाने इणादेशस्यापि प्रसज्येत ॥*॥ज्ञापकं वा सानुबन्धकस्यादेशवचन इत्कार्याभावस्य॥*॥ अथ वैतज्ज्ञापयत्याचार्यः—'सानुबन्धकस्यादेशे इत्कार्यं न भवती'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥*॥प्रयोजनं चक्षिङः ख्याञ् ॥*॥ [चक्षिङः ख्याञ्प्रयोजनम्—चख्यौ ख्यास्यतीति] ।'ङित'इत्यात्मनेपदं 'नित्यं

प्र.] गाङ्लिटि । स्थानिवद्भावात्सिद्धमात्मनेपदं मत्वाह—ङित्करणमिति । इणादेशस्यापीति । ततश्चाऽगासातां ग्रामौ देवदत्तेनेत्यादौ ङित्वादीत्वप्रसङ्गः । गाङ्कुटादिभ्य इति तूच्यमानेऽस्यैव ग्रहणं भवति,न तु गाङ्गतावित्यस्य। एतन्ङकारस्यात्मनेपदविधौ चरितार्थत्वादादेशेनाऽनन्यार्थङकारेण तुल्यताऽभावात्, ज्ञापकं वेति। सानुबन्धाद्यत्र षष्ठ्युच्चार्यते तत्राऽकृतायामेवेत्संज्ञायामादेशः प्रवर्तते, कृतायां वेत्संज्ञायां तन्निबन्धनानि कार्याणि न प्रवर्तन्त इति ज्ञापनार्थं ङकारोच्चारणमित्यर्थः ।

उ.]च्छते । अन्यथा तस्य वृद्धेर्दुर्वारत्वेन तदसङ्गतिः। लुप्तत्वात्तत्स्थानी न भवतीति । अतिदेशेनाऽऽहार्यबुद्धिसत्त्वेऽपि षष्ठ्यर्थस्योच्चारणरूपप्रसङ्गस्य वक्तुमशक्यत्वात् । उपदेश इति । वध्युपदेशे इत्यर्थः । उपदेशत्वावच्छेदेनैकाच्त्वस्य विवक्षणादिति भावः । [हनो वध] ॥

गाङ् लिटि । ङित्वादीत्वेति। घुमास्थेत्यनेनेति भावः। इणः परस्मैपदित्वेन लुङि 'गातिस्थे'ति सिचो लोपादातिदेशिकङित्वभाजोऽभावात्कर्मणि चिण्वदिडभावपक्षे उदाहृतम् । न तु गाङ्गताविति । तस्यापि ग्रहणे तु सामान्यग्रहणार्थमिति वदेन्नतु विशेषणार्थमितीति भावः । तुल्यताभावादिति । वस्तुतो भाष्य-

१ क्वचिन्न । २ 'शेषणार्थः । ३ लुप्तं स्यात् । ४ 'टादिभ्य इति'। ५ 'दिति ह्युच्य' । ६ ख्याञि । ७ 'इति नित्यमात्मने' ।

न भवति ॥*॥ लँटः शतृशानचौ॥*॥ लटःशतृशानचौ प्रयोजनं । पचमानो यजमान इति।'टित' इत्येत्त्वं न भवति॥*॥ युँवोरनाकौ ॥*॥ युवोरनाकौ च प्रयोजनम्।नन्दनः कारकः।नन्दना कारिकेति।उगिल्लक्षणौ ङीब्नुमौ न भवतः॥ ॥*॥ मेश्चाननुबन्धकस्याऽम्वचनम्॥*॥मेश्चाननुबन्धकस्याऽम्वक्तव्यः । अचिनवम् । अकरवम् । असुनवम् । अत्यल्पमिदमुच्यते–'मे'रिति[3]।'तिप्सिमिपा'मिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्–वेद वेत्थ ॥ अस्य ज्ञापकस्य सन्ति दोषाः। सन्ति प्रयोजनानि। सँमा दोषा भूयांसो वा । तस्मान्नार्थोऽनेनैं ज्ञापकेन ॥ कथं यानि प्रयोजनानि ? ॥ नैतानि सन्ति । इह तावत् 'चक्षिङः ख्या'ञिति । ञित्करणसामर्थ्याद्विभाषाऽऽत्मनेपदं भविष्यति ॥ 'लटः शतृ-

प्र.] शतृशानचाविति। सूत्रे सहनिर्दिष्टत्वादत्रापि सहोपादानम्।शानजेव त्वात्मनेपदत्वात्प्रयोजनम् । युवोरनाकाविति। भुज्युशंयूर्णायुप्रभृतिष्वादेशनिवारणायाऽनुनासिकोऽनुबन्धौ युवू सूत्रे निर्दिष्टौ । तत्रादेशप्रवृत्तावेतस्माज्ज्ञापकादुगित्कार्याऽप्रवृत्तिरिति ङीम्नुमोरभावः। ज्ञापकस्याऽतिव्याप्तिं दृष्ट्वाहँ–मेश्चेति। 'तस्थस्थमिपा'मित्यत्र मिब्ग्रहणमपनीय मिग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । तेन सानुबन्धः स्थानी न भवतीति पित्कार्यं प्रवर्तते । अचिनवमिति । पित्त्वात्ङित्त्वाऽभावाद्गुणो भवति। 'मा हि स्म चिनव'मिति चानुदात्तत्वम्। वार्तिककारस्याऽव्याप्तिमुद्भावयन्नाह–अत्यल्पमिति । णलादिविधौ तु तिप्सिपोः सानुबन्धकयोरनुपादानान्नाऽस्ति दोष इति चिन्त्यमेतत्। भूयांसो वेति । दोषवहुत्वारोपेण निन्दामाह । तस्मादिति । विशेषणार्थं तु ङित्करणं स्थितम् । विभाषात्मनेपदमिति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफले

उ.]प्रामाण्येन व्याख्यानादेवास्याऽग्रहणम्।अतएव'घटायोन्मीलित'मिति न्यायविरोधो न। सानुबन्धादिति । 'गाङ्कुटादिभ्य' इत्यत्र व्याख्यानादिङादेशस्यैव ग्रहणं भविष्यतीत्याशयेन ज्ञापकोपन्यासः । कृतार्थाश्चेति । 'अनल्विधा'विति प्रतिषेधस्तु 'स्थान्यलाश्रये कार्ये। अनुबन्धश्च लुप्तत्वात्स्थानिनि न संनिधीयत इत्यर्थः। भाष्ये–नन्दनेति । 'ल्युः कर्त्तरि पुंसी'त्यमरस्य प्रमादः । इति चाऽनुदात्तत्वमिति । पित्त्वादित्यर्थः । अणिनषेधाय माङ्, लँङर्थः–स्मः, निघातप्रतिषेधाय–हिः । चिन्त्यमेतदिति । वस्तुतस्तु 'परस्मैपदानां णलतुर्विदोलटो वे'त्यादौ यथासङ्ख्यनिर्वाहाय परस्मैपदानां क्रमेणोपस्थितये 'तिप्त'सित्यादिसूत्रस्थक्रमेणोपस्थितौ सानुबन्धकयोरेवोपस्थितिरिति भाष्याशयः । निन्दामाहेति । अन्यथा दोषाणामाधिक्याऽभावात्प्रकर्षप्रयोगोऽनुपपन्न इति भावः । 'स्वरितञित' इत्यत्र विकल्पवाचिनोऽनुपादानादाह–कर्त्रभीति । अनुनासिकयोरिति । युवोरिति

१ 'भवतीति' । २ क्वचिन्न । ३ 'मेरितीति' । ४ 'दोषाः समा' । ५ 'मत्वा' । ६ 'यां वेति' । ७ 'लुङर्थः' ।

ज्ञानचा'विति। वक्ष्यत्येतत्-'प्रकृतानामात्मनेपदानां टेरेत्वं भवती'ति॥'युवोरनाका'विति । वक्ष्यत्येतत्-'सिद्धं तु युवोरनुनासिकत्वा'दिति ॥ [गाङ्] ॥

चक्षिङः ख्याञ् ॥ २।४।५४ ॥

किमयं क्शादिः,[3]आहोस्वित्ख्यादिः ॥*॥ चक्षिङः क्शाञ्ख्याञौ[4] ॥*॥ चक्षिङः क्शाञ्ख्याञिति[5] क्शादिश्च[6] ख्यादिश्च ॥*॥ख्शादिर्वा ॥*॥ अथ वा ख्शादिर्भविष्यति ॥ केनेदानीं क्शादिर्भविष्यति?॥ चर्त्वेन ॥ अथ ख्यादिः कथम् ?॥*॥ असिद्धे शस्य यवचनं विभाषा ॥*॥ असिद्धे शस्य विभाषा यत्वं[9] वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥*॥ प्रयोजनं[10] सौप्रख्येऽवुञ्विधिः ॥*॥ सौप्रख्यं[11] इति योपधलक्षणो वुञ्विधिर्न भवति॥ सौप्रख्यीय[12][इति] । 'वृद्धाच्छ'

प्र.]आत्मनेपदं नान्यत्रेत्यर्थः। प्रकृतानामिति। 'तिप्तस्झी'त्यत्र यान्यात्मनेपदान्युपात्तानि तेषामित्यर्थः । सिद्धं त्विति । अनुनासिकयणोरेवादेशो नान्ययोरित्यर्थः। ततश्च स्थानिनोरेवोगित्त्वं नास्तीति कुतस्तदादेशयोरुगित्कार्यप्रसङ्गः ? ॥

चक्षिङः । लक्ष्ये रूपद्वयदर्शनादेकतराश्रयणे इतराऽसिद्धिप्रसङ्गात्पृच्छति-किमयमिति। असिद्ध इति । 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यधिकारे णत्वविधानानन्तरं शस्य यत्वं विभाषा वक्तव्यम् । तत्र यत्वस्य पूर्वत्राऽसिद्धत्वात्तन्निमित्तं कार्यं न प्रवर्तते, शकारनिमित्तं च प्रवर्तते। चर्त्वे तु कर्तव्ये यत्वं सिद्धमिति खस्य चर्त्वाऽभावादाख्यातेत्यादि सिध्यति । सौप्रख्ये वुञ्विधिरिति । अकारप्रश्लेषात्सौप्रख्यशब्दे वुञ्विधिर्न भवतीत्यर्थः । सुप्रचष्ट इति सुप्रख्यः । 'आतश्चोपसर्ग' इति कः । यत्वस्याऽसिद्धत्वात्सुप्रख्यस्य भाव इति योपधलक्षणवुञभावात्ष्यञ्भवतीति । तथा सुप्रख्येन निर्वृत्तो देशः सौप्रख्यस्तत्र भवः सौप्रख्यीय इति 'धन्वयोपधाद्वु'ञिति

उ.]विशेष्यम् । उगित्त्वं नास्तीति । उकारविशिष्टस्य स्थानिवत्त्वादिति भावः ॥

चक्षिङः ख्या । रूपद्वयेति । चक्शौ चख्याावितीत्यर्थः । भाष्ये-ख्यादिरिति । खकारयकारादिरित्यर्थः । एवं 'कशादिः' 'खशादि'रित्यपि ककारशकारादिः, खकारशकारादिरित्यर्थकम् । अकारप्रश्लेषादिति । वस्तुतस्तु तं विनापि 'मशका धूमप्रयोजन'मित्यादेरिव वुञ्विधिर्निवर्त्यत्वेन प्रयोजनमिति वार्तिकार्थः । अग्रिमवार्तिकाणामेवमेव व्याख्येयत्वात् । अस्य वार्तिकस्य भाष्येऽनुक्तमप्यर्थयोग्यतया संभाव्याऽऽह-ष्यञ्भवतीति। 'योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वु'ञिति प्राप्तवुञोऽभावे

१ 'दाना मेत्वं' । २ 'कशा'। ३ 'खया' । ४ 'ख्याञ्कशा' । 'कशा' । ५ 'चक्षिङः ख्याञ्कशादिः खयादिश्च' । 'चक्षिङः ख्याञिति क्शादिः ख्यादि' । ६ 'कशादिः'। ७ 'क्शा' । 'ख्या' । 'खशा'। ८ 'भवति' । ९ यत्वं भवति' । १० क्वचिन्न । ११ सौप्रख्येय । १२ सौप्रख्येय इति' ।

इति च्छे भवति ॥*॥ निष्ठानत्वमाख्याते ॥*॥ आख्यात इति निष्ठानत्वं न भवति ॥*॥ रुविधिः पुंख्याने ॥*॥ पुंख्यानमिति रुविधिर्न भवति ॥*॥ णत्वं पर्याख्याने ॥*॥ 'पर्याख्यान'मिति णत्वं न भवति ॥*॥ सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे ॥*॥नमः ख्यात्र इति सस्थानत्वं न भवति॥*॥वर्जने प्रतिषेधः ॥*॥ वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः । अवसंचक्ष्याः । परिसंचक्ष्याः ॥*॥असनयोश्च॥*॥ असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नृचक्षा रक्षः । विचक्षण इति ॥

॥*॥ बहुलं तणि ॥*॥ बहुलं तणीति वक्तव्यम्॥ किमिदं तणीति ? ॥ [तणीति]संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणम्॥ किं प्रयोजनम् ?॥*॥ अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम् ॥*॥ अन्न—अन्नम् ॥ वधक-वधकम् ॥ गात्र—गात्रं पश्य ॥ विचक्षण-विचक्षणः ॥ अजिर-अजिरे तिष्ठति । [चक्षिङः] ॥

प्र.]वुञभावे वृद्धाच्छो भवति। निष्ठानत्वमिति। 'न ध्याख्ये'ति तु प्रतिषेधः 'ख्या प्रकथन' इत्यस्यैव, प्रतिपदोक्तत्वात् । अस्य तु शस्य यत्वेन लाक्षणिकत्वादिति मन्यते । पुंख्यानमिति । 'पुमः खय्यम्पर' इति रुत्वं न भवति, यत्वस्याऽसिद्धत्वादम्परत्वाऽभावात्। णत्वमिति । 'ख्या प्रकथने' इत्यस्मादपि परस्य 'ध्रुख्योगाप्रख्याना'दिति निपातनाण्णत्वाऽभावः । सस्थानत्वमिति । जिह्वामूलीयस्येयं पूर्वाचार्यसंज्ञा।शर्परे विसर्जनीय इत्येवात्र भवति।नृचक्षा रक्ष इति प्रयोगश्छान्दसः। भाषायां तु नृचक्षो रक्ष इति भवति। विचक्षण इति। 'अनुदात्तेतश्च हलादे'रिति युच्।बहुलमिति।सर्वप्रकरणापेक्षमेतदुच्यते। 'अन्न'शब्दे जग्ध्यभावः।वधकमिति। ण्वुलि वधादेशः । गात्रमिति । इण औणादिके ष्ट्रनि गादेशः । विचक्षणे ख्याञ-

उ.]ब्राह्मणादित्वात्ष्यञिति भावः।लाक्षणिकत्वादिति। अस्य तत्राऽग्रहणे'आख्यान'मित्यपि स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थं खशादित्वमिति भावः । वस्तुतः स्वतन्त्रख्याधातोरार्द्धधातुके प्रयोगाऽभाव एवेष्टव्यः । अन्यथा तमादाय सौप्रख्यादौ वुञादि दुर्वारमेव स्यादित्यस्य खशादित्ववैयर्थ्यापत्तेः । न च पाक्षिकष्यञादिसिद्धिरेव फलम्, 'सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे' इति भाष्यस्य सर्वथाऽसङ्गतेः । जिह्वामूलीयस्य वैकल्पिकत्वेन विसर्गसिद्धेर्जिह्वामूलीयस्य दुर्वारत्वाच्च । एवं च 'न ध्याख्ये'त्यत्र तद्ग्रहणे फलाऽभावात्तदपि न कर्त्तव्यमेवेति भाष्याशयः । 'ख्याधातुरपि खशादि'रिति मिश्रोक्तं तु न युक्तं, भाष्यस्वारस्येनादेशस्यैव यत्वमिति लभात् । निपातनादिति । सौत्रप्रयोगस्यादेशेनोपपत्तेश्चिन्त्यमेतत् । णत्वेति । 'कृत्यच' इति प्राप्तिः। इयं-'जिह्वामूलीयत्व'मित्येषा । 'नृचक्षा' इति प्रयोगे रक्षोविशेषणत्वे नपुंसकत्वेन दीर्घानुपपत्तिरत आह—छान्दस इति।नन्वत्र विचक्षणशब्दादन्येषामुपयोगं न पश्याम

१'भवतीति'।वृद्धाच्छो भव'।२ 'ख्यानम्'।३ क्वचित्।४ तुल्यं स्यात्।५ 'सस्थानत्व'।

अजेर्व्यघञपोः ॥ २।४।५६ ॥

॥*॥ घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्-समजनं समज्येति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ?॥ न वक्तव्यम् । अपीत्येवं भविष्यति ॥ कथम् ? ॥ अपीति नेदं प्रत्ययग्रहणम् ॥ किं तर्हि ? ॥ प्रत्याहारग्रहणम् ॥ क सन्निविष्टानां प्रत्याहारः ? ॥ अपोऽकारात्प्रभृत्या क्यपः पकारात् ॥ यदि प्रत्याहारग्रहणं संवीतिर्न सिध्यति ॥ एवं तर्हि नाऽर्थ उपसङ्ख्यानेन, नापि घञपोः प्रतिषेधेन । इदमस्ति 'चक्षिङः ख्याञ्' 'वा लिटी'ति । ततो वक्ष्यामि['अजेर्वी']। अजेर्वीभावो भवति वा । व्यवस्थितविभाषा चेति । तेनेह च भविष्यति-प्रवेता,प्रवेतुं,प्रवीतो रथः,संवीतिरिति।इह च न भविष्यति-समाजः उदाजः समजः उदजः, समजनम् ,उदजनं समज्येति। तत्रायमप्यर्थः-इदमपि सिद्धं भवति-प्राजितेति ॥ किंच भो इष्यत एतद्रूपम् ? ॥ बाढमिष्यते । एवं हि कश्चिद्वैयाकरण आह-'कोऽस्य रथस्य प्रवेते'ति ॥ सूत आह-'आयुष्मन्नहम् [अस्य रथस्य] प्राजिते'ति ॥ वैयाकरण आह-'अपशब्द' इति॥सूत आह-प्राप्तिज्ञो देवानांप्रियो, न त्विष्टिज्ञः, इष्यत एतद्रूप'मिति ॥ वैयाकरण आह 'अहो नु खल्वनेन दुरुतेन बाध्यामहे' इति॥सूत आह-'न खलु वेञः सूतः,

---

प्र.]भावः । अजिरे-वीभावाऽभावः। अजिरशिशिरेति निपातनमनपेक्ष्यैतदुक्तम्॥

अजेर्वी । इदमपीति । वलादावार्द्धधातुके विकल्पः सिध्यतीति भावः । सूत आहेति । प्रयोगदर्शनेन विकल्पं द्रढयति । प्राप्तिज्ञ इति । सौत्रीमेव प्राप्तिं भवाञ्जानाति न त्वाचार्याणामिष्टिमित्यर्थः । देवानांप्रिय इति । देवशब्दो मूर्खवाची । मूर्खाणाञ्च प्रिया मूर्खा एव भवन्ति । अथ वा सुखासक्ततया शास्त्रेऽनभियोगोऽनेन प्रतिपाद्यते । पराजितत्वादमर्षेणाह-अहो नु खल्विति। वेञ उत इति यद्रूपं साऽस्य संज्ञा । पूजायां च सुशब्द इति मत्वा कुत्साप्रतिपादनायाह-दुरुतेनेति । सूत आहेति । षू प्रेरण इत्यस्माद्बहुलवचनात्कर्तरि गत्यादिसूत्रे चकारस्याऽनुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्तमाने क्तः । रथवाहस्य रथप्रेरणात्सूत इति संज्ञा ।

उ.]इत्यत आह-सर्वप्रकरणेति।अनपेक्ष्येति।तेषां सूत्राणामाधुनिकत्वादनपेक्षेति भावः।

अजेर्व्यं । क्यप उपसङ्ख्यानमिति-भाष्ये । अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । वलादाविति । यद्यपि भाष्ये तृच्येव विकल्पो लभ्यते, तथापि 'पादस्य पदाज्याती'ति निर्देशेन'इह च न भविष्यति समाज' इत्यपि भाष्यस्योपलक्षणताया

---

१ 'घञपोः क्यपः' । २ 'त्येवं' । ३ 'नाप्यघञोः'। ४ क्वचिन्न । ५'वेति'। ६'भवति'।७'समाजः समजः उदाजः उदजः' पा०।८अहमायुष्मन्नस्य।९'आहो'।

सुवतेरेव सूतः। यदि सुवतेः कुत्सा प्रयोक्तव्या,—दुःसूतेनेति वक्तव्यम्॥ न तर्हीदानीमिदं 'वा या'विति वक्तव्यम्[1] ॥ वक्तव्यं च ॥ किं प्रयोजनम्?॥ नेयं विभाषा॥ किं तर्हि ?॥ आदेशोऽ[2]यं विधीयते। वेत्ययमादेशो भवत्यजेयौं परतः। वायुरिति ॥ [अजेर्व्यघञपोः] ॥

ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः ॥ २।४।५८ ॥

॥*॥ अ[3]णिञोर्लुकि तद्राजाद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानम् ॥*॥ अणिञोर्लुकि तद्राजाद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। बौधिः पिता,बौधिः पुत्रः। औदुम्बरिः पिता, औदुम्बरिः पुत्रः ॥ अपर आह ॥[*॥ अ[3]णिञोर्लुकि क्षत्रियगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानम् ॥*]॥ अणिञोर्लुकि क्षत्रियगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यमिति। जाबालिः पिता, जाबालिः पुत्रः॥ अपर आह—॥*॥ अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्या[3]नम् ॥*॥ [अब्राह्मणगोत्रमाद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यमिति]॥ किं प्रयोजनम् ?॥ इदमपि सिद्धं भवति भाण्डिजङ्घिः पिता, भाण्डिजङ्घिः पुत्रः। कार्णखरकिः पिता, कार्णखे[3]रकिः पुत्रः॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥२।४।१॥

प्र.] वायुरिति। यजिमनीति बाहुलकाद्युचि रूपम्। [अजेर्व्यघञपोः] ॥

ण्यक्षत्रिया। तद्राजादिति। 'ते तद्राजा' इति तद्राजसंज्ञकप्रत्ययान्तात्परस्येत्यर्थः। बौधिरिति। बुधोदुम्बरशब्दाभ्यां साल्वावयवलक्षण इञ्। तदन्ताद्यूनि 'यञिञोश्चे'ति फक्। तस्य लुक्। जाबालिरिति। जबालस्यापत्यम्। 'अत इञ्'। स च तद्राजो न भवतीति द्वितीयं वचनमारब्धम्। तेनेञन्तात्फको लुक्।

अब्राह्मणगोत्रमात्रादिति। तेन वैश्यगोत्रादपि सिध्यति। व्यापकत्वाच्चेदमेव वचनं प्रमाणम्। भण्डिजङ्घकर्णखरकौ वैश्यौ। इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्।

उ.]आवश्यकत्वेनेदमपि तथैव,वृत्त्यादिप्रामाण्यादिति भावः।वर्त्तमाने क्त इति।तेन 'रथं सूत' इति न भवति। न तर्हीदानीं वायाविति वक्तव्यमिति। व्यवस्थितविभाषयैव यौ वीभावविकल्पस्य सिद्धत्वादिति भावः। वायुरिति। यदि वातेरुणि वायुः प्रकारान्तरेण सिध्यति, तर्हि घञप्क्यब्ग्रहणवदिदमपि व्यर्थमिति कश्चित्।

ण्यक्षत्रियार्ष। अत्रत्यवार्त्तिकानि अनणिञर्थानीत्याहुः। पैलादिदर्शनादिमानि सिद्धानीति वृत्तिः।इति भाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्। तद्राजस्य। ननु बहुत्ववदर्थप्रतिपादकतद्राजस्याऽनेन लुग्विधानात् 'प्रियाङ्ग

---

१ 'इदं वक्तव्यं वायाविति' । २ क्वचिन्न । ३ 'आदिः' ।

तद्राजस्य बहुषु तेनैवाऽस्त्रियाम् ॥ २।४।६२ ॥

॥*॥ तद्राजादीनां लुकि समासबहुत्वे प्रतिषेधः ॥*॥ तद्राजादीनां लुकि समासबहुत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रिय आङ्ग एषां त इमे प्रियाऽङ्गाः। प्रियो वाङ्ग एषां त इमे प्रियवाङ्गा इति॥ किमुच्यते 'समासबहुत्वे प्रतिषेध'इति, यदा 'तेनैव चेत्कृतं बहुत्व'मित्युच्यते, न चाऽत्र तेनैव कृतं बहुत्वम् ? ॥ भवति वै किंचित्—आचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्ति। तद्वा कर्तव्यम्—तेनैवे

प्र.] तद्राज। इह 'तेनैव'ग्रहणाद्बहुशब्देन बहुवचनमुच्यत इति लक्ष्यते। संज्ञानां चैकदेशपदप्रयोगो दृश्यते। यथा 'भीमसेनो' 'भीम' इति। अर्थग्रहणे तु 'तेनैवे'ति न वक्तव्यं, 'प्रियवाङ्गा' इत्यत्र बहुत्वे तद्राजस्य वृत्त्यभावाल्लुकः प्रसङ्गाऽभावात्। बहुवचनं तु 'पर'मिति लुक्प्रसङ्गे तन्निवृत्तये 'तेनैव'ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ 'अस्त्रिया'मिति तु प्रतिषेधो बहुवचनग्रहणेऽनुपपन्नः। 'आङ्ग्यः स्त्रिय' इत्यादौ स्त्रीप्रत्ययेन बहुवचनस्य व्यवधानाल्लुकः प्रसङ्गाऽभावात्। अर्थग्रहणे तु लुक्प्रसक्तोऽस्त्रियामिति निषिध्यते। तदेवं पक्षद्वयस्याऽपि लिङ्गदर्शनात्तद्गुणदोषनिरूपणाय विचारः क्रियते। तत्र पूर्वं प्रत्ययपक्षो विचार्यते। 'तद्राजादीना'मित्यादिशब्देन वक्ष्यमाणा लुग्भाजो गृह्यन्ते। समासबहुत्व इति। समासार्थबहुत्वे इत्यर्थः। न चात्रेति। अन्यपदार्थकृतत्वादत्र बहुत्वस्य। भवति वै किंचिदिति। एतावदेकं वाक्यम्। एवंविधं किंचिद्भवतीत्यर्थः। किं तदित्याह—आचार्या इति। सूत्रे क्रियमाणमपि कुर्वन्तीत्यर्थः। बहुवचनपक्षे सर्वथा वचनेनैव दोषो निराकार्य इति प्रतिपादनमस्योपन्यासस्य फलम्। प्रत्यय-

उ.] इत्यादावस्य प्राप्तिरेव नेत्यत आह—इहेति। बहुवचनशब्दस्य प्रत्ययविशेषे संकेतिततया बहुशब्देन तत्प्रतीतिः कथमत आह—संज्ञानां चेति। 'विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोप' इति वचनादिति भावः। प्रत्ययग्रहणपक्षे तद्राजाऽर्थेनैव कृतं यद्बहुत्वं तत्प्रतिपादके बहुवचने परत इत्यर्थः। तत्पदेन तद्राजपरामर्शिना तदर्थो लक्ष्यत इति बोध्यम्। अर्थग्रहणपक्षे बहुषु वर्त्तमानस्य तद्राजस्येत्यर्थः। प्रत्ययग्रहणपक्षस्य 'तेनैवे'ति लिङ्गमुक्त्वा अर्थग्रहणपक्षस्य लिङ्गमाह—अस्त्रियामिति। तत्र पूर्वमिति। निषेध्यत्वादिति भावः। 'प्रियवाङ्गा' इति समासस्यैकत्वादाह—समासार्थेति। तेनैव चेत्कृतं बहुत्वमिति भाष्ये। तन्मात्रार्थगतबहुत्वार्थके वचने परत इत्यर्थः। अन्येति। अन्यपदार्थश्च न तद्राजान्तमात्रार्थः, किन्तु समुदायार्थ इति भावः। एकवाक्यत्वाऽसम्भवादाह—एतावदिति। प्रश्नरूपार्थानुपपत्तेश्चुदेः क्रियामात्रे लक्षणेत्याशयेनाह—कुर्वन्तीत्यर्थ इति। सर्वथा वचनेनैवेति। अत्र पक्षे 'तेनैवे'त्यवश्यं कार्यमिति वार्त्तिकतात्पर्यमित्यर्थः। 'अबहुत्वे'

१ 'तेनैवत्कृतमिति' । २ 'वचनम्'

चेद्बहुत्वमिति, समासबहुत्वे वा प्रतिषेधो[1][वक्तव्य] इति॥*॥अबहुत्वे लुग्वचनम् ॥*॥ अबहुत्वे च[2] लुग्वक्तव्यः। अतिक्रान्तोऽङ्गानत्यङ्ग इति। बहुवचने परतो यस्तद्राज इत्येवं च[3] कृत्वा चोद्यते ॥ अथ किमर्थं पुनरिदं, न बहुवचन इत्येव सिद्धम्? ॥ न सिध्यति। बहुवचन इत्युच्यते, न चात्र बहुवचनं पश्यामः ॥ प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति ॥ 'न लुमता तस्मि'न्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः ॥ 'न लुमताऽङ्गस्ये'ति वक्ष्यामि ॥ नैवं शक्यम्। इह हि दोषः स्यात्—पञ्चभिर्गार्गीभिः क्रीतः पटः पञ्चगार्ग्यः,दश-

प्र.]पक्षे दोषोद्भावनेनाऽर्थग्रहणं स्थापयति—अबहुत्व इति।समासार्थस्याऽबहुत्वाद्बहुवचनपरत्वाऽभावेऽपि लुग्वक्तव्यः। प्रत्ययश्चेद्बहुत्व उत्पन्न इत्यर्थः। न बहुवचन इत्येवेति। शसमेवाश्रित्याऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं तद्राजस्य लुक्करिष्यत इति भावः।

न चात्रेति। अन्तरङ्गानपि विधी'न्सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रित्ययं लुक्'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'ति ज्ञापकादस्यैवाऽत्र संभवाद्बाधत इति भावः। न लुमताङ्गस्येति वक्ष्यामीति। यथास्थितमेव न्यासमेवं व्याख्यास्यामि,—'लुमता लुप्तो यः प्रत्ययस्तस्मिन्यदङ्गं तस्य यत्कार्यमङ्गाधिकारविहितमन्यद्वा तन्न भवति'। लुक् च प्रत्ययस्य कार्यम्, न समस्तस्याऽङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति। पञ्चभिरिति। क्रीतार्थस्याऽऽर्हीयस्य ठकोऽध्यर्द्धपूर्वेति लुक्। 'लुक्तद्धितलुकी'ति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्। तत्र प्रत्ययलक्षणेन भिसमाश्रित्य यञञोश्चेति लुक् प्राप्नोति। न हि यञ्लुक् अङ्गस्य कार्यमिति पञ्चगर्ग इति स्यात्। पञ्चगार्ग्य इति चेष्यत इत्यर्थः।

उ.]इत्यस्य बहुवचनपरत्वाऽभावे इत्यर्थ इत्याह—समासेति।सोर्बहुवचनत्वाऽभावादसङ्गतिमाशङ्क्याह—शसमेवेति। भाष्ये—न चात्रेति। लुका लुप्तत्वादिति भावः। अन्तरङ्गानपीति न्यायादिति तात्पर्यम्। नन्वन्तरङ्गानिति न्यायेनाऽस्यापि लुको ग्रहणेनेदमनुपपन्नमत आह—अस्यैवात्रेति। ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वादिति भावः। वस्तुतश्चिन्त्यमेतत्। 'एङ्ह्रस्वात्संबुद्धे'रित्यादिसूत्रस्थभाष्यविरोधादिति स्पष्टं शब्देन्दुशेखरे। अनेनाऽपि न्यायेन कार्यान्तरनिमित्तविनाशकलुक एतदपेक्षया प्राबल्यं बोध्यते, तत एव ज्ञापकादिति नायं लुक्—सुब्लुगपेक्षया बलवानिति तु भाष्याशयः। यथास्थितमेवेति। एवञ्चाऽनङ्गाधिकारविहितकार्ये प्रतिषेधाय वार्तिककृता न्यासान्तरमारब्धम्, तस्याऽर्थस्य सूत्रेणैव लाभे वार्तिकं न कार्यम्। सूत्रस्य च न प्राप्तिः, अङ्गोद्देश्यककार्याऽभावादिति भावः। न समस्तस्येति। न संपूर्णस्येत्यर्थः।इति चेष्यत इति।तस्मादङ्गस्य तदवयवस्य वा कार्ये निषेध इत्यर्थः। अस्त्रियामिति चात्रेति। एतदर्थमेवाऽस्त्रियामिति करणे तु गौरवमिति भावः। न च ङीलुकः स्थानिवत्त्वाद्बहुचनपरत्वाऽभावः। लुकि तन्निषेधाऽभावात्। गार्ग्यश्चेति। युगपदधिकरणवचनताया दूषितत्वादेकवचनान्तेन विग्रहः। अबहु-

१ क्वचिन्न। २ चः क्वचिन्न। ३ इतिः क्वचिन्न।

गार्ग्य इति ॥*॥द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वचनम् ॥*॥द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वक्तव्यः। गर्गवत्सवाजा इति। इह च लुग्वक्तव्यः–गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यं;गर्गमयमिति। इह च–'अत्रय' इति–उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति॥*॥सिद्धं तु प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वचनात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥['प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वचनात्']। प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वक्तव्यः॥यदि प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगुच्यते, 'अस्त्रियामिति वक्तव्यम्।इह मा भूत्–आङ्ग्यः स्त्रियः,वाङ्ग्यः स्त्रिय इति॥यस्य पुनर्बहुवचने परतो लुगुच्यते तस्य ईकारेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति॥यस्यापि तु बहुवचने परतो लुगुच्यते, तेनापि 'अस्त्रिया'मिति इति वक्तव्यम्। आम्बष्ठ्याः स्त्रियः, सौवीर्याः स्त्रिय इत्येवमर्थम् ॥ अत्रापि चापा व्यवधानम् ॥ एकादेशे कृते नाऽस्ति व्यवधानम्॥ 'एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवती'ति स्थानिवद्भावा-

प्र.]'अस्त्रिया'मिति चात्र प्रतिषेधो न भवति,अर्थान्तरे पुंसि संक्रान्तत्वाद्वर्तिपदार्थस्येत्याहुः। 'द्वन्द्वेऽबहुष्वि'त्यत्राऽकारप्रश्लेषः।गार्ग्यश्च वात्स्यश्च वाज्यश्चेति द्वन्द्वः। अत्रैकैकस्य बहुवचनपरत्वं नास्ति, यच्च समासाद्बहुवचनमुत्पद्यते तदन्त्यादेव परं, न सर्वेभ्यः। प्रत्ययनिर्देशपक्षे 'तस्मिन्निति निर्दिष्ट' इति परिभाषोपस्थानाद्व्यवहितस्य लुकोऽप्रसङ्गः। गर्गरूप्यमिति। सुबन्तेन केवलं वाक्यं क्रियते। प्रत्ययस्तु प्रातिपदिकाधिकारात्प्रातिपदिकादेवोत्पद्यत इति बहुवचनपरत्वाऽभावाल्लुङ्न प्राप्नोति। अत्रय इति। अत्रेरपत्यानि। 'इतश्चाऽनिञ' इति ढक्।'कित' इत्यन्तोदात्तत्वम्। तत्र यदि जसि परतो लुक् क्रियते तदा 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप' इति जस उदात्तत्वप्रसङ्गः। अर्थनिर्देशाश्रयेण परिहारमाह–सिद्धं त्विति। लुग्वचनात्। लुग्व्याख्यानादित्यर्थः। आम्बष्ठ्या इति। आम्बष्ठस्याऽपत्यानि बह्व्यः स्त्रिय इति 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्य'ङिति ञ्यङ्। यङश्चाबिति चाप्। एकादेशः। स चाऽन्तवद्भावान्न व्यवधायक इति लुक्प्रसङ्गे प्रत्ययपक्षवादिनाऽप्यस्त्रियामिति प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः। एकादेश इति। 'अचः परस्मिन्नि'ति स्थानिवद्भावः।

उ.]ष्विति भाष्यस्य न विद्यते बहुवचनं परं येभ्यस्तेषु वर्त्तिपदेष्वित्यर्थः।सुबन्तात्तद्धिते बहुवचनपरत्वसत्त्वादाह–प्रातिपदिकादेवेति। नलुमतेति निषेधात्प्रत्ययलक्षणाऽभावेन लुकि न सिध्येदित्येव भाष्याशय इत्यपि कश्चित्।तत्तु 'सामर्थ्यं च सुबन्तेने'त्युत्तरभाष्यविरुद्धम्। जसि परत इति। उदात्तलोपशब्देन चोदात्तघटितलोप उच्यते इति भावः। अपूर्ववचनत्वशङ्कां वारयति–व्याख्यानादिति। अम्बष्ठस्येति। क्षत्रियनामेदम्, अतो 'वा नामधेयस्ये'ति वृद्धत्वम्। 'आम्बष्ठस्ये'ति पाठे तु सम्यगेव। अचः परस्मिन्नितीति। यद्यप्यन्तवद्भावेन चावन्त-

१ इतिः क्वचिन्न। २ क्वचिन्न। ३ लुगम्।

व्यवधानमेव ॥*॥ द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वचनम् ॥*॥ द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वक्तव्यः। गर्गवत्सवाजा इति ॥*॥ गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक् ॥*॥ गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्यः। बिदानामपत्यं माणवको बैदः। बैदौ ॥ किमर्थमिदं नाऽचीत्येवाऽलुक्सिद्धः?॥ 'अची'त्युच्यते, न चात्राऽजादिं पश्यामः॥ प्रत्ययलक्षणेन॥ 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' ॥*॥ एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि ॥*॥ एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः। बैदस्यापत्यं बहवो माणवका—बिदाः। बैदयोर्वा बिदाः। अन्यो बहुषु

प्र.] तदेवमर्थनिर्देशपक्ष एवाऽस्त्रियामिति वक्तव्यम्। द्वन्द्व इति। एकस्मिन्नेवार्थे प्रत्ययोत्पत्तौ सत्यां बहुत्वाऽभावात्। प्रत्ययपक्षे त्वन्त्यस्य तावत्सिध्यतीति मन्यते। अर्थपक्ष एव दोषमाह—गोत्रस्येति। अपत्यप्रत्ययो लोपभाग्यदा बहुष्वर्थेषूत्पन्नो युवाऽपत्यविवक्षायामर्थान्तरे द्वित्वविशिष्टे वा संक्रामति तदा बहुषु तस्योत्पन्नत्वाल्लुक्प्राप्तावलुग्वक्तव्यः। प्रत्ययपक्षे तु बहुवचनपरत्वाऽभावाल्लुङ् भवति। द्व्येकयोरिति। द्व्येकशब्दौ द्वित्वैकत्ववृत्ती उपात्तौ। अन्यथा बहुवचनं स्यात्। बैद इति। बिदस्याऽपत्यानि बहूनि—इत्यञ्प्रत्ययः। तदन्ताद्यून्यत इञितीञ्। तस्य 'ण्यक्ष-

उ.] स्यायं विधिरिति न पूर्वविधित्वं, तथापि पूर्वविधावित्यस्य पूर्वोद्देश्यकविधावित्यर्थादस्त्येव। यद्यपि 'य'शब्दोऽपि स्थान्येव, स कथं ततः पूर्वस्तथापि यत्किञ्चित्स्थानिभूतपूर्वत्वमस्त्येव। स्थानिभूतादचः पूर्वोऽस्थानिभूत एव गृह्यते इत्यत्र न मानं, स्थानिनि पृथग्भूते सत्यभवतो लुक एकादेशेऽप्यभावातिदेशो बोध्यः। एतेन चावन्तस्य कथं चापा व्यवधानमित्यपास्तम्। तदेवमिति। 'अस्त्रिया'मित्येवार्थनिर्देशपक्षस्य ज्ञापकमिति भावः। नन्वयं दोषो बहुवचनग्रहणेऽपीति कथं परं प्रत्यस्योपन्यासोऽत आह—अन्त्यस्य तावदिति। एवञ्चार्थपक्षे त्रयाणामपि लुग्वाच्यः, प्रत्ययपक्षे त्वनन्त्ययोरेवेति भावः। बहुष्वर्थेषूत्पन्न इति। यदा विशेष्यांशेऽपि न सङ्ख्याभानं तदैकशेषेण बहुष्वर्थेषु स्थित इत्यर्थो बोध्यः। तस्य-गोत्रप्रत्ययस्य। बहुवचनपरत्वाऽभावादिति। प्रत्ययलक्षणं तु 'न लुमते'ति निषिद्धमिति भावः। नन्वस्त्रियामित्यस्य यथाऽर्थान्तरानुपसङ्क्रान्तस्त्रीविषयता तथा बहुष्वित्यस्यार्थान्तरानुपसङ्क्रान्तबहुत्वविषयकत्वान्नाऽत्र दोषः, द्व्येकयोस्तस्योपसङ्क्रान्तत्वादिति चेन्न; बहुष्विति बहुवचनेन सर्वस्यापि बहुत्वस्य ग्रहादित्याशयः। अतएवाऽत्यङ्ग इत्यादिसिद्धिः। इदमेव ध्वनयितुं सूत्रकृताऽस्त्रियामिति विभिन्नविभक्तिनिर्देशः कृतः। प्रकृतसूत्रे वार्त्तिककरणादेतदुदाहरणाऽविषयीभूतमङ्गानामपत्यं माणवक 'आङ्ग' इत्यप्युदाहरणं बोध्यम्। 'गोत्रेऽलुगची'ति समाधानमपि

१ क्वचिन्न।

यन्यो वहुष्वित्युच्यमानो लुङ् प्राप्नोति ॥ मा भूदेवम् , 'अञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वि'त्येवं भविष्यति॥नैवं शक्यम्। इह हि दोषः स्यात्—काश्यपप्रतिकृतयः—काश्यपा इति ॥ ततोऽयमाह—'यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् 'द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वचन'मित्यस्य परिहारः'॥*॥न वा सर्वेषां द्वन्द्वे बह्वर्थत्वात्॥*॥ न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'सर्वेषां द्वन्द्वे बह्वर्थत्वात्' । सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थानि ॥ कथम् ? ॥ युगपदधिकरणविवक्षायां द्वन्द्वो भवेति ॥ ततोऽयमाह—यस्य बहुवचने परतो लुक् , यदि सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थान्यहम-

प्र.]त्रियार्षञित' इति लुक् । नाचीत्येवेति। 'गोत्रेऽलुगची'त्यनेन। अञन्तमिति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तत्वे स्थिते बहुष्विति विशेषणं तदन्तस्यैवेति मन्यते। काश्यपा इति। कश्यपस्यापत्यं गोत्रमिति विदादित्वादञ्। ततः काश्यप इव तत्प्रतिकृतय इत्यत्रार्थे 'इवे प्रतिकृता'विति कन्प्रत्ययः। तस्य 'जीविकार्थे चापण्य'इति वा 'देवपथादिष्वर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेष्वि'ति पाठाद्वा लुप् । एतदञन्तं बहुषु वर्तत इति लुक्प्रसङ्गः । अञ्प्रत्ययस्त्वेकस्मिन्नेऽवापत्य उत्पन्न इत्यन्यो बहुष्विति विज्ञायमाने नास्ति लुक्प्राप्तिः । तस्मात्तदन्तविधिर्नाभ्युपगन्तव्यः । प्रत्ययाऽदर्शनस्यैव लुगादिसंज्ञाविधानात्प्रत्यया एव कार्यभाक्त्वाद्बहुष्वित्यनेन विशेष्यन्ते। इदानीं पक्षद्वयेऽपि क्रमेण परिहार उच्यते—ततोऽयमिमि। नवेति। एकैकं

उ.]साधारणमेव, एतत्सूत्रविहितस्यापि तेनाऽलुग्विधानात् । यत्तु तत्र 'लक्षणप्रतिपदोक्त'परिभाषया 'यस्कादिभ्यो गोत्र' इत्येतत्प्रकरणस्थस्यैवाऽलुगिति, अस्य नाऽलुगिति, तन्न, अस्यापि तत्प्रकरणस्थत्वात् । अत एव तत्र बहुष्वित्यादीनामनुवृत्तेः श्रोतृवक्तृबुद्धिस्थताया एव प्रकरणत्वात् । इत एव 'गोत्रेऽलुगची'ति । सूत्रे 'भूम्नि प्राप्तस्य लुकोऽलु'गिति भगवता वक्ष्यते । उत्तरसूत्रोदाहरणं तु 'उत्तरसूत्रविषयेऽप्ययं विचारस्तुल्यः' इति बोधयितुम् । अत एवोपक्रमे 'तद्राजादीना'मित्युक्तम् । भाष्ये—नचात्राजादिमिति । 'यस्मिन्विधि'रिति परिभाषालब्धमेतत् । वर्णाश्रये इति । 'अजादिप्राग्दीव्यतीयविषये' इत्यर्थेऽपि लुका विषयस्याऽपहाराद्दोष एवेति बोध्यम् । भाव्युच्चारणमेव हि विषयः । अतिव्याप्तिमुक्त्वा तत्रैव पक्षेऽव्याप्तिमाह भाष्ये—एकेति । बहुषु लोपी यस्तद्धितस्तदन्तप्रकृतिकैकवचनाद्यन्तस्य युववहुत्वविषयकप्रत्ययविषये प्रकृतित्वेन प्रवृत्तौ सत्यां तदवयवस्य तद्धितस्य लुग्वक्तव्य इत्यर्थः । इति पाठाद्वेति । अयं चाभियुक्तानां पाठो, न त्वेतावता इदमार्षमिति बोध्यम् । 'अञन्तं यद्बहुष्वि'त्यर्थे न्यायविरोधमप्याह—प्रत्ययाऽदर्शनस्यैवेति। ततोऽयमाहेति। 'प्रत्ययार्थबहुत्वे लु'गिति यस्य मतं सोऽयं स्वपक्षे[३]दोषकथनोत्तरमाहेत्यन्वयः । किमाह ? । द्वन्द्वे बहुषु

१ भवति । २ भवतीति । ३ पक्षादोष ।

पीदमचोद्यं चोद्यं—'द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वचन'मिति, ममापि ह्यत्र सर्वत्र बहुवचनं परं भवेति ॥ लुकि कृते न प्राप्नोति ॥ प्रत्ययलक्षणेन [भविष्यति] ॥ 'न लुमता तस्मि'न्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः ॥ 'न लुमताङ्गस्ये'ति वक्ष्यामि ॥ ननु चोक्तम्—'नैवं शक्यम् , इह हि दोषः स्यात्—पञ्चभिर्गार्गीभिः क्रीतः पटः पञ्चगार्ग्यो दशगार्ग्यं' इति ॥ इष्टमेवैतत्सङ्गृहीतम्—पञ्चगर्गो

प्र.]प्रत्ययान्तमनेकार्थाभिधायीति लुक्सिध्यतीत्यर्थः।यश्च तदन्तपक्षे दोषः'काश्यपा' इति, स उत्तरत्र परिहरिष्यते। अचोद्यं चोद्य इति। अचोदनार्हं वस्तु त्वयाऽद्य चोद्य इत्यर्थः। चुंदिः पृच्छत्यर्थत्वाद्दुहियाचीत्यत्राऽर्थग्रहणाद्द्विकर्मकः। लुकि कृत इति। अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति भावः। पञ्चगर्ग

उ.]लुग्वचन'मित्यस्य परिहारोऽयमित्याहेत्यर्थः।पदानां बह्वर्थत्वेऽपि प्रत्ययस्य बह्वर्थत्वाऽभावादाह—प्रत्ययान्तमिति। स उत्तरत्रेति। ननु गोत्रग्रहणाऽनुवृत्त्या तत्र दोषं परिहरिष्यति। एवमप्याङ्गस्य प्रतिकृतय आङ्गा इत्यत्र तदन्तग्रहणपक्षे तद्राजस्येति लुक्प्राप्नोति। नह्यत्रापि गोत्र इति वर्त्तत इति चेन्न, अत्रापि सूत्रे गोत्र ...त्यपकर्षणेनाऽदोषात्। तद्राजस्याऽपत्यत्वादारोपितगोत्रत्वमस्त्येव। यत्तु हरदत्तेनैतदर्थं 'तेनैवेत्यवश्यं कर्त्तव्यमर्थग्रहणपक्षेऽपी'त्युक्तम्, तदेतेन परास्तं, भाष्यविरुद्धं च।वस्तुतः 'सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थानी'ति भाष्यस्यायमर्थः—आश्रयतया बहुत्ववदर्थप्रतिपादकानीति। द्वन्द्वे हि अन्यसङ्ख्यावोधकविभक्त्यभावेन समुदायोत्तरविभक्त्या ते तेऽर्था वस्तुतो बहुत्ववन्त एवोपस्थाप्यन्ते।पर्याप्त्या बहुत्ववदर्थप्रतिपादकत्वनिवेशे न किंचिन्मानम्।'युगपदधिकरणविवक्षाया'मित्यस्यापि—युगपद्द्रव्याणामेकत्राऽन्वयविवक्षायां द्वन्द्व इत्येवार्थः। युगपदधिकरणवचनतापक्षस्तु द्वन्द्वसूत्रे दूषित एवेति न तमादायाऽस्य ग्रन्थस्य व्याख्योचिता। अपरस्तु युगपदधिकरणवचनतापक्षोऽनेनावलम्बित इति मत्वा स्वपक्षेऽपि दोषाऽभाव इत्याह भाष्ये—ततोऽयमाह यस्य बहुवचने इति। अर्थवादिकृताऽव्याप्तिपरिहारानन्तरमित्यर्थः।चुदिः[2] पृच्छयर्थत्वादिति। व्यापारद्वयार्थत्वेन कर्त्तुरित्यव द्विकर्मकत्वं सिद्धमित्ययं प्रयासो वृथेति वस्तुतत्त्वम्। न लुमताङ्गस्येति। तथा चाऽङ्गोद्देश्यककार्ये एव निषेध इति नाऽत्र निषेधप्रवृत्तिरिति भावः। 'न लुमता तस्मिन्नि'ति वार्त्तिकन्यासेऽपि प्रत्ययाक्षिप्तप्रकृत्युद्देश्यककार्ये एव निषेधो न तु तदवयवोद्देश्यक इति तात्पर्यम्।विषयसप्तमीपक्षेऽपि प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तौ बाधकाऽभाव इति न दोषः।एवं चाऽत्यङ्ग इत्यपि सिद्धम्। अत्रेदं बोध्यं—युगपदधिकरणवचनताया दूषितत्वात् प्रत्ययपक्षेऽयं दोषः स्थित एवेति।भाष्ये—पञ्चगर्गं इति। 'अस्त्रिया'मिति निषेधस्त्वर्थान्तरानुपसङ्क्रान्तस्त्रीविषय

१ क्वचिन्न। २ 'चोदिः'।

दशगर्गं इत्येव भवितव्यम् ॥ तथेदमपरमचोद्यं चोद्यं—गर्गरूप्यं गर्गमयम्—अत्रापि बहुवचन इत्येव सिद्धम् ॥ कथम् ? ॥ समर्थात्तद्धित उत्पद्यते । सामर्थ्यं च सुबन्तेन॥ यतोऽयमाह यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक्। यदि समर्थात्तद्धित उत्पद्यतेऽहमपीदमचोद्यं चोद्ये—'गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलु'गिति ॥ कथम् ?॥ यस्यापि बहुवचने परतो लुक्तेनाप्यत्राऽलुग्वक्तव्यः । तस्यापि ह्यत्र बहुवचनं परं भवति ॥ न वक्तव्यः । अचीत्येवाऽलुक् सिद्धः ॥ अचीत्युच्यते न चात्राऽजादिं पश्यामः ॥ प्रत्ययलक्षणेन । ननु चोक्तं 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षण'मिति ॥ यदि वा कानिचिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथेदमपि भविष्यति ॥ अथ वाऽविशेषेणाऽलुकमुक्त्वा 'हलि ने'ति वक्ष्यामि ॥ यद्यविशेषेणाऽलुकमुक्त्वा 'हलि ने'त्युच्यते,—विदानामपत्यं बहवो माणवका बिदाः—अत्राप्यलुक् प्राप्नोति ॥ अस्तु । पुनरस्य युवबहुत्वे वर्तमानस्य लुग्भविष्यति ॥ पुनरलुक्-

प्र.]इति । प्रत्ययलक्षणेन बहुवचनपरत्वाश्रयो लुक्प्रवर्तत इत्यर्थः। समर्थादिति । 'समर्थानां प्रथमाद्वे'त्यधिकारादिति भावः । सामर्थ्यं च सुबन्तेनेति । सुबन्तेन द्वितीयस्य पदस्य संबन्धवत्त्वं,पदस्यैव प्रयोगार्हत्वात्। प्रातिपदिकाधिकारस्तु वृद्धादिविशेषणार्थः । अहमिति । यो ह्युभयोर्दोषो न तमेकश्चोद्यः। तस्यापि ह्यत्रेति। प्रत्ययलक्षणेन। अचीत्येवेति । अयं च द्वयोरपि साधारणः परिहारः। यदि वेति। यथैवेत्यर्थः । यथाऽतृणेडितीमागमः।अयं भावः—यत्कार्यं वर्णरूपाश्रयं न प्रत्ययत्वाश्रयं तत्प्रत्ययलक्षणेन न भवति। यथा गोहितमित्यादाववादयः। इमागमस्तु हलादिपित्सार्वधातुकाश्रयत्वात्प्रत्ययाश्रय इति प्रवर्तते । एवं गोत्रेऽलुगची'त्यजादिप्रत्ययाश्रयत्वादलुक्प्रत्ययलक्षणेन प्रवर्तते । हलि नेति । यथा गर्गरूप्यमिति । पुनरस्येति । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकस्याऽपत्यमात्रस्य गोत्रस्य ग्रहणमिति युवबहुत्वे 'यञञोश्चे'ति लुग्भविष्यतीत्यर्थः । पुनरिति । लुक्शास्त्रवदलुक्शास्त्र-

उ.]इत्युक्तम्।सुबन्तेनेति।तस्य लुक्यप्युक्तन्यायेन प्रत्ययलक्षणसत्त्वाद्बहुवचनपरत्वेन लुक्सिद्ध्या न दोष इति भावः । लुक्शास्त्रवदलुक्शास्त्रस्यापीति । तस्याप्यपत्याधिकारबहिर्भूतत्वेन लौकिकगोत्रस्यैव ग्रहणादिति भावः । ननु 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन पुनरप्रवृत्तिः।किंच 'यूनि लु'गित्युत्तरत्रोक्तेर्गोत्रेऽलुगिति सूत्रे युवातिरिक्ताऽपत्यस्यैव गोत्रग्रहणेन ग्रहणाद्युवबहुत्वाश्रयलुकः कथमलुक् । अपि च—यत्र गोत्रे वर्तमानस्य लुक्प्राप्तस्तद्व्यतिरिक्तप्राग्दीव्यतीयेऽर्थे योऽजादिस्तत्रेत्यर्थस्य शब्दमर्या-

१ 'प्यलुग्वक्त' । २ 'तदेदमपि' । ३ 'यद्यवमविशे' । ४ 'अत्रापि प्राप्नो' ।

स्मान्न भवति ? ॥ समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्याऽलुगुच्यते, नचैतत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्ययान्तम् ॥ किं तर्हि ? ॥ द्वितीयमर्थमुपसङ्क्रान्तम् ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्—अत्रिभरद्वाजिका वसिष्ठकश्यपिका भृग्वङ्गिरसिका कुत्सकुशिकिकेत्येवमर्थम् ॥[*॥ गर्गभार्गविकाग्रहणं वा नियमार्थम्॥*]॥गर्गभार्गविकाग्रहणं वा क्रियते तन्नियमार्थं भविष्यति–'एत-

प्र.]स्यापि प्रवृत्तेरव्याघातादिति भावः। समर्थानामिति। प्रतियोगं'समर्थानां प्रथमा'दित्यस्यानुवृत्तिः। तत्राऽयमर्थः—समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययस्याऽलुग्भवती'ति। प्राथमकल्पिके च प्रत्ययार्थे वर्तमानस्य प्राथम्यं। यथा 'गार्गीया' इति। अत्र युवप्रत्ययस्य लुकि कृते युवलक्षणं द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तोऽन्तः शब्द इति प्राथम्याऽभावः। अत्रिभरद्वाजिकेति। अत्रेरपत्यानीति–'इतश्चानिञ' इति ढक्। भरद्वाजस्यापत्यानीति विदाद्यञ्। तत उभाभ्यां युवबहुत्वेऽत इञ्। तस्य ण्यक्षत्रियार्षेति लुक्। ढकोऽत्रिभृग्विति। अञो यञञोश्चेति भावः। ततोऽत्रिभरद्वाजानां मैथुनिकेति द्वन्द्वाद्वुञिति वुन्। तस्याऽकादेशः। यदि द्वितीयमर्थमुपसङ्क्रान्तस्याप्यलुक्स्यात्तदा गोत्रेऽलुगचीति यथान्यासेऽप्यलुगत्र प्रसज्येतेत्यर्थः। वसिष्ठकश्यपिकेति। वसिष्ठशब्दादृष्यण्। कश्यपादञ्। पूर्ववद्यून्यत इञ्। तस्य लुक्। ततोऽणञोर्लुक्। वुन्। भृग्वङ्गिरसिकेति। ऋष्यण्। यून्यत इञ्,तस्य लुक्।अणो लुक्। वुन्। कुत्सकुशिकिकेति।कुत्सादृष्यण्। कुशिकादञ्। अन्यत्पूर्ववत्। गर्गभार्गविकेति। गर्गशब्दाद्यञ्। तस्य लुक्। भृगुशब्दादृष्यण्। तदन्ताद्यून्यत इञ्। तस्य लुक्। गर्गभृगूणां मैथुनिकेति वुन्। अत्राऽत्रिभृग्विति लुक् प्राप्तो गोपवनादिपाठेन प्रतिषिध्यते।यदि च द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलुक्स्याद्गोपवनादिषु न पठ्येत, पठितस्तु यथोक्तार्थज्ञापनायेत्यर्थः।

उ.]दया लाभात्। न चास्यामवस्थायां यून्युपसंक्रान्तात् कश्चिद्विवक्षितोऽस्तीति चेन्न, अर्थभेदेन लक्ष्यभेदात्। गोत्रे विहितस्य प्रत्ययस्येत्यर्थाश्रयणेनाऽञो युवातिरिक्तगोत्रे एव विहितत्वेन द्वितीयस्याऽप्यभावः। अत एव न तृतीयोऽपि। समर्थानां प्रथमस्येति। अत्र समर्थग्रहणानुवृत्तिप्रदर्शनस्योत्तरत्र तस्यानुवृत्तिसूचनमेव फलम्। प्रकृतोपयोगि तु 'प्रथमा'दित्येव। तस्य चाऽनुवृत्तस्यार्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति भावः।'अवश्यं चैत'दित्यस्याऽर्थमाह–यथा न्यासेऽपीति। ततोऽणञोरिति। 'अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्चे'त्यनेनाऽणः, 'यञञोश्चे'त्यञ इत्यर्थः। ज्ञापनायेति। 'प्रथमा'दित्येतत्संबन्धज्ञापनायेत्यर्थः। भाष्ये–'नियमार्थ'मित्यस्य तत्संबन्धबोधनपूर्वकं नियमार्थमित्यर्थः। पूर्वं व्याख्यानात्तत्संबन्धः। इदानीं तु तत्रैवार्थे ज्ञापकमुक्तमिति भेदः। भाष्ये–अजन्तं यद्बहुष्विति। बहु-

१ 'काश्यपिका'। २ क्वचिन्न। ३ अत्र पाठे विवक्षतो स्यात्। ४ 'तस्यैव'।

स्यैव द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याल्लुग्भवति नान्यस्ये'ति ॥ यदप्युच्यते--'एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्य' इति ॥ मा भूदेवम्--अञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्विति, अञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति ॥ ननु चोक्तं 'नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात्--काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपाः'--इति ॥ नैष दोषः । लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणं,न चैतल्लौकिकं गोत्रम् ॥ यस्य बहुवचने परतो लुक्, समासबहुत्वे तेन [[1]नेति] प्रतिषेधो वक्तव्यः, तेनैव चेत्कृतं बहुत्वमिति वा वक्तव्यम्॥ यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक्तेनाऽस्त्रियामिति वक्तव्यम् ॥ यस्य बहुवचने परतो लुक्तस्यायमधिको दोषः--'अत्रय इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति'।तस्मात्प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगित्येष एव पक्षो ज्यायान्॥अथेह कथं भवितव्यं--गार्गी च वात्स्यश्च वाज्यश्चेति?॥यदि तावदस्त्री विधिनाश्रीयते अस्त्यत्राऽस्त्रीति कृत्वा भवितव्यं लुका। अथ स्त्री प्रतिषेधेनाश्रीयते अस्त्यत्र स्त्रीति कृत्वा भवितव्यं प्रतिषेधेन ॥

किं पुनरत्राऽर्थसतत्त्वम् ?॥ देवा एतज्ज्ञातुमर्हन्ति॥अथ यो लोप्यलोपिनां

प्र.]अर्थनिर्देशवादी परिहारमाह--यदपीति। लौकिकस्येति। अपत्यस्येत्यर्थः। प्रतिकृतिबहुत्वेऽयमञन्तो वर्तते न त्वपत्यबहुत्व इत्यर्थः । न चैतदिति । यद्यपि शास्त्रीयमपि न भवति तथापि स्थितपक्षाश्रयः परिहारो वक्तव्य इत्येवमुक्तम् ।

इदानीं पक्षद्वये दोषपरिगणनमाह--यस्येति।तस्मादिति। अर्थपक्षे लुकोऽपरनिमित्तकत्वादत्रय इत्युदात्तनिवृत्तिस्वराऽप्रसङ्गः । 'अस्त्रिया'मित्येतत्तु कृतमेव । गार्गी चेति। एकैकं शब्दरूपं स्त्रीपुंसात्मकसमुदायाभिधायि। तत्र पर्युदासे सर्वेषां लुका भाव्यम् , प्रसज्यप्रतिषेधे तु न भाव्यमिति संदेहात्प्रश्नः । देवा इति । दिव्यदृशो देवा इति पण्डिता इत्यर्थः । तत्र पर्युदासस्यैकवाक्यतया लाघवाद्व्या-

उ.]ख्यस्याऽव्याप्त्यतिव्याप्तिवारकतया सारवत्त्वलाभेन तदन्तविशेषणमिति भावः। 'तस्यायमधिको दोष' इति युगपदधिकरणवचनताया दूषितत्वा'द्द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वचन'मिति दोषोऽस्त्येवेति तस्याप्युपलक्षणमिदम् । अर्थपरत्वे तु युगपदधिकरणतां विनाऽपि तद्दोषोद्धार उक्तः । एकैकमिति । द्वन्द्वरूपसमुदायस्य स्त्रीपुंसात्मकसमुदाये शक्तौ समुदायस्य प्रत्येकानतिरेकेणैकैकस्य तदभिधायकत्वमिति भावः । यद्वा 'समुदायाभिधायी'त्यस्य समुदायगतबहुत्वाश्रयाभिधायीत्यर्थः । भाष्ये--अर्थसतत्त्वमिति। तत्त्वसतत्त्वशब्दौ पर्यायौ । पण्डितज्ञेयप्रकारं दर्शयति--तत्रेति । अन्येषां मतं तु न युक्तं, न हि गार्गीशब्देन स्त्रीत्वयुक्ता बहवो गार्ग्य उच्यन्ते । 'गार्गी चे'त्येकवचनान्तेन भाष्ये विग्रहकरणात्समासे सङ्ख्याविशेषानव-

[1] क्वचिन्न। २ 'अन्वयं'। ३ 'लुकाभाव्यं'। ४ 'अर्थतत्त्वम्'। 'अर्थस्य तत्त्वम्'। 'सतत्त्वं'।

स्मान्न भवति ? ॥ समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्याऽलुगुच्यते, नचैतत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्ययान्तम् ॥ किं तर्हि ? ॥ द्वितीयमर्थमुपसङ्क्रान्तम् ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्—अत्रिभरद्वाजिका वसिष्ठकश्यपिका भृग्वङ्गिरसिका कुत्सकुशिकिकेत्येवमर्थम् ॥[*॥ गर्गभार्गविकाग्रहणं वा नियमार्थम्॥*]॥गर्गभार्गविकाग्रहणं वा क्रियते तन्नियमार्थं भविष्यति–'एत-

प्र.]स्यापि प्रवृत्तेरव्याघातादिति भावः। समर्थानामिति। प्रतियोगं'समर्थानां प्रथमा'दित्यस्यानुवृत्तिः। तत्राऽयमर्थः—समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययस्याऽलुग्भवती' ति। प्राथमकल्पिके च प्रत्ययार्थे वर्तमानस्य प्राथम्यं। यथा 'गार्गीया' इति। अत्र युवप्रत्ययस्य लुकि कृते युवलक्षणं द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तोऽन्तः शब्द इति प्राथम्याऽभावः। अत्रिभरद्वाजिकेति। अत्रेरपत्यानीति–'इतश्चानिञः' इति ढक्। भरद्वाजस्यापत्यानीति विदाद्यञ्। तत उभाभ्यां युवबहुत्वेऽत इञ्। तस्य ण्यक्षत्रियार्षेति लुक्। ढकोऽत्रिभृग्विति। अञो यञञोश्चेति भावः। ततोऽत्रिभरद्वाजानां मैथुनिकेति द्वन्द्वाद्वुञिति वुन्। तस्याऽकादेशः। यदि द्वितीयमर्थमुपसङ्क्रान्तस्याप्यलुक्स्यात्तदा गोत्रेऽलुगचीति यथान्यासेऽप्यलुगवः प्रसज्येतेत्यर्थः। वसिष्ठकश्यपिकेति। वसिष्ठशब्दादृष्यण्। कश्यपादञ्। पूर्ववद्यून्यत इञ्। तस्य लुक्। ततोऽणञोर्लुक्। वुन्। भृग्वङ्गिरसिकेति। ऋष्यण्। यून्यत इञ्,तस्य लुक्।अणो लुक्। वुन्। कुत्सकुशिकिकेति।कुत्सादृष्यण्। कुशिकादञ्। अन्यत्पूर्ववत्। गर्गभार्गविकेति। गर्गशब्दाद्यञ्। तस्य लुक्। भृगुशब्दादृष्यण्। तदन्ताद्यून्यत इञ्। तस्य लुक्। गर्गभृगूणां मैथुनिकेति वुन्। अत्राऽत्रिभृग्विति लुक् प्राप्तो गोपवनादिपाठेन प्रतिषिध्यते।यदि च द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलुक्स्याद्गोपवनादिषु न पठ्येत, पठितस्तु यथोक्तार्थज्ञापनायेत्यर्थः।

उ.]दया लाभात्। न चास्यामवस्थायां यून्युपसंक्रान्तात् कश्चिद्विवक्षितोऽस्तीति चेन्न, अर्थभेदेन लक्ष्यभेदात्। गोत्रे विहितस्य प्रत्ययस्येत्यर्थाश्रयणेनाऽञो युवातिरिक्तगोत्रे एव विहितत्वेन द्वितीयस्याऽप्यभावः। अत एव न तृतीयोऽपि। समर्थानां प्रथमस्येति। अत्र समर्थग्रहणानुवृत्तिप्रदर्शनस्योत्तरत्र तस्यानुवृत्तिसूचनमेव फलम्। प्रकृतोपयोगि तु 'प्रथमा'दित्येव। तस्य चाऽनुवृत्तस्यार्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति भावः।'अवश्यं चैत'दित्यस्याऽर्थमाह–यथा न्यासेऽपीति। ततोऽणञोरिति। 'अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्चे'त्यनेनाऽणः, 'यञञोश्चे'त्यञ इत्यर्थः। ज्ञापनायेति। 'प्रथमा'दित्येतत्संबन्धज्ञापनायेत्यर्थः। भाष्ये–'नियमार्थ'मित्यस्य तत्संबन्धबोधनपूर्वकं नियमार्थमित्यर्थः। पूर्वं व्याख्यानात्तत्संबन्धः। इदानीं तु तत्रैवार्थे ज्ञापकमुक्तमिति भेदः। भाष्ये–अञन्तं यद्बहुष्विति। बहु-

१ 'काश्यपिका'। २ क्वचिन्न। ३ अत्र पाठे भिन्नवृत्तो भान्तः। ४ 'तस्यैव'।

स्यैव द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याल्लुग्भवति नान्यस्ये'ति ॥ यदप्युच्यते–'एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्य' इति ॥ मा भूदेवम्–अञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्विति, अञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति ॥ ननु चोक्तं 'नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात्–काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपाः'–इति ॥ नैष दोषः । लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणं,न चैतल्लौकिकं गोत्रम् ॥ यस्य बहुवचने परतो लुक्, समासबहुत्वे तेन [[1]नेति] प्रतिषेधो वक्तव्यः, तेनैव चेत्कृतं बहुत्वमिति वा वक्तव्यम्॥ यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक्तेनाऽस्त्रियामिति वक्तव्यम् ॥ यस्य बहुवचने परतो लुक्तस्यायमधिको दोषः–'अत्रय इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति'।तस्मात्प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगित्येष एव पक्षो ज्यायान्॥अथेह कथं भवितव्यं–गार्गी च वात्स्यश्च वाज्यश्चेति?॥यदि तावदस्त्री विधिनाश्रीयते अस्त्यत्राऽस्त्रीति कृत्वा भवितव्यं लुका। अथ स्त्री प्रतिषेधेनाश्रीयते अस्त्यत्र स्त्रीति कृत्वा भवितव्यं प्रतिषेधेन ॥

किं पुनरत्राऽर्थसतत्त्वम् ?॥ देवा एतज्ज्ञातुमर्हन्ति॥अथ यो लोप्यलोपिनां

प्र.]अर्थनिर्देशवादी परिहारमाह–यदपीति। लौकिकस्येति। अपत्यस्येत्यर्थः। प्रतिकृतिबहुत्वेऽयमञन्तो वर्तते न त्वपत्यबहुत्व इत्यर्थः । न चैतदिति । यद्यपि शास्त्रीयमपि न भवति तथापि स्थितपक्षाश्रयः परिहारो वक्तव्य इत्येवमुक्तम् ।

इदानीं पक्षद्वये दोषपरिगणनमाह–यस्येति।तस्मादिति। अर्थपक्षे लुकोऽपरनिमित्तकत्वादत्रय इत्युदात्तनिवृत्तिस्वराऽप्रसङ्गः । 'अस्त्रिया'मित्येतत्तु कृतमेव । गार्गी चेति। एकैकं शब्दरूपं स्त्रीपुंसात्मकसमुदायाभिधायि। तत्र पर्युदासे सर्वेषां लुका भाव्यम् , प्रसज्यप्रतिषेधे तु न भाव्यमिति संदेहात्प्रश्नः । देवा इति । दिव्यदृशो देवा इति पण्डिता इत्यर्थः । तत्र पर्युदासस्यैकवाक्यतया लाघवाद्या-

उ.]श्चित्यस्याऽव्याप्त्यतिव्याप्तिवारकतया सारवत्त्वलभेन तदन्तविशेषणमिति भावः। 'तस्यायमधिको दोष' इति युगपदधिकरणवचनताया दूषितत्वा'द्द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वचन'मिति दोषोऽस्त्येवेति तस्याप्युपलक्षणमिदम् । अर्थपरत्वे तु युगपदधिकरणतां विनाऽपि तद्दोषोद्धार उक्तः । एकैकमिति । द्वन्द्वरूपसमुदायस्य स्त्रीपुंसात्मकसमुदाये शक्तौ समुदायस्य प्रत्येकानतिरेकेणैकैकस्य तदभिधायकत्वमिति भावः । यद्वा 'समुदायाभिधायी'त्यस्य समुदायगतबहुत्वाश्रयाभिधायीत्यर्थः । भाष्ये–अर्थसतत्त्वमिति। तत्त्वसतत्त्वशब्दौ पर्यायौ । पण्डितज्ञेयप्रकारं दर्शयति–तत्रेति । अन्येषां मतं तु न युक्तं, न हि गार्गीशब्देन स्त्रीत्वयुक्ता बह्व्यो गार्ग्य उच्यन्ते । 'गार्गी चे'त्येकवचनान्तेन भाष्ये विग्रहकरणात्समासे सङ्ख्याविशेषानव-

[1] क्वचिन्न।[2] 'अन्वयं'।[3] 'लुकाभाव्यं'। [4] 'अर्थतत्त्वम्'। 'अर्थस्य तत्त्वम्'। 'सत्तत्वं'।

समासस्तत्र कथं भवितव्यम्?॥ उभयं हि दृश्यते 'शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु'। 'नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवाना'मिति॥ [तद्राजस्य]॥

यञञोश्च ॥ २।४।६४ ॥

॥*॥ यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। गार्ग्यस्य कुलं गार्ग्यकुलं, गर्गकुलं वा। गार्ग्ययोः कुलं गार्ग्यकुलं, गर्गकुलं वा। वैदस्य कुलं वैदकुलं, विदकुलं वा। वैदयोः कुलं वैदकुलं, विदकुलं वा॥

यञादीनामिति किमर्थम्[1]?॥ आङ्गस्य कुलम् आङ्गकुलम्। आङ्गयोः कुलमाङ्गकुलम्[2]॥ एकद्वयोरिति[3] किमर्थम्?॥ गर्गाणां कुलं गर्गकुलम्॥ तत्पुरुष इति किमर्थम्?॥ गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम्। षष्ठ्या इति किमर्थम्?॥ शोभनगार्ग्यः। परमगार्ग्यः॥ [यञञोश्च]॥

प्र.]ग्यत्वमिति केचिदाहुः। अन्ये तु ब्रुवते—'गार्गीशब्देन स्त्रीत्वयुक्तानामर्थानामभिधानाद्यञो लुका न भाव्यम्, अन्येषां तु भाव्य'मिति। अथेति। लोपभाजामन्येषां च यः समास इत्यर्थः। यदा लोपभाग्युगपदर्थानामभिधानाद्बह्वर्थस्तदा तदाश्रयेण किं तस्य लुक्क्रियताम्, अथ 'तेनैवे'ति वचनादलोपिसन्निधिकृतं बहुत्वमिति मा कारि लुगिति प्रश्नः। उभयं हीति। ज्ञापकद्वयसद्भावादुभयं भवतीति भावः। भृगुवत्साग्रायणेष्विति। अत्र द्वौ लोपिनौ, तृतीयस्तु नडादिफगन्तो न लोपी। द्वयोश्च लुक्कृतः। अगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति। द्वौ लोपिनौ, गालवस्तु ऋष्यणन्तो न लोपी। न च लोपिनोर्लुक्कृतः। तदेवं ज्ञापकद्वयसद्भावात्प्रयोगद्वयोपपत्तिः।

यञञो। यञादीनामिति। इतः प्रभृति ये प्रत्यया बहुषु लुग्भाजस्ते यञा-

उ.]गमाच्च, युगपदधिकरणवचनतापक्षेऽपि वात्स्यादयः स्त्रीत्वयुक्ता नोच्यन्ते, अनुभवविरोधादित्याहुः। पर्युदासप्रतिषेधयोरुभयोरपि गार्गीशब्दे लुगभावोऽन्ययोर्लुगित्यर्थतत्त्वम्। द्वन्द्वार्थे उद्भूतावयवभेदे समूहे गार्ग्या उपसंक्रान्तत्वेनार्थान्तरानुपसंक्रान्तस्त्रियोऽभावादिति परे। बह्वर्थ इति। बहुत्वाश्रयार्थ इत्यर्थः। अथ तेनैवेति वचनादिति। प्रत्ययग्रहणपक्षे 'तेनैवे'ति वचनान्न भवति लुक्, अर्थग्रहणपक्षे तदभावात्प्राप्नोति, तथा च द्वितीयपक्षे एतदर्थमेव 'तेनैवे'ति किं कर्त्तव्यमिति प्रश्नाशय इति भावः। ज्ञापकद्वयेति। एवंच 'तेनैवे'ति न कार्यमिति भावः। 'तेनैवे'ति कुर्वताऽपि 'भृगुवत्साग्रायणेष्वि'तिप्रयोगनिर्वाहाय ज्ञापकस्यावश्याश्रयणीयत्वात्। एवं च गार्ग्यश्च चैत्रश्च मैत्रश्चेत्यादौ द्वन्द्वे यथाप्रयोगं लुगलुकोर्व्यवस्था बोध्या। यञञोश्च। इतः प्रभृतीति। अतः पूर्वविषये 'आङ्गकुल'मित्येवेति भावः।

१ 'किम्'। २ कचिन्न। ३ 'द्वयोरेवेति'। ४ त्यर्थतत्त्वनार्थान्तरानुपसंक्रान्त उद्भू'।

बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु ॥ २।४।६६ ॥

किमयं समुच्चयः प्राक्षु च भरतेषु चेति, आहोस्विद्भरतविशेषणं प्राग्ग्रहणं—प्राञ्चो ये भरता इति ॥ किं चातः ? ॥ यदि समुच्चयो भरतग्रहणमनर्थकम् । न ह्यन्यत्र भरताः सन्ति ॥ अथ प्राग्ग्रहणं भरतविशेषणं ? ॥ प्राग्ग्रहणमनर्थकं, न ह्यप्राञ्चो भरताः सन्ति ॥ एवं तर्हि समुच्चयः ॥ ननु चोक्तम्–'भरतग्रहणमनर्थकं नह्यन्यत्र भरताः सन्ती'ति॥ नानर्थकम् । ज्ञापकार्थम् ॥ किं ज्ञाप्यते ? ॥ एतज्ज्ञापयत्याचार्यो'ऽन्यत्र प्राग्ग्रहणे भरतग्रहणं न भवती'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ 'इञः प्राचाम्' । भरतग्रहणं न भवति । औद्दालकिः पिता । औद्दालकायनः पुत्र इति ॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ २।४।६७ ॥

॥*॥ गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्यः ॥*॥ गोपवनादिभ्यः प्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्यो द्रष्टव्यः । हारितः हारितौ । बहुषु—हरिताः ॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ २।४।६९ ॥

किमर्थमद्वन्द्व इत्युच्यते ? ॥ द्वन्द्वे मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । इष्यते एवं द्वन्द्वे—भ्राष्ट्रककपिष्ठलाः । भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलय इति ॥ अत

प्र.] दयः, आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् । [यञञोश्च]॥

बह्वचः । द्वन्द्वतत्पुरुषयोर्द्वयोरपि संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः–किमयमिति । गोवलीवर्दवत्सामान्यविशेषवाचिनोरपि द्वन्द्वसंभवः । औद्दालकिरिति । उद्दालको नाम भरतकुलोत्पन्नः । [बह्वच इञः] ॥

न गोप। विदाद्यन्तर्गणो गोपवनादिः। न च तत्समाप्तये गणे वृत्करणं पठितमिति आगणान्ताद्ग्रहणं प्राप्नोतीत्याह–गोपवनादिप्रतिषेध इति । [न गोपव] ॥

उपकादि। द्वन्द्वेपि लुग्विकल्पस्येष्टत्वात्प्रश्नः–किमर्थमिति। भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलय इति । अस्मादेवोदाहरणात्तिककितवादिष्वस्य पाठोऽनार्ष इति लक्ष्यते ।

उ.] बह्वचः । सामान्यविशेषयोर्द्वन्द्वाऽसंभवादाह–गोबलीति । इदमेव तयोरपि समासज्ञापकमिति भावः । वस्तुतो 'गोबलीवर्द'मित्यादौ सामान्यविशेषभाव एव नेत्येकशेषप्रकरणान्ते भाष्ये उक्तत्वेनाऽत्र सौत्रत्वाद्द्वन्द्वः । सामान्यविशेषवाचिनोर्नैव द्वन्द्वः,'सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो नेति वक्तव्य'मिति तत्रैव भाष्योक्तेरिति बोध्यम् । [बह्वच इञः] ।

उपकादि । पाठोऽनार्ष इति । वृत्तिकारोक्त इत्यर्थः ।

---

१ 'समुदायः'।२ क्वचिन्न । ३ 'ज्ञापनार्थम्'। 'भरतग्रहणं ज्ञापकार्थ'मिति वार्त्तिकं स्यात् । ४ गोपवनादिप्रतिषे । ५ द्वन्द्वेचाऽद्वन्द्वे च । ६ भ्राष्ट्रक । 'भ्राष्ट्रकि'।

उत्तरं पठति—॥*॥ अद्वन्द्व इति द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥*॥ 'अद्वन्द्व' इत्युच्यते॥[किं प्रयोजनं ?]॥'द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम्' । द्वन्द्वाधिकारो निवर्त्यते तस्मिन्निवृत्तेऽविशेषेण द्वन्द्वे चाऽद्वन्द्वे च भविष्यति ॥ [उपकादिभ्यो] ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ २।४।७० ॥

॥*॥आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृतिनिपातनम् [कर्त्तव्यम्] ॥*॥आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृतिनिपातनं कर्तव्यम् । 'अगस्ति' 'कुण्डिन'जित्येतौ प्रकृत्यादेशौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥*॥ लुक्प्रतिषेधे वृद्ध्यर्थम् ॥*॥ लुक्प्रतिषेधे वृद्धिर्यथा स्यात् ॥*॥ प्रत्ययान्तनिपातने हि वृद्ध्यभावः ॥*॥ प्रत्ययान्तनिपातने हि सति वृद्ध्यभावः स्यात् । आगस्तीयाः कौण्डिना इति ॥ यदि प्रकृतिनिपातनं क्रियते , केनेदानीं प्रत्ययस्य लोपो भविष्यति ? ॥*॥ अधिकारात्प्रत्ययलोपः ॥*॥ अधिकारात्प्रत्ययलोपो भवि-

---

प्र.]द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थमिति। अधिकारशब्देनाऽत्र शास्त्रीयोऽधिकारः स्वरितत्वनिमित्तो न गृह्यते,नहि पूर्वसूत्रोपात्तो द्वन्द्वशब्द आसक्तस्वरितः, किं तर्हि, लौकिकोऽधिकारोपेक्षालक्षणो निविवर्तयिषितः। द्वन्द्वशब्देन तद्विषयोऽधिकारोभिधीयते। तस्य नञा निषेधो द्योत्यते । तेनाऽयमर्थो—'द्वन्द्व इह नापेक्ष्यते, तदनपेक्षायां सामान्येन द्वन्द्वे चाऽद्वन्द्वे च लुग्विकल्पसिद्धिः' ॥ [उपकादिभ्योऽन्य]॥

आगस्त्यकौ । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य षष्ठीनिर्दिष्टत्वादादेशप्रसङ्गः। ततश्चागस्तीनां छात्रा इत्यत्रादेशे कृतेऽवृद्धत्वाच्छो न स्यादित्याह—प्रकृतिनिपातनमिति। प्रकृतेरेवादेशौ निपातनीयावित्यर्थः । लुक्प्रतिषेध इति । 'गोत्रेऽलुगची'ति लुकि प्रतिषिद्धे तत्संनियोगशिष्टस्यादेशस्याऽप्यभाव इत्यागस्त्यशब्दाच्छः सिध्यति। प्रत्ययान्तनिपातने हीति । यदि प्रत्ययान्तस्यादेशः क्रियेतेत्यर्थः । कौण्डिना इति । 'कण्वादिभ्यो गोत्र' इत्यण्। अस्य विशेषाऽभावप्रदर्शनायोपन्यासः। अधिकारादिति । लुग्ग्रहणमिहानुवर्तते । तत्र प्रकृतेरादेशः, प्रत्ययस्य तु लुगित्यर्थः

उ.]आसक्तस्वरित इति । फलाऽभावादिति भावः।स्वरितत्वाऽसङ्गाभावस्यैवान्वाख्यानं वार्त्तिकमित्यन्ये ॥ [उपकादिभ्यो] ॥

आगस्त्यकौण्डिन्य। प्रकृतिनिपातनशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह—प्रकृतेरेवेति। अर्थादेव प्रत्ययस्य लुगिति बोध्यमिति भावः । भाष्ये—वृद्ध्यभावः स्यादिति। एवं च [3]च्छो न स्यादिति भावः । पूर्वं फलाऽभावाद्वृद्धसंज्ञाऽभावेन स्थानिवद्भावेन न तल्लाभ इति बोध्यम् । अस्य विशेषेति । यद्यपि 'कौण्डिना' इति सिध्यति, तथाऽप्यागस्तीया इति न सिध्यतीति व्याख्येयमिति भावः । ननु प्रत्ययवाचक-

---

१ क्वचिन्न । २ लभ्यम् । ३ 'बोच्छो'।

ष्यति ॥ तर्त्तर्हि प्रकृतिनिपातनं कर्तव्यम्?॥ न कर्तव्यम् ॥[*॥योगविभागा-त्सिद्धम् ॥*]॥ योगविभागः करिष्यते 'आगस्त्यकौण्डिन्ययोः' । आगस्त्य-कौण्डिन्ययोर्बहुषु लुग्भवति । ततः 'अगस्तिकुण्डिनच्' ॥ अगस्तिकुण्डिन-जित्येतौ च प्रकृत्यादेशौ भवेत आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति ॥ एवमपि प्रत्ययान्तयोरेवं प्राप्नोति । प्रत्ययान्तौद्धि भवान् षष्ठीमुच्चारयति 'आगस्त्य-कौण्डिन्ययो'रिति ॥ नैष दोषः । यथापरिभाषितं प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपो भवन्तीति प्रत्ययस्यैव भविष्यति, अवशिष्टस्यादेशौ भविष्यत ः ॥

यङोऽचि च ॥ २।४।७४ ॥

॥*॥ ऊतोऽचि ॥*॥ ऊतोऽचीति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—सनी-स्रसो दनीध्वस इति॥ अथ 'ऊत' इत्युच्यमाने इह कस्मान्न भवति—यो-यूयः रोरूयः ? ॥ विहितविशेषणमूकारग्रहणम्—ऊकारान्ताद्यो विहित इति ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । इष्टमेवैतत्संगृहीतं, सनीस्रंसो दनीध्वंस इत्येव भवितव्यम् ॥ [यङोऽचि च] ॥

प्र.]संपद्यते । बहुषु लुग्भवतीति। बहुषु वर्तमानयोर्यः प्रत्ययस्तस्येत्यर्थः। प्रकृ-त्यादेशाविति । सामर्थ्यलभ्योऽयमर्थः । प्रत्यये हि लुप्ते प्रकृतिरेवावशिष्यते । एवमपीति । षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशविधानादिति भावः । ततश्च लुगादेशयोश्च पर्यायप्रसङ्गः । यथापरिभाषितमिति । तत्र स्थानिभेदात् पर्यायाऽभावः ॥

यङोऽचि च । सनीस्रस इति । यद्यत्र लुक् स्यात्तदा 'न लुमताङ्गस्ये'ति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नलोपो न स्यात् । अतो लोपः। 'यस्य हल' इति लोपे तु प्रत्ययलक्षणं भवत्येव ॥ [यङोऽचि च] ॥

उ.]पदाऽभावेन बहुष्वित्यस्य प्रत्ययान्तसमुदाये एवान्वये तस्यैव लुक् स्यादत आह—बहुष्विति । यः प्रत्यय इति । लुगाक्षिप्तोऽयं, प्रत्ययाऽदर्शनस्यैव लुक्त्वादिति बोध्यम् । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । स्थानषष्ठी सामर्थ्यस्य प्रतिबन्धिकेति भावः । तत्रेति। एतदर्थमेव तत्र प्रत्ययग्रहणं कृतम्।यद्वा 'गोत्रे' इत्यनुवर्त्य 'गोत्रे कृतस्य लु'गित्यर्थान्न दोषः, पर्यायाभाव इति। विकल्पस्याऽष्टदोषदुष्टत्वादित्यपि बोध्यम्।

यङोऽचि च । यङ्ा साहचर्यादच्प्रत्यय एवाऽत्र गृह्यते । ऊतोऽचि । ऊतः परस्य यङोऽचि लुगित्यर्थः। यद्यत्रेति । 'न धात्वि'ति सूत्रस्थप्रत्याख्यानप्रकारस्तु लक्ष्यविशेषविषय एवेति निरूपितं तत्रैव भाष्ये । इत्येव भवितव्यमिति । योयूयो रोरूय इत्यत्र बाहुलकाद्यङ्लुगभाव एवेत्यपरे ॥ [यङोऽचि च] ॥

गातिस्था । 'इणो गा शब्द' इति भाष्ये इकोऽपीण्वद्भावात्तदादेशस्यापि

---

१ क्वचिन्न । २ 'भविष्यतः' । ३ 'योरपि' । ४ हिः क्वचिन्न ।
५ 'त्युच्यते' । ६ 'विरोरूयः' । ७ 'मूकारान्त' ।

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ २।४।७७ ॥

॥*॥ गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहणम् ॥*॥ गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहणं कर्त्तव्यम्। इणो यो गाशब्दः, पिबतेर्यः पाशब्द इति वक्तव्यम्। इह मा भूत् अगासीन्नटः, अपासीद्धनमिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम्। इणो ग्रहणे तावद्वार्त्तानिर्देशादेवं व्यक्तं 'लुग्विकरणस्य ग्रहण'मिति॥पाग्रहणे चापि वार्त्तम्। उक्तमेतत्–'सर्वत्रैव पाग्रहणेऽलुग्विकरणग्रहण'मिति ॥

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ २।४।७९ ॥

॥*॥ तथासोरात्मनेपदवचनम् ॥*॥ तथासोरात्मनेपदस्य ग्रहणं कर्तव्यम्। आत्मनेपदं यौ तथासाविति वक्तव्यम् ॥*॥ एकवचनग्रहणं वा ॥*॥ अथ वैकवचने ये तथासी इति वक्तव्यम् ॥ तच्चावश्यमन्यतरत्कर्तव्यम् ॥ ॥*॥ अवचने ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥*॥ अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्ननिष्टं प्रसज्येत। अतनिष्ट यूयम् असनिष्ट यूयमिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम्।

प्र.] गाति। पिबतेरिति। पिबतेर्यः स्थानी दृष्टः–पाशब्द इत्यर्थः। शिति च पिबादेशो विहित इति पा पान इत्यस्यैव भौवादिकस्य ग्रहणम्। अगासीदिति। 'गै शब्दे' 'पा रक्षणे' अनयोर्यमरमनमातां सक् चेति सगागमः। सिचश्चेट्।
निर्देशादिति। गातीत्यादादिकादेशानुकरणत्वाददादिलुक्। गातिशब्दः श्तिपा निर्दिष्टः। सर्वत्रेति। 'घुमास्थागापे'त्यादावपीत्यर्थः। तेन 'पायते' इति पातेरीत्वाऽभावः। शोषणार्थस्य तु पायतेर्लाक्षणिकत्वात्पारूपस्य ग्रहणाऽभावः।

उ.]सिद्धिरिति भावः। यःस्थानीति। स्थान्यादेशसम्बन्धे षष्ठीति भावः। ननु पातेरपि पिबादेशः किं नेत्यत आह–शिति चेति। अदादिलुकेति। 'श्तिपः कर्त्रार्थकत्वाऽभावाद्विकरणो न न्यायप्राप्त' इतिवादिनां मतेपि तस्य गैतिरिति स्यादित्याशयः। न च 'गै'शब्दे इत्यस्य कृतात्वस्यानुकरणात् श्तिप्यपि एवमेव रूपेण निर्देशः संदिग्ध इति वाच्यं, लाक्षणिकत्वेन तस्याऽननुकरणात् यस्मात् श्तिपि एवमेव रूपं तस्यैव ग्रहणाच्च। अन्यथा 'गास्थाघु–'इत्येवमेव वदेदिति भावः। गाङस्तु नाऽनुकरणं, परस्मैपदपरत्वाऽभावात्। 'गामादाग्रहणेष्वविशेष' इति श्तिब्रहितगादेशविषयमिति बोध्यम्। भाष्ये–अलुग्विकरणस्येति। 'लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्ये'त्यनयेत्यर्थः।
तनादिभ्यस्त। अतनिष्टेति। मध्यमपुरुषबहुवचनम्। [तनादिभ्यस्त]॥ आमः। यद्यपि पूर्वसूत्रे लेरिति च्लेर्ग्रहणं तथाप्यत्र योग्यतावशाल्लिट एव

---

१ 'इण्ग्रहणे'। २ 'देवेदं व्यक्तं'। ३ 'वक्तव्यमेवैतत्'। ४ 'वचनं कर्त'। ५ 'पदे'। ६ 'वचनं'। ७ 'इति वा'। ८ 'तना'। ९ 'गाशब्दः'। १० 'कर्त्रर्थ'।

यद्यपि तावदयं तशब्दो दृष्टापचारीस्यात्मनेपदम्, अस्त्येवं परस्मैपदम्, अस्त्येकवचनम्, अस्ति बहुवचनम्।अयं तु खलु थास्शब्दोऽदृष्टापचार आत्मनेपदमेकवचनमेव[3] च। तस्याऽस्य कोन्यः सहायो भवितुमर्हत्यन्यदत आत्मनेपदादेकवचनाच्च। तद्यथा–'अस्य गोर्द्वितीयेनाऽर्थ' इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभ इति ॥ [तनादिभ्यस्तथासोः] ॥

आमः ॥ २।४।८१ ॥

॥*॥ आमो लेर्लोपे लुङ्लोटोरुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ आमो लेर्लोपे लुङ्लोटोरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। तां वैजवापयो विदामक्रन्। अत्रं[4] भवन्तो विदांकुर्वन्तु ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्? ॥ न वक्तव्यम्। लिग्रहणं निवर्तिष्यते ॥ यदि निवर्तते प्रत्ययमात्रस्य लुक् प्राप्नोति ॥ इष्यत एव प्रत्ययमात्रस्य ॥ आतश्चेष्यते, एवं ह्याह 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटी'ति[5]। यदि च प्रत्ययमात्रस्य लुग्भवति तत एतदुपपन्नं भवति॥*॥आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधः॥*॥ आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधो वक्तव्यः। शशाम तताम। वृद्धौ कृतायामाम इति लुक् प्राप्नोति ॥*॥ आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाण्णलोऽप्रतिषेधः ॥*॥ आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाण्णलोऽप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः॥ लुक्कस्मान्न भवति–शशाम ततामेति? ॥ 'अर्थवद्ग्रहणात्'। अर्थवतः आम्शब्दस्य ग्रहणम्, न चैषोऽर्थवान् ॥*॥आमन्तेभ्योर्थवद्ग्रहणाण्णलोऽप्रतिषेध इति

प्र.] आमः। लिग्रहणमिति। निपातनादप्यत्र लुक्सिध्यति, तत्त्वनपेक्ष्यायं परिहार उक्तः। प्रत्ययमात्रस्येति। तरबादेरपीत्यर्थः। एवं ह्याहेति। व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थमेव तद्वचनमित्यर्थः। आमन्तस्याऽनभिव्यक्तपदार्थत्वाच्च स्वाभाविक्येवाऽनुत्पत्तिस्तरबादेर्लुग्द्वारेणाऽन्वाख्यायत इति भावः। अर्थवत इति।

उ.] ग्रहणमिति वार्तिकम्। निपातनादिति। 'विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्या'मिति 'अभ्युत्सदया'मित्यादिनिपातनादित्यर्थः। तत्त्विति। 'ले'रित्यननुवृत्त्या सर्वेष्टसिद्धौ तदनुवृत्तिमभ्युपगम्य लुङ्लोटोर्निपातनाश्रयणमयुक्तमित्यनपेक्षाबीजम्। तरबादेरिति। अवस्थायामेव लुकः प्राप्त्या कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेन तरबुत्पत्स्यत इत्याशयः। आदिना तमप्। तदन्तादुत्पन्न आम् च ग्राह्यः। व्यवहितेति। तरबादौ सति व्यवहितत्वं स्यादिति भावः। नन्वनभिव्यक्तपदार्थकत्वेनाऽतिशयाद्ययोगात्तरबाद्यनुत्पत्तौ कथं लुगित्यत आह–आमन्तस्येति।प्रत्ययमात्रस्य लुक्फलमदर्शनम्, इष्यत एवानुत्पत्तिरिति भाष्याक्षरार्थ इति भावः।नन्वर्थवानाम्–असंभवीत्यत आह–आम्प्रत्यय इति। भाष्ये–सन्निपातेति। 'लक्षणप्रतिपदोक्त'परिभाषया 'प्रत्ययाप्रत्यय-

---

१ 'मस्ति च'। २ क्वचिन्न। ३ 'वचनं च'। ४ 'अस्य भवन्तो'। ५ 'तरबनु'।

चेदमः प्रतिषेधः ॥*॥ आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाण्णलोऽप्रतिषेध इति चेदमः [धातोः] प्रतिषेधो वक्तव्यः । आम ॥*॥उक्तं वा ॥*॥ किमुक्तम् ?॥ 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'ति ॥ किं पुनर्लुगादेशानामपवादः, आहोस्वित्–कृतेष्वादेशेषु भवति॥*॥लुगादेशापवादः॥*॥लुक्–आदेशानामपवादः ॥*॥ तिङ्कृताऽभावस्तु ॥*॥तिङ्कृतस्य त्वभावः ॥ कस्य?॥ पदत्वस्य। ॥*॥ सुबन्तपदत्वात्सिद्धम् ॥*॥ 'सुबन्तं पद'मिति पदसंज्ञा भविष्यति ॥ कथं स्वाद्युत्पत्तिः ? ॥*॥ लकारस्य कृत्त्वात्प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् ॥*॥ लकारः कृत्, 'कृत्प्रातिपदिक'मिति प्रातिपदिकसंज्ञा, तदाश्रयं प्रत्ययविधानम्, प्रातिपदिकाश्रयत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति ॥ [यद्येवं] सुपः श्रवणं प्राप्नोति ॥ 'अव्यया'दिति लुग्भविष्यति ॥ कथमव्ययत्वम् ?॥ ॥*॥अव्ययत्वं मकारान्तत्वात॥*॥कृदन्तं मान्तमव्ययसंज्ञं भवतीत्यव्ययसंज्ञा

प्र.]आम्प्रत्ययो'ऽनिदिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ती'त्यर्थवान् । आम इति। 'अम गत्यादिष्वि'त्यस्य णलि वृद्धौ द्विर्वचन एकादेशे च यद्रूपमामिति तस्यार्थवत्त्वाण्णलो लुक्प्रसङ्गः । किं पुनरिति । यदा 'विशेषविधिः सामान्यविधिबाधक' इति न्याय आश्रीयते तदा लकारान्तरेषु सावकाशास्तिबादयो विशेषविहितेन लुका बाध्यन्त इत्यादेशाऽपवादो लुक्संपद्यते।अथ त्वविरोधादस्ति च संभवो यदुभयं स्यादित्याश्रीयते तदा कृतेष्वादेशेषु लुका भाव्यमिति सन्देहात्प्रश्नः। लुगिति। सत्यपि संभवे बाधनं, तक्रदानेनेव दधिदानस्येति भावः । कस्येति । निघातादेस्तिङ्कार्यस्याऽनिष्टत्वात्प्रश्नः। कथमिति । आमः प्रत्ययत्वादप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात्प्रश्नः । लकारस्येति । 'अति'ङिति कृत्संज्ञाप्रतिषेधस्तिङ्भाविनो लकारस्य । अयं तु तिङ्भावी न भवतीति भावः ।

सुपः श्रवणमिति।यद्यप्येकवचनस्य हल्ङ्यादिलोपोऽस्ति तथापि द्विवचनबहुवचनश्रवणप्रसङ्गः । कृदन्तमिति । कृन्मेजन्त इत्यत्र कृदन्तस्य विशेषणं मेजन्त

उ.]यो'रिति परिभाषया च सुसाधमेतत् । तदा कृतेष्विति । विरोधाऽभावादेवाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं लुगित्यपि न वाच्यमिति भावः।'विहितानां नियम'इतिपक्षाश्रयणाद्वोभयोस्तुल्यत्वम्।सत्यपीति। न चाऽऽमुत्पत्तिकाले परत्वात्ततः प्रागेव वादेशाः किं न भवन्तीति वाच्यम्, अपवादविषये उत्सर्गाऽप्रवृत्तेः। 'प्रकल्प्य वाऽपवादविषय'मिति न्यायात् । नन्वतिङित्यनेन तिङ्स्थानित्वयोग्यस्य लस्य कृत्संज्ञा प्रतिषिध्यत इति कथं लिटः कृत्त्वमत आह–तिङ्भाविन इति । यद्यप्याम इत्यनेन सुपोऽपि लुक् सिध्यति 'ले'रिति निवृत्तेस्तथापि तदनुवृत्तिमतेऽपि लुकं साधयितुमाह भाष्ये–

१ क्वचिन्न । २ 'शाऽपवा' । ३ 'भवतीति' । ४ 'पदस्य' ।
५ 'सुबन्तत्वात्सिद्धं' । ६ 'भवति' ।

भविष्यति ॥ स्वरः कथम्—यत्प्रकारयांचकार ? ॥*॥ स्वरः कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वात्॥*॥ 'कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवती'त्येष स्वरो भविष्यति॥*॥ तथा च निघातोऽनिघातसिद्धिः ॥*॥ तथा च निघातोऽनिघातसिद्धिर्भवति । चक्षुष्कामं याजयाञ्चकर । 'तिङ्ङतिङ' इति तस्य चाऽनिघातः, तस्माच्च निघातः सिद्धो भवति ॥*॥ नञा तु समासप्रसङ्गः ॥*॥ नञा तु समासः प्राप्नोति—न कारयाम् नहारयाम्। 'नञ्सुवन्तेन सह समस्यत' इति समासः प्राप्नोति ॥*॥ उक्तं वा ॥*॥ [उक्तं वा] । किमुक्तम् ?॥ असामर्थ्यादिति । नात्र नञ आमन्तेन सामर्थ्यम् ॥ केन तर्हि ? ॥ लिडन्तेन । न चकार कारयाम्, न चकार हारयामिति ॥ [आमः] ॥

प्र] ग्रहणं,न तु कृतः।स्वरादिषु यदामिति पठ्यते तेन तद्धितप्रकरणात्तद्धितसाहचर्याद्वा तद्धित एव गृह्यते। यत्प्रकारयांचकारेति। अत्र प्रशब्दस्यानुदात्तत्वमिष्यते, तच्च तिबादिलुकि सति गतिर्गतौ तिङि चोदात्तवतीति सिध्यति नान्यथेति भावः । कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वादिति । 'प्र'शब्दस्य 'कारया'मित्यनेन समासे कृते समासस्वराव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरयोः प्राप्तयोः, कृत्स्वरः, ततः शेषनिघातेन गतेरनुदात्तत्वं सिध्यतीत्यर्थः। तस्य चेति । आमन्तस्याऽतिङन्तत्वान्निघातो न प्रवर्तते । तस्मात्परं तिङन्तं तु चकारादि निहन्यते । न कारयामिति । ततश्च नलोपादिप्रसङ्गः । न चकारेति । नञो लिडन्तेन सामर्थ्यं प्रदर्शयति, न त्वयं लौकिकः प्रयोगो व्यहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वादनुप्रयोगारम्भस्य । अभिव्यक्तपदार्थेन नञः सामर्थ्यं

उ.]अव्ययादिति लुगिति।द्विवचनेति। तदुत्पत्तिप्रकारश्च उत्तरसूत्रे भाष्ये स्पष्टः। ननु कृत इति । तद्विशेषणत्वे हि कृतो मान्तत्वाऽभावान्न सिध्यतीत्यर्थः । कृद्विशेषणत्वपक्षे तु 'ले'रिति निवर्त्त्य 'आम' इत्यनेनैवेति बोध्यम् । तद्धितप्रकरणादिति । 'तद्धितश्चाऽसर्वविभक्ति'रिति पठित्वा हि तत्र ते पठिता अतस्तेषु तद्धितपदमनुवर्त्तत इति भावः । अननुवृत्तावपि न दोष इत्याह—तद्धितसाहचर्याद्वेति । समासे कृते इति। गतिसमास इत्यर्थः।'स च नित्य' इति समासाऽभावे स्वरो न सिध्येदिति न वाच्यम् । उपसर्गाणां क्रियामात्रेण सामर्थ्यात् ,—अनभिव्यक्तपदार्थेन 'कारया'मित्यनेन नाऽस्य सामर्थ्यमिति न शङ्कनीयम् । तिङ्कृतपदत्वे त्वत्र समासो न स्यादित्यनिष्टम् । 'तथाचे'त्यनेन सूचितं हेतुं दर्शयति—आमन्तस्येति। नलोपादीति । आदिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। भाष्ये—न चकार हारयामिति । क्वचित्तु 'न जहारहारया'मिति पाठः । तत्र चकारेत्येतदर्थतो निबद्धं—जहारेति ।

१ 'स्वर'इति क्वाचित्कम् । २ 'निघातसि' । 'निघाताऽसि' ।
३ 'तिङन्तेन' । ४ 'जहार' ।

अव्ययादाप्सुपः ॥ २।४।८२ ॥

॥*॥अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाऽभावात् ॥*॥अव्ययादापो लुग्वचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'लिङ्गाऽभावात्' । अलिङ्गमव्ययम् ॥ किमिदं भवान् सुपो लुकं मृष्यत्यापो लुकं न मृष्यति । यथैव ह्यलिङ्गमव्ययमेवमसङ्ख्यमपि ? ॥ सत्यमेवमेतत्[1] । प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थयमानः सुपो लुकं मृष्यति, आपः पुनरस्य लुकि सति न किंचिदपि प्रयोजनमस्ति ॥ उच्यमानेऽप्येतस्मिन्स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'एकत्वादीनामभावात्' । एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते, न चैषामेकत्वादयः सन्ति ॥ अविशेषेणोत्पद्यन्ते, उत्पन्नानां नियमः क्रियते ॥ अथ वा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः क्रियते ॥ के च प्रकृताः ? ॥ एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति ॥ अथ वाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-

प्र.] न त्वनभिव्यक्तार्थेनेत्यर्थः । [आमः] ॥

अव्यया । लिङ्गाभावादिति। न च स्त्रीसमानाधिकरणपक्षः 'स्त्रिया'मित्यत्राश्रितः, 'भूतमियं ब्राह्मणी'त्यादौ भूतादिभ्यः प्रत्ययप्रसङ्गादिति भावः । किमिदमिति । सङ्ख्याया अप्यभावात् सुपाऽपि नोत्पत्तव्यमिति भावः । प्रत्ययलक्षणमिति । स्वभाविक्येव सुपोऽनुपलब्धिर्लुग्द्वारेण पदत्वनिबन्धनरुत्वादिकार्यसिद्धयेऽन्वाख्यायत इत्यर्थः । उच्यमानेऽपीति । प्रसक्ताऽदर्शनस्य लोपादिसंज्ञाविधानात् । अनुत्पन्नस्य सुपो लुगसंभवादिति भावः। एकत्वादिष्विति। वाक्यैकवाक्यतया विशिष्ट एवार्थे स्वादिविधानादिति भावः । अविशेषेणेति । वाक्या-

उ.]तत्र सामान्यविशेषयोरभेदाऽन्वयादित्याहुः॥ [आमः] ॥

अव्ययादा । ननु मा भूल्लिङ्गं, 'तत्र शालाया'मित्यादौ स्त्रीसामानाधिकरण्यादेव टाप् , तस्य चाऽनेन लुगत आह—न चेति। भूतमिति सामान्ये नपुंसकम् । ननू'चैस्तराभ्यां ब्राह्मणीभ्यां कृत'मित्यादावव्ययात्पराऽऽपःसंभव इति चेन्न। 'अव्ययादिति विहितविशेषणात् । यद्वा आप्सुब्भ्यामाक्षिप्ताङ्गस्याव्ययरूपस्यैव प्रत्यासत्त्या ग्रहणान्न दोषः । एवञ्च 'कृन्मेजन्त'सूत्रस्थभाष्यमपि स्वरसतः सङ्गच्छते इति दिक् । ननु सुपोऽनुत्पत्तौ कथं लुक् , कथं वा प्रत्ययलक्षणमत आह—स्वाभाविक्येवेति । अव्ययात्परसुब्दर्शनमेव लुक्संज्ञमिति भावः । ननु पूर्वोक्तरीत्या सिद्धौ किं सुबुत्पत्त्येत्याशङ्क्याह—प्रसक्तेति । स्वादिवाक्ये एकत्वादीनामनुपादानादाह—वाक्यैकेति । वाक्यान्तरनिरपेक्षत्वादिति । 'उत्पन्नानां नियम'इति भाष्यस्यार्थ-

१ 'सत्यमेतत्' ।

'उत्पद्यन्तेऽव्ययेभ्यः स्वादय' इति, यदयम् 'अव्ययादाप्सुप'इति लुकं शास्ति॥

नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः ॥ २।४।८३ ॥

॥*॥ नाव्ययीभावादत इति योगव्यवसानम् ॥*॥ 'नाव्ययीभावादतः' इति योगो व्यवसेयः। नाऽव्ययीभावादकारान्तात्सुपो लुग्भवति। ततः—'अम्त्वपञ्चम्याः' इति ॥ किमर्थो योगविभागः? ॥*॥ पञ्चम्या अम्प्रतिषेधार्थम् ॥*॥ पञ्चम्या अमः प्रतिषेधो यथा स्यात् ॥*॥ एकयोगे ह्युभयोः प्रतिषेधः ॥*॥ एकयोगे ह्युभयोः प्रतिषेधः स्यात्। अमोऽलुकश्च ॥ स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः? ॥ न कर्तव्यः ॥*॥ तुर्नियामकः ॥*॥ तुः क्रियते स नियामको भविष्यति—'अमेवाऽपञ्चम्या' इति। ॥*॥ अमि पञ्चमीप्रतिषेधेऽपादानग्रहणम् ॥*॥ अमि पञ्चमीप्रतिषेधेऽपादानग्रहणं कर्तव्यम्। अपादानपञ्चम्या इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम्? ॥*॥ कर्मप्रवचनीययुक्तेऽप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते मा भूत्—आपाटलिपुत्रं वृष्टो देवः ॥*॥ न वोत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्समासात्पञ्चम्यभावः॥*॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम्? ॥ [उत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्] 'उत्तरपदमत्र कर्मप्रवचनीययुक्तम्। उत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्समासात्पञ्चमी न भविष्यति। यदा च समासः कर्मप्रवचनीययुक्तो, भवति तदा [पञ्चमी] प्रतिषेधः। तद्यथा—आ उपकुम्भात्। आ उपमणिकादिति ॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ २।४।८४ ॥

॥*॥ सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससङ्ख्यावयवेभ्यो नित्यम्॥*॥सप्तम्या ऋद्धि-

---

प्र.]न्तरनिरपेक्षत्वात्स्वादिविधिवाक्यस्येति भावः। यदयमिति। एकवाक्यतापक्षेऽपि ज्ञापकात्सुबुत्पत्तिरित्यर्थः। [अव्ययादाप्सुपः] ॥

नाव्ययीभावा।योगव्यवसानमिति।योग।विभाग इत्यर्थः। तुर्नियामक इति। अवधारणे तुर्वर्तते। तेन—अमेवाऽपञ्चम्याः, अलुक्तु पञ्चम्या अपीत्यर्थः संपद्यते। आपाटलिपुत्रमिति। आङ्योगेऽत्र पञ्चमी, न त्वपादान इत्यम्भावो भवतीत्यर्थः।

न वेति। अव्ययीभावाद्विहितायाः पञ्चम्या अमादेशप्रतिषेधः। अत्र तूत्तरपदाद्विहिता पञ्चमी, तस्याश्च समासप्रातिपदिकत्वाल्लुकि कृते समासात् सुशब्द उत्पद्यते तस्याऽम्भावः। भवति तदेति। श्रूयत एवेत्यर्थः। आ उपकुम्भादिति। कुम्भस्य समीपमित्यव्ययीभावः। तत्र आङ्योगे पञ्चमी [नाव्ययीभावाद] ॥

उ.]नियम एवेत्याशयः। एकवाक्यतापक्षेऽपीति।सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमेऽपीत्यपि बोध्यम्। अत्र पक्षत्रयेऽपि सप्तानामपि विभक्तीनामुत्पत्तिरिति बोध्यम् ॥

---

१ 'प्रतिषेधार्थं'। २ 'वा' इति ... ३ 'दामे'। ४ 'इह मा भूत्'। 'लम् स्यात्'। ६ 'ततः'।

नदीसमाससङ्ख्यावयवेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम् । [ऋद्धि] सुमद्रं सुमगधम् । [ऋद्धि]॥ नदीसमास-उन्मत्तगङ्गं लोहितगङ्गम् ॥ सङ्ख्यावयव- एकविंशतिभारद्वाजं, त्रिपञ्चाशद्गौतमम् ॥ [तृतीयासप्तम्यो] ॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ २।४।८५ ॥

॥*॥ टितां टेरेविधेर्लुटो डारौरसः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥*॥ टितां टेरेविधेर्लुटो डारौरसो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । टेरेत्वस्यावकाशः-पचते पचेते पचन्ते । डारौरसामवकाशः-श्वः कर्ता, श्वः कर्तारौ, श्वः कर्तारः । इहोभयं प्राप्नोति-श्वोऽध्येता, श्वोऽध्येतारौ, श्वोऽध्येतार इति । डारौरसो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ?॥ न वक्तव्यः ॥*॥ आत्मनेपदानां चेति वचनात्सिद्धम्॥*॥आत्मनेपदानां च डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यम् ॥*॥ तच्च समसङ्ख्यार्थम् ॥*॥ तच्चावश्यमात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसङ्ख्यार्थम् । सङ्ख्यातानुदेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे षट् स्थानिनस्त्रय आदेशाः। वैषम्यात्सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति॥ पूर्वविप्रतिषेधा-

---

प्र.] तृतीयास। सुमद्रमिति। मद्राणां समृद्धिरित्यव्ययीभावः। एकविंशतिभारद्वाजमिति।एकविंशतिभरद्वाजा वंश्याः,त्रिपञ्चाशद्गौतमा वंश्या इति 'सङ्ख्यावंश्येने'ति समासः । तत्र वर्तिपदानां स्वार्थोपसर्जनार्थान्तराभिधायित्वाद्गौतमभरद्वाजशब्दयोरेकत्वविशिष्टेऽर्थान्तरे संक्रमाल्लुगभावः । ततः सप्तमी । नित्योऽम्भावः । बहुलग्रहणलब्धश्चायमर्थो दर्शितः । [तृतीयासप्तम्योर्व] ॥

लुटः प्रथ श्वः।कर्तेति। तिप्तस्झीनामत्र डारौरसः कृताः। आत्मनेपदानामिति। लुट आत्मनेपदानां च प्रथमसंज्ञकानां डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यम् । ततश्च विशेषविहितत्वादादेशैष्टेरेत्वं बाध्यते । पूर्वविप्रतिषेधार्थेनेति । पूर्वविप्रतिषेधस्य

उ.] तृतीयासप्त । तत्र वर्त्तिपदानामिति । 'एकविंशतिर्भरद्वाजा' इत्यनयोः स्वार्थोपसर्जनवंश्या इत्यर्थाभिधायित्वादित्यर्थः । एवं हि अङ्गानतिक्रान्तोऽत्यङ्ग इति न सिध्येत् । तस्माद्भाष्यकारप्रयोगादत्र लुगभाव इति हरदत्तः । युक्तरश्चैतत् । अन्यथा विदानामपत्यं वैद इत्यादिसिद्ध्यर्थं तद्राजसूत्रे उक्तवार्त्तिकभाष्याऽसङ्गत्यापत्तिः। एतद्भाष्यप्रामाण्यादिमौ उपकादिषु वोध्याविति वोध्यम् । [तृतीया]॥

लुटः प्रथम। प्रथमतः परत्वादेत्वे सकृद्गतिन्यायेन डारौरसो न प्राप्नुवन्तीत्याशयेन वार्त्तिकं भाष्ये-टितामिति । डादयस्तु परस्मैपदे चरितार्था इति भावः । पूर्वविप्रतिषेधेन डादौ सकृद्गतिन्यायाश्रयणादेत्वाऽभाव इति तात्पर्यम् । तद्ध्वनयन्नाह-तिप्तस्झीनामिति । आत्मनेपदानाञ्चेति । चेन परस्मैपदम् ।

---

१ छुसं स्यात् । २ 'प्रतिषेधेन' । ३ इदं वार्त्तिकं क्वचिन्न । ४ 'भारद्वाजा'

ऽर्थेन तावन्नार्थ आत्मनेपदग्रहणेन । इदमिह संप्रधार्यम्—डारौरसः क्रियन्तां टेरेत्त्वमिति । किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वादेत्त्वम् ॥

नित्या डारौरसः । कृतेप्येत्वे प्राप्नुवन्त्यकृतेपि प्राप्नुवन्ति ॥

टेरेत्वमपि नित्यम् , कृतेष्वपि डारौरस्सु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति ॥

अनित्यमेत्वम् । अन्यस्य कृतेषु डारौरस्सु प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृतेषु प्राप्नोति[2] । शब्दाऽन्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥

डारौरसोऽप्यनित्याः, अन्यस्य कृते एत्वे प्राप्नुवन्त्यन्यस्याऽकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्तोऽनित्या भवन्ति । उभयोरनित्ययोः परत्वादेत्वम् । एत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाड्डारौरसो भविष्यन्ति ॥ समसङ्ख्यार्थेन चापि[3] नार्थ आत्मनेपदग्रहणेन । स्थानेन्तरतमेन व्यवस्था भविष्यति ॥ कुत आन्तर्यम् ? ॥ अर्थतः । एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थः॥अथ वा आदेशा अपि पठेत्र निर्दिश्यन्ते॥ कथम्?॥[एकशेषनिर्देशात्[4]]॥एकशेषनिर्देशोऽयम् । अथैतस्मिन्नेकशेषनिर्देशे[5] सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वन्द्वो—डा च डा च—डा, रौ च रौ च रौ,रश्च रश्च रः,डा च रौ च रश्च—डारौरस इति,आहो स्विदकृतद्वन्द्वानामेकशेषः—डा च रौ च रश्च डारौरसः डारौरसश्च डारौरसश्च डारौरस इति?॥ किं चातः ॥ यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वोऽनिष्टः समसङ्ख्यः प्राप्नोति । एकवचनद्विवचनयोर्डा प्राप्नोति, बहुवचनैकवचनयो रौ प्राप्नोति । द्विवचनबहुवचनयोश्च[3] रस्प्राप्नोति॥ अथ कृतद्वन्द्वानामेकशेषो, न दोषो भवति ॥ यथा न दोषस्तथास्तु ॥ किं पुनरत्र ज्यायः ? ॥ उभयमित्याह । उभयं हि दृश्यते—'बहु शक्तिकिटकं[6]' 'बहूनि शक्तिकिटकानि' । 'बहु स्थालीपिठरं' 'बहूनि स्थालीपिठराणि' ॥ अथवाऽऽन्तर्यतो व्यवस्था भविष्यति । आन्तर्यादेकार्थस्यैकार्थो, द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो, बह्वर्थस्य बह्वर्थ इति ॥

प्र.]यत्प्रयोजनं तत्प्रयोजनेनेत्यर्थः।किंपुनरिति।कस्य पक्षस्य न्याय्यतरत्वात्प्रशस्यतरत्वमिति सामान्येन प्रश्नः।इह तु कृतैकशेषाणां द्वन्द्वो दुष्टत्वान्नैव प्रशस्यत इति न

उ.]भाष्ये—पुनः प्रसङ्गेति । पुनरेत्वं तु न, लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायादिति भावः। कृतैकशेषद्वन्द्वपक्षस्य दुष्टत्वात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह—सामान्येन प्रश्न इति । 'अत्रे'ति भाष्यस्यैवंविधे विषय इत्यर्थः । उदाहरणान्तरविषयः प्रश्न इति भावः । बहु शक्तिकिटकमिति । 'जातिरप्राणिना'मित्येकवत्त्वम् । बहुशब्दोपात्तबहुलान्यायानुपपत्त्या कृतैकशेषाणामत्र द्वन्द्वः । बहूनि शक्तिकिटकानी'त्यत्र बहुवचना-

१ 'एत्वमिति' । २ क्वचिन्न । ३ चः क्वचिन्न । ४ वार्त्तिकमिदमित्यन्ये । ५ शेषे सति । ६ 'किटि' ।

'डारौरसः कृते टेरे यथा द्वित्वं प्रसारणे ।
समसङ्ख्येन नार्थोऽस्ति सिद्धं स्थानेऽर्थतोऽन्तरः' ।
'आन्तर्यतो व्यवस्थाऽत्र य एवेमे भवन्तु सर्वेषाम् ॥
टेरेत्वं च परत्वात्कृतेऽपि तस्मिन्निमे सन्तु' ॥

॥*॥ डाविकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थम् ॥*॥ डाविकारः शित्कर्त्तव्यः॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ सर्वादेशार्थम्' । 'शित्सर्वस्येति' सर्वादेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारे 'अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ती'-त्यन्त्यस्य प्रसज्येत । ॥*॥ निघातप्रसङ्गस्तु ॥*॥ निघातस्तु प्राप्नोति ॥ श्वः कर्ता । 'तासेः परं लसार्वधातुकमनुदात्तं भवती'त्येष स्वरः प्राप्नोति ॥ यत्तावदुच्यते–'डाविकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थ'मिति ॥*॥ सिद्धमलोन्त्यविकारात् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'अलोन्त्यविकारात्' ॥ अस्त्वयमलोन्त्यस्य ॥ का रूपसिद्धिः–कर्ता ?॥*॥ डिति टेर्लोपाल्लोपः ॥*॥ डितिटेर्लोपेन³ लोपो भविष्यति ॥ अभस्त्वान्न प्राप्नोति ॥ डित्करणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥ * ॥ अनित्त्वाद्वा ॥*॥ अथ वाऽनित्त्वादेतत्सिद्धम् ॥ किमिदमनित्त्वादिति ? ॥ अन्त्यस्यायं स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात् , असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न । असत्यामित्संज्ञायां लोपो न । असति लोपेऽनेकाल् । यदाऽनेकाल्तदा सर्वादेशः । यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्ययः । यदा

प्र.]तदपेक्षः प्रश्नः।डारौरसः कृते टेरे इति।परत्वाट्टेरेत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाड्डारौरसो भवन्ति। यथेजतुरीजुरिति कृते संप्रसारणे द्विर्वचनम्। एष एवार्थ आर्यया प्रदर्शितः–आन्तर्यत इति । य एवामी त्रयः श्रूयन्ते त एव सर्वेषां सन्तु । डाविकार इति । डादेश इत्यर्थः । 'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्व'मित्यन्त्यस्य स्यादिति डाश्वक्तव्यः । श्वः कर्तेति । तिपो डादेशः, तस्य 'तास्यनुदात्तेन्ङि'दित्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति । यस्तु 'तिङ्ङतिङ' इति निघातः स 'न लु'डिति निषिद्धः । डितीति । आकारे डिति परतः सतकारस्य टिसंज्ञकस्य लोपः । डित्करणसामर्थ्यादिति ।

उ.]न्यथानुपपत्त्या कृतद्वन्द्वानामेकशेष इति बोध्यम्। तस्मादुभयमपि न्याय्यम् । प्रकृते तु कृतद्वन्द्वानामेकशेषो न्याय्य इति बोध्यम् ।

डाया विकारे इत्यर्थेऽनुपपत्तिरत आह–डादेश इति। कर्मधारय इति भावः। नानुबन्धकृतमिति । अनुबन्धत्वयोग्यकृतमित्यर्थः । ध्वनितं चेदमनेकाल्शिदिति सूत्रे भाष्ये । भाष्ये–निघातप्रसङ्गस्त्विति । शित्त्वेऽशित्त्वे च सर्वथाऽयं दोष इति सूचयितुं 'तु' शब्दः । ननु 'श्वः'पदयोगे तिङन्तनिघात एव भविष्यतीति किमनेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वविचारेणेत्यत आह–यस्त्विति । भाष्ये–अनित्त्वा-

१ 'अन्तरः' । 'अन्तर' । २ 'भवन्ति'।
३ 'पाल्लोपो' । ४ 'अनज्झलत्वात्' । ५ 'असिद्धि' ।

प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा। यदेत्सञ्ज्ञा तदा लोपः॥*॥प्रश्लिष्टनिर्देशाद्वा ॥*॥ अथ वा प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्–डावआ डा। सः 'अनेकाल्शित्सर्वस्ये'ति सर्वादेशो भविष्यति॥ यदा तर्ह्ययमन्त्यस्य स्थाने भवति तदा तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति ॥*॥ तिङ्ग्रहणमेकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वात् ॥*॥ एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति ॥ स्वरः कथम्? ॥*॥ स्वरे विप्रतिषेधात्सिद्धम्॥*॥[स्वरे विप्रतिषेधात्सिद्धम्। इदमिह संप्रधार्यम्–]डारौरसः क्रियन्तामनुदात्तत्वमिति किमत्र कर्तव्यम्?॥ परत्वादनुदात्तत्वम्॥

नित्या डारौरसः, कृतेऽप्यनुदात्तत्वे प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति॥ अनुदात्तत्वमपि नित्यं, कृतेष्वपि डारौरस्सु प्राप्नोति,अकृतेष्वपि प्राप्नोति॥

अनित्यमनुदात्तत्वम्। अन्यस्य कृतेषु डारौरस्सु प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृतेषु। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति॥

डारौरसोऽप्यनित्याः। अन्यथास्वरस्य कृतेऽनुदात्तत्वं प्राप्नुवन्ति, अन्यथास्वरस्याऽकृते। स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्तोऽनित्या भवन्ति। उभयोरनित्ययोः परत्वादनुदात्तत्वम्। अनुदात्तत्वे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाड्डारौरसः।

प्र.]तत एवानङ्गस्यापीति बोद्धव्यम्। नह्यन्त्यस्य डादेशे कृते सतकारमङ्गम्,प्रत्यये परतोऽङ्गसंज्ञाविधानात्। अनित्त्वादिति। अनित्संज्ञकत्वादित्यर्थः। अन्त्यस्येति। प्रत्ययस्य ह्यवयवः स्यान्न तु प्रत्ययः, तकारादेः समुदायस्य प्रत्ययत्वात्। प्रश्लिष्टनिर्देशादिति। तत्राऽनेन कृतैकादेशेन समुदायः प्रत्याय्यते, सोऽनेकाल्त्वात्सर्वादेशः प्रवर्तते। सर्वादेशे च तस्मिन्कृते एकादेशः क्रियते। 'सिद्धमलोन्त्यविकारा'दिति यदुक्तं तत्र दोषमुद्भावयति–यदा तर्हीति। अक्तपरिमाणस्य तिङ्संज्ञासंबन्धात्तिशब्दस्याऽन्त्यादेशे कृते रूपान्तरयोगात्तिङ्ग्रहणेनाऽग्रहणात्पदत्वं न स्यादित्यर्थः। एकदेशविकृतमिति। पचतु पचन्त्वित्यादौ यथा।

उ.]द्वेति। इयमेकदेश्युक्तिः। अनुबन्धत्वैयोग्यत्वेन तत्कृताऽनेकाल्त्वाऽभावात्। 'चुट्' इत्यादौ प्रत्ययशब्द उपदिश्यमानप्रत्ययावयवपरोऽपीति अन्त्यादेशेऽपि डस्येत्वसिद्धिः। सर्वादेशे च तस्मिन्कृते एकादेश इति। कृतैकादेशनिर्देशसामर्थ्यादादेशकाले एकादेशस्य नैव प्रवृत्तिरित्यर्थः। ननु तिङवयवमादायैव सा किं न स्यादत आह–अक्तपरिमाणस्येति।भाष्ये–अनन्यवदिति।अर्द्धाऽधिकविकारान्यायेनाऽसिद्धेः 'स्थानिव'दित्यतिदेशप्रवृत्तेरुपलक्षणमिदमिति बोध्यम्। भाष्ये–तत्रान्तरङ्गत्वादिति। 'तासेः परं लसार्वधातुक'मित्यनुदात्तत्वस्य बह्वपेक्षत्वादित्यर्थः। परत्वाट्टिलोपेनेति। डित्त्वसामर्थ्येनाऽङ्गत्वभत्ववैकल्येऽपि 'टे'रिति शास्त्रस्यैव प्रवृत्त्या तस्य परत्वादिति भावः। एवं चाऽनुदात्ते उदात्तलोपाऽभावादुदात्तनिवृत्तिस्वरा-

१ 'डा-आ-आरो'। २ तुते स्यात्। ३ क्वचित्। ४ 'अनुबन्धयोग्य'।

टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम् ॥ न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ अन्तरङ्गत्वाड्डारौरसः। तत्रान्तरङ्गत्वाड्डारौरस्सु कृतेष्वनुदात्तत्वं क्रियतां टिलोप इति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वाट्टिलोपेन भवितव्यम् ॥ एवं तर्हि— 'स्वरविप्रतिषेधात्सिद्धम्'। न्याय्य एवायं स्वरे विप्रतिषेधः। इदमिह संप्रधार्यम्—अनुदात्तत्वं क्रियतामुदात्तनिवृत्तिस्वर इति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वादनुदात्तत्वम्। अनुदात्तत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुदात्तनिवृत्तिस्वरो भविष्यति ॥ तदेतत्क सिद्धं भवति?॥यत्पिद्वचनम्॥यदपिद्वचनं तत्र न सिध्यति ?॥तत्रापि सिद्धम्॥ कथम् ?॥ इदमद्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरस्यापवादः। न चापवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते।'पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः''प्रकल्प वाऽपवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते'। तन्न तावदत्र कदाचित्प्रत्ययस्वरो भवत्यपवादं लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रतीक्षते। तत्राऽनुदत्तत्वं क्रियतां लोप इति, यद्यपि परत्वाल्लोपः, सोऽसावविद्यमानोदात्तत्वेऽनुदात्ते उदात्तो लुप्यते ॥

प्र.]न्याय्य एवायमिति।पूर्वंप्रदर्शितो हि डारौरसामन्तरङ्गत्वादन्याय्यः।अयं तु न्याय्यः। अथ वा परविप्रतिषेध एवायं, न पूर्वविप्रतिषेध इति न्याय्यत्वमुच्यते।इदमिहेति। डारौरस्सु कृतेषु टिलोपे च कृते संप्रधारणेयम्। नन्वकृतेऽनुदात्तत्वे उदात्तनिवृत्तिस्वरो नैव प्राप्नोति, तत्कथमनयोर्विप्रतिषेध इत्याह—तदेतदिति। तिपोऽनुदात्तस्य स्थाने डादेशः स्थानिवद्भावादनुदात्तस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरःसिध्यति। यस्तु तशब्दस्य स्थाने क्रियते तत्र परत्वाट्टिलोपे कृतेऽनुदात्ते उदात्तलोपो न कृत इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरो न सिध्यति। पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्त्वनुदात्तत्वमेव स्यादित्यर्थः। सोऽसाविति। शास्त्रीयस्तत्रानुदात्तो न गृह्यते, किं तर्हि, उदात्तत्वाऽभावयुक्त इत्यर्थः।

उ.]ऽप्राप्तौ प्रत्ययस्वरप्राप्तावुदात्तत्वमेव श्रूयेतेति तात्पर्यम्।किमपेक्षया न्याय्यत्वमित्याशङ्क्याह—पूर्वं प्रदर्शित इति। न्याय्य एवेति भाष्यस्य—न्याय्यस्त्वयमित्यर्थः। 'अथवे'ति व्याख्या तु चिन्त्या, पूर्वमपि परविप्रतिषेधस्यैवोक्तेरिति बोध्यम्।

टिलोपात्पूर्वमेतत्संप्रधारणाया असंभवादाह—डारौरःस्विति। टिलोपे चेति। परत्वादिति भावः।भाष्ये—'पुनः प्रसङ्गविज्ञाना'दिति।पित्यपि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते इत्यर्थः।नन्वकृते इति। अपिद्विषय इत्यर्थः। ननूदात्तनिवृत्तिस्वराऽभावेऽपि परेण टिलोपेन प्रत्ययस्वराऽपवादस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वस्य सकृद्गतिन्यायेन बाधितत्वात्पुनरप्रवृत्तौ प्रत्ययस्वरप्रवृत्त्येष्टसिद्धिरत आह—पुनः प्रसङ्गेति। तत्र—'अनुदात्तस्य च यत्रे'त्यत्र। ततश्चोदात्तनिवृत्तिस्वरानुदा-

१ 'यद्यपिद्वचनं'।२ 'ह्यभिनिवि'। ३ 'चाऽप'। ४ 'तेन न ताव'। 'न ताव'। ५ 'पूर्वप्रद'। ६ 'पूर्वप्रद'। ७ 'पूर्वं परविप्र'।

'प्रत्ययस्वरापवादो लसार्वधातुकानुदात्तत्वम्।
तेन तत्र न प्रसक्तः प्रत्ययस्वरः कदाचित् ॥ १ ॥
प्रत्ययस्वरश्च तासेर्वृत्तिसंनियोगशिष्टः।
तेन चाप्यसावुदात्तो लोप्स्यते तथा न दोषः' ॥२॥

॥*॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ समाप्तश्चायं पादोऽध्यायश्च ॥

प्र.]वृत्तिसन्नियोगशिष्ट इति।वृत्तिः—प्रवृत्तिः। यदैव तासिः प्रवर्तते तदैवापवादाऽभावादुदात्तत्वयुक्त इत्यर्थः। पूर्वोक्त एवार्थः श्लोकेन संगृहीतः।

॥*॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम्।

समाप्तश्चायं चतुर्थः पादोऽध्यायश्च द्वितीयः ॥

उ.]तत्वयोः संप्रधारणा युक्तैवेत्यर्थः।ननु तासेरपि प्रत्ययस्वरात्प्रागेव परत्वाट्टिलोपे उदात्तनिवृत्तेरेवाऽभावात्कथमुदात्तनिवृत्तिस्वरोऽत आह भाष्ये—तासेर्वृत्तीति। एवं च प्रत्ययसंनियोगशिष्टतयाऽन्तरङ्गत्वादपवादप्रसक्त्यभावाचोदात्तत्वयुक्त एवोत्पद्यत इति भावः।

॥*॥ इति श्रीमदुपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम्।

---

१ 'वादा'। २ 'तत्तदा न दोषः'। हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति मरुमण्डलमार्त्तण्ड—पण्डितप्रकाण्ड —पण्डितराज—श्रीस्नेहिरामजिच्छास्त्रिणां पौत्रेण, न्यायाचार्यपण्डितवरश्रीशिवनारायणशास्त्रिणां पुत्रेण, व्याकरण न्यायाद्याचार्येण श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणा सङ्गृहीता महाभाष्यादिटिप्पणी।

(ज्येष्ठशुक्ला १५–१९९६)

* हरिः ॐ तत्सत् *

